

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Ekim/2020

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

DPUJSS

Sayı / Number: 66
EKİM / OCTOBER 2020

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Kazım UYSAL
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü

Editör / Editor

Doç. Dr. Arif KOLAY
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Şahmurat ARIK / Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin GÜLAÇTI/ Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Arif KOLAY / Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz BOZKURT / Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ercan YAŞAR / Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK / Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Dil Editörü / Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ

Dergi Sekreteryası / Secretariat of Journal

Arş. Gör. Pınar ÖZER BURHAN

Kapak Tasarımı / Cover Design

Öğr. Gör. Ceyda BAYRAKDAR / Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Dizgi / Typeset

Öğr. Gör. Betül AYHAN

Web Tasarım / Web Design

Alper YILMAZ

Yazışma Adresi / Correspondence Address:

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya-Türkiye
Tel: 0 274 443 43 43
sbd@dpu.edu.tr

E - ISSN 2587-005X

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Elmira ADİLBEKOVA - Akhmet Yassawi University	Bilhan KARTAL - Anadolu Üniversitesi
Ramazan AKTAŞ - TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi	József KÁPOSZTA - Szent István University
Arzu AL - Marmara Üniversitesi	Jose' R. Pires MANSO - Universidade da Beira Interior
Ceenbek ALIMBAYEV - Kırgız-Türkisch Manas University	Elena MIHAJLOVA - Ss. Cyril and Methodius University
Akmatali ALIMBEKOV - Kırgız -Türkisch Manas University	Sedat MURAT - İstanbul Üniversitesi
H. Murat ARABACI - Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi	Musa MUSAI - International Vizyon University
Ali ARI - Kırklareli Üniversitesi	Gulnar NADIROVA - Al-Farabi Kazakh National University
Ricardas BARTKEVICIUS - Vilnius Pedagogical University	Dick NG'AMBI - University of Cape Town
Ann Marie BISESSAR - University of the West Indies	H. Nüvit OKTAY - Anadolu Üniversitesi
Nazım CAFERSOY - Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi	Ahmet ÖZEN - Dokuz Eylül Üniversitesi
Hakan ÇETİNTAŞ - Balıkesir Üniversitesi	Hüseyin Sami ÖZTÜRK - Marmara Üniversitesi
Halim DEMİRYÜREK - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi	H. Mustafa PAKSOY - Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Muzaffer DOĞAN - Anadolu Üniversitesi	Seval Kardeş SELİMOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Yusuf DOĞAN - Cumhuriyet Üniversitesi	Kalina SOTIROSKA - International Vizyon University
Özlem DURGUN - İstanbul Üniversitesi	Andela Jakšić STOJANOVIĆ - Mediterranean University
Vahdettin ENGİN - Marmara Üniversitesi	Muhammet ŞEN - Ege Üniversitesi
Metin Kamil ERCAN - Gazi Üniversitesi	Hakan TAŞ - Marmara Üniversitesi
Mehmet ERDEM - Fırat Üniversitesi	Kamil TÜĞEN - Dokuz Eylül Üniversitesi
Ersen ERSOY - Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	Gülden ÜLGEN - İstanbul Üniversitesi
Assem Abdel FATTAH - Minia University	Okan YEŞİLOT - Marmara Üniversitesi
Zoran FILIPOVSKI - International Vizyon University	Gültekin YILDIZ - Milli Savunma Üniversitesi
Ömer Faruk GENÇKAYA - Marmara Üniversitesi	M. Levent YILMAZ - Polis Akademisi
Nagy HENRIETTA - Szent István University	Ozan YILMAZ - Sakarya Üniversitesi
Fadil HOCA - International Vizyon University	Mehmet YÜCE - Uludağ Üniversitesi
Selehattin KARABINAR - İstanbul Üniversitesi	Mustafa Serhan YÜCEL - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Hasan Basri KARADENİZ - Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	

Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayınlanan, EBSCOhost, ULAKBİM TR Dizin Sosyal Bilimler Veri Tabanında, SOBİAD ve ASOS İndekste taranan uluslararası hakemli bir dergidir. Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayınlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kendi kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün veya Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nin görüşlerini ifade etmez. Makaleler sadece referans verilerek kullanılabilir.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Vicdani Liderlik Ölçeği

The Conscientious Leadership Scale

Dursun BOZ - Ümit AKTI
Cengiz DURAN - Sema BEHDİOĞLU
1-21

Bulanık Çevre Ortamında Monte Carlo Simülasyonu ile Denizyolu Lojistiği Fiyatlandırma Süreci Analizi

Process Analysis in Maritime Logistic Pricing Activities with Monte Carlo Simulation in Fuzzy Environment

Sibel BAYAR
Ercan AKAN
22-41

Kadınların İşgücüne Katılım Oranlarının Arttırılmasında Vergilendirmenin Rolü: Türkiye ve OECD Ülkeleri Açısından Bir Değerlendirme

The Role of Taxation in Increasing Female Labour Force Participation Rates: An Evaluation in Turkey and OECD Countries

Betül HAYRULLAHOĞLU
42-63

Belçika’da Siyasi Krizler ve Oydaşmacı Demokrasi’nin Bağlıları

Political Crises and Contexts of Consociational Democracy in Belgium

Dilek CANYURT
64-81

Çoklu Doğrusal Bağlantı Problemi Altında Tahmin Edicilerin Karşılaştırılması:

Genelleştirilmiş Maksimum Entropi, Ridge, Liu

Comparison of Estimators Under Multicollinearity Problem: Generalized Maximum Entropy, Ridge, Liu

Sibel ÖRK ÖZEL
Fulya GEZER
82-96

Afrika’nın Balkanlaşması: Angola Örneği

Balkanization of Africa: The Example of Angola

Hasan AYDIN
97-113

ISO Sertifikalarının İşletme Performansına Etkisi: BİST İşletmeleri Üzerine Ampirik Bir Uygulama

Impacts of ISO Certification on Firm Performance: An Empirical Analysis on BİST Firms

Şerife ÖNDER

Ahmet AĞCA

114-125

Vatandaş Bütçe Bilinci ve Bütçe Bilincinin Artışında Etkili Olan Faktörlerin Analizi
Citizen Budget Awareness and Analysis of Factors that are Effective in Increasing of Budget Awareness

Gonca GÜNGÖR GÖKSU

126-146

Antik Yunan Dünyasında Bir Kadın Olarak Sappho'nun Yeri

The Place of Sappho as a Woman in the Ancient Greek World

Evren ŞAR İŞBİLEN

Derya ÇIĞIR DİKYOL

147-161

In the Light of Own Sources the Activities of Protestant Missionaries in Demirtas and Countermeasures of Native Orthodox Elements

Kendi Kaynakları Işığında Protestan Misyonerlerin Demirtaş'taki Faaliyetleri ve Yerli Ortodoks Unsurların Karşı Tedbirleri

Muhsin ÖNAL

162-186

Change, Transformation, and Trends in Peace Studies

Bariş Çalışmalarında Değişim, Dönüşüm ve Eğilimler

Burak ERCOŞKUN

Emrah KONURALP

187-199

Kötülüğün Sıradanlığı ve Sosyal Medya: Twitter'da Suriyeli Mülteciler Örneği

The Banality of Evil and Social Media: The Case of Syrian Refugees on Twitter

Ayşe ALDEMİR

200-219

Sermaye Yeterlilik Rasyosu ile Dolar Kuru, Altın Fiyatları ve Risk İştahı İlişkisi: Türk Bankacılık Sektöründe Bir İnceleme

Relationship of the Capital Adequacy Ratio with Dollar Exchange Rate, Gold Prices and Risk Appetite: an Analysis of the Turkish Banking Sector

Hatice ELANUR KAPLAN

220-233

Superman Kimi Temsil Ediyor?: Superman’de Kimlik, İdeoloji ve Cinsiyet
Who Does Superman Represent?: Identity, Ideology, and Gender in Superman

Murat GÖÇ
234-249

Ayvalık’ta Silah Kaçakçılığı (1890-1912)
Arms Smuggling in Ayvalık (1890-1912)

Ercimet SARINAY
250-262

20. Yüzyıl Türkiye Ekonomisi Üzerine Kısa Bir Analiz (1923-2000)
A Brief Account of the Turkish Economy (1923-2000)

Şefik MEMİŞ
263-284

Tanzimat Dönemi’nde Yeni Maden Ocakları Keşif Çalışmaları
New Mineral Exploration Works in the Tanzimat Period

Engin KIRLI
285-300

Yönetişim Göstergeleri Bağlamında Ülkelerin Kümeleme Analizi ve ARAS ile Değerlendirilmesi

Evaluation of Governance Indicators of Countries by Clustering Analysis and Aras

Hakan GÜNDOĞDU
Ahmet AYTEKİN
301-318

Örgütsel Yıpranma Üzerine Kuramsal Bir İnceleme
A Theoretical Review of Organizational Attrition

Emre ORUÇ
319-334

Cumhuriyet’in İlk Yıllarındaki (1924-1928) İlkokul Tarih Ders Kitaplarında Milli Mücadele Döneminin Siyasi ve Diplomatik Gelişmeleri
The Political and Diplomatic Developments of the Turkish War of Independence Period in Schoolbooks During the First Years of the Republic (1924-1928)

Ahmet VURGUN
Yasin ÖZDEMİR
335-347

SANAT VE EDEBİYAT MAKALESİ/ ART AND LİTERATURE ARTICLE

Başlangıç Filminin Üç Boyutu: Postmodernizm, Teolojik, Teknolojik
Three Dimensions of the Inception Movie: Postmodern, Teology, Tecnology

Özgür ARSLANGÖRÜR
Şahmurat ARIK
348-370

Araştırma Makalesi / Research Article

VİCDANİ LİDERLİK ÖLÇEĞİ*

Dursun BOZ^{1**}
Ümit AKTI²
Cengiz DURAN³
Sema BEHDİOĞLU⁴

Öz

Kadim medeniyetlerden günümüze modern zamanların tüketim kalıplarıyla lime lime parçalara ayrılarak çelişkiler yumağındaki dağılan insanın hakikat yolculuğunda hayatın anlam ve mana arayışı hız kazanmıştır. Bu bağlamda çalışma insanoglunun hakikat yolculuğunda sesi olan Vicdani Liderliği ölçümleyici, geçerli ve güvenilir bir ölçek geliştirmektedir. Ölçek taslağının geliştirilmesi amacıyla literatür incelenerek 63 ifadeden madde havuzu oluşturulmuştur. İlk pilot uygulaması 63 ifade ile 247 örneklem üzerinden, ikinci pilot çalışma 55 ifade ve 447 örneklem ile test edilmiştir. Nihai ölçek 46 ifade ve 1041 örneklem üzerinden geliştirilmiştir. Araştırma, değişik demografik özelliklere sahip Dumlupınar Üniversitesi akademisyen, öğrenci ve çalışanlarına gönüllülük esasına göre 5 noktalı Likert tipinde uygulanmıştır. Elde ettiğimiz bulgular ışığında Vicdani Liderliğin 7 faktörlü yapısının; “1. Koruma ve Güçlendirme”, “2. Toplumsal Duyarlılık”, “3. Üstün Görev Ahlakı”, “4. Bilinçli Farkındalık”, “5. Tevazu”, “6. Yaratıcıya Karşı Sorumluluk” ve “7. Etik Değerler” olarak adlandırılmıştır. Açıklayıcı Faktör Analizi’nden (AFA) sonra Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) Yapısal Eşitlik Modellemesi ile test edilen ölçeğin Cronbach’s Alpha katsayısı 0,959 sonucuyla çok iyi olduğu belirlenmiştir. Analizler sonucunda ölçeğe ait toplam varyansın 0,581’ini açıklarken saptanan yedi alt faktörün madde yük değerlerinin 0,46 ile 0,87 arasında değiştiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Vicdan, Liderlik, Vicdani Liderlik, Ölçek Geliştirme.

JEL Kodları: D22, Z12, C10

THE CONSCIENTIOUS LEADERSHIP SCALE

Abstract

From the ancient civilizations to the present, consumption patterns have been broken into pieces of pieces, and the search for meaning and sense of life has gained momentum in the journey of truth to the human being scattered in the ball of contradictions. At this speed, the conscientious leader of humanity, the voice of humanity, is to develop a measuring, valid and reliable scale. In order to develop the scale draft, the relevant literature was examined by the team members and expression pool consisting of 63 statements was formed. The final scale was developed over 46 expressions and 1041 samples. The research was carried out at Dumlupınar University. According to the findings, 7 sub-factor structure of Conscientious Leadership; “1. Protection and Empowerment”, “2. Civic Sensibility”, “3. Superior Duty Ethic”, “4. Conscious Awareness”, “5. Humility”, “6. Responsibility to the Creator” and “7. Ethical Values” was deemed appropriate by study team. After the Exploratory Factor Analysis (EFA), the scale was tested with Confirmatory factor analysis (CFA) (Structural Equation Modeling) and it was found to be very good with Cronbach Alpha coefficient 0,959. The analysis showed that the load values of the seven sub-factors varied between 0,46 and 0,87 when explaining 0,581 of the total variance of the scale.

Keywords: Conscience, Leadership, Conscientious Leadership, Develop a Scale.

JEL Codes: D22, Z12, C10

* Bu çalışma için Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etiği Kurulu’ndan 2019/01 (60352) karar nolu yazılı izin alınmıştır

¹ Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Tavşanlı MYO, ORCID ID: 0000-0003-3206-8950.

** Sorumlu yazar (Corresponding Author): dursun.boz@dpu.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, ORCID 0000-0002-4301-1813

³ Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, ORCID 0000-0001-7910-0677

⁴ Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonometri Bölümü, ORCID 0000-0002-4759-2088

Başvuru Tarihi (Received): 21.09.2019 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Günlük konuşma dilinde “Vicdan azabı duymak”, “Kamu Vicdanı”, “Vicdan muhasebesi”, “Temiz Vicdanlı”, “Vicdanı elvermek”, “Vicdanının sesine kulak ver!” gibi sözleri sıkça kullanılmaktadır. Vicdan; bireyin kendi tutum ve davranışlarına ilişkin hüküm vermeye mecbur eden, bireyin ahlâki değerleriyle karar vermesini zorlayan bir güç olarak ifade edilebilir. Çoğu dilde kişinin iyi ile kötüyü ayırt etmesini sağlayan iç duygu, ses ve gücü anlatmakta kullandığımız vicdan, günümüzde insanlığın kullana geldiği nadir kadim medeniyet kavramlarından biridir. Liderlik ise içeriği ve manası toplumsal değişimler sonucunda bazı değişikliklere uğramış bir kavramdır. Toplumlar meydana gelen sosyo-ekonomik ve kültürel değişimler bireylerde de köklü değişiklikler oluşturmaktadır. Farklılaşan toplumsal ihtiyaçlar farklı amaçlara sahip insanların bir liderlik etrafında toplanmalarını zorlamaktadır. Bu noktada, Batı medeniyeti zamanı maddenin dördüncü boyutu gibi maddenin parçalarından biri olarak görmektedir. Bu görüş neticesinde hayatı doğum ile ölüm arasına sıkıştırılan düşünce ölümü yok oluş olarak görmektedir. Varlık anlayışı maddeye sıkıştırıldığında manevi değerlerin önemi kalmaz. Madde bu bağlamda mananın kaynağı olamaz. Varlığı sadece maddeden geldiğini sananlar maddeyi sonsuzlaştırmak zorunda kalırlar. Her an değişim gösteren maddenin sonu olduğu gibi başlangıcı da vardır. Sonsuz madde anlayışı ve metaryalizm güç ve servet sahiplerine her türden kötülüğü yapma imkanı sağlamaktadır. Tam da bu noktada Vicdani Liderler buna set çekerek zerreden küreye insanlığın sesi olurlar. Bu bağlamda çalışmanın ilk temel dayanağı yaşamın anlam ve manasındaki hakikati aramada Vicdani Liderliğin özellikleri gelmektedir. Vicdani Lider mahiyetindekileri koruyup güçlendiren, toplumsal duyarlılığı yüksek, üstün görev ahlakına sahip, bilinçli farkındalığı yüksek, tevazu sahibi, yaratıcıya karşı sorumlu ve etik değerleri içselleştiren kişilerdir. Çalışmanın ikinci dayanağı ise Blau (1964) sosyal mübadele teorisidir. Bu mübadele türü resmi olmayan, ucu açık, uzun zaman dilimini kapsayan, istinatgâhı (dayanağı) karşılıklı sorumluluklar içerisine sızmış ve zımnî bir mübadeledir. Mübadele neticesinde bazı kazanımlar elde etmek için izleyicilerin gönüllü davranışlarını içermektedir. Bu davranışların öncülü ise adalettir. Vicdani liderler adalet temelinde etik değerleri içselleştirerek yaşamın anlam ve manasını arayan kişiler olduğunu Tarhan (2014) ve Tarhan (2015) çalışmalarında ilk kez vurgulamıştır. Bu çalışmanın amacı Vicdani Liderlik konusunda bir ölçek geliştirmek olup literatür incelemesi yapılarak ölçeğin alan araştırması ve istatistiksel analizlere yer verilmiştir.

1.Vicdan

Vicdan; Arapça *vecd* kökünden türemiş olup, bulmak, sevmek, zenginleşmek, öfkelenmek, üzülmek manalarına gelmektedir. Aynı kökten türetilen *vücdan*, zenginlik, bolluk, rahatlık; *vecd* ise sevgi ve üzüntü anlamlarında kullanılmaktadır (Demir, 2013: 100-102). El-Cevheri'ye göre; *vcd*, fiilin mastarından birisi olan *vicdan*, kayıp olanı bulma, kudret ve güç sahibi olma, öfke ve kızgınlık duyma, elde etme, sahip olma, coşkunculuk hissetme, iç âlem, duyarlılık ve his gibi manalarda kullanılmaktadır (El-Cevheri, 1990: 1410). Şemseddin Sami Kamus-i Türkî'sinde *vicdanı*, bulmak, bir şeyi bir halde görmek; kalp ile hissetmek, duygu; *vecd* ve *hal*, istiğrak etmek; insanın kalbinde olan iyilik etmekten zevk ve kötülük etmekten azap çekerek, iyiyi kötüden ayıran gizli bir his manasında kullanılmakta olduğunu ifade etmektedir (Sami, 2004: 1486). Vicdan kavramına Türkçe'de “*bulunç*” ve “*duyunç*” kelimeleri karşılık gelmektedir. Anlam genişlemesiyle “içten gelen duyma”, “sezgi”, “kendi kendini bilme” gibi davranışların ölçüsüdür (Tekin, 2018: 36). Günümüz Türkçesinde kullanılan *vicdan* kavramı, klasik usul geleneğinde kullanılan *vicdaniyyat* kavramının bir uzantısı olarak ahlaki idrak ve bilinç olarak değerlendirilebilir (Türker, 2018: 31). Benazus'a (2012) göre *vicdan*; kendi kendimizi suçlayabilme, direnebilme, sorgulayabilme ve gereksinim duyulduğunda kendimize bile savaş açabilme, kendimizi tanık gösterip kendimize ceza kesme üstünlüğü olarak açıklamaktadır (Benazus, 2012: 23). Bu üstünlük; ego'ya karşı, onu dengede tutmaya yarayan iç değer olması

nedeniyle, ego karşısındaki içeriğidir. İnsanı kendisinden yalıtarak yabancılaştıran egoyla desteklenen her davranış, fikir ve tutum vicdanı karşısında bulmaktadır. Ego'nun yalıtarak yabancılaştıran eylemlerine karşılık vicdan, insanın yeniden kendini bulmasını (v-c-d) sağlamaktadır. Vicdanın tanımlanmasında benzer noktalar; kötü ile iyiyi birbirinden ayırma, iyiye doğru yönelme, bireyin eylemleri ile ilgili hüküm verme, vicdana biçilen işlevsel rol ve öz denetim sağlanması yönü ile ortaktır (Koç, 2015:14). Ortak bu nokta yanlışlığa karşı veya daha fazla yanlışlığa düşmemek için bireyi doğru yapmaya sevk eden ahlâki veya manevi sezgidir. Ahlaki, manevi ve kanaatin kaynağı, duyulara uygun davranıştır. Bireyin davranış ve düşüncelerinin ahlâki yapısına ait kararlar veren süper egonun bir parçasıdır (Bilgiz, 2007: 23).

Vicdan, kainâta uyum gösterecek biçimde, ruhla bağlantılı, ilahi doğruları savunmak ile ilgili, insanın nefesine (benliğine) gereken hissi uyandırmayı görev edinen, gelişebilen veya körleşebilen bir yapıdadır. Vicdan, insanın kalbine doğan bir his, iyilik yapılmasından huzur duyan, kötülük yapılmasından huzursuz olan, devamlı yargıda bulunacak yapıdaki duygusudur. Vicdan; nefis ile ruh, iç dünya ile dış dünya, madde ile mana arasındaki ilahi köprüdür (Tokmakoglu, 2012: 77-79). Bu köprü bir bakımla doğuştan itibaren bize öğretilen gelen, “Tanrı'nın sesi” olduğudur. Bu ses çeşitli ikazlarla ruhumuzda açığa vurur ve her daim ezeli ve ebedi ideallere bağlı kalmayı zorlar. Bu ses ile iyiyi kötüden, uygun olanı olmayandan, yanlış doğrudan, neyi yapıp neyi yapmayacağımızı tüm şüphelerden uzakta bize haber verdiğine inanırız (Zulliger, 1998: 7-9). Saltuklu (2016) bu sesi; insan fiillerinin, davranışlarının ahlaki değerini takdir ve tayin etme, kendini bilgi ve görgüsüyle yargılama yetisi olarak ifade etmektedir (Saltuklu, 2016: 151). İbni Sina'ya göre ise vicdanın kaynağı dindir ve din itikad, hukuk ve ahlaki önceler. Öyleyse vicdanımızı oluşturan şey dinimizdir. Yaptığımız iyiliklere dinimizce uygunsuzsa seviniriz, işlediğimiz günahlardan da pişmanlık duyarız (Tekin, 2018: 63-65). Bu yönüyle vicdan, insanın kendi ahlaki tutum, tavır ve davranışlarının duyusu ve bilişi olarak tanımlanabilir. Allah tarafından insanın kendisine yaratılıştan verilen, iyiyi kötüden ayırt edebilen irade, kalbin derinliği ile ifade edilen sezgi, şuur, zihin ve duygulardan meydana gelen bir mekanizma olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda insan vicdanı, hem kendini hem de bütün varlığı, varlığın Allah ile münasebetini duyan, sezen, yorumlayan ve kendisini meydana getiren unsurların canlılığı ölçüsünde imana ve ahlâkiliğe kaynaklık eden bir mekanizmadır. İnsan için çok mühim olan bu mekanizma, kendisini meydana getiren unsurların sağlam bilgi, irade ve eğitimiyle kendisinden beklenenleri icra edebilir. Bu yönüyle vicdanını iyi dinleyip analiz edebilen insan artık dışsal otoritenin yönlendirmeleri olmadan tutum ve davranışlarını düzenleyebilir. Bu düzenlemeler hayır ve şer hakkında karar verecek insanın iradesinde söz sahibi olan bir otorite sayesinde olmaktadır. Yani vicdan yapılacak bir vazife ile kaçınılması gereken hatalı bir davranışı belirleyen “hâkim”dir (Arpacı, 2016: 273-275). Ahlakın farklı şekilde hukuk, halkın vicdanından kaynaklanır, millet ruhunun bir ürünüdür. Bu ürün, yapılan yasaların milletin vicdanına uygun olması gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Dünyada bilinen en önemli kanunlar milletin vicdanına uygun olarak yapılanlardır. Ahlakın, dinin ve hukukun kesişim noktası da vicdandır (Saltuklu, 2016: 141-142). Bu kesişim noktasını ilk işleyen Müslüman düşünür Cahız, Kitabı'l-Hayevan isimli eserinde işlemiştir. Bu eserinde vicdanı, iyi veya kötüyü temyiz etme gücü olarak ifade etmektedir. Bu açıdan vicdan ahlaki bir içeriğe sahiptir. Bu içerik zihinde biriken bilgisel ve duygusal edimlerin etkileşimi sonucunda ani bir zihin olayı olarak meydana gelerek bir eylemin iyiliğine veya kötülüğüne kanaat getirmektir. Bu kanaatin sahih bir ahlaki değeri akıl ve duyusal tecrübeyle denetlenmelidir (Cengiz, 2018: 133).

2.Liderlik

Kişi için kendi başınayken edep, biriyle beraberken ahlak, üçüncü bir kişinin varlığında ise liderlik önemlidir. Üçüncü kişinin varlığında ortaya çıkan liderlik ile hakemlik sağlanır. Liderlik, birden çok kişiyi bir çerçevede buluşturup istenilen istikamete sevk edebilmektir. Birden çok kişi olması aynı zamanda değişik şahsiyet özelliklerini barındırmaktadır. Değişik şahsiyet

özelliklerine sahip insanların aynı amaç için tek istikamete yönlendirilmesi liderlikle sağlanır. Liderlik, yaşamın manasını kavrayıp oluşabilecek boşlukları müşterek hayat alanlarını organize ederek istikamet birliğini sağlamadaki maharettir. Aynı zamanda liderlik, derinlikli bir samimiyete, sınırsız enerjiye, çelikleşmiş bir dirayete, keskin bir idrak kabiliyetine sahip olmayı gerektirir. Liderler fikir ve hareket için enerji kaynağı olarak merhamet ve adaletten beslenerek mevcut hayat alanlarına yeni hayat alanları eklerler. Necip Fazıl Kısakürek bu enerji kaynağını insanın demirden çarıklarla kendi dışına doğru kaba ve nefsanî yürüyüşünden ziyade rüzgardan hafif topuklarla kendi içine doğru ince ve ruhani seyrin ifadesi olarak tanımlamaktadır. Bu seyrin temeli günlünü bir gönül sahibine fethettirmektir. İçeriden başlayan seyrin dışarıya bütün bir yeryüzüne dalga dalga yayılması ve gönüllerin fethedilmesidir.

Tarihsel süreçte sıklıkla görüş bildirilen liderlik konusunda bilimsel araştırmalara özellikle 20. yüzyılda (Yüksel, 2006) ilgi artmıştır. Türk Dil Kurumu internet sözlüğünde lider “*Gücü, ünü ve toplumsal yeri dolayısıyla, belli zaman ve durumlar içinde, ilişkili bulunduğu küme veya toplumun tutum, davranış ve etkinliklerini değiştirip yönetme yeteneğini gösteren kimse, lider, şef, alemdar*”, liderlik ise “*önder olma durumu, öncülük*” olarak tanımlanmaktadır (www.tdk.gov.tr). Disiplinler arası bir konu olması nedeniyle lider ve liderlik üzerinde çok sayıda araştırma yapılmasına rağmen kelimelerin anlam ve tanımları konusunda tam bir uzlaşma sağlanamamıştır. Bunun nedenlerinden biri de güç, idare, otorite, müdürlük, yönetim, kontrol ve amir gibi kavramlarla ikame edilmesindedir (Yukl, 2010: 21). Liderlikle ilgili yapılan çalışmalarda, kavramın çeşitli boyut ve yönü araştırılarak farklı yönleri anlaşılmasına çalışılmaktadır (Karadağ vd., 2009: 33). Bu yüzden, liderlikle ilgili sayısız araştırmaya rağmen kelime tam manasıyla açıklığa kavuşturulamamıştır (Turan vd., 2014: 294). Her ne kadar bazı paradigmlar ve kuramlar neticesinde liderlikle ilgili kapsayıcı bir yaklaşım sunulsa da, akademisyenler ve araştırmacılar için liderlik çalışmalarının zorluğu bilinmektedir (Northouse, 2014: 11). Bundan dolayı yoğun biçimde araştırılan “liderlik” olgusunun gelişiminde yeni yaklaşımların kazanılması önem arz etmektedir (Eraslan, 2004a: 2). Bu bağlamda tarihsel süreçte liderliğe ilişkin tanımlamalar ve bazı özellikleri şöyle ifade edilebilir. Platon liderin önde gelen özelliklerinden birisinin adalet olduğunu, lider olacak kimsenin adil olup olmadığını belirlemede kişinin gençliğinden ibaren adil ve yumuşak huylu mu yoksa saldırgan ve asosyal mi olduğuna bakılmasının gerekli olduğunu ifade etmektedir (Platon, 2006: 222). Platon adaleti cesaret, bilgelik ve ölçülülük gibi üç erdemden birleşmesinden oluşan bir fazilet olduğunu ifade etmektedir (Erdem, 2014: 211). El-Ahkamu’s-Sultâniyyeve’lvilâyâtü’ d-diniyye isimli çalışmasıyla Mâverdi liderliği adil davranan, Allah’a itaat eden, manevî kanaat önderlerine yakın olan, halkın hukukuna saygı gösteren, halkın sevgisini kazanan ve dini koruyan devlet başkanı olarak ifade etmektedir (Çifçi, 2012a: 94-95). Yusuf Has Hacıp asil soydan gelen liderin temel özelliklerini; akıllı, bilgili, iyi huylu, takva sahibi, anlayışlı, tok gözlü, cömert, hayâ sahibi, özü sözü bir, ihtiyatlı, doğru sözlü, cesur, ilmi siyaset bilen, yardımsever olma ile ifade etmektedir. Ayrıca liderin acelecilik, cimrilik, hiddet, inatçılık ve yalancılık, içki, kumar ve kibirden uzak durması gerekliliğini vurgulamaktadır (Hacıp, 2010: 83-93). Max Weber Karizmatik Otorite ile sıradan insanlardan ayrılan doğa-üstü bazı özel güçlere sahip ilahî kökenleri olan kişileri lider olarak ifade etmektedir (Weber, 2005: 75). Koçel’e (2014) göre lider; başka insanları belirli bir amaç için etkileme, motive etme ve o kişilerin kendisini isteyerek izlemesini sağlayan kişi olarak ifade etmektedir (Koçel, 2014: 668). Lider ülkesini, topluluğunu veya grubunu yönlendiren, sürükleyen, örnek olarak yöneten, ulusal çıkarlar peşinde olan, vatandaşlarına daha iyi hayat hazırlayan kişidir (Arkonç, 2001: 290). Hayata hazırlamada en çok sosyal etkiyi kullanan, en çok gücü kullanabilen, ikna eden, güveni sağlayan, coşku yaratan, motivasyon yaratarak belirli amaç uğruna üyeleri harekete geçirebilen kişidir (Sakallı, 2000: 89). Bu etkiyi; sosyal hayatta ve doğa mücadelesinde karşılaşılan problemlere sistematik çözümler ararken, sürekli yeni kavramlar üretirken ve değişen toplumsal yaşamın gereklerini anlayıp çözüm üretirken kullanır (Özkan, 2016: 616). Bu çözümleri üretmede üyelerin organizasyon içerisinde işbirliğine dayalı

çalışmasını sağlayan, ilham verici sorular soran, güçlü vizyonuyla enerji oluşturan, heyecan yaratan kişi liderdir (Gratton ve Erickson, 2007: 3). Bu heyecanın yaratılmasında takipçilerinin ortak gaye ve hedeflerini yönlendirmede, hatırlatmada, bir araya getirmede ve yol gösterici olmada birleştirici unsur liderdir (Diker, 2017: 136). Bu unsurlar ile takipçiler motive olup istekli çalışarak, maksimum kapasitelerini kullanarak hedeflere ulaşmaya çalışırlar (Malik vd., 2014: 170).

Literatürde liderlik teorilerinde yaygın kullanılan sınıflandırma; Özellikler Teorisi, Davranışsal Teori - Durum/Koşul Bağımlılık Teorisi ve Modern Liderlik Teorileridir (Saeed vd., 2014). Bu teorilerde liderin takipçileri harekete geçirmede kullandığı güçler; yasal güç, bilgi gücü ve beğenilme gücü (Eren, 2014: 467) olarak ayrılmaktadır. Liderler bu gücü; örgütlerin amaç ve hedeflerini gerçekleştirmek, gelişen teknolojiler ile meydana gelen değişimleri yönetmek ve rekabet avantajı elde etmekte kullanırlar (Telli vd., 2012: 135). Bu avantajın elde edilmesinde liderler uyum, ekip çalışması, entegrasyon ve taahhüt temelinde insanları harekete geçirerek örgütsel değişimi sağlamak amacıyla vizyon yaratır ve bu vizyona ulaşılmasında gerekli stratejileri belirler (Hackman ve Johnson, 2009: 113).

Zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılan kelimeler olsa da yönetici ile lider birbirinden farklıdır. Yönetici (y)etkiyi kullanırken, lider etkiyi kullanır. Yönetici (y)etkisini yasal mevzuattan ya da birilerinden alırken lider etkiyi sınırsız enerjisi, derinlikli samimiyeti, yüksek idrak ve cesaretinden alır. Yönetici üyelerin itaatini kazanmaya çalışırken lider üyelerin kalplerini kazanmaya çalışır. Bu açıdan Vicdani Lider mahiyetindekileri koruyup güçlendiren, toplumsal duyarlılığı yüksek, üstün görev ahlakına sahip, bilinçli farkındalığı yüksek, tevazu sahibi, yaratıcıya karşı sorumlu ve etik değerleri içselleştiren kişilerdir. Bu kişiler etkilerini bir medeniyet tasavvuru içinde gönüllerin yeniden keşfi ve fethedilmesi için kullanırlar. Bu keşif zerreten küreye hakikat temelinde halka hizmet Hakka hizmet şiarıyla kul hakkı yemeden, emeğe saygılı, işi ehline veren ve zayıfa zulüm etmeden yapılan liderliktir. Literatürde vicdan ve liderlikle ilgili; Zulliger (1998), Zohar ve Marshall (2000), Kasapoğlu (2003), Cook Macaulay ve Colditt (2004), Bekiş (2006), Bilgiz (2007), King (2008), Kesken ve Ayyıldız (2008), Saban (2009), Aydın (2009), Aslan ve Özata (2011), Bezanus (2012), Tokmakoğlu (2012), Tabak vd. (2012), Tuna vd. (2012), Ünal (2012), Kahveci ve Aypay (2012), Tarhan (2014), Duyan ve Dierendonck (2014), Demirtaş ve Biçkes (2014), Bitmiş vd.(2014), Tarhan (2015), Alkan (2015), Koç (2015), Söylemez (2016), Seyrek vd. (2016), Saltuklu (2016), Kılıç ve Aydın (2016), Güler ve Boz (2016), Işkın ve Kaygın (2016), Aslan (2016), Özkan (2016), Kuklytë (2017), Yanardağ (2017), Özden ve Yalçıntaş (2019) çalışmaları incelenerek vicdani liderlik ile ilgili 7 alt faktör belirlenmiştir. Bu faktörlere Tarhan (2015) *Mesnevi Terapi* ve Aktı vd. (2017) *Vicdani Zekâ* çalışmaları referans alınarak Koruma ve Güçlendirme, Toplumsal Duyarlılık, Üstün Görev Ahlakı, Bilinçli Farkındalık, Tevazu, Yaratıcıya Karşı Sorumluluk, Etik Değerler olarak adlandırılmıştır.

2.1. Koruma ve Güçlendirme

Küresel rekabet ve hızlı değişimin yaşandığı günümüz dünyasında organizasyonlar çalışanlarını nesne olarak görmekten vazgeçip özne olarak görmeye başlamalarıyla bu rekabet ve hızla daha iyi mücadele etmektedirler. Çalışanlardan yüksek fayda sağlamak ve işleriyle bütünleştirmek onların korunması ve güçlendirilmesiyle mümkün olabilmektedir. Çalışanların risklere karşı korunup karar mekanizmalarında yer almasıyla sağlanan güçlendirme çevresel koşullara adaptasyonu kolaylaştırmaktadır. Bu adaptasyon yapı ve işleyiş ile ilgili kararların karar verenlerle çalışanlar arasındaki yetkinin çalışanlar lehine devredilmesiyle mümkün olabilmektedir. Mucuk'a (2013) göre güçlendirme çalışanların sahip olduğu tecrübe ve bilgilerin işleyişte yetkili oldukları konuyla ilgili kararları alabilmesi ve değişik deneyimlerle güçlenen çalışanın yaptığı işten sorumluluğu olarak ifade etmiştir (Mucuk, 2013: 183). Bu sorumluluk

çalışanların görevlerini ilgilendiren bütün kararlarda, gördükleri eğitimler çerçevesi içinde bir başka yönetici ya da çalışana ihtiyaç duymadan almaları bir güçlendirme tarzıdır. Bu tarz ile sorumluluğunu aldığı görevin sonucunda olabilecek olumsuz durumlardan da bizzat kendisinin mesul olacağı bir gerçektir (Çöl, 2008: 38). Bu mesuliyet sayesinde çalışanların görevlerindeki performans hedefleri ve bu hedeflere ulaşmanın önemini bilmesiyle performans ve kalite artışı sağlanmaktadır (Doğan, 2006: 13). Bu artışın sağlanmasındaki güçlendirme yoğun rekabet, müşteri isteklerine duyarlılık, esnek ve hızlı olmak, yatay yapılanma, çalışanların geliştirilmesi, risk alma, katılımı sağlamak, yenilik ve yaratıcılığı teşvik etmek, iletişimde koordinasyon ve kurumsal güven önemli rol oynamaktadır (Coleman, 1996: 30). Personel güçlendirme şu unsurları kapsamalıdır; -Etkin bir liderlik sağlanmalı, -Çift yönlü iletişimi sağlayacak ve destekleyecek bir sistem kurulmalı, -Uygulama için gruplar oluşturulmalı, -Performans ve ödüllendirmeye ilgili katılımcı bir sistem kurulmalı, -Güvenilir çalışanların desteği alınmalı, -Liderlik ve takım çalışmasında destek verilmeli, -Elzem bilgilerin işlendiği ve ölçümlendiği bir yapı kurulmalıdır (Genç, 2004: 224).

2.2. Toplumsal Duyarlılık

Türk Dil Kurumu sözlüğünde duyarlılık “*Duyarlı olma durumu, duygunluk, duyarlık, hassaslık*” olarak ifade edilmektedir. Toplumsal anlamda düşünüldüğünde ise topluma karşı duyarlı olma, topluma karşı hassas olmak olarak nitelendirilebilir. Bu hassasiyet; bireyin diğerlerinden gelen sözel mesajların doğru biçimde yorumlama becerisi ile iletişimde buldukları kişi/kişilerin verdiği mesaja karşı hassaslığı ve bulunulan ortamda toplumla ilgili kurallara uygun davranışlarda bulunmaktır (Riggio, 1986: 651). Bu davranışlar yaşadığımız dünyada başımızdan geçen olaylar ile ilişki kurarak konuyla ilgili sorumluluk almaktır. Staub (1979) çalışmasında pozitif sosyal davranışlar, birinin veya birilerinin ihtiyaçlarına özgü davranışlardır. Kişinin toplumsal sorumluluğu kapsayan davranışlardaki amacı başkalarının gereksinimini, hedeflerini anlayarak buna uygun davranışlarda bulunmasıyla ifade edilir. Bu davranışlar maddi veya manevi olabileceği gibi toplumsal gelişmelere verilen uygun bir tepki de olabilir. Tepkinin büyük ya da küçüklüğünden çok hizmet ettiği amaç çok önemlidir (Akman vd., 2006: 17).

Toplumsal bir varlık olan insan iyiyi ve güzeli arayan, çevresine karşı da duyarlı olmak zorundadır. İnsani duyarlılığı gereği düşünebilen, beğenilerini söyleyebilen ve eleştirilerini müsait ortamda uygun bir dil ile aktarabilmektedir. Yaşamdan zevk almak, kendisine ve çevresine katkı sağlamak duyarlılık ile daha kolay olmaktadır. Duyarlılığın, yanlışların düzeltilmesi ve olumsuzlukların giderilmesinde de yapıcı katkı sağladığı unutulmamalıdır. Tıpkı suya atılan bir taşın etkisinin halka halka yayılarak genişlemesinde olduğu gibi, pozitif veya negatif etki yaratan toplumsal hareketler de dalgalar halinde büyüyerek yaygınlaşarak bizi de içine çekmektedir. Yaşadığımız dünyada çevre ve yakınlarımıza karşı duyarlı olmamızın göstergesi; üzgün insanları dinleme, sorunlarının çözümüne katkıda bulunma, gerektiğinde yanlışlarını affetme ve sahip olunan bilgi ve becerileri toplumun faydasında kullanabilmektir.

2.3. Üstün Görev Ahlakı

Üstün görev ahlakı liderin veya çalışanların nihai bir varış noktasının olduğu şuuruyla (Necm suresi/42) belirlenmiş amaç, kural ve düzenlemeleri kabul edip içsel/dışsal denetim olmaksızın belirlenmiş olan amaç, kural ve düzenlemelere uymasını kapsayan davranışlarıdır. Önemli noktalardan birisi izleyen birilerinin olmadığı durumlarda belirlenmiş kurallara uyan “iyi vatandaş” davranışlarıdır (Podsakoff vd., 2000: 531). Organ’a (1998) göre bu davranışlar gönüllülük esasıyla yapılan rol üstü davranışlar sergilenmesidir. Bu davranışlar işe devamlılıkta beklentilerin üzerinde davranışları gerektirmektedir (Organ, 1998: 9). Üstün görev ahlakına örnek olarak çalışanların işe ve toplantılara zamanında gelmeleri, çalışma saatlerine riayet etmeleri, organizasyon içinde biçimsel ve biçimsel olmayan kurallara bağlılığı da içermektedir.

Üstün görev ahlakı organizasyondaki devamlılık ve sürekliliğin sağlanmasındaki zamana riayet, devamlılık çabaları, işe özenli davranma, kaynakları müsrif kullanmama gibi konularda beklentilerin ötesindeki davranışları kapsamaktadır (Kark ve Manor, 2005: 899). Üstün görev ahlakı taşıyan çalışanlar karakter sahibi, güvenilir, sorumluluk bilincine sahip, çalışkan ve başarı odaklı olmalarıdır (Matzler vd., 2007: 305). Bu çalışanlar aynı zamanda haberleşme teknolojilerini sanal kaytarma için kullanmazlar (Lim, 2002: 675). Üstün görev ahlakına sahip olanlar devamsızlığı düşük, özenli ve düzenli çalışan, zamana riayet ederek hassasiyet gösteren çalışanlardır. Üstün görev ahlakına sahip çalışanların sayesinde organizasyonel faaliyetler düzenli ve sistemli yürütüldüğünden organizasyonel etkinliğe katkı sağlamaktadırlar (Özler, 2015: 109).

2.4. Bilinçli Farkındalık

Bilinçli farkındalık bireyin şimdiki zamanda olanları yargılamada bulunmaksızın kabullenmesine odaklanmasını ifade etmektedir (Brown ve Ryan, 2003: 823). Bu odaklanma bireyin dikkatini anlık yaşantılarda yoğunlaştırması, içsel deneyimlerini müşahade etmesini içeren bedensel ve zihinsel pratiklerdir. Derinlemesine farkındalık halinde olup bireyin dikkatini nereye yöneldiği ve zihnini neyle meşgul ettiğinin farkında olmasıdır (Cengiz vd., 2016: 1634). Germer vd. (2005) çalışmasında bilinçli farkındalık, dikkatimizi tüm kalbimizle anı tam anlamıyla yaşamaya niyet etmeyi ve kabullenici bir şekilde deneyimlerimize yönlendirmektir. Bu yönlendirme için ise yaşanan anda hem uyanık ve canlı hem de az pasif olmamızı gerektirir (Özyeşil, 2011: 226).

Bishop vd. (2004) çalışmasında bilinçli farkındalık; “*kendini gözleme*” ve “*kendini bilme*” kavramlarına yakın görülüp, yaşanan andaki zihinsel hadiseleri tanımak için deneyim temelinde dikkati sürdürme anlamındaki “*dikkat regülasyonu*” ile deneyime karşı açıklık, meraklılık ve kabul edicilikle tanımlanan “*anlık deneyimi yönlendirme*” olarak iki ana bileşenin deneyimle ilişki kurma süreci olarak tanımlanmıştır (Bishop vd., 2004: 8-9). Bu süreci hem de dikkati kapsayarak kişinin hem iç hem de dış dünyasını izleyen radarı gibidir. Birey tam dikkatini vermeden de bazı uyarıcıların farkına varabilir. Bilinçli farkındalık mevcut yaşananları veya gerçekliği anlamada kullandığımız artırılmış dikkat ve farkındalıktır. Tüm insanlarda doğuştan kazanılan az ya da çok bilinçli farkındalık yetisi vardır. Bilinçli farkındalığın belirleyici özelliği süregelen olayların ve deneyimlerin beklenenden daha çok bilincinde olmak kabul edici dikkatlilik olarak tanımlanabilir (Özyeşil vd. 2011: 226-228). Bilinçli farkındalığın insanlar üzerine bazı olumlu faydaları olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Baysal ve Demirbaş (2012) çalışmasında bilinçli farkındalık; dikkat, öğrenme, yaratıcılık, beyin-vücut- davranış sağlığı, beceri ve yaşam kalitesi üzerinde olumlu ve güçlü etkisi olduğu bunlara ilaveten de kaygı, stres, ve depresyonu azalttığı bilinmektedir. Bilinçli farkındalığın; psikolojik akıllılık, duygusal zekâ, duygusal farkındalık, öz anlayış, empati, pozitif duygu, ve yaşam kalitesi değişkenleri ile pozitif yönde, ruhsal bozukluk, okuma güçlüğü, duyguların ifade edilememesi, negatif duygu, kişilik çözünmesi, ve internet bağımlılığı ile negatif yönde ilişkili olduğunu iddia etmektedir (Baysal ve Demirbaş, 2012: 17).

2.5. Tevazu

Tevazu kelime genel olarak alçak gönüllülük ve huşu kelimesi ile eş anlamlı kullanılmaktadır. Arapça kökenli *huşu* Tanrı’ya boyun eğme, saygı ve korku karışımı bir duyguyu ifade etmekte ve daha çok dini bağlamda kullanılmaktadır (www.tdk.gov.tr). 16. yüzyıl ahlak düşünürlerinden Kınalızâde Ali tevazuyu; cesaret (şecaat) erdemi kapsamında değerlendirip kişinin itidalli davranışları olarak ifade etmektedir. Bu davranışın karşıtlığı tekebbür (kibirlik), eksikliğini ise tezellül (alçalma, zillete katlanma) olarak tanımlar. İslâm dünyası Meşşâî geleneği içerisinde en yetkin ifadeyi bulan erdemlerin ifrat ve tefrit bağlamında itidalli davranışlar anlayışını sürmektedir (Durak, 2015: 105).

Hökelekli (2007)'ye göre tevazu, bireyin çevresinde olduğundan değişik görülmesini ortadan kaldıran vakarlılık hali ve bir tür içsel güçtür. Bu hal zayıflıktan farklı olup, birey zayıf ya da korkak olduğundan tevazu göstermez. Eşyanın görülebilen yüzünün ötesine bakan ve meçhul olanları etraflıca düşünen kişi, daha çok şey anladığını öğrenmesi gereken ve gizli kalan çok fazla şey olduğunun farkına varmasıdır. Bu farkındalık ve alçak gönüllülük hali insanın yaratıcısına bağlılığını, ona inanıp boyun eğmesini, kıymet bilmesini, itaatini ve şükürünü ifade etmesi halidir (Demir, 2010: 82). Ahmet Rıfat (1975) çalışmasında Allah'ın büyüklüğü ve kendi küçüklüğümüzü anlama ve idrak etme temelinde gelişen vicdana dayalı his olup iyi niyet ve kalbi samimiyettir. Bu samimiyet hangi makam ya da mevkide olunursa olunsun yine de insan olduğumuzu ve her konuda acz içinde vakarımızı korumayı akıldan çıkarmamaktır.

Weidman vd. (2016) çalışmasında övgü veya başarı karşısında kendi kendisini onayladığı tevazu ile başarısızlık veya olumsuz değerlendirmeler neticesinde meydana gelen kendini değersizleştirmeyi içeren tevazu olarak iki ayrı şekilde ifade etmektedirler. Exline vd. (2004) çalışmasında ise tevazuyu, bireyin kendi imajını savunma, onarma veya kendini olduğundan daha iyi gösterme gibi bir zorunluluk hissetmeden ve kendine ilişkin bilgiyi çarpıtmadan, kendi gücünü ve sınırlarını gerçekçi görmeye istekli olma hali olarak betimlemektedir.

2.6. Yaratıcıya Karşı Sorumluluk

Her insanın kutsal bir varlığa inanma ve O'na kulluk etme hissiyatı vardır. Bu insana yaratılışında duygu halinde verilen bir özelliktir. Tarih boyunca insanlar din duygusundan yoksun kalmamışlardır. İster gerçek, isterse batıl olsun kesinlikle bir dine inanmışlardır. Bu anlamda dinler tarihi insanlık tarihiyle yaşıttır. Din; tarihin bütün dönemlerinde insanlar tarafından ilgi duyulmuş bir kavram olup din kadar süreklilik gösteren başka bir kavram bulmak neredeyse imkânsızdır. En ilkel toplumdaki, en gelişmiş topluma kadar evrensel bir gerçeklik olmuştur (İpek, 2013: 443). Bu gerçeklik temelinde diğer varlıklardan insanın ayrışmasını sağlayan temel özelliklerden biri de inanan ve dini boyutu olan bir varlık olmasıdır. Bu varlık düşünme ve bilme yeteneği ile kendini, çevresini ve Rabb'ini tanıır. Bu tanıma onu inanan bir varlık haline getirir. Temel görevi Allah'ı bilmek ve tanımak, kulluk etmek, insanî ve ahlaki değerler ile yaşayıp ebedi hayata hazırlanmaktır (İpek, 2013: 437). Her insan kendini tanımaya ve iş yapmaya başladıktan sonra çevresine ve kendisine karşı sorumlulukları anlamaya başlamaktadır. Bu sorumluluklar bazı yükümlülükleri de beraberinde getirmektedir. Her birey yaratılışında kendisine, çevresine, topluma, diğer varlıklara ve Yaratıcısına karşı sorumluluklara sahip bir varlık olması onun temel özelliğidir (Önder ve Dölek, 2009: 425). Bu bakımdan din her zaman insan ve toplum davranışlarının çoğunun arkasında itici bir güç, toplumsal ilişkileri düzenleyen bir hayat rehberi olagelmıştır. (Kurt, 2018: 44). İnsanın sorumluluklarının en önemlilerinden biri de Allâh'a karşı olan mükellefiyetleri oluşturmaktadır. Çünkü yaratılış amacımız Kutsal Kitabımızdaki âyetlerde belirtildiği gibi Allah'a kulluk etmektir. Bu bağlamda Yüce Allâh, "*Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım*" (Zariyât suresi 56.âyet) diye buyurarak cinlerin ve insanların mühim görevleri olduğunu, diğer varlıklarda olmayan sorumlulukları ve yükümlülüklerinin bulunduğunu ifade etmektedir (İpek, 2013:438). Bu yükümlülük inanan bir varlık olan insanı diğer varlıklardan ayıran bazı özellikleri de düşünme ve bilme yetisi ile kendisini, çevresini ve Rabb'ini tanımaya götürür. Bunun sonucunda inanan bir varlık haline gelen insanın ana gayesi Allah'ı tanımak, kulluk etmek ve ahlaki değerler temelinde yaşayarak ebedi hayata hazırlanmaktır. İnsanı diğer varlıklardan ayıran bir başka unsur ise akıllı ve irade sahibi olmasıdır (İpek, 2013: 445). Bu akıl ve irade ile "Yaratılanı YARADAN'dan dolayı sever" ve "Maddi dünya ile manevi dünya arasındaki derin anlamın farkına varmaya" çabalar (Boz ve Aktı, 2018). Bu çabaları sahip olduğu imkânların bilincinde olması, bu imkânların yükümlülüğünü yerine getirme ve gerektiğinde hesabını verebilmesini gerektirir. Toplu halde yaşayan insanların mutluluk, huzur ve güven içerisinde hayatlarını devam ettirebilmeleri ancak kişisel ve toplumsal sorumlulukların öğrenilmesine ve sorumluluklarının

yerine getirilmesine bağlıdır. Günümüz insanlarına huzur ortamı sağlayacak en önemli unsurlardan biri de Yaraticıya, ailesine ve yakın çevresine, tüm insanlara ve doğaya karşı sorumluluk bilincinin kazandırılmasıdır (Önder ve Dölek, 2009: 425).

2.7. Etik Değerler

Hızlı değişimle birlikte karmaşık ilişki ağlarının geliştiği günümüz toplumlarında değerler önemli hale gelmektedir. Toplumsal yaşamın da bir parçası olan değerlerin temelinde etik ilkeler vardır. Zihni olgunluğa ulaşmış kişilerde iyi ile kötünün ayırımında “etik” mühim rol oynamaktadır. Etik değerleri bu açıdan; bireyin kendi tutum ve davranışlarının şekillendirmesinde değer yargılarını kapsayan bilincidir. Etik değerler bazı unsurlar (kişisel, ailevi, değerler, tecrübe, akran etkisi ve deneyimler vb.) etkileşiminin sonucunda şekillenmektedir. Bu bağlamda etik değerler bireysel vicdan meselesi olarak, bireyin neyin doğru neyin yanlış olmasına karar vermesiyle ilgili olup (Özgener, 2008: 34) toplumun ortak dünya görüşüne de atıfla hayatın tüm alanlarında bir karşılığı bulunur (Aktı, 2018: 127). Literatürde sıklıkla birbirinin yerine kullanılmakta olan “etik” ile “ahlâk” kavramları benzerlikleri olmakla beraber aralarında bazı farklılıklar olduğu aşikârdır. Etik-ahlak farklılığında ahlak kavramının daha çok toplumsal çerçevede ele alınırken etik kavramı ise iş ile ilgili alanlarda daha yaygın kullanılmaktadır (Özler vd., 2015: 180). İş etiği bu anlamda; meslek etiği, işletmecilik etiği ve çalışma etiğinden oluşmaktadır. Çalışma etiği; toplumun kültür ve değerleri temelinde kişilerin işe karşı geliştirdikleri tutum ve davranışlar bütünüdür (Arslan, 2001: 87-89). Deontolojik yaklaşımla etik değerler, çalışanların doğru veya yanlış ile ilgili değerleri içerir. Organizasyonlar için etik değerlerin oluşturulması bir zorunluluk olmamakla birlikte günümüzde başarı için vazgeçilmez bir unsurdur (Payne ve Dimanche, 1996: 997).

3. Örneklem ve Veri Seti Oluşturma

Araştırma için Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etiği Kurulu’ndan (Karar no: 2019/01) ve 60352 sayılı yazısı ile Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörlüğü’nden izin alınmıştır. Ölçeğe ait verilerin elde edilmesinde yüz yüze görüşme ve elektronik posta kullanılmıştır. Çalışma 01.01.2019 - 19.05.2019 tarihleri arasında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi’nde bulunan akademisyen, öğrenci ve çalışanlarından kolayda örneklem ile gönüllülük esasına göre 1041 kişiyle yapılmıştır. Ölçek 5’li Likert tipinde (1. Hiç Katılmıyorum - 5. Tamamen Katılıyorum) hazırlanmış ve gönüllülük esasına göre katılımcılardan ifadelerine katılımlarını işaretlemeleri istenmiştir. Ölçek verilerinin analizinde SPSS (18.0) ve AMOS (16.0) programı kullanılmıştır. Ölçekte yer alan ifadelerin güvenilirlik çalışması için Cronbach’s Alpha Güvenilirlik Analizi, örneklem yeterliliği için KMO and Bartlett’s Testi, ifadelerin teorik olarak faktörleşip faktörleşmediğinin testi için Açıklayıcı (Keşfedici) Faktör Analizi (AFA) ile Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) yapılmıştır.

3.1. Bulgular

Ölçeğe ait güvenilirlik testi (Cronbach’s Alpha) tüm ölçek için 0,959 olarak (Tablo: 1) oldukça güvenilir (Büyüköztürk, 2007) olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1: *Güvenilirlik Analizi*

Güvenilirlik Analizi	
Cronbach’s Alpha	İfade Sayısı
0,959	46

Örneklem yeterlilik analizinde Kaiser–Meyer–Olkin (KMO) testi yapılmıştır. KMO katsayısı 0,9 üzeri mükemmel; 0,8-0,9 arası çok iyi; 0,7-0,8 arası iyi olduğu kabul edilebilir (Kalaycı, 2010: 322). Tablo: 2’de KMO testinin 0,969 sonucuyla örneklem yeterliliğinin mükemmel olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 2:Örneklem Yeterlilik Testi KMO

Kaiser-Meyer-Olkin Uyum Değeri		0,969
Bartlett’s	Approx. Chi-Square	26570,615
Küresellik Testi	Serbestlik Derecesi	1035
	Anlamlılık Düzeyi	0,000

Çalışmamıza destek veren katılımcıların demografik değişkenlere ait bilgileri Tablo 3’de belirtilmiştir.

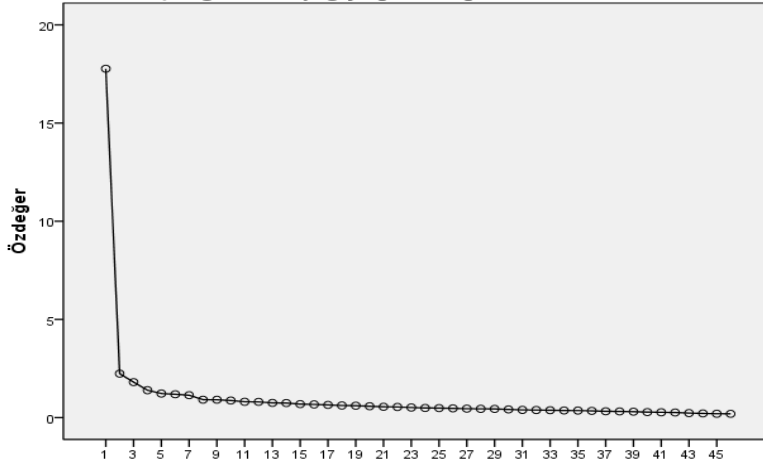
Tablo 3:Demografik Bilgiler

Meslek	n	Yüzde	Küm.%	Eğitim	n	Yüzde	Küm.%
İşçi	17	1,6	1,6	İlköğretim	14	1,3	1,3
Memur	163	15,7	17,3	Lise	26	2,5	3,8
Serbest meslek	7	,7	18,0	Önlisans	135	13,0	16,8
Öğrenci	803	77,1	95,1	Lisans	758	72,8	89,6
Akademisyen	51	4,9	100,0	Lisansüstü	108	10,4	100,0
Top.	1041	100,0		Top.	1041	100,0	
Cinsiyet	n	Yüzde	Küm.%	Kardeş Sayısı	n	Yüzde	Küm.%
Erkek	485	46,6	46,6	1	71	6,8	6,8
Kadın	556	53,4	100,0	2	368	35,4	42,2
Top.	1041	100,0		3	345	33,1	75,3
MedeniDurum	n	Yüzde	Küm.%		n	Yüzde	Küm.%
Evli	202	19,4	19,4	4	149	14,3	89,6
Bekar	839	80,6	100,0	5	51	4,9	94,5
Top.	1041	100,0		6 ve üstü	57	5,5	100,0
Yaş	n	Yüzde	Küm.%	Gelir TL.	n	Yüzde	Küm.%
18-37	908	87,2	87,2	0-1000	390	37,5	37,5
38-52	117	11,2	98,5	1001-2500	249	23,9	61,4
53-71	13	1,2	99,7	2501-4000	226	21,7	83,1
72 üstü	3	,3	100,0	4001-5500	100	9,6	92,7
Top.	1041	100,0		5501-7000	37	3,6	96,3
				7000 üstü	39	3,7	100,0
				Top.	1041	100,0	

Araştırmaya destek sağlayan 1041 katılımcının meslekleri incelendiğinde; %1,6’sının işçi, %15,7’sinin memur, %0,7’sinin serbest meslek, %77,1’inin öğrenci, %4,9’unun akademisyen olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların %46,6’sının cinsiyeti erkek iken %53,4’ü kadındır. Katılımcıların %19,4’ü evli iken %80,6’sı bekadır. Katılımcıların %87,2’si 18-37 yaş grubunda, %11,2’si 39-52 yaş grubunda, %1,2’si 53-71 yaş grubunda ve %0,3’ü 72 ve üstü yaş grubunda olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların %1,3’ü İlköğretim mezunu, %2,5’i Lise mezunu, %13,0’ı

Önlisans mezunu, %72,8'i Lisans mezunu ve %10,4'ü Lisansüstü mezunu olduklarını beyan etmişlerdir. Katılımcıların %6,8'i ailede 1 kardeş olduğunu, %35,4'ü ailede 2 kardeş olduğunu, %33,1'i ailede 3 kardeş olduğunu, %14,3'ü ailede 4 kardeş olduğunu, %4,9'u ailede 5 kardeş olduğunu, %5,5'i ailede 6 ve üstü kardeş olduklarını beyan etmişlerdir. Katılımcıların aylık gelirlerinin %37,5'inin 0-1000 TL. arasında, %23,9'unun 1001-2500 TL. arasında, %21,7'sinin 2501-4000 TL. arasında, %9,6'sının 4001-5500 TL. arasında, %3,6'sının 5501-7000 TL. arasında ve %3,7'sinin 7000 TL. üstünde olduğunu beyan etmişlerdir. Uygulamada elde edilen 7 faktörlü Vicdani Liderlik ölçeğinin Yamaç Eğim Grafiği Şekil 1 ile doğrulanmıştır.

Şekil 1: Yamaç Eğim Grafiği

Nihai uygulamada 1041 örnekleme elde edilen 7 faktörlü ölçeğin tekrar doğrulanması için Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) ve Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) yapılmıştır. Açıklayıcı Faktör analizinde Eğik Döndürme (Promax) Yöntemi, Çıkarım (Extraction) Ana Bileşenler (Principal Components) kullanılarak faktör yükleri ,40'dan (Absolute Value Below) büyük ve özdeğerleri (Eigenvalue) 1'in üzerindeki faktörler kullanılmış ve Tablo 4.'de sunulmuştur.

Tablo 4: Faktör Analizi

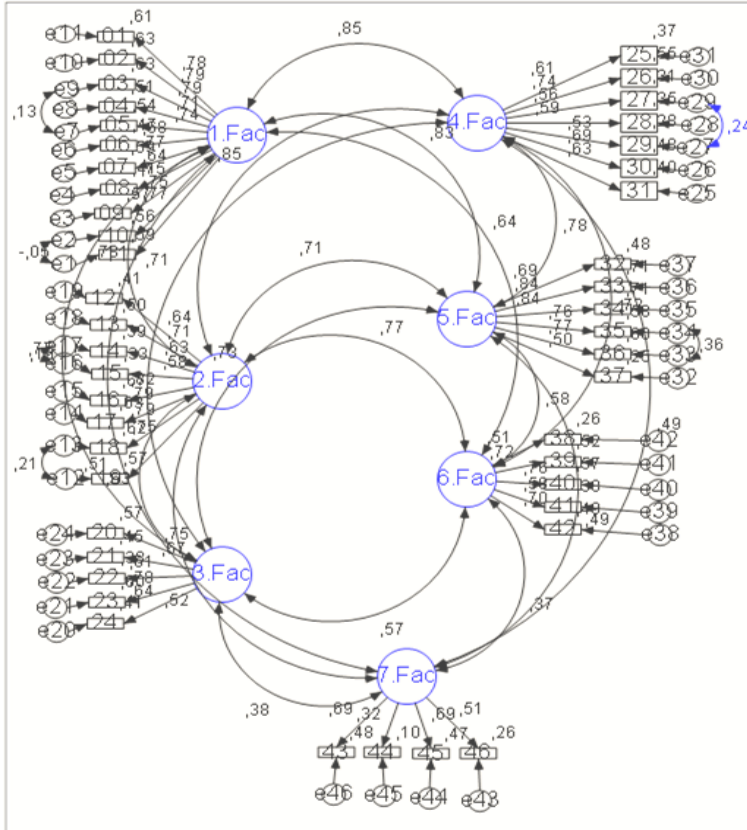
Faktör adı	İfadeler	Bilesenler						
		2	3	4	5	6	7	
Koruma ve Güçlendirme	01	,876						
	02	,832						
	03	,759						
	04	,733						
	05	,727						
	06	,573						
	07	,565						
	08	,508						
	09	,507						
	10	,503						
	11	,488						
Toplumsal Duyarlılık	12		,764					
	13		,736					
	14		,708					
	15		,703					
	16		,654					
	17		,584					
	18		,528					
	19		,525					
Üstün Görev Ahlakı	20			,818				
	21			,790				
	22			,784				
	23			,753				
	24			,537				
Bilinçli Farkındalık	25				,755			
	26				,685			
	27				,629			
	28				,606			
	29				,527			
	30				,502			
	31				,463			
Tevazu	32					,825		
	33					,715		
	34					,708		
	35					,614		
	36					,560		
	37					,469		
Yaratıcıya Karşı Sorumluluk	38						,686	
	39						,658	
	40						,643	
	41						,628	
	42						,472	
Etik Değerler	43						,728	
	44						,637	
	45						,632	
	46						,624	
Cronbach's Alpha	,930	,892	,816	,813	,875	,784	,625	
Kümülatif Varyans%	38,625	43,497	47,424	50,460	53,128	55,711	58,192	

Alt faktörlerin Güvenilirlik (Cronbach's Alpha) katsayıları; “1. Faktör: Koruma ve Güçlendirme %93,0”, “2. Faktör: Toplumsal Duyarlılık %89,2”, “3. Faktör: Üstün Görev Ahlakı %81,6”, “4. Faktör: Bilinçli Farkındalık için %81,3”, “5. Faktör: Tevazu %87,5”, “6. Faktör: Yaratıcıya Karşı Sorumluluk %78,4”, “7. Faktör: Etik Değerler %62,5” olduğu belirlenmiştir.

Açıklanan varyanslar dikkate alındığında toplam varyansın “1. Faktör: Koruma ve Güçlendirme” %38,62’sini, “2. Faktör: Toplumsal Duyarlılık” %4,87’sini, “3. Faktör: Üstün Görev Ahlakı” %3,92’sini, “4. Faktör: Bilinçli Farkındalık” %3,03’ünü, “5. Faktör: Tevazu” %2,66’sını, “6. Faktör: Yaratıcıya Karşı Sorumluluk” %2,58’ini, “7. Faktör: Etik Değerler” ise %2,483’ini açıklarken tüm faktörler toplam varyansın %58,19’unu açıklamaktadır. Açıklayıcı Faktör Analizi’nde faktörlere ait madde yük değerleri, Cronbach’s Alpha katsayısı ve açıklanan varyans değerleri Tablo: 4’de ve Yapısal Eşitlik Modeli (DFA) ise Şekil 2’de sunulmuştur.

Doğrulamalı Faktör Analizi (DFA) için AMOS 16 programı kullanılarak Yapısal Eşitlik Modeliyle 1041 örneklem ile test edilmiş ve Şekil: 2’de gösterilmiştir. AMOS grafiği Şekil 2’de; “1. Faktör: Koruma ve Güçlendirme”, “2. Faktör: Toplumsal Duyarlılık”, “3. Faktör: Üstün Görev Ahlakı”, “4. Faktör: Bilinçli Farkındalık”, “5. Faktör: Tevazu”, “6. Faktör: Yaratıcıya Karşı Sorumluluk” ve “7. Faktör: Etik Değerler” ismiyle Şekil 2’deki gibi kodlanmıştır. Bulunan 7 faktöre ait ölçeğin iyi uyum indeksi sonuçları Tablo: 5’de gösterilmiştir.

Şekil 2: Yapısal Eşitlik Modeliyle Doğrulamalı Faktör Analizi (DFA)

Tablo 5: Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum İndeksi Sonuçları

Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum İndeksi								
Model	X ²	df	p	X ² /df	GFI	SRMR	CFI	RMSEA
Bağımsız Faktörler	3400,23	962	0,000	3,53	0,87	0,034	0,90	0,049

Tablo: 5’de gösterildiği gibi üzere p değeri anlamlı çıkmıştır. X²/df değerinin 3 ile 5 arasında olması kabul edilebilir uyumu ifade etmektedir. Analiz sonucu (X²/df=3,53) değeri kabul edilebilir uyum değerleridir. Kalıntılara dayanan uyum indeksi (GFI) 0,90 ile 1,0 arasında olması iyi uyum değeridir. Analiz neticesinde elde edilen (GFI=0,87) model için kabul edilebilir uyum açısından başarılı bir sonuçtur ve gözlenen değişkenler arasında yeterince kovaryansın hesaplandığını ifade etmektedir. Yine kalıntılara dayalı uyum indeksi SRMR değeri 0,00 ile 0,10 iyi uyum değeridir. Analiz neticesinde elde edilen (SRMR=0,034) model için başarılı bir sonuçtur. Bağımsız modele dayanan uyum indeksi (CFI) için 0,97 ile 1,00 iyi uyumdur. Ancak 0,95 ile 0,97 arası değerler kabul edilebilir uyum değerleridir. 1’e yaklaştıkça uyum iyiliğinin arttığını gösterir. Analiz sonucunda çıkan (CFI=0,90) model için başarılı bir sonuçtur. Yaklaşık hataların ortalama kare kökü (RMSEA) 0,00 ile 0,10 arasında iyi uyumdur. Analiz sonucunda çıkan (RMSEA=0,049) model için iyi uyum (Meydan ve Şeşen, 2015) değeridir.

4. Sonuç

Vidani Liderlik (VL) konusunda ölçek geliştirmek amacıyla bu çalışma yapılmıştır. VL Ölçeği 5’li Likert tipinde 46 ifadeden oluşmaktadır. VL Ölçeğinin ilk pilot çalışması 247 örneklem ile ikinci pilot çalışması 447 örneklem ile yapılarak 1041 örneklem üzerinden geliştirilerek güvenilirlik ve geçerlilik analizi yapılmıştır. Açımlayıcı ve Doğrulayıcı Faktör Analizi ile 7 faktörlü bir yapı ile toplam varyansın %58,19’u açıklanmaktadır. Faktörlere ait isimlerin sırasıyla; 1. Koruma ve Güçlendirme, 2. Toplumsal Duyarlılık, 3. Üstün Görev Ahlakı, 4. Bilinçli Farkındalık, 5. Tevazu, 6. Yaratıcıya Karşı Sorumluluk ve 7. Etik Değerler olarak adlandırılması çalışma ekibince uygun görülmüştür. Faktörlerdeki ifade sayıları; 11, 8, 5, 7, 6, 5, 4’tür. Yapılan istatistiki analizler neticesi faktör yük değerlerinin yüksekliği (0,46-0,87) ölçeğin yapı geçerliliğine sahip olduğu göstermektedir. Bu ölçekten alınabilecek en düşük puan 46 iken en yüksek puan 230 puandır. Ölçekte 43, 44, 45 ve 46. ifadeler tersten kodlanmıştır.

VL Ölçeği Kütahya Dumlupınar Üniversitesi’ndeki değişik demografik özelliklere sahip akademisyen, öğrenci ve çalışanlarına uygulandığından dolayı geçerli, güvenilir, yerli ve millî bir ölçme aracı olarak değerlendirilmektedir. Dünyanın en akıllı varlığını, yani insanın yönlendiricisi ve etkileyicisi olan vicdani liderin tanınmasıyla ilgili psikometrik özellikleri barındıran bu çalışmanın mühim bir boşluğu dolduracağı değerlendirilmektedir. Vicdani liderler takipçilerinin yaşamın anlam ve manasını aramada yönlendirici olurlar. Bu yönlendirme toplumsal duyarlılığı, etik değerleri, yaratıcıya karşı sorumluluğu, üstün görev ahlakını, bilinçli farkındalığı ve tevazuyu önceleyerek takipçilerini koruma ve güçlendirmeyi kapsamaktadır. Değişik örneklem grupları ile farklı şehirlerde geçerlilik ve güvenilirlik analizleri VL Ölçeği ile çalışacak araştırmacılara ağıttır.

Kaynakça

- Akman, B., Yangın, B., Usluer, Y., Kargı, E., Baş, T., Çelen, N., & Şanlı, M.(2006). Toplumsal duyarlılık ve sosyal hizmet: Model proje örneği. *SHÇEK. Sempozyum Kitabı*, Antalya.
- Aktı, Ü., Giderler, C., Duran, C., Behdioğlu, S., & Boz, D. (2017). Vicdani zekâ ölçeği: Geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 329-349.

- Aktı, Ü. (2018). Tarihi şahsiyetler ve mekânların günümüz kolektif tasavvurundaki değeri ve yeri (Kütahya ili örneği). *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 124-148.
- Alkan, D. P. (2015). Etik liderlik ölçeğinin Türkçe formunun güvenilirlik ve geçerlilik çalışması. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(38), 109-121.
- Arkonç, S. A. (2001). *Sosyal psikoloji*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Arpacı, M. (2016). Kişilik gelişimi bağlamında ahlak eğitiminde vicdan. Y. Ünal vd. (Ed.), *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (ss.271-291).
- Arslan, M. (2001). *İş ve meslek ahlakı*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Aslan, Ş. (2016). *İslam düşüncesinde yönetim ve liderlik*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Aslan, Ş., & Özata, M. (2011). Sağlık çalışanlarında hizmetkâr liderlik: Dennis-Winston ve Dennis-Bocernea hizmetkâr liderlik ölçeklerinin geçerlik ve güvenilirlik araştırması. *Journal of Management & Economics*, 18(1), 139-154.
- Aydıntan, B. (2009). Ruhsal zekânın dönüştürücü liderlik üzerine etkisini araştıran uygulamalı bir çalışma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(2), 257-274.
- Baysal, N., & Demirbaş, B. (2012). Sınıf öğretmenliği adaylarının bilinçli farkındalıkları ile yansıtıcı düşünme eğilimleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 12-20.
- Bekiş, T. (2006). *Liderlikte ruhsal zekâ üzerine uygulamalı bir çalışma*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Benazus, H. (2012). *En güçlü tanık vicdan*. İstanbul: Bizim Kitaplar.
- Bilgiz, M. (2007). *Kur'an açısından vicdan ve değeri*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Bishop, S. R., Lau, M., Shapiro, S., Carlson, L., Anderson, N. D., Carmody, J., & Devins, G. (2004). Mindfulness: A proposed operational definition. *Clinical psychology: Science and practice*, 11(3), 230-241.
- Bitmiş, M. G., Sökmen, A., & Turgut, H. (2014). Örgütsel vatandaşlık davranışı ölçeği: Geçerlilik ve güvenilirliğinin yeniden değerlendirilmesi. *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 16(2), 1-14.
- Blau, P. (1964). *Exchange and power in social life*. New York: Wiley.
- Boz, D., & Aktı, Ü. (2018). *The conscientious intelligence*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Brown, K. W., & Ryan, R. M. (2003). The benefits of being present: mindfulness and its role in psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(4), 822-848.
- Cengiz, Y. (2018). Cahız'ın düşüncesinde vicdanın gerçekleşim seyri ve denetlenmesi. Y. Cengiz & S. Çınar (Ed.), *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı* içinde (ss. 107-138). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Cengiz, R., Serdar, E., & Donuk, B. (2016). Üniversite öğrencilerinin bilinçli farkındalık ve girişimcilik düzeylerinin incelenmesi. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 2 (4), 1320-1328.
- Coleman, H. J. (1996). Why employee empowerment is not just a fad. *Leadership & Organization Development Journal*, 17(4), 29-36.
- Cook, S., Macaulay, S., & Coldicott, H. (2004). *Change management excellence: Using the four intelligences for successful organizational change*. Kogan Page Publishers.

- Çifçi, O. Z. (2012a). Mâverdî düşüncesinde din devlet ilişkisi. *Iğdır Üniversitesi SBE Dergisi*, 1(2), 81-99.
- Çöl, G. (2008). Algılanan güçlendirmenin iş gören performansı üzerine etkileri. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(1), 35-46.
- Demir, O. (2013). Vicdân. *D.İ.A. içinde* (C. 43). İstanbul: T.D.V. Yayınları.
- Demir, M. (2010). *Kur'an'da tevazu kavramı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demirtaş, Ö., & Biçkes, D. M. (2014). Makyavelizm'in olumsuz durumları ifşa etme niyeti üzerindeki etkisi: Bir alan çalışması. *İş Güç: The Journal of Industrial Relations & Human Resources*, 16(2), 96-112.
- Diker, O. (2017). *Örgütlerde kültür sarmalında liderlik turizm endüstrisinde bir araştırma*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Doğan, S. (2006). *Personel güçlendirme*. İstanbul: Kare Yayınları.
- Durak, N. (2015). Kınalızâde'de bir erdem olarak tevazu. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35(2), 105-123.
- Duyan, E., & Van Dierendonck, D. (2014). Hizmetkar liderliği anlamak: Teoriden ampirik araştırmaya doğru. *Sosyoloji Konferansları*, 49(1), 1-32.
- EL-cevherî, İsmail bin Hammâd (1990). es-Sihâh Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye, Thk. Ahmed Abdulgafur Atar, Dâru'l-İlm. Beyrut, 1990, 1410.
- Eraslan, L. (2004a). Liderlikte post-modern bir paradigma: Dönüşümcü liderlik. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 1(1), 1-32.
- Erdem, H. (2014). *İlkçağ felsefesi tarihi* (8.Baskı). Konya: Hü-Er Yayınları.
- Eren, E. (2014). *Örgütsel davranış ve yönetim psikolojisi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Exline, J. J., Campbell, W. K., Baumeister, R. F., Joiner, T., Krueger, J., & Kachorek, L.V. (2004). Humility and modesty. C. Peterson & M. Seligman (Ed.), *Character strengths and virtues: A handbook and classification* içinde (ss. 461-475). New York NY: Oxford University Press.
- Genç, N. (2004). *Yönetim ve organizasyon: Çağdaş sistemler ve yaklaşımlar*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Germer, C. K., Siegel, R. D., & Fulton, P. R. (2005). *Mindfulness and psychotherapy*. New York: Guilford.
- Gratton, L., & Erickson, T. J. (2007). Eight ways to build collaborative teams. *Harvard Business Review*, 2007 November, 1-11.
- Güler, M., & Boz, D. (2016). Otantik liderliğin topluluk hissi üzerine etkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 488-500.
- Hacip, Y. H. (2010). *Kutadgu Bilig* (10. Baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hackman, M. Z., & Johnson, C. E. (2009). *Leadership*. USA: Waveland Press Inc.
- Hökelekli, H. (2007). Tevazu (alçak gönüllülük). *Değerler Eğitim Merkezi Bülteni*, 1(2), 114-119.

- Işkın, Y., & Kaygın, E. (2016). Otantik liderlik anlayışının örgütsel bağlılık ve örgütsel yabancılaşmayla ilişkisi: Mobilya sektöründe bir araştırma. *Bartın Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(14), 619-647.
- İpek, M. (2013). Kur'an'a göre insanın yaratılış hikmeti ve sorumluluğu. *EKEV Akademi Dergisi*, 17 (57), 435-448.
- Kahveci, H., & Aypay, A. (2012). Hizmetkâr örgütlerde örgütsel liderlik değerlendirme ölçeği: Türk kültürüne uyarlama, dil geçerliği ve faktör yapısının incelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 19-42.
- Kalaycı, Ş. (2010). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (5.Baskı). Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Karadağ, E., Başaran, A., & Korkmaz, T. (2009). İlköğretim okulu öğretmenlerinin algıladıkları liderlik biçimleri ile iş doyumları arasındaki ilişki. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (21), 32- 45.
- Kark, R., & Waismel-Manor, R. (2005). Organizational citizenship behavior: What's gender got to do with it?. *Organization*, 12 (6), 889-917.
- Kasapoğlu, A. (2003). Kur'an'a göre vicdanın kaynağı ve işlevleri. *Akademik Araştırma Dergisi*, 5(18), 131-162.
- Kesken, J., & Ayyıldız, N. A. (2008). New perspectives in leadership approaches: Positive and authentic leadership. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 8(2), 729-754.
- Kılıç, K. C., & Aydın, Y. (2016). Hizmetkâr liderlik ölçeğinin Türkçe Uyarlaması: Güvenirlilik ve geçerlik çalışması. *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(30), 106-113.
- King, D. B. (2008). *Rethinking claims of spiritual intelligence: A definition, model, & measure*. Unpublished master's thesis, Trent University, Peterborough, Canada.
- Koç, Z. H. (2015). *Vicdanın ahlâkî ve teolojik temelleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi SBE., Ankara.
- Koçel, T. (2014). *İşletme yöneticiliği*. İstanbul: Beta Basım.
- Kuklytè, J. (2017). Islamic leadership and workplace deviance: What are the interactions?. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, pp. 212-221.
- Kurt, A. (2018). *Din sosyolojisi*. Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Lim, V. K. G. (2002). The IT way of loafing on the job: Cyber loafing, neutralizing and organizational justice. *Journal of Organizational Behaviour*, 23(5), 675-694.
- Malik, S.H., Aziz, S., & Hassan, H. (2014). Leadership behavior and acceptance of leaders by subordinates: Application of path goal theory in telecom sector. *International Journal of Trade, Economics and Finance*, 5(2), 170-175.
- Matzler, K., Renzl, B., Muller, J., Herting, S., & Moordian, T.A. (2007). Personality traits and knowledge sharing. *Journal of Economic Psychology*, 29(3), 301-313.
- Meydan, C. H., & Şeşen, H. (2015). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulamaları* (2.Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Mucuk, İ. (2013). *Modern işletmecilik*. İstanbul: Türkmen Kitapevi.
- Northouse, P. G. (2014). *Introduction to leadership: Concepts and practice*. New York: Sage.
- Özgener, Ş. (2008). İş ahlakının kurumsallaşmasında üst yönetimin rolü. *İş Ahlakı Dergisi*, 1(1), 31-54.

- Organ, D. (1998). *Organizational citizenship behavior: The good soldier syndrome*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Önder, M., & Dölek, A. (2009). Hepiniz yöneticisiniz hadisi bağlamında Hz. Peygamber'in sorumluluk eğitimi. *EKEV Akademi Dergisi*, 13(40), 407-426.
- Özden, A. D., & Yalçıntaş, M. (2019). the relationship between servant leadership, organizational citizenship behavior and mentorship: A research on the banking sector. *Eurasian Econometrics, Statistics & Empirical Economics Journal*, 19(12), 10- 24.
- Özkan, M. (2016). Liderlik hangi sıfatları, nasıl alıyor? Liderlik konulu makalelerin incelenmesi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 15(2), 615-639.
- Özler; D. E. (2015). *Örgütsel davranışta güncel konular*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Özyeşil, Z. (2011). *Öz anlayış ve bilinçli farkındalık*. Ankara: Maya Akademi.
- Payne, D., & Dimanche, F. (1996). Towards a code of conduct for the tourism industry: An ethics model. *Journal of Business Ethics*, 15(9), 997-1007.
- Platon (2006). *Devlet*. (E. Bayram, Çev.). İstanbul: Metropol Yayınları.
- Podsakoff, P. M., Mackenzie, S. B., Paine, J. B., & Bachrach, D. G. (2000). Organizational citizenship behaviors: A critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research. *Journal of Management*, 26(3), 513-563.
- Rıfat, A. (1975). *Tasvîr-i ahlâk-ahlâk sözlüğü* (Haz. H. Algül). İstanbul: Tercüman yayınları.
- Riggio, R. (1986). Assessment of basic social skills. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(3), 649-660.
- Saban, A. (2009). Content analysis of Turkish studies about the multiple intelligences theory. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 9(2), 859-876.
- Sakallı, N. (2000). *Sosyal etkiler*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Saltuklu, Z. (2016). *Vicdan* (3. Baskı). Kayseri: Fenomen Yayınları.
- Sami, Ş. (2004). *Kamus-i Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Saeed, T., Almas S., Anis-ul Hag M., & Niazi G. S. K. (2014). Leadership styles: Relationship with conflict management styles. *International Journal of Conflict Management*, 25(3), 214-225.
- Seyrek Demirci, Ö., Ersanlı, K., & Tunç, T. (2016). Duyarlık ölçeği. *Electronic Journal of Social Sciences*, 15(56), 284-294.
- Söylemez, A. (2016). *Manevi zekanın yaşamın anlamı ve yaşam doyumunun yordayıcısı olarak incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi EBE., Sakarya.
- Tabak, A., Polat, M., Coşar, S., & Türköz, T. (2012). Otantik liderlik ölçeği: Güvenirlik ve geçerlik çalışması. *The Journal of Industrial Relations Human Resources*, 14(4), 89-106.
- Tarhan, N. (2014). *Güzel insan modeli*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tarhan, N. (2015). *Mesnevi terapi* (11. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tekin, A. (2018). Vicdan ve vicdani önermeler (vicdaniyyat) arasındaki ilişki. Y.Cengiz & S. Çınar (Ed.), *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı* içinde (ss. 33-75). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

- Telli, E., Ünsar, A. S., & Oğuzhan, A. (2012). Liderlik davranış tarzlarının çalışanların örgütsel tükenmişlik ve işten ayrılma eğilimleri üzerine etkisi: Konuyla ilgili bir uygulama. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 2(2), 135-150.
- Tokmakoglu, G. (2012). *Benlik, bilinç ve vicdan*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Tuna, M., Bircan, H., & Yeşiltaş, M. (2012). Etik liderlik ölçeği'nin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması: Antalya örneği. *Atatürk Üniversitesi İİBF. Dergisi*, 26(2), 143-155.
- Turan, S., Karadağ, E., Bektaş, F., & Yalçın, M. (2014). Türkiye'de eğitim yönetiminde bilgi üretimi: Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi 2003-2013 yayınlarının incelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 20 (1), 93-119.
- Türker, Ö. (2018). Farklı düşünce geleneklerinde vicdan kavramının içerimleri. Y. Cengiz & S. Çınar (Ed.). *İslam Düşüncesinde Vicdan Kavramı* içinde (ss. 3-32). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ünal, M. (2012). Bilgi çağında değişim ve liderlik. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(1), 297-310.
- Weber, M. (2005). *Bürokrasi ve otorite*. (H.B. Akın, Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- Weidman, A. C., Cheng, J. T., & Tracy, J. L. (2016). The psychological structure of humility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 114(1), 153-178.
- Yanardağ, A. (2017). İbn Haldun'a göre liderin ya da iyi bir hükümetin nitelikleri ve tek kişinin iktidarı. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 271-285.
- Yukl, G. (2010). *Leadership in organizations* (7th ed.). Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall.
- Yüksel, M. M. (2006). *Karizmatik lider örneği olarak Hz. Ömer*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, SBE., Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Konya.
- Zohar, D., & Marshall, I. (2000). *SQ: Connecting with our spiritual intelligence*. USA: Bloomsbury Publishing.
- Zulliger, H. (1998). *Çocuk vicdanı ve biz* (K. Şipal, Çev.). İstanbul: Cem Yayınevi.
- www.tdk.gov.tr (Erişim Tarihi: 29.10.2018).

EK-1**VİCDANİ LİDERLİK ÖLÇEĞİ**

1.Hiç Katılmıyorum, 2.Katılmıyorum, 3.Kararsızım, 4.Katılıyorum, 5.Kesinlikle Katılıyorum

BENİM VİCDANİ LİDERİM

1	kendimi geliştirmeme yardım eder	
2	yeteneklerimi kullanmam için beni cesaretlendirir	
3	ekibini yeni fikirler geliştirmeleri için cesaretlendirir	
4	işimi iyi yapmam için gereken bilgiyi verir	
5	işimi kolaylaştırmak için gereken karar alma yetkisini tanır	
6	kendi kişisel yaşamında da etik davranır	
7	dürüst ve adil karar vermeye çalışır	
8	çalışanlarının çıkarlarını en iyi şekilde korumak ister	
9	güvenilir kişidir	
10	çalışanlarının düşüncelerini dinler	
11	yeni beceriler kazanmam için pek çok fırsat sunar	
12	insanoğlunun toplumda bütünün bir parçası olduğunu düşünür	
13	insanların dürüst, ilkeli ve iyi niyetli olmasını her koşulda çok önemser	
14	bir hatadan dolayı insan/insanlar etkilenirse vicdan azabı duyar	
15	kendine, topluma ve işine karşı haddini ve hududunu bilir	
16	zor durumdaki bir canlıyı korumak için uğraş verir	
17	birisi zor duruma düştüğünde onun yanında bulunup, ona yardım eder	
18	konuştuğu insanları dinleyip, anlamaya çalışır	
19	ihtiyaç sahibi insanlara ihtiyaç duyduklarında yardım eder	
20	görevlerini olabildiğince az hata ile tamamlar	
21	işlerini her zaman zamanında tamamlar	
22	kurum imajına katkı sağlayacak bütün faaliyetlere gönüllü olarak katılır	
23	görevlerini gerekenin üzerinde bir dikkat sarf ederek yapar	
24	işile ilgili önemli bir karar almadan önce üstünü mutlaka bilgilendirir	
25	korkularıyla yüzleşmekten çekinmez	
26	yaptığı işlere iyi niyet ve gayretle başlayıp işindeki sorunlara çözüm arar	
27	yaşam amacındaki ilkeler, doğruluk ve dürüstlük için riske girer	
28	sahip olduğu bilgileri üstünlük sağlamak için kullanmaz	
29	iyilik yapmak için riske girmeyi, kötülükten kaçınmak için riske girmekten daha iyi olduğunu bilir	
30	çevresinde dürüst, sevilen ve güvenilir biri olarak bilinir	
31	başarıyı yeni düşünceler üretmek, kendini keşfetmek ve geliştirmekle olduğunu düşünür	
32	hatalarını kendi üstüne itiraf eder	
33	eğer insanlar eleştiri yaparlarsa, bu eleştirilerden ders almaya çalışır	
34	kendisinininkinden farklı görüş ve düşüncelerden ders almaya çalışır	
35	kendi üstlerinin eleştirilerinden ders almaya çalışır	
36	eleştirilerden ders alır	
37	şefkatli ve merhametli insanların gerektiğinde başkalarının yanlışlarını affetmesi gerektiğini bilir	
38	inanmayı insan doğası gereği olduğunu düşünür	
39	yaratılanı sever YARADAN'dan dolayı	
40	maddi dünya ile manevi dünya arasındaki derin anlamın farkındadır	
41	vicdanının inancını etkilediğini bilir	
42	zor durumda olanlar için dua eder	
43	yaptığı işlerle ilgili bir soruşturma/inceleme başlatılırsa hemen savunmaya geçer ve bir suçlu bulur	
44	üstüne (sorumlu olduğu kişiye) bağlılığını kanıtlamak için kendi doğrularını değiştirebilir	
45	güçlü olanın haklı olduğuna inanır	
46	ekip halinde elde ettiğimiz başarıları kendi başarısı sayar	

CONSCIENTIOUS LEADERSHIP SCALE

1.Strongly Disagree, 2.Disagree, 3.Neutral, 4.Agree, 5.Strongly Agree

MY LEADER

1	helps me improve myself	
2	encourages me to use my abilities	
3	encourages his/her team to develop new ideas	
4	gives me the information I need to do my job well	
5	entitles me with the decision-making authority needed to streamline my work	
6	my leader behaves ethically in his/her personal life	
7	tries to give honest and fair decisions	
8	wants to protect the best interests of his/her employees	
9	is a reliable person	
10	listens to the thoughts of his/her employees	
11	offers many opportunities for me to acquire new skills	
12	thinks mankind is part of the whole in society	
13	emphasizes for people to be honest, principled and well-intentioned under all circumstances	
14	feels remorse if people are affected by a mistake	
15	knows his/her limits to himself/herself, to society and to his/her work	
16	strives to protect a living creature in distress	
17	is there to help him/her when someone is in trouble	
18	tries to listen and understand the people he communicates	
19	helps people in need when they need it	
20	completes his/her tasks with as few mistakes as possible	
21	my leader always completes his/her work on time	
22	voluntarily participates in all activities that contribute to corporate image	
23	exercises his/her duties with due diligence	
24	always informs his/her superiors before making an important decision about his/her work	
25	does not hesitate to face his/her fears	
26	starts his/her work with good faith and diligence and seeks solutions to his/her problems	
27	takes risk for righteousness, honesty, and the principles regarding his/her life objective	
28	doesn't use his/her knowledge to outmaneuver	
29	knows that taking risk to do goodness is better than taking risk to avoid badness	
30	is known as honest, loved and trusted in his/her own social circle	
31	thinks that success will be achieved by generating new ideas, discovering and developing oneself	
32	confesses his/her mistakes to his/her superiors	
33	tries to learn from criticisms should people criticize him/her	
34	tries to take lessons from the opinions and thoughts different from his/her own	
35	tries to learn from the criticism of his/her superiors	
36	learns from the criticisms	
37	knows that affectionate and compassionate people should forgive the wrongs of others when	
38	thinks that believing is by nature	
39	love the created for the CREATOR's sake	
40	is aware of the deep meaning between the material world and the spiritual world	
41	knows that his conscience affects his faith	
42	prays for those in distress	
43	immediately becomes defensive and finds a criminal in case any enquiry/investigation is launched	
44	can change his/her own truth to prove his/her loyalty to his/her superior	
45	believes that the strong is right	
46	considers the success we achieved as a team as his/her own	

BULANIK ÇEVRE ORTAMINDA MONTE CARLO SİMÜLASYONU İLE DENİZYOLU LOJİSTİĞİ FİYATLANDIRMA SÜREÇ ANALİZİ

Sibel BAYAR^{1*}

Ercan AKAN²

Öz

Günümüzde artan rekabet koşulları tüm sektörlerde olduğu gibi lojistik sektöründe de etkisini göstermektedir. Lojistik süreçleri fiyatlandırma dahil olmak üzere pek çok aktiviteyi barındırmaktadır. Lojistik şirketlerinde rekabet sadece fiyat odaklı bir süreç olmamakla beraber bütüncül bir yaklaşım sergilendiğinde işletmeler daha rekabetçi bir ortamda müşteri memnuniyeti sağlayacaklardır. Fiyatlandırmanın en önemli fonksiyonlarından biri satış departmanının fiyat taleplerine en kısa sürede, en uygun fiyat ve en uygun servis hizmetinin tedarikidir. Bunun yanında bir hizmet sektörü olarak lojistik sektörü dikkate alındığında, lojistikte fiyatlandırmanın önemini daha da arttırmaktadır. Bununla birlikte tedarik zincirinin en önemli halkası ulaşımdır. Bu çalışmada, uluslararası yük taşımacılığının önemli bir kısmının denizyolu ile yapılması nedeniyle deniz lojistiğinde fiyatlandırma sürecinin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu çalışmada bulanık süre ortamında Monte Carlo simülasyonu uygulanarak deniz lojistiğinde fiyatlandırma sürecinin analizi yapılmıştır. Öncelikle fiyatlandırma süreci faaliyetlere ayrıştırılarak bu faaliyetlere bulanık süreler atanmış ve bulanık süreler durulaştırılarak Monte Carlo simülasyonu ile analizi yapılmıştır. Çalışma, simülasyon ile bir olasılık bakışı sağlama ve bulanık mantık ile bu süreçlerin sürelerinin tahminin bilinmezliğin arttığı durumlarda daha geniş çözümlerin sunmakta olup; çalışmanın uygulama alanı özgünlüğü ve model yaklaşımının entegrasyonu ile literatüre katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Denizyolu Lojistiği, Fiyatlandırma Süreci, Monte Carlo Simülasyonu, Bulanık Küme

JEL Kodları: F23, M10

PROCESS ANALYSIS IN MARITIME LOGISTIC PRICING ACTIVITIES WITH MONTE CARLO SIMULATION IN FUZZY ENVIRONMENT

Abstract

Nowadays, increasing competition conditions show their effect in logistics sector as in all sectors. Logistics processes contain many activities, including pricing. Although competition is not only a price-oriented process in logistics companies, when a holistic approach is taken, businesses will provide customer satisfaction in a more competitive environment. One of the most important functions of pricing is the supply of the most affordable price and the most suitable service to the sales department's price requests in the shortest time. However, the most important link in the supply chain is transportation. In this study, it was aimed to analyse the pricing process in maritime logistics since a significant part of international freight transportation is carried out by sea. In this study, the analysis of the pricing process in maritime logistics was performed by applying Monte Carlo simulation in the fuzzy time environment. Firstly, the pricing process was broken down into activities, and fuzzy times were assigned to these activities, and fuzzy times were defuzzied and analysed with the Monte Carlo simulation. The study provides a probability view with simulation and offers wider solutions in cases where the uncertainty increases, with fuzzy logic to estimate the duration of these processes; it contributes to the literature with the integration of the field of application of the study and the model approach.

Keywords: Maritime Logistics, Pricing Process, Monte Carlo Simulation, Fuzzy Set

JEL Codes: F23, M10

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa Mühendislik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği, ORCID 0000-0002-9169-935X

* **Sorumlu Yazar (Corresponding Author):** sibelb@istanbul.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, İskenderun Teknik Üniversitesi Barbaros Hayrettin Gemi İnşaatı ve Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği, ORCID 0000-0003-0383-8290, ercan.akan@iste.edu.tr.

Başvuru Tarihi (Received): 24.02.2020 **Kabul Tarihi (Accepted):** 16.10.2020

Giriş

Günümüzde lojistik faaliyetler açısından gerek yapılan iş süreçlerinin karmaşıklığı gerekse mümkün olan en düşük süre ve maliyetle iş süreçlerinin yönetilme gerekliliği nedenleriyle iş süreçlerinin etkin ve verimli bir şekilde planlanması önem arz etmektedir. Bu kapsamda süreçlerin en uygun sürede tamamlanabilecek şekilde iş süreçlerinin planlanması, firmalar için önemli bir konudur. Bu bağlamda süreç analizi ile birlikte süreçteki iş tanımlamaları ve süreleri gözden geçirilir, problemlerin neler olduğu belirlenir ve en uygun şekilde süreç yeniden tanımlanır. Dolayısıyla süreç analizi mevcut durumda sistemde işlemeyen, yanlış olan süreçler tespit edilerek daha etkin bir süreç planlamasının yapılmasına olanak vermekte ve süreç analiziyle süreçler esnek hale gelmektedir (Erten, 2010:40-41.). Etkin bir süreç yönetimi ve analizi ile iş sürecindeki faaliyetler sistematik bir hale getirilmekle birlikte, gereksiz tekrar ve hatalar eleneceğinden verimlilik artar, iş yükü azalır, iş sürecinde asıl hedefe odaklanılır, performans ölçüm sistemlerinin geliştirilmesine yardımcı olur (Kılıç & Aydın, 2015:151). Bu nedenle günümüzde firmalar için iş süreçlerinin analizinin yapılması verimli ve etkin bir yönetim için kaçınılmazdır.

Bilindiği gibi lojistik ürünün hammadde halinden ürünün tüketildiği son noktaya kadar somut ve soyut her türlü akışın her iki yönde nakliyesinin ve depolanmasının planlanması sürecini gerektirmektedir. Dolayısıyla lojistik birçok faaliyeti içeren karışık bir sistemdir. Bu faaliyetlerden biri de hiç kuşkusuz çok önemli olan fiyatlandırma aşamasıdır. Fiyatlandırmanın önemine istinaden günümüzde lojistik şirketlerinde fiyatlandırma departmanları bu talebi karşılamaktadır. Günümüzde fiyat, bir firmanın rekabet edilebilirliğini belirlemede önemli bir faktördür. Bu nedenle pazardaki büyük şirketler fiyatlandırma politika ve prosedürleri üzerinde ciddi bir şekilde durmaktadırlar. Dünya pazarlarında genellikle fiyatlandırma firmanın pazarlama hedeflerine ulaşma aracı olarak kullanılmaktadır (Seyoum, 2009:153). Fiyat, müşterilerin bir ürün ya da hizmetten fayda elde etmek için vazgeçtiği bütün değerlerin toplamıdır (Kotler ve Armstrong, 2018:308–309). Fiyatlandırma ise şirketlerin ürün veya hizmetlerinin ederini veya Pazar değerini belirleme işlemi olarak ifade edilmektedir (Akbulak, 2006:8; Yıldırım, 2015:12).

Çalışmada denizyolu taşımacılığı sektöründe faaliyet gösteren bir lojistik firmasının denizyolu ihracat konteyner taşımacılığı fiyatlandırma sürecine ait aktiviteler tespit edilmiş, daha sonra bulanık süre ortamında Monte Carlo simülasyonu kullanılarak fiyatlandırma operasyonlarının süresinin analizi yapılmıştır. Bu çalışmada, bir fiyatlandırma talebi prosesi faaliyetleri ve faaliyet sürelerinin belirlenmiş, proses akışı ve prosesin tamamlanma süresinin bulunması amaçlanmıştır. Bunun yanında deterministik yaklaşımların aksine, belirsizliğin olduğu durumlarda ise bulanık mantık daha geniş bir kümede karar vermede imkân sunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada bulanık sayıların kullanılmasının amacı, denizyolu lojistiğinde faaliyetlerin süresinin belirsiz olduğunun düşünülmesidir. Ayrıca Monte Carlo simülasyon yöntemi ile daha geniş bir perspektif ile problem çözümü amaçlanmıştır. Faaliyetlerde kullanılan bulanık süreler, durulaştırma ile Monte Carlo simülasyonundaki olasılık dağılım fonksiyonlarının (*probability distribution function – pdf*) girdileri olarak dikkate alınmıştır. Dolayısıyla amaç fonksiyonu ile toplam faaliyetlerin süreleri hesaplanarak sonuçların analizi yapılmıştır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümünde denizyolu lojistiğindeki fiyatlandırma, simülasyon ve bulanık mantık ile ilgili literatür çalışması yapılmıştır. Ardından denizyolu lojistiğinde fiyatlandırma konusu, metodoloji başlığı altında Bulanık Sayılar, Monte Carlo simülasyonu, lojistik denizyolu ihracat konteyner fiyatlandırma süreci uygulaması anlatılmaktadır.

1. Literatür

Yapılan çalışmalar incelendiğinde Monte Carlo Simülasyonu süreç belirleme problemlerinde belirsizlik durumlarının çözümünde birçok makalede kullanılmıştır. Monte Carlo simülasyonu,

üst düzey yönetim gerçekçi olmayan proje beklentileri için baskı yaparken proje yöneticilerinin argümanlarını daha iyi ayarlamasına ve iletmesine izin veren nicelikli veriler kullanılmaktadır. Bu bağlamda Kwak ve Ingall (2007) Monte Carlo simülasyonunun proje risklerini ve belirsizliklerini yönetmek için uygulamalarını araştırmıştır. Avlijas (2019) Monte Carlo simülasyonunun proje süresini etkileyen risklerin analizi için uygulanabilir bir yöntem olarak yaygın bir şekilde kullanılıp kullanılmayacağını araştırmaktadır. Monte Carlo'nun proje süresini tahmin etmede ayrıntılı bir uygulaması sağlanmış ve yöntemin uygulanabilirliği ve uygulanabilirliği bir vaka gösterimi ile kanıtlanmıştır. Bununla birlikte Tysiak ve Sereseanu (2009) projelerdeki risk yönetimi problemine Monte Carlo simülasyonu uygulanmış olup, Williams (2004) ise Monte Carlo simülasyonu ile proje ağlarının modellenmesinde ihmallerin önemini göstermektedir. Bir başka çalışmada ise Kong vd. (2015) bir uluslararası havaalanı projesinin kargo alanındaki inşaat ve kurulum mühendisliği, pratik planlamadaki riski değerlendirmek için Monte Carlo simülasyonunu kullanmanın faydalarını açıkça göstermek için incelemiştir. Prakash ve Jokhan (2017) ise risk yanıtı stratejisi seçim problemi için bir Monte Carlo yaklaşımı uygulamaktadır. Proje yöneticilerinin Monte Carlo simülasyon sonuçları elde edildikten sonra uygulanacak risk stratejileri kombinasyonları hakkındaki kararlarını kolaylaştırmak için kullanabileceği bir fayda-maliyet oranı yaklaşımı da önerilmektedir. Bununla birlikte Traynor ve Mahmoodian (2019), hem zaman hem de maliyet olasılık yönetimi için önerilen bir metodolojinin bir parçası olarak bir Monte Carlo simülasyon yaklaşımı önermektedirler. Bileşenlere, hem tamamlanma süresi hem de gelecekteki maliyetler konusunda bir miktar belirsizlik içeren, hem gün hem de dolar cinsinden bir zaman ve maliyet olasılık bütçesi atanmaktadır. Guyonnet vd. (2003) insanların kirletici maddelere maruz kalma riskini tahmin etmek için bir belirsizlik ortamlarında tahmin modeli geliştirmişlerdir. Modelin parametre belirsizliğini gidermek için Monte Carlo yöntemi kullanılmıştır.

Ayrıca kimi zaman Monte Carlo Simülasyon modeli başka modellerle entegre olarak geliştirilmiş çalışmalara da literatürde rastlanmaktadır. Bonato vd. (2019) her bir özel vaka çalışmasında model ve projelerin performanslarını değerlendiren üç detaylı mühendislik projesinin toplam maliyetlerinin tahmini için Monte Carlo Simülasyonu ile Kazanılan Değer Yönetimini (EVM) entegre etmeyi ve uygulamayı amaçlamıştır. Rui-Mei (2015) ise, proje yönetimi problemlerinde Delphi yöntemi ile Monte Carlo simülasyonunun kullanılmasına odaklanmıştır. Bir başka çalışmada ise Wyrozebski ve Wyrozebska (2013) Program Değerlendirme ve Gözden Geçirme Tekniği (PERT) ve Monte Carlo simülasyonunun yanı sıra Monte Carlo simülasyonunun Program Değerlendirme ve Gözden Geçirme Tekniğine (PERT) entegre edilmesini amaçlamışlardır. PERT, Monte Carlo simülasyonu ile birlikte kullanıldığında daha iyi proje tahminleri sağlamıştır.

Belirsiz ortamlarda Monte Carlo Simülasyon yönteminin bulanıklaştırılmasının daha net sonuçlara ulaştırdığı yapılan çalışmalarla belirlenmiştir. Bu kapsamda Gouri ve Srinivas (2017) bir yağmur suyu drenaj (SWD) ağındaki kanalların bulanık güvenilirliğini tahmin etmek için önerilen bulanık Monte Carlo simülasyonu (FMCS) yönteminin kullanılmasını; önerilen yönergeler kullanılarak ağ (sistem) için bir güvenilirlik blok diyagramının (RBD) oluşturulmasını ve önerilen bir prosedüre göre sistem güvenilirliğini hesaplamak için ağdaki kanalların RBD ve güvenilirlik tahminlerinin kullanılmasını içermektedir. Khalafi vd. (2015) belirsizlik varlığında OR ve LODE endekslerini hesaplamak için bulanık bir Monte Carlo Simülasyon yaklaşımı önermektedir. Önerilen yöntem, çoklu optimal çözümler arasında en güvenilir PMU yerleşimini belirlemek için kullanılabilir. IEEE 14-bus sistemi, önerilen yöntemin etkinliğini değerlendirmek için kullanılır. Ayrıca Sadeghi vd. (2010) mevcut yöntemlerin eksikliklerini tartışmakta ve inşaat projelerinin risk analizi için bir Bulanık Monte Carlo Simülasyonu (FMCS) çerçevesi önermektedir. Bu çerçevede bir maliyet aralığı tahmin

simülasyon şablonu geliştirmişlerdir. Bu şablon, bir otoyol üst geçidi projesinin maliyetini tahmin etmek için kullanılmıştır.

Bununla birlikte daha önce yapılan çalışmalar incelendiğinde Monte Carlo Simülasyonunun dışında da pek çok farklı yöntem ile süreç analizi ile ilgili çalışmalar yapılmaktadır. Örneğin, Rokseth vd. (2018) gemide denizcilik sistemlerinin doğrulanması sürecinde liman operatörleri, bilgisayar sistemleri ve elektromekanik arasında ortaya çıkan karmaşıklığı doğru bir şekilde hesaba katmayı sağlayacak yeni bir sistem teorik süreç analizi (STPA) metodu önermiştir. Doğrulama hedefleri ile ilgili tehlike senaryolarını oluşturmak için kullanılmaktadır. Elbert vd. (2017) ise çoklu yöntem simülasyon yaklaşımı kullanarak sipariş süreç verimliliğinde (süreçlerin süreleri ve maliyetleri) sipariş iletiminin zamanlanmasını ifade eden farklı sipariş çıkış sürelerinin etkisini analiz etmiştir. Vaka çalışmasında iki tanesi ulaştırma planlaması iki tanesi ise operasyonel ulaştırma yürütmesi ile ilgili olmak üzere toplam 4 kriter üzerine odaklanmıştır. Bununla birlikte Kaya ve Kahraman (2010) proses kabiliyeti analizinde bulanık küme teorisini kullanarak analize daha fazla esneklik ve hassaslık sağlamaktadırlar. Bulanık tahminlerin, net vakalarla karşılaştırıldığında süreci değerlendirmek açısından daha faydalı olduğu görülmüştür.

Fiyatlandırma süreçlerinde süreç analizinin dışında fiyatlandırma yöntemlerinin geliştirilmesi önemli bir konu olup bununla ilgili literatürde birçok çalışma bulunmaktadır. Yin vd. (2019) konteyner hattı gelir yönetim sistemleri için genetik algoritma kullanarak değişken bir fiyatlandırma yöntemi geliştirmişlerdir. Demir vd. (2015) öncelikle dışsallıkları nicel olarak gözden geçirmiş ve daha sonra en son tahminlerle taşınan yük birimi başına maliyetlerin fiyatlandırma modelini geliştirmişlerdir. Bununla birlikte çalışmada ilişkili negatif dışsallıklar ulaşım modlarına göre yapılandırılmıştır. Coşgun vd. (2014) bir ulaştırma hizmeti sağlayıcı şirketin fiyatlandırma sorununu olasılıklı dinamik programlama modeli kullanarak en uygun fiyatları bulmak için ele almış olup, farklı fiyatlar ve yolculuktaki diğer özelliklerin talep seviyelerini belirlemek için bir bulanık tabanlı sistem kullanmışlardır. Uğurlu vd. (2012) bir deniz ulaştırma hizmet sağlayıcısı firma için satılmayan koltuğun her seviyesi için olasılıklı dinamik programlama kullanarak her yolculuk için en uygun fiyatı bulmak amacıyla bir dinamik fiyatlandırma optimizasyon modeli geliştirmişlerdir.

2. Lojistik Şirketlerinde Fiyatlandırma Süreci

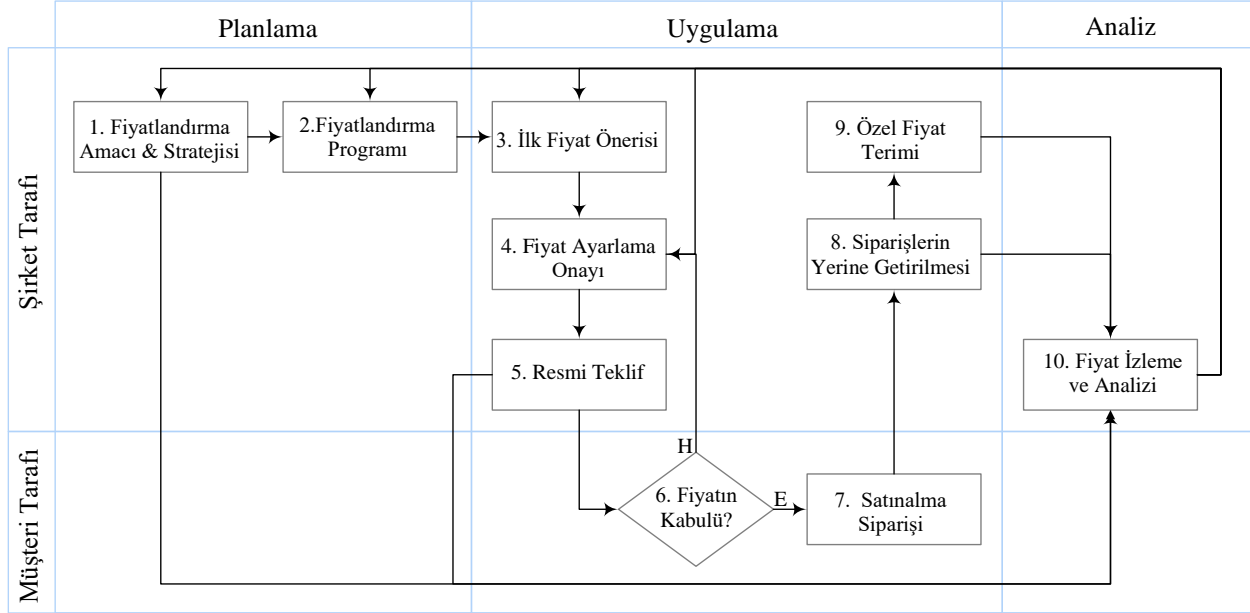
Lojistik açısından fiyatlandırma lojistik şirketinin verdiği her bir hizmet için müşteriden alınacak hizmetin maddi bedelinin belirlenmesidir. Lojistik firmaları karlarını artıracak bir fiyat politikası belirlemeyi amaçlamaktadırlar. (Chopra ve Meindl, 2016:468-505). Bunu amaca ulaşabilmek için ise elde bulunan para, zaman, personel vb. kaynakları en etkin bir şekilde yönetilmesi gerekmektedir.

Fiyatlandırma yönetimi süreci, kurumsal iş planı geliştirme ile başlar. Bu plan, satış geliri, kar marjı, hisse başına kazanç ve özkaynak getirisi gibi kurumsal finansal hedeflerin yanı sıra, fiyatlandırma, kapasite, ürün geliştirme, müşteri segmentasyonu vb. için uygulama planlarını içermektedir. Planlama aşamasında bir fiyatlandırma planı belirlendikten sonra, çok sayıda ticari işlem ve ilgili fiyatlandırma kararları, uygulama aşamasında saha satış temsilcileri ve diğer destek ekipleri tarafından yürütülür. Analiz aşamasında, şirketler fiyatlandırma performansını izler ve fiyatlandırma eğilimini tahmin eder. Ek olarak, fiyatlandırma analizi, hem planlama hem de uygulama aşamalarında dikkate alınacak fiyatlandırma fırsatlarının yanı sıra olası sorunları ortaya çıkarabilir. *Şekill*'de, fiyatlandırma yönetim süreçlerinin akışı gösterilmiştir (Hwang vd., 2011:234).

Lojistik fiyatlandırmaya hizmet maliyeti ve hizmet değeri olmak üzere iki şekilde bakılabilir. Hizmet maliyetlerinin fiyatlandırılması sabit ve değişken maliyetler ile bunlara bir miktar kar marjı konularak belirlenen fiyatlarından meydana gelmektedir. Ulaştırma maliyetlerinin fiyatlandırılması mesafe ve hacim değerlerinden büyük oranda etkilenmektedir. Hizmet değerinin

fiyatlandırılması ise piyasanın durumuna, ulaşım hizmetleri talebine ve arzına göre değişmektedir. Çoğu durumda rekabet tahsis edilen fiyatı belirlemektedir (Lambert vd., 1998:252). Piyasa fiyatı, belirli bir süre içerisinde ilgili piyasadaki ödenen tüm fiyatların ortalamasıdır. Lojistik hizmet sağlayıcılar genellikle fiyatı belirleme sürecinde değer liderliği stratejisini takip etmektedirler (Gudehus ve Kotzab, 2012:158).

Şekil 1: Fiyatlandırma Yönetim Süreçleri

Kaynak: (Hwang vd., 2011, s.234)

Lojistik şirketleri taşıyıcı şirketler ile birlikte daha çok iş sürecine yoğunlaşmakta ve büyük ölçüde pazarlıklı fiyatlandırmaya vurgu yapmaktadır. (Lambert vd., 1998:249). Lojistik şirketleri ile taşıyıcılar arasında bir müzakere olmasının amacı, karşılıklı olarak faydalı ve her iki tarafın ihtiyaçlarını karşılayacak olan bir anlaşma geliştirmek ve gerçekleştirmektir. Bu bağlamda müzakerelerin çoğu hizmet bedeli maliyetine dayandığından dolayı taşıyıcıların maliyetlerini kesin olarak ölçmeleri gerekmektedir (Gudehus ve Kotzab, 2012:427).

Müşteri açısından hizmet bedelinin fiyatının belirlenmesinin yanı sıra fiyat talebinin en kısa ve uygun bir şekilde müşteriye ulaşması da etkin zaman yönetimi açısından önemlidir. Dolayısıyla mümkün olan en kısa sürede, müşterinin navlun fiyat talebine cevap vermesi gerekmektedir. Bu nedenle fiyatlandırma sürecinin faaliyetleri tanımlanıp, her bir faaliyetin zamanlamasının belirlenmesi ile etkin bir zaman planlamasıyla sürecin yönetilmesi sağlanabilir. Bu kapsamda çalışmada denizyolu ihracat konteyner taşımacılığı için lojistik firmanın fiyatlandırma sürecinin süreleri bulanık Monte Carlo Simülasyonu yaklaşımı ile belirlenmektedir.

3. Metodoloji

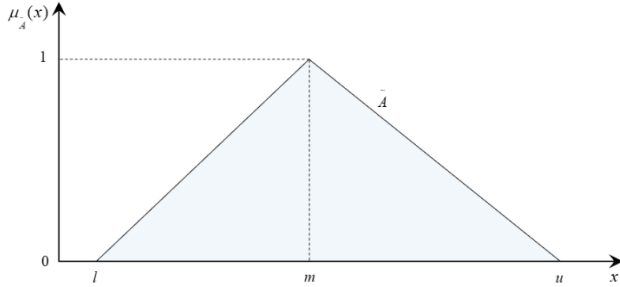
Çalışmada denizyolu lojistik fiyatlandırma süreçlerinin analizinin yapılması amaçlanmış olup yöntem olarak bulanık Monte Carlo simülasyonu kullanılmıştır. Bu bakımdan bu bölümde kullanılan Bulanık Küme kavramı, Bulanık Sayılar ve Monte Carlo simülasyon konularına değinilmiştir.

3.1. Bulanık Küme ve Bulanık Sayılar

Zadeh (1965:340-345) tarafından getirilen ve önerilen bulanık küme teorisi, bulanık kümeyi sıfır ve bir arasında değişen üyelik işlevlerini ve belirsiz verileri yararlı verilere dönüştürmek için

bulanık sayıları içeren üç ana faktörden oluşur. Şekil 2’de üçgen bulanık sayılar $\tilde{A} = (l, m, u)$ gösterilmiştir.

Şekil 2: Üçgen Bulanık Sayı Üyelik Fonksiyonu

Tanım 1. $A \in F(R)$ bulanık sayı olarak, $\mu_A(x_0) = 1$ gibi ve herhangi $\alpha \in [0,1]$ var olan $x_0 \in R$ için aşağıdaki şartları sağlıyorsa. $A_\alpha = [x, \mu_{A_\alpha}(x) \geq \alpha], [0,1]$ kapalı aralıktadır. Burada $F(R)$ tüm bulanık kümeleri ifade etmektedir ve R reel sayılardır.

Tanım 2. Bulanık sayılar R ’de \tilde{A} olarak tanımlanır. Eğer üyelik fonksiyonu $\mu_A(x) : R \rightarrow [0,1]$ ise \tilde{A} bulanık kümesinin üçgen üyelik fonksiyonu *Denklem (1)* gibidir.

$$\mu_{\tilde{A}}(x) = \begin{cases} 0, & x < l, \\ (x-l)/(m-l), & l \leq x \leq m, \\ (u-x)/(u-m), & m \leq x \leq u, \\ 0, & x > u. \end{cases} \quad (1)$$

\tilde{A} bulanık kümesinde $l \leq m \leq u$ olarak tanımlanan, l en küçük değerli, u en büyük değerli ve m iki değer arasında eleman olarak ifade edilmektedir. Ancak $l = m = u$ olduğunda, \tilde{A} bir bulanık küme değildir. Üçgen bulanık sayılar (l, m, u) olarak gösterilir. \tilde{A} bulanık kümesinin elemanları $\{x \in R \mid l < x < u\}$ şeklindedir.

İki üçgen bulanık sayı kümeleri arasındaki işlemler için \tilde{A}_1 ve \tilde{A}_2 , $\tilde{A}_1 = (l_1, m_1, u_1)$ ve $\tilde{A}_2 = (l_2, m_2, u_2)$ tanımlı olsun. Buna göre bulanık kümelerdeki aritmetik işlem kuralları aşağıdaki *Denklem (2-7)* gibidir (Kaufmann ve Gupta, 1988:50-80; Kaufmann ve Gupta, 1991:34-78):

$$\tilde{A}_1 \oplus \tilde{A}_2 = (l_1, m_1, u_1) \oplus (l_2, m_2, u_2) = (l_1 + l_2, m_1 + m_2, u_1 + u_2) \quad (2)$$

$$\tilde{A}_1 \ominus \tilde{A}_2 = (l_1, m_1, u_1) \ominus (l_2, m_2, u_2) = (l_1 - u_2, m_1 - m_2, u_1 - l_2) \quad (3)$$

$$\tilde{A}_1 \otimes \tilde{A}_2 = (l_1, m_1, u_1) \otimes (l_2, m_2, u_2) \approx (l_1 x l_2, m_1 x m_2, u_1 x u_2) \quad (4)$$

$$\frac{\tilde{A}_1}{\tilde{A}_2} = \frac{(l_1, m_1, m_1)}{(l_2, m_2, u_2)} \approx \left(\frac{l_1}{u_2}, \frac{m_1}{m_2}, \frac{u_1}{l_2} \right) \quad (5)$$

$$k \otimes \tilde{A}_1 = k \otimes (l_1, m_1, u_1) = (kx.l_1, kxm_1, kxu_1), \forall k > 0, k \in R \quad (6)$$

$$\left(\tilde{A}_1 \right)^{-1} = (l_1, m_1, u_1)^{-1} \approx (1/u_1, 1/m_1, 1/l_1) \quad (7)$$

3.2. Best Nonfuzzy Performance (BNP) Durulaştırma

Literatürde pek çok bulanık küme sayılarını durulaştırma yöntemleri bulunmaktadır. Bu çalışma için ağırlık merkezi durulaştırma metodu Center of Area (COA olan Best Nonfuzzy Performance (BNP) yöntemi önerilmiştir (Bellman ve Zadeh, 1970:157; Opricovic ve Tzeng, 2003:646; Hsieh vd., 2004:577). Üçgen bulanık sayıları $\tilde{A} = (l, m, u)$ olarak tanımlandığında, bu durumda durulaştırma *Denklem (8)* gibidir.

$$BNP_i = l_i + \left[\frac{(u_i - l_i) + (m_i - l_i)}{3} \right], \forall i \quad (8)$$

3.3. Monte Carlo Simülasyonu

Monte Carlo Simülasyon tekniği, zor integral değerlendirmek ve karmaşık olasılık yoğunluk fonksiyonlarını rasgele değişkenlerle örneklenmesi için sıklıkla kullanılan pratik bir yöntemdir. Stokastik optimizasyon yöntemleri birçok çalışmada uygulanmış olup, Monte Carlo Simülasyon yaklaşımı da çok popüler yöntemlerden biridir. Monte Carlo simülasyona sigorta, spor, sermaye bütçeleme, proje yönetimi, pazarlama araştırmaları, stratejik planlama gibi birçok alandaki problemlerin çözümünde faydalı sonuçlar vermekle birlikte finans alanında da sıklıkla kullanılmaktadır.

Literatürde pek çok olasılık dağılım fonksiyonu (*pdf*) olmasına karşın bu çalışmada, verilere ve verilen türüne bağlı olarak olasılık dağılım fonksiyonu (*pdf*) kullanılmıştır.

3.3.1. Normal Dağılım

Normal dağılım $x \in (-\infty, \infty)$ ve $\sigma > 0$ aralığında tanımlanan sürekli bir dağılım göstermekte olup olasılık dağılım fonksiyonu *Denklem (9)* aşağıda gösterilmektedir (Ueberhuber, 1997:124-125).

$$f(x) = \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}} e^{-\left(\frac{(x-\mu)^2}{2\sigma^2}\right)} \quad (9)$$

Burada

x : rasgele değişken

μ : rasgele durum beklentisi

σ : rasgele durumun varyansı

3.3.2. Üçgen Dağılım

Üçgen dağılım $x \in (-\infty, \infty)$ aralığında tanımlanan sürekli bir dağılım göstermekte olup olasılık dağılım fonksiyonu *Denklem (10)* aşağıda gösterilmektedir (Ueberhuber, 1997:132-138).

$$f(x) = \begin{cases} \frac{2(x-a)}{(c-a)(b-a)}, & a \leq x \leq b \\ \frac{2(c-x)}{(c-a)(c-b)}, & b < x \leq c \\ 0, & x < a, x > c \end{cases} \quad (10)$$

Üçgen dağılım a minimum değer, b en olası değer ve c maksimum değer ile ifade edilmektedir.

3.3.3. Uniform Dağılım

Uniform dağılım, bir değer aralığında ve kapalı aralık $[a, b]$ de olasılık dağılım fonksiyonu (pdf) ile tanımlanan bir sürekli dağılım olup aşağıda *Denklem (11)*'deki gibidir (Ueberhuber, 1997:124-138).

$$f(x) = \begin{cases} 0, & x \leq a \\ \frac{1}{(b-a)}, & a \leq x \leq b \\ 0, & x > b \end{cases} \quad (11)$$

Bir f fonksiyonunun integralini belirlemek için çok boyutlu bir hacimden V N tane rasgele dağıtım noktalarını $x_1, x_2, x_3, \dots, x_N$ seçmek için bir sonuç vermektedir. Bu temel problem *Denklem (12-14)*'da belirtildiği gibi çok boyutlu integral ile tahmin edilmesidir (Ueberhuber, 1997:124-138).

$$I = \int f dV \approx V(f) \pm V \sqrt{\frac{(f^2) - (f)^2}{N}} \quad (12)$$

Burada;

$$(f) = \frac{1}{N} \sum_{n=1}^N f(x_i) \quad (13)$$

$$(f^2) = \frac{1}{N} \sum_{n=1}^N f^2(x_i) \quad (14)$$

Bununla birlikte aşağıda belirtilen *Denklem (9-11)*'deki olasılık dağılım fonksiyonlarını hesaplamak için üçgen sayılardan önce, üyelik fonksiyonunun üçgen bulanık sayılarını veren bulanık ağırlık merkezi durulaştırma metodu için *Denklem (8)* uygulanır. $f_a(x)$, $f_b(x)$ ve $f_c(x)$ üçgen üyelik bulanık sayılardan durulaştırma ile hesaplanır ve simülasyonda üçgen olasılık dağılım fonksiyonunu girdilerini hesaplayan üçgen sayılara hazır hale gelir. Bu durum uniform dağılım ve normal dağılım içinde benzer şekilde hesaplanmıştır. Bu çalışmada, lojistik faaliyetlerin tamamında durulaştırma yapıldıktan sonra olasılık dağılım fonksiyonları (pdf) simülasyon öncesinde bulanık sayılar dikkate alınmıştır.

3.3.4. Simülasyonda Tekrar Sayısının bulunması

Simülasyon belirsiz durumlar altında rastgele sayılar kullanılarak bir hesaplamalar yapma mantığına sahip olup net bir çözüm olası değildir. Bu nedenle tek bir iterasyon ile bulunan sonucu doğru kabul edilemez. Bu nedenle, belli bir hata payı gözeterek ancak belli bir güven aralığında en az kaç tekrarda doğru sonuca ulaşabileceği tahmin edilebilir. Bu bakımdan en uygun sonuca ulaşmak için en az *Denklem (15)* ile bulunan sayı kadar tekrar yapmak gerekmektedir. Bu bakımdan gerekli tekrar (deneme) sayısı *Denklem (15)* ile hesaplanabilir (Hahn, 1972:679).

$$n = \left(\frac{z_{(1+\gamma)/2} \sigma'}{E} \right)^2 \quad (15)$$

Burada;

- n : deneme sayısı
- σ' : başlangıç tahmini popülasyonun standart sapması
- E : maksimum tolere edilebilir hata payı
- $z_{(1+\gamma)/2}$: güven aralığının normal dağılım tablosundaki değeri

olarak ifade edilir. $z_{(1+\gamma)/2}$ bu çalışma için güven aralığı $\gamma = 0.95$ (%95 güvenilirlikle) uygulandığında $\frac{(1+\gamma)}{2} = 0.975$ normal dağılım tablosundan $z = 1.96$ bulunur.

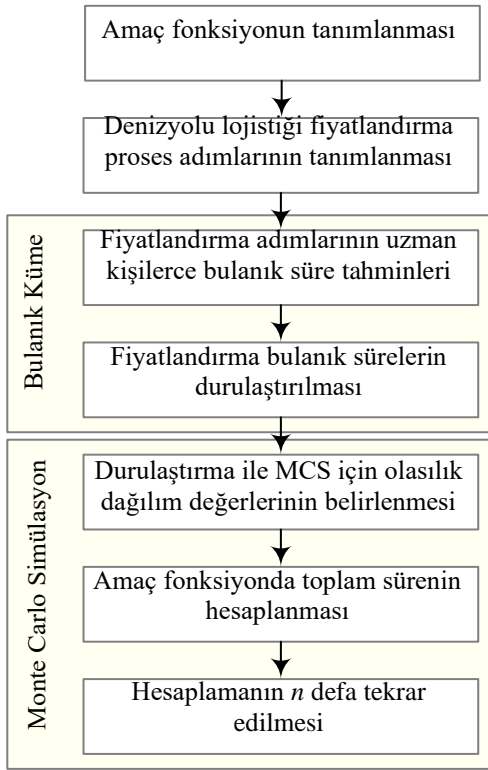
4. Lojistik Denizyolu İhracat Konteyner Fiyatlandırma Süreci Uygulama

Lojistik, müşteri gereksinimlerine uymak amacıyla, malların, hizmetlerin ve ilgili bilgilerin üretim noktasından tüketim noktasına kadar verimli, etkili akışını ve depolanmasını planlama, uygulama ve kontrol etme süreci olarak Lojistik Yönetimi Konseyi (*Council of Logistics Management*) tarafından tanımlanmakta olup, tedarik zincirindeki her bir halkanın etkin bir şekilde lojistik yönetiminin yapılması önem kazanmaktadır (Lourenco, 2006:332). Tanımından da anlaşılacağı üzere lojistikte birçok lojistik faaliyet bulunmaktadır. Bunlardan biri de son yıllarda ayrı bir departman özelliği göstermekte olan fiyatlandırma departmanıdır. Bununla birlikte Tedarik zincirinin en önemli halkalarından biri de ulaşımdır. Uluslararası yük taşımacılığının önemli bir kısmı denizyolu ile taşınmaktadır. Bu nedenle çalışmada denizyolu ihracat konteynerleri için fiyatlandırma süreci ele alınmıştır. Bu kapsamda deniz lojistiği, denizyolu taşımacılığına dahil olan malların ve bilgilerin hareketini planlama, uygulama ve yönetme süreci olarak adlandırılır. Deniz lojistiği, yalnızca deniz taşımacılığına ilişkin bireysel işlevlerle değil, aynı zamanda lojistik entegrasyon sisteminin sistematik bir varlığı olarak etkili bir lojistik akışıyla da ilgilidir. Denizcilik lojistiğinin değeri, denizcilik operatörlerinin sorunsuz lojistik akışı için ne kadar verimli ve etkili hizmet sağlayabildiklerine yansımaktadır (Panayides, 2006:5). Bu bakımdan lojistik akış içindeki her bir sürecin etkin bir şekilde yönetilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda çalışmada günümüzde lojistik şirketlerinde denizyolu ihracat konteyner taşımaları için ayrı bir departman özelliği göstermeye başlayan fiyatlandırma sürecindeki işler detaylı bir şekilde ortaya konmuş ve mevcut durumu görebilmek amacıyla fiyatlandırma sürecinin analizi yapılmıştır.

Dolayısıyla fiyatlandırma (pricing) özetle, işletmenin bünyesindeki, işletme organizasyonu çerçevesinde denizaşırı ofislerden ya da işletme dışından müşterilerden gelen denizyolu navlun talepleriyle ilgili olarak, mevcut durumlar dikkate alınarak, en optimal tedarikçiden en optimal

fiyat oluşturmak ve bu fiyatları taleplerin yapıldığı mercie iletmek ve verilen fiyat tekliflerin akıbetini izleyerek ilgili tedarikçilere de geri bildirim sağlamaktır. İşletme yapısının özelliklerine bağlı olarak fiyatlandırma (pricing) farklılıklar gösterebilmektedir. Hiç kuşkusuz, başarılı bir fiyatlandırma sistemi olan bir işletmede, işletmenin rakiplerine oranla bir adımda önde olmasını sağlayacaktır. Çalışmada kullanılan yaklaşımın akış diyagramı Şekil 3.'de verilmiş olup, uygulama aşağıda adım adım anlatılmaktadır.

Şekil 2: Model Akış Diyagramı

Çalışmayı toplam 7 adımda aşağıdaki gibi ifade edebiliriz:

1.Adım: Bu çalışmada uluslararası bir denizyolu lojistik fiyatlandırma için denizyolu konteyner taşımacılığındaki fiyatlandırma sürecine ait aktiviteler tespit edilerek, bulanık süreler çerçevesinde Monte Carlo simülasyonu analizi ile fiyatlandırma operasyon sürecinin ve süresinin analizi amaçlanmıştır. Bir örnek üzerinde uygulanmıştır.

Denklem (16) ve *Denklem (17)*, çalışmada önerilen operasyonunu tamamlanma süresinin hesaplanması için önerilmiştir. t toplam deniz lojistik sürecinin tamamlanması süresini ifade etmektedir. Bu hesaplamada i 1. Faaliyetten n . faaliyete kadar olan faaliyetlerin numarasını belirtmektedir ve \mathbb{N} kümesinin elamanıdır. F_i , i . deniz lojistik faaliyetin süresini ifade etmektedir.

$$t = \sum_{i=1}^n F_i \quad (i=1, 2, \dots, n), \forall i > 0, i \in \mathbb{N} \quad (16)$$

$$t = \sum_{i=1}^n F_i \quad (i=1, 2, \dots, n), \forall i > 0, i \in \mathbb{N} \quad (17)$$

Burada;

F_i : i . lojistik faaliyetin tamamlanma süresi.

t : Lojistik faaliyetlerin tamamlanma süresi.

2.Adım: Bu aşamada, denizyolu lojistik fiyatlandırmadaki tüm süreçler tespit edilmiş ve fiyatlandırmadaki faaliyetler ayrıştırılarak tanımlanmıştır. *Tablo 1*'de, denizyolu fiyatlandırma operasyonu süreci ayrıştırılmış olarak açıklanmıştır.

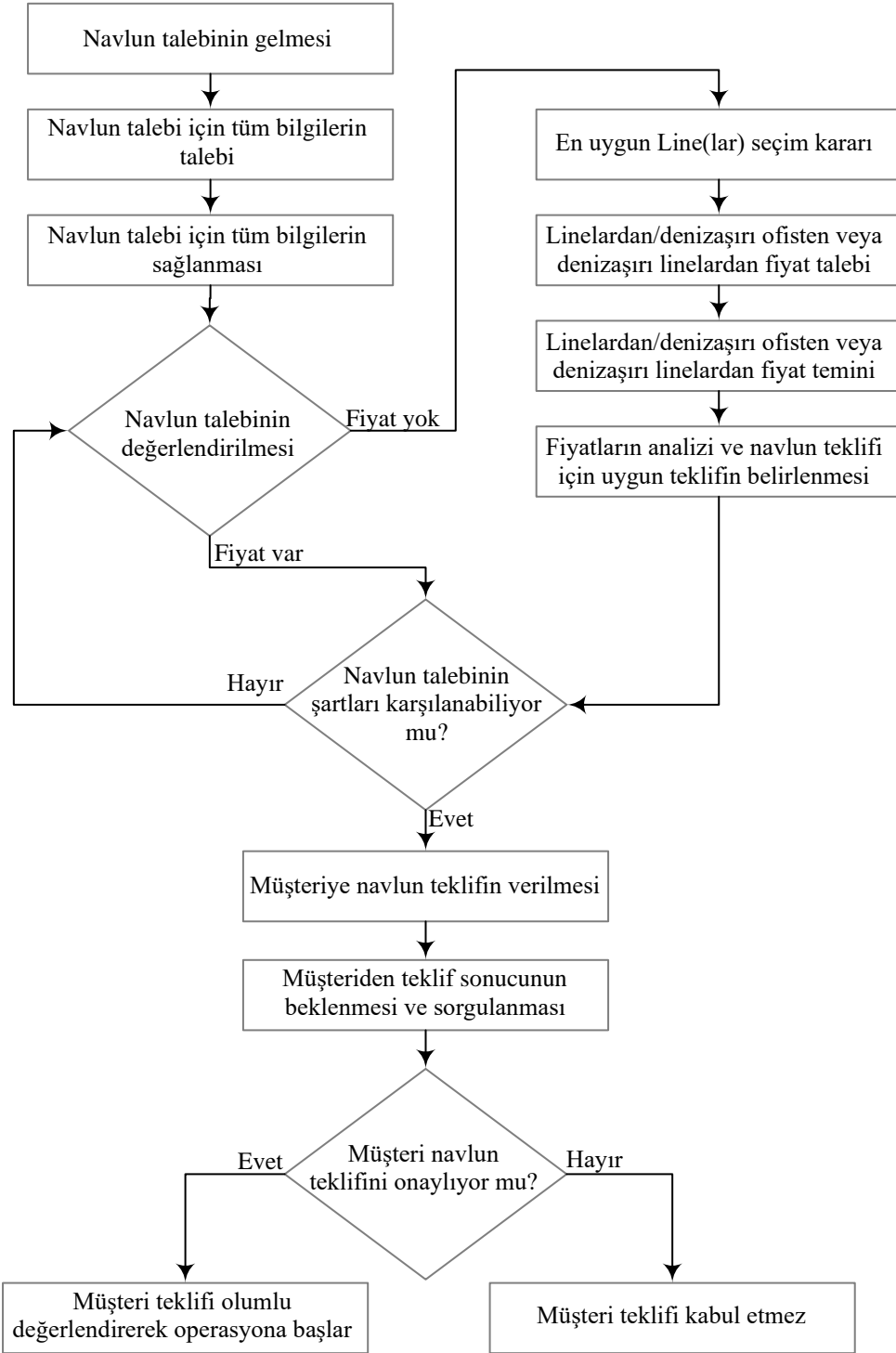
Tablo 1: *Denizyolu Lojistiğinde Fiyatlandırma Faaliyetleri*

No	Faaliyet	Faaliyet Açıklama
F1	Başlamak	Faaliyetlere başlamak.
F2	Müşteriden (satış, denizaşırı ofisten) navlun talebi gelmesi	Satış Departmanı tarafından (ya da nadiren direkt müşteriden) Fiyatlandırma (Pricing) Departmanına fiyat talebinin ulaşması faaliyetini içerir.
F3	Müşteriden, navlun talebi için tüm bilgilerin talebi	Müşteriden gelen talep kontrol edilir ve navlun tedariki yapılabilmesi ve fiyatlandırma için gerekli tüm bilgilerin temin edilmesi için tekrardan müşteriden talep edilir.
F4	Müşteriden, navlun talebi için tüm bilgilerin sağlanması	Müşteriden talep için tüm bilgilerin temin edildiği faaliyettir. Bu faaliyet, talebin içeriği ve bu bilgilerin temin edilebilmesi süresinin değişkenliği de düşünülmelidir.
F5	Talebin değerlendirilmesi	a) Satınalma departmanında uygun navlun fiyatları olduğu zaman, müşteriye hizmetin uygunluğu, rekabetçi fiyatlar, navlun fiyatlarının geçerliliği ve gerekli koşullar ile birlikte dikkate alınarak satış departmanına müşteriye teklif vermesi için denizyolu navlun fiyatlarının iletilmesi, b) Elde ne navlun fiyatları ne de ilgili teklif için uygun navlun fiyatları olmadığı zaman, satınalma departmanı ilgili talebe ilişkin ilgili tedarikçilerden uygun denizyolu navlunlarının tedarik edilmesinin sağlanması,
F6	En uygun Linelerin seçim kararı	Navlun talebine ait tüm bilgiler gelmiştir. Talep edilen güzergâh için en uygun armatör değerlendirilmesi yapılır ve karar verilir.
F7	Linelerden/denizaşırı ofisten veya denizaşırı linelerden fiyat talebi	Müşteriden alınan detaylardan, armatörlerden sorgulamak için bilgiler düzenlenir ve karar verilen armatörlere/denizaşırı ofisinden veya denizaşırı armatörden talep edilir.
F8	Linelerden/denizaşırı ofisten veya denizaşırı linelerden fiyat temini	Linelerden/Denizaşırı ofis veya denizaşırı armatörden fiyat talebi yapılmıştır ve bu taleplerin temini faaliyettir. Bu güzergâhların fazlalığı, hedef fiyat, müşteri, yükleme hacmi ve ekipman vb. konularından dolayı zaman alan bir süreç olabilir. Bazen Linedan talep edildiğinde bu navlun teklifi tarafımıza hemen ulaşır ancak zaman zaman gönderilen e-mail üzerinden birkaç kez hatırlatma da istenir ayrıca birkaç kez telefonda da ulaşılmaya çalışılır. Bu süreç zaman alıcı bir süreçtir ve dikkate alınır.
F9	Fiyatların analizi ve navlun teklifi için uygun teklifin belirlenmesi kararı	Linedan veya denizaşırından talep edilen navlun teklifleri temin edilmiştir. Eğer elimizde önceden bu güzergâhlar için teklif varsa tüm navlun teklifleri değerlendirilir. Müşterinin talepleri doğrultusunda en uygun olan navlun teklifi üzerinde karar kılınır.
F10	Müşteriye navlun teklifin verilmesi	Müşterinin talep etmiş olduğu kriterler üzerinden, karar verilen navlun teklifi e-mail/telefon yoluyla sunulur.

F11	Müşteriden teklif sonucunun beklenmesi ve sorgulanması	Müşteriye sunulan navlun teklifi üzerinden, yüklemenin teyidi konusunda müşteriden bilgi beklenir. Ayrıca teklifin akıbetini sorgulamak ve gelecek süreç için olumlu çıkarımlar yapmak, line bilgi vermek. Zaman zaman gönderilen e-mail üzerinden birkaç kez hatırlatma da istenir ayrıca birkaç kez telefonda da ulaşılmaya çalışılır.
F12	Bitirmek	Faaliyetleri bitirmek.

Şekil 4'de fiyatlandırma sürecine ilişkin akış diyagramı verilmiştir. Burada fiyatlandırma departmanına navlun talebinin gelmesinden, müşteriye teklif sunulmasına ve müşterinin kabul edip etmemesine kadar olan süreçler gösterilmiştir.

Şekil 3: Fiyatlandırma (Pricing) Süreci

3.Adım: Bu aşama, bulanık sayılar ile ilgili olan aşamadır. Denizyolu lojistik sektöründe fiyatlandırma ile ilgili görev yapan 3 kişinin uzman görüşüne baş vurulmuştur. Her bir uzman kişinin fiyatlandırma süre tahminleri, Monte Carlo simülasyonun olasılık dağılım fonksiyonunda girdi olacak şekilde, faaliyetlere üçgen bulanık (l_k, m_k, u_k) süre tahminleri yapılmıştır. l_k karar vericinin fiyatlandırma faaliyetleri ile ilgili *minimum* süresini, m_k karar vericinin fiyatlandırma faaliyetleri ile ilgili *büyük olasılıkla* süresini ve u_k karar vericinin fiyatlandırma faaliyetleri ile

ilgili *maksimum* süresini ifade etmektedir. k burada, karar vericiyi ifade etmekte olup ($k = 1, 2, \dots, n$), $\forall k > 0, k \in \mathbb{N}$ şeklinde tanımlanır.

Tablo 2'de fiyatlandırma (pricing) süre tahminlerinin bulanık sayıları, her bir faaliyet için verilmiştir. Ayrıca bu faaliyetlere ait Monte Carlo simülasyonu için kullanılacak olan olasılık dağılım fonksiyonları da belirtilmiştir. Çalışmada denizyolu ihracat fiyatlandırma sürecinin analizinde faaliyet süreleri üçgen bulanık sayılar olarak verilmiştir. Toplam üç farklı kategorideki bu bulanık sayıların her bir grubu durulaştırma yapıldıktan sonra Monte Carlo simülasyonunda girdi olarak yer alacaktır. simülasyona ait olasılık dağılım fonksiyonları çeşitleri, uzman görüşleri tarafınca verilere dayanarak belirlenmiştir.

Tablo 2: *Fiyatlandırma Faaliyet Sürelerinin Olasılık Fonksiyon Dağılımları*

No	Faaliyet	Minimum (l_1, m_1, u_1)	Büyük Olasılıkla (l_2, m_2, u_2)	Maksimum (l_3, m_3, u_3)	Pdf
1	F1	(0, 1, 2)	-	(1, 1,5, 2)	Uniform
2	F2	(1, 2, 3)	(3, 4, 5)	(5, 6, 7)	Üçgen
3	F3	(1, 2, 3)	(3, 4, 5)	(5, 6, 7)	Üçgen
4	F4	(4, 5, 6)	(9, 12, 15)	(16, 20, 24)	Üçgen
5	F5	(10, 15, 20)	(3, 5, 7)*	-	Normal
6	F6	(4, 5, 6)	(8, 10, 12)	(12, 15, 18)	Üçgen
7	F7	(4, 5, 6)	(8, 10, 12)	(12, 15, 18)	Üçgen
8	F8	(7, 10, 13)	(16, 20, 24)	(22, 30, 38)	Üçgen
9	F9	(4, 5, 6)	(7, 10, 13)	(11, 15, 19)	Üçgen
10	F10	(4, 5, 6)	(7, 10, 13)	(12, 15, 18)	Üçgen
11	F11	(7, 9, 14)	(15, 20, 25)	(22, 30, 38)	Üçgen
12	F12	(0, 1, 2)	-	(1, 1,5, 2)	Uniform

*standart sapma değeri

4.Adım: Bu aşama da, bulanık sayılar ile ilgili olan aşamadır. *Tablo 3*'de, *Tablo 2*'den *Denklem (8)* ile fiyatlandırma (pricing) faaliyetlerine ilişkin her bir süre tahminlerinin bulanık sayılarının durulaştırılması sonucu Monte Carlo simülasyonun girdileri olan olasılık dağılım fonksiyonların için hesaplanması için oluşturulmuştur. *Tablo 3*'de, Monte Carlo simülasyonunda dikkate alınacak olan olasılık dağılım fonksiyonlarının ile *minimum*, *büyük olasılıkla* ve *maksimum* süreler verilmiştir. Ayrıca olasılık dağılım fonksiyonların türleri verilmiştir.

Tablo 3: Fiyatlandırma Faaliyet Sürelerinin Durulaştırma Sorası Olasılık Fonksiyon Dağılımları

No	Faaliyet	Minimum	Büyük Olasılıkla	Maksimum	Pdf
1	F1	1,0	-	1,5	Uniform
2	F2	2,0	4,0	6,0	Üçgen
3	F3	2,0	4,0	6,0	Üçgen
4	F4	5,0	12,0	20,0	Üçgen
5	F5	15,0	5,0*	-	Normal
6	F6	5,0	10,0	15,0	Üçgen
7	F7	5,0	10,0	15,0	Üçgen
8	F8	10,0	20,0	30,0	Üçgen
9	F9	5,0	10,0	15,0	Üçgen
10	F10	5,0	10,0	15,0	Üçgen
11	F11	10,0	20,0	30,0	Üçgen
12	F12	1,0	-	1,5	Uniform

*standart sapma değeri

5.Adım: Monte Carlo simülasyon uygulama ile ilgili olan aşamadır. *Tablo 3*'de, simülasyon girdileri olan olasılık dağılım fonksiyonların değerleri bulunmuş ve bunların türleri belirlenmiştir. Bununla birlikte simülasyonun kaç döngü olmasının belirlenmesi için ilk 10 deneme için *Denklem (15)*'de yerine koyacak olursak %95 güvenilirlik ve 0.59 (ortalama sürenin

%0.5'i) hata payı ile en az tekrarlanması gereken döngü sayısı; $n = \left(\frac{1.96 \times 0.59}{0.59} \right)^2 = 927$ bulunur.

En az 927 deneme yapmak gerekmektedir. Bu nedenle yuvarlak bir rakam olarak simülasyon döngüsü 1000 olarak alınmıştır.

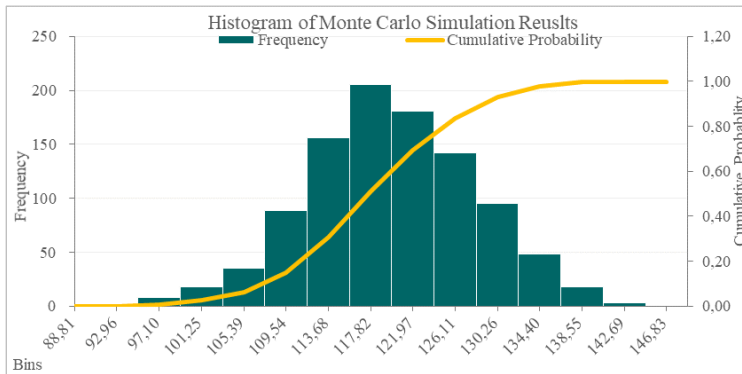
6.Adım: Bu aşama da, Monte Carlo simülasyonu ile ilgilidir. *Denklem (15)* ve *Denklem (16)*, amaç fonksiyonu olan toplam faaliyetlerin süresinin hesaplanmasını ifade eden denklemler ile, sürecin toplam süresi bulunur. Bu döngü $n = 1.000$ 'e kadar devam eder.

7.Adım: Bu aşama da, Monte Carlo simülasyonu ile ilgilidir. *Tablo 4*'de, Monte Carlo simülasyon sonuçları analizi verilmiştir. Bu sonuçlara göre, toplam simülasyon döngüsü 1.000'dir. Fiyatlandırma sürecinin simülasyon ortalaması 117.82 dk, standart sapma 8.29 dk, minimum 85.13 dk ve maksimum 147.43 dk sonucu bulunmuştur.

Tablo 4: Monte Carlo Simülasyon Sonuçları

Simülasyon Sonuçları	t (zaman)
Simülasyon Döngüsü	1.000
Ortalama	117,82
Standart sapma	8,29
Minimum	85,13
Maksimum	147,43
Medyan	117,65
Çarpıklık	-0,06
Basıklık	0,15

Şekil 5’de Monte Carlo simülasyon histogram sonuçları bulunmaktadır. Bu sonuçlara göre, 200 frekans ile en yüksek değerde 117,42 dakika sonucu bulunmuştur. Bu durum, fiyatlandırma (pricing) faaliyetinin ortalama sürecinin sonucu olarak değerlendirilir. Önerilen yaklaşımda bulunan süre, denizyolu lojistiğinde fiyatlandırma süreci talebin türüne göre, lojistik şirketinin faaliyet alanı ve büyüklüğüne göre farklılıklar gösterebilmektedir. Bu çalışmadaki fiyatlandırma süre sonucu aynı zamanda buradaki karar vericiler ile doğrudan ilişkilidir. Fiyatlandırma süre sonuçları ayrıca teslim şekline ya da diğer özel niteliklere bağlı olarak da değişebilmektedir. Dolayısıyla fiyatlandırma prosesinin ortalama 117.42 dk. olması sürecin denizyolu lojistiği için kendi karakteristiğinden dolayı özel çalışma alanı olarak göze çarpmaktadır.

Şekil 5: Monte Carlo Simülasyon Histogram Değerleri Sonuçları

5. Tartışma

Bu çalışmada; bir fiyatlandırma talebi prosesini faaliyetlerinin belirlenmesi, faaliyetlerini sürelerinin belirlenmesi, proses akışı ve bu fiyatlandırma prosesi ne kadar bir süre almakta olduğu araştırılmıştır. Model açısından değerlendirildiğinde, deterministik yaklaşımlar denizyolu lojistiğinde fiyatlandırma sürecinin tamamlanma süresini deterministik olarak tahmin edilmesine yardımcı olabilir, bunun yanında belirsizliğin olduğu durumlarda bulanık mantık ve simülasyonla bu süreç daha geniş bir perspektif ile problem çözümü sağlanabilir.

Önerilen yaklaşım, denizyolu lojistiğinde fiyatlandırma süreci talebin türüne göre, lojistik şirketinin faaliyet alanı ve büyüklüğüne göre farklılıklar gösterebilmektedir. Bu çalışmadaki fiyatlandırma süre sonucu aynı zamanda buradaki karar vericiler ile doğrudan ilişkilidir. Bu çalışmadaki karar vericiler uluslararası lojistik firmasında çalışanlardır. Dolayısıyla faaliyetlerin dikkate alınmasında kendi işletmelerinin fiyatlandırma özelliklerine göre değerlendirmelerde bulunulmuştur. Dolayısıyla yerel lojistik işletmesi olsaydı, sonuçlar muhtemelen daha farklı olacaktı. Fiyatlandırma süre sonuçları ayrıca, teslim şekilleri ya da özel yük, proje yük ve özel ekipman gibi niteliklere bağlı olarak da değişebilmektedir. Bunun yanında fiyatlandırmada; birkaç tedarikçiden fiyat talebi yapılmakta, bu durum bazen denizaşırı ofislerden olabilmektedir. Yine fiyatlandırmada teklif kalemleri tek bir toplamdan oluşmamakta ve içinde pek çok navlun

ve diğer bileşenler de olabilmektedir. Dolayısıyla fiyatlandırma prosesinin ortalama 117.42 dk. olması sürecin denizyolu lojistiği için kendi karakteristiğinden dolayı özel çalışma alanı olarak göze çarpmaktadır. Son yıllarda lojistik şirketlerinde fiyatlandırma departmanı kurulmakta olup sadece müşteriye, ulusal ve/veya uluslararası ihaleler ile lojistik şirketinin satış departmanına fiyatlandırma talepleri üzerine bu çalışmaları yapmaktadır. Bu fiyatlandırma taleplerinin en çok zaman alanı ise uluslararası ihaleler olmakta, bazen onlarca güzergah için ekipman farklılığından yüzlerce farklı fiyat teklifleri olabilmektedir.

Diğer lojistik faaliyetlerinden havayolu, demiryolu ve karayolu olarak, denizyolu lojistiği daha kapsamlı bir operasyon sürecine sahip olduğundan bunun fiyatlandırması da göreceli olarak daha kapsamlı ve daha uzun olmaktadır. Bu çalışmada yapılan fiyatlandırma süreç analizi, diğer taşıma modlarındaki fiyatlandırma süreçlerinin analizinde de rahatlıkla kullanılabilmesi gibi, yine denizyolu lojistiğindeki diğer faaliyetler ve diğer lojistik modlarındaki faaliyetler için rahatlıkla kullanılabilir.

Fiyatlandırma, işletmenin ve satış departmanının amaç ve stratejisi ile doğrudan ilişkidir. Fiyatlandırma sürecinde, bazen fiyat olmadan fiyat vermek, bazen de en iyi fiyat için gerekli mücadeleyi verebilmek gerekir. Bunun için de doğru bir zaman yönetimi gerekmektedir. Dolayısıyla bu durum fiyatlandırmanın önemini de ortaya koymaktadır. Fiyatlandırma departmanının iş yoğunluğunda doğru bir zaman yönetiminin yapılması fiyatlandırmanın daha başarılı bir şekilde yönetilmesini sağlayacaktır. Bunun için önce sürecin faaliyetlerinin belirlenmesi, faaliyetlerdeki taraflar ve faaliyetlerinin sürelerinin belirlenmesi gerekir. Bu çalışma ile bu süreçler analiz yapıldığında eğer var ise hangi faaliyette sürenin fazla olduğu ve standart sapması yüksek ise o faaliyette iyileştirme çalışmalarının yapılabilmesi pekâlâ mümkün olacaktır.

6. Sonuç

Günümüzde lojistik şirketlerde lojistik faaliyetlerdeki süreçlerin öneminden dolayı, lojistik işletmeler fiyatlandırma için departman kurma eğilimindedir. Bu nedenle konunun önemine istinaden fiyatlandırma sürecinin etkin bir şekilde yönetilmesi gerekmektedir. Süreçlerin etkin bir şekilde yönetilip planlanması için öncelikle fiyatlandırma sürecinin ayrıştırılıp tüm faaliyetlerin belirlenmesi ve sonrasında tüm faaliyetler için harcanan sürelerin tespit edilmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda çalışmada denizyolu ihracat fiyatlandırma operasyon sürecinin belirlenmesi amacıyla her bir süreç ayrıştırılarak her bir süreç için bulanık süreler atanmıştır. Bu sürelerin analizi için uygulanan bulanık Monte Carlo Simülasyonu sonucunda 1.000 adet döngü sonunda 8,29 dk sapma ile simülasyon süresinin ortalaması 200 frekans yüksekliği ile 117,42 dk bulunmuştur. Bununla birlikte her bir faaliyet ayrı ayrı incelendiğinde en çok zaman gerektiren faaliyetin talebin değerlendirilmesi aşaması olduğu, bunu fiyatların analizi ve navlun teklifi için uygun teklifin belirlenmesi kararı ve Müşteriden teklif sonucunun beklenmesi ve sorgulanması faaliyetlerinin takip ettiği görülmüştür. En az zaman gerektiren faaliyetlerin ise Müşteriden (satış, deniz aşırı ofisten) navlun talebi gelmesi ve Müşteriden, navlun talebi için tüm bilgilerin talebi faaliyetleri olduğu tespit edilmiştir.

Dolayısıyla iyi planlanmış bir fiyatlandırma süreci, fiyatlandırma departmanının faaliyetlerini ve iş yükünün analizi daha verimli ve yönetilir bir süreç açısından düşünüldüğünde, verimsizliği ve başarısızlığın önlenmesine katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmanın literatüre olan katkısı, iki husus ile öne çıkmaktadır. Öncelikle denizyolu lojistiğinde fiyatlandırma süreç analizi ve bu analizin bulanık mantık ve simülasyon yöntemi ile olan analizidir. Model yaklaşımıyla ele alındığında, olasılık temelli bir bakışın yanında bulanık

mantık entegreli bir yaklaşım ile belirsizliğin daha da arttığı durumlar için güçlü çözümlere yardımcı olmaktadır.

Önerilen model denizyolu lojistik süreçlerindeki her bir faaliyet için uygulanabilecek bir yöntem olup, gelecek çalışmalar herhangi bir lojistik faaliyetin süreç analizine de bulanık Monte Carlo Simülasyon yöntemi uygulanabilir. Bununla birlikte Fiyatlandırma süreç analizi gerek süre gerekse maliyet açısından ele alınarak model geliştirilebilir. Ayrıca fiyatlandırma süreçlerinin analizi için PERT, CPM, Sistematik Teorik Süreç analizi gibi analizler de kullanılabilir.

Kaynakça

- Akbudak, K. (2006). *Tekstil sektöründe fiyatlandırma yöntemleri ve bir uygulama*. Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Avlijas, G. (2019). Examining the value of Monte Carlo simulation for project time management. *Journal of Sustainable Business and Management Solutions in Emerging Economies*, 24(1), 11-21.
- Bellman. R. E., & Zadeh. L. A. (1970). Decision- making in a fuzzy environment. *Management Science*, 17(4),141–164.
- Bonato, F. K., Albuquerque, A. A., & Paixao, M. A. S. (2019). An application of Earned Value Management (EVM) with Monte Carlo simulation in engineering project management. *Gest. Prod.*, 26 (3), 1-15.
- Chopra S., & Meindl, P. (2016). *Supply chain management strategy, planning, and operation* (6 ed). London: Pearson Education Limited.
- Coşgun, Ö., Ekinci Y., & Yanık, S. (2014). Fuzzy rule-based demand forecasting for dynamic pricing of a maritime company. *Knowledge- Based Systems*, 70 (2014), 88-96.
- Demir, E., Huang, Y., Scholts, S., & Woensel T. V. (2015). A selected review on the negative externalities of the freight transportation: Modeling and pricing. *Transportation Research Part E*, 77 (2015), 95-114.
- Elbert, R., Scharf, K., & Reinhardt, D. (2017). Simulation of the order process in maritime hinterland transportation: the impact of order realese times. *Proceedings of the 2017 Winter Simulation Conference*, 3471 -3482.
- Erten, S. (2010). *Lojistik süreç yönetimi bir kamu kurumu analizi*. Yüksek lisans tezi ,T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Sayısal Yöntemler ve Yönetim Bilimi Programı, İzmir.
- Gouri, R. L., & Srinivas, V. V. (2017). A fuzzy approach to reliability based design of storm water drain network. *Stochastic Environmental Research and Risk Assessment*, 31(5), 1091-1106.
- Gudehus, T., & Kotzab, H. (2012). *Comprehensive logistics*. Berlin: Springer Science & Business Media.
- Guyonnet, D., Bourguine, B., Dubois, D., Fargier, H., Come, B., & Chilès, J. P. (2003). Hybrid approach for addressing uncertainty in risk assessments. *Journal of Environmental Engineering*, 129(1), 68-78.
- Hahn, G. J. (1972). Sample sizes for Monte Carlo simulation. *I.E.E.E. Trans. Syst. Man Cybern.*, 2(5), 678-680.

- Hsieh, T. Y., Lu, S. T., & Tzeng, G. H. (2004). Fuzzy MCDM approach for planning and design tender's selection in public office buildings. *International Journal of Project Management*, 22(7), 573–584.
- Hwang, B. N., Tsai, J., Yu, H. C., & Chang, S. C. (2011). An effective pricing framework in a competitive industry: Management processes and implementation guidelines. *Journal of Revenue and Pricing Management*, 10(3), 231-243.
- Kaufmann, A., & Gupta, M. M. (1988). *Fuzzy mathematical models in engineering and management science*. New York: Elsevier Science Inc.
- Kaufman, A., & Gupta, M. M. (1991). *Introduction to fuzzy arithmetic*. New York: Van Nostrand Reinhold Company.
- Kaya, İ., & Kahraman, C. (2010). Fuzzy process capability analyses with fuzzy normal distribution. *Expert Systems with Applications*, 37(7), 5390-5403.
- Khalafi, Z., Dehghani, M., Goel L., & Li, W. (2015). Observability evaluation in power systems considering data uncertainty. *Proceeding of IEEE Eindhoven PowerTech*, 1-5.
- Kılıç, Ş., & Aydınli, C. (2015). Sağlık kurumlarında süreç yönetimi uygulamaları. *Journal of Business Research Turk*, 7(3), 143-172.
- Kotler, P. T., & Armstrong, G. (2018). *Principles of marketing* (17th Edition). New York: Pearson Education.
- Kong, Z., Zhang, J., Li, C., Zheng, X., & Guan, Q. (2015). Risk assessment of plan schedule by Monte Carlo simulation. *Proceeding of International Conference on Information Technology and Management Innovation (ICITMI 2015)*, 509-513.
- Kwak, Y. H., & Ingall, L. (2007). Exploring Monte Carlo Simulation applications for project management. *Risk Management*, 9 (1), 44-57.
- Lambert, D. M., Stock, J. R., & Ellram, L. M. (1998). *Fundamentals of Logistics Management*, Burr Ridge, IL: Irwin-McGraw Hill.
- Lourenco, H. R. (2006). Logistics Management An Opportunity for Metaheuristics. In C. Rego and B. Alidaee (Eds.) *Metaheuristic Optimization via Memory and Evolution: Tabu Search and Scatter Search*, 30, 329-356.
- Opricovic, S., & Tzeng, G. H. (2003). Defuzzification within a multicriteria decision model. *International Journal of Uncertainty, Fuzziness and Knowledge-Based Systems*, 11(05), 635-652.
- Panayides, P. M. (2006). Maritime logistics and global supply chains: towards a research agenda. *Maritime Economics & Logistics*, 8(1), 3-18.
- Prakash, S., & Jokhan, A. (2017 November). Monte Carlo for selecting risk response strategies. Paper presented at Australasian Transport Research Forum 2017 Retrieved from https://www.australasiantransportresearchforum.org.au/sites/default/files/ATRF2017_037.pdf
- Rokseth, B., Utne, I. B., & Vinnem, J. E., (2018). Deriving verification objectives and scenarios for maritime systems using the systems- theoretic process analysis. *Reliability Engineering & System Safety*, 169,18-31.
- Rui-mei, L. (2015). Properties of Monte Carlo and its application to risk management, *International Journal of u- and e- Service, Science and Technology*, 8(9), 381-390.

- Sadeghi, N., Fayek, A. R., & Pedrycz, W. (2010). Fuzzy Monte Carlo simulation and risk assessment in construction. *Computer-Aided Civil and Infrastructure Engineering*, 25, 238–252.
- Seyoum, B. (2009). *Export-Import theory, practices, and procedures*, Second Edition, New York and London: Routledge Taylor & Francis Group.
- Traynor B. A., & Mahmoodian, M. (2019). Time and cost contingency management using Monte Carlo simulation. *Australian Journal of Civil Engineering*, 17(1), 11–18.
- Tysiak, W., & Sereseanu, A. (2009, September). *Monte Carlo simulation in risk management in projects using excel*. Paper presented at IEEE International Workshop on Intelligent Data Acquisition and Advanced Computing Systems: Technology and Applications. Retrieved from <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=5342913>.
- Ueberhuber, C. W. (1997), Monte Carlo techniques. *Numerical Computation 2: Methods, Software, and Analysis*. Berlin: Springer Science Business Media.
- Uğurlu, S., Coşgun, Ö., & Ekinçi, Y. (2012). A Dynamic pricing model for a maritime transportation service provider. *International Journal of Computational Intelligence Systems*, 5(6), 1109-1119.
- Williams, T. (2004). Why Monte Carlo simulations of project networks can mislead. *Project Management Journal*, 35(3), 53-61.
- Wyrozębski, P., & Wyrozębska, A., (2013, September). *Benefits of Monte Carlo simulation as the extension to the programme evaluation and review technique*. Paper presented at Electronic International Interdisciplinary Conference. Retrieved from <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/2659/Pawe%20c5%82%20Wyroz%20c4%99bski%20Benefits%20of%20Monte%20Carlo%20simulation%20as%20the%20extension%20to%20the%20Programe%20Evaluation%20and%20Review%20Technique.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Yin, M., Wan, Z., Kim, K. H., & Zheng, S. Y. (2019). An optimal variable pricing model for container line revenue management systems. *Maritime Economics & Logistics*, 21(2), 173-191.
- Yıldırım, N. (2015). Fiyatlandırma ve internet ortamında fiyatlandırma stratejileri. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5 (8), 10-29.
- Zadeh L.A. (1965). Fuzzy sets. *Information and Control*, 8 (3), 338–353.

Araştırma Makalesi / Research Article

**KADINLARIN İŞGÜCÜNE KATILIM ORANLARININ ARTTIRILMASINDA
VERGİLENDİRMENİN ROLÜ: TÜRKİYE VE OECD ÜLKELERİ AÇISINDAN BİR
DEĞERLENDİRME ***

Betül HAYRULLAHOĞLU¹

Öz

Kadınların işgücüne katılımları, ülkelerin refah düzeylerinin artırılması ve kalkınmalarının sürdürülebilmesi bakımından önem taşımaktadır. Bu bakımdan ülkeler, kadınların işgücüne katılımlarının artırılmasına yönelik birtakım politikalar uygulamaktadır. Kadınların işgücüne katılım oranlarını etkileyen çeşitli unsurlar bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar, OECD üyesi ülkelerde vergi uygulamalarının, kadınların işgücüne katılım oranlarını etkileyen başlıca unsurlardan biri olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmada; Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranlarının mevcut durumunun OECD üyesi ülkelerle karşılaştırılarak ortaya konulması ve kadınların işgücüne katılım oranlarının artırılmasına yönelik vergi önerileri geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kadın İstihdamı, Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, İşgücüne Katılım Oranı, Vergi Politikaları, Pozitif Ayrımcılık

JEL Kodları: H24, H31, J16

**THE ROLE OF TAXATION IN INCREASING FEMALE LABOUR FORCE
PARTICIPATION RATES: AN EVALUATION IN TURKEY AND OECD COUNTRIES**

Abstract

Women’s labour force participations have an important place in increasing the welfare of countries and sustaining their developments. Due to these reasons, countries have been carrying out some policies for increasing female labour force participation. There are various factors affecting the female labour force participation rates. The former studies reveal that tax practice is one of the main factors affecting the female labour force participation rates in OECD member countries. This study aims to reveal current situation of female labour force participation in Turkey by comparing with OECD member countries and to develop tax recommendations for increasing female labour force participation rates.

Keywords: Women Employment, Gender Equality, Labour Force Participation Rate, Tax Policies, Positive Discrimination

JEL Codes: H24, H31, J16

* Bu çalışma 10-12.10.2019 tarihlerinde Konya’da düzenlenen Uluslararası Pozitif ve Sosyal Bilimlerde Hukuk Kongresinde sunulmuş ve özet olarak yayımlanmış olan tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

¹ Araştırma Görevlisi Dr., T.C. Uşak Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, ORCID 0000-0001-6881-8093
betul.hayrullahoglu@usak.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 24.02.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Kadınların işgücüne katılımları gerek ekonomik gerekse sosyal açıdan büyük önem taşımaktadır. Kadınların çalışma hayatında yer almaları toplumsal ve ekonomik kalkınma açısından büyük fayda sağlamaktadır. Kadınların işgücüne katılmaları ile bugün hâlâ küresel bir sorun olan toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile mücadele noktasında da önemli adımlar atılmış olunacaktır. Zira gerek toplumsal gerekse sosyal alanlarda karar alma ve liderlik süreçlerinde kadınların erkeklerin gerisinde kalmaları ile mücadele edilebilmesi için kadının işgücüne katılması bir zorunluluktur.

Her ne kadar son yıllarda kadınların işgücüne katılım oranları hemen hemen tüm ülkelerde artmış olsa da henüz istenilen düzeyde değildir. Bu bakımdan tüm ülkeler kadınların işgücüne katılımlarını artıracak politikalar geliştirmeye çalışmaktadır. Bu noktada en önemli politikalarından biri de vergi politikalarıdır. Zira bazı ülkelerde vergi sistemleri özellikle evli kadınların efektif vergi oranlarının artmasına yol açmakta ve bunun sonucunda emeğin arz esnekliğinin yüksek olmasına bağlı olarak bu kadınların işgücü piyasasının dışında kalmaları söz konusu olmaktadır. Bu nedenle birçok OECD ülkesinde vergi sistemlerinde değişiklik yapılmış bulunmaktadır.

Çalışmada öncelikle Türkiye’de kadınların işgücüne katılımlarının mevcut durumu ortaya konulmakta ve bunda uygulanmakta olan vergi sisteminin bir etken olup olmadığı tartışılmaktadır. Bu kapsamda OECD üyesi ülkelerde uygulanan vergi sistemlerine göre kadınların vergilendirilmesi incelenerek, işgücüne katılımlarının düşmesine yol açan hususlar ele alınmaktadır. Son olarak çalışma Türkiye’de kadınların işgücüne katılımlarının artırılması için uygulanacak vergi politikalarına ilişkin öneriler getirmeyi amaçlamaktadır.

1. Kadınların İşgücüne Katılımlarının Önemi ve İşgücüne Katılımı Etkileyen Faktörler

Kadınlar, toplumun ilerlemesinde büyük etkileri olan kişilerdir. Bir toplumun gelişmişliği, o toplumda kadının etkin ve üretken olma seviyesi ile yakından ilişkilidir. Çalışma hayatında kadının yer alması toplumsal ve ekonomik kalkınma sürecinde, insanın ve insan emeğinin özgürleşmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Kadınların çalışması aynı zamanda toplumsal statülerinin yükselmesi için bir gereklilik olarak görülmektedir.

Kadınların işgücüne katılımlarının artırılması, sosyal bir statü elde etmeleri, bilgi ve birikimlerini daha iyi aktarabilmeleri, yetenek ve becerilerini keşfedebilmeleri ve karar alma süreçlerinde daha etkin olabilmeleri bakımından da önem taşımaktadır (Dirik, 2016:10-11).

Toplumsal hayatta cinsiyet eşitsizliği küresel bir sorundur. Her ne kadar ülkeler cinsiyet eşitliğini sağlamak için bir dizi yenilik uygulasa da bu durum hâlâ küresel bir sorun olmaya devam etmektedir. Zira gerek toplumsal gerekse sosyal alanda karar alma ve liderlik konularında kadınlar hâlâ erkeklerin gerisinde kalmaktadır (OECD, 2014a:3). Oysa kadınların işgücüne katılımının ekonomik ve toplumsal açıdan önemli zincirleme etkileri olduğu bir gerçekliktir. Kadınların işgücüne katılmasının makroekonomik ve sosyal etkileri özellikle tasarruf eğilimlerine, harcama alışkanlıklarına, sağlık ve eğitime ayrılan paylara, doğurganlığa, çocuk ölümlerine, yoksulluğun azaltılmasına ve dolayısıyla sürdürülebilir büyüme ve kalkınmaya olan etkileri açısından önem taşımaktadır (Günsoy ve Özsoy, 2012:25).

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Eylem Planında Türkiye’de kadınların sosyal ve ekonomik haklardan yararlanabilmelerinin işgücüne katılımlarıyla yakından ilgili olduğuna dikkat çekilmektedir. Zira çalışma yaşamı kadınlara ekonomik güç ve bağımsızlık sağlamanın yanı sıra özgüvenlerinin ve saygınlıklarının da artmasına ve dolayısıyla aile içindeki konumlarının iyileşmesine yardımcı olmaktadır (Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, 2008:14). Türkiye’de kadınların işgücüne katılımıyla ilgili yapılan son çalışmalar, bu konunun çok boyutlu olduğunu ve hem ekonomik hem de sosyo-kültürel açıdan analiz edilmesi gerektiğini

vurgulamaktadır. Çalışmalar başlıca eğitim düzeyi, çocuk sayısı, göç, sosyokültürel faktörler, medenî durum ve ücret düzeyleri gibi faktörlerin hepsinin Türkiye’de kadınların işgücüne katılımında önemli etkileri olan faktörler olduğunu ortaya koymaktadır (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı ve Dünya Bankası, 2009:2). Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranlarını etkileyen faktörler Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılım Oranlarını Etkileyen Faktörler (Literatür Taraması)

Çalışma	Faktörler	Temel Bulgular
(İktisadi Kalkınma Vakfı, 2019:22-32)	-Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ücret Farkı -İşe Alımlarda Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık -Ailevi Sorumluluklar ve Evlilik -Eğitim	Çalışmada tüm eğitim seviyelerinde kadınların erkeklere oranla daha düşük ücret alması, kadınların işi aksatma ve bırakma potansiyelleri nedeniyle işverenlerce istihdam edilmek istenmemeleri, ailevi sorumluluklar ve ev işleri, çocuk ve yaşlı bakımı ile yeterli düzeyde eğitim imkânına sahip olmamaları gibi konular nedeniyle işgücü piyasasının dışında kaldıkları belirtilmektedir.
(Dirik, 2016:29-39)	-Türkiye’de Kadının Sosyal Statüsü -Ücretsiz Aile İşçiliği -Eğitim Düzeyi -Ataerkil Düşünce Sistemi -Kayıt Dışı İstihdam -Cam Tavan Engeli -İşverenlerin Kadın İstihdamına Bakışı -Kadınların Çalışmak İstememesi	Çalışmada Türkiye’de kadının ev işi yapan ve bakım işleriyle ilgilenen kişiler olarak görülmeleri, kırsal kesimde çalışan kadınların çoğunlukla ücretsiz aile işçisi statüsüyle çalışmaları, resmî rakamlarda çalışmıyor olarak gözüken kadınların bir kısmının özellikle tekstil sektöründe fason üretim yapan işletmelerden ve toptancılardan parça başına iş alması ve gündelikçi işçilik, örgü ve dikiş gibi işlerde de çalışmalarının işgücüne katılım oranlarını etkilediği belirtilmektedir. Ayrıca önyargılar nedeniyle kadınların üst düzey yönetici pozisyonlarına ulaşmalarını engelleyen yapay engeller olarak tanımlanan cam tavan engelleri de kadınların işgücüne katılım oranlarını etkilemektedir. Diğer sebeplerin yanı sıra dini sebepler ve ideolojiler, çocuk bakım imkânlarının kısıtlı olması, özgüven eksikliği, cinsel istismar, başarısızlık beklentisi gibi birtakım sebeplere dayalı olarak kadınların çalışmak istememelerinin de işgücü katılım oranlarının düşük olmasında etkili olduğu belirtilmektedir.
(Kılıç ve Öztürk, 2014:118-122)	-Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği -Aile ve Toplumsal	Çalışmada, açıklanan diğer faktörlerin yanı sıra yasal düzenlemelerin de kadınların işgücüne katılımında etkili olduğu belirtilmektedir. Bu

	<p>Yapı</p> <p>-Düşük Eğitim Düzeyi</p> <p>-İşverenlerin Kadın İstihdamına Bakışı</p> <p>-Sosyo-Ekonomik Faktörler</p> <p>-Yasal Düzenlemeler</p>	<p>bakımdan kadınların işgücüne katılımı önündeki engelleri kaldıracak düzenlemelerin önemine vurgu yapılmıştır.</p>
<p>(Güner vd., 2014:63-71)</p>	<p>-Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği</p> <p>-Küresel İşgücü</p> <p>-Sosyal Güvenlik Sistemleri</p> <p>-Çocuk Sahibi Olma</p> <p>-Cinsel/Psikolojik Taciz</p> <p>-Kayıt Dışı İstihdam</p> <p>-Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ücret Farkı</p> <p>-Köyden Kente Göç</p>	<p>Çalışmada, kadınların işyerinden aldıkları ücretin doğrudan aileye verilmesi, herhangi bir sorun durumunda kadının aileye şikâyet edilmesi, hamile kalmama anlaşmaları yapılması gibi ayrımcı uygulamaların işgücüne katılımı olumsuz etkilediği ifade edilmiştir. Ayrıca kadınların küresel işgücüne katılımlarının ülkeler arasında güvencesiz, ucuz ve vasıfsız bir işgücü hareketine yol açmasının olumsuz etkileri belirtilmiştir. Yine toplumun tüm kesimlerini kapsayan gelişmiş bir sosyal güvenlik sistemi olmaması durumunda aile ve akrabalık bağları ile yardım ve güvence sağlanması sonucu kadının ailedeki esas rolünün eş ve annelik olması sonucu doğuracağı vurgulanmıştır.</p>
<p>(Önder, 2013:47-54)</p>	<p>-Düşük Ücret</p> <p>-Kayıt Dışı İstihdam</p> <p>-Eğitim</p> <p>-Köyden Kente Göç</p> <p>-Sosyo-Kültürel Engeller</p> <p>-İşe Alımlarda Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık</p> <p>-Cam Tavan Engeli</p> <p>-Ekonomik Krizler</p>	<p>Çalışmada, kadının çalışmasıyla elde edeceği ücretin ev işleri, çocuk, yaşlı bakımında çalışacak kişilerin ücretleri ya da kreş masraflarından düşük olması durumunda çalışmaması, kadınların erkeklere oranla daha fazla kayıt dışı çalışmaları ve bu durumun geleceğe yönelik beklentilerini azaltması nedeniyle çalışmamayı tercih etmeleri gibi ekonomik faktörler ele alınmaktadır. Ayrıca kadınların yeterli düzeyde eğitime ulaşamamaları ve bunun sonucu olarak düşük ücret sorunu, kente göç sonucu kadının istihdam dışı kalması, ataerkil aile yapısı, toplumda kadına biçilen roller gibi sosyo-kültürel faktörlerin yanı sıra işe alımlarda kadınların dezavantajlı olması sonuç olarak kadınların eğitim, başarı vb. tüm şartları haiz olmalarına karşın görünmeyen ve geçilemeyen engeller</p>

		olarak tanımlanan “cam tavan” durumu nedeniyle işgücüne katılımları düşük kalmaktadır. Ekonomik krizlerin ise kadının işgücüne katılımını arttırdığı ifade edilmektedir.
(Başlevent ve Onaran, 2004:1390).	-Ekonomik Büyüme	Çalışmada, büyüme ile kadınların işgücüne katılımı arasındaki ilişki incelenmiş ve uzun dönemde büyüme ile hem evli hem de bekâr kadınların işgücüne katılımı arasında pozitif bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur.
(Başlevent ve Onaran, 2003:439-456).	-Ekonomik Durum	Çalışmada, kadınların işgücüne katılma kararlarının eşlerinin istihdam edilme durumlarına bağlı olup olmadığı ek işçi etkisi ve caydırılmış işçi etkisi üzerinden incelenmiştir. Ek işçi etkisi kadınların eşlerinin işini kaybetmeleri nedeniyle oluşan gelir kaybının telafisi için işgücüne katılmaya karar vermelerini, caydırılmış işçi etkisi ise işsizlik oranlarının yüksek olduğu durgunluk dönemlerinde evli kadınlar gibi ikincil kazananların işgücü piyasasından çekilmelerini ifade etmektedir. Buna göre Türkiye’de kadınların işgücüne katılım kararları ile eşlerinin istihdam durumu arasında negatif bir ilişki bulunmaktadır. Bu durum özellikle 1994 Krizinin olduğu dönemde belirgin olarak görülmektedir. Sonuç olarak Türkiye’de kadınların işgücüne katılımında ek işçi etkisinin, caydırılmış işçi etkisinden daha güçlü olduğu belirlenmiştir.
(Özer ve Biçerli, 2003:65-70)	-Ücretsiz Aile işçiliği -Eğitim Düzeyi -Kayıt Dışı İstihdam -Yaş -Yasal Düzenlemeler -Medenî Durum	Çalışmada diğer sebeplerin yanı sıra yaş ve medenî durumun da kadınların işgücüne katılımında etkisi ortaya konulmuştur. Buna göre yakın ebeveyn kontrolü gerektiren çocukların varlığı nedeniyle Türkiye’de kadınların işgücüne katılma oranları 20-24 yaş grubundan sonra hızla azalmaktadır. Medenî durum açısından bakıldığında ise genelde boşanmış kadınların işgücüne katılım oranlarının “hiç evlenmedi”, “evli” ve “eşi öldü” kategorilerinde yer alan kadınların işgücüne katılım oranlarından daha yüksek olduğu ifade edilmektedir.

Kaynak: Belirtilen çalışmalardan faydalanılarak tarafımızca hazırlanmıştır.

OECD üyesi ülkelerde ise kadınların işgücüne katılım oranları eğitim düzeyi, piyasa koşulları, kültürel tutumlar ve benzeri etkenlerin yanı sıra çalışma sürelerinin esnekliği, vergi sistemleri ve çocuklu ailelere sağlanan desteklerden de önemli ölçüde etkilenmektedir. Bu alanlarda geliştirilen yetersiz politikalar birçok kadının işgücüne katılmasını engellemektedir (OECD,

2004a:1). Çalışmada kadınların işgücüne katılım oranları OECD üyesi ülkeler açısından incelendikten sonra bu oranların düşük olmasında vergi sistemlerinin etkisi tartışılmaktadır.

2. Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılım Oranları ve Düşüklüğün Nedenleri

İşgücüne katılım oranı işgücünün yani çalışanlar ile işsiz olduğu halde iş arayanların, aktif nüfusa yani kurumsal olmayan çalışma çağındaki sivil nüfusa oranlanması ile hesaplanmaktadır. Aktif nüfus için belirlenen alt sınır ülkeden ülkeye farklılık gösterebilmekle birlikte Türkiye’de 2000 yılından itibaren alt sınır 15 olarak uygulanmaktadır (Biçerli, 2009:54-57).

Türkiye’de işgücüne katılım oranları 2000’lerin başından 2008 yılına dek düşüş göstermiştir. Bu düşüş kadınların işgücüne katılımında da belirgin olarak görülmektedir⁵. Sanayileşme ve kentleşme artmasına rağmen istihdamda kadına ayrılan pay sürekli düşüş gösterdiğinden, kadınlar özellikle kentlerde iş gücünün dışında kalmıştır (Palaz & Çolak, 2011: 113). Tablo 2’de ise 2009 yılından itibaren on yıllık süreçte OECD üyesi ülkelerde kadınların işgücüne katılım oranları yer almaktadır.

Tablo 2: OECD Üyesi Ülkelerde Kadınların İşgücüne Katılım Oranları (2009-2018)

Ülke	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ABD	69,0	68,4	67,8	67,6	67,2	67,1	66,9	67,3	67,9	68,2
Almanya	70,4	70,8	71,9	71,9	72,6	72,9	73,1	76,6	74,0	74,3
Avustralya	70,1	70,0	70,5	70,4	70,5	70,5	71,3	71,6	72,4	73,2
Avusturya	68,7	68,9	69,3	70,0	70,7	70,8	70,9	71,7	71,8	72,0
Belçika	60,9	61,8	61,1	61,3	62,3	63,0	63,0	62,9	63,2	64,3
Birleşik Krallık	70,2	70,2	70,4	70,7	71,3	71,7	72,3	72,4	73,3	73,6
Çek Cumhuriyeti	61,5	61,5	62,2	63,5	65,1	65,6	66,5	67,6	68,7	69,6
Danimarka	76,6	76,0	76,1	75,8	75,6	75,0	75,3	77,2	76,1	76,6
Estonya	70,5	71,0	71,4	71,3	71,7	71,2	72,9	73,1	75,0	75,5
Finlandiya	73,5	72,5	72,7	73,4	73,5	73,8	74,4	74,1	74,9	76,3
Fransa	65,7	65,8	65,7	66,3	66,9	67,4	67,63	67,9	67,9	68,5
Hollanda	72,1	72,4	72,9	74,0	74,4	73,8	74,7	75,0	75,2	75,8
İrlanda	65,6	65,0	64,9	64,7	65,9	65,0	65,3	66,8	66,5	67,4
İspanya	66,0	67,1	68,3	69,3	69,7	69,8	70,0	70,2	69,9	69,7

⁵ Türkiye’de işgücüne katılım oranı 2000 yılından 2008 yılına kadar toplamda %52,4’ten 50,6’ya; erkeklerde %76,9’dan 74,8’e; kadınlarda ise %28’den %26,7’ye gerilemiş bulunmaktadır (OECD, 2019).

Kadınların İşgücüne Katılım Oranlarının Arttırılmasında Vergilendirmenin Rolü: Türkiye ve OECD Ülkeleri Açısından Bir Değerlendirme

İsrail	66,3	66,4	66,1	67,1	67,3	68,4	68,3	68,6	68,7	69,2
İsveç	76,4	76,2	77,4	77,9	78,8	79,3	79,9	80,2	80,6	81,2
İsviçre	77,1	75,3	76,3	76,7	77,1	78,1	78,6	79,5	79,3	79,9
İtalya	51,1	51,1	51,4	53,4	53,6	54,4	54,1	55,2	55,9	56,2
İzlanda	82,0	82,7	82,4	83,3	84,3	84,2	85,5	86,2	85,7	84,5
Japonya	62,9	63,2	63,0	63,4	65,0	66,0	66,47	68,1	69,4	71,3
Kanada	74,2	74,3	74,1	74,3	74,7	74,2	74,2	74,4	75,0	75,1
Kore	54,0	54,5	54,9	55,2	55,6	57,1	57,8	58,3	59,0	59,4
Letonya	70,7	70,8	70,1	72,0	71,6	71,6	72,8	74,0	74,3	75,1
Litvanya	67,6	68,6	69,4	71,1	70,3	71,6	72,5	73,9	74,6	75,8
Lüksemburg	60,7	60,3	60,7	62,8	63,2	64,2	65,6	64,7	66,2	67,4
Macaristan	55,0	56,3	56,6	58,0	56,8	60,7	62,2	63,5	64,2	64,9
Meksika	45,8	45,6	46,2	47,3	47,4	46,6	46,8	47,0	46,7	47,3
Norveç	76,5	75,6	75,8	75,9	76,1	75,9	76,2	75,9	75,3	75,5
Polonya	57,8	58,5	58,9	59,7	60,1	61,1	61,4	62,0	62,6	63,3
Portekiz	68,9	69,7	69,5	69,7	69,8	70,0	70,3	70,5	71,6	72,4
Slovakya	60,6	61,3	60,8	61,7	62,4	62,8	64,3	65,3	65,9	65,9
Slovenya	67,9	67,4	66,5	66,9	66,6	67,2	67,9	68,6	71,2	71,7
Şili	51,1	51,8	53,9	54,6	54,9	55,7	55,8	56,1	57,1	57,9
Türkiye	28,4	30,2	31,5	32,3	33,7	33,6	35,0	36,2	37,6	38,3
Yeni Zelanda	71,8	71,6	72,1	72,4	73,0	74,1	74,1	74,9	76,2	76,6
Yunanistan	56,5	57,5	57,5	58,3	58,3	59,0	59,9	60,4	60,3	59,9
OECD	61,6	61,7	61,8	62,2	62,6	62,8	63,0	63,6	64,1	64,6

Kaynak: (OECD, 2019)

Tablodan da izlenebileceği üzere kadınların işgücüne katılım oranlarının en yüksek olduğu ülkeler İzlanda, İsveç ve Danimarka'dır. İtalya, Meksika ve Türkiye ise bu oranın en düşük olduğu üç ülkedir. Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranı OECD ortalamasının oldukça

altındadır. Bu durumu kadınların işgücüne katılımlarını etkileyen faktörler ile açıklamak mümkündür.

OECD üyesi ülkelerde kadınların işgücüne katılım oranlarını etkileyen başlıca faktörler; eğitim düzeyi, işgücü piyasasının genel koşulları ve kültürel tutumlardır (OECD, 2004b: 4). Türkiye özelinde kadınların işgücüne katılımlarını etkileyen faktörler ise Tablo 1’de açıklanmıştır. Bu faktörler kadınların genellikle işgücü piyasasına girdikleri zaman da karşılıklarına engel olarak çıkmaya devam etmekte ve işgücüne katılımını ya da katılımlarının artırılmasını engellemektedir. (İktisadi Kalkınma Vakfı, 2019:22).

Türkiye’de toplumda var olan toplumsal cinsiyet algısının, kadınları yaşamlarının pek çok alanında eşitsizliğe mahkûm etmesi, kadınların işgücüne katılım oranlarının bu denli düşük olmasının temel nedenini oluşturmaktadır (Çakır, 2011:75). Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği ile Türkiye Kadın Girişimciler Derneği tarafından yürütülen bir çalışmada, toplumsal cinsiyet temelli iş yükleri ve bakım hizmetlerinin kadınların işgücü piyasasına girmelerini engellediği belirtilmiştir. Ayrıca ücret eşitsizliği ve düşüklüğünün de kadınları işgücü piyasasına girme konusunda olumsuz etkilediği ve eğitimde toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliğin işgücü piyasasında kadınları erkeklerden geride bıraktığı ifade edilmektedir (Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği ve Türkiye Kadın Girişimciler Derneği, 2008:157-181).

Kadınların işgücüne katılabilmeleri için elde edecekleri ücret düzeyinin, geleneksel aile sistemi içerisinde kendilerine yüklenen çocuk, yaşlı bakımı, ev işlerinde kadının yerine çalışacak kişiyi ya da kreş masraflarını karşılaması beklenmektedir. Bu noktada, kadınların çalışmaları ile elde edecekleri ücretin, ev işleri, çocuk ve yaşlı bakımında çalışacak kişilerin ücretini ya da kreş giderlerini karşılamaması durumunda kadınlar işgücüne katılmaktan vazgeçmektedir. Ancak kadınların eğitim imkânlarından yeterince faydalanamamalarına bağlı olarak eğitim düzeylerinin düşük olması, bir işte çalışmaları durumunda elde edebilecekleri ücretin düşük ve çalışmanın fırsat maliyetinin yüksek olmasına yol açarak işgücüne katılımlarını olumsuz etkilemektedir (Önder, 2013:48-49).

Türkiye’de kadınların işgücüne katılımlarının düşük olmasının bir diğer nedenini kırdan kente göç oluşturmaktadır. Zira bu göçle beraber kente uyum sorunları, köyde ve kentteki iş alanlarının farklılığı ve bu alanların farklı beceriler gerektirmesi gibi nedenlerde kadınlar istihdamın dışında kalmaktadır (Çakır, 2011:75). Yine çalışma hayatında kadınların erkeklere nazaran daha çok kayıt dışı çalışmalarının, geleceğe yönelik beklentilerini azaltması ve işe alımlarda cinsiyete dayalı ayrımcılık yapılması da kadınların işgücüne katılımlarını azaltmaktadır (Önder, 2013: 48, 51).

Tüm bunlara ek olarak, kamu kesimindeki daralma ve özelleştirme politikalarının kadın istihdamını olumsuz etkilediği ve teknolojik değişimlerin “düşük eğitilmiş ve becerisiz” kadınların istihdamını azalttığı da belirtilmektedir. Ayrıca, Türkiye’de ekonomi büyümekle beraber bu büyümenin yeterince istihdam, dolayısıyla yeterince kadın istihdamı yaratmadığı belirtilerek istihdamsız büyüme nedeniyle, demografik değişimler ile birlikte işsizlik sorununun Türkiye’nin en önemli sorunu olacağına vurgu yapılmaktadır (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği ve Türkiye Kadın Girişimciler Derneği, 2008:157-181). Nitekim 2008 yılında %9,9 olan işsizlik oranı 2019 yılı Temmuz ayında %14,2 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2009; TÜİK, 2019a). Bu durum da kadın işgücünü olumsuz etkilemektedir.

Açıklanan tüm bu nedenlere bağlı olarak Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranları OECD ortalamasının altında bulunmaktadır. Bununla beraber son on yıllık süreçte kadınların işgücüne katılım oranları hemen her OECD ülkesinde artış göstermiştir. Burada Türkiye açısından önem taşıyan husus, son on yıllık dönemde katılım oranında en yüksek artışın Türkiye’de gerçekleşmiş olmasıdır. Bunda son yıllarda gerek Kalkınma Planları gerekse Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından hazırlanan eylem planlarında kadınların işgücüne katılımlarının

arttırılmasına yönelik hedefler belirlenmesi etkili olmuştur. Bu doğrultuda Türkiye’de kadınların işgücüne katılımlarının arttırılması amacıyla, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı olarak açıklanan istihdam ve girişimciliği teşvik edici, kayıt dışı kadın istihdamı ile mücadele etmeye ve iş ve aile yaşamının uyumunu sağlamaya yönelik olarak vergilendirme alanında yasal düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan bu düzenlemeler neticesinde kadınların işgücüne katılım oranları artış göstermiş olsa da bu düzenlemelerin yeterli olmadığı ve kadınların işgücüne katılımlarına engel olan diğer alanlarda da yasal düzenlemelerin yapılması gerektiği açıktır. Benzer durum OECD üyesi diğer ülkeler için de söz konusudur.

OECD üyesi ülkelerde kadınların işgücüne katılımı son yıllarda artmış ve ülkeler arası farklılıklar azalmış olsa da işgücüne katılım düzeyleri hâlâ bu ülkeler için de bir sorun olarak görülmektedir. Bu bakımdan ülkeler, birtakım politikalar geliştirmek suretiyle kadınların işgücüne katılımını arttırmaya çalışmaktadır. Her ne kadar OECD üyesi ülkelerde kadınların işgücüne katılım oranlarını etkileyen başlıca faktörler; eğitim düzeyi, işgücü piyasasının genel koşulları ve kültürel tutumlar olsa da bunların yanı sıra esnek çalışma saatleri, vergilendirme rejimi ve doğum izni, çocuk yardımı ya da çocuk bakım sübvansiyonları gibi yollarla çocuklu ailelerin desteklenme biçimlerinin de ülkelerarası farklılıkların açıklanmasında etkili olduğu savunulmaktadır (OECD, 2004b: 4). Kadınların işgücüne katılımını etkileyen, eğitim düzeyi, işgücü piyasasının genel koşulları ve kültürel tutumlar gibi bazı faktörlerin yapılan politika reformları ile hızla düzelmesi mümkün değildir. Ancak esnek çalışma saatleri, özellikle küçük yaşta çocuklu ailelere destek verilmesi ve çalışmanın konusu bakımından önem taşıyan vergilendirmeye ilişkin bazı politika değişiklikleri, kadınların işgücüne katılımını hızla arttırabilmektedir (OECD, 2004a:1-2). Bu bakımdan çalışmada vergilendirme alanında politika değişikliği önerisi noktasında, birlikte vergilendirme ve bireysel vergilendirme sistemleri açıklanmakta ve ortaya çıkan vergi yüküne bağlı olarak bu sistemlerin kadınların işgücüne katılım kararlarında etkileri tartışılmaktadır.

3. Türkiye ve Diğer OECD Üyesi Ülkelerde Kadın İşgücünün Vergilendirilmesi

Çalışmanın bu bölümünde kadın işgücünün vergilendirilmesine yönelik ülke uygulamaları açıklanmaktadır.

3.1. OECD Üyesi Ülkelerde Kadın İşgücünün Vergilendirilmesi

OECD üyesi ülkeler tarafından kadınların işgücüne katılım oranlarının arttırılmasına ilişkin uygulanan en etkili politikalardan biri de vergilendirme politikalarıdır. Zira vergi kanunlarında yer alan artan oranlılığın derecesi ve vergi sisteminin yapısı ikincil işgücünün işgücüne katılımında en etkili faktörleri oluşturmaktadır (Rastrigina ve Verashchagina, 2015:22).

Her ne kadar kamu harcamaları ve vergilerin kadın ve erkeklere eşit derecede etki ettiği düşünülse de gerek kamu harcamaları gerekse vergiler kadın ve erkekleri farklı sosyal ve ekonomik pozisyonlara sahip olduklarından farklı oranlarda etkilemektedir (OECD, 2014a:190). OECD üyesi ülkelerde başlıca iki tür gelir vergisi uygulaması bulunmaktadır. Bunlar birlikte vergilendirme (joint taxation) ve bireysel vergilendirme (individual taxation).

Fransız Sistemi olarak da bilinen birlikte vergilendirmede tüm sistem, ailenin gelirinin bölüştürülmesi için kullanılan bir oranlamaya dayandırılmaktadır (quotient familial). Bu oranlama vergilendirilebilir gelirin, ailenin yapısına bağlı olarak ortaya çıkan kısımlara bölünmesiyle ortaya çıkmaktadır. Gelirin kısımlara ayrılmasında evli olup olmama, çocuk sayısı, engellilik durumu ve tek başına ebeveyn olma gibi çok sayıda kriter dikkate alınmaktadır (Saint-Jacques, 2009:28). Yapılan oranlama neticesinde tam bir kısma isabet eden gelire vergi tarifesi uygulanmak suretiyle ödenecek vergiye ulaşılmaktadır (Ertuğruloğlu, 1952:66).

Optimal vergi teorisi düşük gelirlilerin işgücüne katılımlarının sağlanması için düşük oranda vergilendirilmeleri gerektiğini belirtmektedir (Econpubblica, 2011:IV). Kadınların erkeklerden

daha az kazandığı ve bu farkın büyüklüğü iyi bilinmektedir. Ancak kadınların kazancı ile erkeklerin kazancı arasındaki vergi öncesi bu farkın, vergi sonrası daha da arttığı çok fazla bilinmemektedir. Normalde artan oranlı gelir vergisi sistemi, vergi öncesi kazançlardaki farklılıkları azaltmak amacını taşımaktadır (LaLumia, 2017:2). Ancak kişinin geliri yerine eşlerin gelirlerinin vergilendirildiği birlikte vergileme rejiminde artan oranlılık kadınların işgücüne katılımlarını olumsuz etkileyebilmektedir (Bettio ve Verashchagina, 2009:4). Zira evli çiftlere uygulanan birlikte vergileme, ikincil işgücü olarak adlandırılan ve ağırlıklı olarak kadınlardan oluşan daha düşük gelir elde edenin marjinal vergi oranını artırırken, birincil işgücününkini düşürmektedir (LaLumia, 2017:2; Pignatti, 2016:5). Bu nedenle bu sistem yapısı gereği daha yüksek vergilendirmeye yol açarak özellikle kadınların işgücüne katılım oranlarını azaltacağı gerekçesiyle eleştirilmektedir (Colonna ve Marcella, 2011:23).

Yapılan ampirik çalışmalar, emeğin arz esnekliğinin özellikle çocuklu kadınlardan oluşan ikincil işgücü için daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (Rastrigina ve Verashchagina, 2015:22). Bu nedenle her ne kadar evli ve çocuklu kadınların bekâr kadınlara ve erkeklere göre daha düşük oranda vergilendirilmesi gerektiği düşünülse de bu tür bir vergilendirme aynı gelire sahip olanların aynı oranda vergilendirilmesi prensibine aykırı olacağı için kabul edilmemektedir. Ancak birçok OECD üyesi ülkede uygulanan gelir vergisi sistemlerine bağlı olarak evli kadınlar efektif olarak erkeklere ve bekâr kadınlara göre daha yüksek oranda vergilendirilmektedir (Jaumotte, 2003:57; Alesina vd., 2007:2). Bu ülkelerde evli çiftler içerisindeki genellikle kadınlardan oluşan ikincil işgücünün bekâr kadınlara göre daha ağır vergi yüküne sahip olması, bunların işgücüne katılımlarını olumsuz etkilemektedir (OECD, 2004a:2).

Avrupa'da uygulanmakta olan birlikte vergileme sistemine eleştiri getiren ve bu sistemin kadınların işgücüne katılımına engel olduğunu öne süren ilk çalışma 1984 yılında Avrupa Komisyonu tarafından yapılmıştır. Komisyon, bu sistemi birincil işgücünü oluşturan erkek ile ikincil kazanan konumundaki kadınlar arasındaki geleneksel farkları açıkça ortaya çıkarmakla suçlamıştır. Bu çalışma birçok ülkenin bireysel vergilendirme sistemine geçmesinde etkili olmuştur (Bettio ve Verashchagina, 2009:41). Avrupa İstihdam İşgücü Kurumu da üye devletlere aile temelli vergi sistemi yapısından bireysel temelli vergi sistemi yapısına geçmelerini tavsiye etmektedir (Kesici ve Selamoğlu, 2005:47).

Birlikte vergilendirme uygulaması OECD'nin de gündemindedir. OECD tarafından Almanya için hazırlanan raporda, birlikte vergileme rejiminde reform yapılması önerilmiştir. Her ne kadar Almanya, OECD'de 25-54 yaş arası kadınlar için en yüksek istihdam oranlarından birine sahip olsa da kadınların yalnızca beşte ikisi yarı zamanlı çalışmakta ve bu yarı zamanlı çalışmanın yaklaşık %15-20'sinin işgücüne katılımı gönüllü olarak gerçekleşmemektedir. Almanya'da evli kadınlar ve anneler, efektif vergi oranları ve çocuk bakım tesislerinin yetersizliği nedeniyle daha uzun saatler çalışmak için ciddi engellerle karşı karşıya bulunmaktadır. Bu nedenle tam zamanlı çalışmanın artırılması için ikincil işgücü üzerindeki marjinal vergi yükünün düşürülmesi, çalışmayan eşler için zorunlu sağlık sigortası primleri getirilmesi ve çocuk bakım tesislerinin sayısının artırılması önerilmektedir (OECD, 2014b:13-16).

Bireysel vergilendirmede ise ailenin gelirinin toplanması yerine her bireyin geliri ayrı ayrı dikkate alınarak vergilendirilmektedir. 1970'lerin başında birçok OECD ülkesi birlikte vergileme rejimini benimsemişken, artık çoğu ülkede ya bireysel vergilendirme uygulanmakta ya da en azından avantajlı olması durumunda bireysel vergilendirme imkânı tanınmaktadır (Jaumotte, 2003:57).

Tablo 3: OECD Üyesi Ülkelerde Uygulanan Gelir Vergisi Sistemleri

Ülke	Vergilendirme Şekli	Ülke	Vergilendirme Şekli
ABD	İsteğe Bağlıdır	İzlanda*	Bireysel Vergilendirme
Almanya	İsteğe Bağlıdır	Japonya	Bireysel Vergilendirme
Avustralya	Bireysel Vergilendirme	Kanada	Bireysel Vergilendirme
Avusturya	Bireysel Vergilendirme	Kore	Bireysel Vergilendirme
Belçika	Bireysel Vergilendirme	Letonya	Bireysel Vergilendirme
Birleşik Krallık	Bireysel Vergilendirme	Litvanya	Bireysel Vergilendirme
Çek Cumhuriyeti	Bireysel Vergilendirme	Lüksemburg	Birlikte Vergilendirme
Danimarka	Bireysel Vergilendirme	Macaristan	Bireysel Vergilendirme
Estonya	Bireysel Vergilendirme	Meksika	Bireysel Vergilendirme
Finlandiya	Bireysel Vergilendirme	Norveç**	Birlikte Vergilendirme
Fransa	Birlikte Vergilendirme	Polonya	İsteğe Bağlıdır
Hollanda	Bireysel Vergilendirme	Portekiz	İsteğe Bağlıdır
İrlanda***	İsteğe Bağlıdır	Slovakya	Bireysel Vergilendirme
İspanya****	İsteğe Bağlıdır	Slovenya	Bireysel Vergilendirme
İsrail	İsteğe Bağlıdır	Şili	Birlikte Vergilendirme
İsveç	Bireysel Vergilendirme	Türkiye	Bireysel Vergilendirme
İsviçre	Birlikte Vergilendirme	Yeni Zelanda	Bireysel Vergilendirme
İtalya	Bireysel Vergilendirme	Yunanistan*****	Bireysel Vergilendirme

* İzlanda'da sermaye gelirleri daha yüksek gelir elde eden eşin geliri olarak vergiye tabi tutulmaktadır (RSK, 2019).

** Norveç'te mali yıldan önceki yılın 1 Kasım tarihinden önce evlenenler birlikte vergilendirilmektedir. Bu tarihten sonra evlenenler ise ayrı vergilendirilmekle birlikte, talepleri halinde birlikte vergilendirilmeleri mümkündür (Skatteetaten, 2019).

*** İrlanda'da bireysel vergilendirme ve birlikte vergilendirmenin yanı sıra üçüncü bir seçenek olarak ayrı vergilendirme sistemi bulunmaktadır. Bu sistemin bireysel vergilendirmeden farkı bazı vergi indirimlerinin eşler arasında eşit olarak paylaşılmasıdır. Ülkede evli çiftler otomatik olarak birlikte vergilendirmeye tabi tutulmaktadır. Ancak talepleri halinde diğer sistemlere geçmeleri de mümkündür (Citizens Information, 2019).

**** İspanya'da bireysel vergilendirme esas olmakla birlikte, çiftlerin istemeleri halinde bireysel vergilendirilmeleri de mümkündür (Agencia Tributaria, 2019).

***** Yunanistan'da evli çiftler ayrı vergilendirilmektedir. Ancak bunun için mali yılı izleyen yılın 28 Şubat tarihine kadar eşlerden biri ya da ikisi tarafından ayrı vergilendirme talep edilmesi gerekmektedir. Aksi halde birlikte vergilendirilmeleri söz konusu olmaktadır (KPMG, 2019f).

Kaynak: (IRS, 2017; Bundesfinanzministerium, 2016:79-80; Australian Tax Office, 2019; Austrian Federal Ministry of Finance, 2018:8; Belgium.be, 2019; Parliament UK, 2019; Bronchi ve Burns, 2000:43; Skat.dk, 2019; Republic of Estonia Tax and Customs Board, 2018; Vero Skatt, 2019; PricewaterhouseCoopers, 2019a; Expatica, 2019a; Citizens Information, 2019; Agenzia Tributaria, 2019; PricewaterhouseCoopers, 2019b:6; KPMG, 2018; Expatica, 2019b; KPMG, 2019a; RSK, 2019; KPMG, 2019b; KPMG, 2019c; Deloitte, 2019; Ministry of Finance Republic of Latvia, 2018; VMI, 2018; Government of the Grand Duchy of Luxembourg, 2012; KPMG, 2019d; Deloitte, 2016:32; Skatteetaten, 2019; Polish Investment & Trade Agency, 2018; KPMG, 2019e; Financial Administration Slovak Republic, 2019; PKF, 2016:11; Deloitte, 2018; PricewaterhouseCoopers, 2019c:8; KPMG, 2019f)

Tablo 3'den de izlenebileceği üzere Fransa, İsviçre, Lüksemburg, Norveç ve Şili dışında tüm ülkeler ya bireysel vergilendirme sistemini uygulamakta ya da evli çiftlere seçim imkânı tanımaktadır. Her ne kadar birçok ülkede bireysel vergilendirme uygulanıyor olsa da bu sistemde dahi ikincil işgücünü oluşturan evli kadınların işgücüne katılım kararları, işgücüne katılmaları nedeniyle her iki aile üyesinin çalışıyor olması ya da buna benzer aile temelli düzenlemelere bağlı olarak bağımlı eş yardımının kaybolması durumunda bekârlara göre efektif olarak daha yüksek vergilendirilmektedir (Alesina vd., 2007:2). Örneğin Belçika'da eşlerden birinin çalışıyor olması durumunda, çalışan eşin gelirinin en fazla %30'luk kısmının çalışmayan eşe devredilerek ödenecek verginin azaltılması mümkün olabilmektedir. Buna bağımlı eş yardımı denilmektedir. Eşlerden her ikisinin de çalışıyor olması durumunda ise, ikincil kazananın gelirinin eşlerin toplam gelirin %30'undan az olması durumunda bu oran sağlanana dek birincil kazananın gelirinden ikincil kazananın gelir aktarımı yapılmaktadır (Expatica, 2019c). Bağımlı eş yardımının mevcut olması durumunda toplam gelirin daha düşük vergilendirilmesi imkânı bulunmaktadır. Zira birincil kazananın vergi matrahı, ikincil kazananın aktarılan tutar kadar azalmakta ve aktarılan bu tutar daha düşük vergi oranına sahip ikincil kazananın geliri üzerinden vergiye tabi tutulmaktadır. Ancak ikincil kazananın gelirinin toplam gelirin %30'unu aşması durumunda bağımlı eş yardımı ortadan kalktığı için eşlerin gelirlerinin daha yüksek bir miktarda vergilendirilmesi söz konusu olabilmektedir. Bu ve buna benzer düzenlemelere bağlı olarak vergi sistemleri çiftlerin işgücüne katılım kararlarını etkilemektedir. Zira eşler toplam gelirlerini en düşük vergilendirecek şekilde karar almaktadır (OECD, 2004a:2). Bu nedenle ikincil kazanan durumundaki evli kadınların işgücüne katılım kararları bekârlara ve erkeklere göre düşebilmektedir.

Her iki sistemde de evli kadınların iş hayatında daha yüksek efektif vergi oranları ile karşılaşmalarına bağlı olarak işgücüne katılımlarının düşük kalması nedeniyle akademik çevrelerde cinsiyete dayalı vergilendirme (gender-based taxation) tartışılmaya başlanmıştır. Alesina ve diğerleri optimal vergi teorisine emeğin arz esnekliğini yüksek olanların yani kadınların daha düşük oranda vergilendirilmesi gerektiği gerçeğinden yola çıkarak kadınların erkeklerden daha düşük oranda vergilendirilmelerini önermişlerdir. Yazarlar, zorunlu ebeveyn izni, ailelere sağlanan çocuk bakım sübvansiyonları, annelik izinleri, kadınlar için farklı emeklilik politikaları gibi benzeri önlemler çokça tartışılmış olmasına rağmen cinsiyete dayalı vergilendirmenin asla ciddi olarak tartışılmamasını eleştirerek, bu sistemin alternatif diğer politikalar ile karşılaştırıldığında daha başarılı olduğunu belirtmektedirler (Alesina vd., 2007:2,31). Colonna ve Marcassa da İtalya'da gündeme gelen reform çalışmaları üzerine alternatif vergi uygulamalarının kadınların işgücüne katılımları üzerindeki etkilerinin tahmin ettikleri çalışmalarında birlikte vergilendirmenin kadınların işgücüne katılımları üzerinde negatif etkisi olduğunu, tersi olarak negatif vergileme ve cinsiyete dayalı vergilendirmenin ise kadınların işgücüne katılımlarını artıracaklarını ortaya koymuşlardır (Colonna ve Marcassa, 2011:4).

3.2. Türkiye’de Kadın İşgücünün Vergilendirilmesi

1998 yılına dek Türkiye’de Aile Reisi Beyanı uygulanmıştır. Bu sistemde eşlerin ve velayet altında bulunan çocukların gelirleri tek beyanname ile bildirilmiş ve bütün gelirler birleştirilerek elde edilen toplam tutar üzerinden vergi aile reisi adına hesaplanmıştır. Ancak günümüzde Türkiye’de bireysel vergilendirme söz konusudur. Diğer bir ifadeyle kadınlar ve erkekler kendi gelirleri üzerinden ayrı ayrı vergilendirilmektedir. Bu durum evli kadınların vergilendirilmesi açısından olumlu bir durumdur. Nitekim daha önce açıklandığı üzere birlikte vergileme rejiminde artan oranlılık kadınların işgücüne katılımlarını olumsuz etkileyebilmektedir (Bettio ve Verashchagina, 2009:4).

Bireysel vergilendirme sistemi OECD üyesi ülkeler açısından incelendiğinde, bu sistemin uygulandığı ülkelerde dahi ikincil işgücünü oluşturan evli kadınların işgücüne katılmaları durumunda vergi sisteminde yer alan aile temelli düzenlemeler nedeniyle bekârlara göre efektif olarak daha yüksek vergilendirilmekte oldukları belirtilmektedir (Alesina vd., 2007:2). Bu bakımdan OECD üyesi ülkeler içinde Finlandiya, Yunanistan, Macaristan, Kore, Meksika, İsveç ve Türkiye’den oluşan yalnızca birkaç ülkede evli kadınlar ve bekârların eşit olarak vergilendirildiği, diğerleri bakımından evli kadınların bekârlara göre daha yüksek bir vergi yüküyle karşılaştıkları ifade edilmektedir (Jaumotte, 2003:57).

Türkiye’de cinsiyete dayalı bir vergilendirme sistemi de bulunmamaktadır. Yani vergi sisteminin yapısı gereği kadınların erkeklere göre daha düşük oranda vergilendirilmesi söz konusu değildir. Daha önce de ifade edildiği gibi bu tür bir vergilendirme aynı gelire sahip olanların aynı oranda vergilendirilmesi prensibine, yani eşitlik ilkesine aykırı olacağı için kabul edilmemektedir. Eşitlik ilkesinin şekli ve maddi olmak üzere iki farklı anlamı bulunmaktadır. Şekli anlamda eşitlik ilkesine göre kanunlar hiçbir kişisel özellik dikkate alınmaksızın herkes için eşit olarak uygulanırken, maddi anlamda eşitlik ilkesinde ise, kişilerin çeşitli kişisel özelliklerine göre sınıflandırılmaları ve buna göre farklı muameleye tabi tutulmaları söz konusu olmaktadır. Ancak farklı muameleye tabi tutmada etnik köken, din ve cinsiyet gibi özellikler kabul edilmemektedir (Tekbaş, 2009:225). Bu durum Anayasanın 10’uncu maddesinde “*Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir*” denilmek suretiyle hüküm altına alınmış bulunmaktadır. Ancak bu durum toplumda dezavantajlı durumda bulunan kadınlara pozitif ayrımcılık yapılmasının önünde bir engel olarak görülmemelidir. Zira Anayasanın 73’üncü maddesinin ikinci fıkrasında “*Vergi yükünün adaletli ve dengeli dağılımı, maliye politikasının sosyal amacıdır*” denilmek suretiyle vergilemede adalet ilkesine yer verilmiş bulunmaktadır. Vergi adaleti bir taraftan vergi yükünün kişiler arasında nasıl dağıtılacağını belirlerken, diğer taraftan ise vergilerin ekonomik ve sosyal düzenleme aracı olarak nasıl kullanılması gerektiğini ortaya koymaktadır (Çağan, 1982:191). Bu anlamıyla vergi adaleti eşit durumda olanlara eşit davranılmasının yanı sıra eşit durumda olmayanlara da eşitsizlikleri oranında farklı davranılmasını zorunlu kılmaktadır (Tekbaş, 2009:221). Yine Anayasanın “Kanun Önünde Eşitlik” başlıklı 10’uncu maddesinde herkesin kanun önünde eşit olduğu belirtildikten sonra “*Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz*” demek suretiyle eşitliğin sağlanması adına pozitif ayrımcılık politikaların uygulanmasını görev olarak addetmiş ve dikey eşitlik anayasal ilke olarak düzenlenmiştir.

Türk hukukunda kadın erkek eşitliğinin sağlanmasına ve bu amaçla ihtiyaç duyulan pozitif ayrımcılığa yönelik 2001 ve 2010 yıllarında Anayasada yapılan değişikliklerin yanı sıra kanuni düzeyde de çok sayıda düzenleme yapılmış bulunmaktadır. 11’inci Kalkınma Planı’nda da toplumda kadının güçlenmesi ve kadın erkek fırsat eşitliğinin sağlanmasına yönelik önemli

düzenlemeler yapıldığına vurgu yapılmaktadır (Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019:23).

İşgücünde yer alma şekillerinden biri de “işveren” olmaktır (TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu, 2013:78). Bu nedenle kadınların işgücüne katılımlarının desteklenmesinde en etkili mekanizmalardan biri de kadın girişimciliğinin desteklenmesidir. Bu tür bir destek özellikle kadınların cinsiyete dayalı geleneksel rollerinin devam ettirildiği ve sınırlı çalışma imkânları bulunan ülkelerde daha etkili olmaktadır. Kadın girişimciler sadece kendileri için iş imkânları yaratmakla kalmamakta, bu yolla aynı zamanda hemcinsleri için de iş fırsatları yaratma imkânına kavuşmaktadır. En önemlisi kadın girişimciliği gelecek nesiller için bir model oluşturarak, kadınların işgücü piyasasındaki imkânlarını sınırlayan kültürel normlar ve cinsiyete dayalı yargıların kırılmasında etkili olmaktadır (Pignatti, 2016:6). Bu nedenle kadın girişimciliğinin, yoksulluktan koruyan gelir getirici faaliyetlerin ötesinde daha geniş ve kadınların kendi güçlenmelerini amaçlayan faaliyetler bütünü olarak anlaşılması gerekmektedir (Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği ve Türkiye Kadın Girişimciler Derneği, 2008:204). Ancak ülkemizde girişimcilik özellikle kadınlarda oldukça düşük seviyededir. TÜİK 2019 yılı Haziran ayı verilerine göre Türkiye’de kadınlarda işveren olarak çalışanların oranı sadece %1,3; kendi hesabına çalışanların oranı ise %9,1’dir (TÜİK, 2019b). Bu noktada Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranlarının ve kadın girişimciliğinin artırılmasında istisna, muafiyet ve benzeri yollarla sağlanan vergi teşvik politikaları önem kazanmaktadır.

Türkiye’de kadınların işgücüne katılımlarının artırılması amacıyla, istihdam ve girişimciliği teşvik edici, kayıt dışı kadın istihdamı ile mücadele etmeye ve iş ve aile yaşamının uyumunu sağlamaya yönelik olarak vergilendirme alanındaki mevcut yasal düzenlemeler ve bu amaçlarla sağlanan teşvikler Tablo 4’de yer almaktadır.

Tablo 4: *Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılımlarının Artırılmasına Yönelik Vergi Düzenlemeleri*

Yeni İstihdama Ücret Desteği	30.04.2019 tarihi itibarıyla sona eren destek kapsamında bu tarihe kadar istihdam edilen her yeni çalışan için ilk üç ay boyunca ücret, vergi ve SGK primleri; sonraki 9 ila 15 aya kadar olan sürede ise yine vergi ve SGK primleri devlet tarafından karşılanmıştır. Bu teşvik düzenlemesinde de pozitif ayrımcılık yapılarak kadın, engelli, 18-25 arası erkekler için süre 18 ay olarak belirlenmiştir.
Genç, Kadın ve Mesleki Belge Sahibi Olanların İstihdamına Yönelik Sigorta Primi Desteği	2011 yılı Şubat ayında yürürlüğe giren 6111 sayılı Kanun ile kadınlara yeni istihdam imkânlarının sağlanması amacıyla erkeklere nazaran pozitif ayrımcılık yapılarak 31.12.2020 tarihine kadar 29 yaş ve üzeri erkekleri istihdam eden işverenlere 30 aya kadar, 18 yaşından büyük kadınların istihdam edilmesi halinde belli koşullara göre 54 aya kadar sigorta primlerinin işveren hisselerinin İşsizlik Sigortası Fonundan karşılanacağı hususları düzenlenmiştir.

Yeni İstihdamın SGK Primine, Vergisine Destek	31.12.2020 tarihine kadar imalat ve bilişim sektörlerinde bir önceki takvim yılı ortalama sigortalı sayısına ilave olarak istihdam edilecek her bir sigortalının brüt 6.822 TL'ye kadarki ücret için hesaplanacak sigorta primlerinin tamamını ve vergisinin asgari ücret tutarına karşılık gelen kadarını devlet karşılamaktadır. İmalat ve bilişim harici diğer sektörlerde ise bir önceki takvim yılına ait sigortalı sayısının ortalamasına ilave istihdam edilecek her bir sigortalının sigorta primleri ve vergisi asgari ücret üzerinden karşılanmaktadır. Teşvikten yararlanma süresi kapsama giren her bir sigortalı için en fazla 12 ay olarak belirlenmiş, ancak pozitif ayrımcılıkla gençlerin (18-25 yaş), kadınların ve engelli vatandaşların işe alınması durumunda yararlanma süresi 18 aya çıkarılmıştır.
Kreş ve Gündüz Bakımevleri ile Eğitim ve Öğretim İşletmelerinde Kazanç İstisnası	Özel kreş ve gündüz bakımevleri ile okul öncesi eğitim, ilköğretim, özel eğitim ve orta öğretim özel okullarının işletilmesinden elde edilen kazançlar, kreş ve gündüz bakımevleri ile okulların faaliyete geçtiği vergilendirme döneminden itibaren beş vergilendirme dönemi gelir vergisinden istisna edilmiştir (GVK, md.20).
Kurumlar Vergisi- İstisnalar	Okul öncesi eğitim, ilköğretim, özel eğitim ve orta öğretim özel okulları, özel kreş ve gündüz bakımevleri ile Cumhurbaşkanı tarafından vergi muafiyeti tanınan vakıflara veya kamu yararına çalışan derneklere bağlı rehabilitasyon merkezlerinin işletilmesinden elde edilen kazançlar, faaliyete geçtikleri hesap döneminden itibaren beş hesap dönemi boyunca istisna tutulmuştur (KVK, md.5/ (1)-1)
Genç Girişimcilerde Kazanç İstisnası *	Ticari, zirai veya mesleki faaliyeti nedeniyle ilk defa gelir vergisi mükellefi olacak olan ve mükellefiyet başlangıç tarihi itibarıyla yirmi dokuz yaşını aşmamış tam mükellef gerçek kişilerin, faaliyete başladıkları takvim yılından itibaren üç vergilendirme dönemi boyunca elde ettikleri bu kazançlarının 75.000 TL'ye kadar olan kısmı, belirli koşulların gerçekleştirilmesi koşuluyla gelir vergisinden müstesna tutulmuştur (GVK, mük.md.20).
Ücret İstisnası	GVK'da ücret istisnası olarak 2018 yılında eklenen yeni bir düzenleme kreş ve gündüz bakımevi hizmetlerine ilişkindir. Buna göre işverenler tarafından, kadın hizmet erbabına kreş ve gündüz bakımevi hizmeti şeklinde

* TÜİK'in Eylül 2019 verilerine göre kadınlarda işsizlik oranı 15-64 yaş grubunda %15,9 iken, 15-24 yaş grubunda %29,8 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2019c). Bu nedenle bu istisnanın kadınların işgücüne katılımlarına destek olacağı düşünülmektedir.

sağlanan menfaatler (İşverenlerce bu hizmetlerin verilmediği durumlarda, ödemenin doğrudan bu hizmetleri sağlayanlara yapılması şartıyla, her bir çocuk için aylık, asgarî ücretin aylık brüt tutarının %15'ini aşmamak şartıyla istisna edilmiştir (GVK, md.23/16).

Ücret İstisnası

GVK'da ücret istisnası olarak düzenlenen köylerde veya belediye içi nüfusu 5.000'i aşmayan yerlerde faaliyet gösteren ve münhasıran el ile dokunan halı ve kilim imal eden işletmelerde çalışanların ücretleri ile evlerde, bahçelerde, apartmanlarda ve ticaret mahalli olmayan diğer yerlerde orta hizmetçiliği süt ninelik, dadılık, bahçıvanlık, kapıcılık gibi kadınların yoğun olarak faaliyette buldukları özel hizmetler sonucu elde edilen ücretler vergiden istisna tutulmuştur (GVK, md.23/1 ve 23/6).

Kaynak: Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, 2019:1-36; Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2018:72-92 ile GVK ve KVK'nın ilgili maddelerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Tablodan da görüleceği gibi Türkiye'de kadın konusu son yıllarda üzerinde yoğun çalışmalar yapılan ve politikalar geliştirilen alanlardan birini oluşturmaktadır. Bu kapsamda gerek Kalkınma Planları gerekse Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından hazırlanan eylem planlarında kadınların işgücüne katılımlarının artırılmasına yönelik hedefler belirlenmiştir.

2014-2018 dönemini kapsayan 10'uncu Kalkınma Planında kadınlarda işgücüne katılımın ve istihdamın artırılması hususunun önemine vurgu yapılmış ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin benimsendiği bir işgücü piyasasının oluşturulması temel amaçlardan biri olarak benimsenmiştir (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2018:78-79). 2019-2023 dönemini kapsayan 11'inci Kalkınma Planında da kadın konusuna önem verilmiş ve başta kadın ve gençler olmak üzere özel politika gerektiren grupların istihdamının artırılması temel amaç olarak benimsenmiştir (Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019:141).

Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan ve 2018-2023 yıllarını kapsayan Kadının Güçlenmesi Strateji Belgesi ve Eylem Planında ekonomide temel amaç olarak kadınların çalışma hayatının her alanına tam ve etkin katılımının sağlanarak ekonomik hayatta söz sahibi olmalarını sağlamak benimsenmiştir. Bu amaçla kadın girişimciliğinin desteklenerek, işveren ve kendi hesabına çalışan kadın sayısının artırılması, bu yolla kadınların ekonomik durumlarının güçlenmesinin sağlanması hedeflenmiştir. Bu kapsamda kadın girişimcilerin devlet tarafından sağlanan desteklere ulaşmalarını kolaylaştırıcı bir sistem oluşturulması ve özel politika gerektiren kadınların ekonomik hayata katılımlarının sağlanması amacıyla tarıma dayalı iş alanlarında kadın girişimciliğinin artırılmasına yönelik faaliyetler yapılacağı belirtilmiştir. Yine toplumsal cinsiyete dayalı bütçeleme çalışması ve kadınlar üzerindeki bakım yükümlülüklerinin azaltılması amacıyla çocuk, engelli ve yaşlı bakımına yönelik desteklerin artırılmasına yönelik çalışmalar da kadınların işgücüne katılımlarının artırılması ve ekonomik olarak güçlendirilmesi kapsamında yapılacak diğer faaliyetler olarak benimsenmiştir (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2018:169-204).

4. Sonuç

Son on yıla ait işgücü katılım oranları ele alındığında Türkiye'nin OECD üyesi ülkeler içinde son sırada yer aldığı görülmektedir. Bu sonuç Türkiye'yi gerek ekonomik gerekse sosyal açıdan

olumsuz etkilemektedir. Son yıllarda hemen her ülkede kadınların işgücüne katılım oranları artmış olsa da henüz istenilen seviyeye gelinemediğinden tüm ülkeler çeşitli politikalarla kadın erkek eşitliğini sağlamaya çalışmaktadır. Bu noktada en önemli politikalarından biri de vergi politikalarıdır. Bu nedenle birçok OECD ülkesinde vergi sistemlerinde değişiklik yapılmış bulunmaktadır. Yapılan değişiklikler neticesinde 1970'lerin başında birçok OECD ülkesi birlikte vergileme rejimini benimsemişken, artık çoğu ülkede ya bireysel vergilendirme uygulanmakta ya da en azından avantajlı olması durumunda bireysel vergilendirme imkânı tanınmaktadır. Bugün OECD üyesi ülkelerden Fransa, İsviçre, Lüksemburg, Norveç ve Şili dışında tüm ülkeler ya bireysel vergilendirme sistemini uygulamakta ya da evli çiftlere seçim imkânı tanımaktadır. Ancak her ne kadar birçok ülkede bireysel vergilendirme uygulanıyor olsa da bu sistemde dahi ikincil işgücünü oluşturan evli kadınların işgücüne katılım kararları çeşitli aile temelli düzenlemelere bağlı olarak bağımlı eş yardımının kaybolması durumunda bekârlara göre efektif olarak daha yüksek vergilendirilmektedir. Bu bakımdan OECD üyesi ülkeler içinde Finlandiya, Yunanistan, Macaristan, Kore, Meksika, İsveç ve Türkiye'den oluşan yalnızca birkaç ülkede evli kadınlar ve bekârların eşit olarak vergilendirildiği, diğerleri bakımından evli kadınların bekârlara göre daha yüksek bir vergi yüküyle karşılaştıkları görülmektedir.

Türkiye'nin bulunduğu konum gereği acil politika önlemleri alması gerektiği açıktır. Her ne kadar son yıllarda gerek anayasal gerekse yasal bağlamda birçok mevzuat düzenlemeleri yapılmış ve bu düzenlemeler başarılı sonuçlar vermiş olsa da henüz koşulacak çok yol olduğu unutulmamalıdır. Türkiye'de kadınların işgücüne katılımının düşük olmasında vergi sisteminin yapısından ziyade aile yaşamı, çocuk sayısı, aile içi roller, medenî durum ve eğitim gibi sosyo-kültürel faktörler etkili olmaktadır. Ancak bu alandaki değişikliklerin uzun vadede sonuç vereceği göz önünde bulundurulduğunda, vergi politikaları aracılığıyla pozitif ayrımcılık yapılarak kadınların işgücüne katılımının artırılabilirliği düşünülmektedir. Bu kapsamda kadın girişimciliğinde vergi teşviklerinin artırılması, istihdam edilen kadınlar için vergi ve sigorta prim desteği sağlanması, kadın işverenlerce istihdam edilen her kadın için belirli bir tutara kadar vergi muafiyeti sağlanması, kadın kooperatifleri ile dernek ve vakıflarına ait iktisadi işletmeler için özel vergi indirimleri, muafiyet ve istisnaları tanınması, özel sektöre yönelik vergi teşviklerinde belirli bir oranda kadın istihdamının zorunlu tutulması ve nihayet cinsiyete dayalı vergileme anlayışının kadın istihdamının artırılması istenilen öncelikli alanlarda uygulanabilirliği üzerine çalışmalar yapılmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Agencia Tributaria. (2019). *Individual or joint taxation*. https://www.agenciatributaria.es/AEAT.internet/en_gb/Inicio.shtml adresinden erişildi.
- Alesina, A., Ichino, A., & Karabarbounis, L. (2007). *Gender based taxation and the division of family chores* (Nber Working Paper Series). The National Bureau of Economic Research web sitesinden erişildi: <http://www.nber.org/papers/w13638>.
- Australian Tax Office. (2019). *Individual income tax rates*. <https://www.ato.gov.au/Rates/Individual-income-tax-rates/> adresinden erişildi.
- Austrian Federal Ministry of Finance. (2018). *The tax book 2019*. https://english.bmf.gv.at/services/publications/BMF-Tax_Book_2019_PDF-UA.pdf?75b5m5 adresinden erişildi.
- Başlevent, C., & Onaran, Ö. (2003). Are married women in Turkey more likely to become added or discouraged workers?. *Labour*, 17(3), 439-458.
- Başlevent, C., & Onaran, Ö. (2004). The effect of export- oriented growth on female labor market outcomes in Turkey. *World Development*, 32(8), 1375-1393.
- Belgium.be. (2019). *Taxes*. https://www.belgium.be/en/taxes/income_tax adresinden erişildi.

- Bettio, F., & Verashchagina, A. (2009). *Fiscal system and female employment in Europe*. An Official EU Website web sitesinden erişildi: <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=5545>.
- Biçerli, K. (2009). *Çalışma ekonomisi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Bronchi, C., & Burns, A. (2000). *The tax system in the Czech Republic*. (OECD Economics Department Working Papers No. 245). OECD web sitesinden erişildi: <https://dx.doi.org/10.1787/242706151678>.
- Bundesfinanzministerium Federal Ministry of Finance. (2016). *An ABC of taxes*. https://www.bundesfinanzministerium.de/Content/EN/Standardartikel/Press_Room/Publications/Brochures/2012-10-30-abc-on-taxes-pdf.html adresinden erişildi.
- Citizens Information. (2019). *Taxation of married people and civil partners*. https://www.citizensinformation.ie/en/money_and_tax/tax/income_tax/taxation_of_married_people.html adresinden erişildi.
- Colonna, F., & Marcassa, S. (2011). *Taxation and labor force participation: The case of Italy*. (Human Capital and Economic Opportunity: A Global Working Group Working Paper Series Working Paper No. 2011-021). IDEAS/RePEc web sitesinden erişildi: https://ideas.repec.org/p/bdi/opques/qef_191_13.html
- Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *On birinci kalkınma planı (2019-2023)*. http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/OnbirinciKalkinma_Planı.pdf adresinden erişildi.
- Çağan, N. (1982). *Vergilendirme yetkisi*. İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları.
- Çakır, Hanbay, E. (201, Mayıs). *Kadın istihdamında yerel yönetimlerin rolü, görevleri ve sorun alanları*. TEPAV, Kadın Emeği Konferansı, Kadın İstihdamı ve Sorun Alanları Konferansında sunulan bildiri. <https://www.tepav.org.tr/kades/folders/BildiriKitabi.pdf#page=75> adresinden erişildi.
- Deloitte. (2016). *Taxation and investment in Mexico 2016*. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/cn/Documents/international-business-support/deloitte-cn-ibs-mexico-tax-invest-en-2016.pdf> adresinden erişildi.
- Deloitte. (2018). *International tax Chile highlights 2018*. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/Tax/dttl-tax-chilehighlights-2018.pdf> adresinden erişildi.
- Deloitte. (2019). *International tax Korea highlights 2019*. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/global/Documents/Tax/dttl-tax-koreahighlights-2019.pdf> adresinden erişildi.
- Dirik, N. (2016). *Türkiye’de kadın istihdamının önündeki engellerin aşılmasında girişimciliğin önemi ve kamu istihdam kurumlarının rolü*. Yayınlanmamış uzmanlık tezi, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Econpubblica, Universita' Bocconi, Centre for Research on the Public Sector. (2011). *The role and impact of labour taxation policies*. <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=7404&langId=en> adresinden erişildi.
- Ertuğruloğlu, M. (1952). Fransız gelir vergisinin ana hatları. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1(4), 22-84.

- Expatica. (2019a). *Dutch tax system and salary calculation: Tax in the Netherlands*. <https://www.expatica.com/nl/finance/taxes/dutch-tax-system-and-salary-calculation-tax-in-the-netherlands-103981/> adresinden erişildi.
- Expatica. (2019b). *An expat's guide to Swiss taxes*. <https://www.expatica.com/ch/finance/taxes/an-expats-guide-to-swiss-taxes-101589/> adresinden erişildi.
- Expatica. (2019c). *Belgian tax guide: Understanding taxes in Belgium for foreigners*. <https://www.expatica.com/be/finance/taxes/belgian-tax-guide-understanding-taxes-in-belgium-for-foreigners-100073/> adresinden erişildi.
- Financial Administration Slovak Republic. (2019). *Income tax*. <https://www.financnasprava.sk/en/individuals/taxes-individuals/income-tax> adresinden erişildi.
- Government of the Grand Duchy of Luxembourg. (2012). *Tax implications in the event of divorce, separation or dissolution of a partnership*. <https://guichet.public.lu/en/citoyens/famille/vie-maritale/separation-divorce/fiscalite-divorce.html> adresinden erişildi.
- Güner, T., Ural Uslan, Y., & Çiçek, Ö. (2014). Türkiye ve Avrupa Birliği'nde kadın istihdamının karşılaştırmalı incelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 5(10), 55-75.
- Günsoy, G., & Özsoy, C. (2012). Türkiye'de kadın işgücü, eğitim ve büyüme ilişkisinin VAR analizi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 49(568), 21-40.
- Internal Revenue Service. (2017). *Choosing the correct filing status*. <https://www.irs.gov/newsroom/correct-filing-status> adresinden erişildi.
- İktisadi Kalkınma Vakfı. (2019). *AB katılım sürecindeki Türkiye'nin kadın istihdamı karnesi*. [https://www.ikv.org.tr/images/files/%C4%B0KV_Degerlendirme_Notu_AB_Kat%C4%B1m_S%C3%BCrecindeki_T%C3%BCrkiyenin_Kad%C4%B1n_%C4%B0stihdam%C4%B1_Karnesi\(2\).pdf](https://www.ikv.org.tr/images/files/%C4%B0KV_Degerlendirme_Notu_AB_Kat%C4%B1m_S%C3%BCrecindeki_T%C3%BCrkiyenin_Kad%C4%B1n_%C4%B0stihdam%C4%B1_Karnesi(2).pdf) adresinden erişildi.
- Jaumotte, F. (2003). *Labour force participation of women: Empirical evidence on the role of policy and other determinants in OECD countries*, (OECD Economic Studies No:37). OECD web sitesinden erişildi: <http://search.oecd.org/economy/growth/34562935.pdf>.
- Kesici, M.R., & Selamoğlu, A. (2005). Genel hatlarıyla Avrupa istihdam stratejisi ve geçirdiği dönüşüm. *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 7(2), 25-51.
- Kılıç, D., & Öztürk, S. (2014). Türkiye'de kadınların işgücüne katılımı önündeki engeller ve çözüm yolları: Bir ampirik uygulama. *Amme İdaresi Dergisi*, 47(1), 107-130.
- KPMG. (2018). *Sweden- Income tax*. <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2011/12/sweden-income-tax.html> adresinden erişildi.
- KPMG. (2019a). *Italy- Income tax*. <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2011/12/italy-income-tax.html> adresinden erişildi.
- KPMG. (2019b). *Japan- Income tax*. <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2011/12/japan-income-tax.html> adresinden erişildi.
- KPMG. (2019c). *Canada- Income tax*. <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2011/12/canada-income-tax.html> adresinden erişildi.

- KPMG. (2019d). *Hungary- Income tax.* <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2011/12/hungary-income-tax.html> adresinden erişildi.
- KPMG. (2019e). *Portugal- Income tax.* <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2011/12/portugal-income-tax.html> adresinden erişildi.
- KPMG. (2019f). *Greece.* <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2014/04/greece-thinking-beyond-borders.html> adresinden erişildi.
- LaLumia, S. (2017). *Tax policies to encourage women's labor force participation.* The Hamilton Project [web sitesinden](https://www.hamiltonproject.org/papers/tax_policies_to_encourage_womens_labor_force_participation) erişildi: https://www.hamiltonproject.org/papers/tax_policies_to_encourage_womens_labor_force_participation.
- Ministry of Finance Republic of Latvia. (2018). *Personal income tax rates.* <https://www.vid.gov.lv/en/personal-income-tax-rates> adresinden erişildi.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2004a). *Policies to increase labour-force participation of women and older workers.* <http://www.oecd.org/social/labour/31743892.pdf> adresinden erişildi.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2004b). *Female labour force participation: Past trends and main determinants in OECD countries.* <https://www.oecd.org/economy/growth/31743836.pdf> adresinden erişildi.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2014a). *Women, government and policy making in OECD countries: Fostering diversity for inclusive growth.* <http://dx.doi.org/10.1787/9789264210745-en> adresinden erişildi.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2014b). *Germany: Keeping the edge: Competitiveness for inclusive growth,* OECD Better Policies. <https://doi.org/10.1787/9789264216006-en> adresinden erişildi.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2019). *Labour force statistics by sex and age.* https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=LFS_SEXAGE_I_R&lang=en adresinden erişildi.
- Önder, N. (2013). Türkiye'de kadın işgücünün görünümü. *ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi*, 1(1), 35-61.
- Özer, M., & Biçerli, K. (2003). Türkiye'de kadın işgücünün panel veri analizi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 55-85.
- Palaz, S., & Çolak, O. (2011). 2008 küresel finans krizi ve Türkiye'de kadınların işgücüne katılımı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(25), 99-115.
- Parliament UK. (2019). *Income tax allowances for married couples.* <https://researchbriefings.parliament.uk/ResearchBriefing/Summary/SN00870> adresinden erişildi.
- Pignatti, N. (2016). Encouraging women's labor force participation in transition countries, *IZA World of Labor*, 264, 1-10. Temmuz 2016, <https://wol.iza.org/articles/encouraging-womens-labor-force-participation-in-transition-countries> adresinden erişildi.
- PKF. (2016). *Slovenia tax guide 2016/17.* <https://www.pkf.com/media/10028473/slovenia-tax-guide-2016-17.pdf> adresinden erişildi.

- Polish Investment & Trade Agency. (2018). *Personal income tax (PIT)*. https://www.paih.gov.pl/polish_law/taxation/pit adresinden erişildi.
- PricewaterhouseCoopers. (2019a). *France individual- Taxes on personal income*. <http://taxsummaries.pwc.com/ID/France-Individual-Taxes-on-personal-income> adresinden erişildi.
- PricewaterhouseCoopers. (2019b). *Taxation of international assignees- Israel*. <https://www.pwc.com/gx/en/services/people-organisation/global-employee-mobility/global-mobility-country-guides/assets/pwc-gm-folio-israel.pdf> adresinden erişildi.
- PricewaterhouseCoopers. (2019c). *Taxation of international assignees- New Zealand*. <https://www.pwc.com/gx/en/services/people-organisation/global-employee-mobility/global-mobility-country-guides/assets/pwc-gm-folio-new-zealand.pdf> adresinden erişildi.
- Rastrigina, O., & Verashchagina, A. (2015). *Secondary earners and fiscal policies in Europe*. Official EU Website web sitesinden erişildi: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/150511_secondary_earners_en.pdf.
- Republic of Estonia Tax and Customs Board. (2018). *Main changes in declaring the income of year 2018*. <https://www.emta.ee/eng/private-client/declaration-income/main-changes-declaring-income-year-2018> adresinden erişildi.
- RSK. (2019). *Tax liability*. <https://www.rsk.is/english/individuals/tax-liability/> adresinden erişildi.
- Skat.dk. (2019). *Taxation in Denmark*. <https://skat.dk/skat.aspx?oid=2244281> adresinden erişildi.
- Skatteetaten. (2019). *Changed relationship status*. <https://www.skatteetaten.no/en/person/taxes/get-the-taxes-right/family-and-health/changed-relationship-status/> adresinden erişildi.
- Tekbaş, A. (2009). *Vergi kanunlarının anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi: Türkiye değerlendirmesi*. Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.
- TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu. (2013). *Her alandaki kadın istihdamının artırılması ve çözüm önerileri komisyon raporu*. https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/komisyon_raporu_2014_1.pdf adresinden erişildi.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (TÜİK) (2009). *Hanehalkı işgücü araştırması 2009 Temmuz dönemi*. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 adresinden erişildi.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (TÜİK) (2019a). *İşgücü istatistikleri Temmuz 2019*. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30687> adresinden erişildi.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (TÜİK) (2019b). *İşteki durum ve ekonomik faaliyete göre istihdam edilenler, Haziran 2018- Haziran 2019*. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30686> adresinden erişildi.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (TÜİK) (2019c). *İşgücü istatistikleri Haziran 2019*. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30686> adresinden erişildi.
- Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği & Türkiye Kadın Girişimciler Derneği. (2008). *Türkiye'de toplumsal cinsiyet eşitsizliği: Sorunlar, öncelikler ve çözüm önerileri*. <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/3667-turkiyede-toplumsal-cinsiyet-esitsizligi-sorunlar-oncelikler-ve-cozum-onerileri> adresinden erişildi.

- T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı & Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği. (2019). *İstihdam seferberliği 2019*. https://tobb.org.tr/istihdam/Sunumlar/%C4%B0stihdam%20Te%C5%9Fvikleri%20Sunum_Uzun%20Versiyon.pdf adresinden erişildi.
- T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. (2018). *Kadının güçlenmesi strateji belgesi ve eylem planı 2018-2023*. http://www.sp.gov.tr/upload/xSPTemelBelge/files/RySPo+KADININ_GUCLENMESI_STRATEJI_BELGESI_VE_EYLEM_PLANI_2018-2023_.pdf adresinden erişildi.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı & Dünya Bankası. (2009). *Türkiye’de kadınların işgücüne katılımı: Eğilimler, belirleyici faktörler ve politika çerçevesi*. http://siteresources.worldbank.org/TURKEYEXTN/Resources/361711-1268839345767/Female_LFP-tr.pdf adresinden erişildi.
- T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. (2008). *Toplumsal cinsiyet eşitliği ulusal eylem planı 2008-2013*. <http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/SayfaDosya/TCEUlusaleylemplani.pdf> adresinden erişildi.
- Vero Skatt. (2019). *Individuals*. <https://www.vero.fi/en/individuals/> adresinden erişildi.
- VMI. (2018). *Income tax rates of individuals 2018*. <http://www.vmi.lt/cms/en/gyventoju-pajamu-mokestis> adresinden erişildi.

Araştırma Makalesi / Research Article

BELÇİKA'DA SİYASİ KRİZLER VE OYDAŞMACI DEMOKRASİ'NİN BAĞLAMLARI*

Dilek CANYURT¹

Öz

Belçika, Lijphart'ın teorisyenliğini yaptığı oydaşmacı demokrasinin en iyi örneği olarak gösterilen ülkesi iken, ülkede baş gösteren siyasi sıkıntılar bunun böyle olmadığını ortaya çıkartmıştır. Gerçekte olan, Belçika'da yüzyıllardır süren bir mücadelenin ve dilsel özgürlük çabalarının günümüze kadar ulaşan yansımalarından başka bir şey değildir. Belçika, Flamanlar ve Valonlar adı verilen, Flamanca ve Fransızca konuşan iki büyük toplumun federal bir devlette yaşadığı bir ülkedir. Ülke tarihi bu iki dil grubunun birbirleriyle olan demokratik hak talebi mücadeleleri ile şekillenmiştir. Bu mücadeleler dilsel özgürlükler üzerinedir. Mücadeleler o kadar güçlü olmaktadır ki siyasi hayatına üniter bir devlet sistemi ile başlayan Belçika, 1970 yılında yapılan anayasal değişiklik ile dilsel bölgelere ayrılmış ve oydaşmacı modeldeki güç paylaşımı özelliğini tam anlamı ile uygulamaya başlamıştır. Ülke 1993'te yapılan anayasal reform sonucunda federal devlete dönmüştür. Ayrıca dil ile ilgili haklar bağlamında da defalarca anayasal değişiklik yapılmıştır. Bu değişimlerden dolayı bazıları, sistemin konfedere bir yapıya dönüşeceğini hatta bunun iki tarafın bağımsızlığına kadar varabileceğini iddia etmektedirler. Başlangıçta toplumun gerilimli alanlarını aşmak ve topluluklara dilsel özgürlüklerini kazandırmak için uygulanan oydaşmacı modelin, ülkeyi birlikte tutmaya ne zamana kadar gücü yetecektir bilinmez ama yakın zamanda bir ayrılık beklemek de yanlış olacaktır. Bu bağlamdan çalışmanın konusu oydaşmacı modelin özellikleri ve Belçika'daki uygulamalarının araştırılması, amacı ise Belçika'daki sorunların oydaşmacı demokrasi ile ilintisinin incelenmesidir.

Anahtar Kelimeler: Belçika, oydaşmacı demokrasi, federasyon

JEL Kodları: F50, H70

POLITICAL CRISES AND CONTEXTS OF CONSOCIATIONAL DEMOCRACY IN BELGIUM

Abstract

While Belgium was shown as the best example of Lijphart's model of the consociational democracy, political troubles in the country have revealed that this is not the case. In fact, what is happening in Belgium is nothing more than the reflections of centuries of struggle and linguistic freedom efforts that have reached today. Belgium is a country where Flemings and Walloons -Flemish and French-speaking communities- live in the form of a federal government. The history of the country has been shaped by the struggles of these two language groups against each other for democratic rights. The main focus of these struggles is on linguistic freedoms. The struggles are so strong that Belgium, which began its political life as a unitary state, with the constitutional changes that were made in 1970, was separated into linguistic areas and started to apply the power sharing feature of the consociational democracy model properly. The country became a federal state as a result of the constitutional reform in 1993. Besides, constitutional amendments have been made several times in the context of language rights. Because of these changes, some argue that the system could turn into a confederation, and even reach the independence of the two sides. It is not known how long the consociational democracy, which was initially applied in order to transcend the tensioned areas of society and in order to give linguistic freedom to communities, will manage to hold the country together, however, it would be wrong to expect a separation in the near future. In this context, the subject of the study is to investigate the characteristics of the consociational model and its applications in Belgium. Its aim is to examine the relevance of the problems in Belgium to consociational democracy.

Keywords: Belgium, consociational democracy, federation

JEL Codes: : F50, H70

* Bu çalışma, 2019 yılında yapılan 1. Uluslararası Şişli Bilim Kongresi'nde sözlü olarak sunulmuş bildirinin genişletilmiş halidir.

¹ Öğr. Gör. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, ORCID 0000-0001-8509-6141, dcanyurt@gmail.com

Başvuru Tarihi (Received): 25.02.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Oydaşmacı demokrasi modeli Lijphart'ın teorisyenliğini yaptığı ve çok katmanlı², çok kültürlü toplumlarda ortaya çıkabilecek sorunlara en iyi çözüm olarak önerdiği bir demokrasi modelidir. Gerçekte bu model çok tartışmalı bir modeldir ve pek çok eleştiriye maruz kalmıştır. Modelin Lübnan, Irak, Kıbrıs gibi en başarısız örnekleri genellikle eleştirilerin ana temasını oluşturmaktadır. Bu tür ülkelerde ortaya çıkan yönetimsel, toplumsal karmaşaların, oydaşmacı modelden kaynaklandığı yönünde eleştiriler yapılmaktadır. Ancak Belçika örneği, Lijphart'ın bu modeli geliştirirken örnek aldığı ve en güzel uygulaması olarak bahsettiği bir ülkedir (Caluwaerts, ve Reuchamps, 2015: 278). Belçika, dil ve kültürel olarak birbirinden tamamen farklı, ayrı bölgelerde yaşayan iki topluluktan oluşmaktadır. Ülkenin bu yapısı, kurulduğu tarihten günümüze kadar devam edegelen çeşitli siyasal zorlukları da beraberinde getirmiştir. Belçikalı liderler ülkenin yaşadığı zorlukları çözebilmek için siyasal sistemlerini derinden etkileyen önemli değişiklikler yapmayı tercih etmişler ve böylece toplumsal uzlaşmayı sağlayabilmişlerdir. Belçika, 1815 yılına kadar yalnızca ticari ilişkileri olan Flaman ve Valon bölgelerinin ortak dış tehdit korkusu ile Hollanda ile birleşme kararı alması sonucu ilk birlikteliğini kurmuş iki ayrı bölgeden oluşmaktadır. Bu iki bölge 1830 yılında Hollanda'dan kopsalar da üniter bir devlet olarak, Belçika denilen ülkeyi inşa etmişlerdir. Ancak Belçika'daki kültürel, dilsel ve dinsel açıdan farklı, çok katmanlı toplumsal yapı böylesi bir birlikteliği zora sokmuş ve ülke giderek daha gevşek yapıya dönüşmüştür. Bu değişimler zamana yayılarak ve plansız olarak gerçekleşmiştir. Ülkedeki farklılıklar, toplulukların siyasi olarak rekabet halinde olmalarına da zemin hazırlamıştır. İki topluluğun siyasi mücadeleleri genellikle Flamanların dil bağlamında giderek artan otonomi istekleri üzerine şekillenmiştir (Mnookin, & Verbeke, 2009; Swenden, & Jans, 2006: 881).

Ülkenin yapısal dönüşümüne zemin hazırlayan etmenlerden biri ve bugünkü siyasal sistemin de temelini oluşturan şey, özünde çok katmanlı toplumlarda farklı grupların ülke yönetiminde güç paylaşımına dayanan oydaşmacı demokrasi modelinin bakış açısıdır (Lijphart, 1998: 100). Ülkedeki artan gerilimlere çözüm olarak ortaya konan bu anlayış, özellikle Flaman siyasi liderlerin bağımsızlık istekleri ile zora girmiştir (Mnookin, & Verbeke, 2009). Dolayısıyla Belçika'da siyasi olarak en dikkat çeken konu; her seçim sonrası ortaya çıkan uyuşmazlıklar ve bunlardan kaynaklı, uzun süren hükümet krizleridir. Bunun en belirgin nedeni, tarafların uzlaşma ile ülke yönetimini öngören oydaşmacı modelin bu özelliğidir. Ülkede çıkan her uyuşmazlık, Flamanların giderek artan otonomi taleplerine cevap veren önemli anayasal değişikliklere neden olmuştur. Belçika 2019 seçimlerinden sonra da artan siyasal sorunlarla mücadele etmektedir. Hatta ülkenin bölüneceği şeklinde görüşler vardır. Ülkede baş gösteren siyasal sorunlar, bu sorunlarla oydaşmacı model arasında bir bağ olup olmadığı sorusunu hemen akla getirmektedir. Çünkü başarısız örneklerinden dolayı zaten çok tartışmalı bir modeldir. Bu çalışmada ikinci soru; oydaşmacı modelin, üniter yapıya adapte olamamış çok katmanlı bir ülkenin devamına katkı sağlayıp sağlayamadığıdır. Dolayısıyla çalışmamızda, Belçika mercek altına alınarak, ortaya çıkan siyasal sorunlarla, oydaşmacı modelin arasındaki ilinti araştırılarak siyasal sorunlar üzerindeki etkisi tartışılacaktır.

Bu amaçla makale üç temel başlıkta şekillendirilmiştir; birinci bölümde kısaca oydaşmacı demokrasi modeli kuramsal olarak açıklanacak ve ülkenin kuramsal arka planını oluşturan oydaşmacı demokrasi ile bağlantıları ortaya konulacaktır. İkinci bölümde, Belçika'nın siyasi

² Çok katmanlı kavramı Lijphart'ın, siyasal, sosyo-ekonomik, kültürel, eğitsel ve benzeri alanlarda kendi örgütlenmelerine sahip, birbirinden az-çok ayrılmış alt-toplumlar bölünmüş toplumlar için kullandığı bir kavramdır (Lijphart, 1984: 28).

tarihi ve oydaşmacı modeli tercih etmesine giden süreç ve ülkenin karmaşık yönetim şekli elverdiğince açıklanmaya çalışılacaktır. Üçüncü bölümde ise Belçika’nın güncel olarak yaşadığı siyasal sorunlara değinilecek ve sonuç kısmında da ülkenin yaşadığı dar boğazların bu yönetim şekli ile ilintisi olup olmadığı sorusuna cevap aranacaktır. Bütün bunlar için de ilgili literatür taranmış, güncel konular için ise medyada çıkan haberlerden yararlanılmıştır.

1. Oydaşmacı (Consociational) Demokrasi Modeli

Lijphart’ın teorisyenliğini yaptığı, İngilizce orijinal adıyla ‘consociational’ demokrasi modeli kısaca; çok katmanlı toplumlardaki önemli grupların politik liderleri ile kurulmuş büyük koalisyonlardan oluşan bir hükümetin olduğu, bir sistem şeklinde tanımlanabilir (Lijphart, 1977: 25). Lijphart; derin bir şekilde bölünmüş³, çok katmanlı toplumlarda, barış içinde birlikte yaşamının en temel koşulunun, barışma ve uzlaşma olduğunu ifade etmektedir. Bu koşul, toplumsal grupların temsilcilerinin geniş katılımıyla oluşan bir karar alma süreci ile yerine getirilebilecektir (Lijphart, 1995: 195). Oydaşmacı demokrasinin dört temel elementi vardır: 1. Yürütme gücünün toplumdaki önemli gruplar arasında paylaşılması. 2. Her grubun kendi iç işlerinde yüksek dereceli otonomiye sahip olmaları. 3. Nispi temsil sistemi ve kamu hizmetleri ve kamu fonlarında orantılı tahsis. 4. Azınlık vetosu hakkının bulunması. Bunlar içerisinde geniş koalisyonlarla sağlanan güç paylaşımı en önemli özellik olarak öne çıkmaktadır (Lijphart, 1985: 6).

Modelin diğer önemli özelliği de elitlere yüklediği misyondur. Oydaşmacı model farklı grupları temsil eden seçkinlerin kararlı iş birliğini gerektirmektedir. Dolayısıyla oydaşmacı demokrasi belirgin bir şekilde popülist olmayan bir anlayışı benimsemektedir (Bogaards, Ludger, & Lijphart, 2019: 342). Lijphart, parçalanmışlığa karşı elitlerin uzlaşısına ve önemine dikkat çekmiştir (Lijphart, 1969: 220). Bu uzlaşımın yüksek oranlı bir uzlaşma olması da zorunlu değildir (Lijphart, 1998: 100). Ancak oydaşmacı modelin başarılı olabilmesi için bu elitlerin, temsil ettikleri kültürlerin istek ve eğilimlerinin farkında olmaları, rakip kültürlerin elitleri ile bölünmüşlüğü önlenmesi için çaba harcamaları gerektiğine dikkat çekmektedir. Dahası, elitlerin sistemin devamı için taahhütlerine sadık kalmaları ve parçalanmışlığın tehlikesi konusunda farkındalıklarının olması gerekmektedir (Lijphart, 1969: 216).

Kısaca oydaşmacı modelde iki temel özellik dikkat çekmektedir; Güç paylaşımı ve grup otonomisi. Güç paylaşımı, önemli grupların temsilcilerinin yönetimin karar alma süreçlerine katılıyor olmalarıdır. Grup otonomisi, grupların kendi eğitim ve kültürel işlerinin yürütülmesinde yetkili olmalarıdır (Lijphart, 2004: 97). Bu modelde, azınlıkların karar süreçlerine veto hakkı ile katılmaları da (Schmidt, 2002: 222) dikkat çeken diğer bir yönüdür. Oydaşmacı demokrasi modeli; iş birliğine dayalı bir yönetim anlayışı, rekabetçi seçim sistemi ile çoğunluk kuralına üstün gelmektedir (Lehmbruch, 1975: 378). Yani oydaşmacı model doğası gereği kutuplaştırıcı olan çoğunlukçu modellere alternatif bir anlayıştır (Bogaards, Ludger, & Lijphart, 2019: 342). Oydaşmacı model, parçalı toplumlardaki çatışmaların, taraflarca sürdürülen pazarlık süreçleri⁴ ile rakip grupların kabulleneceği şekilde çözülebileceğini öngörmektedir (Lehmbruch, 1975:

³ Derinden ayrılmış toplum; sınıf ve kast farklılıkları, etnik, dinsel ve sekteryen farklılıklardan kaynaklı olarak çatışma içerisinde olan veya böylesi bir olasılığın muhtemel olduğu toplumlara tarif etmek için kullanılan bir kavramdır (Guelke, 2012: 13-22).

⁴ Willam Riker de oydaşmacı modelin öngördüğü bir şekilde, federal sistemlerin kökenlerinin federal bir pazarlığa dayandığını iddia etmektedir. Çünkü pazarlık yöntemi katılımcılarının çıkarına en iyi şekilde hizmet etmektedir. Başka bir açıdan Riker, tüm başarılı federal sistemlerin iki koşuldan kaynaklandığına inanmaktadır. Birincisi, politikacıların yaptığı pazarlıklar ile kontrolleri altındaki coğrafi bölgeyi genişletmeye çalışmaları. İkincisi, ortak bir askeri tehdit veya fırsat karşısında bir dereceye kadar özerklikten vazgeçmeye hazır bölgesel politikacılar. Riker’a göre, bu ortak askeri tehdit veya fırsat olmadığında, bölgesel politikacılar yalnızca merkezi olmayan ve sürdürülemez bir federal sisteme katılmayı seçeceklerdir (Munro, 2020).

379). Farklı kesimlerin liderleri tarafından yürütülen pazarlık süreçlerinde, yine grupların elitlerinin iş birliği içerisinde davranma yetenekleri önem kazanmaktadır (Schmidt, 2002: 223).

1.1.Oydaşmacı Modelin Unsurları ve Belçika

Belçika'nın görece istikrarlı durumu genellikle oydaşmacı modele uygun olarak şekillenmiş olan federal yapısına bağlanmaktadır. Ülke içsel problemlerden kaynaklı parçalanma riskine karşılık, adem-i merkeziyetçi bir topluluk sistemine dönüştürülmüştür (Caluwaerts & Reuchamps, 2015: 278). Lijphart, Belçika'yı oydaşmacı modelin çok katmanlı toplumlarda demokrasinin etkili ve stabil işleyişi için somut ve güzel örneklerden biri olarak değerlendirmektedir (Lijphart, 1977: 2; Lijphart, 1984: 17-18; Lijphart, 2012: 33). 1970 yılında yapılan reform ile Belçika, tam anlamıyla güç paylaşımı modelini uygulamaya başlamıştır (Schneckener, 2002: 206). Oydaşmacı modelde, Lijphart'ın sınıflandırdığı sekiz unsur ile kendisini diğer sistemlerden ayırtmaktadır ve bunlar Belçika yönetim şeklinde de kendisini göstermektedir:

1. Yürütme erkinin belli başlı toplum gruplarının temsilcilerinin ortaklaşa olarak geniş bir koalisyon içinde paylaşılması (Lijphart, 1984: 14-29). Oydaşmacı model, toplumsal katmanları temsil eden siyasilerin hep birlikte yürütme gücünü paylaştıkları büyük bir koalisyondan yanadır (Lijphart 1984: 29). Belçika Anayasası'nda bu özellik 99. maddede düzenlenmiştir. Buna göre en fazla 50 kişiden oluşan Bakanlar Kurulu, eşit sayıda Fransızca konuşan ve Flamanca konuşan üyeye sahip olmak zorundadır (De Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers (De kamer.be), 2020)⁵.

2. Oydaşmacı model, çoğunlukçu modellerde var olan yürütmenin, yasamaya göre daha üstün olduğu sistemlere göre yasama ve yürütmenin daha dengeli olduğu bir sistemi önermektedir (Lijphart, 1984: 44). Belçika'da yasama organının onayına bağlı, kabineli parlamenter bir hükümet biçimi bulunmaktadır. Belçika'da yürütme işlevi genellikle birbiriyle bağdaşmayan büyük kolasyonlarca yapıldığı için kısa ömürlü olmaktadır. Ülkede 1980 yılından 2010 yılına kadar 9 kabine değişikliği, yürütmenin zayıf konumuna iyi bir örnek olarak gösterilebilir (Lijphart, 2012: 35). Yürütmenin, yasama karşısında gücünü gösteren en önemli göstergenin kabinelerin dayanıklılığı olduğu düşünüldüğünde (Lijphart, 2012: 117), oydaşmacı modelin zorluklarından kaynaklı kısa ömürlü hükümetler, yasama-yürütme dengesini yasama lehine değiştirmektedir.

3. Oydaşmacı modele göre yasama yetkisi, farklı 2 meclis arasında eşit olarak bölüşülen 2 meclisli bir sistemdir (Lijphart, 1984: 59-61). Belçika'da da Temsilciler Meclisi ve Senato şeklinde iki meclisli bir yasama organı mevcuttur (Lijphart, 2012: 38). Temsilciler Meclisi 150 üyeden, Senato ise, 60 senatörden meydana gelmektedir. Temsilciler Meclisi, federal devletle ilgili sadece bütçe kanunu yapabilirken, Senato, federal devletle ilgili bütün kanunları çıkartma yetkisine sahiptir (An official website of the European Union (Eurydice), 2019)

4. Oydaşmacı model, parlamentodaki sandalyelerin, partilerin aldıkları oyları oranında dağıtılması suretiyle hem azınlıkların hem de çoğunlukların temsilini sağlayan nispi temsil sistemini öngörmektedir ki Belçika'daki meclisler nispi temsil usulü ile seçilmektedir (Lijphart, 1984: 17,100).

5. Nispi temsil sisteminin olması, çok partili sistemi teşvik eden bir sistemdir (Lijphart, 1998) ve oydaşmacı model için çok partili sistem, 2 partili sisteme göre daha uygun bir modeldir. Böylece daha kararlı bir yapı ortaya çıkmasına zemin hazırlanmış olmaktadır (Lijphart, 1969: 218). Özellikle ayrıışmış toplumlarda, grupların istek ve çıkarlarını dile getirmeleri noktasında partiler,

⁵ Ayrıca Belçika'daki sistem, parlamento içerisinde siyasi partilerden bağımsız, geçici olarak büyük konsey veya koalisyonlar kurulmasına da müsaade etmektedir. -Örneğin; Flamanca ve Fransızca konuşanların büyük koalisyonu kurulmuştur- (Lijphart, 1984: 41-44).

seçmenlerle hükümet arasında hayati bir bağ kurmaktadır (Lijphart, 2004: 102). Belçika'daki toplumsal bölünmüşlükler parti yapılarına da yansımıştır (Lijphart, 1984: 16).

6. Oydaşmacı modelde, yerel ve yerel olmayan federalizm ve yerinden yönetim sistemleri öngörülmektedir (Lijphart, 1984: 17-18). Belçika 1970 yılında başlayan bir süreç sonunda, 1993'te bir anayasal reform ile topluluklardan ve bölgelerden oluşan federal bir devlete dönüşmüştür (Lijphart, 2012: 37). Üniter devletin yetkileri, bölgeler ve topluluklar ve federal devlet arasından paylaştırılmıştır. İl ve belediye yönetimleri de ikincil otoriteler olarak yetkilere sahiptirler (De kamer.be, 2020).

7-8. Son iki özellik; yazılı anayasa ve azınlık vetosu konusudur. Belçika'da yazılı bir anayasa vardır ve bu anayasanın değiştirilebilmesi, ülke çapında ve aynı zamanda kantonlar düzeyinde çoğunluğun sağlandığı bir referandumla gerçekleştirilmektedir (Lijphart 1984: 18). Azınlık vetosu hakkı ise bir topluluğu hayati olarak etkileyen konular için çıkarılacak yasaların askıya alınarak karşılıklı kabul edilebilir bir çözüm için tartışılmak üzere federal kabineye geri gönderme şeklinde gerçekleştirilmektedir (Kelleher, 2005). Belçika'da büyük dil toplulukları merkezde karşılıklı veto gücüne sahiptir (Swenden & Jans, 2006: 881). Belçika Anayasası'nın 54. maddesine göre bir dil grubu, federal düzeyde bir yasa önermesini -özel çoğunluk gerektiren bütçe ve kanunlar hariç olmak üzere- bu grubun en az dörtte üçünün oyu ile Bakanlar Kuruluna 30 gün süre ile geri gönderebilmektedir. Ancak bunu yapabilmeleri için yasa önermesinin toplulukların çatışmasına neden olabilecek unsurlar içermesi gerekmektedir. Bu işlem bir dil grubu tarafından aynı kanun önergesi için sadece bir kere yapılabilecektir (De kamer.be, 2020).

Bütün bu özellikleri ile oydaşmacı model son derece eleştiri alan bir modeldir. Bölünmüş toplumların elitlerin⁶ beklentileri tarafından baskı altına alınabilmesi olasılığı (Lehmbruch, 1975: 388) eleştirilerin bir yönünü oluştururken, çok partili sistemin beraberinde kısa ömürlü hükümetler, sık sık yapılan seçimler ve istikrarsızlık da getirebiliyor olması (Lardeyret, 1995: 200) diğer eleştiri konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca Lardeyret, nispi temsil sisteminin çok kültürlü toplumlarda ayrılıkları daha bir körükleyeceğini iddia etmiştir. Zaten Belçika'da bu sistemi kabulünden sonra dil esasına dayanan partiler ortaya çıkmış olması (Lardeyret, 1995: 201) yukarıdaki bölümde anlatıldığı üzere ülkedeki gerilimli alanların dilsel konulardan kaynaklanıyor olması bu eleştiriye doğrular niteliktedir. Aynı şekilde Quade de nispi temsil sistemi ile ilgili olarak toplumdaki ayrışmaları canlandıracağı ve bu ayrışmaların yasama organına yerleşeceği iddiasında bulunmuştur (Quade, 1995: 208-209). Ayrıca oydaşmacı modelde ortak karar alma süreçlerindeki güçlükler kararların bloke edilme ihtimalinin olması (Schmidt, 2002: 227-228) eleştirilen diğer noktalardan biridir. Bununla ilgili olarak ilerleyen bölümlerde Belçika'da hükümet kurma süreçlerinin uzunluğuna değinilecektir. Tüm eleştirilere rağmen Lijphart, oydaşmacı modelinin 30 yıldır çok fazla eleştiriye uğradığını, ancak bu eleştirilerden çok azının ciddi alternatifler önerdiğine dikkat çekmiştir (Lijphart, 2004: 97-98). O'na göre, oydaşmacı model, uygulanan ülkeye göre yorumlanarak, eksiklikleri giderilebilir. Bu nedenle de derin ayrılıkları içerisinde barındıran bir toplum için, en iyi modeli oluşturmaktadır (Lijphart, 2004: 99). Lijphart, Belçika sistemini, önemli partinin yönetimindeki bir büyük koalisyonu gerek duymaksızın, güç paylaşımına müsaade eden ve güç paylaşımı noktasında, zorluk yaşayan küçük grupların lehine düzenlemeler sayesinde onları da güç paylaşımında söz

⁶ Burada elitler toplumsal katmanların temsilcisi konumundaki kişileri ifade etmektedir. Lijphart'ın oydaşmacı model için çizdiği ideal elit özellikleri yukarıda anlatılmıştır. Belçika'yı bugüne götüren süreçte ilk adımları yine elitler atmıştır. Fransızca konuşan üst düzey bürokratlara karşı tepki olarak Flaman kimliğini öne çıkaran kişiler Flaman alt düzey bürokratlardır. Bu harekete karşı bir tepki olarak da Valon kimliği inşa edilmiştir (Lecours, 2001:57). Güncel olarak, Belçika için elitler; siyasi partileri, tam olarak onların liderlerini ifade etmektedir (Hooghe, 2004: 67).

sahibi kılmış bir sistem (Lijphart, 2004: 103) şeklinde tarif ederek olumlu yönlerine değinmiştir. Zaten Belçika'da uygulanan oydaşmacı modele ait araçlar eski birçok çatışmayı yatıştırmıştır. Dilsel pekçok çatışmanın da çözümüne olanak sağlamıştır (Deschouwer, 2004: 36).

2. Belçika Tarihi ve Belçika'yı Oydaşmacı Modele Götüren Süreç

Belçika ismi, bugünkü Belçika'da yaşayan Belgalar denilen Keltik orijinli topluluklara verilmiş bir isimden gelmektedir⁷. Tarihi süreçlerde bölgeye gelen, Fransızlar, Burgonyalılar, İspanyollar, Avusturyalılar ve Fransızlar ile yerli halk karışmıştır. Belçika, Fransa, Almanya, Lüksemburg ve Hollanda ile sınırları bulunan, Batı Avrupa'da yer alan bir ülkedir. Ayrıca hem NATO hem de Avrupa Birliği'nin merkezlerine ev sahipliği yapmaktadır (World Population Review, 2019).

Tarihte İspanya Hollanda'sı olarak adlandırılan Belçika, Fransa Kralı olan 14. Louis (Sander, 2013: 102) tarafından uzun yıllar saldırılara uğramış, 1794 yılından itibaren de Fransız yönetimine girmiştir (Pathak & Singh, 2010: 565). Bölge toplulukları, 1815'te Hollanda ile birleşme kararı almıştır. Bu kararın ardından Hollanda kralı William, Fransızca konuşan Valon bölgeleri hariç resmi dili Hollandaca olarak belirlemiştir. Bu birleşme, Belçika toplumlarını memnun etmemiştir ve Hollanda karşıtları tarafından, eşit iş imkânları, eşit ulaşım hakkı, eğitim ve basın özgürlüğü talepleri yükselmiştir. Bu ve benzeri sıkıntılar hoşnutsuzları arttırmış ve Belçikalılar sadece 15 yıl gibi kısa bir süre sonra 1830 yılında Fransa'da patlak veren halk hareketlerinin de etkisi ile Hollanda'dan ayrılmışlardır (Cook & Keleher, 2019). Belçika, o dönemde yönetim olarak birbirinden bağımsız ancak sıkı ticari ilişkileri olan küçük birimler şeklindedir ve 1830 Devrimi ile Hollanda'ya karşı siyasi olarak birleşmişlerdir (Pınar, 2001: 284). Bu süreçte dönemin büyük devletleri Belçika'daki halk hareketlerinin dünya barışını tehdit edeceği düşüncesiyle bağımsız bir Belçika kurulmasını çözüm olarak görmüşlerdir (Witte, Craeybeckx, & Meynen, 2009: 24) ve 1831 yılında Londra'da düzenledikleri bir konferans ile Belçika'yı bağımsız bir devlet olarak tanımışlardır (Cook ve Keleher, 2019).

Ortaya çıkan yeni ülke Belçika'da, halk dil olarak heterojen bir yapıdadır ve aynı dile sahip olanlar belli bölgelerde toplu olarak yaşamaktadırlar (Zolberg, 1974: 182). I. Dünya savaşından sonraki süreçte Belçika sosyo-ekonomik pek çok problemle karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte dilsel problemler de ülke için tehdit oluşturmaktadır (Deschouwer, 2004: 12). Diğer yandan bu dönemde oydaşmacı model açısından önemli bir olay gerçekleşmiştir. Valonya Katolikleri, sosyalistler ve liberallerden oluşan liderler, Kral Albert'in insiyatifinde bir araya gelerek ülkenin istikrarsızlaşmasını önlemek adına 1918 yılında "Loppem Paktı" nı imzalamışlardır. Bu tarih Belçika'da oydaşmacı (consociational) modelin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Deschouwer, 2004: 12). Belçika kurulduktan sonra 1948 yılına kadar ki süreç; muhaliflerin bastırılması, komşularla barışın tekrar tesis edilmesi, ülkenin finansal sisteminin inşa edilmesi ve yeni anayasal hakların düzenlenmesine yönelik çabaların yoğun olduğu bir dönemdir (Witte, Craeybeckx, & Meynen, 2009: 19). 1948 yılı Belçika için çalkantılı bir dönemi ifade etmektedir. Fransa'da başlayan bir devrim hareketi bütün Avrupa'da olduğu gibi Belçika'yı da etkilemiştir. Bu dönemde ülkede hakim siyasal yapı liberaller ve Katolikler şeklinde şekillenmiştir. 1948 hareketlenmeleri hükümet tarafından başarılı bir şekilde bastırılrsa da monarşinin elinin zayıfladığı ve parlamentonun gücünün artırıldığı ve liberallerin öne çıktığı bir dönemdir (Witte, Craeybeckx, & Meynen, 2009: 53-55). 1950'lerin sonlarına kadar, Belçika'da siyasi hayat ideolojik ve sosyo-ekonomik çatışmalarla örülüdür. Önceleri Katolikler, sosyalist ve liberallere karşı mücadeleler verirken daha sonraları liberallerle, Sosyalistler karşı karşıya gelmişlerdir. Bu sürecin sonunda oydaşmacı mekanizmalar Belçika'daki ideolojik bölünmeleri ortadan kaldırarak barışa katkı sağladıysa da siyasi rekabetin dil boyutuyla ortaya çıkmasında zemin hazırlamıştır (Swenden & Jans, 2006: 879). Flamanca'nın (Hollandaca) resmi üç dilden biri haline gelmesi

⁷ Bu bölge Sezar zamanında Romalılar tarafından fethedilmiş, daha sonra bölgeye Alman unsurların gelmesi ile bu ırk ile karışmıştır.

uzun yıllar süren bir mücadelenin sonucudur ve burada Flaman Katoliklerin büyük çabası olmuştur. Uzun yıllar Belçika merkezi hükümetinin Flaman dilini kabul etmemesi, Flaman hareketini kültürel bir eylemden nasyonal bir karaktere dönüşmesine katkı sağlamıştır (Swenden & Jans, 2006: 878).

Napolyon işgali zamanından beri Fransız etkisine giren Belçika'da yönetim, ekonomi, kültürel hayat, hukuk gibi her alanda Fransızca sosyal ve siyasal hayatı domino etmiştir. Genellikle ülkenin fakir bölgelerinde halk Flamanca konuşmaktadır. Bu nedenle Flamanca sıradan halkın kullandığı bir dil olarak görülürken, Fransızca yüksek kültür ve eğitimin sembolü haline gelmiştir (Adams, 2014: 289). Bu nedenlerden dolayı da Flaman bölgesindeki halkın yüksek sınıfı kültür dili olarak Fransızca'yı kabul etmiştir (Vos, 1998: 84). Dolayısıyla 19. yüzyılın başlarında Fransızca konuşan bir ülke görünümü veren Belçika, 19. yüzyılın ortalarında başlayan Flamanların dil mücadeleleri ile değişmiştir (Hendriks, 2004: 290). Flaman dili başlangıçta idari olarak Fransızca tercih edildiği için ülkede azınlık konumundadır, ancak 1920'lerden itibaren ikinci resmi dil olarak kabul edilmiştir (Deschouwer, 2004: 22). Flaman dilinin eğitim alanında ve devlet kurumlarında resmi dil statüsü kazanması 1932 yılında gerçekleşmiş, 1935'te de resmi dil olarak mahkemelerde kullanımı kabul edilmiştir. 1963 yılında ise dilsel sınırlar tanımlanmıştır. Aynı zamanda bu değişim Belçika'nın yönetim şeklini de değiştirmiştir (Hendriks, 2004: 290).

Belçika'daki siyasal gerilimlerin başlangıcını 1960'lara götüren ve bunun nedenini de etnik bağların ve milliyetçiliğin yeniden canlanmasına bağlayan görüşler olduğu gibi bu durumu 19. yüzyıldan beri başlayan bir sürecin devamı ve uyuyan bir bölünmenin canlanması olduğunu iddia eden görüşler bulunmaktadır (Huysse, 1981). Belçika'da dil sorununun çözümü için federal bir sistemin kurulması ile ilgili tartışmalar II Dünya Savaşı öncesine dayanmaktadır (Witte, Craeybeckx, & Meynen, 2009: 145). II. Dünya Savaşı'na kadar Belçika'da politik sistem; ekonomik liberalizm, sosyal müzakere ve parlamenter demokrasi üzerinde şekillenmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan 1950 yılına kadar ise savaşın bozduğu düzenin yeniden inşası üzerine çalışılmıştır. (Witte, Craeybeckx, & Meynen, 2009: 221). 1950'li yıllar Belçika'da dinin ve kilisenin toplumdaki rolü üzerine mücadelelerin öne çıktığı yıllardır. Bu yıllarda sosyal politik sistem ideolojik bağlar üzerinden şekillenmiştir. Bu mücadeleler Katolikler ve Liberaller arasında gerçekleşmektedir. 1959 yılında Flaman bölgesinde Katoliklerin talepleri karşılık görmüş ve Katolikler dini hayatı ve eğitimi domino etmişlerdir (Witte, Craeybeckx, & Meynen, 2009: 249). Halk Katolik okullarına gidip gitmemekte serbest bırakılmıştır. Ancak 1972'ye gelindiğinde görülmüştür ki Flamanların bölgesinde çocukların %66,7 si Katolik okullarına, %17 si devlet okullarına gitmiştir. Fransızca konuşlar ise %44,2 si devlet okullarına giderken %20,9'u Katolik okullarına gitmiştir (Witte, Craeybeckx, & Meynen, 2009: 255). Bu durumu Flaman ve Valon bölgelerindeki sosyal yapı farklılıkları göstermektedir. Dolayısıyla bu bölgelerdeki politik eğilimler de farklı şekillenmektedir. Flaman bölgesinde Hristiyan demokratlar öne çıkarken, Valon bölgesinde sosyalizm öne çıkmaktadır. 1960'lara kadar Flamanlar arasından Hristiyan Demokratlar %50'lerin üzerinde oy potansiyeline sahiptir. Bu tarihten sonra oy oranları giderek azalsa da parti, politik hayattaki önemini korumaktadır. Aynı dönemde sosyalistler, Valonlar karşısında %50'lere varan oranda oy potansiyeline sahipken giderek ağırlığı azalmıştır. Yine bu siyasi görüş de Belçika siyasi hayatında önemini korumaktadır (Deschouwer, 2004: 7-8). 2019 seçimlerinden sosyalistler üçüncü parti olarak çıkarken Hristiyan demokratlar beşinci parti olarak çıkmıştır (European Parliament, 2019).

1960 yılında ülkenin dil bazlı idari birimlere bölünmesi daha sonraki dönemde Belçika siyasetinin ana meselelerinden biri olmuştur (Pinar, 2001: 226). Dil üzerine odaklanılmış olması ile ülkede köklü üç geleneksel parti olan Hristiyan-Demokratlar, Liberaller ve Sosyalistler büyüyen dilsel gerginliklerin etkisinden kurtulamamış ve sadece on yıl gibi bir sürede, hepsi önemini yitirmiştir. 1945 yılında kurulan Hristiyan Demokrat Parti, 1968 yılında Flaman

bölgesinde bulunan ancak Fransızca eğitim veren Katolik üniversitesi meselesinde, ortaya çıkan dil sorunu neticesinde ikiye bölünmüştür. Buradaki sorun Flaman bölgesindeki bir okulda eğitim dilinin de Flamanca olması gerektiği gerekçesi ile Katolik üniversitesinde Fransızca konuşanlar ülkenin güneyine Louvain-la-Neuve'ye bir üniversite kurmaya zorlanmışlardır. Sosyalistler ise Valon bölgesinde daha güçlü idiler. Ancak onlarda da Flaman kanadı, kendi içindeki anlaşmazlıklardan sonra 1978'de partiden ayrılmış ve Liberal parti çok parçalı hale gelmiştir (Deschouwer, 2004: 8-10). Ülkedeki partilerin bile bu denli parçalandığı Belçika artık; federal devlet şemsiyesi altında, kendi polis teşkilatı, okulları bulunan ve pasaport, oturma izni verebilen 300 kadar komün adı verilen yerel idari birimleri bulunan bir ülkedir. Flaman bölgesinde her türlü resmi işlem Flamanca yapılırken, Valon bölgesinde Fransızca olmaktadır. Sadece iki dilli olan Brüksel bölgesinde iki dilde hizmet verilmektedir (Pınar, 2001: 226). Dil toplulukları için özerklik ifade eden bu federal yapı Flaman milliyetçilerinin taleplerini karşılar niteliktedir. Fransızca konuşan topluluklar ise böylesi bir ayırımı kültürel nedenlerden çok sosyo-ekonomik nedenlerle olumlu bakmaktadırlar. Valon bölgesi ve Flaman bölgesi özerk yasama gücünü 1980'de ellerine almışken, Brüksel bölgesi bu hakkı 10 yıl sonra alabilmiştir (Swenden & Jans, 2006: 880-881). Belçika'nın çekişmeli tarihini ve oydaşmacı demokrasiye dönüşümünü inceleyen Hooghe (2004), 1945-1990 yılları arasındaki bölgesel çatışmalarla ilgili yıkıcı protestoları analiz etmiştir. Bu analiz sonucunda; dilsel konularla ilgili çatışmaların başka bölgesel olmayan ancak önemli konularla birleştiğini, böylece daha yıkıcı bir durum aldığını ifade etmiştir. Bu protestoların yıkıcı etkisi olsa da şiddet eylemlerinin oranının azlığı da çalışmada belirtilmiştir. Yine bu olaylardan endişelenen ve kendi alt kültürlerinin temsilcisi konumundaki politik elitlerin ayrılıkçı bir çatışmayı önlemek için uzlaşmaya vararak oydaşmacı güç paylaşımını benimsediklerini ifade etmiştir (63- 68).

2.1. Belçika Devlet Sistemi

Belçika ilk kurulduğu 1831 yılından bu yana parlamenter monarşi ile yönetilmektedir. Kralın, ulusun birliği ve kalıcılığı konusunda sembolik bir önemi vardır. Ayrıca siyasi yaşamda arabuluculuk rolü bulunmaktadır. Kralın otoriter bir konumu yoktur. Siyasi karar alma sürecine katılanlarla (Kararların alınmasında etkin tüm organları içerir.), aynı zamanda ülkede ekonomik, sosyal, akademik, kültürel ve spor alanında etkisi olan herkesle diyalog içerisindedir. Kral'ın siyasi eylemi ancak önermek, tavsiye etmek, uyarmak ve teşvik etmek şeklinde gerçekleşmektedir. Kral, Belçika'da devleti değil milleti temsil eden taraftır ve sembolik önemi daha öne çıkmaktadır (belgium.be, 2020). Toplumun Belçika'ya olan yaygın sadakatinin sembolü olması açısından özellikle önemi büyüktür (Schneckener, 2002: 213). Kral devletin bir organı olarak değil milleti temsil eden bir güç konumundadır. Kral yasalara ve anayasaya bağlı hareket etmek zorundadır ve duygusal olarak tarihten gelen bir önemi vardır. Tek başına karar alma yetkisi de bulunmamaktadır (belgium.be, 2020). Belçika'da anayasal olarak monarşiye çok kısıtlı yetkiler verilmiş olsa da siyasi süreçlerin getirdiği zorunluluklardan kaynaklı, kralın politik olarak etkili olduğu dönemler de olmuştur. Örneğin ülkede meydana gelen 2007 ve 2011 yılları arasındaki siyasi krizde, kral parti liderleriyle düzenli görüşmeler yaparak, istifaları kabul veya bazen reddederek proaktif bir rol oynamak zorunda kalmıştır (Leruth, 2013).

Belçika, yönetsel olarak oldukça karmaşık bir siyasi yapıya sahiptir. Belçika'daki yönetsel bölgelerin siyasal, hukuki ve harcamalar bakımından önemli derecede özerk bir yapıya dönüşmeleri 1993 yılında yapılan anayasal reformla olmuştur (Swenden, Brans, & Winter, 2006: 864). Bu anayasal reform ile Belçika federal bölgelere ayrılmıştır. Anayasal olarak, Flaman bölgesinde Fransızca konuşan kişiler için düzenlemeler bulunsun bile Fransızca konuşan politikacılar ülkede meydana gelen bölgesel otonominin kişisel olması gerektiğini iddia etmektedirler. Bu konu, Belçika siyasetinin gerilimli alanlarından birini oluşturmaktadır (Adams, 2014: 283). Belçika'yı 1993 reformu ile üniter yapıdan federal yapıya götüren süreç, yukarıda anlatıldığı üzere uzun yıllar süren siyasal mücadelelerin bir neticesidir (Deschouwer &

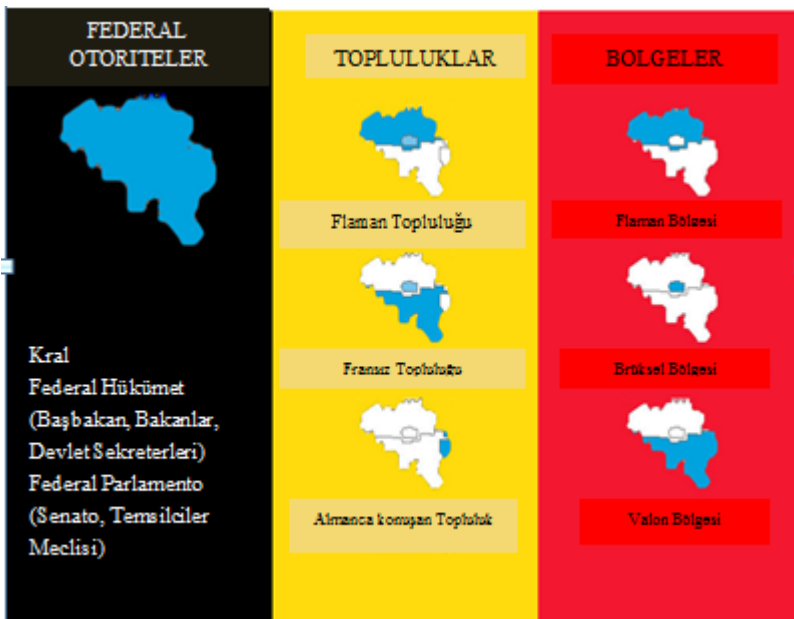
Reuchamps, 2013: 261). Zaten Belçika federasyon sistemine geçmeden önce ulus-devlet sürecini tamamlayamamış ve Belçikalı kimliğine dair ulus bilinci nispeten zayıf bir ülke konumundadır (Billiet, Maddens & Frongnier, 2006: 915).

1993 yılına gelinceye kadar 1970, 1980 ve 1988 yıllarında olmak üzere toplamda dört adet devlet reformu yapılmıştır (Hendriks, 2004: 289). 1970 yılında Flamanlar ve Valonlar arasından dil konusu ile ilgili olarak ortaya çıkan çatışmaların büyümemesi için bölgelere kültürel özerklik tanıyan ilk anayasal değişim yapılmıştır. Ardından bir diğer revizyon da 1988-1989 yılları arası süreçte bölgelere ekonomi ve eğitim alanında özerklik verilmesi şeklinde gerçekleşmiştir (Van der Wee, vd., 2020).

Belçika'da 1993 yılındaki anayasal değişim ile ortaya çıkan sistem ikili federasyon adı verilen bir sistemdir (Hendriks, 2004: 291). Bu sistem hem dil bazlı hem toprak bazlı olarak şekillenmiştir. Belçika; Flaman Bölgesi, Brüksel Başkent Bölgesi, Valon Bölgesi şeklinde toprak bazlı olarak üçe ayrılmıştır (Toharudin, 2010). Ülke dil grupları olarak da dört bölgeye ayrılmıştır. Bunlar; Fransızca konuşanlar, Flamanca konuşanlar, Almanca konuşanlar ve çift dil (Flamanca ve Fransızca) kullananlar (Brüksel bölgesi) şeklindedir (Hendriks, 2004: 290). Bakınız Harita 1. Ayrıca aynı bölgede kısmen örtüşen üç topluluk ve üç bölgenin bulunduğu Belçika federalizmi dünyada benzeri olmayan bir sistemdir (Federation Wallonie-Bruxelles, 2020). Bu federal yapı hem topluluklara hem de bölgelere özerk bir yönetim hakkı tanımıştır (De kamer.be, 2020).

Belçika, 2019 yılı resmi Ocak ayı istatistiklerine göre 11,431,406 nüfusa sahiptir. Bu nüfusun 6,589,069 (57.6 %) kadarı Flamanlar bölgesinde; 3,633,795 (31.8 %) kadarı Valonlar bölgesinde; 1,208,542 (10.6 %) kadarı da Brüksel başkent bölgesinde yaşamaktadır (Belgium.be, 2020). Ülkedeki anayasal reformlar 2001 ve 2011 yıllarında ve en son olarak da 2019 yılında yapılmıştır. Belçika, her biri ayrı yasama organınca denetlenen; Federal Hükümet, Flaman Hükümeti, Valonya Hükümeti, Brüksel-Başkent Bölgesi Hükümeti, Fransız Toplumu Hükümeti, Alman Toplumu Hükümeti şeklinde 6 Hükümet oluşturulmuştur. Yani Belçika, topluluklar ve bölgelerden oluşan federal bir devlettir -bakınız harita 1- (Rivera, 2017; De kamer.be, 2020). Belçika Anayasa'sınının 139. maddesi, bölgesel parlamento ve hükümetlerin bölgesel yetkileri kullanabileceğini belirtmektedir (De kamer. be, 2020).

Harita 1: Belçika'nın Federal Yapısı

Kaynak: (Rivera, 2017) kaynağından uyarlanmıştır.

Belçika federalizminin bir diğer ve önemli özelliği, münhasırlık ilkesidir. Yani federal hükümet ve federe hükümetler arasında bir mevzuat hiyerarşisi bulunmamaktadır. Yani her hükümetin anayasa tarafından kendilerine tanınan politika alanları içinde münhasır kalan yetkileri bulunmaktadır (Reid & Musyck, 2000: 189). Bu sistemde federe hükümetlerin kendi çıkarlarını ilgilendiren konularda federal hükümeti etkileyebilmeleri için çok sayıda bilgi alışverişi gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Böylesi çabalar sonrası federal hükümet, federal devletlerin taleplerine anayasal olarak cevap vermek zorundadır. Bu nedenle Belçika'da hükümet işlerinin yürütmesi için bir müzakere komitesi oluşturulmuştur. Bu müzakere komiteleri federal hükümeti temsilen 6 bakan ve bölgesel ve topluluk hükümetlerinden 6 bakandan oluşmaktadır. Buna ek olarak danışma ve koordinasyon ihtiyacının karşılanması için de farklı hükümetlerden gelen bakanların bir araya geldiği konferanslar düzenlenmektedir (Swenden & Jans, 2006: 887). Bu sistem, çok katmanlı devletin kendi tarihi süreçleri içerisinde kurduğu hükümetlerarasıcılık mekanizmalarının Belçika'daki bir yansımasıdır. Belçika Anayasası söylem olarak hükümetlerarasıcılık kavramını kullanmasa da sistemin işleyişinde varlığı ortaya çıkmaktadır. Hükümetlerarasıcılık, yöneticiler arası ilişkilerin informal telefon görüşmesinden, hükümetlerarası hukuki anlaşmalara kadar uzandığı (Bakanlararası konferanslar, danışma prosedürleri ve ortak program yönetimi gibi.) ilişkileri tarif etmektedir (Poirier, 2002: 24). Ülkedeki ikili federal sistem uygulamada, Alman federal sistemi olan 'kooperatif federalizm' sistemine benzemektedir. Bu sistem, işbirliği hukuku için 'topluluktan topluluğa müzakereler' düzenlendiğinde uygulanmaktadır. Hiyerarşik bir yapı öngörülmediğinden topluluk işleri, derinlemesine ve çoğunlukla da ayrıntılı olarak tartışılmaktadır (Hendriks, 2004: 291). Kooperatif federalizm, ulusal ve eyalet hükümetlerinin örtüşen işlevlerini tanıyan bir hükümetler arası ilişkiler modeli şeklinde tanımlanan bir sistemdir (Morris, 2006). Bu çerçeveden hükümetlerarasıcılık ile kooperatif federalizm arasında güçlü bağ da ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan, bu uygulamalar bağımsızlık yanlısı Flaman hükümeti tarafından bile çok önemli görülmektedir (Hendriks, 2004: 291).

Belçika Anayasası'nın 48. ve 68. maddelerine göre, Federal Parlamento, Fransız dil grubuna ait üyelerden ve Flaman dil grubuna ait üyelerden oluşan bir Temsilciler Meclisi ile Senatodan oluşmaktadır. 2014 yılında yapılan anayasal değişim ile bu senato, Almanca Konuşan Topluluk Parlamentosu tarafından atanan 1 senatör dahil olmak üzere 60 senatörden oluşmaktadır (De kamer.be, 2020). Genel olarak Federal Devletin yetkileri, kamu yararına ilişkin her şeyi kapsamaktadır. Kamu maliyesini, orduyu, yargı sistemini, sosyal güvenliği, dış işleri ve ayrıca halk sağlığı ve iç işlerinin önemli bir bölümünü yönetmektedir. Ayrıca, Federal Devlet, Belçika'nın ve federal kurumlarının Avrupa Birliği ve NATO'ya karşı görevleri konusunda sorumludur. Kısacası Federal Hükümetin yetkileri, açık bir şekilde Topluluklar veya Bölgeler kapsamında tanımlanmayan her şeyi de kapsamaktadır. Bunlara ek olarak Federal Devleti Toplulukların ve Bölgelerin yetkilerine ilişkin muafiyet ve kısıtlama yetkileri de bulunmaktadır. Örneğin topluluklar eğitim alanında özerk olsalar da yeterliliklerin verilmesi için asgari şartların sağlanması, eğitimin zorunlu olan kısmı ve emeklilik planı gibi konularda federal hükümetin sorumluluğu devam etmektedir (belgium.be, 2020). Topluluk ve Bölgeler ise Belçika Anayasası'nın 128. maddesine göre kendi federe birimlerindeki eğitim, kültür (bazı istisnalar haricinde) konularında ve bu konularla ilgili olarak topluluklarla işbirliği ve uluslararası işbirliği konularında yetkilidirler (De kamer.be, 2020). Belçika'da Flamanca konuşanlar parlamentoda etkin konumdayken, Federal Hükümette eşit sayıda Fransızca ve Flamanca konuşan bakan bulunmaktadır. Dil meselesi çok hassas bir konu olduğu için 1970 anayasa reformu ile bu şekilde düzenlenmiştir. Belçika'da güç paylaşımı temel kural olduğundan kurumlar da bu şekilde düzenlenmiştir. Brüksel dışında sistemi anlamak kolaydır. Flaman Bölgesi ve Topluluğunda Flamanca, Fransız Topluluk Hükümeti'nde Fransızca, Alman Topluluk Hükümeti'nde Almanca konuşulmaktadır (Deschouwer, 2004: 29-30). Belçika'da 1994 yılından bu yana, bölgelere ait yetkiler topluluklara aktarılmıştır. Bunlar 1994 ve 1999 anayasal değişiminde kültürel miras ile

İlgili konularda, 1999 ve 2015 yılındaki değişimlerde istihdam politikaları hakkında, 2004, 2009 ve 2014 yıllarında turizm konusunda en son 2019 yılında yapılan değişikliklerle bölgesel kalkınma, konut ve enerji politikaları konusunda yetki devri şeklinde gerçekleşmiştir (De kamer.be, 2020; Parlement der Deutschsprachigen Gemeinschaft Belgiens, 2020). Belçika’da her anayasal değişiklik ülkedeki hükümetlerin daha bir özerk davranabilmelerine müsaade etmiştir. Başlangıçta sadece kültürel olan bu değişim, giderek ekonomi alanında gerçekleşmiştir. Buradan hareketle Belçika’daki federasyonu, iktidar gücünün merkezi hükümet ile alt devletler arasında paylaşıldığı ve her birimin yüksek derecede özerkliği bulunan, bir devlet sistemi olarak tanımlamak mümkündür. Federasyon kavramının genel kullanımı “devlet gücünün, merkezi bir hükümet ile onun altındaki hükümetler arasında bölündüğü bir hükümet sistemi” şeklinde tanımlanmaktadır (Legal Dictionary, 2020). Belçika tipi federasyon hiyerarşik bir yapıda olmadığı için bu tanımdan oldukça farklıdır.

Ülkede kademe kademe yapılan bu anayasal değişiklikler, Belçika toplumunda Flaman ve Valon kimliklerinin rekabetini gün yüzüne çıkarmıştır (Billiet, Maddens, & Frongnier, 2006: 915). Belçika’da adım adım ilerleyen federalizasyon süreci bir yol haritası olmaksızın gerçekleşmiştir. Tüm federal birimlerin tamamen faaliyete geçmesi 18 yıl gibi bir zaman almıştır. Belçika’yı federal bir devlete dönüştürmede, merkezi yürütmeyi kontrol eden bakanlar, parti liderleri gibi siyasi elitlerin önemi büyüktür (Swenden & Jans, 2006: 881). Zira bu sistemde sivil toplumdan ziyade parti liderleri politik hayatı domino etmektedir. Belçika’da ortaya konan sistem, daha çok Arend Lijphart’ın makaleleri ile tanınan oydaşmacı demokrasi modelinin tipik bir örneğidir (Swenden, Brans, & Winter, 2006: 863). Lijphart da teorisyeni olduğu oydaşmacı demokrasiyi anlattığı pek çok eserinde, Belçika’yı sıklıkla örnek olarak göstermiştir (Lijphart, 1969; Lijphart, 1984: 15-18; Lijphart, 1989; Lijphart, 2004; Lijphart, 2012, Bogaards, Helms, & Lijphart, 2019).

3. Belçika’da Son Dönemde Siyasi Krizler

Yukarıdaki bölümlerde Belçika siyasi tarihi kısaca açıklanarak ülkenin bugünkü geldiği noktaya ışık tutulması hedeflenmiştir. Belçika, birbirinden hem kültürel hem de dilsel anlamda tamamen farklı toplulukların belli çıkarlar için birlikteliği ile oluşmuştur. Belçika, ulus-devlet aşamasını tamamlayamamış bir devlet iken oydaşmacı modelin verdiği olanaklar ile kısmen üst üste örtüşen ve kendi parlamentosu, başbakanı ve hatta bayrağı olan dilsel ve bölgesel federe birimlerle, hiyerarşik olmayan son derece farklı bir federal yapı ortaya koymuş bir devlettir (belgium.be, 2020). Ancak böylesi tarihi bir arka plan ve yönetim şekli ile ülkede siyasal krizler eksik olmamış, giderek daha bir bağımsızlaşan dilsel birimlerin talepleri artarak devam etmiştir ve Belçika hakkında bölünme söylentileri de giderek yükselmiştir (Deschouwer ve Reuchamps, 2013: 262).

Siyaset bilimci Frank Delmartino, Belçika’nın durumunu sadakat problemi ile açıklamıştır. O’na göre, Flamanları ayrı bir kültürel farklılık olarak kabul etmeyen bir ülkedeki Flamanların tarihsel bir sadakat problemi varken, Valonların ekonomik menfaatlerini görmezden gelen bir Belçika ülkesine karşı Valonların da sadakat problemi vardır (1988: 382). Bu bağlamda siyasal sorunlara kısaca değinmek gerekirse; 1999 yılından önce ülke yönetiminin ortağı olan Flaman Hristiyan-Demokratlar bu yıldan sonra muhalefet pozisyonundadırlar ve daha fazla ekonomik özgürlük talepleri bulunmaktadır. Bu talepler 2001 yılında krizsiz meydana gelen anayasal reformun ardından 2004 yılında siyasal krizi de beraberinde getirmiştir. 2007 seçimlerine Yeni Flaman İttifakı (N-VA / Nieuw-Vlaamse Alliantie) ile ittifak yapan Hristiyan-Demokratlar iktidara gelmiştir (Deschouwer ve Reuchamps, 2013: 262). 2007 yılı seçimlerinde bir referandum ile Flaman bölgesinin ayrılmasını isteyen Flamanlar, artık Valon bölgesinin ekonomik yükünü almak istememektedir. Fransızca konuşan Valonlar da Fransa’ya bağlanma şeklinde isteklerini dilettirmekte, bu süreçte ülkenin bölünmesi hakkında Çekoslovakya örneği üzerinden tartışmalar yapılmaktadır (Riepert, 2007). 2009 yılında yapılan federal seçimler

sonucunda, Flamanların talepleri, 6 ay süren müzakerelere sebep olmuştur. Daha fazla özerklik için anayasal reform talepleri gerçekleşmeyince seçimler 2010 yılında tekrarlanmıştır. Bu süreçte Belçika sisteminin artık sınırlarına ulaştığı düşünceleri ifade edilirken, Hristiyan-Demokratlardan ayrılan N-VA 2009 seçimlerinde %13'lük oy oranını, 2010 seçimlerinde %28'lik oy oranına çıkararak Flaman bölgesinin en büyük partisi haline gelmiştir (Deschouwer & Reuchamps, 2013: 262). N-VA Flamanların daha fazla otonomi talep eden nasyonalist bir partidir. N-VA, Belçika'dan ayrılmayı değil, savunma ve dış ilişkiler dışında federal yetkilerin federe devletlere aktarılması gerektiğini savunmakta ve yüksek vergilerden, düşük emekli maaşlarından şikayet etmektedir. Bu verimsizliğin ülkedeki sistemden kaynaklandığını iddia ederek konfederal sisteme geçişin Belçika için ideal olduğunu ileri sürmektedir (NVA, 2020).

Zaten ülkede, bölgeler arasında yaşanan dil ve gelir paylaşımı eksenli anlaşmazlıklar nedeniyle neredeyse her seçim sonrasında siyasi krizler ortaya çıkmaktadır. Belçika'da hükümete kalma süresi 2007 yılındaki seçimlerden sonra 194 gün, 1988 seçimlerinin ardından 148 gün, 1979 seçimlerinin ardından 107 gün ve 1992 seçimlerinde 102 gün olmuştur. En uzun süre, 2010 yılında yapılan genel seçimlerden sonra 541 gün hükümet kurulamaması ile olmuştur (trthaber.com, 2020). 541 günlük rekorun ardından 2019 yılı Mayıs ayında yapılan seçimlerin ardından bu çalışmanın yapıldığı sırada 600 günü aşkın süredir hükümet kurulamamış ve yeni bir rekor ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak Belçika Kralı Philippe tarafından görevlendirilen hiçbir siyasetçi hükümet kurmayı başaramamıştır (trthaber.com, 2020).

2010 seçimleri sonrasında en çok oy alan Flaman parti N-VA ile Frankofonların en çok oy alan partisi Sosyalist parti Federal hükümeti kurma konusunda başarısız olmuştur. Nihayetinde - Hristiyan-Demokratlar, liberaller ve sosyalistler N-VA'yı dışarıda bırakarak bir koalisyon hükümeti kurmuşlardır (Deschouwer & Reuchamps, 2013: 262). Bu hükümetin kurulmasından önce ise Ocak 2011'de sekiz parti anayasal bir değişiklik yapılması konusunda anlaşmışlardır. Buna göre, öncelikle anayasanın 195. Maddesine geçici bir hüküm eklenerek, anayasanın değiştirilmesi kolaylaştırılmış ve bu şekilde ülkede çıkan siyasi krizlere demokratik ve hukuki çözümün yolu açılmıştır (Grabenwarter, Paczolay, & Peters, 2012: 3). 195. Maddenin uygulama süreci 2014 yılına kadar uzamış Belçika Anayasası'ndaki en köklü değişiklikler bu dönemde yapılmıştır. Daha sonra bireysel haklarla ilgili olarak 2017 yılında 12. Madde revize edilmiş en son olarak da 2019 yılında değişiklik yapılmıştır (Senate. be, 2019).

Yukarıda da değinildiği üzere aslında bu siyasi krizlerin nedeni Belçika'nın kendine özgü yapısından kaynaklanmaktadır. Ülke, dilsel, ideolojik, kültürel, bölgesel, ekonomik olarak birçok açıdan bölünmüş bir topluma sahiptir. Dahası bu ayrımların pek çoğu politika ve karmaşık anayasal yapı ile ilgilidir (Adams, 2014: 280). Zaten Belçika yakın dil esaslı oluşmuş topluluklar arasındaki siyasi çekişmelerle örülüdür (Pinar, 2001: 283).

Belçika'nın sıra dışı yönetim modeli ve üniter yapıdan federal yapıya dönüşüm süreci, 1990'lardan beri consociational (oydaşmacı) demokrasi modeli temelinde pek çok çalışmada analiz edilmektedir. Aynı şekilde karmaşık siyasi yapısı da akademik çalışmalara sıkça konu olmaktadır (Swenden, 2006: 863). 2007-2010 yılları arasında Belçika'da meydana gelen siyasi kriz oydaşmacı demokrasi modelinin işlerliği için kritik bir test olarak düşünülebilir (Pales, 2011). Swenden, Brans, & Winter (2006) tarafından haklı olarak Belçika'daki federal yapının ve karmaşık siyasal sistemin Belçika'nın hayatta kalmasını baltalayıp baltalamadığını sorgulanmaktadır. Sonuç olarak ülkedeki seçim sisteminden değil, ancak güçlü etno-partilerden kaynaklı olarak ortaya çıkan parçalanmış parti sisteminin varlığından bahsedilmekte ve bu durumun ülkedeki var olan partitokrasiyi⁸ azaltan, pozitif etkisine değinilmektedir. Ayrıca

⁸ Partitokrasi: Siyasi partilerin yönetimde halktan daha birincil öneme sahip olduğu yönetim şekli. Bir nevi aristokrasi (Lowi, 1992, aktaran Calise, 1994).

Belçika'daki ikili sistemin yolsuzluklarla mücadelede ve farklı politik deneyimleri öğrenmek için önemli fırsatlar sunduğu belirtilmiştir (2006).

Caluwaerts ve Reuchamps, Belçika'da siyasal sorunların ülkede sistemin sınırlarına gelindiği yönünde sorgulamalara yol açsa da temel noktaların sorgulanmadığını iddia etmektedir. Belçika'daki sistemin bütün tıkanıklıklarına rağmen her zaman uyuşmazlıkların çözümü, siyasi stabilitenin sağlanması noktasında ve şiddetli çatışmaların önlenmesinde başarılı olduğunu, ancak gelecekte uyuşmazlıkların çözümünün giderek daha zorlaşacağını iddia etmektedirler (Caluwaerts & Reuchamps, 2015: 278). Ayrıca Pales (2011), Güç paylaşımı sisteminin etnik çatışmayı hafifletmek için yetersiz olduğunu iddia etmektedir.

Şüphesiz Belçika elitleri arasında otonomi ve ayrılık talepleri oydaşmacı modelin müsaadesi ile çok popüler olmuştur. Belçika'da bütün koruyucu mekanizmaların varlığına rağmen sistemin bloke eden özellikleri de vardır. Bir parti kendini güçlü hissettiğinde diğerlerini tehdit edebilmekte bu durum imtiyaz elde edene kadar devam etmektedir. Aynı zorluklar çok parçalı partilerin varlığından dolayı büyük koalisyonların oluşturulmasında da ortaya çıkmaktadır. Parçalı yapıdaki çok sayıda partinin ortaya çıkması, oydaşmacı modele ait, nispi temsil sistemi ve oy oranı ile orantılı parlameneta koltuk elde etme özelliğinden kaynaklanmaktadır (Pales, 2011: 40). Bununla birlikte Belçika'da federal kurumlar toplulukları arasında bir konsensüs bulunduğu ahenkli bir şekilde işleyebilmektedirler ve bu durum toplulukları arası mutabakatı zorunlu kılan oydaşmacı modelden kaynaklanmaktadır (Bilgin, 2012: 41).

Belçika'da 2020 yılına sarkan hükümet krizi, NV-A Partisinin Flaman partileri olarak güç birliği yapma ve "Flaman cephesi oluşturma" çağrısıyla farklı bir yöne kaymıştır. Ardından bu çağrıya karşılık olarak sosyalist siyasetçiler, benzer bir birliğin Frankofonlarca da yapılması çağrısında bulunmuştur. Ülkede yaşanan siyasi krize çözüm olarak; ülkenin iki kesimindeki partilerin Flaman NV-A olmaksızın bir araya geldiği 'Vivaldi' adı verilen bir koalisyon önerisi üzerinde çalışılmaktadır. Bu öneri de başarılı olmazsa erken seçim kararı ya da önemli değişiklikler içeren yeni bir devlet reformunun gündeme gelmesi söz konusu olacaktır (trthaber.com, 2020). Zaten ülkede meydana gelen siyasi krizlerin anayasal reformlar ile aşılmış olduğu daha önceki bölümlerde açıklanmıştır. Belçika siyasal sistemi olan oydaşmacı model böylesi bir duruma müsaade etmektedir. Ancak taraflar arasında uzlaşmayı bulmak oldukça zordur. Çünkü uzlaşmayı bulabilmek için verilen tavizler her bir tarafın kendi oy potansiyelini etkilemektedir. Bu durum da parti liderlerini uzlaşma ve ılımlı davranma konusunda isteksiz kılmaktadır (Deschouwer & Reuchamps, 2013: 264). Bu durum ise hükümet kurulma aşamasında siyasi krizleri uzatmaktadır. Deschouwer ve Reuchamps, 2013 yılında yazdıkları makalede Belçika'daki sorunları kısaca üç bölümde sınıflandırmışlardır. Birincisi, genellikle aşılına çalışılan sorunların hükümetlere verilecek yetki devri ile ilgili olduğunu ancak karar verme mekanizmalarını hızlandıracak bir çaba olmadığını vurulamışlardır. İkinci sorun ise güç paylaşımında Flaman siyasetçilerinin taleplerinin ülkeyi gerçekten bölecek sosyal güvenlik gibi alanlara kaymış olmasıdır ki bu konu, Frankofonlar için Belçika'nın varlığı açısından gerçek bir tehdit olarak algılanmaktadır. Üçüncü sorun ise hükümetler arasındaki müzakere süreçlerinin kopma olasılığı olarak sıralanmıştır (Deschouwer & Reuchamps, 2013: 264).

Belçika'da 2019 Federal hükümet seçimleri sonrasında, ülkenin en kalabalık nüfusuna sahip Flaman kesiminde birinci parti olan NV-A, ortak bir koalisyon kurulması için yapılan çalışmalarda, Frankofon Sosyalist Parti (PS) tarafından, ırkçı ve anti-demokratik bir parti olduğu gerekçesiyle reddedilmektedir (trthaber.com, 2020). 2014 yılı seçimlerinde, Hristiyan-Demokratların ortağı N-VA güç devri ile ilgili taleplerinden ödün vermiş ve böylece hükümet kurabilmiştir. N-VA'nın oyları 2019 seçimlerinde %25'lere düşmüş olsa da Flamanların en çok oy alan partisi olmaya devam etmektedir (Electionarium, 2019). Aynı şekilde Belçika'nın bölünmesini hedefleyen ve parti programını Flamanların tam bağımsızlığına göre şekillendiren

Vlaams Belang partisi (Vlaams Belang, 2019) 2019 yılı seçimlerinde %18 lere yükselmiştir. Ayrılık talep eden iki partinin oylarının % 40'ların üzerinde olması ideolojik olarak Flaman halkı tarafından güçlü bir destek gördükleri anlamını taşımaktadır. Belçika'daki siyasi krizleri sadece etnik farklılıklarla açıklamak yetersiz kalacaktır, ülkedeki sorunların ekonomi ile bağlantılı yönleri de vardır. Belçika ilk kurulduğu günlerde Valon bölgesi en zengin bölge iken güncel olarak Flamanlar ülkedeki en zengin bölge haline gelmiştir (Mnookin & Verbeke, 2009:161).

4. Sonuç ve Değerlendirme

Yukarıdaki tarihi arka planını ve karmaşık siyasi sistemini olabildiğince açık bir şekilde özetlemiş olduğumuz Belçika'nın, oydaşmacı model ve sık sık gündeme gelen siyasi krizler arasındaki ilinti incelendiğinde: Belçika'daki var olan toplumsal ayrımların oydaşmacı modelin özelliklerinden dolayı daha bir belirgin hale gelmiş olduğu konusu açıkça görülmektedir. Ayrıca yine modelde öngörülen ülkenin uzlaşılarda yönetilecek olmasının siyasal süreçleri uzatması meselesi de Belçika'da açıkça görülmektedir. Diğer yandan her ne kadar Lijphart oydaşmacı demokrasi modeline tipik bir örnek olarak Belçika'yı göstermiş olsa bile, oydaşmacı modele ait bazı özelliklerin ülkede işlemediğini ifade etmek mümkündür. Oydaşmacı modelde liderler konusu en önemli noktalardan birisidir. Ülkede birlikte yaşama idealinin sürdüreceği olan öncelikli olarak liderlerdir. Yani liderlerin ülke birlikteliğine olan sadakati var olmalı ve işbirliği temel hedefleri olmalıdır. Belçika'da ise her iki dil grubunun liderlerinin de sadakat sorunları bulunmaktadır. Özellikle Flaman N-VA'nın konfederasyon talepleri ve uzlaşmaz tutumu öne çıkmaktadır. Ancak bu sadakat sorununa ve uzlaşmaz tavırlara rağmen birlikteliğin devamını tercih edenler çoğunlukta olduğu için Belçika varlığını devam ettirmektedir. Çünkü 2019 seçimlerinde ayrılıkçı Flaman partilerinin aldıkları oy oranı toplamda % 40 civarı olduğu düşünüldüğünde, bu partilere oy vermeyenlerin oranı % 60'lar gibi yüksek bir orandadır. Bu oranlar da ayrılık istemeyen güçlü bir toplumsal çoğunluk olduğunun bir işareti olarak değerlendirilebilir. Bu noktadan, oydaşmacı demokrasi bağlamında tarif edilen lider tipinden uzaklaşılmasının Belçika'nın karşılaştığı en büyük zorluklardan biri olduğu da açıkça görülmektedir. Bu zorluğa rağmen Belçika'daki sistemin geniş koalisyonları gerektirmesi, ayrılıkçı liderlerin taleplerinin gerçekleşmesine müsaade etmemektedir. Sistem en yüksek oyu alsa bile ayrılıkçı partilerin dışlandığı koalisyonlarla yürüyebilmektedir. Bu durumda da oydaşmacı araçların Belçika'nı ömrünü uzattığı iddiasında bulunmak yanlış olmasa gerektir. Diğer yandan Lijphart modeldeki aksaklıkların zamanla değiştirilebileceği konusunu da ifade etmektedir, oysa ülkede siyasi krizlere yol açan mekanizmaların iyileştirilmesinden çok beraberliğin devamı için anayasal reformlar yapılması tercih edilmiştir. Bu anayasal reformlar da Belçika'nın bölünmesi konusunu gündeme getirmektedir. Zaten bölünme taraftarı Flaman partilerin varlığı bu konuyu hiç gündemden düşürmezken her seçim sonrası oluşan siyasi krizlerde bu tartışmalar alevlenmektedir. Görünen odur ki her anayasal reform ülkeyi daha gevşek yapıya getirmiştir ve bu süreç günün birinde bölünmeye de varabilecektir.

Belçika'da oydaşmacı model bir taraftan ayrılıkları pekiştiriyor gibi gözükse de gerilimli alanları şiddete dönüşümünü engellemekte ve Belçika'nın ömrünü uzatmaktadır. Belçika örneğinde oydaşmacı model, birlikte olan bir toplumu bölmek için değil, belli tarihi örgütlerle birleşme durumunda kalan farklı toplulukların, tekrar dağılmasını önlemek amaçlı olarak tercih edilmiştir. Dolayısıyla Belçika tarihinde görülen şiddet içermeyen protestoların ülkeyi bölebilecek aşamaya ulaşmaması oydaşmacı araçlarla başarılıdır. Bir başka açıdan ülke, her federal seçim dönemi sonunda uzlaşmayan taraflar sebebiyle uzun süreli geçici hükümetlerle idare edilse de Bölge ve Topluluk hükümetlerinin güçlü yapısı ile işleyişde büyük sorunlar yoktur. Çünkü federe hükümetlerin göreve gelmesinde herhangi bir sıkıntı yaşanmamaktadır. Ülkedeki siyasi krizleri tamamen oydaşmacı modelden bağımsız olarak düşünmek mümkün olmadığı gibi ülkedeki sorunları ve ayrışmaları tamamen oydaşmacı modele atfetmek de doğru değildir. Oydaşmacı modelin zaten eleştirilen bir yanı olan ülkedeki var olan ayrılıkları

derinleştirmesi konusu kısmen gerçekleşmiş olsa da Belçika, kendi devamı için yeterli demokratik araçlara sahiptir. Bir başka açıdan Avrupa'nın ortasında NATO ve AB'ye ev sahipliği yapan böylesi stratejik öneme sahip bir ülkede meydana gelecek köklü bir değişiklikte diğer Avrupa devletlerinin ve ABD'nin etkilerini de hesaba katmak gerekmektedir ki bu ayrı bir çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Son söz olarak, Belçika için tam bir bölünme olasılığı imkan dahilinde olsa bile kısa vadede böyle bir ayrılık zor gözükmemektedir.

Kaynakça

- Adams, M. (2014). Disabling constitutionalism.Can the politics of the Belgian Constitution be explained?. *ICON*, 12(2), 279–302.
- An official website of the European Union (Eurydice). (2019). *Belgium - German-speaking community*. https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/belgium-german-speaking-community/main-executive-and-legislative-bodies_en adresinden erişildi.
- Belgium.be (2020). *About Belgium*. https://www.belgium.be/en/about_belgium adresinden erişildi.
- Bilgin, F. K. (2012). Belçika'da ulusal kimlikler ve federalizmin gelişimi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(1), 1-47.
- Billiet, J., Maddens, B., & Frongnier, A.-P. (2006). Does Belgium (still) exist? Differences in political culture between Flemings and Walloons. *West European Politics*, 29(5), 912-932.
- Bogaards, M., Ludger, H., & Lijphart (2019). The importance of consociationalism for twenty-First century politics and political science. *Swiss Political Science Review*, 25(4), 341–356. doi:10.1111/spsr.12384
- Calise, M. (1994). The Italian partocracy: Beyond president and parliament. *Political Science Quarterly*, 109(3), 441-460.
- Caluwaerts, D., & Reuchamps, M. (2015) Combining federalism with consociationalism: Is belgian consociational federalism digging its own grave?. *Ethnopolitics*, 14 (3), 277-295, DOI: 10.1080/17449057.2014.986866
- Cook, B. A., & Keleher, E. P. (2019). Belgian revolution. Salem Press Encyclopeda içinde. Erişim adresi: <http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=ers&AN=89160423&lang=tr&site=eds-live&authtype=ip,uid>
- De Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers. (2020). *The Belgian constitution*. https://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/constitution/GrondwetUK.pdf adresinden erişildi.
- Delmartino, F. (1988). Regionalisation in Belgium, evaluation of an ongoing institutional crisis. *European Journal of Political Research*, (16), 381-394.
- Deschouwer, K. (2004). *Ethnic Structure, Inequality and Governance of the Public Sector in Belgium*. Geneva: United Nations Research Institute for Social Development. .
- Deschouwer, K., & Reuchamps, M. (2013). The Belgian federation at a crossroad. *Regional and Federal Studies*, 23(3), 261-270.
- Electionarium (2019). *Belgium federal election results: Conventional parties lose ground* <https://electionarium.com/2019-belgium-federal-election-results/> adresinden erişildi.

- European Parliament (2019). *2019 European election results*. <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/en/national-results/belgium/2019-2024/> adresinden erişildi.
- Federation Wallonie-Bruxelles (2020). *From a unitary state to a federal state*. https://www.pfwb.be/en/its_structure adresinden erişildi.
- Grabenwarter, C., Paczolay, A., & Peters, A., (2012). *European commission for democracy through law* (Opinion No. 679 / 2012)._Council of Europe web sitesinden erişildi: <https://www.venice.coe.int/WebForms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282012%29010-e>
- Guelke, A. (2012). *Politics in deeply divided societies*. Cambridge: Polity Press.
- Hendriks, F. (2004). Belgium: Federalism and subnational democracy in a divided country. J. Loughlin (Ed.), *Subnational democracy in the European Union challenges and opportunities* içinde (ss. 289-316). New York: Oxford University Press.
- Hooghe, L. (2004). Belgium hollowing the centre. U. M. Amoretti & N.G Bermeo (Eds.), *federalism and territorial cleavages* içinde (ss. 55-92). London: JHU Press.
- Huyse, L. (1981). Political conflict in bicultural Belgium. A. Lijphart (Ed.), *Conflict and Coexistence in Belgium : The Dynamics of A Culturally Divided Society* içinde (ss. 107-126). Berkeley: University of California Berkeley.
- Kelleher, S. (2005). Minority veto rights in power sharing systems: Lessons from Macedonia, Northern Ireland and Belgium. *Adalah's Newsletter*, (13), 1-8.
- Lardeyret, G. (1995). Orantılı temsile ilişkin sorun. (M. Turhan. Çev.), L. Diamond & F. M. Plattner. (Ed.), *Demokrasinin Küresel Yükselişi* içinde (ss.199-205). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Lecours, A. (2001). Political institutions, elites, and territorial identity formation in Belgium. *National Identities*, 3(1), 51-68.
- Legal Dictionary. (2020). *Definition of federal government*. <https://legaldictionary.net/federal-government/> adresinden erişildi.
- Lehmbruch, G. (1975). Consociational democracy in the international system. *European Journal of Political Research*, 2, 377-391.
- Leruth, B. (2013). *As questions abound about the monarchy's role, Belgium's new King Philippe must now convince the public of his legitimacy and credibility*. Erişim adresi: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2013/07/25/belgium-new-king/>
- Lijphart, A. (1969). Consociational democracy. *World Politics*, 21(2), 207-225.
- Lijphart, A. (1977). *Democracy in plural societies: A comparative exploration*. London: Yale University Press.
- Lijphart, A. (1984). *Çağdaş demokrasiler: Yirmibir ülkede çoğunlukçu ve oydaşmacı yönetim örüntüleri*. (E. Özbudun & E. Onulduran, Çev.). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Lijphart, A (1985). *Power-sharing in South Africa*. Berkeley: University of California.
- Lijphart, A. (1989). Democratic political systems types, cases, causes, and consequences. *Journal of Theoretical Politics January*, 1, 33-48.

- Lijphart, A. (1995). Yeni demokrasiler için yeni tercihler (M. Turhan. Çev.). L. Diamond & F. M. Plattner. (Ed.), *Demokrasinin Küresel Yükselişi* içinde (ss. 185-198). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Lijphart, A. (1998). Consensus and consensus democracy: Cultural, structural, functional, and rational-choice explanations. *Scandinavian Political Studies*, 21(2), 99-108.
- Lijphart, A. (2004). Constitutional design for divided societies. *Journal of Democracy*, 15(2), 96-109.
- Lijphart, A. (2012). *Patterns of democracy: Government forms and performance in thirty-six countries*. London: Yale University Press.
- Mnookin, R., & Verbeke, A. (2009). Persistent nonviolent conflict with no reconciliation: The Flemish and Walloons in Belgium. *Law and Contemporary Problems*, 151-186.
- Morris, M. H. (2006). Cooperative federalism. *Encyclopedia Federalism* içinde. Erişim adresi: https://encyclopedia.federalism.org/index.php/Cooperative_Federalism
- Munro, A. (2020). William-Riker. *Encyclopædia Britannica* içinde. Erişim adresi: <https://www.britannica.com/biography/William-Riker>
- NVA. (2020). *The N-VA's ideology and purpose*. <https://english.n-va.be/frequently-asked-questions#belgium> adresinden erişildi.
- Pales, Z. (2011). *Belgium as a crucial yest of consociationalism: The 2007-2011 political crisis. Belgium as a Crucial Test of Consociationalism: The 2007-2011 Political Crisis*. Central European University Budapest
- Parlament der Deutschsprachigen Gemeinschaft Belgiens. (2020). *Parliament-fields of competences*. http://www.pdg.be/en/desktopdefault.aspx/tabid-3999/7181_read-41464/ adresinden erişildi.
- Pathak, B., & Singh, S. P. (2010). *Glimpses of Europe: A crucible of winning ideas, great civilizations and bloodiest wars*. New Delhi: Gyan Publishing House.
- Pınar, M. Ç. (2001). Kültürel bir ayrışma örneği olarak Belçika. *Mülkiye Dergisi*, XXV(226), 283-288.
- Poirier, J. (2002). Formal mechanisms of intergovernmental relations in Belgium. *Regional & Federal Studies*, 12(3), 24-54.
- Quade, L., Q. (1995). Orantılı temsil ve demokratik devlet yönetimi (M. Turhan. Çev.). L. Diamond & F. M. Plattner. (Ed.), *Demokrasinin Küresel Yükselişi* içinde (ss. 207-214). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Reid, A., & Musyck, B. (2000). Industrial policy in Wallonia: A rupture with the past? *European Planning Studies*, 8(2), 183-200.
- Riegert, B. (2007). *Belçika'da siyasi kriz derinleşiyor*. Erişim adresi: <https://www.dw.com/tr/bel%C3%A7ikada-siyasi-kriz-derinle%C5%9Fiyor/a-2759928>
- Rivera, R. (2017). *The wacky world of Belgian politics*. Erişim adresi: <https://brussels-express.eu/wacky-world-belgian-politics/>
- Sander, O. (2013). *Siyasi tarih ilk çağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Schmidt, M. G. (2002). *Demokrasi kuramlarına giriş* (M. E. Köktaş, Çev.). Ankara: Vadi Yayınları.

- Schneckener, U. (2002). Making power-sharing work: Lessons from successes and failures in ethnic conflict regulation. *Journal of Peace Research*, 39(2), 203–228.
- Senate.be (2019). *De Belgische grondwet*. https://www.senate.be/doc/const_nl.html adresinden erişildi.
- Swenden, W., Brans, M., & Winter, L. (2006). The politics of Belgium: Institutions and policy under bipolar and centrifugal federalism. *West European Politics*, 29(5), 863-873.
- Swenden, W., & Jans, M. (2006). ‘Will it stay or will it go?’ Federalism and the sustainability of Belgium. *West European Politics*, 29(5), 877-894.
- Toharudin, T. (2010). *Individualism, nationalism, ethnocentrism and authoritarianism*. https://www.rug.nl/research/portal/files/33279492/01_c1.pdf adresinden erişildi.
- trthaber.com (2020). *Belçika'da hükümet krizi ülke krizine dönüşüyor*. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/belcikada-hukumet-krizi-ulke-krizine-donusuyor-461411.html> adresinden erişildi.
- Vlaams Belang. (2020). *Vlaams belang*. <http://www.vlaamsbelang.org/57/2/> adresinden erişildi.
- Vos, L. (1998). The Flemish national question. K. Deprez, L. Vos (Ed.), *Nationalism in Belgium Shifting Identities, 1780-1995* içinde (ss. 83-95). London: Macmillan Press.
- Van der Wee, H. vd. (2020). Federalized Belgium. *Encyclopædia Britannica* içinde. Erişim adres: <https://www.britannica.com/place/Belgium/Federalized-Belgium>
- Witte, E., Craeybeckx, J., & Meynen, A. (2009). *Political history of Belgium from 1830 onwards*. Brussels: Academic and Scientific Publishers nv.
- World Population Review. (2019). *Belgium population 2019*. <http://worldpopulationreview.com/countries/belgium-population/> adresinden erişildi.
- Zolberg, A. R. (1974). The making of Flemings and Walloons: Belgium: 1830-1914. *The Journal of Interdisciplinary History*, 5(2), 179-235.

Araştırma Makalesi / Research Article

ÇOKLU DOĞRUSAL BAĞLANTI PROBLEMİ ALTINDA TAHMİN EDİCİLERİN KARŞILAŞTIRILMASI: GENELLEŞTİRİLMİŞ MAKSİMUM ENTROPİ, RIDGE, LIU

Sibel ÖRK ÖZEL¹

Fulya GEZER²

Öz

Genel lineer regresyon modellerinde, çoklu doğrusal bağlantının varlığı durumunda, en küçük kareler (EKK) yöntemi kullanıldığında parametre tahminleri kararsız ve yüksek varyanslı olarak elde edilirler. Bu durumda, çoklu doğrusal bağlantının olumsuz etkilerini azaltmak için EKK yerine alternatif yanlı tahmin edicilerin kullanılması önerilir. Çalışmada, çoklu doğrusal bağlantının tespit edildiği bir genel lineer regresyon modelinde daha kararlı parametre tahminleri elde etmek amacıyla yanlı tahmin edicilerden Ridge, Liu ve Genelleştirilmiş maksimum entropi (GME) tahmin edicileri kullanılmıştır. Tahmin edicilerin performansları hata kareleri ortalamaları (HKO) bazında karşılaştırılmıştır. Tahmin edicilerin HKO değerleri hem bootstrap yöntemi ile hem de Monte Carlo simülasyon çalışması ile elde edilmiştir. Sonuç olarak, çoklu doğrusal bağlantı durumu söz konusu iken en etkin tahmin edicinin GME olduğuna karar verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çoklu iç ilişki, Genelleştirilmiş Maksimum Entropi, Liu, Ridge

JEL Kodları: C15, C49, C53

COMPARISON OF ESTIMATORS UNDER MULTICOLLINEARITY PROBLEM: GENERALIZED MAXIMUM ENTROPY, RIDGE, LIU

Abstract

In general linear regression models, in the presence of multicollinearity, the parameter estimates are obtained as unstable and with inflated variance when the least squares (OLS) method is used. In such cases, the usage of alternative biased estimators is recommended instead of OLS for reducing the negative effects of multicollinearity. In this study, biased estimators which are Ridge, Liu and Generalized Maximum Entropy (GME) have been used to obtain more stable parameter estimates in a general linear regression model with multicollinearity. Performances of these estimators have been compared according to the mean square error (MSE) criteria. MSE values of these estimators have been obtained by both the bootstrap method using observed data and Monte Carlo simulation study. As a result, in the presence of multicollinearity, it has been decided that GME estimator is the most efficient estimator.

Keywords: Multicollinearity, Ridge, Liu, Generalized Maximum Entropy

JEL Codes: C15, C49, C53

¹ Arş. Gör. Dr., sork@cu.edu.tr, Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ekonometri Bölümü, ORCID 0000-0002-7030-3512

Sorumlu yazar (Corresponding Author): sork@cu.edu.tr

² Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ekonometri Bölümü, ORCID 0000-0002-4885-1213

Başvuru Tarihi (Received): 27.02.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Regresyon analizinde, en küçük kareler (EKK) yönteminin uygulanması için bazı varsayımların sağlanması gerekmektedir. Ancak uygun modeli kurma, örneklem seçme ve veri oluşturma süreci aşamalarında bazı hatalar söz konusu olabilir. Bunun sonucu olarak analizlerde çoğu zaman bu varsayımlardan sapmalar görülmektedir. Genel lineer regresyon modelinin açıklayıcı değişkenleri arasında ilişki olmaması varsayımından sapma olarak bilinen çoklu doğrusal bağlantı sorunu en sık rastlanan sorunlardan biridir. Çoklu doğrusal bağlantı problemi zaman serisi veya kesit verilerinde, sağlık verilerinde, kimya verilerinde ya da farklı bilim dallarına ait verilerde sıkça karşımıza çıkabilmektedir.

Çoklu doğrusal bağlantı sorunu olan bir modele EKK yöntemi uygulanarak elde edilen parametre tahminlerinde olumsuz birtakım sonuçlarla karşılaşmaktadır. Örneğin, parametre tahminlerinin kararsız olması, işaretlerinin hatalı elde edilmesi, varyansının yüksek çıkması bununla birlikte geniş güven aralıklarının elde edilmesi, reddedilebilecek bir hipotezin kabulü gibi istenmeyen durumlar gözlemlenebilir. Tüm bu nedenlerden dolayı, modelde çoklu doğrusal bağlantı bulunması durumunda EKK yöntemi yerine çoklu doğrusal bağlantının olumsuz etkilerini azaltan, yanlış fakat daha kararlı parametre tahminleri veren alternatif tahmin edicilere başvurulmaktadır.

Çoklu doğrusal bağlantı durumunda, 20. yüzyıldan başlayarak kullanılan ve hala günümüzde sıklıkla kullanılmaya devam eden yanlış tahmin ediciler tercih edilmektedir. Literatür araştırmasında bu tahmin ediciler ile elde edilen parametre tahminlerinin yanlış fakat daha kararlı olarak elde edildiği görülmektedir. Kararlı parametre tahminleri elde etmek araştırmacılar için önem arz etmektedir.

Bir araştırmacı, çoklu doğrusal bağlantı sorunu olan bir genel lineer modelde kararlı tahminler elde etmek için kullanması gereken en etkin tahmin ediciyi, tahmin edicilerin hata kareleri ortalamalarını (HKO) karşılaştırarak belirleyebilir. Çalışmamızda bu tahmin edicilerden Hoerl ve Kennard (1970) tarafından önerilen Ridge tahmin edici, Liu (1993) tarafından önerilen Liu tahmin edici ve Golan, Judge ve Miller (1996) tarafından önerilen, son yıllarda uygulama sıklığı artan Genelleştirilmiş Maksimum Entropi (GME) tahmin edicisi kullanılmıştır.

GME, çoklu doğrusal bağlantı durumunda, Ridge ve Liu tahmin edicilerine alternatif olarak son yıllarda sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Golan, Judge ve Miller tarafından 1996 yılında önerilen GME, genel lineer modelin bilinmeyen parametrelerini olasılık formunda yeniden parametreleştirerek, parametre ve hataların olasılık dağılımlarını tahmin eder. İktisatta artan sayıda uygulama alanı avantajı sağlayan GME, hem eksik-sunumlu hem de kötü-koşullu evrik problemlerin çözümü için kullanılmaktadır (Akdeniz, Çabuk ve Güler, 2014).

Çalışmamızda çoklu doğrusal bağlantının tespit edildiği Marquart ve Snee (1975) çalışmasında kullanılan veri seti kullanılmıştır. Bu veri setinin çoklu doğrusal bağlantı sorununa değinen birçok uygulamalı çalışmada kullanıldığı görülmüştür ve bu çalışma için de çoklu doğrusal bağlantı sorununa sahip olduğu için tercih edilmiştir. Örneğin; Smith ve Campbell (1980) bu veri seti ile ilgili yapılan analizleri tekrar gözden geçirmiş, Oman (1982) ise bu veri setini Bayes yaklaşımı ile analiz etmiştir. Najarian, Arashi ve Kibria (2013) kısıtlı Ridge tahmin edicisi kullanarak bu veri seti ile bir simülasyon çalışması yapmıştır.

Çalışma, giriş bölümü hariç dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde literatür taramasına yer verilmiştir. İkinci bölümde veri seti ve uygulanan yöntemlerden bahsedilmiştir. Üçüncü bölüm, analiz sonucu elde edilen bulguları içermektedir. Çalışmanın son bölümü olan dördüncü bölüm ise analizin sonuç kısmını oluşturmaktadır.

1. Literatür Taraması

Hem ulusal hem de uluslararası çalışmalar incelendiğinde genel lineer regresyon modelleri başta olmak üzere çoklu doğrusal bağlantı probleminin tespit edildiği modellerde yanlı tahmin edicilerin kullanıldığı çalışmalar ile sıklıkla karşılaşılmaktadır. Modellerde kullanılan veri setlerinin çok farklı konularda olduğu göze çarpmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde güncel çalışmalardan bazılarına yer verilmektedir. Ancak çalışmamızda kullanılan Ridge, Liu ve GME tahmin edicilerinin birlikte kıyaslandığı bir çalışmaya literatürde rastlanmamıştır. Bu açıdan çalışmamızın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Aktaş ve Yılmaz (2003), çoklu regresyon analizlerinde sıklıkla karşılaşılan bir problem olan çoklu doğrusal bağlantı durumunda EKK tahmin edicisi kullanmak yerine daha küçük HKO değerine sahip yanlı tahmin edicilerin kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Bundan hareketle yanlı tahmin edicilerden Ridge ve Liu tahmin edicilerini İMKB bileşik endeksi fonksiyonuna uygulamışlardır. Çalışmanın sonucunda Liu tahmin edicinin Ridge tahmin ediciye göre daha duyarlı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Mishra (2004) çalışmasında, Portland çimento verisini Maksimum Entropi Leuven (MEL) tahmin edicisi kullanarak analiz etmiş ve tahmin edilen regresyon katsayılarını Kısıtlı Liu tahmin edicisi ile elde edilen değerlerle karşılaştırmıştır.

Karakaş (2008) çalışmasında, çoklu doğrusal bağlantı durumunda kullanılan yanlı tahmin edicilerden Ridge ve Liu tip tahmin edicilerini bir istihdam modeli kullanarak tahmin etmiş ve bu tahmin edicilerin standart hatalarını bulmak için bootstrap yöntemini kullanmıştır. EKK, Ridge ve Liu tip tahmin edicilerini kıyaslayan çalışmada, hem tahmin edicinin işareti bakımından hem de parametrelerin anlamlılıkları açısından Liu tip tahmin edicinin, diğer iki tahmin ediciden daha üstün olduğu ifade edilmiştir.

Pires, Dionisio ve Coelho (2010) çalışmalarında, von Neumann ve Morgenstern fayda fonksiyonlarını EKK ve GME tahmin edicilerini karşılaştırarak tahmin etmişlerdir. Böylece iki tahmin edicinin performansını gerçek veri kümesi kullanarak göstermişler ve Monte Carlo simülasyonu kullanarak elde edilen bulguları onaylamışlardır. İki tahmin edici arasındaki farkın fayda fonksiyonları tahmini için küçük olduğu ve parametre destek vektörünün genişliği arttıkça aralarındaki farkın azaldığı çalışmanın bulgularındandır. Ancak GME tahmin edicisinin EKK tahmin edicisinden daha hassas olduğunu ifade etmişlerdir. Sonuç olarak GME tahmin edicisi, fayda fonksiyonlarının tahmini için EKK tahmin edicisinin bir alternatifi olarak kullanılabilirliği ifade edilmiştir.

Akdeniz, Çabuk ve Güler (2011), Portland çimento veri setini kullandıkları genel lineer regresyon modelinde çoklu doğrusal bağlantı problemini tespit ederek parametre tahmininde EKK, kısıtlı EKK ve GME tahmin edicilerini kullanmışlardır. Çalışmada, tahmin edicilerin HKO değerlerinin hesaplanmasında bootstrap yöntemi kullanılmış olup tahmin ediciler HKO ölçütüne göre karşılaştırılmıştır. Çalışmada kullanılan veri seti için, GME tahmin edicisinin bahsedilen diğer tahmin edicilere göre daha etkin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Karakaya (2011) çalışmasında, çoklu regresyon analizlerinde karşılaşılan problemlerden biri olan çoklu doğrusal bağlantı probleminin olumsuz etkilerini azaltmak amacı ile yanlı tahmin edicilerden Ridge ve Liu tahmin edicilerini kullanmışlardır. Çalışmada, Türkiye turizm geliri fonksiyonu 1985:2006 dönem aralığında Liu ve Ridge tahmin edicileri ile tahmin edilmiştir. Tahmin edicilerin HKO değerlerine bakılarak yapılan karşılaştırmada, Liu tahmin edicinin Ridge tahmin ediciye göre daha tercih edilebilir olduğu ifade edilmiştir.

Gruber (2012) çalışmasında, Liu tahmin edicinin farklı varyasyonlarını ifade ederek çalışmanın uygulama kısmında Liu, Ridge ve EKK tahmin edicilerini HKO bazında karşılaştırmıştır. Liu tahmin edicinin EKK tahmin edicisinden daha küçük HKO değerine sahip olduğunu

göstermişlerdir. Bazı özel durumlar haricinde de Liu tahmin edicisinin HKO değerinin Ridge tahmin edicisinin HKO değerinden daha küçük olduğu çalışmanın sonuçlarındandır.

Güler, Akdeniz, Çabuk ve Örk Özel (2015), Türkiye'nin birinci düzeydeki 12 istatistiki bölgesi için yoksulluk oranı ve bu oranın belirleyicilerini bir genel lineer regresyon modeli ile analiz etmişlerdir. Modelde çoklu doğrusal bağlantı problemi olduğundan EKK tahmin edicisinin tutarsız sonuçlar verdiği belirlenmiştir. Tutarlı tahminler elde edebilmek için yanlı tahmin edicilerden Ridge ve GME tahmin edicileri kullanılarak model tahmin edilmiştir. GME tahmin edicisi kullanılırken iktisat teorisinin gerektirdiği eşitsizlik ve işaret kısıtlarına da yer verilmiştir. Tahmin edicilerin etkinlik sıralaması, bootstrap yöntemiyle elde edilen HKO değerlerine göre belirlenmiştir. Ele alınan veri seti için sözü edilen tahmin ediciler arasında en etkin tahmin edicinin GME tahmin edicisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Adegoke, Adewuyi, Ayinde ve Lukman (2016), çoklu doğrusal regresyon analizinde çoklu doğrusal bağlantı problemi olduğunda EKK tahmin edicinin değil Ridge ve Liu tahmin edicilerinin kullanılması gerektiğini belirtmişlerdir. Ayrıca verilerde aykırı değerler bulunduğu ise M, MM, LTS ve S gibi sağlam tahmin edicilerin tercih edildiğini ifade etmişlerdir. Çalışmada, bu iki problemi birlikte ele almak için Ridge ve Liu tahmin edicileri sırasıyla Robust Ridge ve Robust Liu tahmin edicilerini sağlamak için Robust tahmin edicilerle birleştirilmiştir. Tahmin edicilerin performanslarını karşılaştırmak için HKO ölçütü kullanılmıştır. Çoklu doğrusal bağlantı ve aykırı değer problemlerine sahip üç gerçek veri setine yapılan uygulama sonucu M-Liu ve LTS-Liu tahmin edicilerinin genellikle en etkin olduğu sonucu elde edilmiştir.

Gezer (2016), Klein (1950) çalışmasında yer alan ve çoklu doğrusal bağlantı probleminin tespit edildiği eşanlı denklem modelini kullanmıştır. İki aşamalı en küçük kareler (2AEKK), üç aşamalı en küçük kareler (3AEKK), Ridge ve GME tahmin edicileri ile tahmin edilen modelde tahmin edicilerin performansları bootstrap yöntemi ile elde edilen HKO değerleri kullanılarak karşılaştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda, kullanılan model için en etkin tahmin edici GME tahmin edicisi olarak bulunmuştur.

Çabuk ve Örk Özel (2017) çalışmalarında, bir genel lineer regresyon modeli ele alıp Kaliforniya'ya ait yoksulluk veri kümesi (Ramanathan, 2002) kullanarak bir uygulama yapmışlardır. Çoklu doğrusal bağlantının tespit edildiği model için EKK ile tahminin hatalı sonuçlara yol açacağı ifade edilen çalışmada yanlı tahmin edicilerden Ridge ve GME tahmin edicileri kullanılmıştır. Bu tahmin ediciler HKO ölçütüne göre karşılaştırılmıştır. Çalışmada bu veri kümesi için en iyi tahmin edicinin GME tahmin edicisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Macedo (2017) çalışmasında, Ridge ve GME tahmin edicilerini birleştiren Ridge-GME parametre tahmin edicisini, Ridge izinin analizindeki öznellikleri ortadan kaldırmak için geliştirilmiştir. Çalışmasında, bir simülasyon uygulaması ve iki uygulama kullanılmıştır.

Şamkar ve Güner (2018), OECD ülkelerindeki beş yaş altı çocuk ölüm sayıları ve ölüm sayısını en çok etkilediğini düşündükleri değişkenlerle bir model oluşturmuşlardır. Oluşturdukları modelde çoklu doğrusal bağlantı probleminin tespit edilmesi üzerine EKK yerine yanlı tahmin edicilerin kullanılması gerektiğini belirterek çalışmada Ridge ve Liu tahmin edicilerini kullanmışlardır. Uygulama kısmında EKK, Ridge ve Liu tahmin edicileri HKO değerlerine göre karşılaştırılmıştır. Yanlı tahmin edicilerin HKO değerleri EKK tahmin edicisinin HKO değerinden küçük olmakla birlikte Ridge tahmin edicisinin HKO değeri en küçük bulunmuştur. Ayrıca çalışmada kullanılan veri seti için tahmin ediciler arasında bir seçim yapmak gerekirse Ridge tahmin edicisinin tercih edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Derman (2019), tavuk yumurtası kalitesinin incelendiği modelde çoklu doğrusal bağlantı tespit edildiği için modelin tahmin edilmesinde yanlı tahmin edicilerin kullanılması gerektiğini ifade

etmiştir. Çalışmada bu amaçla Ridge, temel bileşenler ve kısmi EKK tahmin edicileri kullanılarak bu tahmin ediciler arasında karşılaştırma yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda, yanlış tahmin edicilerin kullanılması durumunda standart hataların normalleştiği ifade edilerek böylelikle daha güvenilir sonuçlar elde edileceği belirtilmiştir.

Küçük (2019) çalışmasında, çoklu bağlantı probleminin yer aldığı bir kimya verisinin bir de gerçek istihdam verisinin kullanıldığı iki ayrı modeli ele alarak çoklu doğrusal bağlantı problemine sahip bu modelleri Ridge, Liu ve LASSO tahmin edicileri ile tahmin etmiştir. Çalışmada, kullanılan iki ayrı veri kümesi için de Liu ve LASSO tahmin edicilerine ait HKO değerleri Ridge tahmin edicisinin HKO değerinden daha küçük olarak elde edilmiştir.

Örk Özel (2019), Transcendental logaritmik (translog) bir modelde çoklu doğrusal bağlantı problemi olacağından bu modellerin tahmin edilmesinde yanlış tahmin edicilerin kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Bu amaçla EKK, kısıtlı EKK, Ridge, kısıtlı Ridge (KRidge), GME, kısıtlı GME (KGME) tahmin edicilerini kullanarak bu tahmin edicileri HKO ölçütüne göre karşılaştırmıştır. Uygulamada HKO değerlerinin elde edilmesinde Monte Carlo simülasyonundan faydalanılmıştır. Sonuç olarak GME ve kısıtlı GME tahmin edicilerinin HKO değerleri genel olarak diğer tahmin edicilerin HKO değerlerinden daha küçük olarak elde edilmiştir. Uygun destek matrisinin seçilmesi durumunda Kısıtlı GME tahmin edicisinin daha etkin tahmin edici olduğu çalışmanın sonuçlarındandır.

2. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmanın uygulama kısmında Marquart ve Snee (1975) çalışmasında ele alınan ve çoklu doğrusal bağlantının tespit edildiği veri seti kullanılmıştır. Bu veri seti, çoklu doğrusal bağlantının incelendiği birçok uygulamalı çalışmada kullanılmış olup 16 gözlem değeri içermektedir. Çalışmada, söz konusu veri seti kullanılarak EKK, Ridge, Liu ve GME tahmin edicileri ile parametre tahminleri elde edilmiştir. Bu tahmin edicilerin performansları HKO bazında karşılaştırılmıştır. HKO değerinin hesaplanmasında kullanılan gerçek veri seti ile elde edilen sonucun tesadüfi olabileceği ihtimaline karşı çalışma Monte Carlo simülasyon çalışması ile de desteklenmiştir.

2.1. Ridge Tahmin Edicisi

Çoklu doğrusal bağlantının tespit edildiği modellerde çoklu doğrusal bağlantının olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla modeldeki değişkenleri çıkarmadan, regresyon katsayılarının yanlış olarak tahmininin gerçekleştirilmesi önerilmektedir. Bu amaçla Hoerl ve Kennard (1970) tarafından geliştirilen Ridge tahmin edicisi,

$$\hat{\beta}_k = (\mathbf{X}'\mathbf{X} + k\mathbf{I})^{-1} \mathbf{X}'\mathbf{Y}, \quad (k > 0) \quad (1)$$

şeklinde ifade edilir.

Burada k yanlılık parametresi olup çalışmada iki farklı k yanlılık parametresi kullanılarak Ridge tahmin edicileri elde edilmiştir. İlk olarak (2) nolu eşitlikte verilen Hoerl, Kennard ve Baldwin (1975) tarafından önerilen,

$$k_{HKB} = \frac{p\hat{\sigma}^2}{\hat{\beta}'\hat{\beta}} \quad (2)$$

ile hesaplanan yanlılık parametresi kullanılmıştır. Burada p parametre sayısı, $\hat{\sigma}^2$ ise genel lineer modelin EKK ile elde edilen regresyon varyansının tahminidir.

Çalışmada kullanılan diğer yanlılık parametresi ise Lawless ve Wang (1976) tarafından önerilen,

$$k_{LW} = \frac{p\hat{\sigma}^2}{\sum_{i=1}^p \lambda_i \hat{\alpha}_i^2} \quad (3)$$

ile hesaplanan yanlılık parametresidir. Burada, $\hat{\alpha}_i$ kanonik model parametrelerinin EKK tahminleri olup, λ_i ise XX matrisine ait özdeğerlerdir.

2.2. Liu Tahmin Edicisi

Çoklu doğrusal bağlantı durumunda uygulanan bir diğer tahmin edici Liu tahmin edicisidir. Liu (1993) tarafından önerilen Liu tahmin edicisi (4) nolu eşitlikte verilmiştir.

$$\hat{\beta}_d = (\mathbf{S} + \mathbf{I})^{-1} (\mathbf{X}'\mathbf{Y} + d\hat{\beta}) \quad , \quad d \in (0,1) \quad (4)$$

Burada, $\hat{\beta} = \mathbf{S}^{-1}\mathbf{X}'\mathbf{Y}$ ve $\mathbf{S} = \mathbf{X}'\mathbf{X}$ olarak ifade edilmektedir.

Çalışmada, iki farklı d yanlılık parametresi kullanılarak Liu tahmin edicileri elde edilmiştir. Liu (1993) tarafından önerilen yanlılık parametresi (5) nolu eşitlikte, Akdeniz ve Kaçıranlar (1995) tarafından önerilen en uygun d yanlılık parametresi ise (6) nolu eşitlikte verilmiştir:

$$\hat{d}_1 = 1 - \hat{\sigma}^2 \left[\frac{\sum_{i=1}^p \frac{1}{\lambda_i(\lambda_i + 1)}}{\sum_{i=1}^p \frac{\hat{\alpha}_i^2}{\lambda_i(\lambda_i + 1)}} \right] \quad (5)$$

$$\hat{d}_2 = \frac{\lambda_i(\hat{\beta}_i^2 - \hat{\sigma}^2)}{\lambda_i\hat{\beta}_i^2 + \hat{\sigma}^2} \quad , \quad i = 1, \dots, p \quad (6)$$

2.3. Genelleştirilmiş Maksimum Entropi (GME) Tahmin Edicisi

Golan, Judge ve Miller tarafından 1996 yılında önerilen GME, Shannon'un (1948) entropinin ölçüsü teoreminden faydalanılarak Jaynes (1957) tarafından sunulan Maksimum Entropi (ME) prensibinin lineer regresyon çerçevesinde genelleştirilmiş halidir. GME yönteminin ME yöntemine göre üstünlüğü sadece eksik-sunumlu evrik problemlerin çözümü için değil aynı zamanda kötü-koşullu evrik problemlerin çözümü için de kullanılıyor olmasıdır. Buna göre,

$$\mathbf{y} = \mathbf{X}\boldsymbol{\beta} + \mathbf{u} \quad (7)$$

şeklindeki genel lineer modeli düşünelim.

Burada \mathbf{y} : $T \times 1$ boyutlu açıklanan değişken vektörü, \mathbf{X} : $T \times K$ boyutlu açıklayıcı değişkenler matrisi, $\boldsymbol{\beta}$: $K \times 1$ boyutlu bilinmeyen parametreler vektörü, \mathbf{u} : $T \times 1$ boyutlu hata vektörüdür.

Golan, Judge ve Miller (1996) (7) ile belirtilen modeldeki $\boldsymbol{\beta}$ parametrelerini M ($2 \leq M \leq \infty$) sayıda tıkız desteklerle birlikte kesikli rassal olasılık değişkenleri kullanarak yeniden parametrelendirmişlerdir. Hatalar için ise $J \geq 2$ olmak üzere hata destekleri tanımlamışlardır. Böylelikle (7) numaralı model

$$\mathbf{y} = \mathbf{XZ}\mathbf{p} + \mathbf{V}\mathbf{w} \quad (8)$$

ifadesine dönüşmüştür. Burada \mathbf{Z} : $K \times KM$ boyutlu tıkız destek matrisi, \mathbf{p} : $KM \times 1$ boyutlu ağırlıklar vektörüdür, \mathbf{V} : $T \times TJ$ boyutlu destek noktaları matrisi, \mathbf{w} : $TJ \times 1$ boyutlu bilinmeyen ağırlıklar vektörüdür.

Pukelsheim (1994) tarafından önerilen üç sigma kuralını, Golan, Judge ve Miller (1996) hata bileşenlerinin sınırlarının belirlenmesi aşamasında kullanılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu çalışmada da hata sınırlarının belirlenmesinde bu kural uygulanmıştır.

(8) numaralı ifade ile gösterilen yeniden parametrelendirilmiş model GME problemi olarak;

$$\max H(\mathbf{p}, \mathbf{w}) = -\sum_{k=1}^K \sum_{m=1}^M p_{km} \ln p_{km} - \sum_{t=1}^T \sum_{j=1}^J w_{tj} \ln w_{tj} \quad (9)$$

şeklinde ifade edilebilir. Problem için kısıtlar;

$$y_t = \sum_{k=1}^K \sum_{m=1}^M x_{tk} z_{km} p_{km} + \sum_{j=1}^J w_{tj} v_{tj} \quad , t = 1, 2, \dots, T \quad (10)$$

$$\sum_{m=1}^M p_{km} = 1 \quad , k = 1, 2, \dots, K \quad (11)$$

$$\sum_{j=1}^J w_{tj} = 1 \quad , t = 1, 2, \dots, T \quad (12)$$

şeklinde. Lagrange fonksiyonu çözüldüğünde,

$$\hat{\boldsymbol{\beta}} = \mathbf{Z}\hat{\mathbf{p}} \quad (13)$$

$$\hat{\mathbf{u}} = \mathbf{V}\hat{\mathbf{w}} \quad (14)$$

GME tahmin edicilerine ulaşılır. Burada,

$$\Omega_k^p(\hat{\boldsymbol{\lambda}}) = \sum_{m=1}^M \exp\left(-\sum_{t=1}^T \hat{\lambda}_t z_{km} x_{tk}\right) \quad (15)$$

ve

$$\Psi(\hat{\boldsymbol{\lambda}}) = \sum_{j=1}^J \exp\left(-\hat{\lambda}_t v_{tj}\right) \quad (16)$$

olmak üzere

$$\hat{p}_{km} = \frac{\exp\left(-\sum_{t=1}^T \hat{\lambda}_t z_{km} x_{tk}\right)}{\Omega_k^p(\hat{\boldsymbol{\lambda}})} \quad (17)$$

ve

$$\hat{w}_{tj} = \frac{\exp\left(-\hat{\lambda}_t v_{tj}\right)}{\Psi(\hat{\boldsymbol{\lambda}})} \quad (18)$$

şeklinde.

3. Bulgular

Veri seti kullanılarak EKK, Ridge, Liu ve GME tahmin edicileri ile parametre tahminleri elde edilmiştir. Tahmin edicilerin etkinlik karşılaştırması, bootstrap yöntemi ile elde edilen HKO değerlerine göre yapılmıştır. Tahmin edicilerin performanslarını karşılaştırmak amacıyla

uygulamada Monte Carlo simülasyon çalışmasına da yer verilmiştir. Analizler için SPSS, Gauss 10 ve MATLAB programları kullanılmıştır.

Çalışmada kullanılan değişkenlerin tanımları Tablo 1’de verilmiştir. Ayrıca çalışmada kullanılan değişkenlere ait normal dağılım testi sonuçları Tablo 2’de, veri kümesine ait özet istatistikler Tablo 3’te ve değişkenler arasındaki korelasyonlar Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Değişkenler Listesi

Değişken	Tanımı
Y	n-heptanın asetilene dönüşümü (%)
X_1	Reaktör sıcaklığı (°C)
X_2	H2 / n-heptan oranı (mol oranı)
X_3	Temas süresi (saniye)

Çalışmada kullanılan genel lineer regresyon modeli (19) nolu eşitlikte verilmiştir.

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + u \quad (19)$$

(19) nolu modelde reaktör sıcaklığı (X_1) ve H2 / n-heptan oranı (X_2) arttıkça n-heptanın asetilene dönüşümünün artması beklenirken, temas süresi (X_3) arttıkça n-heptanın asetilene dönüşümünün azalması beklenmektedir. Buna göre (19) nolu eşitlikte verilen modelin parametrelerinin işaretlerine ait önsel bilgisinin $\beta_1, \beta_2 > 0$ ve $\beta_3 < 0$ şeklinde olduğu söylenebilir.

Tablo 2: Değişkenlere Ait Normal Dağılım Testi Sonuçları

Değişken	Jarque-Bera	Olasılık
Y	1,093261	0,578897
X_1	1,309270	0,519632
X_2	1,184030	0,553212
X_3	2,267017	0,321902

Tablo 2’de verilen çalışmada kullanılan değişkenlere ait Jarque-Bera normal dağılım testi sonuçları incelendiğinde bütün değişkenlerin normal dağılımlı olduğu görülmektedir. Buna göre tamamlayıcı istatistik bilgisi olarak değişkenlere ait ortalama ve standart sapmalar Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Değişkenlere Ait Özet İstatistikler

Değişken	Ortalama	Standart Sapma
Y	36,11	11,899
X_1	1212,50	80,623
X_2	12,444	5,6620
X_3	0,040313	0,0316385

Tablo 4: Örneklem Korelasyon Değerleri

Değişkenler	X_1	X_2	X_3
X_1	1	0,224	-0,958**
X_2	0,224	1	-0,240
X_3	-0,958**	-0,240	1

Not: **: $p < 0,01$

Tablo 4'te verilen değişkenler arasındaki korelasyon değerleri incelendiğinde X_1 ile X_3 değişkenler arasındaki ikili korelasyonların oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bu durumda X_1 ile X_3 açıklayıcı değişkenleri arasında yüksek dereceli korelasyondan dolayı modelin çoklu doğrusal bağlantıdan etkilenebileceğini söylemek mümkündür.

(19) nolu modelin parametrelerinin EKK yöntemi ile elde edilen tahmin sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: EKK Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Tahmin	Standart Hata	t	p değeri	%95 lik Güven aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
Sabit	-121,270	55,436	-2,188	0,049	-242,054	-0,486
X_1	0,127	0,042	3,007	0,011	0,035	0,219
X_2	0,348	0,177	1,967	0,073	-0,038	0,734
X_3	-19,022	107,928	-0,176	0,863	-254,177	216,134

Ayrıca modelin belirleyicilik katsayısı $R^2 = 0,918$ olup, modelin F değeri %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Parametrelerin EKK tahmin sonuçları önsel beklentilere uymaktadır. X_1 değişkenine ait parametre değeri %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı, fakat X_2 ve X_3 değişkenlerine ait parametre değerleri %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Bu durumun çoklu doğrusal bağlantıdan dolayı olduğu düşünülmektedir. Çoklu doğrusal bağlantının derecesini ölçmek için çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Çalışmada, Belsley, Kuh ve Welsh (1980) tarafından önerilen $(\mathbf{X}'\mathbf{X})$

matrisinin özdeğerleri kullanılarak hesaplanan $\kappa = \sqrt{\lambda_{\max} / \lambda_{\min}}$ ile koşul sayılarına bakılmıştır.

Tablo 6'da verilen koşul sayıları incelendiğinde koşul sayısı için 151,123 değeri oldukça yüksek bulunmuştur. Tüm bu yukarıda söz edilen nedenlerden dolayı (19) nolu modelde yüksek derecede çoklu doğrusal bağlantının varlığının söz konusu olduğu ve bu durumun tahmin sonuçlarını olumsuz yönde etkileyebileceği söylenebilir.

Tablo 6: Özdeğerler ve Koşul Sayıları

Boyut	Özdeğer	Koşul sayısı
1	3,539	1,000
2	0,367	3,107
3	0,094	6,130
4	0,0001	151,123

(19) nolu modelde var olan çoklu doğrusal bağlantı sorununun yol açacağı olumsuzlukları en aza indirmek, yanlı fakat daha kararlı tahminciler elde etmek için Hoerl ve Kennard (1970) tarafından önerilen (14) nolu eşitlikte verilen Ridge tahmin edicisi kullanılmıştır.

İki farklı yanlılık parametresi kullanılarak uygulanan Ridge tahmin edici ile elde edilen parametre tahmin sonuçları Tablo 7 ve Tablo 8’de verilmiştir.

Tablo 7: Ridge HKB Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Tahmin	Standart Hata	t	p değeri	%95 lik Güven aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
Sabit	-103,3117	243,991	-0,42342	0,6795	-634,968	428,3443
X_1	0,1128	0,000159	709,43396	0,0001	0,1093	0,1131
X_2	0,35	0,027	12,96296	0,0001	0,2911	0,4088
X_3	-43,309	462,418	-0,09365	0,9269	-1050,91	964,299

Tablo 8: Ridge LW Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Tahmin	Standart Hata	t	p değeri	%95 lik Güven aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
Sabit	-106,1015	299,084	-0,3547	0,729	-757,805	545,602
X_1	0,1151	0,000183	628,9617	0,0001	0,1111	0,1154
X_2	0,3485	0,029	12,0172	0,0001	0,2853	0,4116
X_3	-41,527	831,372	-0,0499	0,9610	-1853,086	1770,0325

Çoklu doğrusal bağlantı durumunda uygulanan bir diğer tahmin edici Liu tahmin edicisidir. İki farklı d yanlılık parametresi kullanılarak elde edilen Liu parametre tahmin sonuçları Tablo 9 ve Tablo 10’da verilmiştir.

Tablo 9: Liu (d_1) Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Tahmin	Standart Hata	t	p değeri	%95 lik Güven aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
Sabit	6,1238	2886,268	0,0212	0,9834	6283,0541	6295,3007
X_1	0,0203	0,0018	11,2777	0,0001	-0,0189	0,0242
X_2	0,4783	0,2334	2,0492	0,0630	-0,0302	0,9868
X_3	-2,0759	7012,997	-0,0029	0,9977	-15283,39	15279,2441

Tablo 10: Liu (d_2) Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Tahmin	Standart Hata	t	p değeri	%95 lik Güven aralığı	
					Alt Sınır	Üst Sınır
Sabit	-116,8243	2715,384	-0,043	0,9664	-6033,64	5799,997
X_1	0,1231	0,0017	72,4117	0,0001	0,0861	0,1268
X_2	0,3527	0,2155	1,6366	0,1277	-0,1168	0,8222
X_3	-18,43	6982,228	-0,0263	0,9795	-15232,7	15195,8448

Çoklu doğrusal bağlantının olumsuz etkisini azaltması beklentisiyle uygulanan, Ridge ve Liu tahmin edicileriyle elde edilen tahminlerin işaretleri beklentileri genel olarak karşılaşırsa da standart hataları yüksek olarak elde edilmiştir. Bu nedenle, alternatif bir tahmin yöntemi olan GME tahmin edicisi ile parametreler tahmin edilmiştir, Önsel ortalamalar sıfır olacak şekilde oluşturulan parametre destek vektörleri Tablo 11’de, GME tahmin sonuçları ise Tablo 12’de verilmiştir.

Tablo 11: Parametre Destek Vektörleri

Değişkenler	Parametre Destek Vektörleri	Önsel Ortalama
Sabit	$\mathbf{z}_1 = \{-240, -120, 0, 120, 240\}$	0
X_1	$\mathbf{z}_2 = \{-2, -1, 0, 1, 2\}$	0
X_2	$\mathbf{z}_3 = \{-2, -1, 0, 1, 2\}$	0
X_3	$\mathbf{z}_4 = \{-40, -20, 0, 20, 40\}$	0

Tablo 12: GME Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Tahmin	Standart Hata	%95 lik Güven aralığı	
			Alt Sınır	Üst Sınır
Sabit	-111,50159	196,474	-131,71842	-81,04388
X_1	0,11897	0,00013	0,09220	0,13594
X_2	0,28132	0,02189	-0,03268	0,53207
X_3	-1,79551	0,1535	-2,43683	-0,84243

Tablo 12’de verilen GME tahmin sonuçları incelendiğinde, parametrelerin işaretlerinin beklentilere uygun olduğu ve elde edilen güven aralıkları sıfır değerini içermediğinden tüm parametre tahminlerinin %95 güven düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir, Ayrıca, GME ile elde edilen parametre tahminlerinin standart hataları, Ridge ve Liu ile elde edilen standart hatalara göre daha küçük olarak elde edilmiştir,

Tahmin edicileri karşılaştırmada sadece parametre tahminlerin işaretlerinin tutarlılığına ve standart hataların büyüklüğüne bakmak yetersizdir. Tahmin edicilerin karşılaştırılmasında HKO değerlerine göre karşılaştırma yapmak gerekmektedir.

GME tahmin edicisi için HKO değeri hesaplanırken kapalı formda ifade edilemediği için HKO değeri Efron (1979) tarafından önerilen bootstrap yaklaşımı ile tahmin edilmiştir, Bootstrap yaklaşımının adımları şu şekildedir:

1. Adım: $y = X\beta + e$ lineer regresyon modelinde, $\tilde{\beta}$ parametresi herhangi bir tahmini olmak üzere, $e = y - X\tilde{\beta}$ eşitliği ile kalıntılar hesaplanır.
2. Adım: j -inci bootstrap denemesinde hesaplanan e ’nin elemanlarından n tanesi rastgele çekilir.
3. Adım: Rastgele çekilen e ’lerin oluşturduğu vektör e_j^* olmak üzere, X ve $\tilde{\beta}$ kullanılarak j -inci bootstrap denemesi için y_j^* hesaplanır. Bağımlı değişken y için yeni bir örneklem elde edilmiş olur.

4. Adım: Elde edilen y_j^* ve X kullanılarak j -inci deneme için $\tilde{\beta}_j$ hesaplanır.

Son adım yeterince tekrar edilerek $\tilde{\beta}$ için bir örnekleme dağılımının tahmini elde edilmiş olur (Çabuk ve Akdeniz, 2007 & Akdeniz, Çabuk ve Güler, 2011).

EKK, Ridge, Liu ve GME tahmin edicilerinin HKO değerlerini elde etmek için bu işlem 400 defa tekrarlanarak her bir tahmin edici için elde edilen HKO değerleri Tablo 13'te verilmiştir.

Tablo 13: *Bootstrap Sonuçları*

Tahmin Yöntemi	k Değeri	d Değeri	HKO Tahminleri
EKK	-	-	2676,5249
Ridge HKB	0,00376	-	1691,8112
Ridge LW	0,00248	-	1276,9812
Liu (d_1)	-	-0,12399	18763,156
Liu (d_2)	-	0,96077	13614,146
GME	-	-	614,3667

Tablo 13'te verilen HKO değerlerine bakılıp yanlış tahmin edicilerin HKO değerleri incelendiğinde; $HKO_{GME} < HKO_{RidgeLW} < HKO_{RidgeHKB} < HKO_{Liu(d_1)} < HKO_{Liu(d_2)}$ sonucuna ulaşılmıştır.

Daha sonra modelin parametrelerinin tahmininde kullanılan tahmin edicilerin performansını daha doğru bir şekilde kıyaslayabilmek adına Monte Carlo simülasyon çalışması yapılmıştır. Uygulanan Monte Carlo simülasyon adımları şu şekildedir:

1. Adım: Açıklayıcı değişkenler $X_1 \sim N(1,2)$, $X_2 \sim N(1,3)$, $X_3 \sim N(1,4)$ olarak $\mu=[1,1,1]$ ortalamalı ve sırasıyla 2, 3, 4 varyanslı olarak çok değişkenli normal dağılımdan üretilmiştir.

2. Adım: Çoklu doğrusal bağlantının etkisini görebilmek amacıyla tüm açıklayıcı değişkenler arasındaki korelasyon değeri ρ için sırası ile 0,5 ve 0,9 değerleri seçilmiştir.

3. Adım: Hata terimleri ise $\varepsilon \sim N(0; 0,25)$ olarak $\mu=0$ ortalamalı ve $\sigma^2 = 0,25$ varyanslı normal dağılımdan üretilmiştir. 4. Adım: Çalışmada oluşturulan X matrisi tüm denemeler sırasında sabit

tutularak $\beta = \begin{bmatrix} \beta_0 \\ \beta_1 \\ \beta_2 \\ \beta_3 \end{bmatrix}$ EKK ile elde edilen tahmin değerleri başlangıç değerleri olarak kullanılıp $Y^* =$

$\beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \varepsilon$ modelinden Y^* üretilmiştir.

5. Adım: Son adım yeterince tekrar edilerek $\tilde{\beta}$ için bir örnekleme dağılımı elde edilmiş olur.

Simülasyon çalışmasında yapılan 1000 deneme sonucu elde edilen tahmin edicilerin HKO değerleri Tablo 14'te verilmiştir.

Tablo 14: *Monte Carlo Simülasyon Çalışmasına Ait HKO Tahminleri*

Tahmin Yöntemi	$\rho=0,5$ için HKO tahminleri	$\rho=0,9$ için HKO tahminleri
Ridge HKB	3,49024	1,06867
Ridge LW	1,08105	2,06535
Liu (d_1)	1,02651	1,74279
Liu (d_2)	5,92034	5,09523
GME	0,1539	0,6906

Tablo 14’te verilen HKO değerlerine bakıldığında göze çarpan ilk husus korelasyon değeri 0,9 seçildiğinde HKO değerlerinin genel olarak artıyor olmasıdır. Bu durum çoklu doğrusal bağlantının etkisinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, her iki korelasyon değeri için de GME tahmin edicisinin HKO değeri, diğer yanlı tahmin edicilerin HKO değerlerine göre daha küçük elde edilmiştir.

Tahmin edicileri etkinlik açısından değerlendirirken en düşük HKO değerine sahip tahmin ediciyi en etkin tahmin edici olarak belirleyebiliriz. Bu çalışmada elde edilen analiz sonuçlarına bakıldığında, HKO hesaplanmasında kullanılan her iki yöntem için de en etkin tahmin edicinin GME tahmin edicisi olduğu görülmektedir.

4. Sonuç

Bu çalışmada çoklu doğrusal bağlantının tespit edildiği bir genel lineer regresyon modelinin parametreleri yanlı tahmin ediciler olan Ridge, Liu ve GME ile tahmin edilerek GME tahmin edicisinin diğer tahmin edicilerden performans bazında üstünlüğünü göstermek amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda hem bootstrap hem de bir Monte Carlo simülasyon çalışması ile tahmin edicilerin HKO değerleri hesaplanmıştır. Hem gerçek veri seti için bootstrap yaklaşımı ile elde edilen HKO değerleri incelendiğinde hem de Monte Carlo simülasyon çalışması ile elde edilen HKO değerleri incelendiğinde GME tahmin edicinin Ridge ve Liu tahmin edicilerinden daha düşük HKO değerine sahip olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda genel lineer bir modelde çoklu doğrusal bağlantı söz konusu iken en etkin tahmin edicinin GME tahmin edicisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Elde edilen sonuçların genel olarak literatür ile tutarlı olduğu görülmektedir. Akdeniz, Çabuk ve Güler (2011); Güler, Akdeniz, Çabuk ve Örk Özel (2015); Gezer (2016); Çabuk ve Örk Özel (2017) ve Örk Özel (2019) GME ve Ridge tahmin edicileri arasında kıyaslama yaparak GME tahmin edicisinin Ridge tahmin ediciye göre daha etkin olduğunu, Şamkar ve Güner (2018) ile Küçük (2019) ise Ridge tahmin edicinin Liu tahmin edicisinden daha etkin olduğunu ifade etmişlerdir.

Literatür taramasında belirtildiği üzere, çoklu doğrusal bağlantı durumunda en etkin tahmin edicinin belirlenmesi amaçlı yapılan çalışmalarda Ridge, Liu ve GME yanlı tahmin edicilerinin üçüne birden yer verilmemiştir. Bu çalışmanın bu konuda literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Ulaşılan sonuçlar çerçevesinde, araştırmacılar tarafından ele alınan modelde çoklu doğrusal bağlantı probleminin tespit edilmesi durumunda daha kararlı parametre tahminleri elde etmek amacıyla yanlı tahmin edicilerden GME tahmin edicisine başvurulması önerilebilir.

Kaynakça

- Adegoke, A. S., Adewuyi, E., Ayinde, K. & Lukman, A. F. (2016). A comparative study of some robust Ridge and Liu estimators. *Science World Journal*, 11(4), 16-20.
- Akdeniz, F., Çabuk, A., & Güler, H. (2011). Generalized maximum entropy estimators: Applications to the Portland cement dataset. *The Open Statistics and Probability Journal*, 3, 13-20.
- Akdeniz, F., Çabuk, A., & Güler, H. (2014). Doğrusal eşanlı denklem modellerinin tahmininde kullanılan tahmincilerin kötü koşulluluk durumunda HKO bazında performanslarının özyetim ile karşılaştırılması. K. O. Oruç & H. Demirgil (Ed.), *15th International Symposium on Econometrics, Operations Research and Statistics Abstract Book* içinde (ss.76). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık

- Akdeniz, F., & Kaçıranlar, S. (1995). On the almost unbiased generalized Liu estimator and unbiased estimation of the bias and MSE. *Communications in Statistics-Theory and Methods*, 24(7), 1789-1797.
- Aktaş, C., & Yılmaz, V. (2003). Çoklu bağıntılı modellerde Liu ve Ridge regresyon kestiricilerinin karşılaştırılması. *Anadolu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 4(2), 189-194.
- Belsley, D. A., Kuh, E., & Welsch, R. E. (1980). *Regression diagnostics*. New York: Wiley.
- Çabuk, A., & Akdeniz, F. (2007). İlişki ve genelleştirilmiş maksimum entropi tahmin edicileri. *Journal of Statistical Research*, 5(2), 1-19.
- Çabuk, H. A., & Örk Özel, S. (2017). Çoklu iç ilişki sorunu olan regresyon modelinin HKO ölçütü ile bir etkin tahmin edicisi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(3), 13-25.
- Derman, D. A. (2019). *Çoklu bağlantı durumunda yanlı regresyon yöntemlerinin incelenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ordu Üniversitesi, Ordu.
- Efron, B. (1979). Bootstrap methods: Another look at the Jackknife. *The Annals of Statistics*, 7(1), 1-26.
- Gezer, F. (2016). *Eşanlı denklem modellerinde çoklu iç ilişkinin etkileri ve alternatif tahmin edicilerin karşılaştırılması*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Golan, A., Judge, G., & Miller, D. (1996). *Maximum entropy econometrics: Robust estimation with limited data*. New York, USA: John Wiley & Sons
- Gruber, M. H. J. (2012). Liu and ridge estimators-a comparison. *Communications in Statistics - Theory and Methods*, 41(20), 3739-3749.
- Güler, H., Akdeniz, F., Çabuk H. A., & Örk Özel, S. (2015). Poverty rate and its determinants for 12 statistical regions of Turkey: Generalized maximum entropy approach. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(2), 337-348.
- Hoerl, A. E., & Kennard, R. W. (1970). Ridge regression: Biased estimation for nonorthogonal problems. *Technometrics*, 12(1), 55-67.
- Hoerl, A. E., Kennard, R. W., & Baldwin, K. F. (1975). Ridge regression: Some simulation. *Communication in Statistics*, 4, 105-123.
- Jaynes, E. T. (1957). Information theory and statistical mechanics. II. *Physics Review*, 108(2), 171-190.
- Karakaş, S. (2008). *Çoklu doğrusal bağlantı problemi ve yanlı regresyon tahmincileri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Karakaya, E. (2011). *Ridge ve Liu tahmincilerinin etkinliklerinin ve yanlılıklarının karşılaştırılması*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Klein, L. R. (1950). *Economic fluctuations in the United States, 1921-1941*. John Wiley and Son, New York.
- Küçük, A. (2019). *Doğrusal regresyonda Ridge, Liu ve LASSO tahmin edicileri üzerine bir çalışma*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Lawless, J. F., & Wang, P. (1976). A simulation study of Ridge and other regression estimators. *Communications in Statistics-Theory and Methods*, 14, 1589-1604.

- Liu, K. (1993). A new class of biased estimate in linear regression. *Communications in Statistics-Theory and Methods*, 22(2), 393-402.
- Macedo, P. (2017). Ridge regression and generalized maximum entropy: An improved version of the Ridge-GME parameter estimator. *Communications in Statistics-Simulation and Computation*, 46(5), 1532-4141.
- Marquardt, D. W., & Snee, R. D. (1975). Ridge regression in practice. *The American Statistician*, 29(1), 3-20.
- Mishra, S. K. (2004). *Estimation under multicollinearity: application of restricted Liu and maximum entropy estimators to the Portland cement dataset*. MPRA Paper 1809, University Library of Munich, Germany.
- Najarian, S., Arashi, M., & Kibria, B. M. G. (2013). A simulation study on some restricted ridge regression estimators. *Communications in Statistics - Simulation and Computation*, 42(4), 871-890.
- Oman, S. D. (1982). Shrinking towards subspaces in multiple linear regression. *Technometrics*, 24(4), 307-311.
- Örk Özel, S. (2019). *Transcendental logaritmik (translog) modelin etkin tahmini: Tahmin edicilerin monte carlo ile karşılaştırılması*. Yayımlanmamış doktora tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Pires, C., Coelho, L. A., & Dionisio, A. (2010). *GME versus OLS – Which is the best to estimate utility functions?* (CEFAGE-UE Working Paper 2010/02). Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Andreia_Dionisio/publication/46448323_GME_vs_OLS_Which_is_the_best_to_estimate_utility_functions/links/0912f50f3e8b29627a000000/GME-versus-OLS-Which-is-the-best-to-estimate-utility-functions.pdf
- Pukelsheim, F. (1994). The three sigma rule. *The American Statistician*, 48(2), 88-91.
- Ramanathan, R. (2002). *Introductory econometrics with applications* (5th Edition). Harcourt College Publishers.
- Shannon, C. E. (1948). A mathematical theory of communication. *The Bell System Technical Journal*, 27(3), 379-423.
- Smith, G., & Campbell, F. (1980). A critique of some ridge regression methods. *Journal of the American Statistical Association*, 75(369), 74-81.
- Şamkar, H., & Güner, D. (2018). OECD ülkelerindeki beş yaş altı çocuk ölüm sayılarının yanlış tahmin teknikleriyle modellenmesi. *UIİİD-IJEAS*, 21, 273-284.

Araştırma Makalesi / Research Article

AFRİKA’NIN BALKANLAŞMASI: ANGOLA ÖRNEĞİ

Hasan AYDIN¹

Öz

Balkanlaşma kavramı literatürde bir ülke ya da bölgedeki istikrarsızlaşma ve/veya parçalanma süreçlerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Sömürgecilik döneminin başlangıcından günümüze kadar uzanan süre zarfında, Afrika söz konusu süreçlerden en fazla muzdarip olan kıta durumundadır. Berlin Batı Afrika Konferansı’nın düzenlenmesi ve Soğuk Savaş rekabetinin kıtaya uzanması gibi gelişmeler Afrika’nın istikrarsızlaşmasını hızlandırmış, diğer bir ifadeyle bu kıtanın Balkanlaşmasına yol açmıştır. Bahsi geçen dönemlerde Angola’da yaşananlar kıtanın Balkanlaşmasının en önemli örneklerindedir. Bu nedenle, bu çalışmada, Afrika’nın Balkanlaşmasına yol açan faktörler Angola örneği üzerinden incelenecek, kıtanın Balkanlaşmasında küresel aktörlerin tarihi rolü ortaya konulacaktır. Çalışmada, bu kapsamda, neden-sonuç ilişkisine dayanan bir yöntem benimsenmiş, çeşitli bilimsel veriler, kitaplar, makaleler, internet kaynakları, resmî belge ve raporlardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afrika, Balkanlaşma, Angola, Sömürgecilik, Soğuk Savaş

BALKANIZATION OF AFRICA: THE EXAMPLE OF ANGOLA

Abstract

The concept of Balkanization is used in the literature to express destabilization and/or fragmentation processes in a country or region. During the period from the beginning of the colonial period to the present day, Africa is the continent that suffers the most from these processes. Developments such as organizing the Berlin West Africa Conference and extending the Cold War competition to the continent have accelerated the instability of Africa, in other words, this has led to the Balkanization of the continent. What happened in Angola in the mentioned periods is one of the most important examples of the continent's Balkanization. Therefore, in this study, the factors leading to the Balkanization of Africa will be examined through Angola example, and the historical role of global actors in the continent's Balkanization process will be revealed. In the study, in this regard, a method based on the cause-effect relationship was adopted; and various scientific data, books, articles, internet resources, and official documents and reports were used.

Keywords: Africa, Balkanization, Angola, Colonialism, Cold War

¹ Doktora Öğrencisi, Şangay Üniversitesi, Küresel Çalışmalar Programı, ORCID 0000-0002-2351-1693
hsn-aydin@hotmail.com

Başvuru Tarihi (Received): 02.05.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Balkanlaşma kavramı literatürde belirli bir ülke ya da bölgedeki istikrarsızlaşma ve/veya parçalanma süreçlerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Başlangıçta yalnızca Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren Balkan coğrafyasındaki çatışmaları ve siyasi parçalanmaları vurgulamak için kullanılan bu ifade, zamanla hem coğrafi hem de kavramsal olarak daha geniş bir çerçeveye oturtulmuştur. Bu doğrultuda, söz konusu kavramın muhtevası incelendiğinde sosyal, kültürel, dini ve siyasi farklılıkların neden olduğu anlaşmazlıklar kadar, dış aktörlerin kendi çıkarları doğrultusundaki menfi uygulamalarının ve kışkırtmalarının da bir ülkenin ya da bölgenin Balkanlaşmasına giden süreçte önemli rol oynadığı görülebilmektedir.

Afrika kıtası yaklaşık beş yüz yıldır istikrarsızlaşma ve parçalanma süreçlerinden en fazla muzdarip olan kıta olarak karşımıza çıkmaktadır. Sömürgecilik döneminden Berlin Batı Afrika Konferansı'na (Berlin Konferansı), Soğuk Savaş'tan kıta ülkelerindeki sömürgelemlerin tasfiyesine kadar geçen zaman dilimleri içerisinde kıtanın muhtelif ülke ve bölgelerinde yaşananlar, Balkanlaşma kavramına en uygun örneklerden birini ya da birkaçını teşkil etmektedir. Berlin Konferansı'yla birlikte resmiyet kazanan sömürgeciliğin istikrarsızlaştırıcı yönü ve Soğuk Savaş yıllarında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) kıtadaki nüfuz arayışlarının Afrikalı -birçoğu yeni bağımsız- devletler üzerindeki etkileri, bu coğrafyada günümüze kadar uzanan sorunlara temel oluşturmaktadır.

Portekiz sömürgeciliğinden iç savaşa kadar uzanan süreçte Angola'da hüküm süren istikrarsızlık hali, Balkanlaşma mefhumunun Afrika'ya olan etkilerinin belirgin bir şekilde idrak edildiği örneklerin başında gelmektedir. Portekizliler tarafından yüzlerce yıl sömürülen ve vatandaşları köle haline getirilen bu ülkede, bağımsızlık yönünde atılan ilk adımlardan itibaren yaklaşık yarım yüzyıl boyunca şiddetli bir çatışma ortamı yaşanmıştır. Üstelik Portekiz'in 1975 yılında Angola'dan çekilmesi de ülkeye huzur getirmemiş, ülkedeki kanlı iç savaş ortamı Soğuk Savaş'ın ömrünü dahi aşarak 21. yüzyılın başına kadar sürmüştür. Angola'da onlarca yıl boyunca yaşanan sosyal, siyasi ve ekonomik istikrarsızlık ortamının en büyük müsebbibi ise hiç şüphesiz, uluslararası siyasetin önde gelen aktörlerinin sömürgecilik döneminde, Berlin Konferansı'nda ve Soğuk Savaş sürecinde ortaya çıkan ve dayatılan küresel nizam arayışlarıdır.

Sömürgecilik döneminin, Berlin Konferansı'nın ve Soğuk Savaş şartlarının Afrika'nın Balkanlaşmasına yönelik etkilerini Angola örneği üzerinden ele alan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Balkanlaşma kavramının ne ifade ettiği, hangi temel bileşenlere sahip olduğu ve nasıl bir tarihsel süreç içerisinde ortaya çıktığı kavramsal çerçeve adı altında tasnif edilmeye çalışılacaktır. İkinci bölümde, sömürgeciliğin yönetsel çerçevesinin belirlendiği Berlin Konferansı'nda ve dekolonizasyon süreçlerini de içerisine alan Soğuk Savaş sırasında yaşananlar Afrika'nın Balkanlaşması kapsamında irdelenecektir. Üçüncü bölümde ise Afrika'nın Balkanlaşması -ya da Balkanlaştırılması- durumu Angola örneği üzerinden ele alınacak ve bu ülkenin sömürgecilik dönemi, bağımsızlık savaşı ve iç savaş esnasında yaşadığı tecrübeler ortaya konulacaktır. Sonuç olarak ise elde edilen bulguların ve ileri sürülen iddiaların kısa bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Bu çalışmanın amacı Afrika'nın Balkanlaşmasında küresel aktörlerin tarihsel rolünün Angola örneği üzerinden incelenmesidir. Belirtilen amaca uygun olarak, araştırmalar yapılırken neden-sonuç ilişkisine dayanan bir yöntem benimsenmiş olup, bilimsel veriler, kitaplar, makaleler, internet kaynakları, resmî belge ve raporlardan yararlanılmıştır. Çalışma boyunca, “Balkanlaşma nedir?”, “Balkanlaşma kavramı nasıl bir tarihsel sürece karşılık gelmektedir?”, “Sömürgecilik dönemi, Berlin Konferansı ve Soğuk Savaş süresince yaşananlar Afrika'nın siyasi yapısını ve istikrarını nasıl etkilemiştir?”, “Sömürgecilik, Bağımsızlık Savaşı ve İç Savaş Angola'da nelere yol açmıştır?”, “Küresel aktörlerin Afrika'nın ve Angola'nın istikrarsızlaşmasındaki rolü nedir?”

“Balkanlaşma kavramı ile Angola’da yaşananlar arasında nasıl bir ilinti kurulabilir?” gibi sorulara yanıt aranacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

Günümüzde Balkanlar olarak adlandırılan bölgeye adını veren “Balkan” kelimesi Türkçe kökenli bir sözcük olup, Türk Dil Kurumu’na göre *sarp ve ormanlık sıradağ* anlamına gelmektedir (Türk Dil Kurumu, 2019). Bu kelimedenden türetilen siyasi ve jeopolitik bir kavram olan “Balkanlaşma” sözcüğü ise literatürde herhangi bir bölgenin siyasi, etnik, dini, sosyal, kültürel (vb.) olarak ayrışmasını ve -çoğu zaman- içerisinden birden çok devleti ortaya çıkaracak şekilde parçalanmasını ifade etmek için kullanılmaktadır (Arısoy, 2013: 83). Balkan sözcüğü, Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki ilerleyişine paralel olarak 600 yılı aşkın bir süredir kullanılmasına rağmen, nispeten yeni bir kavram olan Balkanlaşma tabiri yaklaşık bir asırdır literatürde kendisine yer bulmuştur. Söz konusu kavram, Almanlar tarafından I. Dünya Savaşı’nın arifesinde, İngilizler tarafından savaşın ilk yıllarından itibaren, Fransızlar tarafından ise I. Dünya Savaşı’nın hemen ardından kullanılmaya başlanmıştır (Arısoy, 2013: 83). Her ne kadar bu kavram ilk kez bahsi geçen devletler tarafından literatüre sokulsa da, Balkanlaşma kavramının tarihi kökenleri kendisini Devlet-i Aliyye olarak nitelendiren Osmanlı Devleti’nin dağılma dönemine kadar uzanmaktadır.

Eski gücünü yitirmesinin ardından Batılılar tarafından “hasta adam” olarak yaftalanan Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki topraklarında 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yaşanmaya başlanan, yer yer günümüze kadar süren istikrarsızlık ve çatışma ortamı Balkanlaşma kavramına temel oluşturmaktadır (TASAV, 2012: 16). Bu süre zarfında Fransız devriminin getirdiği milliyetçilik/ulusçuluk rüzgârının etkisiyle patlak veren Sırp İsyanı (1804), Yunan İsyanı (1821) ve Bulgar isyanı (1876) gibi isyanların nihai noktada bağımsızlığa ulaşması, söz konusu istikrarsızlık ve çatışma ortamının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bahsi geçen dönemde, Rusya başta olmak üzere dönemin güçlü aktörlerinin Balkanlardaki milliyetçi/ulusçu hareketleri destekleyen ve Devlet-i Aliyye’nin aleyhine bir surette faaliyet gösteren politik hamleleri de Balkanlardaki isyan hareketlerinin hızla tahrip edici bir hale bürünmesine yol açmıştır (TASAV, 2012: 15). Gelinek noktada, Balkan devletleri birer ikişer Osmanlı Devleti’nden koparken, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı, I. Balkan Savaşı ve II. Balkan Savaşı gibi gelişmeler çok parçalı, huzursuz ve kaotik bir Balkan coğrafyasının temellerini atmıştır.

Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki topraklarını kaybetme sürecinden hareketle, Balkanlaşma kavramı açıklanırken dış aktörlere nasıl yaklaşılacağı süregelen bir tartışmanın konusudur. Zira bu tarihlerde Almanlar Balkan devletlerinin parçalanmasında ve dolayısıyla Balkanlaşma kavramının ortaya çıkmasında doğrudan ya da dolaylı olarak gerçekleşen dış müdahalelerin yadsınamaz rolüne dikkat çekerken, Fransızlar söz konusu kavramın dış aktörlerin etkisiyle şekillendiği yönündeki görüşü görmezden gelmişlerdir (Arısoy, 2013: 84). Hakikatte ise Balkanlaşma kavramı -en azından başlangıçta- dış aktörlerin etkisini de bünyesinde barındırmaktadır. Bu kapsamda, söz konusu kavramla birlikte gelen ayrışma ve -çoğu zaman- parçalanma durumu genellikle madden ya da manen dış aktörlerden beslenmiş, bu aktörler tarafından kendi çıkarları doğrultusunda desteklenmiştir. Bu noktadan hareketle, Balkanlaşma kavramının temelinde kendisine yer bulan “dış aktörler tarafından desteklenme ya da kışkırtılma” durumu, bahsi geçen kavramın bir süre sonra yalnızca belirli bir coğrafyaya özgü olmaktan çıkıp uluslararası bir nitelik kazanmasına da olanak sağlamıştır.

Balkanlaşma ifadesinin kavramsal temelleri Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki dağılma süreci ile ortaya çıkmış olmakla beraber, söz konusu ifadeyi güçlendiren ve uluslararası siyasetin hafızasında yeniden canlandıran olay ise Yugoslavya’nın dağılma sürecinde yaşanan trajedilerdir. II. Dünya Savaşı’nın ardından 1945 yılında Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti adıyla kurulan bu devlet, Balkanlarda Osmanlı Devleti’nin ardından görece bir

istikrar ortamı sağlayabilen tek siyasi yapı olmasına rağmen karizmatik lideri Josip Broz Tito'nun 1980 yılında ölümünün ardından derin bir buhrana sürüklenmiş ve 12 yıl gibi kısa bir sürenin ardından ise lağvedilmiştir. Yugoslavya'nın dağılmasıyla beraber zamanla Bosna Hersek, Hırvatistan, Slovenya, Kuzey Makedonya, Sırbistan, Karadağ ve Kosova gibi bağımsız devletler ortaya çıkarken, bu süreçte Bosna başta olmak üzere Balkanların birçok bölgesinde yaşanan kanlı çatışmalar ve dehşetengiz katliamlar bir yandan Balkanlaşma kavramını yeniden gündeme getirirken, diğer yandan Balkan milliyetçiliğinin insanlık tarihinin gördüğü en acımasız ve kanlı milliyetçilik örneklerinden olduğu yönündeki görüşleri haklı çıkarırcasına tarihteki yerini almıştır.

Bulgar Tarihçi Mariya Todorava'nın *kabileciliğe, geriliğe, ıllkelliğe ve barbarlığa dönüş* olarak tanımladığı Balkanlaşma olgusu (2009: 3), zihinlerdeki olumsuz etkilerini uzun yıllar sürdürmüştür (Demirtaş, 2018: 189-190). Öyle ki, Yugoslavya'nın dağılmasının ardından tarih sahnesine bağımsız aktörler olarak çıkan bazı Balkan devletlerinin Avrupa Birliği üyelik süreci mevzubahis olduğunda, Balkanların istikrarsız, bölünmüş ve kanlı tarihi birlik üyesi ülkeler tarafından endişeyle karşılanmış ve bu devletlerin üyelik başvurularının kabulü noktasında Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin aksine tereddütlere neden olmuştur (Özgöker & Batı, 2017: 32). Nihayetinde ise zihinlerdeki kötü çağrışımı bertaraf etmek adına, bu coğrafyayı tanımlamak için Balkanlar yerine "Güneydoğu Avrupa" ifadesi kullanılmaya başlanmış ve Balkan ülkelerinin bir kısmının AB'ye üye olmaları mümkün olmuştur (Dede, 2011). Ne var ki, belirtilen isim değişikliğine rağmen Balkanlaşma kavramının olumsuz etkileri günümüzde dahi sürmekte, gerek Avrupa Birliği içerisinde gerekse uluslararası siyasette bölge ve/veya dünya ile ilgili en ufak bir olumsuz durumda Balkanlaşma senaryoları ivedilikle gündeme getirilmektedir.

Kavramsal olarak, Balkanlaşma olgusunun bazı temel aşamaları bünyesinde barındırdığı görülmektedir. İlk olarak, Balkanlaşma durumundan söz edilebilmesi için tarihi, bölgesel, etnik, ideolojik (vb.) bir sosyal parçalanma durumunun varlığı gerekmektedir. Ardından ise yerel elitlerin girişimleri ve birbirleri arasındaki mücadeleleri neticesinde heterojen ya da ortak aidiyetsiz bir toplumun ortaya çıkması beklenmektedir. Üçüncü olarak ise toplumsal huzursuzluğun başlaması, bu huzursuzluğun çoğu zaman dış aktörler tarafından teşvik edilmesi, içeride mücadele halinde olan siyasi elitin söz konusu huzursuzluktan beslenerek güç devşirmesi gibi durumlar ortaya çıkmaktadır. Son olarak ise istikrarsız, bağımsız ve kutuplaşan toplumun daha da politize olması ve kötü yönetimle beraber ülkenin madden ya da zihnen parçalanmasına giden sürecin şiddetlenmesi öngörülmektedir (Mendelski, 2017: 19). Bu doğrultuda, Balkanlaşma durumu son derece tahrip edici bir yapıya bürünmekte ve bünyesine sirayet ettiği toplumun gerek ulusal egemenliğini gerekse ekonomik, sosyal, siyasi (vb.) yönlerden istikrarını tehdit etmektedir.

Günümüzde Balkanlaşma kavramı oldukça geniş bir konseptte karşılık gelmektedir. Zira zamanla genişleyen bu kavram ile artık yalnızca siyasi bir parçalanma sürecini ifade etmekle yetinilmeyip, gayrimeşru yöntemlere yönelme, yolsuzluk, siyasi ve kanuni istikrarsızlık, iç savaş gibi durumları tanımlamak için de kullanılmaktadır (Mendelski, 2017: 6). Mevcut şartlar altında Balkanlaşma kavramının sınırları Balkan coğrafyasını aşmış durumdadır. Bilhassa Soğuk Savaş döneminde Doğu ve Batı kampları arasında yaşanan çok yönlü iktidar mücadelesinin uydu ülkelerde yol açtığı istikrarsızlık ve çatışma ortamı, Balkanlaştırma kavramının daha geniş bir boyutta ve dünya üzerindeki sorunlu bölgelerin genelini kapsayacak bir şekilde ele alınmaya başlanmasıyla sonuçlanmıştır. Hâlihazırda Ortadoğu'da veya Afrika'da yaşanan çeşitli istikrarsızlıklar ve kimi durumlarda patlak veren yerel çatışmalar da çoğu zaman Balkanlaştırma kavramı üzerinden, sözgelimi "Ortadoğu'nun Balkanlaşması" ya da "Afrika'nın Balkanlaşması" gibi tabirlerle anılabilmektedir (Makinde, 2018; Smith, 2011). Tam da bu noktada, Balkanlaşma durumunun oluşum sürecinde dış aktörlerin istikrarsızlık ve iç savaş durumlarındaki rolünün de dikkate alınmasıyla, Balkanlaşma kavramından Balkanlaştırma kavramına doğru bir geçiş

mevzubahis olabilmektedir. 1884-85 yıllarında gerçekleştirilen Berlin Batı Afrika Konferansı ile resmîyet kazanan sömürgeci eğilimlerden günümüze kadar uzanan süreçte yaşananlar, Afrika'nın Balkanlaşması kavramı ile olduğu kadar kıtanın Balkanlaştırılması kavramı ile de ifade edilebilecek açıklıktadır.

2. Afrika'nın Balkanlaşmasına Yol Açan Faktörler

2.1. Sömürgecilik, Berlin Konferansı ve Afrika'nın Balkanlaşması

Afrika'nın Balkanlaşması -ya da Balkanlaştırılması- kıtanın muhtelif ülke ya da bölgelerinin dış aktörlerin etkisiyle ekonomik, sosyal, kültürel, siyasi (vb.) yönlerden istikrarını kaybetmesine ilişkin süreci ifade etmektedir. Bahsi geçen istikrarsızlaşma/istikrarsızlaştırma sürecinin herhangi bir oldu-bitti sonucunda ansızın gerçekleşmiş olmayıp, yüzlerce yıllık bir birikimin ürünü olduğu vurgulanmalıdır. Bu süreç içerisinde, iki önemli dönüm noktası Afrika'nın Balkanlaşmasına giden yolun şekillenmesinde başat rol oynamıştır: Berlin Konferansı'nın toplanması ve Soğuk Savaş'ın kıtaya taşınması. Genel itibarıyla *“bir devletin başka ulusları, devletleri, toplulukları, siyasal ve ekonomik egemenliği altına alarak yayılması veya yayılmayı istemesi”* olarak tanımlanan (Türk Dil Kurumu, 2019) ve siyasi bir örgütlenme biçimi olarak modern anlamda devletin ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren çeşitli biçimlerde varlığını sürdüren sömürgecilik mefhumu, tarihte en şiddetli biçimde Afrika'da yaşanmış ve geçmişten günümüze dek kıtanın kaderini derinden etkilemiştir (Tandoğan, 2018a). Öte yandan, Afrika'yı da etki alanı içerisine alan sömürgecilik, Ferro tarafından *“yabancı bir toprağın işgalini, o toprağın işlenmesini ve göçmenlerin oraya yerleşmesini”* içerecek şekilde ifade edilmektedir (2005: 1). Bu kapsamda, 15. yüzyıldan itibaren bilhassa Portekizliler ve İspanyollar tarafından gerçekleştirilen Afrika'nın Güney ve Batı kısımlarının sömürgeleştirilmesine yönelik çabalar, Hollanda, Fransa, Büyük Britanya (İngiltere), Almanya, İtalya, Belçika gibi Avrupalı devletler tarafından din adamları, kâşifler, misyonerler ve ateşli silahlar vasıtasıyla desteklenmek suretiyle 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar kıtanın neredeyse tamamını kapsayacak şekilde ve çeşitli ölçülerde varlığını sürdürmüştür (Tandoğan, 2018a).

1870li ve 80li yıllarda Avrupa'nın önde gelen güçlerinin hızla sanayileşen ekonomilerini destekleyebilmek ve tamamlayabilmek için ihtiyaç duydukları ham madde ve pazar arayışları, bu devletlerin Afrika'ya olan ilgilerini ve kıtanın sömürgeleştirilmesine yönelik girişimleri arttırmıştır (Ocheni & Nwankwo, 2012: 46-47). Elbette, bahsi geçen sömürgeleştirme çabaları tam bir mutabakat halinde gerçekleşmemiş, zaman zaman Avrupalı devletler arasında çıkarların uyuşmazlığından kaynaklanan çeşitli anlaşmazlıklara, rekabetlere ve hatta çatışmalara neden olmuştur. Bu kapsamda, 19. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere ve Fransa Batı Afrika ile Mısır'da, Portekiz ve İngiltere Doğu Afrika'da, Fransa ve Belçika ise Orta Afrika'da kimin söz ve nüfuz sahibi olacağı hususunda çeşitli anlaşmazlıklar yaşamaktaydı (Heath, 2010). Bu dönemde, özellikle Belçika Kralı II. Leopold'un Kongo havzasındaki etkinliğini arttırması Fransa ile Belçika arasında ciddi bir soruna dönüşmüş, diğer uluslararası güçlerin de doğrudan ya da dolaylı olarak bu soruna müdahil olmalarıyla Kongo havzası sorunu dönemin Avrupalı sömürgeci aktörlerini ilgilendiren ve hızla sıcak bir çatışmaya sebebiyet verme riskini taşıyan bir yapıya bürünmüştü. (Duman, 2012: 1183). Bu doğrultuda, ikili görüşmelerle bu sorunun üstesinden tam anlamıyla gelemeyen ve olası bir çatışmadan kaçınmak isteyen Avrupalı devletler ise meseleyi müzakere masasında çözme arzusundaydı.

Kongo havzası sorununu müzakere masasında çözmek için beklenen diplomatik hamle, Afrika'da kolonileri bulunan Portekiz'in önerisi ve ülkesini sömürgecilik bağlamında daha etkili bir konuma taşımak isteyen Alman Şansölyesi Otto Von Bismarck'ın girişimiyle 15 Kasım 1884 tarihinde Almanya'nın Berlin şehrinde toplanan Batı Afrika Konferansı oldu (Harris, 1914: 56). Söz konusu konferansa neredeyse tamamı Avrupalı devletlerden oluşan 14 ülke katıldı: Avusturya Macaristan İmparatorluğu, Belçika, Danimarka, Fransa, İngiltere, Hollanda, Portekiz,

Rusya, İspanya, İsveç-Norveç Krallığı, Osmanlı İmparatorluğu ve Amerika Birleşik Devletleri (Fischer, 2015). Konferansın görünürdeki amacı Fransa ile Belçika arasında patlak veren Kongo Havzası'nın egemenliğinin kime ait olduğuna ilişkin anlaşmazlığın giderilmesi ve kıtanın Avrupalılar için stratejik olarak addedilebilecek Nijer Havzası gibi bölgelerinde “serbest ticaret” anlayışının hâkim kılınmasıydı (Craven, 2015: 32-33). Ne var ki, 28 Şubat 1885 tarihine kadar süren bu konferans, nihai olarak Avrupalı aktörlerin Afrika'yı aralarında barışçıl ya da herhangi bir çatışmaya mahal vermeyecek bir şekilde paylaşarak sömürme çabalarını hızlandırmaktan ve kıtaya yönelik sömürgeci girişimlerine “kendi içlerinde” meşruiyet kazandırmaktan öteye gidememiştir (Minawi, 2016: 9-12).

Berlin Konferansı'nın Afrika'nın sömürgeleştirilmesi hususunda getirdiği en önemli yenilik, sözlü işgal prensibinin yerine fiili işgal prensibini yerleştirmesidir (Armaoğlu, 1999: 47). Konferanstan önce kıtada herhangi bir yeri işgal edip sömürge haline getirmek isteyen ülkenin, işgal etmek istediği bölgenin kıyı kesimlerine çıkarma yapıp buranın bütünüyle kendisine ait olduğunu iddia etmesi büyük oranda yeterliydi. Bu kapsamda, daha önce Afrika'da herhangi bir ülke ya da bölgenin kıyılarına çıkarma yapan ülke, söz konusu bölgenin iç kısımlarında da hâkimiyet kurmuş olarak kabul ediliyordu. Berlin Konferansı ile birlikte bir aktörün Afrika'da sömürge sahibi olabilmesi için yalnızca kıyı bölgelerde değil, sömürgeleştirmek istediği yerin iç bölgelerinde de tam, kesin ve silahlı bir hâkimiyet kurması gerektiği şartı getirildi (Tanrıku, 2017: 60-62). Bu durum bir yandan sömürgeciliğin kendine has, acımasız dinamiklerini daha da karmaşık ve tahrip edici bir hale getirirken, diğer yandan meşrulaştırdığı sömürgeciliğin nasıl yapılacağını gösterme, yani yöntemini belirleme noktasında oldukça etkili oldu (Demir, 2011: 124). Berlin Konferansı'nda alınan kararların konferansa katılan devletler tarafından zamanında ya da Osmanlı Devleti örneğinde olduğu gibi birtakım tereddütlerin ardından gecikmeli olarak onaylanmasının ardından Afrika için yeni bir dönem başlarken, sömürgecilerin kıtaya gelmeleri ile birlikte vuku bulan kıtanın Balkanlaşma/Balkanlaştırılma süreci de sistemli bir şekilde ivme kazanmış oluyordu.

Afrika'nın -neredeyse tamamen- sömürge edinme eğilimindeki aktörler tarafından paylaşılması amacıyla düzenlenen Berlin Konferansı'nı takiben, sömürgeci devletler kıtayı işgal etmeye yönelik taarruzlarını arttırma yoluna gitti. Bu doğrultuda, Almanlar Güney Batı Afrika, Kamerun, Togo, Doğu Afrika ve Tanganyika Bölgesi'nde; Fransızlar Cezayir, Tunus, Senegal, Çad Gölü havzası ve Nijer havzasının bir kısmında; İngilizler Kenya, Madagaskar, Rodezya ve Nijer Havzası'nın aşağısında kalan bölgelerde; Belçika Almanların ve İngilizlerin desteği ile kendisinden çok daha büyük bir yüzölçümüne sahip Kongo'da ve Portekiz ise Fransızların desteği ile Angola, Gine-Bissau ve Mozambik'te ya yeni hâkimiyet alanları tesis ettiler ya da var olan hâkimiyetlerini uluslararası anlamda onaylatmak suretiyle daha da güçlendirdiler (Blij & Muller, 2010: 298). Konferans sırasında büyük devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda rakiplerine karşı nispeten daha güçsüz durumda olan Belçika ve Portekiz gibi ülkeleri desteklemesi, Afrika'nın sömürge haritasını ve kıtanın kendine has çeşitli dinamiklerini daha da karmaşık bir hale getirmiştir (Demir, 2011: 125). Bu durum neticesinde, küresel aktörlerin Afrika'daki uyuşmayan çıkarları müzakere masasına yansınca da kıtanın daha da istikrarsızlaşması kaçınılmaz bir hale gelmiştir.

Berlin Konferansı'nı izleyen yıllarda Afrika'daki etki alanlarını ve sömürgelerini oldukça genişleten sömürgeci aktörlerin kıtayı istikrarsızlaştırmalarına neden olan en talihsiz hamle ise söz konusu aktörlerin Afrikalıların sınırlarını kendi çıkarları doğrultusunda ve büyük oranda keyfi bir biçimde yeniden belirlemeleri oldu. Bu süreçte Afrika anakarasında ortaya çıkan siyasi yapıların sınırlarının ya da ülke yönetiminde iş birliğine gidilecek yerli unsurların belirlenmesi noktasında Afrika'nın coğrafi, sosyal, etnik (vb.) yapıları tamamen görmezden gelindi (Tanrıku, 2017: 262). Söz konusu keyfi sınır düzenlemelerinin sonucunda, yüzyıllardır bir arada yaşayan, aynı dine ya da ırka mensup, ortak bir kültürü paylaşan insanlar bir anda

birbirinden farklı devletlerin vatandaşları haline geldiler. Sömürgecilerin iktidarda buldukları dönemde bir şekilde hasıraltı edilebilen bu durum, Afrikalı devletlerin birer ikişer bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından ciddi problemlere neden oldu ve yeni bağımsız olan Afrikalı devletler kendilerini dışarıda sonu çeşitli çatışmalara kadar uzanan sınır anlaşmazlıklarının, içeride ise sosyal karmaşanın ve iktidar mücadelesinin ortasında buldular (Boyd, 1979: 2-4). Bu doğrultuda, Berlin Konferansı'nın Afrika'ya yönelik en önemli etkisi, kıtanın sosyal ve siyasi yapısını bozmak suretiyle Afrika'nın Balkanlaşması/Balkanlaştırılması sürecini önlenemez bir şekilde hızlandırması oldu.

Berlin Batı Afrika Konferansı'nın bir yansıması olarak ortaya çıkan tabloda, yüzyılın başında neredeyse tamamı Büyük Britanya, Fransa, Almanya, Portekiz, İtalya, İspanya ve Belçika tarafından sömürülen Afrika kıtası yaklaşık elli ayrı sömürge bölgesine ayrılmış, kıtada siyaseten bağımsız aktörler olarak nitelendirilebilecek yalnızca Etiyopya ve Liberya kalmıştı (Lukacs, 2018: 20). I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına gelindiğinde günümüzde Sudan, Lesotho, Botswana, Kenya, Uganda, Somali'nin bir kısmı, Gambiya, Gana, Nijerya, Zambiya, Malavi, Sierra Leone, Güney Afrika, Zimbabwe ve Esvatini Krallığı'nın (Svaziland) sınırları içerisinde kalan bölgeler Büyük Britanya tarafından; Cezayir, Çad, Gabon, Kongo Cumhuriyeti, Orta Afrika Cumhuriyeti, Benin, Gine, Mali, Fildişi Sahilleri, Moritanya, Nijer, Senegal, Burkina Faso, Cibuti, Madagaskar, Fas'ın bir kısmı ve Tunus sınırlarını kapsayan bölgeler Fransa tarafından; Kamerun, Tanzanya, Ruanda, Burundi, Namibya ve Togo'da yer alan bölgeler Almanya tarafından; Angola, Mozambik, Gine-Bissau'nun sınırları içerisindeki bölgeler Portekiz tarafından; Eritre, Libya ve Somali'nin bir kısmı içerisinde yer alan bölgeler İtalya tarafından ve Batı Sahra, Fas'ın bir kısmı ve Ekvatorial Gine İspanya tarafından sömürge haline getirilmişti. (Kavas, 2009: 394-397; Thompsell, 2019). I. Dünya Savaşı'nın ardından Almanya'nın mağlup olması ile birlikte bu devletin Afrika'daki sömürgeleri İngiltere ve Fransa arasında paylaşılırken, sömürgecilik dönemi bütün acımasızlığı ve yıkıcılığıyla 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir.

2.2. Soğuk Savaş'ın Afrika'nın Balkanlaşması Üzerine Etkileri

Yaklaşık 60 milyon insanın hayatını kaybettiği, Avrupa kıtasının gördüğü en dehşetengiz savaş olan II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi uluslararası ilişkiler sisteminin yapısında köklü değişiklikleri de beraberinde getirdi. Savaşın ardından yüzyıllardır uluslararası siyasetin başat aktörleri olan Avrupa devletleri küresel etkilerini ciddi oranda yitirirken, yeni düzende Avrupalı olmayan iki ana aktör, ABD ve SSCB, ön plana çıktı. Birbirinden çok farklı sosyal, ekonomik, siyasi (vb.) yapılaraya sahip olan kapitalist ABD ile komünist SSCB arasındaki hegemonya kurma yarışı, kıta Avrupa'sından Afrika'ya dek dünya üzerinde yer alan birçok bölgeyi ve bu bölgelerde yer alan ülkeleri genellikle keskin çizgilerle birbirinden ayırdı. En azından Avrupa'da sıcak bir çatışma ortamına dönüşmemesi nedeniyle Soğuk Savaş olarak adlandırılan bu rekabette, her iki taraf da uluslararası siyasetteki etki alanını genişletmeye ve rakibinin gücünü kırmaya yönelik bir mücadele verdi (Kissenger, 2012: 404-405). Washington'ın başını çektiği Batı Bloğu ülkeleri ile Moskova'nın liderliğini üstlendiği Doğu Bloğu ülkeleri arasındaki ideolojik mücadelenin ekonomik ve siyasi bir mahiyette tezahür etmesi dünyanın birçok bölgesinde olduğu gibi Afrika kıtasının da istikrarını derinden etkileyerek kıtada günümüze kadar uzanan sorunlara neden teşkil etti.

20. yüzyılın ikinci yarısında etkisini iyiden iyiye hissettiren Soğuk Savaş yılları, bir yandan Afrika kıtasında sömürgecilik döneminin sona ermesiyle kıtada yer alan halkların bağımsızlıklarını kazandığı bir sürece sahne olurken, diğer yandan sömürgeciliğin tahakkümünden kurtulan kıta halklarının kendilerini komünizm ile kapitalizm arasındaki amansız rekabetten kaynaklanan yeni bir tahakkümün ortasında bulmalarına neden oldu. Avrupalı devletlerin II. Dünya Savaşı'nın ardından güç kaybetmelerine sistemin iki ana

unsurundan biri durumuna gelen SSCB'nin Batı Bloğu ülkelerinin bazılarının sömürge sahibi olmalarına yönelttiği sert eleştiriler eklenince, Soğuk Savaş'ın getirdiği uluslararası konjonktür Afrikalı halkların bağımsızlığı için “son derece verimli yıllar” olarak tarihe geçti (Bulut, 2006: 87). Zira Soğuk Savaş politikalarının etkisini sürdürdüğü yıllarda 47 Afrika devleti (1955-59 yılları arasında 7, 1960-69 yılları arasında 31, 1970-79 yılları arasında 8 ve 1980-89 yılları arasında 1) “kontrollü bir şekilde” bağımsızlıklarına kavuştu. Ancak kontrollü bağımsızlık vurgusundan da anlaşılacağı üzere, bağımsızlığın kazanılması Afrika kıtası ülkeleri için ekonomik ve siyasi olarak “tam bağımsız” olacakları anlamına gelmiyordu. Bu kapsamda, dünyanın her yerine taşınan Soğuk Savaş atmosferi Afrika kıtasına da taşındı ve sömürgecilerden henüz kurtulan Afrikalı devletler kendileri ile herhangi bir şekilde doğrudan bir alakası olmayan bir rekabette, komünizm-kapitalizm rekabetinde, taraf olmaya zorlandı.

Soğuk Savaş süresince kıta ülkeleri ABD ve SSCB yönetimlerinin dış politikalarında birbirlerinin gücünü ve etki alanını dengelemek ve birbirlerine karşı üstünlüklerini kanıtlamak için kullandıkları birer araçtan fazlası değildi (Cox & Stokes, 2012: 299). Yeni bağımsız olan Afrikalı devletlerin bazılarının SSCB'nin sınıf mücadelesi, sömürgecilik ve ezilen halklar ile ilgili söylemlerine sempati duyarak komünizme meyiletmesi, ABD yönetimini Domino Teorisi'nden hareketle komünizmin kıtada hareket sahası bularak yayılabileceği noktasında endişelendirdi ve bu devletin Afrika'ya olan ilgisi SSCB'nin buradaki nüfuzunu arttırmasıyla doğru orantılı olarak arttı (Sarı, 2012: 97). Hem Moskova yönetiminin hem de Washington yönetiminin kıtaya olan ilgilerinin artması ise, bu aktörlerin Afrika'nın iç işlerine daha fazla müdahil olmasıyla sonuçlandı. Örneğin, ABD, Güney Afrika'da hüküm süren ve siyahlara yönelik acımasız uygulamaları ve katı komünizm aleyhtarlığı ile bilinen Apartheid rejimini bölgesel ve küresel çapta destekleyerek bu rejimin 1994 yılına kadar ayakta kalmasına katkı sağlarken (Schraeder, 1994: 189, 193-194), Etiyopya ile Somali arasında patlak veren Ogedan Eyaleti menşeli savaş bir anda Soğuk Savaş'ın iki büyük aktörünün nüfuz mücadelesine dönüşmüş ve iki Afrika ülkesi arasındaki bir sınır anlaşmazlığı hızla kıta sınırlarını aşan bir mesele haline gelmiştir (Kigen, 2002).

ABD ile SSCB arasındaki nüfuz mücadelesinin Afrika'ya taşınması zamana ve şartlara göre diktatörlerin desteklenmesine, devlet adamlarına suikastlar düzenlenmesine ve Afrika ülkelerinde yaşanan iç savaşların daha da tahrip edici bir hale gelmesine de sebep olmuştur. Anlaşılacağı üzere, dönemin en önemli iki aktörünün Afrika'daki rekabeti Avrupa'da olduğu gibi Doğu Bloğu ve Batı Bloğu şeklindeki bütünsel bir yapıdan değil, büyük oranda ideolojik tabanlı stratejik tercihlerden kaynaklanıyordu. Söz konusu tercihlerin neticesinde ise, kimi zaman ülke içi iktidar mücadeleleri dahi Soğuk Savaş'ın bir enstrümanı haline geldi. Bu kapsamda, Zaire'yi (Demokratik Kongo Cumhuriyeti) 32 yıl (1965-1997) demir yumrukla yöneten Mobutu Sese Soko ABD yönetimi tarafından dolaylı olarak da olsa desteklenirken (Reno, 1997: 41-42; Hartung&Moix, 2000), SSCB ile yakın ilişkiler kurduğu öne sürülen selefi Patrice Lumumba'nın öldürülmesinde gerek Mobutu'nun gerekse CIA'nın rolü olduğu uzun yıllar iddia edildi (Dewlin, 2007: 94-97; Ntalaja, 2011). Soğuk Savaş'ın istikrarsızlaştırıcı yüzü bir başka örnekte ise Angola'da yaşanan iç savaşta kendini gösterdi. Ülkede verilen bağımsızlık mücadelesinin ardından sömürgeci Portekiz'in burayı terk ettiği 11 Kasım 1975 tarihinden Jonas Savimbi'nin öldürüldüğü 2002 yılına kadar süren ve büyük oranda “Movimento Popular de Libertação de Angola/Angola Halk Kurtuluş Hareketi (MPLA)” ile “União Nacional para a Independência Total de Angola/Angola'nın Tam Bağımsızlığı için Ulusal Birlik (UNITA)” arasında gerçekleşen bu iç savaşın tarafları ABD, SSCB, Küba, Çin, Güney Afrika gibi ülkeler tarafından ideolojik ve siyasi saikler üzerinden desteklenmiş ve bu durum söz konusu iç savaşın ülke içi iktidar mücadelesini aşarak çok boyutlu ve çok aktörlü bir yapıya bürünmesine neden olmuştur (Bayram, 2016: 367-370).

1884-85 yıllarında Berlin’de gerçekleşen Batı Afrika Konferansı’nın ve II. Dünya Savaşı’nın ardından patlak veren Soğuk Savaş’ın Afrika’daki etkileri günümüzde dahi devam eden birçok sorunun kaynağını oluşturmaları itibariyle Afrika’nın Balkanlaştırılmasına zemin teşkil etmektedir. Bu dönemlerde yaşananlar, aktörleri ve yöntemleri değişse de, Afrika’nın temel dinamiklerinin küresel güçler tarafından kıtanın gerçekleri yadsınarak kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirilmesinin kıtada doğurduğu sonuçları göstermesi itibariyle önemlidir. Böylece, Berlin’de çizilen hayali sınırlar gerçeğinden çok başka bir Afrika tablosu ortaya çıkarmış, Soğuk Savaş şartları ise Afrika’daki istikrarsızlığı, SSCB ile ABD’nin tüm dünyada yürüttüğü ideolojik temelli bir rekabet uğruna, perçinlemiştir. Bu kapsamda bir yandan kıtanın sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi yapısı alt-üst edilirken, diğer yandan Afrika ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından birçoğu Avrupalı devletlerin Berlin’deki müdahaleleri sonucu ortaya çıkan yerel ve bölgesel sorunlar Soğuk Savaş’ın aktörleri tarafından olduğundan çok daha fazla bir şekilde büyütülmüştür. Üstelik bu dönemde Bağlantısızlar Hareketi gibi Soğuk Savaş felsefesini ve taraf olmayı reddeden oluşumlar ise bizzat bu savaşı yürütenlerden biri olan ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles tarafından “dar görüşlülükle” itham edilmiştir (Buçukçu, 2012: 54). Nihai olarak, 1975-2002 yılları arasında Angola’da yaşananlar Berlin Konferansı’nın körüklediği sömürgecilik ateşinin ve Soğuk Savaş’ın kıtaya yönelik etkilerinin yarattığı tahribatı tüm gerçekliğiyle göstermektedir.

3. Afrika’nın Balkanlaşması: Angola Örneği

3.1. Angola’da Sömürge Dönemi

Afrika’nın Güneybatı kıyılarında yer alan ve renkli tarihine rağmen sömürgecilik öncesi dönemleri çoğu kez görmezden gelinen Angola, 17. yüzyıldaki kısa süreli Hollanda istilası bir kenara bırakılacak olursa 16. yüzyıl sonlarından 20. yüzyılın son çeyreğine kadar Portekiz tarafından sömürülmüştür (Bhanot, 2005: 3-4). 15. yüzyılın sonlarında Portekizliler ilk kez Güneybatı Afrika kıyılarına geldiklerinde, bugünkü Angola toprakları irili ufaklı krallıkların ve federasyonların birleşimi şeklinde örgütlenen Kongo Krallığı’nın bir parçasıydı (Meijer & Birmingham, 2004: 11). 16. yüzyılda burada ülkenin günümüzdeki başkenti olan Luanda’yı kuran Portekizli sömürgeciler, zaman içerisinde Angola’yı sömürgeleştirirken bu bölgede altın ve benzeri değerli madenler bulmayı ümit etmişler, fakat bir süre sonra burada kendileri için çok daha değerli bir emtianın, köle ticaretinin var olduğunu görmüşlerdi (Oliver & Atmore, 2001: 174). Bu kapsamda, Portekiz sömürgeciliğinin başladığı tarihten Angola’da köle ticaretinin şeklen de olsa yasaklandığı 19. yüzyılın ortalarına dek Angola’da yaşayan yaklaşık iki milyon insanın Brezilya’ya ve Kuzey Amerika’ya köle olarak götürüldüğü tahmin edilmektedir (Collelo, 1991: 15). İlerleyen süreçte Angola’da bakır, kömür ve petrol gibi değerli kaynakların da bulunduğu farkına varılması ve kahve ile pamuk gibi ihracat bağlamında önemli tarım ürünlerinin yetiştirilmesi Angola’yı Mozambik ve Gine Bissau’nun önüne geçirerek Portekiz’in Afrika’daki en önemli sömürgesi haline getirecekti (South African History Online, 2019).

Askeri gücünün yanı sıra Angola’da ve sömürge haline getirdiği diğer Afrika ülkelerinde etkinliğini pekiştirmek için Hristiyanlığa ait değerleri de bir araç olarak kullanmaktan çekinmeyen Portekiz, bütün bu çabalarına rağmen yapılmasını bizzat kendisinin teklif ettiği Berlin Konferansı’na kadar uzanan süreçte kıtadaki sömürge bölgelerinin iç kesimlerinde tam ve kesin bir hâkimiyet kuramamıştı. Zira bu süreçte, Portekiz’in bölgedeki hâkimiyet iddialarına rağmen, zaman zaman Kongo Krallığı’nda yer alan çeşitli unsurlar ile çatışmalar yaşadığı görülebilmekte, Avrupalılar ise bu bölgenin mutlak bir şekilde Portekiz’in sömürgesi olduğunu alenen onaylamamaktaydı. 1884-85 yılları arasında gerçekleşen Berlin Konferansı’nın ardından bir yandan Angola’nın Portekiz’in nüfuz alanı içerisinde olduğu Avrupalı devletler tarafından müzakere edilerek onaylanırken, diğer yandan da konferans kararlarından olan fiili hâkimiyet teorisi uyarınca Portekiz’in Angola’nın ve diğer sömürgelerinin iç kesimlerini de işgal

zorunluluğu doğdu ve böylece bu ülkenin Afrika'daki sömürgelerini sağlamlaştırma adına kapsamlı bir işgal süreci de başlamış oldu. Bunun sonucunda, Portekiz uzun uğraşlar neticesinde ancak 1920li yıllara gelindiğinde Portekiz Angola'sı olarak adlandırılan bu ülkede tam manasıyla bir hâkimiyet tesis edebildi (Guimaraes, 1992: 95-96; South African History Online, 2019).

Angola'da tam hâkimiyet tesis etme aşamasında oldukça büyük bir çaba sarf eden sömürgeci Portekiz idaresi, bu ülkede şehirler, kasabalar, ticaret merkezleri, demir yolları ve limanlar inşa ederek ülkede azınlıkta bulunan beyaz elitin başarılı bir şekilde ülkeyi yönetmesine olanak sağlama arzusunda idi. Ancak bu dönemde Portekiz'de yaşanan siyasi gelişmeler Angola'yı da doğrudan etkilemekteydi. 20. yüzyıla kadar monarşi ile yönetilen bu ülkede önce 1910 yılında Cumhuriyet ilan edilmiş (Sardica, 2011: 64), ardından ise 1926 yılında daha sonra "Salazar diktatörlüğü" olarak adlandırılan de facto bir askeri diktatörlük kurulmuştur (Baiôa vd., 2003: 5). Bu tarihten itibaren, Portekiz'de iktidara gelen askeri cunta, Angola'da merkezi otoriteyi sağlamlaştırma yolunda adımlar atmak durumunda kalmıştır. Bu dönemde, tıpkı kendinden öncekiler ya da diğer sömürgeciler gibi, Portekiz'in Angola'da bulunma amacının ekonomik nedenlere dayalı olmadığına ve ülkenin Afrika ile Asya'daki sömürgelerini uygarlaştırma misyonunun olduğuna vurgu yapan (Åkesson, 2016: 276) Lizbon'daki iktidarın 1930 yılında çıkardığı Sömürge Kanunu bu yolda atılan en önemli adım olma özelliği taşıyordu (Collelo, 1991: 21). Artan göçlerle birlikte 19. yüzyılın ortalarında yalnızca 2.000 olan Angola'daki Portekizli (beyaz) sayısı, 20 yüzyılın ortalarına gelindiğinde 40 bin, sömürgecilik döneminin sonlarına doğru geldiğinde ise neredeyse 350 bini bulmuştu (Bender, 1978: 228). 1951 yılında Birleşmiş Milletler'in (BM) baskıları sonucu söz konusu Sömürge Kanunu yürürlükten kaldırılırken, 1961 yılında Portekiz'in sömürgelerinde yaşayan bütün bireylere vatandaşlık hakkı vermesi ise artık sömürge koşulları altında yaşamak istemeyen Afrikalı ve Asyalı halklar için yeterli değildi.

3.2. Angola'da Bağımsızlık Mücadelesi

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Portekiz'in Afrika'daki sömürgelerinde hareketlenmeler başlamıştı. Değişen dünya şartları uyarınca sömürgeciliğin artık sürdürülmesi zor bir yönetim biçimi haline gelmesinden ötürü Afrika'da birçok devletin bağımsızlığını kazandığı bir ortamda, Portekiz'de hüküm süren Salazar diktatörlüğünün 1950li ve 60lı yıllarda Afrika'daki sömürgelerindeki baskısını arttırması, Angola'da Portekiz sömürge yönetimine karşı bağımsızlığı amaçlayan silahlı direniş hareketlerinin ortaya çıkmasına neden oldu. Bağımsızlık yolundaki ilk eylem, MPLA adlı yapılanmanın 1961 yılının şubat ayında ülkede bulunan polis merkezlerine saldırması ve siyasi tutukluları serbest bırakmaya çalışmasıydı. MPLA'nın hapisane saldırılarını orijinal adı Frente Nacional de Libertação de Angola olan Angola Ulusal Kurtuluş Cephesi'nin (FNLA) de önemli rol oynadığı ülkenin kuzeyindeki geniş çaplı ayaklanmalar izledi. Bu ayaklanmalar güç kullanılarak bastırılrsa da, oluşan gergin ortam 1975 yılına kadar sürecek olan bağımsızlık savaşının başladığının habercisiydi (Collelo, 1991: 28-29). Bağımsızlık için hareket eden bu iki gruba, başlangıçta FNLA ile birlikte hareket eden fakat daha sonra bu gruptan ayrılarak yeni bir oluşuma giden Jonas Savimbi'nin liderliğindeki Afrika'nın Tam Bağımsızlığı İçin UNITA da katıldı.

Angola'da Portekiz sömürge yönetimine karşı yürütülen bağımsızlık çabalarının en dikkat çekici yönü tek bir elden yürütülememesiydi. Zira birbirlerinden farklı siyasi görüşlere ve sosyal tabanlara sahip olan FNLA, MPLA ve UNITA aynı anda hem işgalci Portekiz kuvvetleriyle hem de birbirleriyle savaş halindeydi. Örneğin, 1961 yılında FNLA lideri Holgen Roberto komşu ülke Zaire'de Afrika Birliği tarafından da tanınan bir sürgün hükümeti kurduğunda, Jonas Savimbi bu hükümetin en fazla göze çarpan üyelerinden biriydi (Bayram, 2016: 369). Ne var ki, 1964 yılına geldiğinde Roberto ile Savimbi arasında çıkan anlaşmazlık, Savimbi'nin FNLA'dan ayrılmasına ve 1966 yılına UNITA'yı kurmasına yol açtı (Whitaker, 1970: 19). UNITA lideri FNLA'yı

yalnızca ülkenin kuzeyinde bulunan ve Bakongo dili konuşan halklara odaklanmakla suçlarken, MPLA'yı da yeterince Afrikalı olmamakla eleştiriyordu. Savimbi'ye göre kendi kurduğu UNITA ise Angola'nın Afrikalı sakinlerinden oluşan bir topluluktan oluştu (South African History Online, 2019). Bütün bu direniş hareketlerinin Marksist/Sosyalist unsurlarla çeşitli bağlantıları bulunmalarına rağmen, MPLA içlerinde en dikkat çekeniydi. Zamanla sosyalizmden uzaklaşan FNLA'nın ABD ve Güney Afrika gibi ülkelerden maddi ve manevi destek aldığı bir ortamda, MPLA SSCB, Küba, yasaklanan Portekiz Komünist Partisi ve bazı Doğu Bloğu ülkeleri tarafından desteklenmekte, uluslararası alanda istediği dış yardımı almakta zorlanan UNITA ise Angola'nın güneyinde yer alan kabilelerdeki güçlü aidiyet bağları sayesinde ayakta durmaktaydı (Collelo, 1991: 31-34).

Portekiz'deki dikta yönetimi ise Angola'da bağımsızlık yanlısı hareketlere karşı bir yandan halkın gönlünü kazanmak için çeşitli sosyal ve ekonomik reform hareketlerine girişirken, diğer yandan zaman içerisinde yaklaşık 70.000 askerini bu ülkeye sevk etmiştir. Bu kapsamda, reform girişimleri istenilen katkıyı sağlayamazken, silahlı direnişlere karşı bölgeye Portekiz askerlerinin gönderilmesi on binlerce Angolalının hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır (South African History Online, 2019). Bu süreçte Portekiz sömürge yönetiminin isyan hareketlerini bastırmak için uçaklardan bomba atmak ve kimyasal silah kullanmak gibi yöntemleri benimsemesi savaşı daha da sertleştirmiş ve bu bölgenin istikrarını iyiden iyiye bozmuştur. Direniş hareketlerine ek olarak, kahve ve pamuk plantasyonlarında ağır koşullar altında çalışan Afrikalı işçilerin zaman zaman çıkardıkları isyanlar da, Portekiz yönetiminin Angola'daki etkinliğini sarsacak niteliktedir. Bu dönemde Portekiz Sömürge yönetimi, ayrıca, Soğuk Savaş'ın hâkim söyleminden faydalanarak Angola'daki bağımsızlık çabalarına karşı yürüttüğü askeri operasyonları komünizmle mücadele kapsamında değerlendirmiş ve uluslararası toplumda komünizm aleyhtarlığı üzerinden destek arayışına gitmiştir. Ne var ki, 1961 yılında başlayan silahlı çatışmalar 1974 yılına kadar kesin bir kazanımı olmaksızın devam etmiş ve Portekiz Sömürge Yönetimi bir yandan Angola'dan dış dünyaya ihraç ettiği alkol, pamuk ve kahve gibi ürünler ve yeni yeni keşfetmeye başladıkları petrol vasıtasıyla savaş ekonomisinin çarklarını döndürmekte zorluk çekmezken, diğer yandan on binlerce Angolalı başta savaş ortamı olmak üzere çeşitli nedenlerle hayatını kaybetmiştir (South African History Online, 2019).

Angola'daki bağımsızlık savaşının kaderini değiştiren olay ise Portekiz'de 25 Nisan 1974 tarihinde sol görüşlü askerler tarafından gerçekleştirilen ve Karanfil Devrimi adı verilen askeri darbe ile Marcelo Caetano'nun iktidardan indirilmesi olmuştur (Oliveira, 2017: 1-2). Yeni yönetimin Afrika'daki Portekiz sömürgelerine bağımsızlık sözü vermesi üzerine, 1975 yılının ocak ayında Portekiz hükümeti, MPLA, FNLA ve UNITA'nın temsilcileri ile bir araya gelmiş ve bu görüşmede aynı yılın Ekim ayında ülkede demokratik seçimlerin gerçekleştirilmesine, 11 Kasım 1975 tarihinde ise Portekiz'in Angola'dan çekilerek bu ülkeye bağımsızlığını vermesine karar verilmiştir (Guimaraes, 1992: 50). Bu kapsamda, savaş koşullarının sona ermesi münasebetiyle siyasi birer kimlik kazanan MPLA, FNLA ve UNITA'nın Ekim ayında yapılacak olan seçimlerin ardından geniş bir koalisyon hükümeti oluşturması beklenirken, masadaki hesap pratiğe uymamış ve seçimlere birkaç ay kala bu üç siyasi parti -ya da bağımsızlık savaşı veren silahlı grup- arasındaki eski hesaplaşmalar ve çatışmalar yeniden gün yüzüne çıkarılmıştır. Sonuç olarak Angola'daki Portekiz sömürgecilğine karşı yürütülen mücadelenin tek bir elden idare edilememesi, Portekiz'in Angola'dan çekilmesinin ardından bu ülkede büyük bir güç boşluğuna neden olmuştur. Böylece, Angola'da sömürgecilik mefhumu 11 Kasım 1975 tarihinde ortadan kalkarken, Portekiz'in ülkeden çekilmesinden sonra da devam eden iç savaş ortamı ise daha şiddetli ve karmaşık bir hal almıştır.

3.3. Angola İç Savaşı

Portekiz'in Angola'dan ayrıldığı 11 Kasım 1975 tarihinden itibaren FNLA, MPLA ve UNITA'dan hangisinin iktidarı devralacağı yönündeki rekabet, bu ülkede onlarca yıl sürecek yeni bir iç savaş sürecini başlatmıştır. 1975 yılının Ekim ayında gerçekleştirilecek olan seçimlerden önce, UNITA lideri Jonas Malheiro Savimbi Portekiz'in son bir kolonyal görev olarak seçim sürecini yürütmesini talep etmekteydi, ancak vakit kaybetmeksizin Angola'yı terk etmek isteyen Portekiz'in yeni hükümeti bu talebe sıcak bakmadı (South African History Online, 2019). Ülkede kimin hâkimiyet sağlayacağı sorusu ise büyük oranda başkent Luanda'nın kimin kontrolünde olacağına sorusunun cevabına bağlıydı. Portekiz'in ülkeden ayrılmasının ardından, bağımsızlık savaşının en önemli unsurlarından olan MPLA başkenti kontrol altına aldı ve burada parti lideri Agostinho Neto'nun devlet başkanı olduğu bir hükümet kurdu. Ortaya çıkan siyasi tabloya göre, MPLA başkanı bağımsız Angola'nın ilk devlet başkanı olmuştu, ancak MPLA hükümetini ve dolayısıyla Neto'nun devlet başkanlığını kabul etmeyen FNLA ve UNITA güçlerini birleştirerek Angola'nın Ambriz köyünde alternatif bir hükümet kurduklarını ilan etti (Petithomme, 2011: 63). Bu durum, yaklaşık 15 yıldır savaş halinde olan Angola'da iç savaşın Portekiz sömürgeciliğinden sonra da devam edeceği anlamına gelirken, ülkedeki iç savaş ortamı Soğuk Savaş rekabetinin Afrika'ya taşınmasının ve dolayısıyla Afrika'nın Balkanlaşmasının en net örneklerinden birini oluşturacaktı.

Tıpkı bağımsızlık mücadelesi yıllarında olduğu gibi, MPLA iç savaşta da SSCB, Küba ve diğer Doğu Bloğu ülkelerinden maddi ve manevi destek gördü. Öte yandan FNLA ABD, Çin ve Zaire tarafından, UNITA ise ABD, Güney Afrika ve birçok Afrikalı devlet adamı tarafından desteklendi (Tandoğan, 2018b: 49-54). Bu süreçte SSCB, MPLA'ya yaklaşık 400.000 milyon dolar değerinde yardım yaparken, Angola'nın kendisi için ikinci bir Vietnam olması ihtimalinden çekinen ABD'nin FNLA, UNITA ve Güney Afrika ittifakına olan desteği ise yaklaşık 30 milyon dolar civarında kaldı (Oran, 1997: 318). Geline nokta UNITA, FNLA ve MPLA arasındaki iktidar mücadelesi hızla Soğuk Savaş'ın ideolojik çatışma ortamına ayak uydurdu. Bu minvalde, ABD ve SSCB Angola iç savaşındaki tarafları tam anlamıyla rakibinin etki alanını kırmak amacıyla desteklerken, iç savaşın tarafları ise küresel siyasetin önde gelen iki gücünden destek ve yardım almak umunduydu. Ayrıca, komünist MPLA'nın kendi ülkesindeki siyahları etkilemesinden ve/veya desteklemesinden çekinen Güney Afrika da, bu partinin karşısında yer almakla yetinmeyip MPLA'yı iktidardan düşürebilmek için Namibya'nın tamamı ile Angola'nın %10'unu işgal etti (Sarı, 2012: 99). Küba ise iktidardan alaşağı edilmek istenen komünist dostlarını korumak için binlerce askerini Angola'ya gönderdi (Petithomme, 2011: 67). Böylece, normal şartlar altında yalnızca Angola'yı ilgilendirebilecek bir iç savaş, Soğuk Savaş koşulları nedeniyle hızla bölgesel ve hatta küresel bir boyut kazandı.

Dış aktörlerin ideolojik saikler üzerinden Angola İç Savaşı'na müdahil olmasıyla birlikte, ülkede iç savaşın yazgısı Soğuk Savaş'ın kaderi ile kenetlenmişti. İç savaşla geçen on yılı aşkın bir sürenin ardından, Soğuk Savaş şartlarının yumuşamaya başlaması bir yandan iç savaşın taraflarını müzakere masasına yaklaştırırken, diğer yandan Küba ve Güney Afrika'nın Angola'daki askerlerini çekmeye başlamalarına neden oldu. İlerleyen süre zarfında Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve ardından Güney Afrika'daki ırkçı rejimin yıkılması ile birlikte SSCB, ABD ve Güney Afrika gibi aktörlerin Angola İç Savaşı'ndan uzaklaşması, FNLA'nın güç kaybederek iç savaşta muhalefetin bütün yükünü UNITA'ya bırakması ve Zaire'nin UNITA'ya olan desteğinin tek başına yeterli olmaması gibi nedenler, Angola İç Savaşı'ndaki tarafları 1991 yılında yapılan bir anlaşmayla bir süre için ateşkese ve normalleşmeye yöneltmişse de, 1992 yılında yapılan seçimlere hile karıştırıldığı iddia eden UNITA lideri Savimbi, hükümet birliklerinin UNITA merkezlerine saldırmasına, önde gelen UNITA yetkililerinin öldürülmesine ve yaklaşık 30.000 UNITA ve FNLA taraftarının katliamına kadar varan bir dizi anlaşmazlığın neticesinde yeniden silaha sarıldı (Bayram, 2016: 366-369). Nihai noktada, Angola İç Savaşı'nın

ömrü Soğuk Savaş'ı da aşarak, 2002 yılında UNITA lideri Savimbi'nin öldürülmesine kadar sürdü. Yaklaşık 15 yıl süren bağımsızlık mücadelesinden ve 27 yıl süren kazananı olmayan bir iç savaştan geriye ise on binlerce vatandaşının hayatını kaybettiği, yüzbinlerce vatandaşının yaşadığı yeri terk etmek zorunda kaldığı, kaynakları savaşla harap olmuş bir ülke kaldı.

4. Sonuç

Bir ülkede ya da bölgede çoğunlukla dış aktörlerin etkisiyle etnik, dini, sosyal, siyasal vb. nedenlerden ötürü patlak veren ve genellikle söz konusu ülkenin ya da bölgenin parçalanmasına neden olan istikrarsızlaşma sürecine Balkanlaşma adı verilmektedir. Afrika kıtası ülkelerinin birçoğu sömürgecilik dönemi, dekolonizasyon süreçleri ve Soğuk Savaş döneminde karşı karşıya kaldıkları atmosfer nedeniyle, sosyal ve siyasal alandaki etkileri günümüze kadar süren Balkanlaşma durumunu en yoğun olarak yaşayan ülkeler olarak dikkat çekmektedir. Bu kapsamda, 20. yüzyılın ikinci yarısından 21. yüzyılın ilk yıllarına kadar neredeyse sürekli bir surette çatışma halinde olan Angola'da yaşananlar, Balkanlaşma durumunun birçok örneğinde olduğu gibi nihai olarak bir bölünmeyle sonuçlanmamışsa bile, oluşan istikrarsızlık ve çatışma ortamı bağlamında söz konusu durumun en net örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Sömürgecilik dönemi ile birlikte toprakları ve insan gücü elinden alınan, insanları kendi topraklarında ya da doğdukları topraklardan çok uzak yerlerde köle statüsüne getirilen ve kıtanın gerçek sahiplerinin kendi inisiyatifleriyle modern anlamda hiçbir sosyal ve siyasi düzen kurmalarına olanak verilmeyen Afrika ülkeleri gerek siyasi olarak, gerek ekonomik olarak, gerekse kimliksel olarak Avrupalı sömürgeci güçler tarafından istismar edilmişlerdir. Sömürgelerin paylaşılması hususundaki bir anlaşmazlığın çözüme kavuşturulması nedeniyle 1884-85 yılları arasında Berlin'de düzenlenen Batı Afrika Konferansı ise bir taraftan sömürgeciliği ve Afrika'nın paylaşımını Batı merkezli uluslararası hukuk kapsamında tamamen yasal bir hale getirirken, diğer taraftan ise sömürgeciliğin yöntemini belirleyerek Afrika'nın Avrupalı güçler tarafından işgalini ve istismarını hızlandırmıştır. Böylece, 20. yüzyılın başına gelindiğinde, Etiyopya ve Liberya dışında kıta ülkelerinin tamamı Batı emperyalizminin boyunduruğuna girmiş, bu ülkelerdeki sosyal, ekonomik, kültürel, siyasi (vb.) yapılar kıtada yaşayanların ihtiyaçlarına göre değil, işgalcilerin çıkarlarına göre düzenlenmiştir.

Yüzyıllarca sömürge yönetimleri altında yaşadıktan sonra, II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı uluslararası konjonktür nedeniyle "kontrollü bir şekilde" bağımsızlıklarına kavuşan Afrikalı halklar, sömürgecilerden miras kalan çeşitli sorunlar ve mevcut uluslararası atmosfer nedeniyle arzu ettikleri tam bağımsızlığa bir türlü kavuşamamıştır. Bu süreçte, ABD ile SSCB arasında patlak veren ve Soğuk Savaş olarak adlandırılan ideolojik mücadele neticesinde, bağımsızlıklarına yeni kavuşan Afrika ülkeleri kendilerini kapitalistler ile komünistler arasında gerçekleşen bir nüfuz paylaşım savaşının ortasında bulmuşlardır. Üstelik Soğuk Savaş ortamı Afrika'da kimi zaman Angola örneğinde olduğu gibi sıcak savaşlara evrilmiş, sömürge sisteminden miras kalan eski sorunlar ise tahrik edilerek daha da içinden çıkılmaz bir hale getirilmiştir. Soğuk Savaş'ın tarafı olan Afrikalı yeni bağımsız olan ülkeler ya da ideolojik gruplar bu savaşın önde gelen güçlerinden ekonomik ve siyasi destek ararken, sömürgecilik döneminden Soğuk Savaş yıllarına kadar uzanan süreçte yaşananlar Afrika'nın Balkanlaştırılmasına ve kıtada kolları günümüze kadar uzanan önemli sorunlara temel oluşturmuştur.

Angola'da yaşayan halklar, yüzyıllar boyunca sömürgeciliğin, Berlin Konferansı'nın ve sömürgelerin tasfiye edilmesinin ardından Soğuk Savaş'ın ortaya çıkardığı müesses nizamın kendi ülkelerine yansımalarının sonuçlarına en acı bir şekilde maruz kalmışlardır. Bu doğrultuda, Angola, ilk olarak yaklaşık dört yüzyıl boyunca Portekizliler tarafından sömürülmüş ve handiyse iki milyon insanı köle ticaretinde kullanılmıştır. 1884 yılında toplanan Berlin Konferansı ise Angola'nın Portekiz'e ait bir sömürge olduğunu tanımış ve fiili işgal prensibi kapsamında

Portekiz'in burada tam manasıyla hâkimiyet kurabilmesi için kıtanın iç bölgelerini de işgal etmesi gerektiği fikrini yerleştirmiştir. Şüphesiz bu durum, kıtanın doğal zenginliklerinin ve insan kaynağının sömürülmesini daha da şiddetlendirmiş, 20. yüzyılın ortalarından itibaren ülkedeki Portekiz yönetimine karşı bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkmasıyla neticelenmiştir. Ne var ki, ortaya çıkan bu bağımsızlık hareketlerinin temsilcileri yalnızca Portekizli sömürgecilerle çatışmakla yetinmemiş ve çeşitli anlaşmazlıkların bir sonucu olarak kendi içlerinde de savaşa tutuşmuşlardır. Gelinek noktada, Portekiz bu ülkeyi 1975 yılında terk etse de, Angola'daki bağımsızlık mücadelesinin tarafları olan MPLA, FNLA ve UNITA arasında 2002 yılına kadar süren iç savaş ortamı devam etmiş, Soğuk Savaş'ın taraflarının ideolojik ve stratejik nedenlerden ötürü bu savaşın taraflarını desteklemesi söz konusu iç savaş ortamını daha da tahrip edici bir hale getirmiştir. On binlerce kişinin ölümü, yüzbinlerce kişinin göç etmesi ve ülke kaynaklarının hoyratça tüketilmesi ile sonuçlanan bu süreç, sömürgecilik döneminden Soğuk Savaş'a kadar gerek Angola'da gerekse Afrika'da yaşananların hem kıtanın hem de söz konusu ülkenin Balkanlaşmasında son derece önemli rol oynadığı gerçeğini gözler önüne sermektedir. Böylece çalışmamızda arzu edilen amaca ulaşılmış, Afrika'nın Balkanlaşmasının en önemli örneği durumunda olan Angola'nın Balkanlaşması aşamasında dış aktörlerin etkisi ortaya konulmuştur.

Kaynakça

- Åkesson, L. (2016). Moving beyond the colonial? New Portuguese migrants in Angola. *Cahiers d'Études Africaines*, 1(2), 267-286.
- Arısoy, İ. A. (2013). Balkan paradoksu: Bir parçalanma ve bütünleşme alanı olarak Güneydoğu Avrupa. *Avrasya Etüdüleri*, 43(1), 79-104.
- Armaoğlu, F. (1999). *20. yüzyıl siyasi tarihi*. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Baiôa, M., Fernandes, P. J., & Meneses, F. R. (2003). The political history of twentieth-century Portugal. *E-Journal of Portuguese History*, 1(2), 1-18.
- Bayram, M. (2016). Angola İç Savaşı'nın ana aktörleri ve uluslararası ramifikasyonları. *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(15), 365-383.
- Bender, G. J. (1978). *Angola under Portuguese: The myth and the reality*. University of California Press.
- Bhanot, S. (2006). *Republic of Angola*. Princeton Interactive Crisis Simulation. 3.11.2019 tarihinde https://www.princeton.edu/~modelun/PICSIM/old/documents/Angola_BG.pdf, adresinden erişildi.
- Blij, H. J., & Muller, P. O. (2010). *Geography: Realms, regions and concepts*. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Boyd, J. B. (1979). African boundary conflict: An empirical study. *African Studies Review*, 22(3), 1-14.
- Buçukçu, Ö. (2012). Sistem krizi mi konjonktürel yansıma mı: Yeni dönemde Bağlantısızlar Hareketi. *Stratejik Düşünce*, 1(1), 52-59.
- Bulut, Y. (2006). İkinci savaş sonrasında oryantalist çalışmalar. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(12), 81-111.
- Collelo, T. (1991). *Angola: A country study*. Washington DC: Government Printing Office for the Library of Congress.
- Cox, M., & Stokes, D. (2012). *U.S. foreign policy*. Oxford: Oxford University Press.

- Craven, M. (2015). Between law and history: The Berlin Conference of 1884-1885 and the logic of free trade. *London Review of International Law*, 3(1), 31-59.
- Dede, O. (2011). Balkanlılaşmadan avrupalılaşmaya Avrupa Birliği-Balkan ülkeleri ilişkileri. *Bilgesam*, 16.11.2019 tarihinde <http://www.bilgesam.org/incele/140/-balkanlilasmadan-avrupalilasmaya-avrupa-birligi-balkan-ulkeleri-iliskileri/#.Xb4MHppKhPZ> adresinden erişildi.
- Demir, A. (2011). Sömürge devletlerinin kullandığı sömürgecilik araç ve metodları vaka analizi: Belçika Krallığı'nın Kongo'daki sömürge dönemi. *Güvenlik Stratejileri*, 7(14), 31-59.
- Demirtaş, B. (2018). AB'nin dönüştürücü gücü ve Batı Balkanlarda demokratikleşme süreci. S. Baykal, S. A. Açıkmeşe, B. Akçay & Ç. Erhan (Ed.), *Hukuki, siyasi ve iktisadi yönleriyle Avrupa bütünleşmesinde son gelişmeler ve Türkiye-AB ilişkileri içinde* (ss. 179-211). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Dewlin, L. L. (2007). *Chief of station, Congo: fighting the Cold War in a hot zone*. New York: Public Affairs.
- Duman, S. (2012). *Berlin Kongresi*. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Konferansı'nda sunulan bildiri. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/TAR%c4%b0H-VE-MEDEN%c4%b0YETLER-TAR%c4%b0H%c4%b0-3.-C%c4%b0LT.pdf> adresinden erişildi.
- Ferro, M. (2005). *Colonization: A global history*. London: Taylor & Francis e-Library.
- Fischer, H. (2015). 130 years ago: carving up Africa in Berlin. *Deutsche Welle*. 5.11.2019 tarihinde <https://www.dw.com/en/130-years-ago-carving-up-africa-in-berlin/a-18278894> adresinden erişildi.
- Guimaraes, F. J. C. C. A. (1992). *The origins of Angolan civil war: International politics and domestic political conflict 1961-1976*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, London School of Economics, Londra.
- Harris, N. D. (1914). *World diplomacy intervention and colonization in Africa*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Hartung, W. D., & Moix, B. (2000). Deadly legacy: U.S. arms to Africa and the Congo War. *World Policy Institute*. 3.11.2019 tarihinde <https://repositories.lib.utexas.edu/bitstream/handle/2152/5829/2290.pdf?...> adresinden erişildi.
- Heath, E. (2010). Berlin Conference of 1884-1885. *Encyclopedia of Africa – Oxford Reference*. 5.11.2019 tarihinde, <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195337709.001.0001/acref-9780195337709> adresinden erişildi.
- Kavas, A. (2009). Sömürgecilik. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde. <https://islamansiklopedisi.org.tr/somurjecilik> adresinden erişildi.
- Kigen, E. C. (2002). *The impact of the Cold War on the Ethiopia-Somalia relations, 1960-1990*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Nairobi Institute of Diplomacy and International Relations, Nairobi.
- Kissenger, H. (2012). *Diplomasi*. (İ. H. Kurt, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lukacs, J. (2018). *Modern çağın sonu*. (İ. Kapaklıkaya, Çev.). İstanbul: Ketebe Yayıncılık.

- Makinde, A. Greater Israel and balkanization of the Middle East: Oded Yinon's Strategy for Israel. (2018). *Global research*. 6.4.2020 tarihinde <https://www.globalresearch.ca/greater-israel-and-the-balkanization-of-the-middle-east-oded-yinons-strategy-for-israel/5649059> adresinden erişildi.
- Meijer, G., & Birmingham, D. (2004). Angola from past to present. Meijer G. (Ed.), *Accord: from military peace to social justice? the Angolan peace process* içinde (ss. 10-15). Londra: Conciliation Resources.
- Mendelski, M. (2017). The revival of balkanization: how externally-driven reforms reinforce the fragmentation of governance in South Eastern Europe. *SSRN Electronic Journal*, 1-67.
- Minawi, M. (2016). *The Ottoman scramble for Africa*. California: Standford University Press.
- Ntalaja, G. N. (2011). Patrice Lumumba: the most important assassination of the 20th century. *The Guardian*. 2.11.2019 tarihinde <https://www.theguardian.com/global-development/poverty-matters/2011/jan/17/patrice-lumumba-50th-anniversary-assassination> adresinden erişildi.
- Ocheni, S., & Nwankwo, B. C. (2012). Analysis of colonialism and its impact in Africa. *Cross Cultural Communication*, 8(3), 46-54.
- Oliveira, P. A. (2017). Decolonization in Portuguese Africa. *Oxford Research Encyclopedia of African History*, 1-25. 11.3.2019 tarihinde <https://research.unl.pt/ws/portalfiles/portalfiles/portal/3628524/PedroAiresOliveiraDecolonizationPortugueseAfrica.pdf> adresinden erişildi.
- Oliver, R., & Atmore, A. (2001). *Medieval Africa: 1250-1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oran, B. (1997). *Az gelişmiş ülke milliyetçiliği: Kara Afrika modeli*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Özgöker, C. U., & Batı, G. F. (2017). Avrupa Birliği'nin Balkanlar genişlemesi ve Balkan ülkelerinde barış ve refaha katkıları [Special Issue]. *Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences*, 3, 28-36.
- Petithomme, M. (2011). The institutionalization of informal politics beyond the state: The case of Unita-Mpla conflict in Angola [Special Issue]. *The Open Area Studies Journal*, 4, 2011, 62-72.
- Reno, W. (1997). Sovereignty and personal rule in Zaire. *African Studies Quarterly*, 1(3), 39-64.
- Sardica, J. M. (2011). The memory of the Portuguese first republic throughout the twentieth century. *E-Journal of Portuguese History*, 9(1), 63-89.
- Sarı, B. (2012). Amerikan ulusal çıkarları ve Afrika. *Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 95-119.
- Scraeder, P. J. (1994). *United States foreign policy toward Africa: Incrementalism, crisis and challenge*. New York: Cambridge University Press.
- Smith, D. (2011). Will Sudan vote herald balkanisation of Africa?. *The Guardian*. 4.4.2020 tarihinde <https://www.theguardian.com/world/2011/jan/07/sudan-vote-balkanisation-africa> adresinden erişildi.
- South African History. (2019). *Angola*. 3.11.2019 tarihinde <https://www.sahistory.org.za/place/angola#endnote-clv>, adresinden erişildi.

- Tandoğan, M. (2018). 1960 sonrası Küba-Afrika ilişkileri. A. Kavas, & M. Tandoğan (Ed.), *Uluslararası siyasetin odağındaki kıta Afrika* içinde (ss. 37-74). İstanbul: Alelmas Yayıncılık.
- Tandoğan, M. (2019). Dünya siyasetinde Afrika ve kıtanın geleceği. *Afrika Araştırmacıları Derneği – AFAM*. 2.11.2019 tarihinde <https://www.afam.org.tr/dunya-siyasetinde-afrika-ve-kitanin-gelecegi/> adresinden erişildi.
- Tanrıkulu, M. (2017). Batılı devletlerin ve Türklerin Afrika'ya yaklaşım farklılıkları: Haritalarda Afrika ve kolonial kartografya. *Akademik Bakış Dergisi*, (61), 248-266.
- TASAV (2012), *Balkan savaşlarının 100. yıldönümünde Balkan tecrübeleri* (Rapor No 1). 4.11.2019 tarihinde https://www.tasav.org/media/k2/attachments/dpa_rapor_1_balkanlar_100.yil_tasav_son.pdf adresinden erişildi.
- Thompson, A. (2019). The colonial names of African states. *ThoughtCo*, 2.11.2019 tarihinde <https://www.thoughtco.com/colonial-names-of-african-states-43755> adresinden erişildi.
- Todorova, M. (2009). *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- Türk Dil Kurumu, *Güncel Türkçe sözlük*. 2.11.2019 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Whitaker, P. M. (1970). The revolutions of 'Portuguese' Africa. *The Journal of Modern African Studies*, 8(1), 15-35.

Araştırma Makalesi / Research Article

ISO SERTİFİKALARININ İŞLETME PERFORMANSINA ETKİSİ: BİST İŞLETMELERİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR UYGULAMA

Şerife ÖNDER¹
Ahmet AĞCA²

Öz

Uluslararası Standartlar Örgütü (International Standardization Organization– ISO) işletmelerin küresel rekabet ortamında kalite odaklı rekabet edebilmeleri için kurumsal uygulamalar geliştiren bir kurumdur. İşletmeler kurum imajı ve saygınlığı, rekabet avantajı gibi farklı nedenlerle ISO'nun yayınlamış olduğu standartları belgelendirmekte ve karşılığında işletme performansının artmasını beklemektedirler.

Bu çalışmanın amacı, işletmelerin sahip olduğu ISO sertifikalarının, işletmelerin karlılığına bir etkisinin bulunup bulunmadığını incelemektir. Borsa İstanbul 100 Endeksinde yer alan işletmelerin örneklem olarak belirlendiği bu çalışmada, Parametrik Olmayan Tekniklerden Mann-Whitney Testi ile analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın sonucunda örnekleme yer alan işletmelerin en fazla sahip olduğu ISO sertifikasının ISO 9001 olduğu tespit edilmiştir. İşletmelerin en az sahip olduğu ISO sertifikası ise ISO 14064 olarak belirlenmiştir. Ayrıca karlılığa en yüksek etki eden sertifikanın ISO 50001 olduğu belirlenmiş ve karlılığı en az etkileyen sertifikanın ise ISO 27001 olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İşletme Performansı, Karlılık, ISO 9001, ISO Sertifikaları, Parametrik Olmayan Test

JEL Kodları: M41, M49

IMPACTS OF ISO CERTIFICATION ON FIRM PERFORMANCE: AN EMPIRICAL ANALYSIS ON BIST FIRMS

Abstract

International Standardization Organization is an institution that develops corporate practices to enable businesses to compete in quality in a global competitive environment. Businesses document the standards issued by ISO for different reasons, such as corporate image and reputation, competitive advantage, and expect to increase firm performance in return.

The aim of this study is to examine whether the ISO certificates of the firms have an effect on the profitability of the firms. In this study, which is determined as the sample of the firms in the Borsa İstanbul 100 Index, the analysis was carried out with the Mann-Whitney Test of Nonparametric Techniques. As a result of the study, it is determined that the ISO certificate that the enterprises have the most is ISO 9001. ISO 14064 is the minimum ISO certification of the enterprises. It is determined that ISO 50001 certificate has the highest impact on profitability while ISO 27001 certificate has the least effect on profitability.

Keywords: Business Performance, Profitability, ISO 9001, ISO Certificates, Nonparametric Test

JEL Codes: M41, M49

¹ Doç. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya Uygulamalı Bilimler Fakültesi,
ORCID 0000-0001-9251-0283,

Sorumlu yazar (Corresponding Author): serife.onder@dpu.edu.tr

² Prof. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, ORCID 0000-0002-5637-6061

Başvuru Tarihi (Received): 07.05.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Günümüzde küresel rekabet ortamında işletmelerin rakipleriyle sadece fiyat temelli rekabet edebilmesi mümkün değildir. İşletmelerin her anlamda kalite anlayışına sahip olduklarını hem müşterilerine, hem hissedarlarına hem de diğer paydaşlarına göstermeleri gerekmektedir. Bunun için işletmenin, ürün veya hizmet süreçlerin de bazı kalite yönetim sistemlerini kullanmaları ve kalite konusundaki durumlarını belgelendirmeye ihtiyaçları vardır (Sümer ve Gül, 2013: 2). İşletmelerin farklı vizyon ve hedefleri olan paydaşlarını tatmin etmede bu belgelendirmeler, meşruiyet kilometre taşı olarak görülmektedir (Hernandez-Vivanco vd., 2019: 386). İşletmeler için bu belgelendirmeyi yapan gerek ulusal, gerekse uluslararası birçok kuruluş bulunmakla beraber, Uluslararası Standartlar Örgütü (International Standardization Organization – ISO) bu kuruluşların başında gelmektedir. Günümüzde işletmeler kurum imajı ve saygınlığı, rekabet avantajı gibi farklı nedenlerle ISO'nun yayınlamış olduğu standartları belgelendirmektedir. ISO Kalite, Endüstri, Güvenlik, Yönetim, Sağlık, Çevresel, Enerji, Bilgi Teknolojileri ve Hizmetleri alanında sertifikalar vermektedir.

Kalite algısı tüketici üzerinde hemen ve çabuk bir şekilde oluşturulabilen bir imaj değildir. Tüketici açısından bir malın kalitesi; tüketicilerin geçmiş deneyimleri, duyu organları ile hissettiği duygular vb. pek çok faktör tarafından belirlenebilmektedir. Kimi zamanda tüketiciler ulusal veya uluslararası kuruluşların vermiş olduğu sertifikalar ile kalite algısını oluştururlar. ISO 9001³ Kalite belgesi bu alanda genel kabul görmüş bir sertifikadır. Bu sertifikaya sahip olan işletmelerin belirli bir kalite düzeyinin üzerinde ürün veya hizmet ürettikleri varsayılmaktadır. ISO 10002 Müşteri Memnuniyeti Yönetim Sistemi Sertifikası yine işletme için tüketicinin kalite algısının oluşmasında önemli bir olguyu belgelendirmektedir. Ancak günümüzde tüketicilerin kalite anlayışı da değişmiştir. Tüketicinin kalite anlayışında sosyal sorumluluk, çevresel duyarlılık, işçi güvenliği ve bilgi güvenliği gibi kavramlar yer almaktadır. İşletmelerin rekabet güçlerine etki edebilecek olan bu faktörler içinde ISO sertifikaları verilmektedir. ISO 14001 Çevre Yönetim Sistemi, ISO 50001 Enerji Yönetim Sistemi, ISO 14064 Sera Gazı Hesaplama ve Doğrulama Yönetim Sistemi ise işletmelerin faaliyetlerini çevresel sorumluluklarını dikkate alarak gerçekleştirdiklerini gösteren sertifikalardır. OHSAS 18001 İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetim Sistemi yine işletmelerin çalışanlarına karşı sorumluluklarını yerine getirdiğini ve sosyal açıdan duyarlı bir işletme olduğunu gösteren sertifikadır. Son olarak ISO 27001 Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi işletmelerde bilginin güvenliğinin sağlandığını ve bilginin yönetildiğini gösteren sertifikadır.

Hem ulusal hem de uluslararası literatür incelendiğinde kalite yönetim sistemleri ile işletme performansı arasındaki ilişki genelde tek bir kalite yönetim sisteminin işletme performansına etkisi açısından incelenmiştir. Yapılan çalışmalarda işletme performansını etkileyen kalite yönetim sistemlerinden en çok ISO 9001 Kalite Yönetim Sistemi kullanılmakla birlikte, ISO 14001 Çevre Yönetim Sistemi ve ISO 27001 Bilgi Güvenliği Yönetim Sisteminin de işletme performansı ile ilişkisi incelenmiştir. Bu çalışmada ise işletmelerin performansını etkileyen kalite yönetim sistemleri; ISO 27001, ISO 9001, ISO 14001, OHSAS 18001, ISO 10002, ISO 14064 ve ISO 50001 olmak üzere 7 farklı kalite yönetim sistemi açısından incelenmiştir. Böylece hem işletmelerde en çok ve en az kullanılan kalite yönetim sistemlerinin belirlenmesi hem de işletme performansını en yüksek ve en düşük derecede etkileyen kalite yönetim sistemlerinin tespiti sağlanmıştır.

³ ISO 17582, ISO 19443, ISO 18091 vb kalite ile ilgili ISO belgeleri mevcuttur. Uygulama bölümünde anlatılacağı üzere en çok kullanılan kalite belgeleri ISO 9001 ve ISO 10004'tür.

1. ISO Kalite Yönetim Sistemlerine Kavramsal Bakış

Kalite yönetim sistemi, işletmede kalitenin sağlanması amacıyla tüm bölümlerin sorumluluk almasını, mal veya hizmetin tasarımından, müşteriye satışına hatta satış sonrasındaki hizmetlerine kadar tüm süreçlerdeki teknik kontrollerin yapılmasını, böylece hata riskini azaltmasını amaçlayan bir kalite anlayışının uygulanması olarak tanımlanabilir (Çağlayan, 2017: 27). Hem dünyada hem de Türkiye’de yaygın olarak kullanılan kalite yönetim sistemlerini şu şekilde sıralamak mümkündür.

ISO 9001 Kalite Yönetim Sistemi: ISO 9000 imalat ve hizmet endüstrilerinde yer alan işletmelerin kalite güvencesini sağlamak amacıyla kurulmuş ve ISO 9000, ISO 9001, ISO 9002 gibi kalite yönetim standartlarını içeren standartlar kümesidir (Kutlu ve Duran, 2010: 243). ISO 9000 kalite yönetim sistemleri standartları serisi işletmede iyi yönetimin bir işareti olarak görülmektedir. Sertifikasyonun işletmelerin kalite veya verimlilik artışlarında fayda sağladığı, işletmelerin pazar payını korumalarına veya artırmalarına ya da her ikisini birden de geliştirebilmelerine yardımcı olduğu kanıtlanmıştır (Corbett vd., 2005: 1046). Tüm bu nedenlerle Uluslararası ISO 9000 Kalite Yönetim Standardı, dünya çapında önemli bir kabul görmüştür. ISO 9000 standardına uyum sağlamak ve yüksek kalite yönetim sisteminin uygulanması için yüksek maliyet ve çaba harcayan işletmeler giderek artmaktadır. 2013'te, 187 ülkede bir milyondan fazla işletmede ISO 9000 sertifikası yayınlanmıştır (Siougle vd., 2016: 2).

ISO 10002 Müşteri Memnuniyeti Yönetim Sistemi: İşletmelerde müşterilerden gelen şikâyet geribildirimi ile müşteri memnuniyetsizliğine neden olan sorunların belirlenmesini içeren bir standarttır. İşletmelerden kaynaklanan hatalar tamamen ortadan kaldırılamaz dolayısıyla da müşteri memnuniyetsizliği de tamamen ortadan kaldırılamaz. Ancak şikâyetlerin alınması bir organizasyonun müşterinin güvenini geri kazanması ve örgütsel iyileştirmelere yardımcı olması için mükemmel bir fırsat oluşturur. Bu standart ile işletmelerde müşteri şikâyet yönetim sisteminin kurulması ile müşteri memnuniyetinin sağlanması amaçlanmaktadır (Hughes ve Karapetroviç, 2006: 1159).

ISO 14001 Çevre Yönetim Sistemi: Birçok ülke çevre koruma konusundaki acil ihtiyaçla birlikte, kirliliğin düzenlenmesi için emisyon performans standartları ve azaltma teknolojisi talimatları gibi birçok komuta ve kontrol politikası oluşturmuştur. 1990'ların ortalarından beri çevre yönetiminde çeşitli gönüllü faaliyetler, işletmeler tarafından benimsenmiştir. Bunların arasında en önemlisi çevresel yönetim sistemleridir. ISO tarafından hazırlanan ISO 14001 sertifikası, son yıllarda dünyada hızla yayılmıştır (He vd., 2015: 43).

ISO 14064 Sera Gazı Yönetim Sistemi: Sera Gazı Yönetim Sistemi, işletmelerin sürdürülebilir yönetimi ve olumlu çevresel etkiler sağlanması açısından önemlidir. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) tarafından yayınlanan raporlarda; yerel, ulusal ve uluslararası hükümet ve kurumların sera gazı (GHG) emisyonunu sınırlama önlemleri almasını, emisyonun objektif olarak izlenmesi ve ölçülmesini ayrıca azaltma programlarının kontrol edilmesi gerektiğini bildirmiştir. ISO 14064 Sera Gazı Yönetim Sistemi, sera gazı emisyonlarının azaltılmasını sağlayacak çevresel politika ve stratejilerin belirlenmesi için sistematik bir çerçeve oluşturmak üzere geliştirilmiştir (Bastianoni vd., 2014: 97).

ISO 50001 Enerji Yönetim Sistemi: Küresel talep ve aynı zamanda çevresel mevzuatların getirdiği enerji maliyetlerindeki artış, enerji kullanımını yönetmek için küresel standartlara ihtiyaç duyulmuştur. Haziran 2001'de düzenlenen ISO 50001 Enerji Yönetim Sistemi Standardı, enerji yönetimi için bir çerçeve oluşturmak üzere geliştirilmiştir. Enerji yönetimi ve enerji tasarrufu genellikle birbirinin yerine kullanılmaktadır. ISO 50001 standardı tarafından tanımlanan enerji yönetimi, enerji verimliliği, kullanımı ve tüketimi ile ilgili ölçülebilir sonuçlar olarak geniş ölçüde tanımlanan enerji performansının sürekli geliştirilmesine odaklanmıştır (Gopalakrishnan, 2014: 154).

ISO 27001 Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi: Bir işletme, yanlış yönetim ve/veya güvenlik önlemlerinin tehlikeye girmesi nedeniyle oluşan tehditler ve sorunlara maruz kalabilir. Özellikle günümüzde sanal makineler ve sanal ortamlarda oluşturulan bilginin, güvenliğinin korunmasına yönelik endişeler bulunmaktadır. Dolayısıyla işletmelere güvenlik tedbirlerinin uygulanması ve benimsenmesi önerilmektedir. Güvenlik önlemlerinin uygulanması, desteklenmesi, denetlenmesi ve izlenmesi için özel düzenlemeler gerekmektedir. ISO 27001 Standardı günümüzde en yaygın olarak kabul gören bilgi güvenliği standartlarından biridir ve bu nedenle sanallaştırılmış sistemlerin farklı bilgi güvenlik önlemlerinin uygulanması ve değerlendirilmesi için bir kılavuz olarak hizmet etmektedir (Li vd., 2015: 1).

OHSAS 18001 İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetim Sistemi: Günümüz çalışma ortamında, iş yerindeki riskleri yönetmek, kilit bir endişe kaynağıdır. OHSAS 18001 İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetim Sistemi, iş güvenliği koşullarının sürekli geliştirilmesini teşvik etmek amacıyla, kuruluşlar tarafından benimsenen uluslararası bir güvenlik sistemidir. Bu sistem, işletmelerde işçilerin güvenlik gereksinimlerini yerine getirmeyi ve daha güvenli bir çalışma ortamı oluşturmayı amaçlamaktadır (Lafuente ve Abad, 2018: 13).

2. Literatür

ISO sertifikalarına sahip olmak işletmeler için hem zaman hem de maliyet unsuru içermektedir. Ancak bu sertifikalar işletmelere rekabette üstünlük ve maliyetleri düşürme gibi birçok avantajlarda sağlamaktadır. İşletmeler, ISO sertifikasına sahip olmanın sağlayacağı faydanın, bu sertifikaya sahip olmak için katlanacakları maliyetten daha yüksek olacağını düşündüklerinde ISO sertifikalarını alırlar. Dolayısıyla ISO sertifikasına sahip olan işletmeler, almış oldukları sertifikanın işletmenin finansal performansını arttırmasını beklemektedir.

İşletmelerde ISO sertifikası ile finansal performans arasındaki ilişkiyi inceleyen çoğu çalışmada ISO'nun işletmelere olumlu etkisinin iki farklı şekilde meydana geldiği belirtilmektedir. Bazı işletmelerde ISO sertifikasyonunun, işletmenin iç süreçlerini iyileştirdiği ve bunun sonucunda da maliyetlerin düşmesi yoluyla işletme performansını arttırdığı kabul edilir. Bazı işletmelerde de ISO sertifikasının işletmelerin satışlarını arttırması yoluyla performansı arttırdığı kabul edilmektedir. Her ikisinde de işletmelerin finansal performansındaki artışın nedeni ISO sertifikasının belgelendirme sürecinin öncesi ve sonrasında işletmede gerçekleştirilen uygulamalardan kaynaklanmaktadır (Karim, 2015: 38).

Birçok ülkede işletmeler tarafından ISO sertifika sahipliği artmakla birlikte, bu sertifikaların işletmeler için faydalı olup olmadığının araştırılmasında da bir artış göstermektedir. Bu etkinin ölçülmesinde literatürde farklı yöntemler kullanıldığı görülmektedir. Bazı araştırmacılar sadece anketlere dayalı öznel veriler kullanırken, bazıları kamuya açık alanlarda depolanan ikincil verileri kullanmaktadır. Bazı çalışmalarda yalnızca zaman serisi verilerini ele alırken, bazıları kesit veriler kullanmaktadır (Karim, 2015: 34). Literatürde birçok işletme performans ölçüsü bulunmakla beraber bu konu ile ilgili yapılan çalışmalarda, finansal performansın sıklıkla özsermaye kârlılık oranı (ROE) ve aktif kârlılık oranı (ROA) üzerinden ölçüldüğü görülmektedir. Uluslararası çalışmalarla karşılaştırma yapabilmek için bu çalışmada da işletme performansı özsermaye kârlılık oranı (ROE) ve aktif kârlılık oranı (ROA) ile ölçülmüştür. Özkaynak kârlılığı oranı (ROE), hissedarlara atfedilebilen bir kârlılık ölçütü sağlarken, aktif kârlılık oranı (ROA) ise işletmenin toplam varlıklarıyla ilgili bir kârlılık ölçütü sağlamaktadır (Siougle vd, 2016: 3).

İşletmelerin kalite yönetim sistemi sahipliği ile finansal performansı arasındaki ilişkiyi inceleyen çok fazla çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma ile doğrudan ilgili olması açısından finansal performans göstergesi olarak ROA ve/veya ROE kullanan çalışmalardan literatürde öne çıkanlara aşağıda yer verilmiştir.

Lafuente ve Abad (2018) tarafından yayınlanan çalışmada, İspanya'da imalat, serbest meslek ve inşaat işletmelerinde OHSAS 18001 sisteminin uygulanması ile işletmelerin güvenlik performansı, operasyonel performansı ve ekonomik performansları arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. Ekonomik performansın ROA değişkeni ile ölçüldüğü çalışmada işletmelerde İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetim Sistemi sertifikasyonu ile işletme Aktif Karlılığı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Candido vd. (2016) ISO belgelerine sahip olan firmaların elde etmiş oldukları sertifikaların etkilerinin uzun dönemler boyunca devam edeceğine ilişkin beklentilerin geçerliliğini sınamak için Portekiz'de ISO 9001 sertifikasına sahip iken sertifikayı yitiren işletmelerin karlılığının nasıl etkilendiği benzer işletmeler ile karşılaştırılarak analiz etmişlerdir. İşletmelerin karlılığını temsil etmek üzere ROA değişkeninin kullanıldığı çalışmada ISO 9001 sertifikasının kaybedilmesinin işletmelerin karlılığını etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Adıgüzel ve Aydınli (2016), ISO 9001 kalite yönetim sisteminin bilişim sektöründe yer alan işletmelerin performansına etkisini incelemiştir. Ankara İlinde 92 adet ISO 9001: 2008 belgeli bilişim işletmesinde 252 kişiden toplanan anket sonuçları Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda ISO 9001 Kalite Yönetim Sistemi uygulamalarının, işletme performansı üzerine pozitif etkilerinin olduğu tespit edilmiştir.

Wenlong vd. (2015), Çin'in 12 şehrinden seçilen 1268 firmaya yapılan anketler ile ISO 14001 sertifikasının işletmelerin ROA, ROE ve ROS gibi karlılık değerleri üzerindeki etkilerini panel data analizi ile incelemişlerdir. İşletmelerin 2004-2007 yıllarına ilişkin finansal verileri ile yapılan analiz sonucunda istatistiki açıdan ISO 14001 belgeleri ile işletme karlılığı arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını ortaya koyamamışlardır.

Alber ve Nabil (2015) Mısır'da 13 bankanın ISO 27001 Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi (BGYS) sahipliği ile karlılıkları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Bankanın karlılığını ölçmek için Aktif Karlılığı (ROA), Özkaynak Karlılığı (ROE) ve Sermaye Karlılığı (ROC) değişkenlerini kullanmıştır. Yapılan analizler sonucunda BGYS ile sadece ROC arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki bulunmuşlardır.

Saizarbitoria vd. (2011) İspanya'da 268 ISO 14001 sertifikası olan 7232 sertifikası bulunmayan işletme üzerinde işletme karlılığının ISO 14001 sertifikasından mı kaynaklandığı veya yüksek karlılığın sertifika almaya mı sebep olduğuna yönelik inceleme yapılmıştır. İşletmelerin 2000-2006 yıllarına ilişkin verilerinin kullanıldığı çok değişkenli panel veri analizi sonucunda ISO 14001 sertifikalarının işletme karlılığı üzerinde bir etkisinin olduğuna ilişkin bir kanıt bulunamamıştır. Fakat işletme karlılığı yüksek sertifika sahibi işletmelerin akreditasyona devam ettiklerine ilişkin istatistiksel kanıtlar elde edilmiştir.

Ayrıçay vd, (2009) Türkiye'de 4 çimento işletmesinde ISO 9000 belgesi sahipliği açısından kalite yönetim uygulamalarının finansal performansa etkisini incelemişlerdir. Örneklemde yer alan 4 çimento işletmesi sektörün %30'unu oluşturmaktadır. İşletmelerin tamamı 2002 yılında ISO 9000 belgesi almışlardır. Çalışmada 2002 yılı öncesi ve sonrası finansal performansları ROA, Satış Karlılığı (FVÖK/Net Satışlar), Kar Marjı (profit margin (PM)), değişkenleri ile ölçülmüştür. Çalışmanın sonucunda ISO 9000 kalite yönetim sisteminin 2 işletmenin karlılığına olumlu katkı sağlamış olmasına rağmen 2 işletme için olumlu bir etki yaratmadığı tespit edilmiştir.

Corbett vd. (2005) 2000-3999 SIC kodlarıyla Amerika Birleşik Devletleri'nde halka açık tüm ISO 9000 sertifikalı üretim işletmelerinin 1987'den 1997'ye kadar olan finansal performansını incelemişlerdir. Bu çalışmada Aktif Karlılığı (ROA), ROS, Tobin's Q, satışlar ve satışlar/aktif oranları kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda ISO sertifikasyonunun, işletmenin karlılığını arttırdığını tespit etmişlerdir.

3. Araştırmanın Metodolojisi

Bu çalışma Borsa İstanbul (BİST) 100 Endeksinde 2016 yılında işlem gören işletmelerin ISO sertifikasyonunun işletme performansı üzerindeki etkisini test etmeyi amaçlamıştır. Bunun için BİST 100’de işlem gören 100 işletme örneklem olarak alınmıştır. Fakat bu örneklem içerisinde 9 işletmenin finansal verilerine ulaşılamadığı için örneklem dışında bırakılmıştır. Örneklem dışında kalan işletmelerden sonra toplam örneklem sayısı 91 işletme olarak gerçekleşmiştir. Örneklemde yer alan işletmelerin internet sitelerinde, Kamuyu Aydınlatma Platformunda yapmış oldukları yıllık faaliyet raporlarından işletmelere ilişkin finansal bilgiler alınmıştır.

Çalışmada işletmelerin ISO sertifikasyon sahipliği; ISO 27001 Bilgi Güvenliği Yönetim Sistemi, ISO 9001 Kalite Yönetim Sistemi, ISO 14001 Çevre Yönetim Sistemi, OHSAS 18001 İş Sağlığı ve Güvenliği Yönetim Sistemi, ISO 10002 Müşteri Memnuniyeti Yönetim Sistemi, ISO 14064 Sera Gazı Hesaplama ve Doğrulama Yönetim Sistemi ve ISO 50001 Enerji Yönetim Sistemi sertifikalarına sahip olmaları ile ölçülmektedir. Çalışmada işletmelerin performansı ise Aktif Karlılık Oranı- ROA ve Özkaynak Karlılık Oranı-ROE değişkenleri ile ölçülmüştür. Aktif Karlılık Oranı, işletmenin net karının toplam aktiflerine bölünmesiyle hesaplanırken, Özsermaye Karlılık Oranı, işletmenin net karının özsermaye ile bölünmesiyle hesaplanmıştır.

İşletmelerin sahip olduğu ISO sertifikalarının, işletmelerin karlılığına bir etkisinin bulunup bulunmadığını tespit etmek amacıyla Parametrik Olmayan Tekniklerden Mann Whitney U Testi Yöntemi ile analiz yapılmıştır.

Parametrik bir testle analiz yapmak için verilerin taşınması gereken koşulların (rassal ve bağımsız olarak elde edilmesi, normal dağılması gibi) yerine getirilmediği durumlarda Parametrik Olmayan Testlerin kullanılması söz konusu olmaktadır. Nonparametrik olarak da adlandırılan testlerden biri olan Mann-Whitney U testi grupların medyanlarını karşılaştırmaktadır. Sürekli değişkenlerin, iki grup içerisinde değerlerini sıralı hale dönüştürerek, iki grup arasındaki sıralamanın farklı olup olmadığını değerlendirmektedir. (Karagöz, 2010: 19). Bu çalışmada verilerin normal dağılmaması nedeniyle parametrik olmayan analiz teknikleri kullanılmak zorunda kalmıştır.

4. Bulgular

ISO sertifikalarının işletmelerin performansına olan etkisini analiz etmek için kullanılacak olan ROA ve ROE karlılık oranlarının yanında BIST 100 endeksinde yer alan işletmelerin en yoğun bir şekilde sahip olmuş olduğu ISO sertifikalarına ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 1’de gösterilmektedir. BIST 100 Endeksi’nde yer alan, finansal verilerine ve ISO belge kayıtlarına ulaşılabilen 91 işletme için ISO sertifikalarının ortalama değeri, ilgili sertifikalara örneklemde yer alan işletmelerin sahip olma yoğunluğunu göstermektedir. Söz konusu örneklemde işletmelerin en fazla sahip olduğu ISO sertifikasının ISO 9001 sertifikası olduğu görülmektedir. ISO 9001 sertifikasını sırasıyla ISO 14001, OHSAS 18001 ve ISO 27001 sertifikaları takip etmektedir. ISO 10002 ve ISO 50001 eşit oranda işletmelerde bulunurken ISO14064 en az bulunan ISO sertifikasıdır.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

	ROA	ROE	27001	9001	14001	18001	10002	14064	50001
Ortalama	0.044	0.065	0.461	0.780	0.626	0.527	0.274	0.197	0.296
Medyan	0.041	0.117	0.000	1.000	1.000	1.000	0.000	0.000	0.000
En Yüksek	0.297	0.732	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
En Düşük	-0.142	-1.214	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Std. Hat.	0.072	0.272	0.501	0.416	0.486	0.502	0.448	0.400	0.459
Çarpıklık	0.579	-2.545	0.154	-1.353	-0.522	-0.110	1.009	1.517	0.890
Basıklık	4.790	12.860	1.023	2.831	1.272	1.012	2.018	3.302	1.792
Gözlem Sayısı	91	91	91	91	91	91	91	91	91
Jarque-Bera	17.23	467.38	15.16	27.88	15.44	15.16	19.10	35.26	17.54
J-B Olasılık	0.0002	0.0001	0.0005	0.0000	0.0004	0.0005	0.0001	0.0001	0.0002

Çarpıklık ve Basıklık katsayıları söz konusu değişkenin dağılımının ne kadar normal dağılıma uyduğunu gösteren katsayılardır. Bu katsayılar Jarque-Bera (J-B) İstatistiğinin bulunması nedeniyle yorumlanmayacaktır. Çünkü J-B İstatistiği ve olasılık değeri verilerin normal dağılıma uyup uymamasını test etmektedir. J-B İstatistiğinin olasılık değerinin istatistiki açıdan anlamlı çıkması söz konusu serinin normal dağılmadığını göstermektedir. Tablo 1’de yer alan tüm değişkenlerin J-B İstatistiğinin olasılık değeri %1 önem düzeyinde istatistiki açıdan anlamlı çıkması, örnekleme yer alan işletmeler için elde edilen tüm değişkenlerin normal dağılıma uymadığını göstermektedir. Normal dağılıma uymayan değişkenlerin logaritmik dönüşümler gibi teknikler veya aykırı değerlerin atılması ile serilerin normal dağılıma uydurulması söz konusu olabilmektedir. Fakat serileri örneklem sayısının az olması ve söz konusu serileri manipüle etmemek için seriler üzerinde hiçbir işlem yapılmamıştır.

İşletmelerin karlılığı ile ISO sertifikasına sahip olmasının incelendiği bu çalışmada verilerin normal dağılmaması nedeniyle parametrik olmayan analiz teknikleri kullanılmak zorunda kalınmıştır. ISO sertifikasına ilişkin değişkenlerin 1, 0 şeklinde iki seçenekli bir kodlama ile oluşturulmuş olması, örneklem büyüklüğü ve elde edilen verilerin farklı işletmelerden toplanması nedeniyle Mann-Whitney Testi kullanılmıştır. Mann-Whitney Testi ile iki bağımsız grubun ortalamalarının, birbirinden farklı olup olmadığı sınımlanmaktadır.

ISO 27001, ISO 9001, ISO 14001, OHSAS 18001, ISO 10002, ISO 14064 ve ISO 50001’e sahip olan ve olmayan şeklinde, 7 farklı ikili grup oluşturulmuştur. Bu sertifikalara sahip olan ve olmayan işletmelerin ROA ve ROE karlılık oranları arasında bir farklılık olup olmadığına ilişkin sonuçlar Tablo 2’de raporlanmıştır.

Tablo 2’de yer alan Mann-Whitney Testi sonuçlarına göre, işletmelerin ISO 27001, ISO 14001 ve ISO14064 belgesi sahip olup olmaması ROE açısından, OHSAS 18001belgesine sahip olup olması ROA açısından, ISO 50001 sahibi olup olması ise hem ROA hem de ROE açısından istatistiki olarak anlamlı bir farklılık oluşturmaktadır.

İstatistiki açıdan söz konusu sertifikalara sahip olanlar ile olmayanların karlılık (ROA, ROE) oranlarına ilişkin farklılığın, sertifikası olanlar lehine olup olmadığı sıra ortalamaları üzerinden değerlendirilmektedir. İstatistiki olarak anlamlı bulunan ilişkilerin hepsinde söz konusu ISO sertifikasına sahip olan grupların, karlılığa ilişkin sıra ortalamaları daha yüksek bulunmuştur. Bu durum söz konusu sertifikalara sahip olan işletmelerin, sahip olmayan işletmelere göre daha karlı olduğu sonucunu ortaya koymaktadır.

Tablo 2: ISO Belgeleri ve Karlılık İlişkisi Analiz Sonucu

Değişkenler	ISO Kalite Belgesi	N	Sıra Ort.	Mann Whitney U	Z	P
ROA	ISO 27001 Yok	49	43,53	908,000	-0,963	0,335
	ISO 27001 Var	42	48,88			
ROE	ISO 27001 Yok	49	41,43	805,000	-1,783	0,075*
	ISO 27001 Var	42	51,33			
ROA	ISO 9001 Yok	20	44,05	671,000	-0,374	0,709
	ISO 9001 Var	71	46,55			
ROE	ISO 9001 Yok	20	42,80	646,000	-0,613	0,540
	ISO 9001 Var	71	46,90			
ROA	ISO 14001 Yok	34	41,03	800,000	-1,386	0,166
	ISO 14001 Var	57	48,96			
ROE	ISO 14001 Yok	34	37,88	693,000	-2,264	0,024**
	ISO 14001 Var	57	50,84			
ROA	ISO 18001 Yok	43	40,56	798,000	-1,860	0,063*
	ISO 18001 Var	48	50,88			
ROE	ISO 18001 Yok	43	41,37	833,000	-1,582	0,114
	ISO 18001 Var	48	50,15			
ROA	ISO 10002 Yok	66	47,09	753,000	-0,640	0,522
	ISO 10002 Var	25	43,12			

ROE	ISO 10002 Yok	66	45,21	773,000	-0,462	0,644
	ISO 10002 Var	25	48,08			
ROA	ISO 14064 Yok	73	45,30	606,000	-0,508	0,611
	ISO 14064 Var	18	48,83			
ROE	ISO 14064 Yok	73	43,15	449,000	-2,072	0,038**
	ISO 14064 Var	18	57,56			
ROA	ISO 5001 Yok	64	41,80	595,000	-2,337	0,019**
	ISO 5001 Var	27	55,96			
ROE	ISO 5001 Yok	64	42,06	612,000	-2,189	0,029**
	ISO 5001 Var	27	55,33			

Sertifika sahibi olan işletmeler ile olmayan işletmeler arasındaki karlılığa ilişkin sıra ortalamalarının farkı, istatistiki açıdan anlamlı çıkan ilişkiler üzerinden değerlendirildiğinde, en yüksek farkın ISO 50001 sertifikasında gerçekleştiği görülmektedir. Dolayısı ile karlılığa en yüksek etki eden sertifikanın ISO 50001 olduğu ifade edilebilir. Sıra ortalamalarına ilişkin farklar değerlendirildiğinde en düşük çıkan fark, dolayısı ile karlılığı en az etkileyen ISO sertifikasının da ISO 27001 olduğu görülmektedir.

Tablo 2’de karlılık üzerinde istatistiki olarak etkisi olmayan iki adet ISO sertifikası olduğu görülmektedir. Bu ISO sertifikaları ISO 9001 ve ISO 10002 sertifikalarıdır.

5. Sonuç

Günümüzde işletmelerin varlıklarını sürdürmeleri, zor beğenen ve beklentileri yükselmiş olan tüketicilerin dikkatini çekmelerine bağlıdır. Dolayısıyla da işletmelerin tüketicileri her konuda kaliteli olduklarına dair ikna etmeleri gerekmektedir. Ancak tüketicide kalite algısı sadece mala ait özelliklere bağlı olarak oluşmamakta, o malın nerede, nasıl bir ortamda, hangi şartlarda, ne kadar enerji ile ne kadar üretildiğini de sorgulamaktadır. Bu noktada işletmeler sistematik bir çalışma düzenine, çevreye, çalışana, kaliteye, enerjiye duyarlı olarak faaliyetlerini gerçekleştirdiklerini ispat aşamasında, uluslararası kabul gören sistemleri uyguladığına ilişkin sertifikaları kullanmaktadır. İşletmeler açısından bu sertifikasyon süreci hem avantaj hem de dezavantaj barındırmaktadır. Sertifikasyon süreci işletmeler için pahalı ve zaman alıcı özelliklere sahip olması açısından dezavantaj unsurları içerirken, diğer işletmelere karşı rekabet avantajı sağlaması, maliyetleri düşürmesi, verimliliği artırması gibi avantajlı unsurları da kapsamaktadır.

Türkiye’de bazı ISO sertifikasyonlarına sahip olan ve olmayan işletmelerin karlılıklarının karşılaştırıldığı bu çalışmada ISO 27001, ISO 9001, ISO 14001, OHSAS 18001, ISO 10002, ISO 14064 ve ISO 50001 olmak üzere 7 yönetim sistemi incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda;

Türkiye’de bu 7 sertifikasyondan işletmelerin en fazla sahip olduğu ISO sertifikasının ISO 9001 sertifikası olduğu tespit edilmiştir. ISO 9001 Kalite Yönetim sistemi dünyada da en çok kullanılan ve kabul gören standarttır (Bugay, 2015: 18). Bu sertifika, dünya çapında ISO yönetim sistemi standartlarına uygun geçerli sertifikaların yıllık anketine göre 2016 yılı itibariyle toplam 1.106.356 adet kullanıma sahiptir (ISO, Survey 2016). Yine bu ankette yer alan bilgilere göre

2016 yılında Türkiye’de 5420 adet ISO 9001 standardı kullanılmaktadır. Dünya genelinde kullanım ve etkinliği açısından en fazla tercih edilen ISO 9001 standardının Türkiye’de de işletmelerde çok fazla kullanıma sahip olmasının önemli bir nedeni, Kamu ihalelerine katılabilmenin ön şartı olarak zorunlu tutulmasıdır.

Çalışmanın sonucunda ISO 9001’den sonra Türkiye’de en çok sahip olunan sertifika ISO 14001 olduğu belirlenmiştir. Yine bu durumda ISO Survey 2016’nın sonuçları ile paralellik arz etmektedir. Dünyada da ISO 9001’den sonra en çok kullanıma sahip olan standart ISO 14001 standardıdır. Son olarak Türkiye’de işletmelerin en az sahip olduğu ISO sertifikası ISO14064’tür. Türkiye’de ‘Sera Gazı Emisyonlarının Takibi Hakkında Yönetmelik’ 17 Mayıs 2014 tarihli ve 29003 sayılı olarak Resmi Gazete ’de yayınlanmıştır. Buna göre enerjiyi yoğun kullanan işletmelerin 2015 yılından itibaren sera gazlarını izlemesi, 2016 yılından sonra ise raporlama zorunluluğu getirilmiştir. Ancak yine de bu yönetmeliğin kapsadığı işletme sayısının az olması ve söz konusu uygulamanın yeni olması bu standardın kullanımını henüz istenen şekilde arttırmamıştır.

Çalışmanın temel amacı olan sertifikasyon sahipliği ile işletme karlılığı arasındaki ilişkinin tespitinde Aktif Karlılık Oranı ve Özsermaye Karlılık Oranı olmak üzere 2 karlılık göstergesi kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda işletmelerde her iki karlılığı da istatistiki olarak anlamlı bir şekilde etkileyen sertifikasyonun ISO 50001 Enerji Yönetim Sistemi sertifikasının olduğu tespit edilmiştir. Buna göre ISO 50001 sertifikasyonuna sahip olan işletmelerin hem Aktif Karlılık Oranı hem de Özsermaye Karlılık Oranı daha yüksektir. Bunun sebebi, ISO 50001 Enerji Yönetim Sisteminin, işletmelerde enerji yönetimi ile enerji tasarrufunu sağlamaya yönelik bir uygulama olması nedeniyle, işletmelerde önemli bir girdi kalemi olan enerjinin kullanılmasındaki özeni sağlayarak maliyet avantajı yaratması olabilir.

Çalışmadan elde edilen bir diğer sonuç ise karlılığı en az etkileyen ISO sertifikasının ISO 27001 olmasıdır. Bu sertifikasyon işletmelerde bilgi güvenliğinin oluşturulmasına yöneliktir. Dolayısıyla diğer sertifikasyonlara göre direkt olarak müşteri veya ürün ile ilgili olmaması nedeniyle karlılığa etkisinin düşük olması anlaşılabilir. Özellikle sanal ortamlarda saklanan bilgilere karşı oluşturulan tehditleri içermesi ve Türkiye’de de bu konuda yeterli farkındalık düzeyinin bulunmaması nedeniyle karlılığa etkisinin az olduğu tahmin edilmektedir.

ISO 14001 ve ISO14064 belgesi sahip olunması ROE açısından, OHSAS 18001belgesine sahip olunması ROA açısından karlılığı arttırmaktadır. ISO 14001 ve ISO 14064 kalite yönetim sertifikalarının çevreyle, OHSAS 18001 sertifikalarının ise işçi ve iş sağlığı ile ilgili olması nedeniyle müşterilerin bu konudaki hassasiyetleri nedeniyle bir karlılık artışı yaşandığı düşünülebilir. Elbette kesin nedenin bu olduğuna ilişkin bir görüşü dile getirmek için işletmelerin satış hasılatlarını inceleme konusu yapmak gerekebilir. Bu durum sonraki çalışmalar için bir motivasyon yaratabilir.

İstatistiki olarak karlılığa etkisi olmayan iki adet ISO sertifikası ise ISO 9001 ve ISO 10002 sertifikalarıdır. Bu sertifikaların, işletmelerde en az bulundurulmuş ve en fazla bulundurulmuş sertifikasyonlar olması şaşırtıcıdır. ISO 9001 Kalite Yönetim Sistemi en yaygın olan sertifikasyon olması nedeniyle müşteri üzerinde bir farklılık yaratmadığı düşünülebilir. ISO 10002 Müşteri Memnuniyeti Yönetim Sistemi ise müşterilerden gelen şikayetlerin alınması ve işletme hatalarının ortadan kaldırılmasına yönelik bir sertifikasyondur. Çalışmada işletmelerde en az bulundurulmuş sertifikasyon olması nedeniyle Türkiye’de bu sistemin tam olarak anlaşılmadığı ve uygulanmadığını veya müşterilere gerekli şekilde anlatılmadığını söylemek mümkündür. Literatür incelendiğinde ISO 9001 sertifikalarının işletme performansını arttırdığına yönelik Corbett vd. (2005) ile Adıgüzel ve Aydınli (2016) tarafından yapılmış çalışmalar bulunmakla birlikte bu çalışmayla uyumlu olarak işletme performansını etkilemediğini tespit eden Candido vd. (2016) tarafından yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır. Yine Ayrıçay vd,

(2009) tarafından yapılan çalışmanın sonuçlarında da ISO 9001 sertifikasının bazı işletmelerin finansal performansında olumlu etki tespit edilirken bazı işletmelerde ise herhangi bir olumlu etki tespit edilmemiştir. Bunun nedeni çalışmalarda kullanılan işletmelerin sektörel farklılıklarından ve/veya incelenen dönemden kaynaklanabilir.

Tüm çalışmalarda olduğu gibi, bu çalışmanın kapsadığı örneklem ve tek yılı içeren çalışma dönemi gibi bazı sınırlılıkları vardır. Bu çalışmanın sonraki çalışmalara kaynak oluşturması temennisiyle birlikte bundan sonraki çalışmalarda hem incelenen örneklem boyutunun artırılması hem de uzun vadeli dönemleri içeren çalışmalar gerçekleştirilebilir. Ayrıca Hernandez-Vivanco vd. (2019) tarafından yapılan çalışma gibi işletmelerde birden fazla sertifikanın finansal performans üzerindeki etkileri dinamik modeller ile Türkiye'deki işletmeler açısından incelenebilir.

Kaynakça

- Adıgüzel, O., & Aydın, C. (2016). ISO 9001 Kalite yönetim sisteminin bilişim sektöründe faaliyet gösteren firmaların işletme performansı üzerine etkileri: Ankara ili örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12, 365-383.
- Alber, N., & Nabil, M. (2015). The impact of information security on banks' performance in Egypt. *International Journal of Economics and Finance*, 7(9), 219-225.
- Ayrıçay, Y. U., Mustafa, U., & Yaşar, Ö. (2009). Kalite yönetim uygulamalarının finansal performans üzerine etkisi: Ampirik bir analiz. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 42, 169-179.
- Bastianoni, S., Marchi, M., Dario, C., Casprini, P., & Pulselli, F. M. (2014). The connection between 2006 IPCC GHG inventory methodology and ISO 14064-1 certification standard – A reference point for the environmental policies at sub-national scale. *Environmental Science and Policy*, 4, 97-107.
- Bugay, F. (2015). *Kalite yönetim sistemlerinin Türkiye'deki geleceği*. Yüksek lisans projesi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Cândido, C. J. F., Coelho, L. M. S., & Peixinho, M. T. R. (2016). The financial impact of a withdrawn ISO 9001 certificate. *International Journal of Operations & Production Management*, 36(1), 23-41.
- Corbett, J. C., Montes-Sancho, M., & Kirsch, D. (2005). The financial impact of ISO 9000 certification in the United States: An empirical analysis. *Management Science*, 51(7), 1046-1059.
- Çağlayan, E. (2017). *ISO 16949 kalite yönetim sisteminin otomotiv sektöründeki yeri*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Gopalakrishnan, B., Ramamoorthy, K., Crowe, E., Chaudhari, S., & Latif, H. (2014). A structured approach for facilitating the implementation of ISO 50001 standard in the manufacturing sector. *Sustainable Energy Technologies and Assessments*, 7, 154-165.
- Hernandez-Vivanco, A., Domingues, P., Sampaio, P., Bernardo, M., & Cruz-Cázares, C. (2019). Do multiple certifications leverage firm performance? A dynamic approach. *International Journal of Production Economics*, 218, 386-399.
- Hughes, S., & Karapetrović, S. (2006). ISO 10002 complaints handling system: A study. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 23(9), 1158-1175.

- International Organization for Standardization (ISO) .(2016). *Survey*. Retrived from http://isotc.iso.org/livelink/livelink/fetch/8853493/8853511/8853520/18808772/00._Executive_summary_2016_Survey.pdf?nodeid=19208898&vernum=-2
- Karagöz, Y. (2010). Nonparametrik tekniklerin güç ve etkinlikleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(33), 18-40.
- Karim, A. (2015). ISO Certification and financial performance: A review. *The Journal of Global Business Management*, 11(2), 32-38.
- Kutlu, S., & Duran, C. (2010). Sanayi işletmelerinde toplam kalite yönetimi ve ISO 9000 uygulamalarının performans üzerine etkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 239-252.
- Lafuente, E., & Abad, J. (2018). Analysis of the relationship between the adoption of the OHSAS 18001 and business performance in different organizational contexts. *Safety Science*, 103, 12-22.
- Li, S. H., Yen, C. D., Chen, S. C., Chen, P. S., Lu, W. H., & Cho, C. C. (2015). effects of virtualization on information security. *Computer Standards and Interfaces*, 42, 1-8.
- Saizarbitoria, H., Iñaki, D., Gavin, P. M., & Molina-Azorin, J. F. (2011). ISO 14001 certification and financial performance: Selection-effect versus treatment-effect. *Journal of Cleaner Production*, 19(1), 1-12.
- Siougle, E., Economidou, C., Drivas, K., & Dimelis, S. (2016, July). *Does ISO 9000 certification matter for firm performance? A group matched analysis of Greek listed firms*. Paper presented at 15th Conference on Research on Economic Theory and Econometrics, Tinos. Retrieved from <http://www2.aueb.gr/conferences/Crete2016/Papers/Siougle.pdf>.
- Sümer, K., & Gül, S. (2013). ISO ve EFQM kalite yönetim sistemlerinin karşılaştırılması: Literatür araştırması. *Akademik Bakış Dergisi*, 36, 1-20.
- Wenlong, H., Liu, C., Lu, J., & Cao, J. (2015). Impacts of ISO 14001 adoption on firm performance: Evidence from China. *China Economic Review*, 32, 43-56.

Araştırma Makalesi / Research Article

**VATANDAŞ BÜTÇE BİLİNCİ VE BÜTÇE BİLİNCİNİN ARTIŞINDA ETKİLİ OLAN
FAKTÖRLERİN ANALİZİ***

Gonca GÜNGÖR GÖKSU¹

Öz

Kamu yönetimi alanında yaşanan gelişmelerin etkisiyle ülkemizde devlet bütçesini de kapsayacak şekilde bir dizi yenilikler kabul edilmiştir. Bu yenilikler daha şeffaf bir yönetim anlayışına olanak sağlarken, diğer taraftan yöneticilerin/sorumluların vatandaşlara karşı daha fazla sorumluluk üstlenmesine neden olmuştur. Böylece geçmiş yıllara nazaran, kamusal kararlara daha ilgili bir kitlenin varlığından söz edilmektedir. Bu ana düşünceden hareketle, araştırmada kamu gelirleri, harcamaları ve hizmetlerine yönelik vatandaşların ne derece ilgili ve bilgili oldukları tespit edilmek istenmiştir. Araştırmanın ana konusu vatandaş bütçe bilincidir. Vatandaş bütçe bilincinin artmasında etkili olabilecek faktörler açıklayıcı faktör analizi (AFA) ve doğrulayıcı faktör analizi (DFA) aracılığıyla belirlenmiştir. Araştırmanın amacı, vatandaş bütçe bilinç skorunun hesaplanması ve vatandaşların devlet bütçesini içeren konulara ilgilerini arttıracı farklı durumların tespit edilmesidir. Analiz sonuçlarına göre vatandaş bütçe bilinç skoru düşük çıkmıştır ve bu skorun artmasında dört temel faktörün etkili olabileceği bulgusuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Devlet Bütçesi, Bütçe Bilinci, Bütçe Bilinç Skoru

JEL Kodları: H60, H61

**CITIZEN BUDGET AWARENESS AND ANALYSIS OF FACTORS THAT ARE
EFFECTIVE IN INCREASING OF BUDGET AWARENESS**

Abstract

As a result of the developments in the field of public administration, a number of innovation including the state budget have been adopted. While these innovations have provided a more transparent administration approach, it reasoned that administrators/authorities have taken more responsibilities towards citizens. In the study, it is demanded to determine the extent to which citizens are concerned and knowledgeable about public revenues, expenditures, and also services. The study topic is citizen budget awareness. Factors that may be effective in raising budget awareness were examined by explanatory factor analysis (EFA) and confirmatory factor analysis (CFA). The aim of the study is to calculate the budget awareness score of citizens and to determine the different situations that might increase the citizens' awareness on topics related to the state budget. According to the result of the analysis, the budget awareness score was found low, and it was concluded that four main factors may be effective on increasing in this score.

Keywords: State Budget, Budget Awareness, Budget Awareness Score

JEL Codes: H60, H61

* Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu tarafından 2020/23 karar nolu yazılı izin alınmıştır.

¹ Araştırma Görevlisi Dr. Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü, ORCID 0000-0003-0230-7391, gungor@sakarya.edu.tr.

Başvuru Tarihi (Received): 20.05.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Devlet bütçesi bir ülkenin kader kitabıdır. Çünkü bütçe, kamu tercihlerinin tespitinde ve önceliklendirilmesinde esas belirleyicidir. Ayrıca toplumun geleceğinin şekillenmesinde de bütçeler doğrudan etkiye sahiptir (Altuğ, 2019: 12). Bir ülke için bu derece yüksek öneme sahip bütçe hakkında vatandaşların ilgisinin ve bilgisinin yeterli olması arzulanmaktadır. Çünkü vatandaşlar, seçim mekanizması ile görevlendirdikleri siyasetçilerin toplumsal ihtiyaçları karşılama beklentisiyle, siyasetçiler de kendilerine devredilen yetkileri bütçe aracılığıyla kullanmaktadırlar. Bu yetki devrinin temeli anayasaya dayanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası'nın 161'inci maddesinde toplumsal ihtiyaçları karşılamak için merkezi yönetim tarafından yapılan kamu harcamalarının devlet bütçeleri aracılığıyla belirlendiği ve bütçe kanunları, bütçe ile ilgili olmayan tüm kurallardan arındırılıp, kendi içerisinde bütünleştirildiği ifade edilmektedir. 161'inci maddenin devamında ise Kesin Hesap Kanun Teklifinin Cumhurbaşkanı tarafından sunulmasının meclise etkin bir bütçe hakkı sağladığı açıklanmaktadır. Böylece önceki yıla ait bütçe sonuçları meclis tarafından bütçe hakkı gerekçesiyle denetlenmektedir. 6085 sayılı Sayıştay Kanunu'nun 38'inci maddesinde de kamu kaynaklarının elde edilmesinde ve kullanılmasında idarelerin yönetim ile hesap verme sorumluluklarını vurgulanmaktadır.

Devlet bütçelerinin halk adına temsilciler aracılığıyla onaylanması bütçe hakkı ile açıklanmaktadır. Bütçe hakkı, meclise vatandaşlar adına gelir toplama ve bu gelirleri önceden belirlenmiş kamusal alanlara, amaçlara harcama yetkisinin tanınmasıdır. Başka bir tanımla bütçe hakkı, kamu hizmetlerinin türü, tutarı ve bu hizmetleri sağlayacak kamu gelirlerinin tahsiline karar verme yetkisidir (Edizdoğan & Çetinkaya, 2010: 20). Meclis bu hakkı vatandaşlar adına kullanmaktadır. Bu sebeple hazırlanmasından denetimine kadar geçen her bir aşamada bütçenin vatandaşlar tarafından sahiplenmesi önem derecesi yüksektir. Bunun gerçekleşebilmesi ise vatandaşların bütçe bilgisine ve bilincine sahip olmasıyla mümkündür.

Bütçe hakkı, mutlak monarşiye karşı halkın ve temsilcilerinin yüzyıllarca süren mücadeleleriyle elde edilebilmiştir. Magna Carta (1215), Haklar Dilekçesi (1627), Haklar Yasası (1689), Fransız Büyük İhtilali (1789) bütçe hakkının kazanılmasında önemli aşamalarıdır (Biçer ve Şahin, 2009: 19). Bütçe hakkının kazanılmasına yönelik ilk adım 1215 Magna Carta'nın (Büyük Özgürlük Fermanı) kabulüyle başlamıştır. Kralın yetkilerinin ilk defa sınırlandırıldığı bu fermanın 12'nci maddesinde “*Krallığımızda, ülkemizin Genel Meclisinin izni olmadıkça zorla, askerlik hizmeti karşılığı olarak vergi ya da yardım parası alınmaz.*” ifadesine yer verilmiştir (Aktan & Vural, 2004: 40). Böylece vergileme hakkı (millet temsilcilerinin izni olmadan vergi alınmaması) ilkesi kabul edilmiştir (Öner, 2009:270).

Magna Carta'nın krallar tarafından ihlal edilmesi sonucu 1628'de İngiliz Haklar Bildirisi yayınlanmıştır. Bildirgede “*Parlamentonun genel onayı olmadıkça, hiç kimsenin ödünç para, bağış, vergi, herhangi bir armağan vermeye ya da buna benzer bir ödemede bulunmaya zorlanmaması ve bunun için, böyle bir ödemede bulunmayı reddetti diye, kimsenin sorguya çekilmemesini, yemin etmeye cebredilmemesini, hücreye kapatılmamasını, beş tutuklanmamasını ya da başka bir biçimde eziyet çektilmemesini ve rahatsız edilmemesini, Yüce majestelerinden rica ediyoruz*” maddesinde kralların keyfiyete göre gelir elde etmemesi yönünde ricada bulunulmuştur. Ancak despotluklarına devam eden yöneticiler zamanla tahtlarından men edilmiştir (Aktan & Vural, 2004: 5). Bu gelişmeler gelecek yıla ait harcamaların yapılmasına ve gelirlerin toplanmasına hükümet tarafından onay verilmesine imkân sağlamış ve bütçe hakkı günümüzdeki şeklini almıştır (Öner, 2009: 270).

Araştırmanın amacına ulaşmak için anket formundaki ilk 12 ifadeye verilen yanıtlar ile vatandaş bütçe bilinç skor endeksi hesaplanmıştır. Ankette yer alan diğer 29 maddedeki (13-41 madde arası) yanıtların analizi ile bütçe bilincinin artmasında etkili faktörler tespit edilmiştir. Ayrıca

araştırmada AFA ile belirlenen faktörler kullanılarak birinci ve ikinci düzey DFA analizleri yapılmıştır. Böylece belirlenen faktörlerin ve maddelerin bütçe bilincinin artmasında yüzde kaç etkili olduğu, diğer bir ifadeyle faktörleri oluşturan maddelerde yaşanan bir birimlik artışın, vatandaşların bütçe konularına ilgili olmasını yüzde kaç arttırdığı incelenmiştir.

1. Bütçe Bilinci Kavramı ve Kapsamı

Bilinç kelimesi Türk Dil Kurumuna (TDK) göre “(1) İnsanın kendisini ve çevresini tanıma yeteneği, şuur, (2) Temel bilgi, görüş, (3) Algı ve bilgilerin zihinde duru ve aydınlık olarak izlenme süreci, şuur” olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2019). Bilinçli olmak; “Çevresinde olup bitenlerin farkında olmak, eylemlerini bilerek gerçekleştirmek” olarak açıklanmaktadır (TDK, 2019). Maliye bilimi açısından “bilinç” kelimesi vergi terimi ile birlikte uzun yıllardır kullanılmaktadır. Vergi bilinci; mükelleflerin, mevzuata uygun bir şekilde vergisel yükümlülüklerini yerine getirirken gerekli özene ve istekliliğe sahip olmasıdır. Mükelleflerin vergi düzenlemeleri hakkında yeterli bilgisinin olması, vergi bilinç düzeyinin belirlenmesinde öncelikli koşuldur (Kıral, 2018: 151). Vergi bilinci yüksek mükellefler ödemiş oldukları vergiler ile yararlandıkları kamusal mal ve hizmetler arasında mali bağlantı kurabilmekte ve vergi ödeme gerekliliğini fark edebilmektedirler (Kumkale, 2015). Literatürde vergi bilincine ait açık bir tanım bulunmasına rağmen, bütçe bilincine ait bir tanım ile karşılaşılmemiştir. Bu sebeple bütçe bilinci kanaatimizce aşağıdaki gibi tanımlanabilir:

“Bütçe bilinci; vatandaşların hem anayasada hem de diğer kanunlarda devlet bütçesi konularına ilgili ve farkında olmaları, kamu gelirleri ve bu gelirlerinin hangi kamu hizmetlerine yönelik harcadığı hakkında yeterli bilgiye sahip olmaları ve bütçeyle ilgili gelişmeleri yakından takip etmesidir.”

Bütçe bilincinin tanımında öne çıkan kısımlar;

- i.Devlet bütçesiyle ilgili konulara ilgili ve farkında olunması,
- ii.Devlet bütçesiyle ilgili düzenlemeleri içeren kanunlar hakkında yeterli fikrin olması,
- iii.Bütçe hakkının bilinmesi ve bu hakkın vatandaşlara ait olduğunun benimsenmesi,
- iv.Kamu gelirleri ve harcamaları hakkında yeterli bilgi sahibi olunması,
- v.Toplumsal ihtiyaçları karşılamak amacıyla tahsis edilen ödeneklerin takibi,
- vi.Bütçenin görüşülmesi, onaylanması, uygulanması ve denetlenmesi süreçlerinin takibi,
- vii.Devlet bütçesi alanındaki vatandaş odaklı gelişmelerin (örneğin; vatandaş bütçe rehberi ya da vatandaş kesin hesap raporu)² izlenmesidir.

1.1. Kamu Mali Alanda Yaşanan Gelişmelerin Bütçe Bilinci İle İlişkisi

Yeni kamu yönetimi anlayışının benimsenmesi ile kamu mali alanı dâhilinde reform niteliğinde çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Tüm bu gelişmeler ile vatandaşların kamu maliyesini nasıl kontrol edeceği, yasama kontrolünün daha etkin olarak nasıl gerçekleşeceği gibi konular önem kazanmıştır (Yılmaz & Biçer, 2010: 213). Böylece kamu mali yönetimi alanında bir takım iyileştirici ilkeler benimsenmiştir. Bu ilkelerin başında iyi yönetim³ için mali saydamlık (şeffaflık) ve hesap verilebilirlik ilkeleri gelmektedir. Ayrıca mali demokrasi, bütçe

² Türkiye’de 2017 ve 2018 yıllarına ait Vatandaş Bütçe Rehberi, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğünün resmi internet sitesinde paylaşılmıştır. Strateji ve Bütçe Başkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi 2018 yılında yürürlüğe girmiş, Cumhurbaşkanlığı bünyesinde Strateji ve Bütçe Başkanlığı kurulmuştur. 2019 ve 2020 yıllarına ait Vatandaş Bütçe Rehberi, Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığının resmi internet sitesinden paylaşılmıştır. Vatandaş Kesin Hesap Raporu ise 2016 yılından itibaren Muhasebat Genel Müdürlüğü tarafından yayınlanmaktadır.

³ İyi yönetim için temel unsurlar: (i) Vatandaşların güvenliğinin sağlanması, (ii) Hukukun üstünlüğünün geçerli olması, (iii) Yargının bağımsız olması, (iv) Kamu harcamalarının adil olması (v), Siyasilerin hesap verme yükümlülüğüne tabi olması, (vi) Vatandaşların gerekli bilgilere kolayca ulaşabildiği saydam bir yönetimin varlığı ve (vii) Asgari insan hakları gereklerinin sağlanmasıdır (Özer, 2005: 330).

okuryazarlığı, katılımcı bütçeleme, vatandaş odaklı bütçeleme, vatandaş bütçe, vatandaş kesin hesabı gibi güncel kavramlar ve uygulamalar da mali reform arayışları sonucu öne çıkan diğer önemli gelişmeler arasında yer almaktadır. Bütün bu yenilikler bütçe konularına vatandaşların daha ilgili olması ve bütçe hakkına sahip çıkma isteği ile ilişkilidir.

1.1.1. Bütçe Bilinci ve Mali Saydamlık İlkesi İlişkisi

Mali saydamlık veya şeffaflık ilkesi, devletin her türlü görev ve fonksiyonlarının, kamu ekonomisine, mali yönetimine ilişkin bilgilerin, hesapların, kamu mali yönetimi ile iktisat politikalarına ilişkin planların, hedeflerin açık, anlaşılır, düzenli ve güven verecek şekilde kamuoyunun bilgisine sunulmasıdır (Aktan vd. 2004: 175). Böylece kaynakların hangi amaçlar çerçevesince kullanıldığına dair bilgilerin kamuoyu ile paylaşılması sağlanmaktadır.

Uluslararası alanda mali saydamlık ilkesiyle ilişkili olarak 2006 yılından itibaren Uluslararası Bütçe Ortaklığı tarafından Açık Bütçe Endeksi hesaplanmaktadır. Açık Bütçe Endeksi, bütçelerin yaşam döngüsünde hazırlanması gereken sekiz bütçe dokümanının değerlendirilmesi ile ölçülmektedir (Yalçın, 2017: 43). Açık Bütçe Endeksi, dünya genelinde merkezi yönetim bütçelerinin şeffaflığının bağımsız, karşılaştırmalı tek ölçütüdür. Endeks, hükümetlerin uluslararası iyi uygulama standartlarına uygun olarak bütçe bilgilerini, miktarını ve güncelliğini değerlendiren soru kümesinden oluşan açık bütçe anketi kullanarak 100 puanlık şeffaflık puanı üzerinden yapılan değerlendirmelerle hesaplanmaktadır (International Budget Partnership, 2020).

En son 2017 yılına ait açık bütçe endeksi hesaplanmış ve ülkelerarası karşılaştırma yapılmıştır. 2017 yılı skorlara göre bütçe şeffaflığı endeks puanı en iyi üç ülke Yeni Zelanda (89), Güney Afrika (89) ve İsveç (87)'dir. En kötü skora sahip ülkeler Chad (2), Sudan (2) ve Sudi Arabistan (1)'dir. Türkiye'nin puanı ise 58 olarak ölçülmüştür ve sınırlı kategorisinde tanımlanmıştır. 2006-2017 döneminde Türkiye'nin 2006 yılı puanı 40, 2008 yılı puanı 43, 2010 yılı puanı 57, 2012 yılı puanı 50, 2015 puanı 44 ve 2017 yılı puanı 58'dir (International Budget Partnership, 2017: 5).

Açık ve şeffaf kamu yönetimi; kamuoyunun kamusal faaliyetlerden haberdar olması, bilgi ve belgelere ulaşabilmesi, yönetime katılımı, kamusal faaliyetleri denetleyebilmesi ve hesap sorabilmesi gibi demokratik, temiz ve dürüst yönetim anlayışını ifade etmektedir (Ceritli, 2012: 29). Bütçe konularına karşı vatandaşların ilgisinin artması diğer ifadeyle bütçe bilincinin yükselmesi, yetkililer/sorumlular tarafından kamusal karar ve işlemlere ilişkin bilgi ve belgelerin zamanında kamuoyuyla paylaşılmasına ve mali saydamlık ilkesinin işlevselliğine katkıda bulunabilecektir. Böylece Türkiye'nin açık bütçe endeks değeri üzerinde de olumlu bir etki meydana gelebilecektir.

1.1.2. Bütçe Bilinci ve Hesap Verilebilirlik İlkesi İlişkisi

5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun 8'inci maddesinde hesap verilebilirlik: *“Her türlü kamu kaynağının elde edilmesi ve kullanılmasında görevli ve yetkili olanlar, kaynakların etkili, ekonomik, verimli ve hukuka uygun olarak elde edilmesinden, kullanılmasından, muhasebeleştirilmesinden, raporlanmasından ve kötüye kullanılmaması için gerekli önlemlerin alınmasından sorumludur ve yetkili kılınmış mercilere hesap vermek zorundadır.”* Böylece sorumlular ve yetkililer mali karar ve işlemlerine ilişkin kamuya açıklama yapmak zorundadırlar.

Etkili kamu mali yönetimi şeffaflık, gözetim ve halkın katılımını içeren hesap verebilirlik sistemine dayanmaktadır. Şeffaflık ve birbirlerinin güçlerini kontrol eden kamu kurumları olmadan, hükümetin hesap verme olasılığı düşüktür (International Budget Partnership, 2017: 40). Günümüzde sadece vatandaşların devlete değil, devletin de vatandaşlara hesap vermesi söz konusudur. Hesap verebilirlik ve şeffaflık ilkelerinin uygulanması, hizmetten yararlananların kamu çıkarlarının önceliğini ve önemini sorgulamasına imkân tanımaktadır (Çoban, 2012:5).

Vatandaşların bilgili ve söz sahibi olmasıyla kamu yönetiminde reform niteliğinde değişimler yaşanmıştır (Çiçek, 2012: 16) ve önceleri pasif konumda olan vatandaş profili günümüzde çok daha aktif, hesap soran, bilinçli ve ödediği verginin nerede, nasıl harcadığını sorgulamaktadır (Ceritli, 2012: 27). Bununla birlikte bütçe hakkının temelinde asil-vekil ilişkisi yer almaktadır. Asil-vekil ilişkisinin özünde ise hesap verme sorumluluğu bulunmaktadır (Demirbaş & Çetinkaya, 2018: 55). Böylece bütçe bilincinin artmasıyla daha çok hesap veren bir kamu mali yönetim anlayışının yerleşmesi mümkün olabilmektedir.

1.1.3. Bütçe Bilinci ve Mali Demokrasi İlişkisi

Şeffaflık ve hesap verilebilirlik demokratikleşme ile ilişkilidir ve vatandaşların kamu faaliyetlerini şeffaflıkla görebilmesi ve hesap sorabilmesi demokratikleşmenin devamıdır (Pınar, 2012: 112). Devlet bütçesi vatandaşlar ve yöneticiler açısından farklı içeriğe sahip olsa da halkın bütçe ile ilgili konulara ve süreçlere vakıf olması, katılımcılık ve demokrasinin güçlenmesiyle mümkündür. Mali demokrasinin temeli ise bütçe hakkıdır (Şahin & Uysal, 2013: 205-206). Çünkü bütçe hakkı, bir milletin egemenlik hakkının en açık ve kesin şekilde gerçekleşmesi ve egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olduğunun en temel ifadesidir (Feyzioğlu, 1983-1984:3). Demokrasinin uzantısı olan seçme hakkı olan herkes bütçe hakkının sahibidir ve vatandaşlar bu hakkı, seçtiği temsilcileri aracılığıyla kullanmaktadırlar (Yereli, 2012: 57). Bütçe hakkının varlığı ve vatandaşların bütçe süreçlerinde aktif yer alması demokrasinin uygulanabilirliği açısından gereklidir, ancak yeterli değildir. Bu nedenle hukuk devleti ve sosyal devlet ilkeleri anayasa ile güvence altına alınmalıdır. Çünkü devletlerin demokratik, sosyal ve hukuk devleti olma özellikleri birbirinin tamamlayıcısıdır (Şahin & Uysal, 2013: 207). 1982 Anayasası'nın Cumhuriyetin Nitelikleri kısmında Türkiye Cumhuriyetinin demokratik, sosyal, laik bir hukuk devleti olduğu vurgulanmaktadır. 161'inci maddede ise bütçe hakkına atıfta bulunmaktadır. Vatandaşlar tarafından bu maddelerin uygulama sonuçlarının takibi ve kontrolü oldukça önemlidir. Bu ise yetkin vatandaşlık bilincine sahip olunmasıyla gerçekleşebilir.

1.1.4. Bütçe Bilinci ve Bütçe Okuryazarlığı İlişkisi

Bütçe bilinciyle ilişkili diğer kavram bütçe okuryazarlığıdır. Bütçe okuryazarlığı, bütçe sürecine katılımı sağlamak ve geliştirmek amacıyla devlet bütçelerini okuma, çözümleme ve anlama yeteneğidir. Devlet bütçelerinin teknik olarak anlaşılması ve vatandaşların bütçe sürecine dahil olmalarını kapsamaktadır (Masud vd. 2017: 1). Bütçe okuryazarlığı artan kamusal şeffaflığın ve hesap verebilirliğin gerçekleştirilmesinde itici güçtür. Artan şeffaflık, yolsuzluğun azaltılmasını, sosyoekonomik gelişimi ve ekonomik açıdan ülkelerin rekabet gücünü olumlu etkilemektedir (Bellver & Kaufman, 2005).

Bütçe okuryazarlığının iki temel bileşeni bulunmaktadır: (i) Kamu harcamalarıyla ilgili konulara yatkınlık ve vergi oranları, kamu borcu dahil olmak üzere kamu bütçelerinin teknik olarak anlaşılması, (ii) Vergi beyanamesi ve sosyal yardımlara erişim gibi günlük konular hakkında bilgi sahibi olmak, bütçe politikalarının ekonomik, sosyal ve politik etkilerini anlamak ve bütçe süreçlerine katılmaktır (Masud vd. 2017: 6). Bütçe okuryazarlığının amacı, vatandaşların bütçe süreçlerine katılımını sağlamak olduğuna göre, bütçe okuryazarlığının tamamlayıcısı ise katılımcı bütçelemedir (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı [TEPAV] 2007:3).

1.1.5. Bütçe Bilinci ve Katılımcılık İlişkisi

Katılımcı bütçeleme, vatandaşların kamu bütçesinin bir kısmını nasıl harcayacağına karar verdikleri demokratik bir aşamadır (participatorybudgeting.org) ve bütçe sürecinde şeffaflık ve hesap verme sorumluluğuna dayalı güçlü halkla ilişkiler ve iletişim stratejilerini gerektirmektedir (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı [TEPAV] 2007:3). Katılımcılık demokrasinin en önemli göstergelerinden birisidir ve kamu programlarının düzenlenme ve uygulanma aşamalarında vatandaşların katılımı önemlidir (Ceritli, 2012: 28). Katılımcı bütçenin etkin olarak

uygulanmasında kamu politikaları hakkında yeterli bilgisi olan ve devlete karşı sorumlu hisseden vatandaşların olması gerekmektedir (Koç, 2017: 451). Bu nedenle bütçe ile ilgili konulara artan ilgi, katılımcılığı teşvik edebilmektedir. Katılımcılığın artması daha bilinçli vatandaş olma, haklarını daha iyi öğrenme, temsilcilerinin görüşlerini dile getirme, politika ve eylemlerin etkilerini doğrudan görme aşamalarında vatandaşlara yardımcı olabilmektedir (Hançer, 2018: 64). Çünkü vatandaşlar ve hükümet arasındaki daha etkili ve tatmin edici ilişkilere giden köprü, daha fazla fikir, bilgi ve sorumluluk paylaşımı ile inşa edilebilir (International Budget Partnership, 2017: 4).

1.1.6. Bütçe Bilinci ve Vatandaş Bütçe/Vatandaş Odaklı Bütçeleme İlişkisi

Kamu sektörü reformları kapsamında katılımcılıkla birlikte vatandaş odaklı bütçeleme ve vatandaş bütçe uygulamaları etkin olmaya başlamıştır. Vatandaş odaklı bütçeleme; bütçelerin onaylanma, uygulanma, değerlendirme ve denetlenme aşamalarına doğrudan veya resmi temsilciler aracılığıyla katılımı ifade ederken (Şahin & Uysal, 2013: 211), vatandaş bütçe, bütçe kanunlarının belirli bir formatta ve halkın anlayabileceği bir düzeye indirgemelerine imkân tanıyan dokümandır (Hançer, 2018: 68). Vatandaş bütçe mali saydamlığı gerçekleştirmek amacıyla devlet bütçelerinin sadeleştirilmiş halidir ve kamu kaynaklarının nerelere/nasıl harcandığına dair yardımcı bir rehberdir (Şahin & Uysal, 2013: 211-212). Vatandaş bütçenin ayrıncı özelliği, daha geniş kitleler tarafından anlaşılması ve erişilebilmesi için tasarlanmış olmasıdır (International Budget Partnership, 2016: 87). Vatandaş bütçesinin çıkış noktası mali saydamlık ve bütçe saydamlığıdır (Hançer, 2018: 71). Mali saydamlığı güçlendirmek için vatandaşın anlayabileceği şekilde harcamaların hangi alanlara yapıldığı, vergilerin hangi kanallardan tahsis edildiği vatandaş bütçe raporunun yayımlanmasıyla mümkündür (Hatipoğlu, 2012: 72). Çünkü devlet bütçelerinin anlaşılması zordur ve teknik bilgi içerdiğinden dolayı vatandaşlar tarafından takibi pek mümkün olamamaktadır. Vatandaş bütçe rehberi ve bütçe uygulama sonuçlarının yalın halini içeren vatandaş kesin hesap raporu ile halkın bütçe hakkında daha kolay bilgi edinmesi sağlanmaktadır. Böylece bütçe bilincinin artmasına katkıda bulunmaktadır. Bu çalışmada bütçe bilinç skoru hesaplanırken değerlendirilen bir gösterge, vatandaş bütçe rehberinin ve kesin hesap raporunun bilinmesi ve takip edilmesidir. Çünkü bu tür gelişmelerin izlenmesi, ancak bütçe bilinci ile mümkün olmaktadır.

1.2. Bütçe Hakkı Algısını Ölçmeye Yönelik Çalışmalar

Türk Maliye literatüründe bütçe hakkı algısını ölçmek amacıyla yapılmış araştırmalara yer verilmektedir. 2014 yılında Selen ve Tarhan'ın yazdığı "*Türkiye'de Bütçe Hakkı Algısı*" isimli kitapta, vatandaşlar tarafından bütçe hakkının hangi seviyede benimsendiği ve sahiplendiği araştırılmıştır. Ayrıca vatandaşların istek ve beklentilerinin siyasiler ve bürokratlar tarafından hangi düzeyde dikkate alındığının tespit edilmesi istenmiştir. Araştırma sonuçları Türkiye'de toplumun bütçe hakkını etkin kullanmadığını göstermiştir.

Selen ve Tarhan'ın (2015) diğer çalışmasında seçmenlerin bütçe hakkı algısı ve bütçe hakkı algısını etkileyen faktörler araştırılmıştır. Seçmenlerin bütçe hakkını etkileyen altı faktör belirlenmiştir ve vatandaşlar hukuk ilkeleriyle uyumlu demokratik katılım ortamı olduğu müddetçe bütçe hakkını etkili kullanabileceklerini ifade etmişlerdir.

Alkan ve Yıldız (2016) araştırmalarında yükseköğretim öğrencilerinin bütçe algılarını ölçülmüştür. Bulgulara göre katılımcıların bütçe kavramına ve uygulamalarına yönelik bilgi sahibi oldukları, ancak bütçe belgelerini incelerken zorlandıkları anlaşılmıştır. Bütçe hakkı algısının artırılmasına yönelik öneriler arasında medya organlarında konuyla ilgili yayınlara yer verilmesi, bütçe bilincinin geliştirilmesine yönelik eğitimlerin yapılması, bireylerin fikirlerinin, tercihlerinin bütçe sürecine yansıtılması bulunmaktadır.

Yıldız ve Alkan'ın (2017) diğer çalışmasında ise yükseköğretim öğrencilerinin bütçe algısı araştırılmıştır. Sonuçlara göre iktisadi ve idari bilimler fakültesine kayıtlı öğrencilerin bütçe ve uygulamaları hakkında bilgi seviyelerinin yüksek olduğu tespit edilse de katılımcıların bütçe sürecinin etkinliğine dair ifadeler katılmadıkları, kamu harcamaları ile vergilerin toplumsal beklentilere uygun olmadığı ve katılımcı bütçeleme sürecinin etkin uygulanmadığı bulgularına ulaşılmıştır.

2. Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Araştırmada öncelikle “*Vatandaşlar bütçe ile ilgili konulara ve gelişmelere nasıl daha ilgili olabilirler ve bu ilginin artışı üzerinde hangi faktörler etkilidir?*” sorusuna odaklanılmıştır. Böylece aşağıdaki model geliştirilmiştir.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Hipotez 1: Devlet bütçesi hakkında kamuoyunun çeşitli kanallar aracılığıyla bilgilendirilmesi, vatandaşların bütçe konularına ilgili olmasında etkilidir.

Hipotez 2: Kamu kaynakları kullanılırken temel ilkelerin ve etkin denetim mekanizmalarının varlığı, vatandaşların bütçe konularına ilgili olmasında etkilidir.

Hipotez 3: Devlet bütçelerinin vatandaş odaklı hazırlanması ve vatandaşların beklentilerinin öncelikli olduğuna dair görüşlerin varlığı, vatandaşların bütçe konularına ilgili olmasında etkilidir.

Hipotez 4: Yöneticilere, uygulanan politikalara, demokrasiye duyulan güven ve memnuniyet, sosyal adalet ile katılımcılığın sağlanması, vatandaşların bütçe konularına ilgili olmasında etkilidir.

Hipotez 5: Vergilerin yüksek olması ve seçim öncesi dönemler, vatandaşların bütçe konularına ilgili olmasında etkilidir.

2.1. Araştırmanın Metodolojisi ve Analizi

Araştırmada “Vatandaşların Bütçe Bilinci ve Etkili Faktörler (VABBEF)” isimli bir ölçek geliştirilmiştir. VABBEF ölçeği geliştirilirken öncelikle konuyla ilgili literatür taraması yapılmış ve akabinde maliye bilim dalında çalışan akademisyenlerin görüşlerinden faydalanılmıştır. Araştırmanın amacına ulaşmak için 41 maddeden oluşan bir anket formu kolayda örnekleme yoluyla Sakarya’da yaşayan 681 kişiye uygulanmış ve katılımcılardan anketteki ifadeler hangi ölçüde katıldıklarını belirtmeleri istenmiştir. Anket için Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu (Karar no: 2020/23) tarafından gerekli izin alınmıştır.

Ölçek maddeleri “1=Kesinlikle Katılmıyorum”, “2=Katılmıyorum”, “3=Kararsızım”, “4=Katılıyorum” ve “5=Kesinlikle Katılıyorum” aralığından oluşmaktadır. Elde edilen bulgular

ile vatandaşların bütçe bilinç skorunun hesaplanması ve bütçe bilinç düzeyini etkileyen faktörlerin tespit edilmesi hedeflenmiştir. Katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Eğitim Seviyesi	Yüzde	Yaş	Yüzde	Cinsiyet	Yüzde	Meslek	Yüzde
Okur-yazar	2,9	18-29 arası	39,6	Kadın	41,1	Ticaret Erbabı/Esnaf	10,3
İlköğretim	21,2	30-39 arası	24,3	Erkek	58,9	Eğitimci	8,0
Lise	28,8	40-49 arası	23,7	Toplam	100	İşçi	23,6
Lisans	39,6	50-59 arası	8,8			Memur	8,7
Lisansüstü	4,7	60 ve üstü	3,7			Çiftçi	1,9
Diğer	2,8	Toplam	100			Emekli	5,6
Toplam	100					Diğer	20,2
						Çalışmıyor	21,8
						Toplam	100

Kaynak: SPSS çıktısından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Katılımcıların çoğu lise ve üstü eğitim seviyesinden mezundur ve genç nüfustan oluşmaktadır. Meslek dağılımı açısından, işçi ve çalışmayan kategorisindeki katılımcılar en yüksek dağılımı oluşturmaktadır. Ayrıca katılımcıların çoğu erkeklerden oluşmaktadır.

2.2. Vatandaşların Bütçe Bilinç Skorunun Hesaplanması

Anketteki ilk 12 ifade vatandaşların bütçe bilinç skorunun hesaplaması içindir. 12 ifadenin Cronbach alpha değeri 0.874’tür. Bu değer bütçe bilinç skoru endeksinin iç tutarlılık bağlamında yüksek düzeyde geçerli ve güvenli olduğunu desteklemektedir. Tablo 2’de bütçe bilincinin hesaplanmasında kullanılan ilk 12 ifadeye ait yanıtlar sunulmaktadır.

Tablo 2: Bütçe Bilinç Skorunun Hesaplanmasında Kullanılan Maddeler

	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
S1. Vatandaş bütçe rehberi ve vatandaş kesin hesap raporu hakkında bilgiye sahibim.	28,2	31,0	19,0	17,1	4,7
S2. Devlet bütçesi hakkında yeterli bilgiye sahip olduğumu düşünüyorum.	21,1	32,4	22,4	18,9	5,2
S3. Devletin bütçesine ilişkin konulara ilgi duyarım.	12,6	19,0	22,8	31,7	13,9
S4. Devlet bütçesinde kamu gelirlerinin payı hakkında bilgi sahibiyim.	21,4	34,2	24,7	15,6	4,1
S5. Devlet bütçesinde kamu harcamalarının payı hakkında bilgi sahibiyim.	24,9	35,1	19,6	16,9	3,5
S6. Devletin vatandaşlardan tahsil ettiği gelirlerin, hangi kamu harcamalarına tahsis edildiği hakkında bilgi sahibiyim.	20,3	24,6	26,0	22,2	6,9
S7. Bütçe süreci ve bütçe ile ilgili işlemlere ilişkin bilgi sahibiyim.	27,0	35,7	19,5	14,7	3,7
S8. Devlet bütçesi ve güncel rakamları hakkında bilgi alabileceğim resmi bir internet sitesinden haberdarım.	26,1	29,7	14,6	19,7	9,9
S9. 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanun’u hakkında bilgiye sahibim.	39,9	29,9	16,5	9,4	4,4
S10. Ödediğim vergiler ile aldığım kamu hizmetleri arasındaki bağlantı hakkında bilgi sahibiyim.	14,4	22,4	26,2	28,0	9,0
S11. Anayasa’da yer alan bütçe hakkım ile ilgili bilgi sahibiyim.	21,3	34,6	26,8	12,6	4,7
S12. Kamu gelirlerinin hangi hizmetlere yönelik harcandığını sorgularım.	8,9	20,5	20,5	34,3	15,9

Kaynak: SPSS çıktısından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Katılımcılar Tablo 2'deki çoğu ifadeye ya katılmamakta ya da kararsız kalmaktadırlar. Sadece "S3.Devlet bütçesine ilişkin konulara ilgi duyarım." ve "S12.Kamu gelirlerinin hangi hizmetlere yönelik harcadığını sorgularım." ifadelerine olumlu yanıt verenlerin sayısı, olumsuz yanıt verenlerden fazladır. Tablo 3'te ise katılımcıların bütçe bilinç skor sonucu gösterilmektedir.

Tablo 3: Vatandaşların Bütçe Bilinç Skor Endeksi

	Minimum	Maksimum	Standart Sapma	Ortalama
Bütçe Bilinç Skoru	1	5	0,781	<u>2,611</u>

Kaynak: SPSS çıktısından faydalanılarak hazırlanmıştır.

12 sorudan oluşan endekse göre vatandaşların bütçe bilinç skoru 2,611 olarak hesaplanmıştır. Beş rakamı en yüksek skoru ve bir rakamı en düşük skoru ifade etmektedir. 2,611 değeri vatandaşların bütçe ile ilgili konular hakkında yüksek bilgisi olmadığını ve devlet bütçesine karşı ilgilerinin yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Katılımcıların çoğunun lise, lisans ve lisansüstü mezunu olduğu düşünüldüğünde bütçe bilinç skor değeri yeterli görülmemektedir. Çünkü eğitim seviyesi artıkça bireylerin daha fazla vatandaşlık bilincine sahip olduğu düşünülmektedir.

3. Bütçe Bilincinin Artmasında Etkili Olan Faktörler

Bu aşamada AFA ve DFA yöntemleri ile hipotezler test edilmektedir. Birinci aşamada AFA yöntemi uygulanarak ana faktörler tespit edilmiştir. İkinci adımda ise birinci ve ikinci düzey DFA yöntemleri kullanılarak AFA ile tespit edilen her bir faktörün ve faktörleri oluşturan her bir maddenin bütçe bilincinin artmasında yüzde kaç etkiye sahip olduğu araştırılmıştır.

3.1. AFA Yönetimi İle Ana Faktörlerin Tespiti

Araştırmada SPSS 22 programı kullanılarak AFA yöntemi birkaç defa tekrarlanmış ve toplamda altı maddenin analizden çıkartılmasına karar verilmiştir. Altı maddenin analiz dışı bırakılmasının gerekçeleri şöyledir:

✓ AFA uygulanırken maddelerin farklı faktör sütunlarında benzer faktör yüklerine sahip olup olmadığı ve faktörü oluşturan diğer değişkenlerle aralarında kavramsal bütünlük sağlayıp sağlayamadığına bakılmıştır. "S13. Bütçe ile ilgili kararlar alınırken fikrimin alınması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.", "S31. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir." ve "S32. Ülkemin içerisinde bulunduğu ekonomik koşullar bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir." maddelerinin yüklenmiş olduğu faktörü oluşturan diğer değişkenlerle arasında tam olarak kavramsal bir bütünlük sağlamadığı anlaşılmış ve analizden çıkartılmalarına karar verilmiştir.

✓ Literatürde faktör örüntüsünün oluşmasında 0,30 ve 0,40 bandında değişen faktör yüklerinin alt kesme noktası olarak belirlenebileceği ifade edilmektedir (Erdoğan vd. 2007:7). Bu araştırmada alt kesme noktası 0.40 kabul edilmiştir.⁴ "S34. Vergi bilincimin (bireylerin vergilerini zamanında ve eksiksiz ödemesi) yüksek olması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir." maddesi 0,181, "S22. Sivil toplum kuruluşlarının kamu harcamalarına ve gelirlerine yönelik faaliyetlere önem vermesi bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir." maddesi 0,347 ve "S23. Bütçe sürecinde belirlenen öncelikler ile gerçekleşen hizmetlerin vatandaşların beklentileri ve ihtiyaçları ile uyumlu olması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir." maddesi ise 0,364 ortak faktör varyans değerlerine sahip olduğu için analiz dışı bırakılmıştır. Nihai döndürülmüş faktör analizi sonuçları ve faktör yükleri Tablo 4'te sunulmaktadır.

⁴ Çalışmada alt kesme noktasının 0,40 olarak belirlenmesinin nedeni, bütçe bilincini etkileyen faktörlerin tespitinde en yüksek faktör yüküne sahip maddelerin analize dâhil edilmesinin istenmesidir. Çünkü çalışmada bütçe bilincinin artmasında en yüksek etkiye sahip farklı durumların araştırılması hedeflenmiştir.

Tablo 4: Döndürülmüş Faktör Analizi Nihai Sonuçları ve Faktör Yükleri

Gözlenen Değişkenler	1	2	3	4	5
S14. Devletten beklentilerim çeşitli mekanizmalar (anket veri toplama, mülakat vb.) aracılığıyla tespit edilmesi bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,716				
S15. Devlet tarafından kısa mesaj aracılığıyla bütçe bilgilerinin paylaşılması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,784				
S16. Yazılı ve görsel medyada devlet bütçe bilgilerine ait haberlere daha çok yer verilmesi bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,773				
S17. Devlet bütçesi ile ilgili vatandaşlara yönelik bilgilendirme çalışmalarının yapılması (kamuya açık eğitim, toplantı vb.) bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,663				
S19. Kitle iletişim araçlarında devlet bütçesi ile ilgili kamu spotlarına ve duyurularına daha çok yer verilmesi bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,558				
S36. Vatandaşlardan toplanan gelirlerin adil harcanması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.		,477			
S37. Kamuda işlevsel mali denetim mekanizmasının varlığı bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.		,561			
S39. Kamu kaynaklarının etkin kullanılması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.		,764			
S40. Kamu kaynaklarının verimli kullanılması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.		,752			
S41. Kamu gelirlerine ve harcamalarına ilişkin mali saydamlık ilkesinin bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.		,681			
S26. Devlet bütçelerinin hazırlama ve planlama aşamalarında vatandaşların görüşlerine başvurulması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.			,620		
S27. Kamu harcamalarının vatandaşlara hangi yükümlükler yükleyeceğinin önceden bilinmesi bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.			,621		
S28. Kamu harcamalarına ilişkin vatandaş denetim mekanizmalarının varlığı bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.			,707		
S29. Vatandaşların önceliklerine duyarlı olacak şekilde kamu gelirleri harcanması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.			,711		
S30. Kamu gelirleri ile harcamalarına ilişkin hesap verilebilirlik ilkesinin varlığı bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.			,615		
S18. Devlet yöneticilerine güven duymam bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.				,737	
S20. Ülkemde sosyal adaletin artırılmasına yönelik uygulamalara ağırlık verilmesi bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.				,612	
S21. Vatandaşların politika belirleme sürecine aktif olarak katılması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.				,428	
S24. Kamu hizmetlerinden memnun olmam bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.				,540	
S25. Ekonomi ve maliye politikalarına güven duymam bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.				,455	
S33. Ülkemde demokrasiye güven duymam bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.				,588	
S35. Ödenen vergilerin oranlarının ve tutarlarının yüksek olması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.					,852
S38. Seçim öncesi dönemler bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.					,553

Kaynak: SPSS çıktısından faydalanılarak hazırlanmıştır.

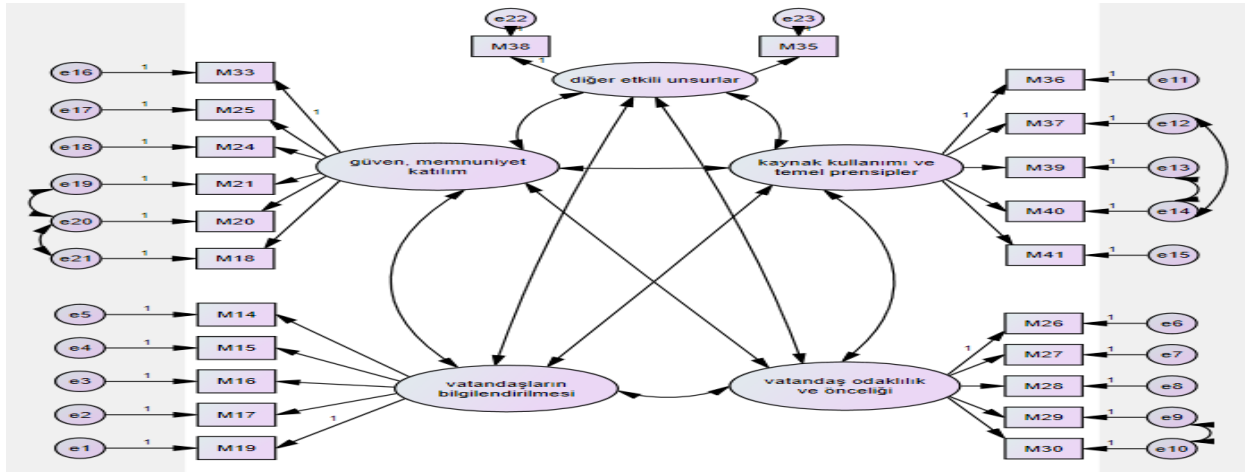
⁵ Bu sonuçlar, değişkenler arasında yüksek korelasyonlar olduğunu ve veri seti faktör analizi için uygunluğunu göstermektedir. Böylece “Evren korelasyon matrisi birim matristir” şeklindeki H0 hipotezi reddedilmiştir. Diğer bir ifadeyle, VABBEF ölçeğine göre faktör analizinin yapılabilmesi için örneklem büyüklüğü yeterlidir.

AFA ile belirlenen beş temel faktörün toplam varyansı açıklama yüzdesi %60,210'dur. Faktörleri oluşturan maddeler kendi içerisinde değerlendirildiğinde; (i) Birinci faktör "Vatandaşların bilgilendirilmesi" ⁶, (ii) İkinci faktör "Kaynak kullanımı ve temel prensipler"⁷, (iii) Üçüncü faktör "Vatandaş odaklılık ve önceliği"⁸, (iv) Dördüncü faktör "Güven, memnuniyet ve katılım"⁶ ve (v) Beşinci faktör "Diğer etkili unsurlar"⁷ olarak isimlendirilmiştir. Faktörlerin isimleri belirlenirken ilgili maddelerin kendi arasında ortak noktaları göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca beş faktör altında yüklenen 23 maddelik ölçeğin tamamının iç tutarlılık açısından Cronbach alpha değeri 0,926 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç ölçeğin yüksek düzeyde geçerli ve güvenilir olduğunu desteklemektedir.

3.2. Birinci Düzey DFA Sonuçları

Bu aşamada birinci düzey DFA modeli oluşturularak, VABBEF ölçeğinde bulunan gizil faktörler ve gözlenen değişkenler arasındaki karşılıklı bağımlı etkiler AMOS 20 programıyla test edilmiştir. Modelin serbestlik derecesi $df = 215$ 'dir. Bu sonuca göre model aşırı doymuş bir modeldir. Modelin teori ile uyum düzeyi de araştırılmıştır. Uyum iyiliği sonuçlarına göre $\chi^2/df = 2.88 < 5$, $0.90 < GFI = .928$, $0.90 < CFI = .939$, $RMR = 0.05 < 0.08$ ve $RMSEA = 0.05 < 0.08$ 'dir ve model verilere uyumludur⁸ ve beş faktörlü yapının geçerliliği DFA ile test edilmiştir

Şekil 2: Birinci Düzey DFA Model

Kaynak: AMOS programından faydalanılarak hazırlanmıştır.

⁶ Birinci faktöre bu ismin verilmesinin nedeni faktörü oluşturan maddelerin ortak noktası olarak kitle iletişim araçları, medya, kamu spotu vb. farklı mekanizmalar aracılığıyla bütçe bilgilerinin vatandaşlarla paylaşılmasının etkili olabileceğidir.

⁷ İkinci faktörün bu isimle adlandırılmasının nedeni faktörü oluşturan maddelerin ortak noktası, kamu kaynaklarının kullanılmasında adalet, etkinlik, verimlilik vb. hususlara dikkat edilmesi ve denetim mekanizmalarının işlevsel olmasının önemli olduğudur.

⁸ Üçüncü faktöre bu ismin verilmesinin nedeni faktörü oluşturan maddelerin ortak noktası olarak devlet bütçesinin özellikle hazırlama ve planlama aşamalarında vatandaşların fikirlerine, isteklerine doğrudan öncelik verilmesi ve uygulama sonrasında bütçe bilgilerinin vatandaşlarla paylaşılmasının bütçe bilinci üzerinde etkili olabileceğidir.

⁶Dördüncü faktörün bu isimle adlandırılmasının nedeni ülkede yöneticilere, demokrasiye vb. duyulan güven ve memnuniyet duygularının ve vatandaş katılımının bütçe bilincinin artmasında etkili olabileceğidir.

⁷ Beşinci faktörün "Diğer Etkili Unsurlar" olarak isimlendirilmesinin nedeni ise bu faktörü oluşturan iki sorunun arasında yüksek bir anlam bağı olmamasına rağmen, iki sorunun da önemli olduğunun düşünülmesi ve analizden çıkartılmasının uygun olmadığı fikridir. Çünkü madde 35 vergiler ile ilgiliyken, madde 38 seçim dönemleri ile ilgilidir. Her iki durum da bütçe hazırlama süreci ile ilişkilidir ve kamu harcamalarının gerçekleşmesinde doğrudan etkiye sahiptir.

⁸ Literatürde kabul edilen uyum iyiliği değerleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için Çapık'ın (2014) çalışmasını inceleyebilirsiniz.

Şekil 2'deki ölçüm modeli gizil değişkenlerin gözlenen değişkenlerle arasındaki ilişkiyi yansıtmaktadır. Her bir gizil değişkenden gözlenen değişkene çizilen oklar gözlenen değişkenin bağlı olduğu gizil değişkenini temsil gücüne ifade etmektedir.

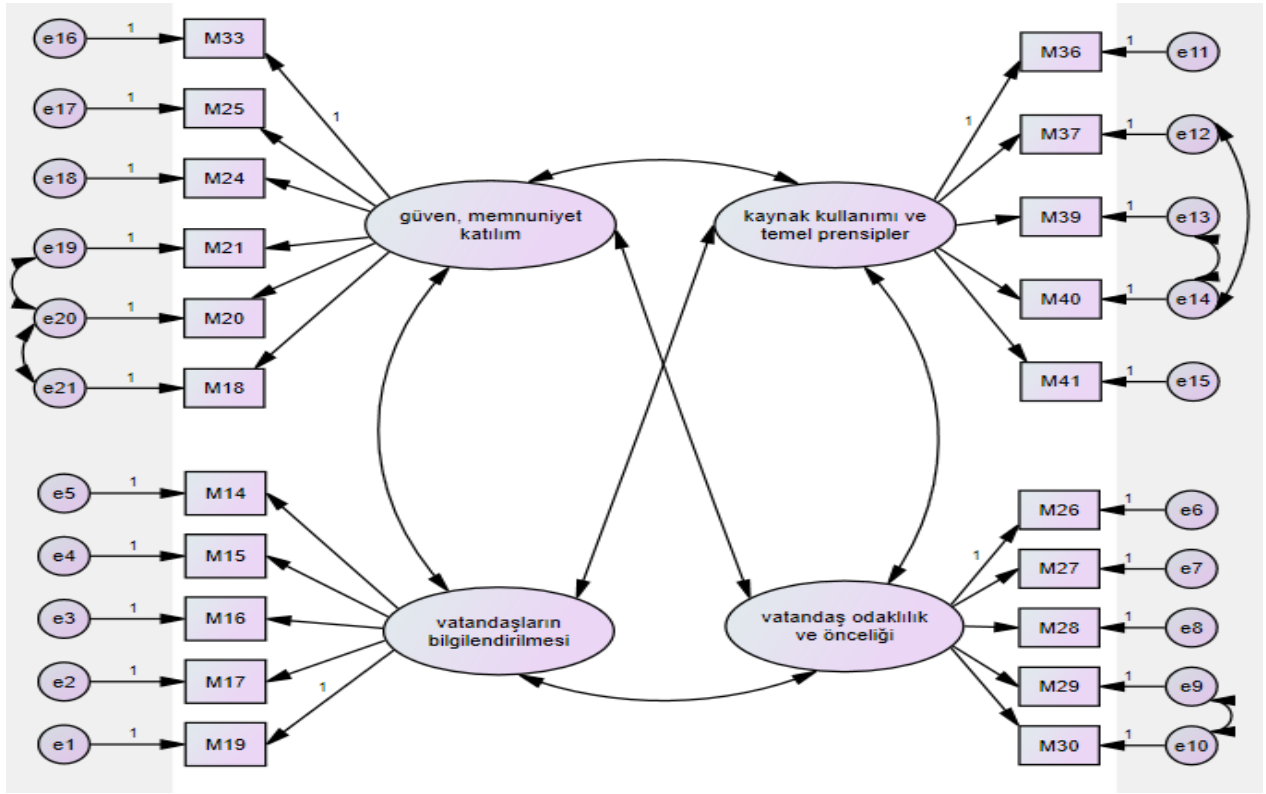
Tablo 5: Modelde Yer Alan Değişkenlere Ait Değerler

Faktörler ve İfadeler		Regresyon Ağırlıkları			Standart
		Madde No	Tahmin	Standart Hata	p
Vatandaşların Bilgilendirilmesi (VB)	M14	1,068	,069	***	,681
	M15	1,211	,074	***	,717
	M16	1,172	,068	***	,775
	M17	1,150	,067	***	,761
	M19	1,000			,673
Kaynak Kullanımı ve Temel Prensipler (KKTP)	M36	1,000			,645
	M37	1,053	,069	***	,707
	M39	1,079	,068	***	,744
	M40	1,075	,068	***	,752
	M41	,993	,066	***	,680
Vatandaş Odaklılık ve Önceliği (VOÖ)	M26	1,000			,672
	M27	1,064	0,63	***	,757
	M28	1,075	,066	***	,720
	M29	1,009	,064	***	,694
	M30	,922	,063	***	,640
Güven, Memnuniyet ve Katılım (GMK)	M18	1,037	,092	***	,561
	M20	1,136	,091	***	,657
	M21	,959	,086	***	,554
	M24	1,132	,089	***	,676
	M25	1,281	,095	***	,744
Diğer Etkili Unsurlar (DEU)	M33	1,000			,542
	M35	,684	,102	***	,431
	M38	1,000			,651

Kaynak: AMOS çıktısından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 5'deki sonuçlara göre p (olasılık) değerleri 0,05'den küçüktür ve tüm parametreler istatistiki olarak anlamlıdır. Ayrıca modifikasyon endeks değerleri incelendiğinde, M20 ile M18, M21 ile M20, M30 ile M29, M40 ile M37 ve M40 ile M39 değişkenleri arasında modelin tahmin ettiğinden yüksek düzeyde korelasyon saptanmıştır. Bu maddelerin hata terimlerinin ilişkisi olduğu anlaşılmıştır. Modele kovaryans dâhil edilerek analiz tekrarlanmıştır. DFA sonuçlarına göre standart regresyon katsayılarının 0,50'den küçük değerlerin analizden çıkartılması gerekmektedir (İnceoğlu, 2018:100). Bu değer gözlenen değişkenlerin, gizil değişkenleri açıklama gücünü göstermektedir. Standart regresyon katsayıları sütunu incelendiğinde, “M35.Ödenen vergilerin oranlarının ve tutarlarının yüksek olması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.” maddesine ait standart regresyon katsayısı (Beta) 0.102'dir. Bu sebeple ilgili madde analiz dışı bırakılmıştır. Ancak bu maddenin ait olduğu faktör sadece iki sorudan (M35 ile M38) oluşmaktadır. Madde 35'in analiz dışı kalmasıyla tek bir maddeden (M38) oluşan faktörün istatistiki açıdan mümkün olmayacağına dolayı “Diğer Etkili Unsurlar” faktörü analizden çıkartılmış ve model yeniden çalıştırılmıştır.

Şekil 3: Yeni Birinci Düzey DFA Modeli

Kaynak: AMOS programından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 3'te yeni birinci düzey DFA modeli gösterilmektedir. Yeni modele göre bütçe bilincini etkileyen dört faktör üzerinden analizlere devam edilmiştir. Yeni modelin uyum iyiliği değerleri incelendiğinde, $\chi^2/df=2.81<5$, $0.90<GFI=.937$, $0.90<CFI=.949$, $RMR=0.04<0.08$ ve $RMSEA=0.05<0.08$ 'dir, model verilere uyumludur. Tablo 6'da yeni modele ilişkin değişkenlere ait değerler gösterilmektedir. Tahmin sonuçlarına göre p (olasılık) değerleri 0,05'ten küçüktür ve tüm parametreler istatistiki olarak anlamlıdır. Tablo 6'daki varyans sütunu incelendiğinde, gizil değişkenlere ait varyanslar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Çünkü varyans sütunu altında yer alan p değerlerinin hepsi 0.05'ten küçüktür. Dolayısıyla gizil değişkenlerin modele katkısı olduğu anlaşılmıştır. Bütün maddelerin standart regresyon katsayıları 0.50 ve üzeri olduğu için bu aşamada hiçbir maddenin analizden çıkartılmasına gerek kalmamıştır.

Tablo 6: Yeni Modelde Yer Alan Değişkenlere Ait Değerler

Faktörler ve İfadeler	Regresyon Ağırlıkları				Standart Regresyon Katsayıları	Varyans		
	Madde No	Tahmin	Standart Hata	p	Tahmin	Tahmin	Standart Hata	p
Vatandaşların Bilgilendirilmesi (VB)	M14	1,068	,069	***	,681	,493	,052	***
	M15	1,211	,074	***	,717			
	M16	1,173	,068	***	,775			
	M17	1,150	,067	***	,761			
	M19	1,000			,673			
Kaynak Kullanımı ve Temel Prensipler (KKTP)	M36	1,000			,642	,574	,065	***
	M37	1,048	,070	***	,700			
	M39	1,089	,070	***	,747			
	M40	1,105	,070	***	,769			
	M41	,997	,067	***	,679			
Vatandaş Odaklılık ve Önceliği (VOÖ)	M26	1,000			,672	,537	,057	***
	M27	1,064	,063	***	,757			
	M28	1,075	,066	***	,720			
	M29	1,009	,064	***	,694			
	M30	,922	,067		,640			
Güven, Memnuniyet ve Katılım (GMK)	M18	1,041	,093	***	,559	,385	,054	***
	M20	1,145	,092	***	,658			
	M21	,962	,087	***	,553			
	M24	1,141	,090	***	,678			
	M25	1,291	,097	***	,745			
	M33	1,000			,539			

Kaynak: AMOS çıktısından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Modelin sonuçlarına göre vatandaşların bütçe bilincinin artmasında etkili 21 madde tespit edilmiştir. 21 madde arasında bütçe bilincinin artmasında en fazla etkili madde “M16. Yazılı ve görsel medyada devlet bütçe bilgilerine ait haberlere daha çok yer verilmesi bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.” Bu maddedeki eylemdeki bir birimlik artış, vatandaşların bilgilendirilmesi faktöründe %77,5 pozitif etkiye sahip olmaktadır. Etki derecesi %70 üzeri olan diğer maddeler M15, M17, M25, M27, M28, M37, M39 ve M40’dır. Yüklendiği faktöre en düşük etkisi tespit edilen madde ise %53,9 ile “M33. Ülkemde demokrasiye güven duymam bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.” Tablo 7’de her bir maddenin içeriği ve etki derecesi madde numarasına göre gösterilmektedir.

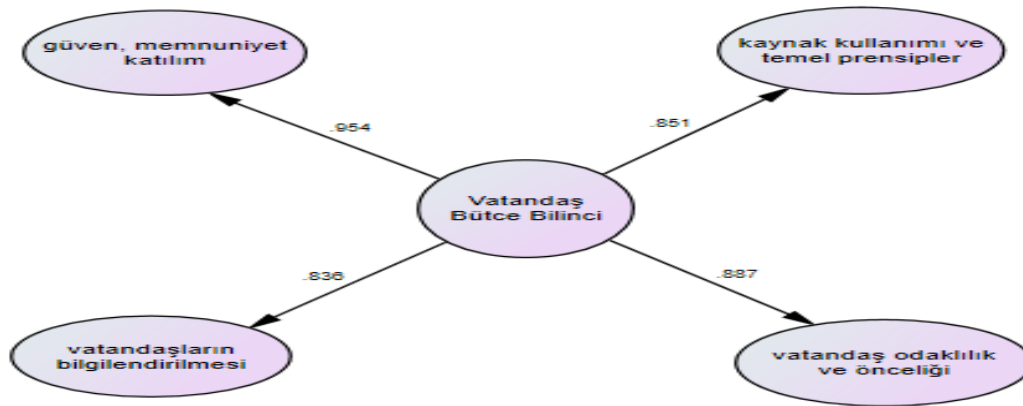
Tablo 7: Her Bir Maddenin İçeriği ve Etki Derecesi

Madde No	Maddenin İçeriği	Etki Derecesi
M14	Devletten beklentilerim çeşitli mekanizmalar (anket veri toplama, mülakat vb.) aracılığıyla tespit edilmesi bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,681
M15	Devlet tarafından kısa mesaj aracılığıyla bütçe bilgilerinin paylaşılması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,717
M16	Yazılı ve görsel medyada devlet bütçe bilgilerine ait haberlere daha çok yer verilmesi bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,775
M17	Devlet bütçesi ile ilgili vatandaşlara yönelik bilgilendirme çalışmalarının yapılması (kamuya açık eğitim, toplantı vb.) bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,761
M18	Devlet yöneticilerine güven duymam bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,559
M19	Kitle iletişim araçlarında devlet bütçesi ile ilgili kamu spotlarına ve duyurularına daha çok yer verilmesi bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,673
M20	Ülkemde sosyal adaletin artırılmasına yönelik uygulamalara ağırlık verilmesi bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,658
M21	Vatandaşların politika belirleme sürecine aktif olarak katılması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,553
M24	Kamu hizmetlerinden memnun olmam bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,678
M25	Ekonomi ve maliye politikalarına güven duymam bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,745
M26	Devlet bütçelerinin hazırlama ve planlama aşamalarında vatandaşların görüşlerine başvurulması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,672
M27	Kamu harcamalarının vatandaşlara hangi yükümlükler yükleyeceğinin önceden bilinmesi bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,757
M28	Kamu harcamalarına ilişkin vatandaş denetim mekanizmalarının varlığı bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,720
M29	Vatandaşların önceliklerine duyarlı olacak şekilde kamu gelirleri harcanması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,694
M30	Kamu gelirleri ile harcamalarına ilişkin hesap verilebilirlik ilkesinin varlığı bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,640
M33	Ülkemde demokrasiye güven duymam bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,539
M36	Vatandaşlardan toplanan gelirlerin adil harcanması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,642
M37	Kamuda işlevsel mali denetim mekanizmasının varlığı bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,700
M39	Kamu kaynaklarının etkin kullanılması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,747
M40	Kamu kaynaklarının verimli kullanılması bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,769
M41	Kamu gelirlerine ve harcamalarına ilişkin mali saydamlık ilkesinin varlığı bütçe konularına ilgili olmamda etkilidir.	,679

Kaynak: AMOS programından faydalanılarak hazırlanmıştır.

3.3. İkinci Düzey DFA Sonuçları

DFA analizinin ikinci aşamasında ana faktörler üzerinden bir analiz daha yapılmıştır. İkinci düzey DFA kapsamında temel dört faktörün vatandaş bütçe bilincinin üzerindeki toplam etki derecesi tespit edilmektedir. Şekil 2’de ikinci düzey DFA modeli yer almaktadır. Modelin uyum iyiliği değerleri $\chi^2/df=2.84<5$, $0,90<GFI=.935$, $0,90<CFI=.948$, $RMR=0.052<0,08$ ve $RMSEA=0.049<0,08$ ’dir ve model verilere uyumludur.

Şekil 4: İkinci Düzey DFA Modeli

Kaynak: AMOS programından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 4’te gösterilen ikinci düzey DFA modelinin sonucuna göre, dört ana faktörün vatandaş bütçe bilincinin üzerinde yüksek etkili olduğu anlaşılmaktadır. Devlet bütçesi konularına yönelik vatandaşların ilgisi üzerinde “güven, memnuniyet ve katılım” faktörü %95 ile ilk sıradadır. Başka bir deyişle, güven, memnuniyet ve katılım faktöründeki faaliyetlerdeki bir birimlik artış, vatandaş bütçe bilincini %95 arttırmaktadır. Diğer faktörlerin etki dereceleri birbirlerine yakın olmakla beraber, oldukça yüksektir. Diğer üç faktörde yaşanan bir birimlik artış, vatandaşların bütçe bilinci üzerinde %80’den fazla yükseliş meydana getirmektedir.

Tablo 8: İkinci Düzey DFA Modelindeki Değişkenlere Ait Değerler

Hipotezler	Regresyon Ağırlıkları			Standart Regresyon Katsayıları	Cronbach Alfa Sonuçları	
	Tahmin	Standart Hata	p	Tahmin		
VB → Bütçe Düzeyi	Bilinç	1,030	,091	***	,836	0,84
KKTP → Bütçe Düzeyi	Bilinç	1,106	,101	***	,851	0,83
VOÖ → Bütçe Düzeyi	Bilinç	1,119	,098	***	,887	0,83
GMK → Bütçe Düzeyi	Bilinç	1,000			,954	0,80

Kaynak: AMOS çıktısından faydalanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 8’de modele ilişkin değişkenlere ait değerler yer almaktadır. Olasılık (p) değerleri incelendiğinde, sonuçların tümünün 0.05’den küçük olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle; modelde yer alan tüm boyutlar, vatandaşların bütçe bilinç düzeyi üzerindeki etkisini açıklamada istatistiksel olarak pozitif ve anlamlıdır. Buna göre H1, H2, H3 ve H4 hipotezleri reddedilemez. Ancak H5 hipotezi reddedilmiştir⁹.

⁹ Daha önce de açıklandığı üzere, birinci düzey DFA analizinde H5 hipotezini oluşturan madde 35’in standart regresyon katsayısı %50’den düşük çıkmıştır. M35’in analiz dışı bırakılması ile “Diğer Etkili Unsurlar” faktöründe sadece M38 kalmıştır. Tek bir gözlenen değişkenden bir faktör oluşturmak mümkün olmadığı için “Diğer Etkili Unsurlar” faktörü modelden çıkartılmıştır.

3.4. Modelin Güvenilirlik ve Geçerlik Açısından Değerlendirilmesi

Ölçekteki bilgilerin hatadan arındırılmış olduğuna emin olmak gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, aynı amaçla yapılacak ikinci bir ölçümle aynı sonuçlara ulaşılabileceğine güven duyulmalıdır. Çünkü güvenilir olmayan bir ölçek kullanışsızdır. DFA kapsamında geçerlilik ve güvenilirlik farklı ölçütlerle tespit edilmektedir. Bunlardan ilki “bireysel madde güvenilirliğidir”. Bireysel madde güvenilirliğini test etmek için standart regresyon değerinin 0,50 ve üzerinde olması gerekmektedir. İkincisi yöntem Cronbach Alpha değerine benzeyen Bileşik Güvenilirlik (Composite Reliability-CR) değeridir. Bu değer 0,70 ve üzeri olması gerekmektedir. Üçüncüsü ise Ortalama Açıklanan Varyans (Average Variance Extracted - AVE) değerinin 0,50'nin üzerinde olmasıdır (Yaşlıoğlu, 2017:82). Ancak Psaila & Vagner (2007:61) 0,40'ın üzeri AVE değerlerinin de kabul edilebileceğini belirtmişlerdir. Her bir faktöre ait CR ve AVE¹⁰ değerleri Tablo 9'da sunulmaktadır¹¹.

Tablo 9: Modele İlişkin CR ve AVE Değerleri

	Faktör 1 (VB)	Faktör 2 (KKTP)	Faktör 3 (VOÖ)	Faktör 4 (GMK)
Bileşik Güvenilirlik (Composite Reliability-CR)	0,82	0,78	0,79	0,73
Ortalama Açıklanan Varyans (Average Variance Extracted-AVE)	0,51	0,43	0,43	0,54

Kaynak: Yazar tarafından faktör yükleri kullanılarak hesaplanmıştır.

Faktörlere ait hesaplanan CR değerleri, kabul edilebilir seviye olan 0,70'in üzerindedir. Bu değerler modelin güvenilir olduğunu göstermektedir. Model benzeşme geçerliliği açısından incelendiğinde CR değerlerinin, AVE değerlerinden yüksek olması gerekmektedir (Yaşlıoğlu, 2017:82). Tablodaki bulgulara göre her faktöre ait hesaplanan CR değerleri, AVE değerlerinden yüksektir ve modelde benzeşme geçerliliği saptanmıştır. Ayrıca modelde ayırma geçerliliğinin sağlanıp sağlanmadığının tespit edilmesi de önemlidir. Kline (2005) çalışmasında faktör korelasyon matrisindeki korelasyon katsayılarının ayırma geçerliliği için kullanılabileceğini ve en yüksek faktör korelasyon katsayısının 0,85'den küçük olması gerektiğini ifade etmiştir (Akbiyık & Coşkun, 2013:48). Tablo 10'da ayırma geçerliliğine ilişkin korelasyon katsayıları gösterilmektedir.

Tablo 10: Faktörler Arası Korelasyon Katsayıları

Faktörle	VB	KKTP	VOÖ	GMK
VB	1			
KKTP	0,66	1		
VOÖ	0,74	0,79	1	
GMK	0,80	0,82	0,82	1

Kaynak: AMOS çıktısından faydalanılarak hazırlanmıştır.

¹⁰ CR ve AVE değerlerinin hesaplanmasında Fornell ve Larcker'in 1981 yılında hazırlamış olduğu çalışmada yer alan formüllerden faydalanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için Fornell, C. ve Larcker, D. F. tarafından kaleme alınan "Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error" isimli çalışmayı inceleyebilirsiniz.

¹¹ Bireysel madde güvenilirliğinin test edilmesi amacıyla incelenen standart regresyon katsayıları Tablo 6'da her bir madde için sunulduğu için Tablo 8'e tekrardan eklenmesine gerek duyulmamıştır. Tablo 6 incelendiğinde bütün maddelerin standart regresyon katsayılarının 0,50'den fazla olduğu görülmektedir. Bu nedenle DFA geçerliliğinin sağlanmasında kullanılan bireysel madde güvenilirliği testinin sonuçları madde başına modeli desteklemektedir.

Faktörler arası korelasyon değerleri incelendiğinde, tüm değerlerin 0,85'ten küçük olduğu anlaşılmaktadır. Böylece faktörler arası ayırma geçerliliği de sağlanmıştır. Tablo 9 ve Tablo 10 sonuçlarına göre VABBEF ölçeği güvenilir ve geçerli bir ölçektir.

4. Sonuç

Bütçe bilinç düzeyini belirleyen çeşitli göstergeler mevcuttur. Bu göstergeler arasında şu maddeler yer almaktadır: (i) Vatandaş bütçe rehberinin ve vatandaş kesin hesap raporunun takibi, (ii) Anayasa'da belirtilen bütçe hakkının ne ifade ettiğinin bilinmesi ve öneminin kavranması, (ii) Kamu gelirleri ile harcamaları hakkında bilgi sahibi olunması, (iv) Güncel bütçe rakamlarının takibi, (v) Bütçe ile ilgili kanunlar hakkında yeterli bilgiye sahip olunması, (vi) Mali saydamlık ilkesi gereği bütçe verilerinin paylaşıldığı resmi internet sitelerinin bilinmesi, (vii) Ödenen vergiler ile alınan kamu hizmetleri ilişkisinin takibi ve (viii) Bütçenin hazırlama, onaylama, uygulama ve denetleme aşamalarına yönelik farkındalığa sahip olmasıdır. Böylece bu göstergeler kullanılarak hem bireysel hem de toplumsal bütçe bilinç skorunun hesaplanması mümkün olabilmektedir.

Son 20-30 yıllık süreçte ulusal ve küresel boyutta kamu mali yönetimindeki değişimler düşünüldüğünde, vatandaş ön planda tutan ve vatandaş memnuniyetinin öncelikli olduğu bir anlayış geçerlidir. Mali saydamlık, hesap verilebilirlik, mali demokrasinin geçerliliği, katılımcılığın sağlanması, vatandaş odaklı bir yaklaşımın benimsenmesi, bütçe okuryazarlığının artışı gibi gelişmeler, vatandaş bütçe bilinciyle doğrudan veya dolaylı ilişkili olduğu söylenebilir. Çünkü geleneksel bütçenin uygulandığı dönemlere nazaran alınan kararları sorgulayan daha duyarlı bir halk kitlesinin varlığı geçerlidir.

Analizler sonucu ulaşılan ilk bulguya göre Sakarya'ya özgü vatandaş bütçe bilinç skoru 2,61 olarak ölçülmüştür. Hesaplamada maksimum skor değeri beş ve minimum skor değeri bir olarak kabul edilmiştir. Bu sebeple ulaşılan sonuç yüksek olarak değerlendirilmemektedir. Katılımcıların önemli bir kısmı ankette yer alan ilk 12 ifadenin çoğuna ya katılmamışlar ya da kararsız kalmışlardır. Özellikle anayasal bir hak olan bütçe hakkı ile ilgili katılımcıların yeterli bilgiye sahip olup olmadıklarının tespit edilmesi için yönetilen ifadeye katılımcıların %55,9'u olumsuz cevap verirken, sadece %17,3'ü konuyla ilgili bilgisinin olduğunu belirtmiştir. Araştırmanın ilerleyen aşamalarında ise "*Vatandaşların bütçe bilinci ve ilgisi nasıl arttırılabilir ve bu artışta etkili olan faktörler nelerdir?*" sorusuna odaklanılmıştır.

Araştırmada VABBEF ölçeği ile bütçe konularına yönelik vatandaşların ilgi artışı üzerinde dört temel faktörün etkili olduğu tespit edilmiştir. Vatandaş bütçe bilinci üzerinde "*Vatandaşların Bilgilendirilmesi*" faktörü %83, "*Kaynak Kullanımı ve Temel Prensipler*" %85, "*Vatandaş Odaklılık ve Önceliği*" %88 ve "*Güven, Memnuniyet ve Katılım*" faktörü ise %95 etkili olduğu hesaplanmıştır. Faktörler bazında analiz sonuçları incelendiğinde vatandaşların yöneticilere, uygulanan politikalara, demokrasiye güven duyması, kamu hizmetlerinden memnun olması, sosyal adaletin gerçekleştiğine dair görüşe sahip olması bütçe konularına ilgi duymalarında önemlidir. Ayrıca kamuoyunun medya araçları, eğitim faaliyetleri, kamu spotları, kısa mesajlar aracılığıyla bilgilendirilmesinin de bütçe konularına ilgi duyulmasında olumlu etkisi bulunmaktadır.

Diğer bulgulara göre, vatandaş odaklı bir yaklaşımın ve vatandaşların öncelikli olduğu bir anlayışının hâkim olması, kaynak kullanımında rasyonalitenin sağlanması, kaynakların etkinlik, verimlilik, ekonomiklik prensiplerine uygun biçimde kullanılması ve şeffaflık gereği kamu kararlarının ve uygulama sonuçlarının açık, anlaşılır, düzenli şekilde kamuoyunun bilgisine sunulması, mali denetim ve vatandaş denetim mekanizmalarının işlevsel olması bütçe bilinci üzerinde de çeşitli etkilere sahiptir. Kamu gelirleri açısından ise adil bir vergilendirme politikasının varlığı ve vatandaş önceliklerine duyarlı kamu harcanmalarının yapılması bütçe konularına ilgili olmada yüksek öneme sahiptir.

Sonuç olarak kamu hizmetlerinde amaç sadece hizmet götürmek değil, toplumu oluşturan bireylerin ortak paydada maksimum faydalanabileceği hizmetlerin yapılmasıdır. Ödemiş oldukları vergiler ile aldıkları kamu hizmetleri ilişkisini sorgulayan ve kamusal faaliyetler hakkında yeterli bilgiye sahip bireyler, daha kaliteli kamu hizmetlerinin sunumunda aktif rol üstlenmektedir. Siyasi olarak devlet yönetiminde bulunmasa bile toplum ve devlet ile ilgili olaylara karşı duyarlı ve sorumluluklarını bilen kişilerin sayısının artması da etkin vatandaşlık kavramının yerleşmesine imkân sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akbıyık, A., & Coşkun, E. (2013). Eğitsel sosyal yazılımların kabul ve kullanımına yönelik bir model. *AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology*, 4(13), 62-39.
- Aktan, C. C., & Vural, İ. Y. (2004). *Hammurabi Kanunları'ndan Magna Carta'ya: Nantes Fermani'dan Halkın Sözleşmesi'ne özgürlük bildirgeleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Aktan, C. C., Dileyici, D., & Ağcakaya, S. (2004). Kamu maliyesinde hesap verme sorumluluğu ve mali saydamlık. C. C. Aktan, D. Dileyici & İ. Y. Vural (Ed.), *Kamu maliyesinde çağdaş yaklaşımlar* içinde (ss. 169-184). Ankara: Seçkin Yayınları.
- Alkan F., & Yıldız F. (2016). Yükseköğretim kurumlarında bütçe algısı araştırması: Dumlupınar Üniversitesi örneği. *II. Uluslararası Ekonomi ve İşletme Kongresi'nde* sunulan bildiri. <http://icebconference.org/2018/wp-content/uploads/2018/01/ICEB2016.pdf> adresinden erişildi.
- Altuğ, F. (2019). *Kamu bütçesi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Bellver, A., & Kaufmann, D. (2005). *Transparenting transparency: Initial empirics and policy implications*. Policy Research Working Paper (MPRA Paper No. 8188). Munich Personal RePEc Archive web sitesinden erişildi: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/8188/1/MPRA_paper_8188.pdf.
- Biçer, M., & Şahin, M. (2009). Editoryal not. M. Biçer & M. Şahin (Ed.), *Bütçe sürecinde parlamentonun değişen rolü uluslararası sempozyum bildiri kitabı* içinde (ss. 19-24). Ankara: TBMM Basımevi.
- Ceritli, İ. (2012). Türk kamu yönetiminde şeffaflaşma ve hesap verebilirliğe yönelik pozitif dönüşüm, dirençler ve zayıflıklar: Geleceğin gelenekle dansı. K. Kılıç & Y. Urhan (Ed.), *Şeffaf ve hesap verebilir kamu yönetimi sempozyumu bildiri kitabı* içinde (ss. 27-42). Ankara: TBMM Basımevi.
- Çakır, C. (2014). Geçerlilik ve güvenilirlik çalışmalarında doğrulayıcı faktör analizinin kullanımı. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 17(3), 196-205.
- Çiçek, C. (2012). Açılış konuşması. K. Kılıç & Y. Urhan (Ed.), *Şeffaf ve hesap verebilir kamu yönetimi sempozyumu bildiri kitabı* içinde (ss. 15-20). Ankara: TBMM Basımevi.
- Çoban, H. (2012). Sunuş. K. Kılıç & Y. Urhan (Ed.), *Şeffaf ve hesap verebilir kamu yönetimi sempozyumu bildiri kitabı* içinde (ss. 5-6). Ankara: TBMM Basımevi.
- Demirbaş, T., & Çetinkaya, Ö. (2018). *Kamu mali yönetiminde kontrol ve denetim*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Edizdoğan, N., & Çetinkaya, Ö. (2010). *Kamu bütçesi*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Erdoğan, Y., Bayram, S., & Deniz, L. (2007). Web tabanlı öğretim tutum ölçeği: Açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi çalışması. *Uluslararası İnsan Bilimler Dergisi*, 4(2), 1-14.

- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 39-50.
- Feyzioğlu, B. N. (1983-1984). Modern anayasalarda bütçe hakkı. *İstanbul Üniversitesi Maliye Araştırmaları Merkezi Konferansları*, 29, 3-28.
- Hançer, N. S. (2018). *Modern bütçeleme teknikleri: Vatandaş bütçesi ve Türkiye üzerine bir değerlendirme*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Hatipoğlu, (2012). Saydamlık ve hesap verebilirlik bağlamında kamu mali yönetimi reformu. K. Kılıç & Y. Urhan (Ed.), *Şeffaf ve hesap verebilir kamu yönetimi sempozyumu bildiri kitabı* içinde (ss. 69-75). Ankara: TBMM Basımevi.
- International Budget Partnership. (2020). *The open budget survey*. Intenational Budget Partnership web sitesinden erişildi: <https://www.internationalbudget.org/open-budget-survey/open-budget-index-rankings>.
- International Budget Partnership. (2017). *Open budget survey 2017*. Intenational Budget Partnership web sitesinden erişildi: <https://www.internationalbudget.org/wp-content/uploads/open-budget-survey-2017-report-english.pdf>.
- International Budget Partnership. (2016). *Guide to the open budget questionnaire: An explanation of the questions and the response options*. Intenational Budget Partnership web sitesinden erişildi: <https://www.internationalbudget.org/wp-content/uploads/open-budget-survey-2017-guide-and-questionnaire-english.pdf>.
- İnceoğlu, F. (2018). *Doğrulamalı faktör analizinde yarışan modeller ve klinik bir uygulaması*. Yayınlanmamış doktora tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Kıral, E. (2018). Vergi ahlak ve vergi bilincini etkileyen faktörler: Çukurova Üniversitesi öğrencileri üzerine bir analiz. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 11(2), 150-167.
- Kline, B. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling*. Newyork: The Guilford Press.
- Koç, N. (2017). Katılımcı bütçe anlayışının Türkiye açısından değerlendirilmesi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 443-470.
- Kumkale, R. (2015). *Toplumumuzda vergi kültürü*. Dünya Gazetesi web sitesinden erişildi: <https://www.dunya.com/kose-yazisi/toplumumuzda-vergi-kulturu/23206>.
- Masud, H., Agarwal, P. S., & Brisen, A. G. (2017). *International practices to promote budget literacy. Key findings and lessons learned*. The World Bank web sitesinden erişildi: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/26956>.
- Öner, E. (2009). Bütçe uygulama aşamasında parlamentonun izleme/gözetim fonksiyonu: Komisyonların rolü ve bütçe analiz kapasitesi. Biçer & M. Şahin (Ed.), *Bütçe sürecinde parlamentonun değişen rolü uluslararası sempozyum bildiri kitabı* içinde (ss. 269-289). Ankara: TBMM Basımevi.
- Özer, M. A. (2005). *Yeni kamu yönetimi teoriden uygulamaya*. Ankara: Platin Yayınları.
- Psaila, G., & Wagner, R. (2007). *E-commerce and web technologies*. Austria: Linz, Springer.
- Pınar, A. (2012). Şeffaf ve Hesap verebilir kamu yönetiminin kalkınmadaki rolü. K. Kılıç & Y. Urhan (Ed.), *Şeffaf ve hesap verebilir kamu yönetimi sempozyumu bildiri kitabı* içinde (ss. 109-115). Ankara: TBMM Basımevi.

- Şahin, M., & Uysal, Ö. (2013). Bütçe ve mali demokrasi. F. Altuğ, A. Kesik & M. Şeker, (Ed.), *Kamu bütçesinde yeni yaklaşımlar içinde* (ss. 203-2020). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Selen, U., & Tarhan, B. (2014). *Türkiye’de bütçe hakkı algısı*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Selen, U., & Tarhan, B. (2015). Türkiye’de seçmenlerin bütçe hakkı algısı ve etkileyen faktörler. *Journal of Life Economics*, 4, 1-18.
- The Participatory Budget Project. (2019). *What is PB?* The Participatory Budget Project web sitesinden erişildi: <https://www.participatorybudgeting.org/what-is-pb/>.
- Türk Dil Kurumu (TDK). (2019). Bilinç. *Büyük Türkçe sözlük* içinde. Türk Dil Kurumu web sitesinden erişildi: <http://www.tdk.gov.tr/>.
- Türk Dil Kurumu (TDK). (2019). Bilinçli olmak. *Büyük Türkçe sözlük* içinde. Türk Dil Kurumu web sitesinden erişildi: <http://www.tdk.gov.tr/>.
- Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı. (2007). *İyi yönetim için örnek bir model: Katılımcı bütçeleme*. Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı web sitesinden erişildi: https://www.tepav.org.tr/upload/files/1271229711r9770.Iyi_Yonetisim_Icin_Ornek_Bir_Model_Katilimci_Butceleme.pdf.
- Yalçın, S. (2017). *Yüksek denetim kurumlarının kurumsal yapısı ve mali performans*. Ankara: T.C. Sayıştay Başkanlığı Yayınları, No:114.
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması [Özel sayı]. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 74-85.
- Yereli, A. (2012). Bütçelemenin anayasal ilkeleri: Anayasal bütçe yaklaşımı. K. Kılıç & Y. Urhan (Ed.), *Şeffaf ve hesap verebilir kamu yönetimi sempozyumu bildiri kitabı* içinde (ss. 43-67). Ankara: TBMM Basımevi.
- Yıldız F., & Alkan F. (2017). Katılımcı bütçeleme perspektifinden yükseköğretim öğrencilerinin bütçe algısı araştırması: Dumlupınar Üniversitesi örneği. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 129-145.
- Yılmaz, H., & Biçer, M. (2010). Parlamentonun bütçe hakkını etkin kullanımının yeni bütçe sistemi çerçevesinde değerlendirilmesi. *Maliye Dergisi*, 158, 104-143.
- 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu (2003, 24 Aralık). *Resmi Gazete*. (Sayı: 25326). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5018.pdf>.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982, 18 Ekim). *Resmi Gazete*. (Sayı: 17863). Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>.

Araştırma Makalesi / Research Article

ANTİK YUNAN DÜNYASINDA BİR KADIN OLARAK SAPPHO'NUN YERİ

Evren ŞAR İŞBİLEN¹
Derya ÇIĞIR DİKYOL²

Öz

Bu çalışma, antik dönemin en ünlü kadın şairi Sappho'nun cinsiyeti bağlamında Yunan dünyasındaki yerini ele almayı amaçlamıştır. Zira, Antik Yunan'da kadınların kamu alanlarının dışında tutulduğu bilinmektedir. Kadının toplumdaki yerini sınırlandıran bu koşullar altında, eğitilmiş ve toplum hayatında etkin kadınların ortaya çıkmasının oldukça zor olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Bu sebeple, Sappho gibi iyi eğitim almış entelektüel bir kadının, Arkaik Dönem içerisinde izinin sürülebilir olması, eğitim tarihi ve kadın çalışmaları açısından büyük önem taşımaktadır. Peki Sappho yaşadığı dönem ve coğrafya için gerçekten bir istisna mıdır? Yoksa doğup büyüdüğü Lesbos, Anadolu'daki diğer *polis*'lere benzer şekilde, Yunan anakarasında kadına karşı geliştirilmiş katı tutumdan farklı bir bakış açısına mı sahiptir? Bu sorular ekseninde, bir kadın olarak Sappho'nun hayatı, Atina hegemonyası öncesi Ege dünyasındaki kültürel geçmişe ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sappho, Arkaik Dönem, kadın eğitimi, Antik Yunan, toplumsal cinsiyet

THE PLACE OF SAPPHO AS A WOMAN IN THE ANCIENT GREEK WORLD

Abstract

This study aimed to discuss the position of the most famous female poet Sappho in the Greek world in connection with gender. Because it is known that in Ancient Greece, women were kept out of public places. Under these conditions that limit the space of women in society, it would not be wrong to think that it is quite difficult to see educated and active women in society. For this reason, it has a great importance in terms of education history and women's studies, as a well-educated, intellectual woman like Sappho can be traced during the Archaic Period. Is Sappho really an exception for the period and geography she lived in? Otherwise, does Lesbos, where she was born and raised, has a different perspective from the strict attitude towards women developed in the Greek mainland, similar to the other city states in Anatolia? In the context of these questions, Sappho's life as a woman, enlightens the cultural past in the Aegean world before the hegemony of Athens.

Keywords: Sappho, Archaic Period, Women's education, Ancient Greece, gender

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, HAYEF, Temel Eğitim Bölümü,
ORCID 0000-0003-4384-6519

Sorumlu yazar (Corresponding Author): evrensar@istanbul.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, HAYEF, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü,
ORCID 0000-0001-9366-3011

Başvuru Tarihi (Received): 12.05.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Sappho'nun hayatı ve lirik şiir konusundaki başarıları ile günümüze uzanan etkilerinden bahsetmeden önce özellikle Yunan toplumunun Arkaik Dönem'deki yapısına ve yine bu dönemde topluma hakim olan 'kadın algısı'na göz atmak gerekmektedir. Günümüzde izlerini pek çok toplumda halen devam ettiren kadının toplumdaki ikinci sınıf konumu (Karamanlı, 2014: 86), özellikle söz konusu Antik Yunan toplumu olduğunda çok daha açık bir biçimde görülmektedir. Atina'da da yüksek sınıfa mensup bir kadının toplumsal statüsünü asıl belirleyen şey cinsiyetiydi. Hatta, meseleye 'özgürlük' (en azından ev dışında vakit geçirebilme, üretim faaliyetlerine katılabilme) açısından bakılırsa, tarımla ya da ticaretle uğraşan ve Yunan kültüründe aşağı tabaka olarak görülen bir sınıfa mensup kadının, daha özgür olduğunu söylemek mümkündür. Zengin kadın sadece evinin yönetimiyle ilgilenirken, fakir kadın agorada sebze satar, dokumacı ve terzide de çalışırdı. Hesiodos, gücü kuvveti yerinde kadınların çiftlikte çalışıyor olmasını takdir eder (Hesiod., *Erga Kai Hem.*, 405-407; Deighton, 2005: 41). Hatta yurttaş olmayan bir 'hetaira' çok daha özgürdür. Burada kadınların mülkiyet haklarının ve hukuki olarak söz haklarının bulunmamasının, toplum içindeki statülerinin belirlenmesinde etkisi çok açıktır (Croix, 1997/2016: 134-138). İktidarın birey olarak kabul etmediği kadın, toplum tarafından da erkekle eşit görülmemiştir. Antik Yunan kültüründe, cinsiyet rollerindeki eşitsizlik öyle güçlü bir şekilde insan belleğine kazınmıştır ki bugün kadınların hala mücadele etmek durumunda kaldıkları bu eşitsizliğin temellerinin o dönemde atıldığını ileri sürenler bulunmaktadır (bkz. Stone, 2006).

Bu eşitsizliğin temelleri atılırken, Yunan toplumunun bilinçaltı olarak niteleyebileceğimiz mitoslar da etkili olmuştur. Keza Yunan düşüncesine göre kadın, erkekten sonra yaratılmış bir varlık olarak görülmüş ve toplumdaki bu ikincil rolü yaratılış mitinde dahi vurgulanmıştır. Pandora efsanesi ile de erkekler dünyasına gönderilen bir lanet olarak algılanan kadın, (Hesiod., *Erga Kai Hem.*, 42-104; *Theog.*, 561-617) Hephaistos tarafından yaratılmış bir zanaat ürünü olarak 'öteki' rolündedir. Yunanlar, kadınların biyolojik olarak 'farklı' olduklarına dair bir inanca sahiplerdir. Onlara göre kadınlar farklı bir maddeden oluşuyorlardı ve bedenleri çocuk doğurmaya uygundu. Bu yeniden üretim gücüne sahip olmaları durumunun yarattığı rahatsızlık, (Cantarella, 2018: 274) Yunan dünyasında kadın zihninin ve dolayısıyla davranışlarının da kontrol edilmesini 'gerekli kılıyordu'.

Ünlü filozof Aristoteles, kadınların erkeklerden daha alt bir konumda olmalarını, zekalarının daha aşağı bir düzeyde olmasına bağlar. Ona göre kadınlar soyut düşünme, sınıflandırma yapma gibi üst akla yani *logos*'a sahip değildirler. Onlara sadece somut olan akıl yani *metis* vardır ve onlar şehvetlerini kontrol altına alma becerisine de sahip değildirler (Arist., *Pol.*, I. 13. 1260 a; Cantarella, 2018: 278). Bu bağlamda Yunan dünyasında yeni doğan bir kız bebeğin hayatta kalma şansının, erkek bebeklere oranla daha düşük olduğunun bilinmesi de önemlidir. Bir komedyaya ozanı olan Poseidippos (MÖ 310-240) bir eserinde şu cümleyi sarf ederken "*Herkes, fakir (penes) olsa bile bir oğulu yetiştirir; fakat zengin (plousios) olsa bile bir kızı terk eder.*" (krş. Terent., *Heau.*, 626-30) muhtemelen biraz abartılı bir şekilde konuya dikkat çekmek istemiş olsa da yine de kızların doğduktan hemen sonra terk edilmesinin Yunan toplumunda oldukça yaygın olduğu bilinmektedir (Garland, 1993: 86; Burckhardt, 1999/2019: 175).

Antik Yunan'da cinsiyet rollerindeki eşitsizliğin, kadına dair bilgilere ulaşmamızda da engel teşkil ettiğini söylemek yanlış olmaz. Kadının yaşayışına ve toplumdaki yerine ilişkin kaynakların azlığı dışında bu eserlerin erkekler tarafından yazılmış olduğunun da altını çizmekte fayda vardır. Bu sebeple, Yunan kadınının konuyla ilgili görüşlerini ya da toplumdaki yeri bağlamında kendi cephelerinden deneyimlerini ve izlenimlerini edinmemiz imkansızdır (Blundell, 1995: 10). Bu noktada Sappho'nun şiirleri ve esasen bir kadın tarafından yazılmış bu şiirlerin varlığı dahi önem teşkil etmektedir.

Kadına bakış, siyasi ve kültürel olarak da kendi içerisinde farklılıklar gösteren Yunan dünyasında elbette bölgeden bölgeye değişiklik göstermekteydi. Yunan dünyası denince akla gelen ilk

polislerden biri olan Atina aynı zamanda kadının statüsünün en kötü olduğu yerlerden biriydi. Burada evlerinden çıkmaları pek mümkün olmayan kadınların eğitimleri de ev işleri ve bunların gerekleri ile sınırlı kalıyordu (Burckhardt, 1999/2019: 287). Kadınlar sadece aile şölenleri, dini bayramlar ve ayinlere katılabilirlerdi, eğlencelere ya da toplantılara katılmaları ise söz konusu olamazdı. Ancak Sparta’da durum diğer pek çok kentten farklıydı çünkü burada kadınlar spor dallarındaki yarışmalara bile katılabilme hakkına sahiptiler (Çığır Dikyol, 2016: 202). Aiol topluluklarında , kadınların Atina’dan çok daha ılımlı ve yumuşak şartlar altında yetiştiği ve halka açık toplantılara katılmış oldukları unutulmamalıdır (bkz. Snyder, 1989; Darga, 2011: 281; Burckhardt, 1999/2019: 288).

Atina ve diğer polislerde kız çocuklarının eğitimi erkeklerden daha farklı koşullarda gerçekleşmekteydi. Bu durum, ilerleyen dönemlerde de devam etmiş hatta erkeklerin eğitimine çok daha fazla önem verilmesi nedeniyle aradaki uçurum giderek artmıştır. Kızlardan iyi bir eş ve anne olmaları dışında bir beklenti olmadığı için yetiştirilmelerinde formal eğitimin çok önemli bir rolü bulunmuyordu. Yine de Atina’da yurttaşlık hakkına sahip ailelerin kız çocuklarına belirli bir eğitim aldıkları anlaşılmaktadır. Bahsi geçen eğitimin içeriğini tam olarak bilmek ve sınırlarını çizebilmek mümkün değildir. Ancak kızların, erkekler gibi kamusal alanda bir kariyer şansı olmadığından, evde daha çok annelerinin onlara öğrettikleri ile yetinmek zorunda kaldıkları düşünülebilir (Pomeroy, 1977: 74; Şar İşbilen; Çığır Dikyol, 2018). Ayrıca bir tapınakta rahibe olma ihtimali göz önünde bulundurularak temel matematik bilgilerinin de kızlar için gerekli olduğu düşünülmüş olmalıdır (Pomeroy, 2004: 123). Zira Antik Yunan dünyasında kadınların kariyer planlamasında ulaşabileceği en yüksek mevki, devlet tarafından resmen tanınan bir memuriyet olan rahibelikti (Cole, 1981: 225). Yine bu dönemde en ileri gelen, zengin ailelerin çocuklarını müzik ve beden eğitimi için gönderdikleri ‘özel’ okullara kız çocuklarının gidemediği de bilinenler arasındadır (Simone, 2012/2019: 1208).

Kısacası Yunan kadınlarının büyük bir çoğunluğu temel eğitim hariç tutulursa eğitilmiş olmayan kadınlardı ve erken yaşta çoğunlukla yakın çevreden gelen, kendilerinden yaşça büyük kişilerle evlendirilirlerdi (Darga, 2011: 278). Maddi durumu uygun ailelerin kızları ise *paidagogos*’lardan eğitim alabiliyorlardı. Ancak ister anneden isterse *paidagogos* tarafından olsun, kız çocuklarına yün eğirme, dokuma, işleme yapma, şarkı söyleme, dans etme, müzik enstrümanı çalma gibi konularda eğitim verilmekteydi. Peloponnesoslu kadın şairlerden Telesilla’nın (MÖ 6. yüzyıl) günümüze kalan fragmanlarından birinde, kız çocuklarının koro performanslar sergiledikleri anlaşılır. Ancak bu durum Peloponnesos bölgesi özelinde -Sparta örneği gibi- algılanmalıdır (Plant, 2004: 33).

1. Sappho’nun Hayatı

MÖ 7. yüzyılın sonlarında Lesbos Adası’nda doğmuş olan Sappho’nun içinde bulunduğu zaman Arkaik Dönem (MÖ 750-480) olarak kabul edilir ki bu dönem henüz Atina’nın siyasi ve kültürel anlamda pek de popüler olmadığı bir zaman dilimidir. Bugün Antik Yunan kültürüne ait genel olarak kabul edilmiş bilgilerin çoğu, aslında Sappho’nun yaşadığı yıllarda olasılıkla başlangıç aşamasında olan ya da henüz mevcut bulunmayan değerler, kurallar vb. kültürel öğelerden oluşuyordu. Ayrıca, dönem değerlendirmesi yapılırken, Yunan kültürü denince akla ilk gelen filozoflardan Sokrates, Platon, Aristoteles ve ünlü tragedya yazarlarından Aiskhylos, Euripides gibi isimlerin Sappho’nun yaşadığı dönemde henüz dünyaya gelmediği göz önünde tutulmalıdır. Atina’da Drakon Kanunları’nın dumanı üzerindeyken (MÖ 624) ve halen kabile geleneklerini koruyan bir klan toplumu olarak ifade edilirken, Ionia’da Yunan anakarısından farklı olarak ticaret ve üretim oldukça gelişmiş ve eşitlikçi bir düzen (*isonomia*) mevcuttur (Karatani 2012/2019: 32-33).

Lesbos Adası hakkında Sappho doğmadan önceki yıllarda bilinenler, üç aristokrat ailenin adadaki topraklara sahip olduğu ve bu aileler dışındakilerin onların köleleri olarak toprağa bağlı

çalışan köylülerden oluştuğudur. Klan toplumunun toplumsal sistemlerinin kemikleştiği Yunan dünyasında (Ağaoğulları, 2004: 26-27) tipik bir örnek olarak söz edebileceğimiz Lesbos, Lydia üzerinden İonia yoluyla adaya ulaşan para ekonomisi ve ticaret ile (Karatani 2012/2019: 36-37) kaçınılmaz değişimin -diğer Yunan *polis*'lerinde de olduğu gibi- ilk örneklerini veriyordu. Bir yandan aristokratlar dışında ticaret ile zenginleşen bir sınıf oluşuyor, diğer yandan giderek artan ekonomik uçurum toplumsal memnuniyetsizliği beraberinde getiriyordu (Georgoulas, 2018: 97; Croix, 1997/2016). Siyasi rekabetin de böylece alevlenmesiyle, aristokrat ailelerin iktidardan devrilmesi yönünde Lesbos'taki ilk hareket MÖ 625-620 yıllarında gerçekleşti. Bu olay kısa sürede adada başlayacak iç savaşın ve ardı ardına gelecek olan tiranların da habercisiydi.

Yunan lirizminin büyük ozanı Lesboslu Sappho'nun yaşamı hakkında bilinenler oldukça sınırlı ve tartışmaya açıktır. Sappho'nun (Σαπφώ) adı Aiol lehçesinde 'Psappho' (Ψάπφω) olarak yazılmaktadır ve etimolojik olarak Asya kökenlidir (Zuntz, 1951: 22). Yaklaşık olarak MÖ 612 yılında aristokrat bir ailede doğmuş olduğu genel olarak kabul gören Sappho'nun annesi Kleis ve babası Skamandronymos idi. Babasının bu ismi Troas'da bulunan Skamandros (Karamenderes) nehrinden aldığını, atalarının Troia Savaşı'na katılmış olduğunu ileri sürenler de vardır (Podlecki 1984: 83). Hatta Sappho'nun ailesinin adaya Troas'dan göç etmiş, ileri gelen bir aile olduğuna dair görüşler de mevcuttur (Bauer, 1963: 6-10; Kivilo, 2010). Aslında bu görüşler Sappho'nun kardeşlerinin deniz ticaretiyle uğraşıyor olmasını ve Andros Adası'ndan gelen bir *metoikos* ile evlenmiş olmasını açıklıyor gibi görünmektedir. Eresos Kenti'nde doğmuş olan Sappho'nun üç erkek kardeşi olduğu bilinmektedir (Edmons, 1928; Kivilo, 2010). Sappho'nun şiirlerinde de adı geçen Kharaksos adlı kardeşinin Mısır'da Naukratis'e deniz yoluyla ünlü Lesbos şaraplarını ihraç ettiği Strabon tarafından da bildirilir (Str., Geog., 17.1.33).

Sappho'nun çocukluğu ya da daha sonra Platon tarafından onuncu Mousa olarak anılmasına neden olacak şairliğine ilişkin aldığı eğitime dair bilinen herhangi birşey yoktur. Ancak aristokrat ya da en azından zengin bir ailenin kızı olması, üç erkek kardeşinin olması ve Aiol kültür bölgesinin önemli bir adası olan Lesbos'ta doğması gibi nedenlerle bir takım çıkarımlarda bulunmak olasıdır. Aiol kültür bölgesinde bulunan kentlerin Atina'dan farklı olarak kadınlara dair bakış açılarının daha ılımlı olduğunu söylemek mümkündür. Zira Mytilene'de kadınlar, çekiciliği, giyimi ve zekası ile kentin yaşamını renklendirmekte ve evlendiklerinde (tüm Aiolia'da olduğu gibi) erkeklerle neredeyse aynı statüye gelerek müzik ve şiir ritüellerine katılabilmekte ve sanat alanında onlarla yarışmaktaydılar (Walker, 2000: 227). Dolayısıyla kadınlardan böyle beklentilerin olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu bölgelerde kadınlar için tesis edilmiş okulların olması da mümkündür (Bonnard, 2004: 108); ancak bu konu oldukça tartışmalıdır. Ayrıca Sappho'nun zengin bir ailenin kızı olarak dünyaya gelmiş olması da aldığı eğitimde önemli bir etken olarak görülebilir. Diğer bir unsur ise -eğer Yunan dünyasında kadına ilişkin genel bilgilerimizden yola çıkarsak- üç erkek kardeşe sahip olmasıdır. Zira antik dönemde erkek kardeşleri olan kızların, erkeklerin eğitimi için eve gelen *paidagogos*'lardan eğitim alabildiğine yönelik bilgilerimiz mevcuttur (Johnson, 2007: 13).

Sappho'nun yaşadığı dönem Lesbos Adası'nın siyasi olayları hakkında yine Sappho gibi bir lirik ozan olan Alkaios'un şiirlerinden bilgi ediniyoruz. Lesbos'ta Penthilidai ailesi devrildikten sonra yerine art arda tiranların yönetime geçtikleri anlaşılmaktadır. Sappho'nun doğduğu dönemde Lesbos'ta tiran, Melankhros'tur (MÖ 612-609). Sappho ile çağdaş olan Alkaios'un, şiirlerinde aristokrasinin sözcüsü olarak tiranlara karşı mücadele etmekte olduğu görülür. MÖ 608'de Alkaios'un kardeşleri ve Pittakos gibi aristokratların desteği ile tiran Melankhros bir suikaste kurban gider (Georgoulas, 2018: 98). Ondan sonra yönetime geçen diğer bir tiran Myrsilos'un, iktidardan indirilme girişimlerinde bu kez Alkaios da rol alır ve bu başarısız girişimin sonucu olarak sürgüne gönderilir (Beta, 2019: 922). Sappho'nun, Alkaios ile aynı safta olduğu ve aynı sebeplerle sürgüne gönderilmiş olduğu genel olarak kabul edilen görüştür (Page, 1955: 102).

Sappho'nun şiirlerinde ise -en azından bugüne dek elimize geçenler içerisinde- politik duruma ilişkin bilgi bulmak pek mümkün değildir. Oldukça hasarlı bir şekilde bulunmuş olan bir fragmanında, Lesbos'taki aristokrat ailelerden olan Kleanaktidai'ların kendisini sürgüne gönderdiklerinden söz eder (Sapp. fr. 98b). Bunun dışında 'Aphrodite'ye Çağrı' adlı şiirinde Anaktoria'ya seslenirken, Lydia savaş arabalarından söz etmektedir (Sapp. fr. 16)³. Esasen Lydia'nın Ionia'da olduğu kadar (Kurke, 1992: 98), Lesbos adasında da politik ve kültürel anlamda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Sappho'nun şiirlerinde de Lydia, lüks yaşam ve zenginlik ile bağdaştırılır (Sapp. fr. 132)⁴. Ancak, Platon tarafından yüzyıllar sonra en bilge kadınlar arasında gösterilen Sappho'nun (Plat., *Phaid.*, 235b-c) şiirlerindeki siyasetten uzak tavrı, genel olarak kadınların siyasete ilişkin bir düşünce ya da tavırlarının olmadığı anlamına mı gelmektedir yoksa politik olayların kadınlar tarafından dile getirilmesi konusunda mı sıkıntı yaşanmıştır? Bu soruların cevaplarını bugün verebilmemiz belki mümkün değildir, ancak yaşadığı adada meydana gelen siyasi çalkantılar sebebiyle sürgün edilmiş, tanınan bir şairin 'politikadan bu denli uzak durması', üzerine düşünülmesi gereken bir noktadır. Zira bahsettiğimiz gibi Sappho'un, muhtemelen MÖ 604-591 yılları arasında Lesbos'tan ayrılmak zorunda bırakıldığı (*Marmor Parium*, *FGrHist* 239 A 36; Kirk, 2008: 404; Kivilo, 2010), Sicilya'ya sürgüne gönderildiği ve Sicilya'da yerel halkın onun gelişi şerefine bir heykelini yaptırdığı da hayatı hakkında bilinenler içerisinde (Cic., *Verr.*, II 4; 126-127; Dubois, 1995:15). Zira bunun benzer bir örneğini yine MÖ 6. yüzyıl ortalarında yaşamış olan Klazomenaili şair Hipponaks'tan biliyoruz. O, daha önce sürgün edilmiş olduğu için şiirlerinde politik konulara değinmemeyi tercih etmiştir (Suid., I. 588 'Hipponaks'; Tsetschladze, 1998: 291). O halde bir şair olarak Sappho'nun da böyle bir tercihte bulunmuş olabileceğini düşünmemiz mümkündür.

Özel hayatına ilişkin bilgilerin oldukça tartışmalı ve kesinlikten uzak olduğu görülen Sappho'nun Andros Adası'ndan Kerkylas adında zengin bir adamla evlendiği düşünülmektedir (Johnson, 2007: 23). Sappho'nun bizzat kendi şiirlerinden de bildiğimiz kadarıyla Kleis adında bir kızı vardır. Hayatının çoğunu evlenmemiş genç kadınlar için kurduğu okulun bulunduğu Lesbos'ta geçirdiği, kendisine ilişkin rivayetler arasındadır.

Sappho'nun doğduğu yer olan Lesbos'ta öldüğü bilinmektedir. Ölümünden sonra tanrısal mertebeye ulaşan *theios* şairlerinden biri olmuştur (Nappi, 2012/2019: 628) ve şiirleri Platon, Horatius ve Halikarnassoslu Dionysios gibi büyük ustalardan övgüler almıştır. Bunların dışında Sappho'nun ölümü hakkında da romantik bir hikaye bulunmaktadır. Özellikle Yunan komedyacı yazarlarında rastlanan söylenceye göre Sappho, Phaon adındaki bir kayıkçıya olan aşkından dolayı, Epeiros kıyısı açıklarında, Yunan anakarasının batı sahillerinde yer alan Leukadia kayalıklarından atlayarak intihar etmiştir (Menan., *Leu.*, fr. 1; Plin., *NH*, XXII, 20). Bu hikayenin Aphrodite, Phaon ve hatta Adonis'in annesi Myrrha ile ilgili bir mitle bağlantılı olduğu düşünülmektedir (Johnson, 2007: 21).

Sappho öldükten sonra da her dönem adı anılmaya devam etmiştir. M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda Roma eyaletlerindeki kentler, yerel kahraman ve o kentin geçmişteki önemli yurttaşlarını

³ Bu makalede kullanılan Sappho'ya ait fragmanlar için farklı çevirilerden faydalanılmıştır. Bunun temel nedenlerinden ilki, her fragmanın her çeviriye alınmamış olmasıdır (Örneğin fragman 53, her çeviride bulunmamaktadır). Diğer bir sebep ise bu fragmanların şiirlere ait olması dolayısıyla her çevirmenin, şiirsel ifadeyi yakalayamamış olduğunu düşünerek, uygun olanın seçilmesidir. Son olarak, bazı fragmanların çevirilerinde hatalar yapılmış olduğu göz önünde bulundurularak en doğru olanın kullanılmasına olan gayrettir. Bu fragman için kullanılan metin: Çev. E. Gören, *Homerosçu ilahilerden Pindaros'a Arkaik Yunan şiiri antolojisi*. 215-237. İstanbul, 2018.

⁴ Bu fragman için kullanılan metin: Çev. E. Gören, *Homerosçu ilahilerden Pindaros'a Arkaik Yunan şiiri antolojisi*. 215-237. İstanbul, 2018.

sikkeleri üzerinde betimlemekteydiler. Mytilene de sikkeleri üzerinde Pittakos, Alkaios ve liri ile birlikte Sappho'yu betimlemiştir (Wroth, 1894: 70; Richter, 1965: fig. 262).

2. Sappho'nun Öğretmenliği Üzerine

Sappho'dan çok daha sonraları yaşamış olan birçok antik yazar Sappho'nun öğretmenliğine değinmektedir. Bu yazarlardan ilki Ovidius'tur. “*Eski Lirik şiirin Musası, bol şarabı Venüs'e karıştırmak dışında ne öğretti? Peki ya Lesboslu Sappho kızlara nasıl sevilleceği dışında ne öğretti?*” (Ovid., *Tristia*. 2.363-65) sözlerinde her ne kadar Sappho'yu eleştiriyor olsa da onun öğretici kimliğine değinmektedir. M.S. 200'lerde yaşamış olan Philostratos'un, Pamphyialı bir kadın hakkında yazdıkları Sappho'nun eğitici kimliğine işaret etmektedir: “*Onun Sappho ile ilişkili olduğu söylenir ... Bu bilge kadın Damophyle olarak anılırdı ve tıpkı Sappho gibi genç kızları etrafında toplayarak aşk şiirleri ve ilahiler yazardı.*” (Philos., *Apoll.*, I. 30). Bu dizelerde resmi bir okuldan bahsedilmemektedir. Bu, tıpkı Sokrates'in genç delikanlıları etrafına toplayıp eğitim vermesi gibi düşünülebilir. Nitekim, bahsettiğimiz çağda bir kurum olarak okula dair zaten bilinen bir örnek vermek de güçtür. Aslında Sappho kendi sözleri ile genç kızlarla ilgili bir iş yaptığını belirtir: “*Yerli yerince söylerim şarkısını -refikalarım için- bu hoş şeylerin*” (Sapp. fr. 160)⁵. Diğer yandan, Sappho'nun bir dizesinde belirttiği “*Musalara hizmet edenlerin evinde ağıt yakılmaz: böylesi bize yakışmaz.*” (Sapp. fr. 150)⁶ sözlerinde geçen ‘ev’ dini amaçlı bir okul ile ilgili gibi görünmektedir. Aphrodite kültü (Yonarsoy, 1991: 34; Fabiano, 2012/2019: 673) ile ilgili olduğu düşünülen bu ‘ev’ bir *thiasos* olarak da kabul edilmektedir. Aphrodite kültüyle ilgili bu dini boyutun eğitimden ayrı tutulması mümkün değildir (Cantarella, 2002; Sowerby 2012: 109; Nicolai, 2012/2019: 263). Ancak eğitim verilen yapının niteliği konusunda günümüzün kızlara ait modern okullarıyla kurulacak bir analojinin yanıltıcı olacağı göz ardı edilmemelidir (Nicolai, 2012/2019: 263).

Bilindiği gibi toplumsal kurumlar zamansal olarak farklılıklar gösterebilirler; zira her toplumun ihtiyaçları birbirinden farklıdır ve değişim gösterebilir. Bu bağlamda Sappho'nun yaşadığı dönemde *thiasos*'un dini olmanın yanı sıra eğitsel işleve sahip bir kurum olduğunu da düşünebiliriz. Kısacası okuldaki kült varlığı ve tapınım ortaklığının, Sappho'nun bizzat Aphrodite rahibesi olduğu ya da okulun bir rahibe okulu olduğu anlamına gelmediği açıktır. Zira dönemde gerek tıp okulları gerekse felsefe okulları *thiasos* 'lara benzer şekilde dinsel derneklerdi ve Sappho da Aphrodite yardımıyla öğrencilere kadın olma sanatını öğretmekteydi (Bonnard, 2004: 108). MÖ 440-430 yıllarına ait kırmızı figür tekniği ile yapılmış bir *hydria*'da Sappho ellerinde “*Kanathlı Sözler*” ve “*Tanrılar. Başladığım neşeli sözler.*” yazılı iki rulo tutmaktadır ve kendisine lir tutan Kallis, Nikopolis ve adı belli olmayan üçüncü bir kadın eşlik etmektedir. Bu vazo ‘Okuyan Sappho vazosu’ olarak bilinmektedir ve ayakta duran bu üç kadının Sappho'nun öğrencisi olduğu kanaati yaygındır (Bloomer, 2013: 405). Bunlara ek olarak MÖ IV. yüzyılın sonlarında muhtemelen Lesbos'ta yaşayıp 19 yaşında ölmüş olan Erinna isimli kadın şairin de Sappho'nun öğrencilerinden biri olduğu rivayet edilmektedir (Çelgin, 1990: 51). Aphrodite, Kharitler ve Mousa'lara adanan (Bonnard, 2004: 197) bu okullarda öğrencilere danslar, şarkılar, şarap, müzik, zarafet ve güzelliği arama yolunda eğitimler verildiği ve kutlamalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Burada eğitim, çocukluktan başlayarak evliliğe kadar devam etmekte ve kesintiye uğramamaktaydı. Sappho'nun *thiasos*'unun Lesbos'ta tek örnek olmadığı da düşünülür. Gorgo ve Andromeda adlı iki kadın şaire ait iki rakip okul daha olduğu da Sappho'nun hayatına ilişkin rivayetler arasındadır (Çelgin, 1990: 49). Burnett “*kült, tavır ve giyim Sappho'nun kızları arasında önemli çalışma konularıdır ancak müzik, eğitimin çekirdeğini oluşturur.*” demektedir (Burnett, 1983: 215). Lardinois'a göre ise “*Sappho'nun eğitimi müzik ve dansla*

⁵ Bu fragman için kullanılan metin: Çev. E. Gören, *Homerosçu ilahilerden Pindaros'a Arkaik Yunan şiiri antolojisi*. 215-237. İstanbul, 2018.

⁶ Bu fragman için kullanılan metin: Çev. S. Rifat, *Sappho-Şiirler*. YKY, 2018.

sınırlandırılmamalıdır.” (Lardinois, 1996: 26). Zira Sparta’nın toplumsal birliğini sağlayan önemli bayramların kutlanması sırasında görev alan genç kızlardan oluşan koroların varlığı bilinmektedir. Bahsi geçen koroların etkinlikleri çok planlı bir şekilde organize ediliyordu, bu yüzden müzikleri, koreografileri sürekli çalışmayı gerektiriyordu ve bu çalışmalar eğitimcilerin gözetimi altında neredeyse tüm yıl boyunca yapılıyordu (Çığır Dikyol, 2016: 203).

Sappho’nun Atina’da tanınması ve eserlerinin kabulü, Atina’nın Yunan dünyasının kültür merkezi olduğu dönemde yani Peisistratos ile başlayan süreçte gerçekleşmiş olmalıdır. Zaten Sappho’nun elinde liri ile solo performanslar sergilediği tasvirler MÖ 5. yüzyıl Attika ikonografisinde karşımıza çıkan örneklerdir ki bunlar Lesboslu’nun sadece solo lirğinde eserler verdiğini destekler (Boardman 1975: fig. 311). Ancak şunu da belirtmek gerekir ki kadınlara sosyal hayatta pek de yaşam hakkı tanımayan, Atina gibi katı kentlerde, Anadolu’ya hem coğrafi hem kültürel olarak yakın olan Lesbos’tan çıkmış ünlü bir kadın şairin varlığına rastlanması yetmezmiş gibi şarkılar söyleyip, danslar ederek kent halkı içinde performans sergileyen genç kız korolarına dair bir bilginin bulunması, kolay kabul edilebilir olmasa gerektir. Ancak politika bazı durumlarda bazı şeyleri değiştirerek de olsa kabul etmeyi gerektirir. Tam da bu sebeple olsa gerek Atina, kökleri çok daha eskilere dayanan Panathenaia şenliklerini MÖ 5. yüzyıl itibari ile Attika-Delos Deniz Birliği’ni de yüceltmek amacıyla kutlamaya başlar (Howatson, 1989/2015: 685-686). Bu bağlamda Yunan dünyasında zaten sevilen ünlü şair Sappho’nun eserlerinin kullanılması, bu Panhellenik politikaya hizmet etmede önemli görülmüş olmalıdır. Ancak, bu durumun kadını erkektekine aşağı ve sosyal hayatta yeri olmayan bir varlık olarak gören anlayışı rahatsız etmesi uzun sürmemiş olmalıdır ki Sappho komedyalar yoluyla çirkinleştirilmekle kalmamış (Parker, 1993: 311; Kivilo, 2010), o dönem Yunan toplumunda hor görülen kadın eşcinselliği ile -ki bunun doğruluğu kanıtlanabilmiş değildir- aşağılanmaya çalışılmıştır. İşte bu noktada, Sappho’nun cinsel tercihleri üzerinden yapılan hicivler Eski Komedyaya (MÖ 5. yüzyıl) örneklerinden başlayarak kullanılmış (Aristoph., *Hipp.*, 1-25 ; Johnston, 2017) ve böylece toplum bilincinde Sappho *hetaira* gibi tanımlamalarla sapkın bir karakter olarak yer etmiştir. Aristophanes bununla da kalmamış *Lysistrata*, *Thesmophoriazousai* ve *Ekklesiazousai* adlı oyunlarında kadınların ayaklanmasını eleştirmek için bu cinsel yönelimler temasını kullanmıştır (Zimmermann, 2006/2017). Esasen Sappho’nun öğrencilerine ilişkin yazdıkları araştırmacıların ve okurların yüzyıllardır ilgisini çekmektedir. Aslında Sappho’nun günümüzde en çok bilinen (fakat kanıtlanmayan) tarafı da işte bu biseksüel kimliğidir. Hayatıyla ilgili bilinenlerin azlığına rağmen, araştırmacılar arasında, şiirlerinde konu edindiği kadınlar ve aşk teması nedeniyle (Sowerby, 2012: 109), ya da bir önceki paragrafta belirtilen, Klasik Dönem Atina’sında komedyalar yoluyla yaratılan algının günümüze etkisi dolayısıyla, Sappho’nun muhtemelen biseksüel olduğu ortak görüşü vardır.

Ancak 19. yüzyılda Sappho hakkında yazılan eserler, onun biseksüel yönünden bahsetmezler. Örneğin, Friedrich Gottlieb Welcker, Sappho’yu bakire bir okul öğretmeni olarak tasvir etmiş ve onun kızlara olan ilgisini bir sevgi gösterisi olarak kabul ederek ilişkilerine kesinlikle fiziki bir temasın dahil olmadığını ve atfedilen şeylerin platonik boyutta kaldığını belirtmiştir (bkz. Welcker, 1816: 98). Benzer şekilde Wilamovitz (1913) yöneltilen eşcinsellik iddialarından Sappho’yu yılmaz bir şekilde korumaya çalışmış ve onu mazbut bir öğretmen olarak tanımlamıştır (Parker, 1993: 313). Ancak unutulmamalıdır ki 19. yüzyılda Antik Yunan’a karşı oluşan hayranlık ve peşin hüküm epeyce derin boyutlara ulaşmıştı. Yunanların gerek kültürel gerekse cinsel anlamda saf oldukları/olmaları gerektiği düşünülüyordu ve bu bağlamda açıktan ve suçluluk duygusundan muaf bir şekilde eşcinsel yaklaşımların olabileceğini kabul etmektense, görmezden gelerek çıkarımlar yapılmış olabileceğini akılda tutmakta fayda vardır (Freeman, 1996/2003: 135). Bu bağlamda Sappho hakkındaki iffetsiz bir kadın olmakla bir erdem timsali olmak arasındaki iki büyük kutuplu tartışma halen sona ermiş değildir (Marrou, 1956: 35).

3. Sappho ve Lirik Şiir

MÖ 3. yüzyılda İskenderiye bilginleri, dokuz büyük lirik şiir ozanını belirledikleri bir *kanon* oluştururlar. Alkman, Alkaios, Pindaros gibi isimlerin bulunduğu bu *kanon*'da sadece bir kadın şair bulunur, o da Sappho'dur. Dover (1989), daha önce genel kabul gören pek çok çalışmada olduğu gibi, Sappho'nun, lir eşliğinde söylenen şiir anlamına gelen lirik şiirin *monodia* (solo liriği) biçiminde eserler vermiş olduğunu ifade eder. Aslında Sappho'nun eserlerini koro liriği bağlamında ele alan çalışmalar özellikle son yirmi yılda giderek artmaktadır (Power, 2020: 82). Şiirlerin çoğunlukla tanrılara, insanlara ya da tanrılar ve insanlara hitaben yazıldığı bu dönemde, Sappho şiirlerinde aşk tanrıçası Aphrodite ve Eros'a yer vermiş olsa da (Sapp. fr. 33; 47; 54)⁷, daha çok insanlara seslenmiştir. Antik Çağ'da Sappho'nun İskenderiyeliler tarafından dokuz kitap halinde toplanmış olan edebi üretimi, papirüs üzerinde fragmanlar ve farklı uzunluklarda alıntılar sayesinde günümüze ulaşmıştır ve eksik parçalar zaman zaman gün yüzüne çıkmaya devam etmektedir (Bierl ve Lardionis, 2016). Ancak, bu dokuz kitaptan sadece ilk kitabın başında yer alan ve Halikarnassoslu Dionysios tarafından MÖ 1. yüzyılda alıntılanmış olan *Aphrodite'ye Şiir* adlı yedi kıtalık şiiri, bütün olarak günümüze ulaşabilmiştir (Beta, 2012/2019: 921). Sappho, kişisel konuların yanı sıra, çoğunlukla solo performansta seslendirilmek üzere (Dover, 1989: 173) düğün sofrası, düğün töreni ve gerdek odası önünde söylenen düğün töreni şiirleri gibi düğün şarkıları (*epithalamium*), ilahiler (*hymnos*) ve mersiye türünde şiirler de yazmıştır.

MÖ 6. yüzyılda Lesbos'ta kadınlar arasında Aphrodite'yi anmak üzere düzenlenen yemekli toplantıların olduğu yine Sappho'nun şiirlerinden anlaşılır (Sapp. fr. 2)⁸. Tanrıçaya yazılan şiirler ve müzik eşliğinde söylenen şarkılar ile yapılan bu tür toplantıların, Ege dünyasında yaygın olduğu söylenebilir (Burton, 1998: 153). Esasen, Lesbos'ta kadınların erkeklerle birlikte de, bu tür toplantılara katıldığı düşünülmektedir (Walker, 2000: 227). Sappho'nun Aphrodite'ye yazdığı şiirler dışında, tanrıçanın aşık olduğu Adonis'i andığı satırlar da mevcuttur. Bahsi geçen şiirlerden, MÖ 5. yüzyıl itibari ile Atina'da da kutlanmaya başlanan Adonia bayramlarının, Sappho döneminde (MÖ 6. yüzyıl) Lesbos'ta kutlanıyor olduğu anlaşılmaktadır. Sappho: "Güzelim Adonis ölüyor, Kythere'li, ne yapsak? Dövün göğsünüzü kızlar, yirtın giysilerinizi." (Sapp. fr. 140)⁹ *hymnos*'u ile tanrıçayı onurlandırıyor. Bunlar dışında tanrıça Hera onuruna kutlanan Kallisteia Bayramı'nda söylendiği düşünülen bir Sappho eserinin (Sapp. fr. 17)¹⁰, yine bir koro liriği olduğunu iddia eden araştırmacılar bulunmaktadır (Burriss, Fish ve Oblink, 2014: 5).

Sappho'nun *epithalamium* türünde eserlerinin olması, evlilik törenlerinde (tanrılar tarafından kutsanması istenen bir ritüel olarak), onun kutsal şiirleri ya da şarkıları söylemek üzere bulunmasıyla ilişkilidir. Bu eserlerin içerisinde ele alınan konular, dönemin evlilik kurumuna, kadın ve erkeğin evlilik içindeki rollerine, evlilik ritüellerinin içeriğine dair bilgilere ve hatta evlilik öncesi kızların aile içindeki yaşamına, anne ve babaları ile olan ilişkilerine dair ipuçlarına ulaşmamızı sağlayacak niteliktedir (Sapp. fr. 98)¹¹. *Epithalamium* geline övgü ile başlar. Sappho, gelinin güzelliğini belirtmek için metaforik bir anlatım kullanmış olmasının yanı sıra, tanrıların insanlar üzerindeki olumlu etkisinden de söz eder. *Epithalamium* 'larda dikkati çeken diğer bir nokta, Sappho'nun gelinin bakireliğine sıklıkla vurgu yapmasıdır. Aslında Sappho özellikle *epithalamium* 'larda sadece gelinin değil, damadın da dış görünüşünün güzelliğinden

⁷ Bu fragman için kullanılan metin: Çev. S. Rifat, Sappho-Şiirler. YKY, 2018.

⁸ Bu fragman için kullanılan metin: Çev. S. Rifat, Sappho-Şiirler. YKY, 2018.

⁹ Bu fragman için kullanılan metin: Çev. S. E. Alova. Şiirler-Fragmanlar. İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

¹⁰ Bu fragman için kullanılan metin: Çev. S. E. Alova. Şiirler-Fragmanlar. İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

¹¹ Bu fragman için kullanılan metin: Çev. S. Rifat, Sappho-Şiirler. YKY, 2018.

bahsetmektedir. Zaten *epithalamium* 'larda gelin ve damada övgüler düzülmesinin gelenek olduğu bilinmektedir. Sappho bu övgüleri sıralarken, doğanın güzelliklerinden sıkça faydalanır ve yine geleneğe uygun olarak gelini sıklıkla çiçek ya da meyveye, damadı ise ağaca benzeten tasvirler kullanır (Sapp. fr. 112)¹².

Şiirleri başlangıçtaki Yunan diline en yakın lehçe olarak bilinen Aiol lehçesinde (Çelgin, 1990: 16; Yonarsoy, 1991: 20) ve çoğunluğu kendi adını taşıyan Sapphik vezinde (pek çok vezin kullanılmasına rağmen) yazılmıştır (Çelgin, 1990: 49). Şiirler dingin, duygusal, ışık dolu bir havaya sahiptir ve insanlara olduğu kadar doğaya karşı da duygularını dile getirir. Onun şiirinde doğa her yerdedir. Yıldızlı gece manzarası, rüzgarda sallanan bir dalın görünüşü onun ruhunda bambaşka yankılar uyandırmıştır (Bonnard, 2004: 121). Sappho'nun şiirleri, kime yazıldığı fark etmeksizin gerçek sevginin ifadeleri olarak yorumlanabilir. Sappho'nun kullandığı dilde, Aiol argosundan ve Aiol şiir tarzından bazı unsurlar bulmak mümkündür. Sappho'nun şiirlerinde Homeros okuyucusuna yabancı gelmeyecek epik sözcüklere rastlamak da olasıdır. Kullandığı dil Roma Dönemi'nde artık kullanılmayan bir dildir ve Bizans Dönemi'nde de şiirleri üzerine çalışılmamış olmasının nedenlerinden birinin bu olduğu düşünülmektedir. Şiirlerinin akademik dünyadan kaybolması, katipler tarafından daha az üretilmesiyle sonuçlanmıştır ve bu da elimize ulaşan eserlerinin bu denli az olmasını açıklamaktadır. Günümüzde Sappho'nun şiirlerinin fragmanları okunabilmekte ve eksik kalan kısımları tahminler yoluyla tamamlanabilmektedir.

Lirik şiir düşünüldüğünde, günümüz okuyucusu büyük olasılıkla çok daha kendine dönük ve romantik şairler hayal etmekteyse de, Sappho'nun bireysel olarak şiirler yazdığını düşünmek doğru olmayacaktır. Aksine Sappho çağının diğer şairleri gibi, özellikle de ait olduğu topluluğun hayat ideallerini ve siyasi hedeflerini göz önünde tutup (Raffa, 2012/2019: 1192), belirli bir dinleyici kitlesini hedef alarak şiirlerini yazmaktaydı ve bu dinleyici kitlesi Sappho'ya ait olan kanonik tema bütününe alışkın olduğu için, onu daha kolay anlayıp takdir edebilmekteydi. Bununla beraber, Sappho şiirlerini dinleyicileri önünde okumakla kalmayıp, lir (Sapp. fr. 58, 118)¹³, *aulos* (Sapp. fr. 44)¹² gibi müzik enstrümanları eşliğinde şarkı şeklinde seslendirmekteydi (Bettini, 2012/2019: 902).

Son yıllarda yapılan araştırmalar, daha önce solo liriği kategorisinde değerlendirilen Sappho'nun eserlerinin aslında koro performansları için oluşturulmasının muhtemel olduğu yönündedir (Lardinois, 1996; Calame, 1997; Power 2020). Sappho'dan kalan fragmanlardan bazılarında bu görüşün doğruluğuna dair örnekler bulmak da mümkündür. “..Al burada Kypris....-dök yavaştan altın kupalara - dök nektarı - şenliğimiz için karıştırılan-.” (Sapp. fr. 2)¹³, “...bütün gece kutlaması boyunca - söyleyebilir bakire kızlar - senin menekşe - elbiseli geline - aşkının şarkısını.” (Sapp. fr. 30)¹⁴. Tanrıça Hera adına düzenlenen Kallisteia bayram için yazıldığı düşünülen 17. fragmanda Sappho'nun kardeşinin sağ salim adaya dönmesine ilişkin tanrıçaya ettiği dualar sebebi ile şiirin koro liriği olarak değil, solo liriği olarak yazıldığını düşünenler de vardır (Levaniouk, 2018: 182; Power, 2020: 97). Ancak tüm kadınların toplandığı ve tanrıçaya dualar ettikleri böyle bir bayramda Sappho'nun kendi kişisel duasını bu liriğin içine katması, duasının kabulünde diğer inananların da katkısını almak için olabilir- ki bugün Anadolu'da kadınlar arasında yapılan dini toplantılarda benzer ritüeller uygulanmaktadır. Ayrıca bu kadınlar

¹² Bu fragman için kullanılan metin: Çev. S. E. Alova. *Şiirler-Fragmanlar*. İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

¹³ Bu fragman için kullanılan metin: Çev. D. A. Campbell. *Greek Lyric Sappho-Alcaeus*. Harvard: Loeb Classical Library, 1982.

¹² Bu fragman için kullanılan metin: Çev. S. Rıfat, *Sappho-Şiirler*. YKY, 2018.

¹³ Bu fragman için kullanılan metin: Çev. S. E. Alova. *Şiirler-Fragmanlar*. İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.

¹⁴ Bu fragman için kullanılan metin: Çev. E. Gören, *Homerosçu ilahilerden Pindaros'a Arkaik Yunan şiiri antolojisi*. 215-237. İstanbul, 2018.

topluluğun birbirine yabancı kişilerden oluşmadığı da hesaba katılırsa, bu şaşılacak bir durum değildir. Kadınların katıldığı bu festivale dair Sappho'nun hemşehrisi ve çağdaşı Alkaios da bilgi vermektedir (Alk., fr. 130b).

4. Sonuç

Sappho'nun her yüzyıl yeniden okunmasında ona dair söylenenler birbiriyle çelişir. Tarih yazımında geçmişin yeniden inşası bağlamında Sappho, ele alındığı dönemin kaygılarından, ideallerinden, siyasi çıkarlarından etkilenmiş ancak üstün yeteneği ile adından söz ettirmeye devam etmiştir. Kimi zaman eşcinsel, kimi zaman *hetaira*, kimi zamansa bakire bir öğretmen olduğu görüşünden hareketle, üzerine yapılan yorumlar, her dönemin toplumsal cinsiyet rollerinin ve kadına bakış açısının izlerini taşır. Ama konu erkek dünyası olunca yani ele alınan erkek bir şair, erkek bir filozof ya da erkek bir lider olunca, Antik Çağ'da sosyal hayatın sıradan bir olgusu olarak kabul gören homoseksüellik vurgusu çoğunlukla kullanılmaz. Yani Sokrates'i ya da Alkman'ı değerlendirirken cinsel davranışları bağlamında ele almak rastlanan bir durum değildir. Bu cinsiyet ayrımcılığının yüzyıllardır değişmemiş olması ve bunun Arkaik Dönem'de yaşamış bir kadın üzerinden hala okunabilir olması da ayrıca düşündürücüdür.

Sappho'nun koro performanslar için de şarkılar yazmış olduğu düşünülürse -ki son yıllarda ortak görüş bu yöndedir- bu durum, en azından MÖ 6. yüzyılın başında, Aiol kültüründe kadınların da toplu etkinliklere katıldıkları, hatta erkekler gibi performanslar sergilediklerinin göstergelerindedir. Fakat, Atina'da MÖ 6. ve 5. yüzyıllarda vazo resimlerinde yer alan tasvirler, Sappho'nun sadece solo performans sergilediğine vurgu yapan örneklerdir. Atina'nın kültürel öncü rolüne soyunduğu bu dönemde, Ege dünyasında zaten tanınan ve sevilen Sappho'yu kullanmış olması şaşırtıcı değildir. Zira Sicilya'da Sappho'nun onuruna bir heykel dikilmiş olduğunu antik kaynaklar bildirmektedir. Ama Atina'da koro değil solo performanslarının ön plana çıkarılması, kadının buradaki ikincil konumunun devamını sağlamaya yönelik olduğunu düşündürmektedir. Çünkü, Arkaik Dönem Ege dünyasında tüm kent halkının katılımının sağlandığı şenliklerde Sappho'nun genç kızlardan oluşan korusu, performanslar sergilemekte, şarkı söyleyip, dans etmekteydiler. Yani Sappho'nun koro lirikleri, kadınların geçmişte erkeklerle neredeyse eşit konumda olduğu bir zamana gönderme yapıyor gibi görünmektedir. Ayrıca akla gelen diğer bir soru, komedyalarda Sappho'nun cinsel yönelimine dair olumsuz göndermelerin bulunmasının, Atina'nın kadınlara karşı olan katı tutumunu sürdürmeye ve yaymaya dönük sistemli siyasi bir politikanın örneği olup olmadığıdır. Bu noktadan hareketle, Sappho'ya eşcinsellik yönünde yapılan yakıştırmaların (kadın eşcinselliğinin aşağılanması ile paralel bir şekilde) kadınların toplum hayatına katılımını ya da eğitici olma rolünü elinden alma ve sindirme yönünde atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir. *Ekklesiazousai* adlı komedyada bu gönderme açık bir şekilde görülebilir. Burada, kadınların siyasi arenada söz sahibi olması durumu ancak bir komedyada olabilirmiş gibi gösterilmektedir. Oyun içerisinde, kadınların politikada söz sahibi olma haklarını baskılamak amacıyla Aristophanes kadınlara verilecek özgürlüğün sapkınlıkla sonuçlanacağına dair göndermelerde bulunmuştur.

Atina'nın Ege dünyasında kurmak istediği hegemonyayı, erkek egemen kültürün temeline oturtmuş olmasının sonuçlarını, ilerleyen yüzyıllarda benzer bakış açılarıyla Sappho'yu değerlendiren yazılarda izlemek mümkündür. Elbette bu değerlendirmelerin, eldeki verilerin daha çok Klasik Dönem'den olması sebebiyle yapılmış olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Zira Sappho hakkında edindiğimiz bilgilerin neredeyse tümü Sappho'nun ölümünden çok sonra ve Aiolia dışında yazılmış kayıtlardan gelmektedir.

Sappho'nun hayatı ile ilgili genel kabullerden biri de onun aristokrat bir aileden geldiği yönündedir. Bunu destekleyecek kesin bir kanıt olmamasına rağmen bu varsayımın nedeni acaba, eğitimi ile Yunan dünyasında bir istisna gibi görünen Sappho'nun ancak aristokrat

köklere sahip olmasıyla böyle bir konuma gelebileceği düşüncesi midir? Onun aristokrat bir aileden geldiği iddiasına literatürde mevcut karşıt bir görüş ise, Sappho'nun ve babasının isminin Yunanca kökenli olmamasına dayanır. Ayrıca onun, Lesbos'a sonradan göç eden bir aileye mensup olduğunu iddia eden yazarlar da bulunmaktadır. Tüm bunlara ek olarak, Sappho'nun ve babasının Asia kökenli isimleri dışında, Sappho'nun kardeşlerinin deniz aşırı ticaretle ilgileniyor olması da bizim görüşümüzce bu iddiayı destekler niteliktedir. Zira, bilindiği gibi, Antik Yunan kültüründe aristokratlar ya da *polis* yurttaşları tarafından hor görülen ticari uğraşlar, genellikle *metoikos*'lar olarak adlandırılan sınıfa mensup kimselerce yapılmaktaydı. Ancak bu bilgiler günümüze kadar pek çok yazar tarafından görmezden gelinmiş ve Sappho her daim aristokrat bir aileye mensup olarak düşünülmüştür. Bu durumda karşımıza iki varsayım çıkmaktadır: bunlar, ya aristokrat aile köklerinin değişen ekonomik şartlar neticesinde tarım arazilerinin en azından bir kısmını kaybederek ticaret yapmaya başladıkları ya da zaten Sappho ve ailesinin *metoikos* sınıfından olduğudur. Sappho'nun *metoikos* sınıfından olması tezine eklenebilecek kanıtlardan bir diğeri de, aristokrat kökenli bir kadının *metoikos* olan biriyle evlenmesinin pek mümkün olmamasıdır. Ancak Sappho'nun kocası olduğu düşünülen kişi (Kerkylas) yine bir *metoikos*'tur. Her ne kadar kocasının nereli olduğunu ve adını biliyor olsak da bu bilgi yine Sappho'nun hayatına dair kesin olmayan rivayetler arasındadır. Ancak burada dikkat çekilmesi gereken bir başka nokta, Sappho'nun, Troas kökenli olsun ya da olmasın, Lesbos'un konumu itibarı ile zaten Anadolu kıyılarına ve dolayısıyla Anadolu kültürüne daha yakın olmasıdır. Bunun dışında bahsi geçen Arkaik Dönem'de Ionia'nın kültürel anlamda etkisinin, Lesbos üzerinde Atina'ya oranla daha güçlü olduğunu da söylemek yanlış olmaz. Sonuç olarak, Sappho'nun aile köklerine bakılmaksızın, Anadolu kültürünün bir temsilcisi olduğunu söylemek mümkündür.

Sappho'nun eğitici kimliği üzerine araştırmacılar yine birbiri ile çelişen yorumlarda bulunmuşlardır. Sappho karşımıza bazen ev içi kapalı bir grupta eğitim veren mazbut bir öğretmen olarak, bazen bunun tam zıttı bir kimlikle geçkin bir *hetaira* ve *hetaira* eğitmeni olarak, çoğu zaman ise genç kızlara *thiasos* kurumunun başında, şiir, müzik ve danslar eşliğinde dini eğitim veren bir öğretmen olarak çıkmaktadır. Hatta bazı çalışmalar daha da ileri giderek Sappho'nun eğitmen kimliğinin kanıtlanamayacağını ve dolayısıyla sadece şair olarak kabul edilmesi gerektiğini iddia etmektedirler. Sappho'nun kendi dilinden 'öğretici' rolüne direkt bir atıf olmasa da sonraki kaynakların çoğu yine de Sappho'nun öğretici yanına vurgu yapmaktadır ve yine fragmanlardan bu eğitimin içeriğine ilişkin izlerin sürülmesi mümkün görünmektedir. *Thiasos* adı verilen ve genç kızlara seçkin bir kadın olmanın inceliklerinin öğretildiği bu okullarda, Sappho'nun çağdaşı olan diğer şair kadınların da eğitmenlik yaptığı bilinmektedir. Tüm bunların ışığında, Sappho'nun bir '*Thiasos*'da genç kızlara eğitim vermekte olduğu fikri bizce de en akla yakını görünmektedir.

Bu bağlamda, iddiamız Sappho'nun eğitimli bir kadın olarak Ege dünyasında bir istisna olmadığıdır. Onun döneminden bilinen *thiasos*'ların başında bulunan Gorgo ile Andromeda gibi diğer eğitimli kadınların ve Erinna gibi başka kadın şairlerin varlığı bunu desteklemektedir. Sappho tıpkı diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi eşitlikçi anlayışın hakim olduğu bir coğrafyaya aittir ve bu sebeple bizce bir istisna değildir. Sappho'nun bir istisna gibi görülmüş olmasının nedeni, Atina'nın liderliği ile başlayan süreçte -tıpkı Antik Yunan demokrasisinin eşitliği içermemesi gibi- kadınların erkeklerle eşit olmadığı bir dünya düzeninden Sappho'nun dönemine bakıyor oluşumuzdur. Peisistratos'la başlayan süreç, Atina'nın kültürel emperyalizminden önceki Ege dünyasının yanlış okunmasına sebep olmaktadır ve bu durum Sappho'nun hayatının izini sürerken dahi açığa çıkmaktadır.

Sappho'nun başarısı belki yaşadığı dönem ve kültürde değil ama kadınların konumlarının giderek kötüleştiği sonraki yüzyıllarda dahi adından söz ettirmeyi başaran şairliğindedir. Onun Eros'u 'masal dokuyucu' olarak nitelediği dizelerini kendisine uyarlırsak şayet, Sappho zamanın tezgahında bir 'şiir dokuyucu'dur.

Kaynakça

- Ağaoğulları, M. A. (2004). *Kent devletinden imparatorluğa*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Alk. Fr. Alkaios. *Fragmenta*. Homerosçu İlahilerden Pindaros'a Arkaik Yunan Şiiri Antolojisi. (E. Gören, Çev.). 237-257. İstanbul, 2018.
- Arist., *Pol.* Aristoteles. *Politika*. Politika. (Ö. Orhan, Çev.). İstanbul: Pinhan, 2018.
- Aristoph. *Ekk.* (Aristophanes. *Ekklesiazousai*. Assembly Women. (J. Henderson, Çev.) Harvard: Loeb Classical Library, 2002.
- Aristoph., *Hipp.* Aristophanes. *Hippeis*. Atlılar. (D. Kundakçı. Çev.). İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2020.
- Bauer, O. (1963). Sapphos verbannung. *Gymnasium*, 70, 1-10.
- Beta, S. (2019). Lirik şiir. *Antik Yunan*. (U. Eco, Ed.). (L. Tonguç Basmacı, Çev.). 914-926. İstanbul: Alfa. (Orijinal eserin basım yılı 2012).
- Bettini, M. (2019). Edebiyat. Giriş. *Antik Yunan*. (U. Eco, Ed.). (L. Tonguç Basmacı, Çev.). 891-907. İstanbul: Alfa. (Orijinal eserin basım yılı 2012).
- Bierl, A., & Lardinois, A. (Eds.). (2016). The newest Sappho: P. Sapph. Obbink and P. GC inv. 105, Frs. 1-4. *Studies in Archaic and Classical Greek song, vol. 2*. Boston: Brill.
- Bloomer, W. M. (2013). The ancient child in school. *The Oxford handbook of childhood and education in the classical world*, 444-461. Oxford: Oxford University Press.
- Blundell, S. (1995). *Women in ancient Greece*. Cambridge: Harvard University Press.
- Boardman, J. (1975). *Athenian red-figure vases. The Archaic period. A handbook*. London.
- Bonnard, A. (2004). *Antik Yunan uygarlığı I*. (K. Kurtgözü, Çev.). İstanbul: Evrensel basım yayın. (Orijinal eserin basım yılı 1959).
- Burckhardt, J. (2019). *Yunanlar ve Yunan medeniyeti*. (İ. H. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Pinhan Yayıncılık. (Orijinal eserin yayın tarihi 1999).
- Burnett, A. P. (1983). *Three Archaic poets: Archilochus, Alcaeus, Sappho*. London: Bristol Classical.
- Burris, S.; Fish, J.; Obbink, D. (2014). New fragments from book 1 of Sappho. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 189, 1-28.
- Burton, J. (1998). Women's commensality in the ancient Greek world. *Greece&Rome*. Vol. 45. no.2 143-165.
- Calame, C. (1997). *Choruses of Young Women in Ancient Greece*. Oxford: Rowman & Littlefield.
- Cantarella, E. (2002). *Bisexuality in the ancient world*. Yale University Press.
- Cic., *Verr.* Cicero. *In Verrem*. The Orations of M. Tullius Cicero. against Verres. (George Bell&Sons, Çev.) in C. D. Yonge. (Ed.), Londra, 1903. Retrieved from https://web.archive.org/web/20060221001939/http://www.uah.edu/student_life/organizations/SAL/texts/latin/classical/cicero/inverrems.html
- Cole, S. G. (1981). Could Greek women read and write? *Reflections of Women in Antiquity*. H.P. Foley (Ed.), 219-245. New York: Gordon and Breac Science Publishers.
- Croix, G.D. S. (2016). *Antik Yunan dünyasında sınıf mücadelesi*. (Ç. Sümer, Çev.). İstanbul:

- Yordam Kitap. (Orijinal eserin yayın tarihi 1997).
- Çelgin, G. (1990). *Eski Yunan edebiyatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çığır Dikyol, D. (2016). Antik Yunan'da bir eğitim modeli: Sparta. *Mediterranean Journal of Humanities*. VI/2. 189-207.
- Darga, M. (2011). *Anadolu'da kadın*. İstanbul: YKY.
- Deighton, H.J. (2005). *A day in the life of Ancient Athens*. Bristol: Bristol Classical Press.
- Dover, K. J. (1989). *Greek homosexuality*. Harvard: Harvard University Press.
- Dubois, P. (1995). *Sappho is burning*. London: The University of Chicago Press.
- Edmons, J. M. (1928). *Lyra Graeca* (Vol. I). Harvard: Loeb Classical Library
- Fabiano, D. (2019). Sınır bölgeleri: yetişkinliğe geçiş ritüelleri (L. Tonguç Basmacı, Çev.). U. Eco (Ed.), *Antik Yunan içinde* (ss. 665-676). İstanbul: Alfa. (Orijinal eserin basım yılı 2012).
- FGrHist. Jacoby, F. *Die fragmente der griechischen historiker*. Leiden: Brill, 1999.
- Freeman, C. (2003). *Mısır, Yunan ve Roma-Antik Akdeniz uygarlıkları* (S. K. Angı, Çev.). İstanbul. (Orijinal eserin yayın tarihi 1996).
- Garland, R. (1993). *The Greek way of life*. New York: Cornell University Press.
- Georgoulas, S. (2018). *The origins of radical criminology. From Homer to Pre-Socratic philosophy*. Switzerland.
- Hesiod., *Erga Kai Hem*. Hesiodos. *Erga kai hemerai*. İşler ve günler. (S. Eyuboğlu & A. Erhat, Çev.). Ankara: T.T.K., 1991a.
- Hesiod. *Theog*. Hesiodos. *Theogonia* (S. Eyuboğlu & A. Erhat, Çev.). Ankara: T.T.K., 1991b.
- Howatson, M. C. (2015). *Oxford Antikçağ sözlüğü* (F. Ersöz, Çev.). İstanbul: Alfa. (Orijinal eserin yayın tarihi 1989).
- Johnson, M. (2007). *Sappho*. London: A&C Black.
- Johnston, P. (2017). Sappho, Cleon and Eros in Aristophanes' *Knights*., *Classics@16*. Washington, DC: Center for Hellenic Studies.
- Karamanlı, M. (2014). Demokrasi ve kadın: "Bir dışlanma serüveni". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 41, 85-92.
- Karatani, K. (2019). *İzonomi ve felsefenin kökenleri*. (A. Nüvit Bingöl, Çev.). İstanbul: Metis. (Orijinal eserin yayın tarihi 2012).
- Kirk, G. S. (2008). The development of ideas, 750-500 B.C. *Cambridge Ancient History*. IV, 389-414.
- Kivilo, M. (2010). *Early Greek poets lives*. Leiden: Brill.
- Kurke, L. (1992). The Politics of ἀβροσύνη in Archaic Greece. *Classical Antiquity*, 11(1), 91-120.
- Lardinois, A. (1996). Who sang Sappho's songs? *Reading Sappho: Contemporary approaches içinde* (ss. 150-172). Berkeley & Los Angeles.
- Levaniouk, O. (2018). Did Sappho and Homer ever meet? Comparative perspectives on Homeric singers. J. L. Ready & C. C. Tsagalis (Ed.), *Performance: Rhapsodes, narrators, and characters içinde*. Austin: University of Texas Press.

- Marmor Parium . Jacoby, F. *Das marmor Parium*. Berlin, 1904.
- Marrou, H. I. (1956). *A history of education in antiquity*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Menan., *Leuk*. Menandros. *Leukadia*. The girl from Leucas. (W. G. Arnott, Çev.). 219-245. Loeb Classical Library. London: Harvard University Press, 1996.
- Most, G. W. (1996). Reflecting Sappho. E. Greene (Ed.), *Re-reading Sappho: Reception and transmission* içinde (ss. 11-36) . London: University of California Press.
- Nappi, M. (2019). Kahramanlık kültürü. (L. Tonguç Basmacı, Çev.). U. Eco (Ed.), *Antik Yunan* içinde (ss. 629-636). İstanbul: Alfa. (Orijinal eserin basım yılı 2012).
- Nicolai,R. (2019).Yunanistan'da eğitim. (L. Tonguç Basmacı, Çev.). U. Eco (Ed.), *Antik Yunan* içinde (ss. 259-274). İstanbul: Alfa. (Orijinal eserin basım yılı 2012).
- Ovid., *Tristia*. Ovidius. *Tristia Ex Ponto*. Tristia. (A.L. Wheeler, Çev.). Harvard: Loeb Classical Library, 1975.
- Page, D. L. (1955). *Sappho and Alcaeus, an introduction to the study of ancient lesbian poetry*. Clarendon Press.
- Parker, H. N. (1993). Sappho schoolmistress. *Transactions of the American Philological Association (1974-), 124*, 309-351.
- Philos., *Apoll*. Philostratus. *Ta es ton Tuanea Apollonion*. (E. Berwick, Çev.) The life of Apollonius of Tyana. London: , 1809.
- Pla. Phaid. Platon. *Phaidros*. (B. Akar, Çev.). Ankara: Bilgesu yayıncılık, 2016.
- Plant, I. M. (2004). *Women writers of Ancient Greece and Rome*. London: University of Oklahoma Press.
- Plin., *NH*. Plinius. *Naturalis historia*. XX-XXIII. *Natural history*.(W.H.S. Jones, Çev.). Harvard: Loeb Classical Library, 1951.
- Podlecki, A. J. (1984). *The early Greek poets and their times*. Vancouver: University of British Columbia Press.
- Pomeroy, S. B. (1977). Techniki kai mousikai: The education of women in the fourth century and in the Hellenistic period. *AJAH*, 2, 51-68.
- Pomeroy, S. B., (2004), *A brief history of Ancient Greece: politics, society, and culture*, New York: Oxford University Press.
- Power, T. (2020). Sappho's parachoral monody. Genre in Archaic and Classical Greek poetry: Theories and models. *Studies in Archaic and Classical Greek Song*, 4, 82-108.
- Raffa, M. (2019). Yunan mousike kültürü: müzik faaliyetlerinin vesileleri ve bağlamları (L. Tonguç Basmacı, Çev.). U. Eco (Ed.), *Antik Yunan* içinde (ss. 1189-1193). İstanbul: Alfa. (Orijinal eserin basım yılı 2012).
- Richter, G. M. A. (1965). *The portraits of the Greeks* (Vol. 1). London: Phaidon Press.
- Sapph. fr. Sappho. *Fragmenta*. Greek Lyric Sappho-Alcaeus. (D. A. Campbell, Çev.) Harvard: Loeb Classical Library, 1982.
- Sapph. fr. Sappho. *Fragmenta*. Şiirler.(S. Fırat, Çev.) İstanbul: YKY, 2018.
- Sapph. fr. Sappho. *Fragmenta*. Homerosçu ilahilerden Pindaros'a Arkaik Yunan şiiri antolojisi. (E. Gören, Çev.). 215-237. İstanbul, 2018.

- Sapph. *fr. Sappho. Fragmenta. Şiirler-Fragmanlar.* (E. Alovera, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Sowerby, R. (2012). *Yunan kültür tarihi.* (Ö. U. Hoşafcı, Çev.). İstanbul: İnkılap kitabevi.
- Stone, A. (2006). *Luce Irigaray and the philosophy of sexual difference.* New York: Cambridge University Press.
- Simone, M. (2019). Kadınlar ve müzik. *Antik Yunan.* (U. Eco, Ed.) (L. Tonguç Basmacı, Çev.). 1204-1210. İstanbul: Alfa. (Orijinal eserin basım yılı 2012).
- Str., *Geog.* Strabon. *Geographika.* Antik Anadolu Coğrafyası, XII-XIII-XIV. (A. Pekman. Çev.). İstanbul, 1993.
- Snyder, J.M. (1989). *The Woman and the lyre: women writers in Classical Greece and Rome.* Carbondale, IL: Southern Illinois University Press.
- Suid. Suidas. *Suidae lexicon.* Adler, A.Pars (Ed.), I-V. Stuttgart: Teubner, 1938. Retrieved from <https://archive.org/details/suidaelexicongr01suid/page/n4/mode/2up>
- Şar İşbilen, E., & Çığır Dikyol, D. (2018). Eğitimde cinsiyet eşitsizliğine tarihten bir örnek: Antik Yunan. *Turkish History Education Journal*, 7(1), 92-112.
- Terent., *Heau.* Terentius. *Heautontimorumenos.* Heautontimorumenos: The Self-Tormenter (St. J. Parry, Çev.), 1857 Retrieved from <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0115%3Aact%3D1%3Ascene%3D1>
- Tsetskhladze, G. R. (1998). The Greek colonisation of the Black Sea area. *Historical interpretation of archaeology.* Stuttgart : Franz Steiner Verlag.
- Walker, J. (2000). *Rhetorics and poetics in antiquity.* Oxford: Oxford University Press.
- Welcker, F. G. (1816). *Sappho von einem herrchenden vorurtheil befreyt.* Göttingen.
- Wilamowitz-Moellendorf, U. (1913). *Sappho und Semonides.* Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Wroth, W. (1894). *A Catalogue of the Greek coins in the British Museum. Greek coins of Troas, Aeolis and Lesbos.* London: British Museum.
- Yonarsoy, K. (1991). *Grek edebiyatı tarihi.* İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Zimmermann, B. (2017). *Antik Yunan komedyaları.* (A. Selen, Çev.). İstanbul: Mitos-Boyut. (Orijinal eserin basım yılı 2006).
- Zuntz, G. (1951). On the etymology of the name Sappho. *Museum Helveticum*, 8(1), 12-35.

Araştırma Makalesi / Research Article

**IN THE LIGHT OF OWN SOURCES THE ACTIVITIES OF PROTESTANT
MISSIONARIES IN DEMIRTAS AND COUNTERMEASURES OF NATIVE
ORTHODOX ELEMENTS**

Muhsin ÖNAL¹

Abstract

In the 19th century, Protestant missionary activities in Anatolia were carried out by the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) which was found in Boston in 1810. However, missionaries had to struggle with serious problems during this process. The most important of these troubles was the opposing attitudes of the other Christian elements towards Protestantism which was a very new movement for Anatolia during the 19th century. This can be interpreted as a conflict of interest in the direction of becoming the dominant non-Muslim element in the region. Accordingly, this article mentions the fight for existing of Protestants against the native Orthodox elements in Demirtas, an outstation in Bursa. Another issue that this study urges upon is the approaches and attitudes of the political agents involved in the conflict process between the two parties. In addition, this article was written mainly by considering the point of view of the Protestant missionaries conducting activities in Demirtas. The reports and documents of the members of the organization are the main sources of the article. As a result, although there was no absolute winner of this struggle, the loss of Protestants was greater than that of the native Orthodox elements.

Keywords: Demirtas, Protestant, Orthodox, Missionary

**KENDİ KAYNAKLARI IŞIĞINDA PROTESTAN MİSYONERLERİN
DEMİRTAŞ'TAKİ FAALİYETLERİ VE YERLİ ORTODOKS UNSURLARIN KARŞI
TEDBİRLERİ**

Öz

19. yüzyılda Anadolu'daki Protestan misyonerlik faaliyetleri 1810 yılında Boston'da kurulan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) adlı teşkilat tarafından yürütülmüştür. Ancak misyonerler bu süreçte ciddi sıkıntılarla boğuşmak zorunda kalmışlardır. Bunların en önemlisi 19. yüzyıl itibariyle Anadolu için çok yeni bir hareket olan Protestanlığa yönelik diğer Hristiyan unsurların muhalif yaklaşımlarıdır. Bu durum bölgede egemen gayrimüslim unsur olma yönünde bir çıkar çatışması şeklinde yorumlanabilir. Bu doğrultuda bu makale, Bursa'ya bağlı bir dış istasyon olan Demirtaş'ta Protestanların var olma mücadelesine değinmektedir. Bu çalışmanın üzerinde durduğu bir diğer husus da iki taraf arasındaki çatışma sürecinde olaya müdahil olan siyasi aktörlerin yaklaşım ve tutumlarıdır. Bunun yanı sıra bu makale ağırlıklı olarak Demirtaş'ta faaliyet yürüten Protestan misyonerlerin bakış açısı göz önünde bulundurularak kaleme alınmıştır. Örgüt mensuplarının rapor ve belgeleri makalenin temel kaynaklarıdır. Sonuç itibariyle her ne kadar bu mücadelenin mutlak manada bir kazanımı olmamışsa da Protestanların kaybı yerli Hristiyan unsurlardan daha fazla olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Demirtaş, Protestan, Ortodoks, Misyoner

¹ Dr., Milli Eğitim Bakanlığı Taşra Teşkilatı, muhsinmengusoglu@hotmail.com, ORCID 0000-0003-3329-3471.

Başvuru Tarihi (Received): 17.05.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Introduction

Missionary activities, presumed to have a background equivalent to the history of Christianity, are often attributed to the following directive that Jesus Christ gave to his disciples: “Therefore go and make disciples of all nations, baptizing them in the name of the Father and of the Son and of the Holy Spirit, and teaching them to obey everything I have commanded you. And surely, I am with you always, to the very end of the age” (Mathew, 28:19/20). However, in a systematic sense, the missionary activities started with St. Paul (Cilacı, 2005: 21). Without a doubt, an activity with such a deep-rooted background was considered important by all Christian sects. Therefore, the conflicts and strife experienced in the reform process of Christianity made itself felt more on the subject of the missionary. In this respect missionary work is not just a religious case; it is intertwined with political and social issues (Aydın, 2005: 130).

As in many fields of Christianity, there is a distinct superiority of Catholics in relation to missionary work. It was much later that Protestants were included in this system, which was based on the principle that the clergy commissioned by the Vatican would disperse around the world under the name of the missionary (Bosch, 1991: 227-229). In this context, the Protestant missionary began with British William Carey in the modern sense (Mason, 1916: 321). Carey was appointed to India as a member of the Baptist Missionary Society, founded in 1792 (Yücel, 2017: 14).

At this point, it is useful to give brief information about the Catholic missionary activities towards the Ottoman State. Catholics were the first Christian congregation engaged in missionary activities in Anatolia. The beginning of the mission movement towards the Ottoman State dates back to the 16th century (Yetkiner, 2010: 38). The first group of Catholic missionaries who came to Istanbul was Jesuit priests. The clergymen arrived in Istanbul as a group of five on 8 November 1583 (Taş, 2006: 12). The primary goal of Catholics was to bring Orthodox elements of the Ottoman Empire and Eastern Christians, especially Armenians, to their sect. During this period, the Catholics had twelve churches in Istanbul (Ay, 2007: 40). In addition, the first missionary school on the Ottoman lands was opened by the Catholics. This school, named Saint Benoit and opened in 1583, is important for the formation of the educational activities of the missionaries in Anatolia (Satılmış, 2006: 36). In light of this information, it can be assumed that Catholics had a partial success in Anatolia.

For Ottoman State, the process in which Protestants were most effective corresponded to the 19th century. But it was not the British who had made this impact. However, this situation does not change the fact that the first organized struggle on behalf of Protestantism was initiated by Great Britain in the Ottoman territories. In this sense, the United Kingdom's first official contact with the Ottoman Empire occurred during the reign of Henry the seventh at the beginning of the 16th century. This contact was through the Levant Company established to have a say in the Mediterranean and Near East trade. The British merchants of the period arrived in Ottoman territory in competition with the merchants of other European states that had imperialist tendencies and pursuit colonialism (Schulz, 2018: 29). Ottoman-British relations, which developed rather in the commercial area until the end of the 16th century, shifted to the political field from this date. In this direction, firstly, William Harbourn was sent to Istanbul as a trade agent (Aydın, 2015: 1404). About a century after the first contact established by the British, who carried out a kind of penetration movement to Anatolia, especially near East and Mediterranean, through trade, the relations between the two states reached a peak point (Beck, 1976: 171).

Just then the British missionaries used this opportunity and headed for the Ottoman lands. The missionary activities, which began initially with personal endeavors, grew stronger over time and

served imperial purposes in line with the political, social, cultural, commercial, and economic activities of Britain (Aydın, 2015: 1408). In this direction, members of the British Church Missionary Society initiated the first serious Protestant missionary activities in the Ottoman Empire. The society was also the largest British Protestant missionary organization carried out activities in the Ottoman Empire. The first activities of the society towards the Ottoman lands were from the island of Malta, which was dominated by the British in 1800 (Turan, 1999: 1548). The United Kingdom started this movement from Malta and eventually moved it to Bulgaria. Indeed Benjamin Parker, a missionary to the British and Foreign Bible Society, reported in 1826 that the Bulgarian translation of the Bible was strongly needed (Turan, 1994: 1099).

The United States, acting in alliance with Britain on many issues, may be said to have a similar tendency on missionary activities. In this direction, the Protestant missionary activities conducted in Anatolia in the 19th century were guided by an organization that was established under the name of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) in Boston in 1810 (Açıkses, 2003: 35). Initially, the sole desire of this organization was to preach the Bible to the infidels (Danacıoğlu, 2000: 132). In fact, the first Protestant missionary to set foot in Ottoman territory was a British pastor associated with the Church of Missionary Society. He was sent to Egypt in 1815 (Kocabaşoğlu, 2000: 15). However, the British missionaries could not impress the Ottoman people as much as the Board members. In the beginning, the American Board Organization predominantly carried out activities within the borders of the United States. Once the organization had achieved enough experience and success, the time came to disperse to the outside world. This “*blessed and auspicious*” task was undertaken by Pliny Fisk and Levi Parsons (Barrett, 2012: 34). The chosen route was to reach Palestine through Izmir. Parsons (1821) preached a sermon at Park Street Church in Boston before setting off and tried to explain how legitimate the journey was. Similarly, Fisk (1819) made the last speech before launching his trip. But his preference was Old South Church (Fisk, 1819: 41).

Two missionaries reached Izmir on 15 January 1820 (Alan, 2001: 183). Within this scope, it is worth noting that the first educational institution established by American missionaries in Turkey was also located in Izmir. The school was opened in 1826 by Miss Mary Reynold (Şahin, 2005: 187). In the first place, the missionaries tried to learn the languages of the region then they moved to Jerusalem and carried out missionary activities in the vicinity of this region. However, attempts in this aspect were interrupted by Parsons' death in 1822 (American Board of Commissioners for Foreign Missions [ABCFM], 1908: 12). The date of Fisk's death was 1855. This death did not lead to the decline of American missionaries' interest in the Middle East and married couples were sent to this region (Dalyan, 2011: 342). Afterward, they gradually moved to Anatolia. In this manner, the activities of the American Board Organization in Anatolia began in 1831 with the arrival of William Goodell to Istanbul (Prime, 1876: 112). Goodell sailed from America on 9 December 1822 and arrived in Malta in October 1823. From here, he passed to Beirut and carried out activities in the Middle East until 1828. On that date, he returned to Malta and came to Istanbul after three years in Malta (ABCFM, 2004c). As a result of this move, activities of Protestant missionary started in the Anatolian part of the Ottoman lands called Asia Minor by the Westerners. Accordingly, Izmir station was established in 1833, Bursa and Trabzon stations were in 1834, consecutively (Dwight, 1854: 44-45). Similarly, Arapkir, one of the Eastern Turkey Mission stations, was established in 1853. Harput and Maras stations came into activity in 1855 (Dalyan, 2010: 83).

The main goal of the American Protestant missionaries, who were engaged in activities aimed at Jews in the first place, was undoubtedly the Christian elements of other sects. No doubt, the missionaries would secretly try to influence the Muslims as well (Şahin, 2019: 145). Even in the early days, there was a serious excitement that Muslims could be evangelized. It was claimed

that the Turks showed interest and respect for the doctrines and principles of Protestantism. Even more important, there was a rumor circulating in Istanbul that 15 or 20 Turks had been baptized. It was said that in the summer of 1864, ten adult Turks had accepted Protestantism at one time (Richter, 1910: 173-174). A similar incident was witnessed in Bursa. Although they did not fully accept Protestantism, the two Turks, who were described as influential and liberal, were deeply sympathized with the missionaries. These two people, Nesah and Haji Vahap were constantly acting together with American missionaries and always followed up with them (Schneider, 1835b: 301). The most important influence towards the Turks was manifesting itself in the missionary schools. The contribution of the schools to Turkish language education and the success they achieved in this regard were remarkable (Alan, 2007: 468). However, these were isolated events, and Muslims in general had no interest in Protestantism.

In the last instance, this article will focus on the efforts of missionaries who are the members of the American Board Organization, to gain influence in Demirtas, a town located right next to Bursa. Missionaries reached this region through Bursa. However, the native Christian elements, that is to say, Orthodoxes strongly opposed missionaries because Protestants were objecting to many essential elements of Christianity that are considered sacred by other sects. Therefore, they were considered heretic. Struggling with the Protestants was almost perceived as a religious duty. They made every effort to prevent the Protestants to affect the non-Muslims of the town. Another purpose of the article is to reveal that the Protestant missionaries focused on other Christian sects rather than Muslims. In addition, the article will indicate that opposition towards Protestants was not welded from the Muslim population. During this process, the intervention of European countries to this harsh struggle will be another subject of the article. On the other hand, this strife and conflict between those who belonged to different sects will be mainly cited on the basis of the archive records of the American Board Organization.

1. The Demographic and Religious Structure of Non-Muslims in Bursa and Demirtas during the 19th Century

At this point, it will be useful to give some information about the non-Muslim Christian inhabitants in Bursa and Demirtas. Bursa was the first capital of the Ottoman Empire. Therefore, the city has a great deal of importance in the relations of non-Muslims with the Ottoman State and in the determination of their status. Before the conquest, the non-Muslim elements of Bursa consisted largely of Greeks. There were also some Jews in the city (Galanti, 1995: 11). With the conquest, Bursa became an important city in a short period of time, in which Muslims were the majority but non-Muslims were also present who came and settled from other regions. Besides, the date of the arrival of Armenians in Bursa coincided with the period of Mehmet I. On the mentioned date, an Armenian group of ten households came to the city. Within a short time, they had become crowded enough to form a few neighborhoods of their own (Karataş, 2005: 83).

In order to analyze the demographic structure of the city better, it is also necessary to look at population data. According to an Ottoman archival record during the period of Mehmed the second, the population of the city was nearly 30.000 (Ünal, 2011: 199). In the first half of the sixteenth century, there were 6.351 households in Bursa, including 6.165 Muslims, 69 Christian, and 117 Jewish. This corresponded to a population of about thirty-two thousand people. Most of the Christian population especially the Greek ones were Orthodox (Behar, 1996: 6). There is also some information about the population of Bursa in the 16th century in Ottoman archival records. According to a Tahrir from the aforementioned century, the population of the city was over 60.000. Of this figure, approximately 55.500 were Muslims, and 3.000 were Christians and 1.500 were Jews (Aslan, 2006: 80-81). In 1675, 40.000 Turks, 12.000 Jews, and a small number of Greeks and Armenians lived in the city (Aybet, 2010: 540). In the 18th century, the population of Christian elements exceeded Jewish ones. According to Tournefort (1717, cited by Lowry,

2003), Muslims had 12.000, Jews 400, Armenians 500, and Greeks 300 households. An Ottoman Tahrir dated to the 18th century the population of the city was more than 60.000 (Ünal, 2011: 199).

In the 19th century, which is in the scope of the article, there were various kinds of information about the population of Bursa and Demirtas. According to the first official census that was carried out in 1831 the male population of Bursa was 16.118 in total. Of this population, 10.532 were Muslims. The remaining 5.586 were non-Muslims (Karpat, 1985: 110). On the other hand, missionary records have different information about the population living in Bursa. A document dated 1834 mentioned that 85.000 people lived in the city (ABCFM, 1834: 5). However, Schneider (1835a) stated that the city had a large Muslim population in addition to 6.000 Orthodox Greeks, a large number of Armenians, and a few Catholics. In his words, the population of elements other than Muslims was between 50.000 and 60.000. James I. Good (w.date) said that approximately 80.000 people lived in Bursa and that two-thirds of this population was Muslim. According to Good, approximately 10.000 Armenians, 8.000 Greeks, and 2.000 Jews lived in the city.

The only record related to the population of Demirtas in the missionary documents was dated 1865. In regard to this document penned by Greene (1865, cited by Yıldız, 2007) the town had a population of 2.525. On the other side, 35.096 people lived in the city center. Greene also provided information about the elements that constituted the population both in Bursa and Demirtas. According to the missionary in Demirtas Greeks were mostly Orthodox. There were only 25 Protestants in the town and all of them were again Greeks. Besides, 3.500 Greeks were living in the city center and they were predominantly Orthodox.

In accordance with the annual of Hudâvendigâr (1871: 151), the population of Bursa was 35.709. It was the same in 1872 (117) and 1873 (112). Of this population, 22.826 were Muslims, and 12.883 were non-Muslims. According to the annual of Hudâvendigâr dated 1879 (181), the population of the city center was 34.674. The same information was repeated in 1880 (173). There were 22.822 Muslims, 8.782 Greeks, and 3.070 Armenians in those years in Bursa. The annual of 1885 indicated that (cited by, Gürsakar, 2009) the Greek population in Bursa was predominantly Orthodox. As the document stated there were 62.552 Greeks in the city and only 1.987 of them were Catholics. Similarly, in 1895, it was repeated that very few of the Greeks living in the city were Catholics (Bursa Hâkimiyet, 1987: 154). In consequence in the 19th century, Bursa was a city with Orthodox Greeks, Gregorian and Protestant Armenians, and Catholics as well as Muslims. Demirtas on the other hand was a small town that nearly all the non-Muslim elements were Greeks and Orthodox (Şeker, 1999: 118).

At this point, it is necessary to mention the places of worship and clergy of non-Muslims residing in Bursa in the 19th century briefly. The number of churches and synagogues in Bursa was stated by the travelers who visited the city. Simeon (1608/1999) said that there was a small wooden church belonging to Armenians in the city at the beginning of the 17th century. John Covel (1675, cited by Lowry, 2003) who gave information about Bursa towards the end of the same century, just like Simeon, stated that there was a church of the Armenians in Bursa, and also mentioned that there were three churches belonging to the Greeks. Tournefort (1717, cited by Lowry, 2003) on the other side said that at the beginning of the 18th century there were three churches of the Greeks, one church of the Armenians, and four synagogues of the Jews in Bursa. Carsten Niebuhr (1766, cited by Karataş, 2011) similar to the previous travelers emphasized that the Armenians had one and the Greeks had three churches in the city. Poujolat (1830, cited by Günaydın & Kaplanoğlu, 2000) stated that the Greeks had three and the Armenians had two churches. Only one of these churches in Bursa belonged to Catholics. In 1831, after the adoption of Catholics as a nation, one of the Armenian churches was allocated to the followers of the

Papacy (Karataş, 2005: 92). Besides, in Demirtas there was only one sanctuary in the first half of the 19th century and it was an Orthodox church. This church named '*Koimesis Tes Theotokos*' was built in 1834 (Yıldız, 2018: 282-283).

The demographic and religious structure of Bursa and Demirtas in the 19th century reveals the fact that the Greek population throughout the city was largely a member of the Orthodox sect. In the mentioned age only one of the eight churches in the city belonged to Catholics. Moreover, this was an Armenian church. However, another issue presented by these data was the reality that Demirtas was a Turkish town. Although there was a serious non-Muslim population in Bursa and Demirtas compared with many other parts of Anatolia, Demirtas was a Turkish settlement. As stated above, missionary documents also confirm this fact. However, there was no doubt that it would be the Greeks who would direct the opposition towards the missionaries in this town. The Greek population in Demirtas was largely Orthodox. This situation would reveal another aspect of the struggle among the Christian congregations in Demirtas. Indeed, Protestant missionaries conducted activities in Anatolia were generally in competition with Catholics. Furthermore, their rivals were Armenians rather than Greeks. At Demirtas, incidents took a different course. Protestant missionaries had to fight with the members of the Orthodox congregation in the town.

2. A Small and Strategical Town in the Shadow of Bursa: Demirtas

In order to understand the Demirtas journey of the Protestant missionaries, it is necessary to have brief information about how they reached Bursa. First of all, the missionaries divided the regions into stations and outstations. The stations were settlements where the missionaries resided and had a high population. In addition, for the Board members, a city had to harbor a significant non-Muslim Christian population in order to become a station. In other words, Protestants did not care about the general population of the regions but about the number of non-Muslim elements they had. (Önal, 2019: 157) In this respect, Bursa with its Christian population would offer important and remarkable opportunities to missionaries. Both Armenians and Greeks would be important congregations for Protestants. Demirtas on the other side became prominent with its Greek Orthodox population. In fact, the population of the town in the 19th century was approximately 2.500 and the almost whole population of non-Muslim elements was consisting of Orthodox Greeks (Demiryürek, 2016: 217). Outstations were generally controlled by native helpers, and the work carried out here was regularly reported. These documents were sent to Boston where the headquarters of the Board Organization was located, via stations. (Yıldız, 2007: 19) In this sense, Bursa was a station, Demirtas was an outstation connected to Bursa.

The first missionary who visited Bursa was William Goodell. Goodell set out from Istanbul in May 1832 and came to the city (Richardson, 1868: 001). However, missionaries would have to wait two more years for Bursa to become a station. With the arrival of Benjamin Schneider to the city in 1834, they achieved their aim. Schneider was also one of the missionaries who conducted activities in Anatolia for the longest time. He spent forty years in Anatolia away from his country (ABCFM, 2004a). Meantime Philander O. Powers was the second missionary sent to the city. Powers reached Bursa on February 13, 1835 (ABCFM, 1835: 5; ABCFM, 1836: 7). Philander was engaged in Bursa until 1843. He was appointed to Trabzon on the said date and resigned in 1862 (ABCFM, 2004b).

Although it was an outstation, the first visit to Demirtas coincided with the journey of Bursa. Probably the most important reason for this was that the town is located on the Bursa-Istanbul road, that is, in a strategically important position. In this respect, the first official record of the American Board Organization regarding Demirtas belongs to 1833. Considering that even important cities such as Ankara, Eskisehir, and Balıkesir were visited after the 1860s, it will be understood that Demirtas attracted the attention of missionaries at a very early date (Yıldız, 2007: passim). On the other hand, Goodell (1833) wrote his impressions about the town quite

widely that he visited during his return to İstanbul. As previously stated, he reached Bursa actually in 1832, but since the Board records were kept annually, this visit was reflected in the documents a year later. Goodell's impressions of Demirtas are worth conveying in his own words:

After leaving Bursa we reached a small but wonderful town that is called Demirtas, Iron Stone in English. This is a Greek town and approximately two hours to the city. As it is known Bursa is famous for silk. And the best quality of silk is produced in this town. The residents of Demirtas are in better condition. This is easily understood from the people's clothing and the structure of the houses. I think Demirtas is one of the best regions I have ever seen all around the Anatolia. The favor and kindness of people towards our mission and principles were unique. We came together with some of the natives around a breakfast table. There were clergy among us. We were particularly surprised and excited by their interest in our Holy Book and other publications that we brought. (p. 190)

As these sentences indicate, Goodell's first impressions towards the town were pretty favorable. Following these positive and impressive developments in Demirtas, the strategic importance of the town was emphasized more than before. Undoubtedly this prominence was related to the distance of the town to Bursa. In terms of the Board Organization, Bursa was a kind of headquarters, and having an outstation near this city would make it easier to control one of the oldest capitals of Ottomans. Accordingly, an archive document dated 1851 emphasized that Demirtas was a "*Greek town*" and located two hours away from Bursa (Lenep, 1851: 406). Similarly, with respect to a record dated 1854 Demirtas was a "*Greek town*" and six miles north of Bursa and reformation had begun in this region. More importantly, missionaries had been struck with the evidence of progress since their last visit three years ago (Riggs, 1854: 374). Another document published in 1856 stated that the Protestant community was greatly encouraged; its school was prosperous; the church was harmonious and united. All these evolvments increased the hopes and excitement of missionaries. The Protestant Greek community of Demirtas remained faithful and firm, though without a spiritual guide (Hamlin, 1856: 260). In 1863, the statement that Demirtas was a large "*Greek town*" next to Bursa was repeated. (ABCFM, 1863a: 269) In another document belonging to the same year, the following expression was included: "Demirtas is an outstation connected with Bursa" (ABCFM, 1863b: 53).

All these statements were emphasized once more in 1870. The station report of the mentioned year announced that Demirtas was a "*Greek town*" even the church congregation was wholly Greek (Schneider, 1870: 010). These sentences revealed an important truth. Protestant missionaries were trying to prove that Demirtas was not actually a Muslim land, and in this way, they were endeavoring to make their presence in the region more legitimate. Despite all these positive developments, there were also some kinds of annoying incidents in the town. Especially the failure of the silk crop, upon which the townsmen mainly depend, rendered them incapable of paying their dues to the preacher. It was a demoralizing situation and affecting the course of Protestantism negatively (Schneider, 1870: 010). Nothing has changed in silk production since a year later. The records reflected the experienced troubles, as follows:

It is very desirable that the present preacher would be ordained by the church; but their inability to pay one half of the salary of the pastor, prevents any efforts being made in that direction. The failure of their silk crops for several years' past, on which they mainly depend, is their apology. The preacher says that if their silk crops this year, also, prove a failure, many people will become objects of charity. But while this is so, it is also true, that they have done whatever they can towards

their own institutions. Preacher measures over this state of things as much as we do and we have no concerns that he is ready to do whatever he can. (Schneider, 1871: 006)

In addition, the town's proximity to an important station and having a non-Muslim population would increase the courage, to carry out activities in that region. In this respect, a document dated 1875 stated once more that the town belonged to the Greeks (Richardson, 1875: 007). In another record published three years later; this situation repeated. In regard to the document, Demirtas was an outstation and located next to Bursa (ABCFM, 1878: 34).

In light of all this information, the reasons for missionaries' preference for Demirtas come into sight. In the first place, this town was providing a significant part of the silk production in Bursa. The possibility that missionaries might desire to get a share of such a rich source should not be overlooked. In addition, the town is located very close to Bursa. The establishment of an outstation right next to a city that was the old capital of the Ottoman Empire would offer the missionaries significant opportunities. Another reason is that Demirtas is on the Istanbul road. The town would be an important stopping place for missionaries traveling from Istanbul to Western Anatolia. On the other hand, Demirtas had a significant non-Muslim population, the target group of missionaries. As a result of all these reasons and insistent efforts, the following words were almost a confession and inviting the missionaries to Demirtas: "While brethren of the character of these in Demirtas are left to themselves, as they have been, all progress becomes backward" (Baldwin, 1880: 013).

3. The Balance Policy of Sublime Porte towards the Non-Muslim Christian Elements

In this context, it is worth mentioning the relations between the Ottoman State rulers and the Protestant missionaries both in the general sense and at the local level. The Ottoman Empire was treating all non-Muslim elements living within its borders with great tolerance regardless of origin, culture, and belief, especially during the period of its rise. The security, social rights, educational and linguistic autonomy of non-Muslims and their economic well-being were assured. More importantly, the Ottoman Empire was very advanced in, tolerance, especially when compared to Europe at the time. The state maintained a balanced policy and remained neutral among Christian sects. The rulers were only involved in the events in an environment of chaos or turmoil between the Christian congregations. Another issue that forced them to take precautions was threats that could disrupt public safety (Günay, 2008: 62).

There are a lot of records in the Ottoman archives regarding the approaches of the state rulers. Presenting some of these examples will provide information about the approaches of the Sublime Porte to different non-Muslim elements. First of all, it is necessary to state that the rulers of the Ottoman Empire believe that those who wish to change their sects with their own consent should not be interfered with. Indeed, an order issued in 1855 on complaints is noteworthy. Accordingly, the incitement of Armenians to intervene in the trade of Protestants and to cause difficulties to those who wanted to change their sects was investigated and it was stated that this claim was not true (A.DVN, nr. 114/45). On the other hand, the edict issued on the grounds that the Greeks should not be allowed to engage in offensive and actual actions against Protestants is remarkable (A.MKT.UM, nr. 140/21).

Some examples can be also given from Bursa that Protestant citizens can live a life in accordance with their sects by complying with the laws and regulations. The notification that Toros Kendigan, an Armenian Protestant priest in Bursa who was withheld for mentioning the red cross (salib-i ahmer) in a letter, should be released if he has no other crime is an important example in this regard (A.MKT.MHM, nr. 655/28). Another example of the rights that Protestants possessing, was related to an incident witnessed in Demirtas. Hereunder, the collection of the cizye taxes of the Protestant people in the Demirtas town of Bursa by the

Armenian nation created discontent among the Protestant Greeks. For this reason, the Ottoman State ordered that one of them be appointed as Kocabas in order to conduct on the business of the Protestants and collect their taxes (HR.MKT, nr. 42/42). This is an important example of the Ottoman Empire trying to treat equally to all non-Muslims. Another example concerns Protestant youth in Bursa. It is important that Protestant youth in the city be allowed to gather on the lower floor of the church in order to prevent them from killing time in coffee and clubs (DH.TMIK.M, nr. 268/27).

As long as order and rules were followed, there had been similar practices in the distribution and sale of books, which constituted one of the most important forces of missionaries. Similar expressions can be used for educational activities. There are numerous examples in the Ottoman archival records stating that many Protestant books were allowed to be printed unless there were expressions that would threaten the security of the state or provoke other Christian elements. A similar situation exists in the distribution of books. A notable example is that the booklet called *Lessons on Sunday*, which was intended to be printed by the American missionary George F. Herrick was allowed to be printed because it did not contain any threats (MF.MKT, nr. 1053/41). Another document stating that a religious book with Armenian notes to be read in Protestant places of worship was allowed to the publication supports this issue (MF.MKT, nr. 993/67).

There is similar freedom in terms of sales as well as printing. Especially the edict, which was issued after the rumors that there was an obstacle about selling the Protestant Bibles in Trabzon and Ankara, is a good example to be given in this regard (BEO, nr. 2454/184030). Another example in this regard can be given from the province of Hudâvendigâr, where Bursa was located. While the bookseller Begos, who was a Protestant, was selling Torah and Bible, he was prevented by local administrators due to complaints. However, the books in question were examined and found that there was no harm in their sales. After that, all the books were returned to Begos (HR.MKT, nr. 183/72).

In terms of education, it is also clear from archival documents that Protestants had sufficient opportunities. The salary of the Ottoman teacher appointed by the state to the Protestant school *Darüşşafaka-i Şarkîye*, located in the Mollaarap neighborhood of Bursa, was paid from the local budget (MF.MKT, nr. 185/89). Also, the thirty orphans that the American missionary Barnum wanted to send from Harput to Bursa and Izmir to receive education were allowed to change cities on the condition that they were not taken abroad (DH.TMIK.M, nr. 18/14). In the early 1900s, the Board organization continued its work on the Greek nation in the fields of religion and education. In this direction, the Ottoman State helped the Greek subjects and allocated 14.652 piasters for their schools in 1328 (MF.MGM, nr. 8/79).

In some cases, when considered in the context of official relations, some decisions were also made against Protestants. But these were measures that were taken to maintain public order. These decisions were often taken against the struggles of American missionaries to convince those who belonged to other Christian communities through propaganda. Because clearly promoting Protestantism could shake the balance between non-Muslim elements. In addition, this could increase hostility among Christian congregations. A notable example of this was the prevention of American pastors who resided in Bursa and went to Erzurum and Trabzon and engaged in activities for Armenians there to enter the Protestant sect. In fact, this measure was not considered sufficient, and it was decided that the missionaries should be removed from Erzurum (HR.MKT, nr. 4/18). In another archival document, similar statements were repeated and a notification was published about the prevention of American priests in Erzurum, Bursa and, Trabzon from encouraging Armenians to Protestantism (C.HR, nr. 83/4111).

Similar measures have been taken on the sale of books in an uncontrolled and inappropriate manner. Banning the sale of religious books at the various part of the country is one of the

important examples in this regard since the American Protestant community openly invites the public to change religion by selling such books (BEO, nr. 2448/183576). Here, the aim was not to interfere with the sale of books. It was to prevent propaganda activities that occurred unconsciously. As a matter of fact, the decision to prevent Protestants from selling their books by wandering around villages other than shops also reveals this issue (DH.MKT, nr. 1903/37). Another document revealing this situation is the decision to take the necessary measures as a result of the determination that the Protestant congregation used shops opened in some provinces to invite people to change their sects instead of selling religious books (MF.MKT, nr. 843/28).

Considering Bursa in particular, it is observed that some measures were taken from time to time in relation to educational activities. The decision to do what is necessary in relation to the Protestant school, which was opened in Bursa without a license and moved near to a Muslim one, is a good example in this regard (MF.MKT, nr. 54/26). A similar practice was carried out for the Protestant churches in the Hudâvendigâr district. Accordingly, an order was issued to take the necessary measures upon notification of the addition of bells to rented households and turning of these houses to Protestant churches (HR.TH, nr. 45/64).

Similarly, in the missionary documents, there is some information about the attitudes of the local rulers in Bursa to help the Protestants against the other Christian sects. The following statements in a letter written by missionary Schneider confirm this situation:

The archpriest continued to struggle decisively to get me out of the house I rented. He was constantly putting pressure on my host about it. He was trying to scare me by making threats. However, the Turkish authorities intervened and took us under their protection. In this case, the archpriest had to step back (Schneider, 1837: 153).

In another letter, Schneider said that he and his friends were under the protection of the government in Bursa. The missionaries expressed eternal gratitude to God for this support. In the face of the hostile attitudes of other Christian sect members in the city, state officials took a position to protect the rights of missionaries (Schneider, 1838: 468).

Both Ottoman archival records and missionary documents reveal that the Sublime Porte and local rulers did not take any negative attitudes towards the Protestants. As long as the American missionaries did not threaten public order and cause turmoil and sedition, they were able to carry out activities in Bursa with ease and peace of mind, just like other Christian elements. As long as the laws were followed, the Ottoman State's approach to all Christian congregations was within the limits of tolerance and endurance. But activities aimed at changing sects by force or secret propaganda were not strictly permitted. In addition, books printed without permission from the state were confiscated. Again, churches and schools that do not have a license are also not allowed to conduct activities. Some exaggerated comments and impressions of missionaries in subsequent sections should be evaluated taking into account the above information.

4. The Hatred of Orthodox Elements towards Protestants in Demirtas

The interests and expectations of the Protestant missionaries towards Demirtas have undoubtedly disturbed the non-Muslim elements of the town. The members of the Greek Orthodox Church went to take measures when they faced the threat of losing their influence in the region. Another point in this regard was that a similar competition and conflict also took place in the city center of Bursa. The local clergy especially Orthodoxes tried every way to remove the faith of Protestantism and the members of the Board from the region (Önal, 2013: passim).

In reference to the missionary documents, the opposing attitude towards missionaries and Protestantism in Demirtas started in 1837. As stated in the records, the teacher of the school at Demirtas offended the bishop and vicar by some remarks as to the error of their church. The

negative propaganda was so impressive that the “*poor teacher*” was being threatened with imprisonment or even exile. Upon this, the teacher wrote a letter to the bishop and requested the forgiveness on the condition that he left the school. Then he appeared before the bishop to make some statements. But his fault was too great. Although he took steps backward and stated his endless loyalty to the church, he could not escape being fired from the school. According to the missionaries hereafter it was forbidden for this “*poor teacher*” to teach at school. The missionaries claimed that the townspeople asked a favor of the bishop to stay the teacher on task. But the bishop insisted on his decision and instructed the townspeople to fire the teacher immediately. This instruction was fulfilled irremediably. Classes should not have been idle. They chose one of them as a teacher. However, this “*ignorant townsman*” was not capable of fulfilling this task for missionaries. The books belonging to the Protestants were also thrown from the school. These books were thought to be useless and harmful. Despite all these adverse events, missionaries did not lose their hopes. They still thought they could turn the situation in their favor. Even if not from Demirtas, they could find a teacher from nearby villages (Schneider, 1837: 153).

Nevertheless, the resistance of the people led the bishop to step back, and the teacher returned to his duty. Moreover, this time, there were also things that would encourage missionaries. Thus, he called Benjamin Schneider, the missionary of Bursa, and informed him about the books he had delivered to the townsmen. There was also a priest among those who received the books. He had read the books without hesitation in public after receiving them. The favor and kindness shown by the people around him were remarkable. Missionaries believed that the attitudes of the priest also proved that he was really an “*intellectual and enlightened person*”. He even said that he was questioning many of the things that he had believed so far (Schneider, 1838a: 468).

After all, the priest invited Schneider to Demirtas. The missionary never had the opportunity to meet him before. And this meeting delighted Schneider profoundly. It seemed that the priest was supporting the beliefs of Protestantism. It was even very exciting that the priest had such “*accurate information*” about the Bible. He regularly preached on the Sabbath. Sometimes he was also reading various passages from the Scripture. According to the missionary, this reverend was the only Greek priest whose name was worth mentioning, given the entire diocese. Although not exactly Protestant, he was a priest to be respected (Schneider, 1838b: 468-469).

A teacher and a priest's interest in Protestantism infuriated native Christians in the region. The Greek clergy started to sermon virulently against missionaries, their activities, and their publications. Contact with missionaries was forbidden. Those who insisted on this would be subjected to the most severe religious sanctions. People were instructed to deliver doctrinal books of Protestantism to the ecclesiastics. Orthodox clergy made a special endeavor to get rid of everything that belonged to the missionaries. In fact, a priest was assigned to collect books and similar publications from the Greek school. More importantly, the copies distributed to the Greek people were also confiscated. All of these were destroyed by the order of the bishop by being thrown into the fire that burned in front of the Greek Church (Schneider, 1839: 405).

Within this scope, the teacher of the Greek school, who had been suspended from his duty before but was soon returned to his post, was once again dismissed. Even this school was closed. According to the point of view of missionaries' other schools continued to “*spread ignorance*”. Additionally, one of the priests in Demirtas was dismissed too. He was informed that he would not be allowed to fulfill his duty anywhere within the field of bishop's deacon. Missionaries claimed that the only reason for such a decision was that the priest in question opposed “*prevalent superstitions*” and freely defended the Bible's convictions. In the meantime, the pressure of the local clergy was also directed to the Armenians who supported Protestantism. The “*two pious and God-fearing Armenian teachers*” who were the disciples of missionary

Philander O. Powers did not leave their school. But both were severely rebuked for their behavior. More importantly, they were despised in the church by the bishop. They would no longer be allowed to act on their own. They were also being ordered to hand over the books that they had received from missionaries. Both of them had been warned about this before but they did not feel the need to change their attitude. However, they were not dismissed. In fact, despite all the threats, no sanctions were imposed against them. Missionaries defended that with “*God's grace and favor*” they survived such a “*troubled process*” effortlessly. After all, they both suspended their relationship with Powers for precautionary purposes (Schneider, 1839: 406).

One of them was also helping them with translations. Board members tried to fill this gap with a young Greek from Athens. But the troubles were not limited to this much. Missionaries were being threatened to be evicted from the houses they rented. Their homeowners would be excommunicated and exiled if they did not impose this sanction. In fact, the necessary steps were taken and the bishop's instructions were communicated to the hosts. There was no other solution for the missionaries in the face of the events except applying to the Bursa governor, that is to say, Pasha. Pasha replied in the affirmative to the missionaries' expectations. He also convinced them that he would mediate in securing their rights (Schneider, 1839: 406).

According to the missionaries after all, partly due to the “*troubles*” that were mentioned and partly due to other reasons, the activities in Demirtas were interrupted. However, the hopes were not over. Because the missionaries thought that the conditions would change and the activities would start again in a short while. Undoubtedly, the main reason for these hostile acts was to eliminate the missionaries completely. In this way, the influence of Board members would be quenched, people's contact with them would be eliminated and they would be removed from the region. But nothing was going to destroy the hopes of missionaries because Protestantism “*was a grace that God bestowed on them*”. Missionaries asserted that they were seeking “*truth and sanctity*”. Therefore, no one could give an end to their struggle and case absolutely. Besides, the public ignored and did not take into consideration this propaganda. In particular, the poor did not lose their interest in missionary activities (Schneider, 1839: 406).

However, their troubles would not be limited to this much. More difficult conditions were awaiting them each passing day. Nothing changed in a year after 1840. The Orthodoxes did not oppose only missionaries. In the words of missionaries, they were also “*oppressing and tormenting*”, those who helped them. Despite all these negative events, Board members were trying to reinstate the teacher who was dismissed. The notables of the town asked a favor of the bishop to forgive the teacher. The bishop precisely and decisively turned down this demand. When the townspeople realized that their expectations would not be met in this respect, they sought other solutions. Accordingly, the new teacher would be a young Greek. This young teacher was as interested in Protestantism as his former colleague. He was also acting in cooperation with the missionaries. However, the bishop soon realized this situation. He therefore strongly opposed this preference. When the teacher asked the bishop the reason for his opposition the answer was quite significant: “The previous teacher filled the town with harmful books and washed the people's brain” (Schneider, 1840: 496).

Regarding the situation of Protestants in Demirtas, there had not been a serious change in the period of approximately ten years from 1840 to 1851, since there was no information reflecting the situation about the town in the Board records. In the mentioned year, Van Lennep (1851) who was working in Istanbul as a missionary, visited Demirtas and shared his impressions as follows:

On the way back, I spent two nights and one day in Demirtas, a Greek town located two hours from Bursa. There are two Protestants living here. There is also an Armenian shoemaker who was persecuted in Bursa a few years ago and exiled

to this town. On the night I arrived at the town, we had a talk and prayed until late with the most enlightened people of the region. One of them amazed me with its intelligence and understanding. This person also educated himself greatly in matters of religious aspects and science. He was very knowledgeable about the Scriptures. He was doing researches on mathematics, geography, and astronomy. He has never been out of town all his life. He was living off by silkworm breeding. Despite this, it was astonishing that he had such an advanced level of experience and knowledge. (p. 406)

Lenep's first impressions about the town were encouraging. The next day he wandered from house to house and watched people while they were wrapping their silk on the rollers. In fact, his goal was to tell them about "*great salvation*". By evening, twelve people came to visit him. The missionary and his visitors had a conversation until midnight. One of them was the doctor of the town. According to Lenep, he was being "*discerned immediately by his fluent speech and knowledge*". But he had a desire to defend his church. However, he said, he believed that the missionary was walking on the "*path of the truth*". Another of the visitors was a teacher. Lenep had the opportunity to discuss many issues with both. The missionary thought that he defeated his guests. Withal, as they lost, they became "*more and more peevish*" and were constantly trying to change the subject. Lenep declared that he did not like disputes and controversy. But that night he thought it was necessary (Lenep, 1851: 406).

When Lenep (1851) ended his short but "*quite fruitful*" visit, he penned the following lines:

The truth has secured a good foothold at Demirtas. Two of our seminary pupils are from that place, one of them being a youth of uncommon promise. There are two others who would like to join the institution; and their parents would be glad to send them. And this is true of several at Gemlik. But we have already as many as we can take care of with our present teacher, and we have been compelled to refuse them. (p. 406)

Lenep left the region contentedly. But this atmosphere of "*peace and tranquility*" was not permanent. In fact, it only involved a two-year period because there were not any adverse incidents in the region one year after the missionary's visit. On the contrary, there was new participation in the Protestant community. According to the Board records, five families in the "*Greek town*" of Demirtas had enrolled themselves as Protestants; and they were very wishful to have a preacher, as well as a teacher (ABCFM, 1852: 194). All these events, which satisfied the Protestants, would soon come to an end. The members of the Board would face the familiar problems again and the distressing circumstances would continue. Moreover, this time, the Sublime Porte would get involved. At the same time, foreign powers tried to protect non-Muslim elements by using the events as an excuse. In other words, the incidents would gain a new dimension and the problems experienced would be evaluated on a political basis. In the next section, a different aspect of the struggle of the Board members against the members of the Greek Orthodox Church in Demirtas will be addressed.

5. The Liberation Theology of the Protestant Movement: Seeking Refuge in Secular Authority

It can be understood from the missionary documents, after a two-year stagnant course about the "*opposition campaign*" towards Protestants in Demirtas, a partial calmness was provided and it had continued in the following years. The statements of Mr. Riggs (1854), who had the opportunity to visit Demirtas, are important in terms of showing the extent of the change in the Ottoman State, one of the most powerful states in the world despite all the turmoil and disorder. In the words of the missionary, at least some of the Greeks under the administration of the Sultan were seeking refuge in a different worldly authority for a "*better future*".

While Riggs was drawing up these lines, he was also providing clues regarding the fate of the Board missionary in Demirtas. The missionaries felt themselves alone in their struggle against the native non-Muslim elements from the first day they set foot in Demirtas, that is, from 1833 to the 1850s. Whereas, members of the Board who came to Anatolia from the United States to carry out missionary activities had a very important protecting power that was Britain. Although the influence and intervention of Great Britain did not make itself felt in Demirtas for a long time, important steps would be taken in this regard at short notice.

At this point, it is important to take a glance at Riggs' (1854) impressions about the town. In his words, Demirtas was six kilometers from Bursa. It was also a "*Greek town*" where Protestantism began to come to life a short while ago. The developments that were witnessed and the fact that the people were in the "*right direction towards the realization of the religious revolution and reformation*" deeply affected the missionary. Back then, the "*supporters of the truth*", the Protestants, were in fear and had to be cautious. They were "*being booed and stoned*" at every turn. However, while Riggs was in town things were starting to get better. The brethren could come together publicly and freely and they did not hesitate to read hymns at their meetings. It was almost impossible to find more than twenty attendees to these meetings the previous year. But during his visit, he observed that thirty-four people came together at a time. Three of them became members of the Protestant Church in Bursa within the year. In addition, a small school backed by the Board was launched in the town. As missionaries said, "*pious young man*" who was raising the hope of missionaries was teaching at the school. He was a native of Demirtas. He was also a student at Bebek Seminary. He used to hold meetings for adults on the Sabbath. Missionaries believed that the school assumed a very strategic role and formed the core of the "*religious revolution*" (Riggs, 1854: 374).

However, after a while, the missionaries met with a bitter surprise in Demirtas. This surprise showed that the calm before the storm came to an end. Although it was not explicitly stated in the documents of the Board how the incident occurred, the school backed by the missionaries was closed. This unexpected incident revealed that the achievements of the missionaries did not go beyond a huge dream. The teacher had also disappeared. Nobody knew where he was. Even though there was no clear evidence, missionaries were concerned about his life (Dwight, 1855: 331).

Obviously, the Greek clergy was more determined this time. They understood that, without external support, it was not possible for them to remove the missionaries completely from the region. Accordingly, they have appealed to different authorities for help. The following statements reflected in the memoirs of missionaries make this clear:

The Greeks clearly hope that soon the Emperor will set the things right. This belief comforts them and causes them to brag. So, there will be nothing left of the Protestants and all traces, they left will be removed. Sympathy devoted to Russia is no longer hidden. In fact, this is being much more obviously confessed than I thought. The Greeks and Armenians living around Demirtas thought that sooner or later the Russians would triumph and they would eliminate Protestantism without wasting any time. Specific to Demirtas, there are some promising events. Fortunately, our brothers in Istanbul began to take into account the opposition campaign of local rulers in Demirtas. An English deputy will appear before the Grand Vizier and explain the British feelings and sensibilities about the emerging developments. In addition to this, a representative will be sent to Bursa, and it will be seen whether justice has been established on the Protestant Greeks in Demirtas, who had previously been subjected to oppression and persecution because the Greek bishop was asserting a claim in this direction. (Dwight, 1855: 331)

These lines reveal the beginning of a very critical process in terms of missionary activities in Demirtas. The year 1855 could be regarded as a turning point in the context of the existence of the Protestant community in the town because both the Greek clergy and the Protestants were in search of secular authority. Orthodox Greeks, first of all, believing that the Sublime Porte “*would support them*”, hence they tried to reach the Sultan by using a whole bag of tricks. At this point, they did not get the attention they desired from the Ottoman State. Therefore, they requested support from Russia. The year 1855 coincided with a period when the Crimean War occurred between the Ottomans and Russia. The expectation of the Greek clergy was that Orthodox Russia would achieve a decisive victory over the Ottoman Empire and Protestantism would be eliminated. This expectation actually reveals another fact that Protestantism, which was considered “*heretic*” by native non-Muslim elements, was not perceived in a different way by the Orthodox world. Indeed, in regards to the history of Christianity, Protestantism, which emerged through the reformation process, was considered “*radical and heretical*” by other sects in terms of the values it espoused and the claims it carried. Therefore, the elimination and destruction of the traces of a “*heretical sect*” that is claimed to do nothing but harm for the world of Christianity should not be something that only Catholics would desire. Just like the adherents of the Papacy, the Orthodox congregation was of opinion by acting in a similar manner; the Protestant conception should have been destroyed. On the other hand, members of the Board found refuge with the British in the face of the “*assault of the other sect members*”. From the very beginning, Britain took the role of the protectorate of the Protestant missionaries and protected them in all situations and circumstances. This relationship between the two states was reinforced by a historical connection that dates back to very old times.

According to the Board records, nothing changed in 1856. The Protestant Greek community of Demirtas remained faithful and firm, though without a spiritual guide. “The Pasha who was the governor of Bursa did little for their protection, but Divine Providence chose another instrument to affect their release from long and annoying persecutions which they had endured”. The French Vice-Consul, having to provide for the keeping and feeding of immense numbers of cattle for the French army and wishing to find a “*faithful and competent*” overseer to whom he could in trust for such an important and critical duty. He made the choice of the principal Greek Protestant of Demirtas, empowering him to employ and pay the necessary number of men. This brought all Demirtas at his feet, and those who had sometimes beaten him, and even used weapons of death against him, came bowing down to this man and seeking employment. “He had freely employed them, and paid them faithfully and honestly, thus returning good for evil to the astonishment of his enemies and in testimony for the truth” (Hamlin, 1856: 260). At the same time from the perspective of the missionaries this document ends with a very meaningful wish: “May this faithful and long destitute flock not always remains without a spiritual guide” (Hamlin, 1856: 260).

There is much to say about this incident, which has transiently relieved the small but highly influential and excited Protestant community in Demirtas. First of all, after the Sublime Porte, Russia, England, and France were became involved in the Orthodox-Protestant conflict. As it is known, France is the protective power of Catholics all over the world and undoubtedly in Anatolia. However, this time France took an attitude other than the approach expected of itself, and even indirectly, it partially relieved and strengthened the Protestants in Demirtas. France was an ally of the Ottoman State in the Crimean War. Therefore, it should be seen naturally to try to obtain what it needs from Anatolia. But what is bizarre here is the identity of the chosen person and the faith he follows. Although there is no information available in the records of the Board about the reasons of such an inclination, it is possible to make some inferences. In the first place, the Catholics in the region could not be considered worthy of such a task. Also, there were not enough Catholics to fulfill this duty because Demirtas was basically a Greek Orthodox town. On

the other hand, the fact that the chosen person was a “*truly trustworthy individual*”, and everyone agreed he could do the job properly may have been forced the French to make such a choice. For all that, this incident which took place involuntarily and unconsciously included France in the Protestant-Orthodox conflict and provided partial relief to the Protestants.

As for the patronage of the Orthodoxes, It is known that Russia has taken on this role in general. In this regard, the Treaty of Küçük Kaynarca, signed as a result of Russia's victory on the Ottoman State, represents an important turning point. By this treaty, Russia obtained a concession that meant interference in the internal affairs of the Ottoman State and gained the privilege of patronizing Orthodox Christians within the imperial borders. Although this concession was lost with the Crimean War, which took place almost eighty years after this treaty, there was no change in Russia's ambitions on the Orthodoxes (Önal, 2012: 42-43). In this direction, it is highly normal for Russia to engage in Protestant activities in Anatolia in order to establish influence over the Ottoman Orthodox. Accordingly, it is very meaningful that Russia sent Colonel Potiyata to the Ottoman State to observe the impact of the activities of American missionaries, especially on Armenians, and to provide a detailed report on this issue. In his report, Potiyata states that Protestantism used schools, orphanages, and hospitals as strategical instruments to penetrate Anatolia. He reveals the success that American missionaries have achieved by addressing the historical course of their activities. As a matter of fact, the number of missionaries, which was 34 in 1845, increased to 177 in 1890. The increase in the number of students is even more remarkable, as this figure increased from 135 to 16.990. On the other hand, while there were no Protestant churches on the Ottoman territory in 1845, this number increased to 117 in 1890 (Aydın, 2014: 186-187). All these statements actually revealed the severity of the situation on behalf of Russia. But this did not mean that Russia is completely desperate in the face of Protestants. Hence, Russia has carried out serious activities aimed at reviving the Orthodox sect in the Southern and Middle Eastern parts of the Ottoman State, especially in Palestine and Syria. The girls' school, which opened in the Nazareth region of Palestine and in a short time reached 120 students, is an important example in this regard. By 1895, the number of Russian schools in Syria had increased to 12 and in Palestine to 23. (Çetinkaya, 2016: 130). Even just the example of schooling is enough to show the influence and importance of the Russian missionary institutions in the Ottoman territory in the 19th century. All these developments are also the most obvious indicators of Russia's efforts to gain influence over the Ottoman Orthodoxes.

On the other hand, the above-cited relief continued in the following year. In a document dated 1857, this situation is disclosed as follows: “Demirtas is the same as last year” (Dwight, 1857: 002). On the other hand, a document dated 1858 demonstrated that nothing changed in the town and the conditions of the Protestant congregation were getting better each passing day:

On our way back to Bursa, we stopped at Demirtas for two or three hours and had the opportunity to talk with our Greek brethren there. I was stunned by their perception and intellect. Their relevance to the truth, and the way they expressed it, was also impressive. For them, too, the good news from a faraway country about the American revival was gratifying. Our brethren in this town was so happy because of getting rid of oppression in these days. But they needed a teacher who would teach them and, of course, their children. Currently, there was no one among them who could undertake this duty. (Bliss, 1858: 250)

The atmosphere of partial peace and quiet in Demirtas had continued until 1866. The following statements in a document penned on the said date are important in terms of showing that things were once again starting to get worse: “In connection with the work in Demirtas, while there are

many things which gratify and encourage us, there are also some things which try and sadden us” (Greene, 1866: 002).

This process of uncertainty and unsteadiness continued for a while. As of 1873, it was seen that “*the harassment of native Greeks against Protestants*” started again. In fact, the Greek clergy became bolder in their opposition, even venturing to stone the chapel and broke the windows. Moreover, the indifference of the authorities to their requests for help increased the courage of the attackers. The missionaries began to think that it was a miracle that the congregation survived in Demirtas because missionaries claimed that there was an “*unconscionable lawless opposition*” above the Protestant community (Richardson, 1875: 006). The following lines, which were written at a time when the activities of opposition were re-intensified, are very important in terms of demonstrating the “*faith and trust*” inherent to the missionaries:

If we have been called to take possession of the Greek towns and villages around Demirtas in the name of our Lord, the position gained at the town is of vast importance to our sacred strategy. One thing is plain we should do more much more or nothing at all for the Greeks. Let us ourselves enter the open door, or have the magnanimity to say to the Christian world, come, brethren, come who will enter in, and may the master bless you in a work which cannot undertake. It is certainly time to abandon dog in the manger policy. (Richardson, 1875: 006)

Despite all these efforts and persistence, the expectations of the missionaries could not be met. Moreover, in the face of the experienced incidents, the staunchest ally England was maintaining its silence. There was not much that changed until 1875 in the events developed in such a complex and distressing process. In other words, there had been no information about Demirtas in Board records until the mentioned date. Another characteristic of 1875 from the perspective of the missionaries was, in the context of the 19th century, the last information reflected on the Board documents related to Demirtas belonged to the said date.

The aforementioned document was about what happened to a Protestant girl living in the town. This girl was the youngest child of one of the Protestant Greek brethren who died in 1871. Also, she was baptized by missionaries. After the death of her father, she came to Egyptiades' house, one of the members of the Protestant congregation at Demirtas, and stayed with his family for about a year. However, at the end of the year, her mother, who was quite poor, took her from her foster parents. She started to work in a factory with her siblings. They were reeling silk from cocoons. As it is known those who belonged to the Greek Orthodox Church considered Protestant baptism “*heretic*”. According to the claim of missionaries, the poor girl “*suffered an affront*” constantly by the managers of the factory and other employees. She was “*being mocked mercilessly*”. Everyone was watching her. “*She was being scolded for no reason and at length threatened with dismissal unless she would change her religion and be re-baptized in the Greek Church*”. On the other hand, his relatives and friends made a commitment that if she followed the instructions, they would protect and take care of her and in the end, would marry this girl with a successful and brilliant man. Her mother was aware of what was going on. She advised her child to be patient and careful not to be deceived. Finally, on an August morning, while she was on her way to the factory, a woman stopped her and persuaded her to go to the Greek Church. At first, the doors were closed in the church. Then, in the face of two women, one of whom acted the role of godmother, the “*poor girl*” was dipped in a barrel and removed and baptized. Of course, the missionaries thought that it was with the sanction and by the express order of the Bishop of Bursa (ABCFM, 1875: 23).

Although she was thought to have been persuaded, the fact that a Protestant was baptized against her own will and forced to change her sect did not only attract the attention of missionaries. In a short period of time, this incident was announced from street to street throughout the town. Large

crowds of women and children gathered in front of the doors to see the girl who disappeared first and then found. There was a great deal of joy throughout the day all across the town. Because they believed that “*a soul was saved from hell*”. Many people were shedding tears of joy. Others burned frankincense and incense for God in their homes as a sign of their gratitude and thankfulness as a result of the “*conversion and salvation of a heretic*”. But this was not enough. According to the custom of the Greek Orthodox Church, the communion ceremony should have been held immediately after baptism to those who converted. The young girl was taken to her godmother's house. The mother, who was unable to make a special effort to prevent these experiences, finally learned what happened to her daughter. After a short confusion and sadness, she started to look for those who inflicted these unpleasant events for her child. But she had trouble even finding out where her daughter was. This “*heretic woman*” was no longer being accepted as her mother. According to church canons henceforth the godmother would take care of this young girl. The mother went to the godmother with her son-in-law but was not allowed to see her daughter. They were even insulted. Worse still, they were fired from the house (ABCFM, 1875: 23).

In relation to all these experiences, the desperate mother had no choice but to seek help from the authorities. Accordingly, she appealed to the government. Pasha commissioned an officer to arrest the perpetrators of the crime. But the criminals were on the alert. These people left the town at midnight and took refuge in the Russian consulate which was five miles away. Since the parties were all Turkish subjects, the Russian consul did not have jurisdiction over them. The important thing here was Pasha's effort to establish justice. More importantly, two months after the incident took place, the young girl was together with the mentioned Russian consul (ABCFM, 1875: 23).

As stated previously, what happened to the young girl was the last incident reflected in the archives of the Board regarding the opposition campaign towards Protestants in Demirtas. The hero of this incident that caused a Protestant to change her religion was Russia. In this context, the members of the Board and the Protestant congregation in the region were abandoned to their fate.

6. Conclusion

In this study, the Protestant missionary activities carried out by the American Board of Commissioners for Foreign Missions, which was established in Boston, the USA in 1810, in Demirtas, one of the smallest but important and strategic towns of Anatolia, are discussed. Protestant missionaries reached Ottoman territory via Izmir. The primary target was the Middle East rather than Anatolia. After a period of conducting activities in Palestine and its vicinity, the capital was determined as a target, and the missionaries dispersed from Istanbul to various parts of Anatolia.

Demirtas attracted the attention of missionaries at a very early date and founded as an outstation. In fact, the town was the first outstation established under the control of Bursa. Bilecik and Kutahya, two of the outstations connected to the city were established in 1856. Similarly, Ankara Eskisehir, Balıkesir outstations were founded in 1860, 1863, 1874, consecutively (Yıldız, 2007: passim). However, as an outstation, the establishment date of Demirtas was only 1837. Although Demirtas was a small town, it had attracted the attention of missionaries earlier than the other big cities or towns. This demonstrates the importance attributed to the town. Undoubtedly, the geographical location of Demirtas was one of the most important factors that triggered this situation. Demirtas was a very strategic town located right next to Bursa. The fact that the town was on the route connecting Istanbul to Bursa made its position very important. At the same time, the best quality products of Bursa, which stands out with its silk production, were processed in Demirtas. Therefore, the economic situation of the people was good enough. In

addition, it was founded on a wide plain and this situation put forward the town in terms of agricultural production. In this regard, the region had agriculturally fertile lands. This was another important point that made the town stand out. Another aspect that put forward the town in the context of enabling Protestant missionary activities is that there was no “*serious opposition*” from the native clergy during the first visits. Normally, according to missionary records, members of the Board faced “*serious objections and pressure*” from the clergy in the regions they reached to carry out activities. Even, “*these objections*” sometimes reached up to “*actual intervention and missionaries faced with violence and brute force*”. Moreover, local pastors often declared Protestants “*heretic*” using their ex-communication authority. However, especially in the early periods, a positive atmosphere was aimed at Protestant missionaries in Demirtas. Important names from the clergy met with members of the Board and bounced the ideas off each other. This unusual situation was a serious factor that increased the courage of the missionaries and whipped up their desire to move to the region. But over time, the situation changed, and the “*troubles*” witnessed in other regions also appeared in Demirtas. In light of the above information, the reasons for the Board members to penetrate Demirtas as early as possible will be understood more easily.

Besides Greeks, a small number of Armenians and Muslims were living in the region. Greeks were predominantly Orthodox. In the context of Protestant missionary activities, the ethnicity of the people of Demirtas was also remarkable. The Board members carried out activities mainly aimed at Armenians in Anatolia. This was not a conscious choice. The circumstances had led to this result. In fact, when the missionaries reached Anatolia, their first target was neither the Muslims nor the Eastern Churches. They wanted to get in contact with the Jews (Strong, 1910: 80). But the fact that the Jews had religious integrity in terms of practicing their worship and traditions in the Ottoman State order failed the missionaries' activities on the Jews. The missionaries, who could not achieve a result on the Jewish community, later turned towards Greeks and Muslims. Greek Orthodox Church was supporting the Greeks, and Russia seriously was protecting them due to their sects. Among Muslims, the conversion was considered as a sin and was denigrated by society. These issues negated the hopes of the missionaries on these two communities (Küçük, 2009: 154).

On the other hand, one of these reasons was that the Armenians in the Ottoman lands inhabited more dispersedly than the Greeks. Not being together prevented acting shoulder to shoulder and having a strong national and religious tradition. Moreover, the lack of social ties of Armenians was also an important factor. Another reason that led missionaries to act in this manner was the low literacy rate among Armenians (Kılıç, 2008: 141). Therefore, every incident experienced by the missionaries at Demirtas had a different meaning for the course of their struggle because they had taken on a much more difficult task in comparison with the various regions of Anatolia. Their rivals were Greeks, not Armenians.

In addition, there was an important danger waiting for Board members in the region that were the influence of the native clergy. Indeed, in Demirtas, the member of the Orthodox Church came to the fore as a very powerful congregation. They were the dominant Christian community of the region. Therefore, they strongly opposed the prominence of those who belonged to other Christian sects in Demirtas. This was another distinctive feature of Demirtas as compared with the various regions of Anatolia. Quite a lot of times the rivals of Protestants were Catholics in Anatolia. But in Demirtas missionaries had to struggle with the members of the Greek Orthodox Church. In this respect, Protestants were forced to face stiff and fierce opposition while carrying out missionary activities in the town. Moreover, this opposition had reached actual intervention, which moved far beyond verbal abuse and defamation. This conflict, which turned into a kind of clash of interest, began to calm down after a period of time as a result of the intervention of foreign powers.

Indeed, as the events got out of hand and reaching an unendurable point for Protestants, Sublime Porte, France, England, and Russia were engaged in. The Sublime Porte preferred to remain predominantly neutral and maintained a kind of balance policy. On the other hand, England naturally and inevitably had a duty to stand with the Protestants, whom it considered novice apprentices. Russia had a decided tendency. Inherently, it had a stance close to the Orthodoxes. The strange thing was the attitude of France. During all periods of history, France, which has been prominent as a protectorate of Catholics in different parts of the world and especially in Anatolia, involuntarily and indirectly was on the Protestants' side in the Orthodox Protestant struggle in Demirtas.

In light of all this information, it will be possible to evaluate the Protestant missionary activities in Demirtas in four stages. These can be considered as the beginning, constant term, decline, and collapse processes. The year 1837 can be considered as the beginning phase. The part up to the first half of the 1850s can be called the stable period, despite "*partial opposition and occasional troubles*". From the point of view of the missionaries, the decline period and "*severe persecution*" in the town began in 1855, and this process continued until 1874. After 1873, there was no change "*in the degree of violence*" and the process of the collapse was started.

As a result, it is obvious that neither the native Christians nor Protestants achieved what they desired after the uphill struggle. Although the winner of this fight is not entirely clear, the fact that native non-Muslim elements were in a more advantageous position should not be ignored. It was also interesting that the essential element in the rise of the conflict in Demirtas and in the conduct of the opposition movement against Protestants was not Muslims but Orthodoxes who were Christians, just like Protestants.

References

- Açıkses, E. (2003). *Amerikalıların Harput'taki misyonerlik faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Alan, G. (2001). Protestan Amerikan misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus meselesi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(10), 183-208.
- Alan, G. (2007). *Türkiye'de Amerikan Protestan misyonerlerinin faaliyetleri çerçevesinde Bursa şubesi (istasyonu) 1834-1928*. Unpublished doctoral dissertation. University of Erciyes, Kayseri.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. (1834). Broosa. *Missionary Herald*, 30(1), 5-6.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. (1835). Broosa. *Missionary Herald*, 31(31), 5.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. (1836). Broosa. *Missionary Herald*, 32(1), 7.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. (1852). Station reports. *Missionary Herald*, 48(7), 194-196.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. (1863a). Outstations. *Missionary Herald*, 59(9), 269-270.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. (1863b). Western Turkey. *Reports of the American Board*, 53(10), 53-61.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. (1875). The conversion of a heretic. *Missionary Herald*, 71(1), 23-24.

- Kendi Kaynakları Işığında Protestan Misyonerlerin Demirtaş'taki Faaliyetleri ve Yerli Ortodoks Unsurların Karşı Tedbirleri
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. (1878). Western Turkey. *Reports of the American Board*, 68(10), 28-36.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. (1908). *Condensed sketch of the missions of the American Board in Asiatic Turkey*. Boston: Author.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. (2004a). *Memorial record for Benjamin Schneider, an employee of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Retrieved from <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15550>.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. (2004b). *Memorial record for Philander O. Powers, an employee of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Retrieved from <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15441>.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. (2004c). *Memorial record for William Goodell, an employee of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. Retrieved from <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/12795>.
- Aslan, R. (2006). *16. yüzyıl ortalarında Bursa (A-84 ve A-202 numaralı Bursa şer'iyeye sicillerine göre)*. Unpublished postgraduate dissertation. University of Gazi, Ankara.
- Ay, S. (2007). *Misyonerlik ve Türkiye'de misyonerlik faaliyetleri*. Unpublished postgraduate dissertation. University of Nigde Omer Halis Demir, Nigde.
- Aybet, G. Ü. (2010). *Osmanlı dünyası ve insanları (1530-1699) Avrupalı seyyahların gözünden*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydın, M. (2005). *Hristiyan kaynaklarına göre Hristiyanlık*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aydın, M. (2014). Amerikan misyonerlerinin Ermeniler arasındaki faaliyetlerine dair Rus Miralayı Potiyata'nın raporu. In M. M. Hülagü et. al (Ed.), *Tarihte Türkler ve Ermeniler Ermeni Nüfusu ve kilisesi misyonerlik: Vol. 8* (pp. 185-223). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aydın, M. (2015). Osmanlı Balkanlarında İngilizlerin misyonerlik faaliyetlerine dair bazı belgeler (1862-1869). *Belgi Dergisi*, 2(10), 1403-1443.
- Baldwin, T. A. (1880). Broosa station report. *Papers of American Board Commission*, 59(47), 001-014.
- Barrett, J. (2012). *International politics, American Protestant missions and the Middle East*. Unpublished doctoral dissertation. University of Baylor, Texas.
- Beck, B. H. (1976). *The English image of the Ottoman Empire, 1580-1710*. Unpublished doctoral dissertation. University of Rochester, New York.
- Behar, C. (1996). *Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin nüfusu 1500-1927*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Bliss, E. E. (1858). Greeks of Demirtash. *Missionary Herald*, 54(8), 250.
- BOA. A.DVN, nr. 114/45
- BOA. A.MKT.MHM, nr. 655/28
- BOA. A.MKT.UM, nr. 140/21
- BOA. BEO, nr. 2448/183576, 2454/184030

- BOA. C.HR, nr. 83/4111
- BOA. DH.MKT, nr. 1903/37
- BOA. DH.TMIK, nr. 268/27
- BOA. DH.TMIK.M, nr. 18/14
- BOA. HR.MKT, nr. 4/18, 42/42, 183/72
- BOA. HR.TH, nr. 45/64
- BOA. MF.MGM, nr. 8/79
- BOA. MF.MKT, nr. 54/26, 185/89, 843/28, 993/67, 1053/41
- Bosch, D. J. (1991). *Transforming mission paradigm shifts in theology of mission*. Maryknoll: Orbis Books.
- Bursa Hâkimiyet. (1987). Memalik-i Osmaniye'de Bursa nüfus verileri. *Bursa Ansiklopedisi*, 1(1), 154-155.
- Cilacı, O. (2005). *Hristiyanlık propagandası ve misyonerlik faaliyetleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çetinkaya, A. (2016). *Rusya'nın Ortadoğu'ya yönelik dini politikalarında misyoner kurumları (1840-1917)*. Unpublished doctoral dissertation, University of Fırat, Elazığ.
- Dalyan, M. G. (2010). Amerikan misyonerlerinin Osmanlı Ermenilerinde meydana getirdiği bölünme ve çatışmalar: George B. Nutting-George H. White ve Adıyaman Ermenileri Örneği. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 81-97.
- Dalyan, M. G. (2011). Amerikan misyonerliğinde kadın ve kadının rolü (Ortadoğu örneği). *Turkish Studies*, 6(2), 341-358.
- Danacıoğlu, E. (2000). Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Board okulları ve Ermeniler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(9-10), 131-145.
- Demiryürek, H. (2016). II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa'nın demografik yapısı. *Vakanüvis*, 1(1), 190-240.
- Dwight, H.G.O. (1854). *Christianity in Turkey: A narrative of the Protestant reformation in the Armenian Church*. London: J. Nisbet.
- Dwight, H.G.O. (1855). Demirtash. *Missionary Herald*, 51(11), 331.
- Dwight, H.G.O. (1857). Broosa station report. *Papers of American Board Commission*, 36(24), 001-006.
- Fisk, P. (1819). *A sermon, preached in the Old South Church Boston, sabbath evening, Oct. 31, 1819 just before the departure of Palestine mission*. Boston: Samuel T. Armstrong & U. Crocker.
- Galanti, A. (1995). *Türkler ve Yahudiler*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Good, J. I. (w.date). *Life of Rev. Benjamin Schneider, D.D., at Broosa and Aintab, Turkey 1834-1877*. Philadelphia: American Board Press.
- Goodell, W. (1833). Return to Constantinople. *Missionary Herald*, 29(6), 190-192.
- Greene, J. K. (1866). Broosa station report. *Papers of American Board Commission*, 65(33), 001-011.

- Günay, N. (2008). Misyonerlerin Osmanlı Ermenilerinde milliyetçilik duygusunun oluşmasındaki rolü. *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(40), 107-119.
- Günaydın, N., & Kaplanoğlu, R. (2000). *Seyahatnamelerde Bursa*. Bursa: Bursa Ticaret Borsası Yayınları.
- Gürsakal, G. (2009). Modernleşme dönemi Bursa'sında nüfus hareketleri (1870-1907). In C. Çiftçi (Ed.), *Osmanlı modernleşmesi ve Bursa* (pp. 271-291). Bursa: Osmangazi Belediyesi.
- Hamlin, C. (1856). Outstations. *Missionary Herald*, 52(9), 259-260.
- Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi (1288/1871). 2. Def'a. Bursa Matbaa-i Vilayet.
- Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi (1289/1872). 3. Def'a. Bursa Matbaa-i Vilayet.
- Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi (1290/1873). 4. Def'a. Bursa Matbaa-i Vilayet.
- Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi (1296/1879). 10. Def'a. Bursa Matbaa-i Vilayet.
- Hudâvendigâr Vilayeti Salnâmesi (1297/1880). 11. Def'a. Bursa Matbaa-i Vilayet.
- Karataş, A. İ. (2005). Fethinden XIX. yüzyılın sonlarına kadar Bursa'da Ermeniler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(2), 81-107.
- Karataş, A. İ. (2011). Bursa'da ehl-i kitab papazlar-hahamlar-kiliseler-havralar. In M. Kara (Ed.), *Bursa'da dini kültür* (pp. 35-54). Bursa: Emin Yayınları.
- Karpat, K. (1985). *Ottoman population 1830-1914: Demographic and social characteristics*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Kılıç, O. (2008). Protestan misyonerler ve Ermeni olaylarına etkileri. *Ermeni Araştırmaları*, 29(23), 137-153.
- Kocabaşoğlu, U. (2000). *Anadolu'daki Amerika kendi belgeleriyle 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan misyoner okulları*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Küçük, M. A. (2009). Anadolu'da Protestan Ermeni milletinin oluşumu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50(2), 153-186.
- Lenep, E.A.B.V. (1851). Encouragement at Demirtash. *Missionary Herald*, 47(12), 406.
- Lowry, H. W. (2003). *Ottoman Bursa in travel accounts*. Bloomington: Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications.
- Mason, D.W. (1916). *Outlines of missionary history*. New York: George H. Doran Company.
- Önal, M. (2012). *Yeni dünyadan eski dünyaya 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan misyonerlik faaliyetleri (Bursa örneği)*. İstanbul: Okur Kitaplığı.
- Önal, M. (2013). Amerikan Board kayıtlarına göre Bursa'da papaz dövüşü: Amerikalı misyonerlerle yerli ruhban sınıfının iktidar mücadelesi (1832-1860). *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(25), 307-327.
- Önal, M. (2019). *Türkiye'de Amerikalı Protestan misyonerlerin faaliyetleri çerçevesinde Ankara, İstanos ve Muratça istasyonları*. Unpublished doctoral dissertation. University of Uludag, Bursa.
- Parsons, L. (1821). Mission to Palestine. *Missionary Herald*, 1(5), 262-265.
- Prime, E.D.G. (1876). *Forty years in the Turkish Empire or memoirs of Rev. William Goodell*. New York: Robert Carter & His Brothers.

- Richardson, S. (1868). Broosa station report. *Papers of American Board Commission*, 48(35), 001-020.
- Richardson, S. (1875). Broosa station report. *Papers of American Board Commission*, 54(42), 001-012.
- Richter, J. (1910). *A history of Protestant missions in the Near East*. New York: Fleming H. Revell Company.
- Riggs, E. (1854). Changes at Broosa and Demirtash. *Missionary Herald*, 50(12), 374-375.
- Satılmış, S. (2006). *I. Dünya Savaşından önce Nesturiler ve Misyonerlik faaliyetleri*. Unpublished postgraduate dissertation. University of Balıkesir, Balıkesir.
- Schneider, B. (1835a). Asia Minor: Letter from Mr. Schneider. *Missionary Herald*, 31(3), 97-98.
- Schneider, B. (1835b). Extracts from the journal of Mr. Schneider. *Missionary Herald*, 31(8), 301-304.
- Schneider, B. (1837). Opposition of the patriarch and bishop to the schools. *Missionary Herald*, 33(4), 152-153.
- Schneider, B. (1838a). Books distributed. *Missionary Herald*, 34(12), 468.
- Schneider, B. (1838b). Less opposition from ecclesiastics. *Missionary Herald*, 34(12), 468-469.
- Schneider, B. (1839). Violent opposition of the ecclesiastics. *Missionary Herald*, 35(11), 405-407.
- Schneider, B. (1840). Bigotry of the ecclesiastics. *Missionary Herald*, 36(12), 496-497.
- Schneider, B. (1870). Broosa station report. *Papers of American Board Commission*, 59(37), 001-019.
- Schneider, B. (1871). Broosa station report. *Papers of American Board Commission*, 50(37), 001-011.
- Schulz, Z. W. (2018). *The English in the Levant: commerce, diplomacy, and the English nation in the Ottoman Empire, 1672-1691*. Unpublished doctoral dissertation, Purdue University, Indiana.
- Simeon. (1999). *Tarihte Ermeniler* (Hrand D. Andreasyan, Trans.). İstanbul: Çiviyazıları. (Original work published 1619).
- Strong, W. (1910). *The story of the American Board*. Boston: The Pilgrim Press.
- Şahin, G. (2005). Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasında Amerikalı misyonerlerin rolleri üzerine bir inceleme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Ermeni Özel Sayısı*, 7(1), 184-207.
- Şahin, G. (2019). Manastır şehrinde Amerikalı Protestan misyonerlerin faaliyetleri (1873-1913). *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 141-186.
- Şeker, N. (1999). Türk-Yunan nüfus mübadelesi ve bir kent: Bursa. *Bursa Defteri*, 1(1), 117-131.
- Taş, T. (2006). *19. yüzyılda Anadolu'da Katolik misyonerlerin eğitim alanındaki faaliyetleri*. Unpublished postgraduate dissertation, University of Erciyes, Kayseri.
- Turan, Ö. (1994). Amerikan Protestan misyonerlerinin Bulgar milliyetçiliğine katkıları. In *XII. Türk Tarih Kongresi* (pp. 1097-1109). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Turan, Ö. (1999). 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerlik cemiyetleri arşivleri. In *XIII. Türk Tarih Kongresi* (pp. 1547-1564). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ünal, Y. (2011). *XVII. (1615-1617) yüzyıl başlarında Bursa (B-35 numaralı Bursa şer'iyeye sicilinin transkripsiyon ve değerlendirmesi*. Unpublished postgraduate dissertation, University of Sakarya, Sakarya.
- Yetkiner, C. (2010). *American missionaries, Armenian community, and the making of Protestantism in the Ottoman Empire, 1820-1860*. Unpublished doctoral dissertation, University of New York, New York.
- Yıldız, E. (2018). Bursa ve çevresinde Osmanlı dönemi Ortodoks kiliseleri. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 8(2), 261-288.
- Yıldız, Ö. (2007). *Türkiye'de Amerikan Protestan misyonerlerinin faaliyetleri çerçevesinde Bursa şubesi (istasyonu) 1834-1928*. Unpublished doctoral dissertation, University of Erciyes, Kayseri.
- Yücel, İ. (2017). *Anadolu'da Amerikan misyonerliği ve misyon hastaneleri (1880-1934)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

CHANGE, TRANSFORMATION, AND TRENDS IN PEACE STUDIES

Burak ERCOŞKUN¹
Emrah KONURALP²

Abstract

Although the themes of peace and conflict have been the central area of interest in almost all religions, cultures, and ethnic debates, the historical and empirical reality of peace has remained utopian when actual wars and conflicts are considered. This situation led to a limited number of thinkers who directly discussed peace. Their evaluations had been stuck into ideological boundaries and lost their connection with the empirical world. Departing from the hypothetical assumption that the content of “peace” has changed along with the modernity, the main objective of this study was to come to terms with the theme of peace from the works of the Enlightenment thinkers up to pioneers of Peace Studies. In this respect, methodologically speaking, this study examined the conceptualizations of peace in reference to the political philosophers like Hobbes, Locke, Rousseau, and Kant and their contextual evolution through and in the contemporary era. In the final analysis, this examination sheds light on the transformation of peace understanding that no more interstate rivalry through the actions of political actors inspires the way out for peace. Nonetheless, a more comprehensive analysis of the social phenomena, including social change, justice, and structural violence, gives spirit to real peace.

Keywords: Conflict, peace studies, negative peace, positive peace.

BARIŞ ÇALIŞMALARINDA DEĞİŞİM, DÖNÜŞÜM VE EĞİLİMLER

Öz

Barış ve çatışma temaları neredeyse tüm dinlerin, kültürlerin ve etnik tartışmalarının esas ilgi alanı olsa da barış kavramının tarihsel ve ampirik gerçekliği, yaşanan savaş ve çatışma olgularıyla karşılaştığında oldukça ütopyik kalmıştır. Bu durum ise barışı doğrudan tartışan düşünürlerin sayısının sınırlı oluşuna ve değerlendirmelerinin genellikle ideolojik sınırlar içine sıkışıp pratikle bağının kopmasına yol açmıştır. Modernite ile birlikte “barış”ın içeriğinin de değiştiği varsayımından yola çıkarak, bu çalışmanın temel amacı Aydınlanma düşünürlerinin eserlerinden Barış Çalışmaları öncülerine kadar barış temasını kavramaktır. Bu bağlamda, metodolojik olarak konuşursak, bu çalışma, Hobbes, Locke, Rousseau ve Kant gibi siyaset filozoflarının barış kavramsallaştırmalarını ve bunların günümüze doğru ve günümüzdeki bağlamsal evrimini incelemiştir. Son tahlilde, barış anlayışının dönüşümüne ışık tutan bu incelemede artık siyasi aktörlerin eylemleri yoluyla vuku bulan devletlerarası rekabetin barışa çıkış yoluna ilham vermediği; ancak, sosyal değişim, adalet ve yapısal şiddet gibi sosyal fenomenlerin daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesinin gerçek barışa ruh verebileceği sonucuna ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çatışma, barış çalışmaları, negatif barış, pozitif barış.

¹ Öğr. Gör., İstanbul Yeni Yüzyıl University, ORCID: 0000-0003-1163-3906

Sorumlu yazar (Corresponding Author): burak.ercoskun@yeniyuzyil.edu.tr.

² Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır University Department of Local Government, ORCID: 0000-0003-3667-8107

Başvuru Tarihi (Received): 18.05.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Introduction

One of the most critical capabilities that we urgently need to strengthen as humanity is to change the way we think about war and violence radically. We have to develop a multi-disciplinary perspective of solving the problems and conflicts with constructive and peaceful means at individual, social, local, national, and international levels. This quest does not mean that humankind has not developed a sense of peace up until now. However, we cannot treat peace as a stagnant concept. Instead, coming to terms with peacebuilding necessitates a wholesome transformation in methodological and practical realms together with examining its evolution throughout the history of political thought.

Although the traditional disciplines of social sciences have explored the issues of violence and conflict within their boundaries, each of them is concerned with a narrow section of human behavior that is of interest. For example, economists focus on game theory and decision-making, psychologists investigate interpersonal conflicts, sociologists examine status and class conflicts, and political scientists concentrate on domestic and international disputes. However, as a point of departure, interdisciplinary and multi-disciplinary approaches, which may be the peaceful solution of conflicts, should be produced, discussed, and applied, rather than appealing to violence and war. This step requires a severe mindset and paradigm shift. Today, an academic disciplinary initiative that claims to meet this need is the Peace Studies (Arslan, 2018: x).

It is a common approach to deal with the issue of peace based on the concepts of conflict and violence, to produce principles and norms, and to discuss their applicability and sustainability. At this point, “making peace with whom and for whom” emerges as the central problematic. Peace must be addressed not only for sovereign and official units but also for peoples, societies, social groups, and individuals. At this juncture, this study aims to analyze the vision and main theses of Peace Studies holistically.

Accordingly, the study is divided into six sections. Since the contractarian approach celebrates peace as the state of affairs in which contradicting interests and expectations are harmonized, the first part of this article departs from the peace debates within social contract theory in particular emphasis on political philosophers like Thomas Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau, and Immanuel Kant. The second part mentions the scholars who discuss the theme of peace from a different perspective due to the developments of the late nineteenth century such as the nation-state building, imperialist rivalry, the spread of nationalist movements, the disappearance of physical boundaries between people as a result of technological-scientific-intellectual flourishing, the change of meaning and importance of conflicts and wars between states. The third part elaborates on the functionalist and integrative approaches that emerged immediately after the Second World War. The fourth part focuses on the transformation of the theme of peace departing from Johan Galtung, the pioneer of the terminology of Peace Studies, and the scholars who lived through the trauma of the Second World War and examined peace as a reality, not as hope. The fifth part includes conflict resolution theorists and methodologists, focusing on empirical research and discussing the means for peace-making. The final part examines the discussion of peace in areas such as human rights, democracy, freedoms, gender, religions. As a general remark, this study analyzes the change, transformation, and trends of the peace theme to provide a perspective. It should also be noted that only the scholars who left their distinguishing mark on Peace Studies are taken into account, although many others contributed to the field.

1. Classical Thinkers on Peace

Realist philosopher Waltz, in *Man, the State, and War*, reveals differences of opinion among philosophers about the causes of war. Some of these philosophers point to human nature as the cause of war, while others either emphasize the anarchic structure of the international system or draw attention to the structure of states (Waltz, 1954: 38-40). These differences reflect the

fundamental difference between “realist” and “idealist” philosophies. These two schools are based on the Hobbesian (pessimistic) and Kantian (optimistic) traditions of social contract theory. Also, the Grotiusian approach stands in a middle way. The Hobbesian school believes that it is not possible to go beyond the violent world we live in. The Kantian approach argues that it is possible to overcome violent conflicts and moves towards a more peaceful way of life. The Grotiusian middle way, on the other hand, acknowledges that it is challenging to eradicate violence and war in its entirety. Still, it is possible to develop rules and norms that would reduce the excesses of violence and war (Baylis, 2008: 70).

In *Leviathan*, Hobbes perceives that man was the wolf of man in the state of nature where people were together, but they were not living through a society, and there was no moral or legal rule or property. There was a war among people. The only right that applied here was the natural right. Natural rights recognize no rules and limits. This situation made people think about the laws of nature. So, Hobbes lists nineteen laws of nature that make coexistence possible. People made a contract between themselves to put an end to this war. This contract transferred the power to the sovereign, who was not a party to the right to secure life and property, to govern, and to distinguish right from wrong. This sovereign is the state. For social peace and stability, the state must penetrate all areas of social life and be ready and present everywhere (Hobbes, 2007: 93-95).

Like Hobbes, Locke addresses the issue of naturally granted rights, emphasizes the importance of the protection of freedom and private property, and attempts to link the understanding of peace with the theme of the protection of property. The issue of private ownership is an integral part of Locke’s political philosophy, and he evaluates ownership as a naturally granted right such as individual liberty and equality. Locke describes the private property as the labor that human beings expose with their body and hands. In other words, the property is a fruit of human labor and a natural right (Locke, 2010: 46). He wants to base the relationship between private property and the establishment of the state in the context of contract theory. According to Locke, the purpose of establishing the state is to protect the property of individuals who are not safe in their natural state, and the contract would provide peace and trust to the community (Locke, 2010: 114).

Rousseau seeks answers to how the administration should be able to create a good, virtuous people. He proposes a new contract on how people can live equal and free again under the conditions of that time. According to him, there are two powers: the ability to choose freely and make decisions and develop. For Rousseau, the emergence of private property and the bourgeoisie deprives people of freedom. It is entirely irreversible to the conditions of the natural, free man. Only a new contract could create a social freeman (Rousseau, 2004: 110). With such a contract, human beings stand together and become people. People, as a whole, transform themselves into the public. As a part of the political authority, it is transformed from an individual (i.e., a monarch) to the citizen. A man is a free man as long as he obeys the rules, which are a product of his own will. The “general will” is the will that one has in reasoning as a citizen. Citizens should have sufficient knowledge of the subject, and there should be no parties or organizations that act as spokespersons for special interests in society. In sharp contrast to Hobbes, Rousseau warns the public against the government regardless of its forms. The government is the most crucial threat to popular sovereignty because it tends to put its own will ahead of the general will. For this reason, Rousseau emphasizes the need for citizens to remain vigilant and to protect their will in the form of popular sovereignty. The most fundamental concepts in Rousseau’s theory are equality, freedom, and general will. Rousseau draws attention to the common interest rather than the individual interest in establishing conditions of social consensus and peace (Rousseau, 2005: 13-15). This approach predicts that what is good for the majority will be good for everyone. It is assumed that the general will, which also refers to the

national will in today's political understanding, is aimed at public interests and is always right. In this respect, it has been debated whether Rousseau's theory is liberal or totalitarian.

In *Perpetual Peace*, Kant emphasizes the importance of human reason by stating that human life is still peaceful. Fights, violence, and wars throughout history are the ways that people resort to satisfy their ego and ambitions. Politicians who act with arrogance and passions have caused people to die and drift into hunger and misery (Kant, 1968: 315). Therefore, real peace can only be achieved by showing the will to seek peace by using one's mind for good. In Kant's philosophy, peace is a future-time theory, and making this goal is possible through reforms. According to him, turning to peace is one of the essential tasks of the intellectuals (Arendt, 2005: 352). If people become aware of this task, nature will mobilize to achieve this goal. The realization of this theory is described as a duty of humanity. Kant argues that the idea of lasting peace is not an empty ideal but an assignment of humankind (Kant, 1968: 386). It is possible to provide social awareness about peace by organizing in a political sense thanks to the importance attached to education. Therefore, Kant's proposals for the formation of a state of peace were path-breaking.

Grotius, on the other hand, requires a legal system for the relations between states. He tries to explain this relationship with the principles derived from natural law. For him, a state cannot behave as it wishes in its relations with the other states. The states must act following certain legal principles (Grotius, 1967: 51). This prerequisite reduces conflicts and creates a more peaceful order. Grotiusian approach is like an early precursor to the different approaches that set out to analyze relations between states.

As in every academic discipline and scientific activity, original ideas in the field of international relations have enabled the development of theories. Integrating the empirical world and the abstract world with practice and theory has made it easier to define, explain, and understand the phenomenon of peace as well as international relations. In this context, one of the international relations theories that take its philosophical foundations from the approaches of classical thinkers, peace in realism is generally based on the perception of power balances that would prevent conflict and the rule of domination, threat perception, and military power. In idealism, peace is perceived as a national and international peace based on social, political, and economic harmony. It focuses on the kind of institutions that could achieve a peaceful order. In idealism, there is still the regulation of power balances through institutions. Liberalism bases the concept of peace on individualism, freedom, social, political, economic rights and responsibilities, and justice (Richmond, 2006: 369-370).

2. Idealist Thought and Peace at the Early Twentieth Century

The traces of idealist debates were observed at the *Hague Peace Conference* that took place as a result of the rivalry and arms race since the 1870s. The realization of the idealist principles was possible with the peace treaties after the First World War. In this context, a political scientist and the US President Woodrow Wilson, who developed both intellectual and political efforts to construct peace as a normative and organizational order, came to the fore.

To construct a world order based on peace and human rights, Wilson explained the program of world peace in the interests of all nations following the First World War along with fourteen principles. The first five articles contain the basic principles that should be valid in the new world order. Article six states the obligation to withdraw from the territory of Russia. Articles from seven to thirteen cover the conditions for determining post-war national borders. The last article includes a proposal to establish an international organization that would ensure national sovereignty and territorial integrity (Gaines, 2009: 66-67). Generally speaking, Wilsonism, with its features such as the development of democracy and the substitution of colonialism, has a universal character and does not accept class, sect, and gender discrimination in any region.

Wilson's thoughts are identified with Kant's liberal ideal. Indeed, Kant's ideal of peace is based on the view that people-elected rulers who pay the price of war in democracy-ruled countries would naturally prefer peace. In this respect, peace and democracy are two sides of the same coin (Doyle, 2004). As a result, Kant came up with a liberal idea based on these two essential elements. Wilson tried to apply such an idea through fourteen principles and the League of Nations. Established after the failure of the League of Nations, the United Nations and other organizations reflect the projection of Wilsonism (Türkmen, 2018: 82). Their goal is to promote the development of the liberal international order, from human rights protection mechanisms to free trade agreements, from conflict resolution formulas to disarmament. Besides, the post-Cold War phenomena (humanitarian interventions, developing responsibility for protection, post-intervention peacebuilding, nation-building, international justice mechanisms) can be examined within the framework of New Wilsonism, which is based on the preconditions for stability and peaceful domestic and foreign policy through political and economic liberalization (Belloni, 2007: 101).

Norman Angell is another influential scholar who was both a critic and utopian of the same era, addresses the debates in European political culture by linking free trade to peace. Angell states that free trade would enable a model of interaction in a globalizing world and that the specialized industries of the developing economies would move the world towards such a phase, based on Adam Smith's liberal understanding. For Angell, they are the state structures that do not want to be aware of this situation, and they cannot produce a suitable role for realizing a goal. Also, nationalism resorted to by the states is an attempt to return to mercantilism, and it disrupts the natural course of peace (Angell, 1911: 3-14).

Angell was influenced by classical utilitarians like Jeremy Bentham and John Stuart Mill. Therefore, for him, the states direct people to conflict via imperialist and nationalist policies. However, societies are not prone to war within their rationality. The states of nationalist and militaristic characters stand as obstacles to human rationality and the path that this rationality should follow (Angell, 1911: 15-28). Angell emphasizes war as a process that can be avoided and treated as an unnecessary or outdated tool. He seeks to reveal the content of the great fallacy of his era and to show that this fallacy is the result of the world that cannot be modernized. However, the evaluations made by ignoring the conditions of his time led to criticism of his anti-war ideas as reflecting a utopian set-up.

3. Post-World War II Integrationist Theories and Peace

With the institutional rise of political realism in the aftermath of the Second World War, peace was presented as a system that can only be provided by the strong states or utilizing diplomacy. Therefore, it has become essential to construct co-operation structures in areas where interest partnerships can be made. Integrative approaches have also come to the fore with the idea of providing stability, security, and social welfare. These approaches suggest that the states can form an order that can provide security and peace by building integrated communities. Accordingly, the interdependence and co-operation based on the mutual interest that the integration process creates would reduce the possibility of conflict among the members of the community and preserve the collective will for peaceful resolution of international disputes (Sandıklı & Kaya, 2012: 141).

According to Karl Deutsch, integration is the relationship between units that are interdependent and able to act together to maintain community qualities and dynamics. The existence of these units, apart from each other, would not give rise to the same dynamics. The individual movement of the units would differ according to the movement styles within the group (Deutsch, 1968: 198). Integration has the effect of bringing the member states of the community into the goal of peacekeeping. Deutsch states that peace can be achieved by promoting international integration

into a pluralistic security community. This community can take place in conditions where the fundamental political values are compatible, decision-makers can make mutual sensitivity, and the parties can predict each other's ways of action. Among the members of this community, the tendency to resolve conflicts by resorting to armed force would be kept to a minimum. Pro-cooperation public opinion would be formed. Peace would be maintained through communication and mutual sensitivity (Deutsch, 1968: 244-251).

On the other hand, David Mitrany predicted that with the increase in the number of independent states in the post-World War II era, common areas of need would expand. He stated that particular interstate organs could be developed in these areas of need. For a world society where wars can be prevented, the states must act together. It is necessary to prioritize the elements that would connect the states and to engage in constructive co-operation. The adoption of a functionalist approach in international co-operation would serve to overcome the difficulties that may arise from the principle of equal sovereignty of states. Functionalist co-operation is not based on the transfer of sovereignty, but the transfer of authority to international organizations focused on specific functions (Mitrany, 1948: 356-359). The scope of activities of the international organizations to be determined in line with shared interests and needs would be extended to different areas as a result of the co-operation process. Interstate trust can be established through the organizations, in which the states would delegate their powers in certain areas and expand their scope of activity.

4. The Emergence of Peace Studies

Peace Studies are influenced by liberal theory set out in such an intellectual environment with the challenging aim of resolving or minimizing the interstate conflicts. Johan Galtung and Kenneth Boulding can be cited as founders of this field. With the contributions of these scholars, under the Cold War conditions, where the threat of nuclear war and military-strategic fields of study began to take place in universities, the Peace Studies function as a critique or even antithesis of this general situation. The scholars of Peace Studies both reject realist models of conflict and conflict management and avoid addressing the framework of the concepts used by realists. They rarely responded to the analyses and ideas of Hobbes, Waltz, and other realists, and sought to produce concepts and theories through the models they tried to create (Steinberg, 2007: 789).

The distinctive feature of Peace Studies is that this field is not just a school of international relations. Instead, Peace Studies have an interdisciplinary methodology. According to the nature of the research question, sociology, psychology, anthropology, political science, economics, law, history can be used. For example, psychology can reveal the motivations that lead people to violence while they are unaware of them. Anthropology can report the cultural diversity of humanity in solving problems. Political science can raise awareness of the elements of hard and soft power. Economics may offer knowledge about alternatives that would enable peace in more than one economic model. Law can design the future's peaceful society by asking the main questions about cultural and structural problems (Galtung, 2010: 24-25). The basic idea here is that since the Peace of Westphalia, the state and the international system have been taken as the primary source of political conflict; however, the problems may also arise from different points that are not directly related to politics. Therefore, it is not reasonable to refer solely to international relations for the solution of these problems.

In short, Peace Studies has an intellectual basis for shifting the focus of international relations from the interstate domain to a broader understanding of social relations. In this sense, it does not look at war and peace based only on the states or system. It investigates a wide range of social phenomena, including individual responsibility, economic inequality, gender aspect, intercultural relations. Because real peace in the understanding of Peace Studies is not a result of

the actions of the state leaders, it can be achieved by a complete transformation of societies as a result of a mentality revolution (Goldstein, 2001: 146).

Galtung's distinctive approach can be more easily understood by referring to his formulation. For him, the absence of personal violence and war is negative peace. The lack of structural violence (social injustice) is expressed as positive peace. Galtung's definition of violence is the effect applied to people who lag behind their physical and mental potential. His approach provides a comprehensive framework from violence to economic inadequacies, wars, ideological pressures, and threats (Galtung, 1969: 167-173). Negative and positive peace form the basis of the concept of building peace, which Galtung first addressed in 1976. According to Galtung, peace should be modeled after eliminating the problems caused by structural violence. Therefore, positive peace should be targeted instead of negative peace (Galtung, 1976: 297-298). Therefore, to understand the concept of peace, it is necessary first to examine how Galtung defines violence. Galtung maintains that the elements he deals with within a cycle of direct, structural, and cultural violence cause visible and invisible conflicts (Galtung, 1990: 291-292). He states that structural violence is caused by political mechanisms, processes, and institutions that satisfy the needs of identity, reputation, and security. He argues that cultural violence is fed by anger, fear, and hatred when the parties do not understand or misunderstand each other. Invisible conflicts turn into direct violence and become visible (Galtung, 2004: 18). In this context, conflict is a variable process in which structural, cultural, and direct violence affect each other. The conflict arises when the relationship between the parties is worn out, or conflicts of interest occur. In those cases, the parties start to show hostile attitudes towards each other, and conflict becomes spreading. The process of conflict, which has deepened by engaging other parties, becomes more complex than the initial state of affairs. This makes it difficult to direct conflict in the nucleus. In addition, it is believed that peace is an order that can be maintained through a "social contract." At this point, peace is a state of non-war based on contractual, conscious and mutually agreed relationships (Özerdem, 2013: 7).

Kenneth Boulding contributes to Peace Studies with the concept of "stable/sustainable peace." Boulding simply defines peace as a state of non-conflict or the opposite of war. He admits that a world without conflict is a dream while embracing a non-hot conflict order as a more achievable goal. He calls this stable peace (Boulding, 1978: 41). The main factors for developing stable peace are as follows: (1) habits of acceptance of peace; (2) establishment and development of an integrated network of relations or communication between political leaders, as well as professional expertise such as mediation, conciliation, diplomacy; (3) increasing the travel and mutual communication opportunities of individuals within the system; (4) economic interdependence; (5) mutually coherent perceptions that exclude the use of force; (6) creating taboos to prevent the use of violence (Boulding, 1978: 62-66).

In short, the Peace Studies emerged when the need for peace was most intense, but the belief in its achievability was weak. However, the concepts developed by Galtung and Boulding opened this subfield in the field of international relations. Peace Studies, focusing on establishing a new mechanism of functioning at both the state and international system levels, have not achieved the results it once expected. However, these studies have managed to raise a certain level of awareness of peace issues. Simultaneously, it serves as a functional bridge between the theses presented by the Peace Studies and the classical liberal theories in academic terms and the arguments of the peace concept of globalization.

5. Conflict Analysis and Resolution Approaches

Conflict analysis and resolution offers important methods in peace and reconciliation-based research and helps generate original discussions. It is also open to disciplines other than political science and international relations with the support of branches such as social psychology,

communication, and cognitive approaches. This area, which has been discussed and developed since the 1960s, occupies an important place in Peace Studies.

In this context, it is John Burton's need theory that led the theoretical quests in Peace Studies. This theory brought the "problem-solving" approach to the field. At the core of Burton's contribution lies the argument that human behavior is shaped according to needs. These needs, like security, identity, family, and development, are irrepressible. Long-term real social relationships cannot be achieved without meeting the basic needs of the individual. A human being struggles to meet them without caring about the consequences. She/he does not avoid conflict when prevented from obtaining them. Generally, in every society, some elites control the resources necessary to maintain the status quo. These elites resist the demands of other groups. In other words, the conflict is not caused by the needs but the boredom arising from the failure to meet them. The problem-solving method should be adopted to determine what these needs are. Academic, informal, small discussion groups communicate the parties directly by identifying basic needs. To put it briefly, peace can be achieved by providing basic needs.

According to peace research expert Celia Cook-Huffman, the issue of universal needs is also a matter of survival. So people will make great efforts to satisfy them (Huffman, 2009: 22). Survival can mean, for example, the extreme violence in genocide incidents aims to destroy a particular group in whole or in part. It may be understood that the culture or language of the elderly may be lost or can no longer be passed on from generation to generation, or can be understood in their symbolic meaning.

Herbert Kelman developed an interactive problem-solving approach inspired by Burton's work. According to him, international conflicts should be handled scientifically by social psychological analysis. The aim is to provide an analytical and interactive study of the problem between the parties to the conflict. Thus, a perspective can be provided to resolve the dispute (Kelman, 1991: 261). Like Burton, Kelman thinks that meeting human needs has a vital role in resolving conflicts. The workshops are the main elements of his approach. Here, representatives of the parties to the conflict participate in a moderated meeting with social science researchers who are experts in the subject. In this context, problem-solving workshops are specially designed third-party approaches. It is an informal model of diplomacy. With the knowledge and skills of the moderator social scientist in interactive process management, the parties engage in constructive communication. Unlike mediation, the third-party social scientist does not propose solutions. She/he aims to initiate a satisfactory settlement of the parties and establish an official diplomacy mechanism. In this approach, individuals are the most appropriate units of analysis to understand the nature of the conflict without ignoring other levels. If the individual's psychological needs like identity, security, recognition, participation, justice, dignity are appropriately analyzed, the character of the discrepancies also becomes apparent. This means analyzing the needs or fears of decision-makers or citizens in conflict, not personal fears or needs (Kelman, 1991: 265).

As William Zartman (2000: 225) puts it, "negotiation plan, which is the process of incorporating conflicting positions into a common agreement, is synonymous with conflict resolution. It is also the most common way to prevent, manage, resolve, and transform conflicts." The ripeness theory developed by him points to the significance of timing in the resolution of disputes. Aware of the fact that timing cannot be the only reason for success, the theory argues for the efforts that would be futile in solving the problems before they get mature. Thus, the maturation condition is presented as a critical but not sufficient condition for the successful solution of the conflicts. (Zartman, 2000: 225). In theory, maturation is bound to several circumstances: the first is the deadlock in the question, the second is the perception of a starting point, and the third is the presence of competent people to manage these processes. As can be seen, the maturation process offers a more holistic method to make sense of processes by incorporating both objective

conditions such as deadlock point and subjective conditions with emphasis on competent people and perceptions.

6. Contemporary Peace Studies

Since the 1970s, peace and conflict studies have been nurtured by different disciplines and thought centers within the pluralistic discussion trends and methodologies of the contemporary world. The starting point is based on the coexistence of themes of war/conflict and peace. Therefore, at a thesis/antithesis spectrum, the research, structuring, and institutionalization of peace with the claim and wish to resolve disputes in question at this stage require side arguments like beliefs, resistance, self-devotion, democracy, international organizations, justice, ethics, individual rights and freedoms, and emancipation. In such debates, it is now the case that society and individual actors are evaluated as the states. Peace is no longer a longing but a reality.

Peter Wallensteen contributes to the Peace Studies by addressing the peaceful paths and mechanisms to be followed in interstate conflicts and civil wars. On the other hand, he focuses on defining peace conditions and addressing the functionality of international sanctions. According to him, the first stage of the conflict resolution is that the arms are no longer used between the parties; in other words, the process of ceasefire and demilitarization is initiated. Then, the fundamental issues of a peace agreement to be agreed on must be implemented and tested (Wallensteen, 2002: 50). Moreover, he states that international communities have a crucial role in conflict resolution in the post-Cold War period. He also divides international communities into United Nations-oriented communities and values-and-power-oriented communities. In his view, the partnership or co-operation of actions between these communities will help prevent, eliminate, or reduce violence in the world (Wallensteen, 2002: 263-264). Under the leadership of the Uppsala Conflict Data Program, he analyzes the data obtained from conflicts. With the concept of quality/quality peace, he emphasizes the peacebuilding process, including human rights violations, lack of democracy, and the need for transparency. He emphasizes the importance of peace agreements. For Wallensteen, international sanctions to be implemented by official decision-makers to change policies may also prevent armed conflicts (Wallensteen, 2011: 77).

Regarded as one of Kant's representatives in the contemporary era, Michael Doyle's understanding of liberalism in carrying out Peace Studies includes a perspective that provides for interventionist rather than mere peace-loving, enlarging effects, and some compelling measures. Doyle responds to liberal imperialism and aggression-oriented criticism with the ethical dimension of responsibility for protection and interventionism. He tries to explain how peace can be made technically possible again. In this context, he aims to prove how the departure from liberal values creates human tragedies. On the one hand, achieving liberal peace depends on the existence of three essential elements at the same time: (1) republican representation; (2) ideological commitments to fundamental rights and freedoms; (3) existence of transnational interdependence (Doyle, 2005: 463). Holsti, on the other hand, questions failed attempts to adapt the Western-style democratic model to failed states. He emphasizes the importance of being a strong state. He argues that the democratic model based on popular sovereignty should not be considered the sole source of legitimacy. Because he states that countries like Malaysia, Singapore, and Taiwan show that peace can be achieved even though they lack Western-style democracies (Holsti, 1996: 208-209).

Sharp focuses on nonviolence, where there is no need for violence in a dispute process. The main factor that constitutes the power of the other party in a social or political relationship is the co-operation with it. If this co-operation is withdrawn, the power of the other party will disappear. Therefore, there would be no chance of getting results from transactions with his actions. For him, this is the logic of civil disobedience (Sharp, 1990: 25-27). In addition to achieving the

desired ends without the use of force in disputes, Sharp also believes that nonviolence has ethical and strategic aspects. Ethical nonviolence is always superior to violence. It is for any reason unacceptable to punish a person physically or to take away her/his right to life. A person who is a sacred being with her/his personal and bodily integrity should be respected. From the strategic point of view, he argues that violence gives birth to destruction, and therefore no lasting peace can be achieved through violence (Sharp, 2011: 345-346). Nonviolence can be considered a peace paradigm where the problems faced for a more peaceful world should be solved through peaceful channels, and the social culture should make a positive development and be implemented.

Lederach explores the process of reconciliation between the conflicting parties, addressing obstacles in this path, and how to overcome them. He links this process to a long journey of faith. He notes that the first thing a peace practitioner should learn is determining how and through which processes hatred occurs in humans. Then, it is necessary to know that the perception of the other occurs very easily and that reconciliation means reconstructing the broken relations (Lederach, 1999: 42-64). Lederach considers the reconciliation effort within the framework of truth, compassion, justice, and peace. Evaluating the concept of conflict transformation comprehensively during the peacebuilding process, he provides practitioners with in-depth perspectives. Comprehending and defining problem-centered dynamics of conflict, he maintains that it is more important to ensure that this is evolved into the reconciliation phase. He argues that resolving conflict is not enough and that the reconciliation and the sustainability of the peace order would be incomplete without transforming the dynamics of the conflict in harmony with each other in terms of structure and process. He proposes a process and a structure of relations that would involve all layers of society to create a basis for reconciliation towards peacebuilding.

Considering the past and future of Peace Studies, Galtung and Webel (2007: 397) foresee that this field is becoming a new science of well-being, in which conflict analysis plays an essential role by going beyond examining relations between states with a more left-wing perspective. In other words, based on conflictology, this field of research is advocating peace as a value more important than national interests by transcending state borders. While state-centred “security and strategic” studies bring about global insecurity, the Peace Studies develop the approach of “security through peace” to serve all humanity (Galtung & Webel, 2007: 398). This requires the field of Peace Studies to challenge “the traditional notion of peace as harmonized national interests, brought about by negotiating ratifiable documents” and to bridge “the gap between peace movement moralism and foreign policy pragmatism” (Galtung & Webel, 2007: 399).

7. Conclusion

Peace, which has an essential place to sustain human life in security, is one of the highly debated topics of our time. Peace among human communities in the past and present eras is one of the leading research questions of social sciences. Similarly, the problem of peace has occupied philosophers throughout the history of thought. Should we consider peace as a purely intellectual or empirical phenomenon, or seek to construct platonic structures by interpreting it as the antithesis of war, conflict, and violence? While the thoughts about peace were related to the thinkers’ primary philosophical orientations, it is not to be disregarded that their thoughts interacted with the dominant way of thinking and political structure of that time.

On the other hand, it is possible to say that the classical thinkers’ thoughts about peace transformed and evolved, resulted in the understanding of peace. For example, Rousseau’s emphasis on the republic regarding the understanding of peace based on the protection of the freedom of individuals significantly increased the quality of the conceptualization of peace.

Also, Grotius's understanding of international law based on natural law paved the way for discussing peace in the international arena.

Today, efforts to reach the concept of peace are not just about telling warring parties to sit down at the table or asking for a ceasefire, as in the past. Nevertheless, the important thing is that human beings can achieve peace at lower costs. (Ensaroğlu & Akyeşilmen, 2014: 459). There are many more ways to remind the parties of what issues they need to talk about, to guide them about how they can find a middle ground, and to enable them to take steps that will change the way they relate. The field of Peace Studies is the equivalent of this new understanding. Peace efforts are far-reaching efforts to prevent or mitigate violence arising from factions and interstate conflict and resolve disputes.

In this context, it should be emphasized that Peace Studies do not worry about being neutral, unlike classical thinkers. They instead have a different, value-based understanding of objectivity. These theorists try to engage in their values in the field with the idea that they are researching and defending "what should be" not just "what it is." This normative paradigm of Peace Studies is based on the idea that the way to understand the object of inquiry better is through the active participation of the researcher. Therefore, not only directly participating in the steps towards achieving permanent but also leading these attempts would mean researching the correct way by combining theory and practice.

In the past, in negotiations, one party was considered to be the winner and the other party as the loser. The main methods were traditional diplomatic (deterrence, coercive diplomacy, defense alliances), military (force-based, threat-based), and economic (such as withdrawal, arms control efforts). Negotiation meant balancing or changing interests. The main common interest during the Cold War was the prevention of nuclear war. In today's peace work, the situation is different. In contemporary Peace Studies, not only the prevention of war or the ceasefire, but a broader understanding of peace is fictionalized. Emphasis is placed on concepts such as social change, justice, and the reduction of structural violence, that is, positive peace. However, the fact that the balance of military and political power is overlooked between the parties during this process often leads to miscalculations between the parties, and even if a peace agreement is concluded, it does not come to life.

As a result, the Peace Studies have an intellectual basis for shifting the focus of international relations from an interstate level to a broad understanding of social relations, and "the focus on mobilization, reintegration and reconciliation processes involves issues of agency, choices, decision-making, subjective experiences and identity transformation that can have both negative and positive impacts both for conflict and peacebuilding" (Özerdem & Podder, 2015: 9). In terms of the importance of the social dimension in peacebuilding, the contribution of the rehabilitation process, for example, to the preservation of peace through the social reconciliation of the communities in the conflict zone during the transformation phase of the conflict cannot be ignored (Çınar, 2019). In this sense, Peace Studies investigate war and peace not only on a state or a system basis but also on a network of social phenomena encompassing individual responsibility, economic inequality, gender relations, intercultural relations, and many other issues. Therefore, real peace in the confines of Peace Studies is to be achieved not by the political leaders' actions, but by the societies experiencing a holistic transformation coming with a mentality revolution.

References

- Angell, N. (1911). *The great illusion a study of the relation of military power in nations to their economic and social advantage*. New York and London: The Knicker Press.
- Arendt, H. (2005). *Kant'ın siyaset felsefesi üzerine dersler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Arslan, H. K. (2018). Neden barış çalışmaları. In E. Büyükkakıncı (Eds.), *Barış çalışmaları* (pp. 1x-x). Ankara: Adres Yayınları.
- Baylis, J. (2008). Uluslararası ilişkilerde güvenlik kavramı. *Uluslararası ilişkiler*, 5(18), 69–85.
- Belloni, R. (2007). Rethinking “nation-building:” The contradictions of the neo-wilsonian approach to democracy promotion. *The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations*, 97–109.
- Boulding, K. E. (1978). *Stable peace*. University of Texas Press.
- Çınar, Y. (2019). *Çatışmayı dönüştürme safhasında rehabilitasyon süreci: Kuzey İrlanda örneği*. İstanbul: Bilgesam Yayınları.
- Deutsch, K. (1968). *The analysis of international relations*. New Jersey: Prentice-Hall Inc.
- Doyle, M. W. (2004). *Liberal internationalism: peace, war and democracy*. Accessed on 08 April 2020 from <https://www.nobelprize.org/prizes/themes/liberal-internationalism-peace-war-and-democracy>
- Doyle, M. W. (2005). Three pillars of liberal peace. *The American Political Science Review*, 99(3), 463–466.
- Ensaroğlu, Y., & Akyeşilmen, N. (2014). Sonuç yerine: Barış sürecinde yoldaki işaretler. In N. Akyeşilmen (Eds.), *Barışı konuşmak , teori ve pratikte çatışma yönetimi* (pp. 449–460). Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Gaines, A. (2009). *Woodrow Wilson great American presidents series*. Infobase Publishing.
- Galtung, J. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167–191.
- Galtung, J. (1976). Three approaches to peace: Peacekeeping, peacemaking, and peacebuilding. In *Peace, war and defense: essays in peace research* (pp. 282–304). Copenhagen: Ejlers.
- Galtung, J. (1990). Cultural violence. *Journal of Peace Research*, 27, 291–305.
- Galtung, J. (2004). Violence, war, and their impact: On visible and invisible effects of violence. *Forum for Intercultural Philosophy*, 5, 12–32. Accessed on 15 May 2020 from <https://them.polylog.org/5/fgj-en.htm>
- Galtung, J. (2010). Peace studies and conflict resolution: The need for transdisciplinarity. *Transcultural Psychiatry*, 47(1), 20–32.
- Galtung, J., & Webel, C. (2007). Peace and conflict studies: looking back, looking forward. In *Handbook of peace and conflict studies* (p. 423). Abingdon, Oxon: Routledge Taylor & Francis Group.
- Goldstein, J. S. (2001). *International relations*. New York: Longman Publishers.
- Grotius, H. (1967). *Savaş ve barış hukuku*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Hobbes, T. (2007). *Leviathan - Bir din ve dünya devletinin içeriği, biçimi ve kudreti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Holsti, K. L. (1996). *The state, war, and the state of war*. New York: Cambridge University Press.
- Huffman, C. C. (2009). The role of identity in conflict. In D. J. D. Sandole (Ed.), *Handbook of conflict analysis and resolution* (pp. 19–31). London and New York: Routledge.

- Kant, I. (1968). *Zum ewigen frieden*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Kelman, H. C. (1991). A behavioral science perspective on the study of war and peace. In *Perspectives on behavioral science: The Colorado lectures* (pp. 245–275). Westview Press.
- Lederach, J. P. (1999). *The journey toward reconciliation*. Scottsdale: PA: Herald Press.
- Locke, J. (2010). *Hükümet üstüne ikinci tez*. İzmir: İlya Yayınları.
- Mitrany, D. (1948). The functional approach to world organization. *International Affairs*, 24(3), 350–363.
- Özerdem, A. (2013). *Barış insası kuram ve uygulaması*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Özerdem, A., & Podder, S. (2015). *Youth in conflict and peacebuilding: Mobilization, reintegration and reconciliation*. Hampshire: Palgrave Mcmillan.
- Richmond, O. P. (2006). Patterns of peace. *Global Society*, 20(4), 367–394.
- Rousseau, J. J. (2004). *İnsanlar arasındaki eşitsizliğin kaynağı*. İstanbul: Say Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2005). *Ekonomi politik*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Sandıklı, A., & Kaya, E. (2012). Uluslararası ilişkiler teorileri ve barış. In *Teoriler ışığında güvenlik, savaş, barış ve çatışma çözümleri* (pp. 133–164). İstanbul: Bilgesam Yayınları.
- Sharp, G. (1990). *Civilian-based defense: A post-military weapons system*. Princeton: NJ: Princeton University.
- Sharp, G. (2011). *Sharp's dictionary of power and struggle*. Oxford: Oxford University Press.
- Steinberg, G. M. (2007). Postcolonial theory and the ideology of peace studies. *Israel Affairs*, 13(4), 786–796.
- Türkmen, F. (2018). Woodrow Wilson. In E. Büyükkakıncı (Eds.), *Barış çalışmaları* (pp. 63–85). Ankara: Adres Yayınları.
- Wallensteen, P. (2002). *Understanding conflict resolution: War, peace and the global system*. London: SAGE.
- Wallensteen, P. (2011). *Peace research: Theory and practice*. London: Routledge.
- Waltz, K. (1954). *Man, the state and war: A theoretical analysis*. New York: Columbia University Press.
- Zartman, W. (2000). Ripeness: The hurting stalemate and beyond. In *International conflict resolution after the Cold War* (pp. 225–250). National Academies Press.

Araştırma Makalesi / Research Article

KÖTÜLÜĞÜN SIRADANLIĞI VE SOSYAL MEDYA: TWİTTER'DA SURIYELİ MÜLTECİLER ÖRNEĞİ*

Ayşe ALDEMİR¹

Öz

Yeni iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler ve hayatın bütün alanlarına hâkim olan dijitalleşme, toplumsal ve bireysel anlamda pek çok dönüşümü beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm, zaman- mekân algısında değişim, kimlik, gerçeklik gibi konuları kapsamakla birlikte, insani bir eylem olarak kötülüğün var olma biçimlerini ve etki alanlarını da içine almaktadır. Kötülük, günümüzde dijital ortamın sahip olduğu özellikler dolayısıyla daha kolay bir biçimde, daha geniş bir kitleye, etkili bir biçimde ulaşabilmektedir. Kötülüğü anlama sorunsalına kendini adanmış bir teorisyen ve yurtsuzluğu deneyimlemiş birisi olarak Hannah Arendt'in düşüncelerinin, sosyal medyada var olan kötülüğü anlamada yol gösterici olacağı düşünülmüştür. Arendt'in düşüncesizlik ve yargı yetisinin kaybıyla ilişkilendirdiği "kötülüğün sıradanlığı" kavramı bağlamında, sosyal medyada kötülüğü sorgulamaya açmak, bu çalışmanın temel amacıdır. Bu amaç doğrultusunda, "Suriyeli mültecilere yönelik sosyal medyada nefret söylemi gibi söylem türlerini, kötülüğün sıradanlığı ile ilişkilendirmek mümkün müdür?", "Sosyal medya özellikleri bağlamında, kötülüğün dolaşıma girmesinde etkin midir?" soruları sorulmuştur. Sosyal medyaya yönelik eleştirel bir yaklaşımı esas alan çalışmada kötülük, nefret söylemi, ötekileştirme ve otoriteryen kişilik çerçevesinde, Twitter'da Suriyeli mülteciler örneği üzerinden, eleştirel söylem analizi yöntemiyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. İncelenen söylem analizlerinden hareketle, sosyal medyada kötülük deneyimlerinin, Arendt'in kavramlarıyla sıradan, basit ve yüzeysel olduğu; sosyal medyanın kötülüğün yayılımına elverişli bir ortam sağladığı, kötülüğü yaygınlaştırarak giderek normalleştirdiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Kötülüğün Sıradanlığı, Hannah Arendt, Twitter, Düşünme Yoksunluğu, Suriyeli Mülteciler

THE BANALITY OF EVIL AND SOCIAL MEDIA: THE CASE OF SYRIAN REFUGEES ON TWITTER

Abstract

Developments in communication technologies and digitalization dominating all areas of life brought the co-existence of transformations in social and individual sense. This involves change in time-space, identity and reality perception, existence of evil as a human action, and its influence areas. Due to digital environment's qualities, evil can reach a wider mass effectively and easily. The thoughts of Hannah Arendt, a theoretician dedicated to the problem of understanding evil, were considered guiding in understanding evil on social media. This study aims to bring evil on social media to question in terms of the "banality of evil" associated with absence of thinking and loss of judgement capacity. Questions "Is it possible to associate discourse types like hate speech towards Syrian refugees on social media with the banality of evil?" and "Is it effective in evil's circulation regarding social media features?" were asked. With a critical approach, evil was presented within hate speech, marginalization and authoritarian personality using critical discourse analysis with Syrian refugee Twitter examples. Based on discourse analysis, it can be stated experiences of evil on social media are ordinary, simple and superficial in Arendt's terms; social media provides a convenient environment to spread and normalize evil by popularizing it.

Keywords: The Banality of Evil, Hannah Arendt, Twitter, Absence of Thinking, Syrian Refugees

* Bu çalışma, Doç Dr. Göksel Aymaz danışmanlığında, Ayşe Aldemir tarafından hazırlanan, "Kötülüğün Sıradanlığı Bağlamında Sosyal Medya: Twitter'da Suriyeli Mülteciler Örneği" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul, ORCID:0000-0003-3045-6917, aldmrayse@gmail.com.

Başvuru Tarihi (Received): 19.05.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

İnsanlık tarihini, iyilikten ziyade, “kötülüğün tarihi” olarak okumak mümkündür. İlk insanla birlikte var olan kötülük, dinlerin olduğu kadar felsefenin de temel problemlerinden biri olmuştur. Çağının felaketlerine tanıklık etmiş bir düşünür Hannah Arendt de bir olgu olarak kötülüğü anlamaya odaklanmış ve bu doğrultuda “kötülüğün sıradanlığı” kavramını geliştirmiştir. Kavram, Arendt’in 1961’de New Yorker adına Adolf Eichmann davasını izlemek üzere Kudüs’e gitmesi ve dava sürecini yakından takip etmesiyle birlikte, Eichmann’ın “düşüncesizlik” içindeki durumuna işaret etmek için kullandığı bir ifadedir. Arendt, kötülüğün şeytani değil sıradan olduğunu vurgulayarak; kötülüğün sıradanlığını, düşüncesizlik ve yargı yetisinin kaybıyla ilişkilendirmiştir.

İletişim teknolojileri alanında yaşanan gelişmeler ve bu gelişmelerin toplumsal anlamda yarattığı dönüşümlerle birlikte, kötülüğün kendini gösterme ve var olma biçimlerinde de dönüşümler yaşanmıştır. Teknolojinin kötülük deneyimlerinin gerçekleşmesinde aracı rol edinimi, kötülük ekseninde iletişim kanallarını konuşmayı mümkün hâle getirmektedir. Kültür kuramcısı Han, kötülüğün bir parçası olarak şiddetin, değişen toplumsal koşullara göre form değiştirdiğini, şiddetin günümüzde sistemin içine sinmiş ve anonimleşmiş bir kimliğe büründüğünü belirtir (Han, 2017: 9). Olumluluk ve olumsuzluk şiddetinden söz eden Han, aşırı iletişim çağına özgü bir olgu olarak olumluluk şiddetinin, olumsuz şiddete göre çok daha yıkıcı ve görünmez olduğunu vurgular. Aşırı iletişim, aşırı haber, dilin spamlaşması, “azmanlaşmış bir dil, iletişim ve haber kütesi” olumluluk şiddetinin formlarıdır (Han, 2017: 10). Han’ın sözünü ettiği bu şiddet biçimi, günümüzde özellikle sosyal medya bağlamında tartışılan olgulara karşılık gelmekte, nefret ve öteki söylemi gibi olumsuz söylem türlerini de beslemektedir.

Yeni medya, etkileşimsellik, multimedya biçimselliği, hipermetinsellik gibi özellikleriyle çok fazla enformasyonu anında aktarma ve geri bildirim sağlama özelliğine sahiptir (Binark, 2007: 21-44). Yeni medyanın bir parçası olarak sosyal medya, kullanıcıların birbiriyle paylaştığı video, metin, fotoğraf gibi birçok paylaşımın sosyalleşmeyi sağlamaktadır. Erişilebilirlik, geri bildirim, ifade özgürlüğü, düşük maliyet gibi avantajları nedeniyle sosyal medyaya olumlu yaklaşılmaktadır. Ancak sosyal ağda kontrol mekanizmalarının işlerliğinin zayıflığı, sorumluluk bilincinden uzak kullanıcı içeriklerinin dolaşıma girmesi gibi nedenlerden dolayı yapılan çalışmalarla sosyal medyanın olumsuz taraflarına da dikkat çekilmektedir. Pettman, *Sonsuz dikkat dağılımlığı* kitabında, internetin yaygınlığına ve gücüne karşın, “her yeni teknolojinin yeni bir McLuhan, yeni bir Tofler, yeni bir Postman” getirerek, yeni sistemin benimsenmesiyle karşılaşılacak tehlikelere karşı uyarıcı bir rol üstlenen teorisyenlerin var olacağını belirtir (Pettman, 2017: 17).

Küresel sermayenin tüketim odaklı olması, insani ilişkileri dönüşüme uğratmakta, insanın insana bakışı ötekileştirme, nefret söylemi, faşist eğilim gibi kötülükler üzerinden şekillenmektedir. İletişim teknolojilerinde yaşanan değişiklikler ve sosyal medyanın yükselişi, kötülüğün farklı biçimlerde kendine yaşam alanı bulma olgularını beslemekte, sosyal medya aracılığıyla modern özne, kendinden farklı olana (ötekine) karşı geliştirdiği nefret duygusunu, ağda özgürce ortaya koyabilmektedir.

Bu çalışmayla amaçlanan, sosyal medyada yaygın bir biçimde karşılığını bulan nefret söylemi, öteki söylemi gibi kötülük durumlarını, Arendt’in “kötülüğün sıradanlığı” kavramı bağlamında açıklamanın imkânını sorgulamaya açmaktır. Bu bağlamda çalışmanın amacıyla ilintili olarak araştırmada bazı sorular sorulmuştur: Suriyeli mültecilere yönelik sosyal medyada nefret ve öteki söylemi gibi söylemlerle kendini ortaya koyan kötülük durumlarını “kötülüğün sıradanlığı” ile ilişkilendirmek mümkün müdür? Sosyal ağda kullanıcıların nefret söylemi üretimi, düşünce yoksunluğu ve yargı yetisinin kaybıyla açıklanabilir mi? Sosyal medyanın sahip olduğu

özellikler, kötülük durumlarının ortaya çıkmasında etkili olabilir mi? Suriyeli mültecilere yönelik, nefretin, aşağılamanın ve öteki olarak kategorize etmenin olası sebepleri neler olabilir?

Çalışmada, Teun v. Dijk’in eleştirel söylem analizi disiplini aracılığıyla, diğer ağlara göre popüler bir mecra olan Twitter’da Suriyeli mültecilere yönelik nefret, öteki söylemi ve otoriteryen kişilik çerçevesinde analiz yapılmıştır. Bu yöntemin tercih edilmesinde, örtük dilsel yapılara ulaşma ve kullanılan dil-bağlamın analiz edilmesi gibi nedenler etkili olmuştur. Van Dijk’in önerdiği söylem analizi modeli, söylem içindeki iktidar, egemenlik, ideoloji ilişkilerini dilsel yapılar aracılığıyla incelemeyi esas almaktadır. Söylem içindeki imge, tonlama, metaforlar gibi anlama dair pek çok unsur ideolojinin söylemi şekillendirmesinde öne çıkar (van Dijk, 2003). Van Dijk, “ideolojik kare” adını verdiği kavramsal araçla biz’e dair olanın olumlu, onlar olarak yabancı’nın ise olumsuz özelliklerle refere edildiğini belirtir (Richardson, 2007).

Çalışmada Twitter’da arama sekmesine, “Suriyeliler, Suriyeli mülteciler” anahtar sözcükleri ve “ülkemesuriyeliistemiyorum, Suriyelilersınırdışıedilsin” anahtar hashtag’leri yazılarak veri toplanmıştır. Taramada herkese açık ve etkileşimi yüksek hesaplar dikkate alınmıştır. Söylem analizi için 1 Temmuz 2016-20 Şubat 2018 tarih aralıkları esas alınmıştır. Bu tarih aralıklarının esas alınmasında söz konusu dönem içerisinde Suriyelilere vatandaşlık haberlerinin medyada yer alması ve o tarihlerde uygulanan sınır ötesi harekâtlar belirleyici olmuştur. Bu bağlamda, “Suriyeli mülteciler” olgusu dahilinde Twitter’da, paylaşılan kullanıcı içeriklerinden örnek grup olarak basit rastlantısal örneklem yöntemiyle üç adet örnek olay, söylem analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Sosyal medyada kötülük durumlarının, kötülüğün sıradanlığı kavramı ile açıklanabileceği, kötülüğün temelinde düşünme yoksunluğu ve yargı yetisinin kaybıyla ilişkili olduğu çalışmanın sonuçlarındandır.

1. Kötülüğün Sıradanlığı ve Düşünme Yoksunluğu

Arendt, 1961-62 yıllarında New Yorker dergisi adına, Yahudilere uygulanan soykırımın lojistik yönetiminden sorumlu olan Adolf Eichmann’ın Kudüs’te yargılanması sürecini takip eder. Duruşmayla ilgili elindeki materyal ve notlardan hareketle başlangıçta sadece makale yazmayı planlayan Arendt’in öngörülerinin aksine, çalışma daha da uzamaya başlar. Arendt, kendisinin de ifade ettiği üzere, “tuhaf bir coşkuyla” duruşma hakkında kitap yazmaya başlar (Young-Bruehl, 2012: 520). Kitap 1963’te, Kötülüğün sıradanlığı: Adolf Eichmann Kudüs’te, başlığıyla yayımlanır.

Arendt’in bir olguyu betimlemek amacıyla tercih ettiği “kötülüğün sıradanlığı”, Seyla Benhabip’in (Benhabip, 2006) “terminolojik bir talihsizlik” olarak nitelendirmesini haklı kılacak ölçüde, büyük tartışmaları beraberinde getirmiştir. Arendt, Yahudi halkının yazgısıyla duygusal bir bağ hissetmediği, Siyonizm karşıtlığı ve kitapta Eichmann’ı “kurbanlardan daha temiz” çıkardığı gibi ithamlara maruz kalmıştır (Young-Bruehl, 2012: 527). Arendt’in kötülüğü anlama çabası, bazıları tarafından bizatihi kendisinin kötülüğü sıradanlaştırdığı, hatta onu inkâr ettiği biçiminde yorumlanmıştır (Kristeva, 2012: 191). Arendt, tartışmalar boyunca daha çok sessiz kalmayı tercih etmiş, yıllar sonra yazdığı *Thinking and Moral Considerations: A Lecture* isimli makalesinde, kötülüğün sıradanlığı kavramıyla bir teori üretmediğini, var olan olgusal bir durumu açıklık getirmek istediğini belirterek, kötülüğün sıradan ve anlaşılır olduğunu belirtir (Arendt, 1971: 417).

Arendt, Eichmann’ın dava sürecinde, kocasına yazdığı mektupta, duruşmanın uzamasının onda yarattığı sıkıntıyı “tüm olanlar iğrençlik derecesinde olağan, bayağı ve değersiz” sözleriyle açıklar (Young-Bruehl, 2012: 514). Eichmann’ın avukatı, “Sanık Tanrıya karşı suçluluk duyuyor, hukuka karşı değil” sözleriyle Eichmann’ı savunarak, onun Nazi hukuk sistemine göre yanlış bir eylemde bulunmadığı, yalnızca itaat etmek zorunda olduğu emirleri yerine getirdiğini söyler. Eichmann da cinayet suçlamalarının asılsız olduğunu, Yahudilerin öldürülmesiyle hiçbir ilgisinin bulunmadığını, ancak katliama “yardım ve yataklıkla” suçlanabileceğini ileri sürer

(Arendt, 2012: 32). Kant'ın ödev ahlâkına uygun bir yaşam sürdüğünü ve "Nihâi Çözümü" (Ölüm emri) uygulamakla görevlendirildiği andan itibaren Kant'ın ilkelerini bıraktığını, çünkü artık "kendi fiillerinin efendisi" olmadığını ve "hiçbir şeyi değiştiremeyeceğini" mahkemede söyler (Arendt, 2012: 143). Soykırım suçundan yargılanan bir kimsenin, kendisini yalnızca Tanrıya karşı suçlu hissetmesi, sadece görevini yaptığı şeklinde sıradan bir dille konuşması, Arendt'i şaşırtır.

Arendt, Eichmann'ı "Klişe olmayan tek bir cümle dahi kurmaktan aciz" biri şeklinde niteler (Arendt, 2012: 48). Eichmann'da gözlemlenecek tek şeyin, onun erdem olarak gördüğü kör bir itaat duygusu ve onu en büyük suçlu haline getirenin aptallığı değil, "saf düşüncesizliği" olduğunu belirtir (Arendt, 1981: 4). Arendt, Eichmann'ın içinde bulunduğu düşünme yoksunluğu ile yargı yetisinin kaybının, kötülüğün sıradanlığı'nı mümkün hâle getiren nedenler olarak görür. Kötülüğün derinlikli bir yapısı olmadığını düşünen Arendt, konuşması boyunca klişelere teslim olan Eichmann'ın "başkalarının bakış açısına göre düşünme konusundaki yetersizliği"yle karşı karşıya kalır (Kristeva, 2012: 196).

Arendt'e göre, Eichmann ve onun gibiler öldürme içgüdüsüne bile sahip olmayan, iyi istenci yetersiz olan sıradan insanlardır. Arendt, Eichmann'ın cani olmasının imkânsız olduğunu, onu emirlere itaat etmeye yönelten güdünün terfi isteği olduğunu belirtir (Arendt, 2012: 292). *Kötülüğün Sıradanlığı* kitabında, "Gerçeklikten bu kadar uzak ve bu kadar fikirsiz olmak, belki de insanın bünyesinde bulunan şeytani içgüdülerin vereceği zarardan daha büyük bir yıkıma yol açabilir" diyen Arendt, kötü niyetli olmayan, sıradan birinin de büyük kötülükler yapabileceğine işaret eder (Arendt, 2012: 292). Arendt, Augustinus gibi kötülüğün esas sorumlusunun ve sebebinin Tanrı değil, insanın kendisine verilen özgür istenci kötüye kullanması olduğunu düşünür (Çelik, 2014: 175).

Arendt'in, Eichmann'ı canavar ya da şeytani varlık olarak görmemesi, bazı Yahudiler tarafından onun yanlış değerlendirilmesine yol açmıştır. Arendt, "sıradanlık" kavramıyla aslında daha büyük bir olguya işaret etmektedir, insanın içinde kötü duygular olmadan da terfi gibi sıradan sebeplerle büyük suçlar işleyebileceğine dikkat çeker. Burada asıl dehşet verici olan kötülüğün sıradan bir insan tarafından yapılmış olmasıdır. Arendt, Eichmann'ın düşüncesizliğini, "Eichmann sadece, gündelik dilde söyleyecek olursak, ne yaptığını hiç fark etmemiştir" cümlesiyle ifade eder (Arendt, 2012: 292).

Arendt, *Kötülüğün sıradanlığı* kitabında, Eichmann'ın savunma sırasında aynı sözleri klişe haline gelinceye kadar tekrar etmesini, başkalarının bakış açısına göre düşünme yetersizliğiyle yakından ilişkili olarak açıklanabileceğini belirtir (Arendt, 2012: 59). Eichmann, kendini başkalarının yerine koyma yetisinden yoksun olduğundan, yalnızca kendi kariyerine odaklanmış ve kendisinin dışına çıkamamıştır. Arendt'in kavramıyla Eichmann "genişletilmiş zihne" sahip olmadığı yani düşüncelerini başkalarının bakış açılarına içine alacak kadar genişletmekten yoksun olduğundan, çıkar kaygılarıyla hareket etmiş, düşünce yetisini geliştiremediğinden kötülükte bulunmuştur (Berktaş, 2012: 70). Arendt, Eichmann'ın ölüm anında bile, "Baylar, kısa bir süre sonra tekrar görüşeceğiz. Bütün insanların kaderi bu. Çok yaşa Almanya..." türünden klişe cümlelerle bir tür sevinç duyduğunu, hafızasının bu cenazenin kendisine ait olduğunu unuttuğunu söyler. Eichmann'ın bu tuhaf coşkulu hali, Arendt'e göre, "fikre ve zikre direnen kötülüğün sıradanlığını" özetler (Arendt, 2012: 258).

Arendt, kötülük ile düşünce arasındaki ilişkiyi, kendisini en çok eleştirenlerden biri olan Scholem'e yazdığı mektupta şöyle dile getirir:

Aslında şimdi, kötülüğün asla 'radikal' olmadığını, sadece aşırı olduğunu ve ne derinliğinin ne de herhangi bir şeytani boyutunun bulunduğunu düşünüyorum. Bir mantar gibi yüzeye yayıldığından fazlasıyla büyüyüp tüm dünyayı mahvedebilir. Söylediğim gibi, 'düşünceye meydan okur', çünkü düşünce bir derinliğe

ulaşmaya, köklere inmeye çalışır ve kötülüğü dert edindiği an, ortada hiçbir şey olmadığı için hüsrana uğrar. Kötülüğün ‘sıradanlığı’ budur işte. (Akt. Bernstein, 2010: 271)

Nazi rejimiyle ortaklık içinde olmayanlar, vicdanları otomatikleşmeyen kişiler oldukları için cinayet işlemeyi reddetmişlerdir. Bu emre iştirak etmiş olsalardı, bir katille (kendileriyle) yaşamayı istemiş olacaklardı. Arendt’e göre bu kişilerin böyle bir kararı alabilmelerinin ön koşulu ne gelişmiş bir zekâ ne de yetkin bir ahlâk anlayışıdır; Sokrates ve Platon’dan beri “düşünme” olarak adlandırılan etkinliktir (Arendt, 2018: 44). Arendt, düşünmeyi, bireyin “kendisiyle sessiz bir diyalog içine girme yatkınlığı” olarak tanımlar (Arendt, 2018: 44). Eichmann gibi olanlarsa, kendi dar kalıpları içinde klişelere gömülmüş, derinlikli düşünemeyen ve kötülüğü cani olduklarından dolayı değil, sıradan ve yüzeysel oldukları için yapabilen insanlardır.

Düşünme yetisi, ortak bir dünya düşüncesiyle, başkalarıyla ilişki içinde gelişen bir yetidir. Arendt, burada filozoflara özgü bir düşünme edimini kastetmez, öyle olsaydı eğer, Heidegger Yahudi soykırımı konusunda çok daha farklı bir tepki gösterebilirdi. Düşünme yetisi, yargılama yetisiyle ilişkilidir ve bu yeti yargılama yetisini geliştirir. Arendt, yargı yetisini yani iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etmeyi, vicdan ve ahlâk ile temellendirmez, ona göre bu yeti insanlarla bir arada yaşamakla gelişen bir yetidir. İnsanın yaşamını yargılayan, onunla kamusal alanda etkileşime girmiş, “seyirci” olarak başkalarıdır. Sahne olarak kamusal alan, “zihinsel yargılama” aracılığıyla insan eylemelerinin anlamlandırıldığı mekândır (Berktaş, 2012: 66-67). İnsanların bir arada yaşamasını sağlayan bir alan olarak kamusal alanın çöküşü, yargı yetisinin körelmesine neden olur. Kamusal alan karardığında, çıkarlar ön plana çıkar. Nitekim Eichmann’ın itaat duygusunun temelinde de kişisel çıkarlar söz konusu olmuştur.

Düşünen insan, eylem ve düşünmeyi birleştirerek politikanın alanına dahil olur. Yargı yetisi, düşünme ve eyleme yetisini bir araya getirebilir. Yargı, politik bir yetidir; başkalarının varlığını gerektirir. Düşünceyi görünür hale getiren yargı yetisidir. Yargı, bireysel çıkarlardan arınmalı ve ortak duyuya (sense communis) hitap etmelidir. Ortak duyunun azalması ya da yokluğu, ortak dünyaya ve ortak meselelere olan ilgiyi de ortadan kaldırarak, bireyin “dünyaya yabancılaşmasını” beraberinde getirir (Arendt, 2013: 304).

Kötülüğün sıradanlığını mümkün hale getiren düşünce yoksunluğu ve yargı yetisinin kaybıdır ama en temelde insanların bir arada yaşama imkânının ortadan kalkmasıyla ilgili bir sorundur. Bu nedenle Arendt’e göre yapılması gereken, bir arada, iyi yaşamının koşullarının araştırılmasıdır (Toker, 2006). İnsan diğerine, kendini onun yerine koyacak biçimde davranmalıdır. Bu nedenle politik etiğin en önemli kavramı, birlikte yaşama içinde benimle ilişkide bulunan öteki’dir. Kamusal alana önem veren Arendt, bireyin ancak başkalarıyla birlikte etkileşim içinde, eylemde bulunarak özgürleşeceğine inanır.

2. Sosyal Ağ ve Kötülük

Teknolojik gelişmeler, bireyin yaşamında pek çok kolaylığı beraberinde getirmekle birlikte, beraberinde insanın kendi olma süreciyle ilgili olumsuz deneyimlere de kapı aralayabilmektedir. Teknolojik araçların getirdiği özgürlük duygusu ve özneyi belirlemesine karşılık, teknolojik aracın ortadan kaldırılmasıyla birlikte, geriye özneye dair pek de bir şeyin kalmadığı bir durumla karşı karşıya bulunmaktayız (Gülenç, 2015: 168). Özne doğaya tahakküm kurmakla birlikte, teknoloji de bireyin kendisini nesneleşme ile yüzleştirmektedir. McLuhan’ın (1964), “Araç mesajdır” sözüne atıfla, mesajdan çok, mesajın iletildiği aracın bireyin düşünce yapısını değiştirdiği söylenebilir.

İletişim teknolojilerindeki gelişmelerle, geleneksel medyadaki tek yönlü bilgi aktarıcısının işlevinin dönüşüme uğradığı, bilgi üretimine artık yeni medya araçlarını kullananların da dahil

olmasıyla bilginin demokratikleşeceği, internet teknolojilerinin “bilgili, etkileşimli ve hoşgörülü dünya vatandaşları topluluğu” yaratacağı yönünde 1990’lardan itibaren bir fikir birliğinden söz edilebilir (Curran, 2012: 8). İnternetin özelde sosyal ağların sıradan insanların birbirleriyle iletişim kurmalarına daha fazla fırsat sunması, geleneksel medyaya göre devlet sansürüne daha az tabi olması, bu ortamda özgür ve küresel bir söylemin imkânı gibi gerekçelerle yeni medya hakkında iyimser görüşlerde bulunulmuştur. Nitekim yeni medyanın geleneksel medyanın tek yönlü işlevini kıracağı düşüncesiyle, yeni medya, alternatif medya olarak adlandırılmıştır. Ancak ne var ki, bilginin demokratikleşmesi gibi iyicil bir varsayımın ardında iktidar ilişkilerinin yeni medya üzerinden de üretilebileceği göz ardı edilmiştir. Curran, dünyanın zengin bölgelerinin fakir olan bölgelerine göre daha fazla internet erişimine sahip olması, erişim dilinin İngilizce olması, ırkçı web sitelerinin çoğalması, internetin demokratikleşmeyi esas alan kitleler kadar demokratikleşmeyi hedef alanlarca da özgürce kullanılması, devletlerin internet erişimi yasağı koyabilmesi gibi nedenlerden dolayı internet hakkında iyimser düşüncelere katılmanın mümkün olmayacağını belirtir (Curran, 2012: 9-10). Curran ayrıca, internetin var olan nefret duygusunu açığa çıkarabileceği, yanlış anlaşılmalara meydan verebileceği ve düşmanlığı sürekli hâle getirebileceğini de ekler (Curran, 2012, s.10). Morozov da *The net dellusion* kitabında, yeni medyanın özgürlük ve demokrasi getireceği vurgusunun “siberütopyacılık” olduğunu söyler (Morozov, 2011: 116). Morozov, kendisiyle yapılan bir söyleşide, siberütopyacılık kavramıyla, “internetin sadece özgürleştiren bir doğası olduğuna dair naif inanç ve risklerini görmeye direnme”yi kastettiğini belirterek, internetin doğasında oyunbozanlık olduğunu, sosyal medyanın demokrasiden çok diktatörlere yaradığını ifade eder (Başaran, 2011).

Yirminci yüzyılın sonlarına doğru, yeni medya olarak adlandırılan yeni iletişim kanallarının varlığı, bu mecraya yönelik olumlu ve eleştirel yaklaşımları beraberinde getirmiştir. Yeni medyanın çoklu ortam, etkimleşimsellik ve interaktif olma gibi özelliklerinden hareketle olumlu yaklaşımlar, bu mecraanın yeni bir tür kamusal alan yaratma potansiyeline sahip olduğu, yeni medyanın geleneksel medyaya göre daha demokratik ve katılımcı bir iletişim sağladığı yönünde bir bakış açısı geliştirirken; eleştirel yaklaşımlar teşhir ve dikizlemenin bu mecraada sıradanlaştırılarak, panoptik bir toplumun yaratılması, kapitalizmin biçim değiştirerek dijital bir hale gelmesi, dijital aktivizmin slaktivizme yol açması gibi sebeplerle yeni medyaya olumsuz yaklaşmaktadırlar. Sosyal medya kullanıcılar açısından büyük imkânlar taşıyan oldukça çekici bir mecra olsa da ortamın içinde bulundurduğu bazı dezavantajlar mecraya kuşkuyla yaklaşılmasına neden olmaktadır. Kuramcı Lovink, sosyal medyayı “bizi bir şey, herhangi bir şey söylemeye iten, konuşma ve müdahalenin mütekabiliyet alanları” olarak, pasif duruşa izin vermeyen, bireyde bağımlılık yapan bir mecra olarak değerlendirir. (Lovink, 2017: 40-46). Pettman ise sosyal medyanın bağımlılık yaratmasının temelinde, “kitlelerin yeni afyonu” olduğu görüşünü ileri sürer. Tıpkı afyon gibi sosyal medya da bireylerin ağrısını giderir (Pettman, 2017: 10).

Geleneksel medya ile karşılaştırıldığında, geleneksel medyada denetimin ve yaptırımın işlevine karşın, sosyal medyada anonim kimliklerin sorumsuz içerikleri ve denetimsizlik bu mecrayı daha da sorunlu ve karmaşık hâle getirmektedir. Sosyal medyanın anonim kimlikler üzerinden kurgu ve dezenformasyona olanak tanınması ve enformasyonun büyük hızla yayılımı bu mecrayı kompleks süreçler içine sokmaktadır. Sosyal ağların potansiyelleri ve toplumda yol açtığı dönüşümlerle birlikte belki de esas sorulması gereken, Lovink’in de belirttiği üzere, “gerçeküstü gerçeklikle nasıl baş edilebileceği”dir (Lovink, 2017: 57). Söz konusu “kötülük” olduğunda özellikle, bu soru daha bir anlam kazanmaktadır.

Çalışmada kötülükle ilgisi ekseninde ele alınan nefret ve öteki söylemi gibi kötülük durumları açısından sosyal ağlar irdelenecek olunursa, bu mecraanın olumsuz söylem türleri için oldukça elverişli olduğu görülmektedir. Anonim kimlikle paylaşımında bulunmanın getirdiği özgürlük duygusuyla, kullanıcı herhangi bir etik kaygı duymadan, kendinden olmayanı ötekileştirme,

olumsuzlama, dehümanize etme yoluna gidebilmektedir. Biz/onlar ayrımı, en dikkat çekici biçimde nefret ve öteki söylemlerinde ortaya çıkmaktadır. Hâkim kültürün dışında kalan ve biz’e benzemeyen, “öteki/yabancı” biçiminde kodlanmaktadır. Kendini tanımlayabilme, bir öteki yaratma ihtiyacıyla ortaya çıkarken, bu kodlama sürecinden dil ve üslup da etkilenmektedir (van Dijk, 2003: 22). Öteki’ne karşı duyulan olumsuz duygular, nefret söylemi gibi sert, aşağılayıcı, olumsuzlayıcı söylemlere eşlik etmektedir. Sosyal medya üzerine yapılan çalışmalar, bu ortamlarda (Dirini, 2010) “nefret söyleminin yaşam bulabildiği, kolaylıkla yeniden üretilip dolaşıma sokulabildiğini” özellikle Facebook ve Twitter’in nefret söylemini yaymak amacıyla yoğun olarak kullanıldığını, nefret söyleminin burada doğal karşılanmasıyla nefret suçlarına temel teşkil ettiğini ortaya koymaktadır (Binark ve Çomu 2012). Yeni medyanın sahip olduğu özellikler gereği, farklı düşüncelere sahip insanlar arasında, “kültür, ahlak ve hukuk kurallarını aşındıran bir söylem ve ötekileştirme yarattığı”, bireyin kendini tanımlamak adına “öteki”ne duyduğu ihtiyacı kıskırttığı, olumsuz söylemlerin ideolojik bir yöne doğru savrulduğu söylenebilir (Yanık, 2017: 380).

Yüz yüzelikten yoksunluğun söz konusu olduğu bir mecra olarak Twitter, bireyin bir başkasının sözünü duymasını olanaksız bir hâle getirebilmektedir. Sosyal medya Arendt’in deyiimiyle tam da yüzeyselliğin, sıradanlığın mekânı gibidir; burada düşünenin derinliğine imkân tanınması, bireyin kendisiyle sessiz bir diyalog içine girmesi oldukça güçtür. Aksine birey burada “sonsuz dikkat dağınkılığı” içinde, sonsuz bir akışkanlık içinde yüzüyor gibidir. Bu akış bireyde düşünme yoksunluğuna ve bununla birlikte düşüncesizlik içinde paylaşımlar yapmaya yönlendirebilmektedir. Twitter’da yüz yüzelikten yoksunluk ve anonim kimlikler belli bir kişi veya grubu hedef alarak linç yoluyla aşağılama ve olumsuzlamayı da mümkün hâle getirmektedir. Kullanıcı, linç edimine karşılık veren ve kendisiyle tartışan kullanıcıları, “engelleme” imkânına sahiptir. Çevrimiçi ortamda bireylerarası etkileşim, kısa, yüzeysel ve gözden çıkarılabilir (Bauman, 2014: 20).

Twitter’da yüz yüze bir iletişimin yokluğu ve anonim kimlikle var olmanın imkânı, bireyin Arendt’in kastettiği anlamda bir kamusal alanda bulunma deneyimini de ortadan kaldırmaktadır. Arendt, kamusal alanı masa etrafında oturan insanlar arasındaki birliktelik üzerinden değerlendirir (Arendt, 2013: 95). Ancak Twitter’da masa etrafında oturan insanların birbirlerini dinlemelerinden ziyade, aynı anda kelimelerin buhar olup uçtuğu ve “dinleme” ediminin olanaksızlığına tanık oluruz. Dolayısıyla çevrimiçi akış, bireyin bir an durup düşünmesine pek olanak tanımaz. Bauman, bireyin çevrimiçi ortamda, “tek başınalık şansını yitirdiğini” ve ancak yalnızlık içinde “düşünerek yaratacağını söylerken” haklıdır (Bauman, 2014: 14). Öyleyse aracın, bireyi etkilediği, söz, düşünce ve eylemde bulunma yönünde olumsuz dönüşümler yarattığı söylenebilir. Ancak belirtilmelidir ki bu çalışmada, sosyal medya tek başına kötülüğün ortaya çıkmasından sorumlu tutulmamakta, bireyde var olan kötülüğün açığa çıkmasında ağların aktif rol oynadığı vurgusu yapılmaktadır.

3. Suriyeli Mülteciler Krizi

2011’de Suriye’de iç savaşın başlamasıyla birlikte, Türkiye Suriyeli mültecileri “misafir” olarak kabul etmiş ve milyonları bulan mülteci dalgası sonunda onlara “geçici koruma statüsü” tanımıştır. 2019’da savaşın hâlâ bitmemiş oluşu, Suriyelilerin ülkelerine dönme ihtimallerinin belirsizliği ve mülteci dalgasının devam ettiği göz önüne alındığında, Simmel’in “gitmeyen yabancı” vurgusu haklılığını göstermiştir (Simmel, 2009: 149). Suriye’deki iç savaşın sebebi, 15 Mart 2011’de, iktidara muhalif olan kesimlerin, 1963’ten itibaren ülkede tek başına iktidar olan Baas partisinin, 1973’ten sonra ise yönetimi devralan Esed ailesinin iktidardan uzaklaştırılması gerektiğini düşünmeleridir. Dare kentinde 15 gencin, duvarlara rejim karşıtı yazılar yazmaları ve yakalanmaları sonucunda işkence görmeleri, sokaklarda iktidar karşıtı eylemleri fitilleyen bir gelişme olarak tarihe geçmiştir.

Dünyada mülteciler göç ettikleri ülkelerde iyi karşılanmamakta, nefret temelli bir ötekileştirme ve olumsuzlamalara maruz kalmaktadır. Castles ve Miller, bu olumsuzlamaları şu şekilde belirtir:

Mültecilerin, göç alan toplumların belli kesimlerinin sert tepkisini çektiğini; göç sonucunun ağırlıklı olarak çok boyutlu toplumsal değişim ve ekonomik yapılanma olarak kendini gösterdiğini; hayat koşulları değişmekte olan insanların sıklıkla yeni gelenleri güvensizlik nedeni olarak algıladığını; toplumun yaygın algısının, bu insanların kendi mesleklerini aldıkları, ev fiyatlarını yukarıya çektikleri ve sosyal hizmetlere aşırı yük getirdikleri yönünde olduğunu; toplum tarafından işsizliğin, hastalığın ve suçun nedeni olarak görüldüklerini; toplumu huzursuz eden ve yabancı düşmanlığına yönelten konuların başında işini ve/veya gelir seviyesini kaybetme korkusunun geldiğini göstermektedir.(Castles, & Miller, 2008: 18-21)

Mültecilerin gittikleri ülkelerde ulaşım, barınma ve eğitim alanında problemler yaratacağı, yaşam standartlarını düşüreceği, etnik kökenleri itibariyle terörist saldırılarda bulunarak ülkenin güvenliği için ayrıca bir tehdit unsuru olacağı yönünde çeşitli spekülasyonlar yapılmaktadır (Türkoğlu, 2011: 110). Suriyeli mültecilerin Türkiye'ye yönelik göç dalgasının devam etmesi ve zaman zaman medyaya yansıyan Suriyeli mültecilerle ilgili gasp, cinayet gibi haberler, bu türden endişelerin "Suriyelileri istemiyoruz, Suriyelileri sınır dışı edilsin" gibi etiketlerle dile getirilmesini beraberinde getirmektedir.

"Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Etkileri" başlıklı bir araştırmada, toplumsal, ekonomik, siyasi-güvenlik gibi açılardan, göçün yarattığı etkiler araştırılmıştır. Araştırmada "mültecilerle göç alan toplum arasında dil, kültür ve yaşam tarzı farklılıklarının uyumu zorlaştırdığı, çarpık yapılaşmanın arttığı, çocuk işçilerin yaygınlaştığı, demografik yapının değiştiği, Suriyelilerin yaşam koşullarının zorluğu ve eğitim imkânından faydalanmıyor olmasının uzun vadede suç oranlarındaki artış da dahil olmak üzere bazı sosyal sorunları beraberinde getirdiği" gibi toplumsal etkilerin söz konusu olduğu tespit edilmiştir. Bireysel tehditlere bakılacak olursa, sınır illerde resmi olmayan evliliklerin sayısında artış ve Suriyeli gelinlerden kaynaklanan boşanmaların yaygın olduğu, nüfusa kaydedilemeyen vatansız çocukların varlığı ve çok eşlilik, bölge halkının Suriyeli kadınlara nefret temelli yaklaşımlarına neden olmaktadır (Orhan ve Gündoğar, 2015: 6). Ekşi Sözlük, İnci Sözlük gibi sosyal ağlarda Suriyeli mültecilerin temsillerine yönelik yapılan araştırmada, Suriyeli mültecilere ilişkin sosyal temsillerin çoğunlukla olumsuz olduğu ve Türkiye'de barışa, ekonomiye ve geleceğe dair bir tehdit olarak algılandıkları sonucuna ulaşılmıştır (Özdemir, & Öner-Özkan, 2016: 240).

2014 yılında Suriyeli mültecilerle ilgili yapılan bir başka araştırmada, %45,3'lük bir kesimin Türkiye ile Suriye arasında kültürel mesafe koyduğu, %72,5'i Suriyeli çocukların eğitimi konusuna sıcak baktığı, %70,8'inin Suriyeliler nedeniyle ekonominin zarar gördüğünü, %47,4'ü sürekli çalışma iznine ılımlı bakmadığı, %84,5'i vatandaşlık verilmesine sıcak bakmadığı, %62,3'lük bir kesim Suriyelilerin güvenlik riski oluşturduğu, toplumun yarısının Suriyelilerin ülkelerine dönmesini beklediği, %66,9 lük bir kesimin de Suriyelilerin Türk toplumuna uyum sağlayamayacağına inandığı sonucuna ulaşılmıştır (Erdoğan, 2014: 24-35). Suriyeliler yüzünden işsiz kalma, onların Türkiye'ye ekonomik yük oldukları ayrıca huzuru bozacakları kaygısının yüksek olduğu, Suriyelileri ötekileştiren bir bakış açısının yaygın olduğu da araştırma sonuçlarındandır. Rakamlara değerlendirildiğinde, Türk toplumunun Suriyeli mülteciler konusunda düşüncelerinin göç alan toplumların refleksiyle örtüştüğü ve Suriyeli mültecilerin Türkiye'de tehdit olarak algılandığı görülebilmektedir. Böylece tehlikeli yabancı olarak görülen ve biz'in varlığına tehdit olarak algılanan Suriyeli mülteciler, kolaylıkla nefret söylemi üretiminin nesnesi olabilmektedir. Kuş'un Parekh'ten aktardığına göre, (2016), nefret söyleminin

üç ana karakteri bulunmaktadır. Birincisi birey ya da gruplar belirli özelliklere dayanarak yalnızlaştırılırlar. İkincisi, nefret söyleminin hedefindeki grup, arzulanmayan özelliklerle damgalanır ve üçüncüsü hedeflenen gurup sosyal ilişkilerin dışında tutularak toplumdan dışlanır. Buna göre Suriyeli mültecilere yönelik üretilen nefret söyleminin, bu üç temel karakter ile örtüştüğü söylenebilir. Birincisi Suriyeli mülteciler terörle ilişkilendirilmekte ve gittikçe yalnızlaştırıldıkları bir sürecin içine dâhil edilmektedirler. İkincisi, sosyal ağlarda mültecilere yönelik illegal göçmen, cihatçı, istilacı gibi tanımlamalar, Suriyeli mültecilerin etiketlenmesine neden olmaktadır. Üçüncüsü, yalnızlaştırılan ve etiketlenen Suriyeli mülteciler toplumdan dışlanmakta ve onlara yönelik üretilen nefret söylemi sıradanlaştırılarak kanıksanmaktadır.

Suriyelilerin savaş bitse dahi ülkelerine dönme ihtimalinin belirsizliği, dönmeyi düşünenlerin de sayıca az olduğu, nefret söylemi üretiminin nefret suçlarına temel teşkil ettiği göz önüne alındığında, mültecilerin topluma entegrasyon çalışmalarının önemi daha iyi anlaşılacaktır.

4. Twitter’da Örnek Analizlerin İncelenmesi

O’Reilly ve Milstein, *The Twitter Book*’ta, Twitter’ın dünyanın gerçek zamanlı gazetesi olduğunu belirtirler. Twitter’ın, ana akım medyadan on dakika kadar önce Temmuz 2008’de Los Angeles depremini duyurması ve ABD hava yollarına ait bir jetin Hudson Nehri’ne düşmesi fotoğraflarının Twitter’da paylaşılması, büyük olaylarda Twitter’ı küresel çapta önemli kılmıştır (O’Reilly ve Milstein, 2012: 13). Twitter, zamanla dünyadaki olaylara dair bilgi, haber ve fotoğrafları kullanıcıların arasında paylaşabileceği bir iletişim ortamı haline gelmiştir. Akıllı telefon aracılığıyla, Twitter kullanıcısı, dilediği zamanda, nerede olursa olsun, haber akışını takip edebilir, kullanıcılar ile diyalog halinde olabilir, herhangi bir konu hakkında yapılan tartışmalara katılabilir. Türkiye’de sosyal ağlar arasında Twitter’ın diğer ağlara göre daha çok haber alma amaçlı kullanıldığı ve “like, retweet, hashtag” gibi etkileşim yaratabilecek araçlar sayesinde kullanıcı sayısının giderek yükseldiği görülmektedir (Social Marketing Reports Turkey, 2019).

Bu çalışmada, araştırma kapsamında, sosyal medya platformlarından Twitter üzerinde, Suriyeli mülteciler olgusu bağlamında üretilen kullanıcı içeriklerinden, öteki, nefret ve otoriteryen kişilik söylemi içerdiği düşünülen gönderilere, Twitter arayüzünde yapılan tarama ile ulaşılmıştır. Söylem analizi için 1 Temmuz 2016-20 Şubat 2018 tarih aralıkları esas alınmıştır. Bu tarih aralıklarının belirlenmesinde, söz konusu dönem içerisinde Suriyelilere vatandaşlık haberlerinin medyada sıklıkla yer alması ve bu tarihler arasında uygulanan sınır ötesi hareketler belirleyici olmuştur. Gönderilerine ulaşılan Twitter kullanıcıları ile herhangi bir etkileşime girilmemiştir. Twitter gönderilerine, Twitter arayüzünde bulunan arama sekmesine, “anahtar sözcükler” ve “etiketler (hashtag)” girilerek, yapılan tarama sonucunda ulaşılmıştır. “Suriyeliler, Suriyeli mülteciler, Suriyeli sığınmacılar” sözcükleri, önünde etiket sembolü “#” olmadan arama sekmesine girilmiştir. Aynı şekilde arama sekmesine, önünde etiket sembolü “#” ile “suriyelilersınırdışıedilsin, ülkemdesuriyelistemiyorum” etiketleri yazılarak tarama yapılmıştır. Anahtar sözcük ve etiketlerin belirlenmesi için ön araştırma yapılmış ve Suriyeli mültecilerle ilgili Twitter’da kullanıcı içeriklerinin sıklıkla bu sözcük ve etiketleri içerdiği görülmüştür. Bu nedenle Twitter arama sekmesinde, bu sözcük ve etiketlerle veri taraması yapılmıştır. Arama yapılırken, gönderi sahiplerinin anonim ya da gerçek kişi olması doğrultusunda bir ayırım gözetilmemiştir. Taramada, 1 Temmuz 2016 tarihinden başlanarak, 20 Şubat 2018’e kadar olan gönderilerden toplamda doksan adet Tweet ekran görüntüsü alınarak, çalışmaya konu olan öteki, nefret ve otoriteryen kişilik analizine uygun şekilde kategorize edilmiştir. Doksan adet Tweet içerisinden, üç adet örnek grubun belirlenmesinde, basit rastlantısal örneklem yönteminden yararlanılmıştır. Bu yöntem, öğelerin rastlantısal çekilmesi ile sistematik bir yanılığın imkân tanımayışı ve bütün öğelerin eşit derecede seçilme şansı olmasından dolayı tercih edilmiştir (Böke, 2009) Söylem analizi için metnin bilgileri bir tablo ile verilmiş ve tablonun hemen altında gönderinin ekran görüntüsü de paylaşılmıştır. Çalışma kapsamında, Özer’in, van Dijk’tan alarak

düzenlediği çözümlene şablonu kullanılmıştır (Özer, 2009: 92). Bu bağlamda Tweet'ler, makro-mikro yapılar ve bunların alt basamakları altında çözümlenmiştir.

Anahtar sözcükler ve anahtar etiketlerle yapılan tarama sonucunda, Suriyeli mültecilerin Twitter'da "pis kokulu, Suriyeli gribi, dar kot giyen, jöleli saç" kimi olumsuz sıfatlarla ötekileştirildiği görülmüştür. Suriyeli mülteciler, Twitter'da "Taşlanmış dar kot, jöleli saç, etrafı kesen", ülkelerindeki savaştan kaçan, "Suriyeli gribi", "dilenci", "öküz anlayışsız" "aşırı üreme", "otobüste yer vermeyen" gibi nitelendirmelerle aşağılanmıştır. Etnik açıdan, Suriyeli mültecilerin Arap olması dolayısıyla Türkiye'de Araplar için yaygın bir söylem olarak kullanılan "pis, yobaz" gibi sıfatlar Suriyeli mülteciler için kullanılmış, Araplara duyulan nefretin Suriyeliler aracılığıyla dile getirilmiştir. Bazı Tweet'lerde, gönderi sahibi düşüncesini desteklemek amacıyla, klişe bir ifade olarak "Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur" sloganını paylaşmıştır. Arapların Türklere ihanet ettiği, Suriye'deki savaştan vatansız olmadıkları için kaçtıkları, sıklıkla yapılan vurgular arasındadır. Güvenlik açısından nefret söylemiyle ilgili olarak, Suriyeli mültecilerin tekinsiz görünüşlerinden hareketle "terörist" olabilecekleri iddiası üzerinde durulmuş, Türkiye'deki Suriyelilerin çoğunun "tacizci, katil, hırsız" olduğu yönünde suçlamalar dile getirilmiştir. Ekonomik açıdan geliştirilen söylemle ilgili olarak ise, Suriyelilerin Türkiye'de "bedava maaş, bedava eğitim, bedava yaşadıkları" ve işsizliğe neden oldukları, vergilerin onlara gittiği, kiraların arttığı, Türkiye'de "asalak" gibi yaşadıkları, "benim yurdumda benden rahat yaşayan" gibi içeriklerle ifade edilmiştir. Twitter'da Suriyeliler kendilerine yakıştırılan söylemlerle "öteki" olarak nitelendirilerek, hedef kitle haline getirilmeye çalışılmıştır.

Otoriteriyen kişilik söylemiyle ilgili, Frankfurt Okulu'nun üzerinde çalıştığı "Otoriter kişilik söylemi" temel alınmıştır. Otoriteriyen kişilikle ilgili, Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson ve R. Nevitt Sanford tarafından yürütülen çalışma, ideoloji, sosyal tutum, kişilikle açığa çıkan faşist ve antidemokratik eğilime sahip kişiliğin geniş bir araştırması olarak değerlendirilmektedir. Çalışmanın temel konusunun "otoriter insan tipi" ve bu araştırmanın da "sosyo-psikolojik" bir araştırma olduğu ifade edilmiştir (Özdemir, 2009: 71). Bu çalışmada, otoriteriyen kişiliğin belirlenimleri, "alışılmışa bağlılık, saldırganlık, otoriteye itaat ve otorite talebi, tehdit ve paranoya" gibi alt başlıklar altında incelenmiştir. Otoriter kişilik, Twitter'da, iktidara hesap sorma ve Suriyelilerin ülkeden gönderilmeleri gerektiği yoksa "onların çiğneneceği" gibi saldırgan üslupla kendini göstermiştir. Suriyeli mültecilerin Türkiye'de tehdit olarak algılanması, Suriyelilerin doğurganlık oranının artması sonucu Türkiye'nin tamamen Araplaşacağı ve bunun bir proje olduğu yönünde paranoyaya varan düşünceler otoriteriyen kişiliğin göstergeleri olarak yorumlanabilir. Suriyeli mültecilerle ortak kültüre sahip olunmadığı, devletin mültecilere karşı görevini yapması gerektiği, Suriyelilerin misafir gibi davranmaları gerektiği, nüfuslarının giderek artacağı ve ileride Türkiye topraklarına göz dikecekleri gibi söylemler de otoriteriyen kişilik çerçevesinde değerlendirilebilir.

4.1. Örnek Analiz:

Tablo 1: Örnek Tweet 1 ile İlgili Bilgiler

Tweet içeriği	Trablus’ta Yemen’de; TÜRK’Ü sırtından ilk vuran bu soysuz ARAPLAR Oldu #Suriyelilersınırdışiedilsin
Kullanıcı	Ö.T
Tarih	3 Temmuz 2017
Retweet	13
Favori	53
Yorum Sayısı	1
Takipçi Sayısı	4.224
Nefret Türü	Etnik Temelli Söylem

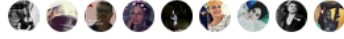
Şekil 1: Örnek Tweet 1 ile İlgili Görsel

Trablus' ta, Yemen' de ; TURK'ü sırtın dan ilk vuran bu soysuz ARAPLAR oldu !!!

[#Suriyelilersınırdışiedilsin](#)

14:59 - 3 Tem 2017

13 Retweet 53 Beğeni

1 13 53

4.1.1. Makro Yapı

4.1.1.1. Tematik Yapı

Twitter’da #suriyelilersınırdışiedilsin etiketiyle yapılan arama sonucunda örnek tweet’e ulaşılmıştır. Kullanıcıya göre, tarihte Araplar, Türk’e ihanet ederek soysuz olduklarını göstermiştir. Kullanıcı, gönderide bütün Arapları bu ihanete ortak olmakla suçlamaktadır. Etnik milliyetçi söylem, ataların günahını evlatlarının çekmeleri gerektiği ve ataların mizacının soy sürdüğünü vurgular. Gönderi sahibinin bu ideolojik düşünceye sahip olduğu iletiden anlaşılmaktadır. Tüm Araplara yönelik ihanet vurgusu ve “soysuz” suçlaması, gönderide nefret söylemi olduğunu göstermektedir.

4.1.1.2. Şematik Yapı

4.1.1.3. Gönderinin Anlatım Dili

Gönderinin dili ötekileştirici, kırıcı, ayrıştırıcı ve tahkir edicidir. Gönderinin bir arada yaşama ilkesini engelleyici bir içerikte olduğu söylenebilir.

4.1.1.4. Ardalan Bilgisi

Kullanıcının Arapları “ihanetle” suçlaması, Türkiye’de yerleşik Arap imajına dair algının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Arapların Türkiye’de “hain” olarak nitelendirilmesinin

temelinde, Mekke Şerifi Şerif Hüseyin'in 1916'da başlattığı isyanın büyük payı vardır. Birinci Dünya Savaşı'nda Şerif Hüseyin, bazı Arap kabilelerini kendi tarafına çekerek, savaşın ortasında İttihatçı yönetime isyan etmiştir (Çiçek, 2012: 170). Şerif Hüseyin'in isyanı, bazı kaynaklarda tüm Arapları temsil eden bir isyan hareketi olarak değerlendirilmiştir. Bu isyanın Arap milliyetçiliği ile ilişkisi oldukça tartışmalıdır. Mekke Emiri'nin Hicaz'daki otoritesinin sarsılmasından korktuğu için propaganda ve kendini korumak amacıyla Arap milliyetçiliğini kullanarak isyan çıkardığı yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır (Çiçek, 2012: 175). Türkiye'de etnik milliyetçilik kodlarının yerleşmesinde referans olarak gösterilen bu olay, ileti sahibi tarafından kaynak gösterilmiştir. Tarihsel bilgiye dayalı olarak, ileti sahibi, Arapların "soysuz" olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Arapların, Türklere ihanet ettiği düşüncesi, Araplara yönelik nefret söylemini güçlendirmektedir.

4.1.1.5. Bağlam Bilgisi

Gönderi sahibi, "Araplar" sözcüğü ile metonime başvurarak Suriyelilere gönderme yapmıştır. Ad aktarmasının kendisi, kullanıcının herhangi bir ırkı homojen olarak değerlendirdiğini ve ülkeden bağımsız olarak "Arap" kavramı ile Suriyelileri zihninde homojenize ettiğini göstermektedir.

4.1.2. Mikro Yapı

4.1.2.1. Sentaktik Çözümleme

Türk ve Arap ifadeleri, gönderide büyük harfle yazılmıştır. Bu yazım şekli, kullanıcının "ırk" temelli düşündüğünün bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Aynı zamanda Türk ile Arap arasındaki farklılıklara dikkat çekmeye çalışmaktadır. İmlada yeri olmayan üç ünlemi kullanarak Araplara yönelik nefretini dile getirmeye çalışmıştır. Tek bir cümleden oluşan gönderi, yüklemine göre fiil cümlesi ve kurallı cümledir. Gönderide aktif yapı kullanılmıştır.

4.1.2.2. Bölgesel Uyum

Paylaşılan tweet'te nedensel bir ilişkiden söz edilebilir. Arapların soysuz olmalarına referans olarak, Trablus'ta, Yemen'de Türk'e "ilk" ihanet edenin Araplar olması gösterilmektedir. Burada "ilk" vurgusu önemlidir. "Türkler Araplara ne yaparsa yapsın meşrudur çünkü ilk ihanet eden Araplardır" gibi bir anlam ortaya çıkmaktadır.

4.1.2.3. Kelime Seçimleri

Gönderide, Araplara yönelik "soysuz" nitelmesi yapılmıştır. Türk Dil Kurumu'na göre soysuz kavramı, kötü tanınmış, ahlâksız, soyunun özelliklerini yitirmiş anlamına gelmektedir. (Türk Dil Kurumu, 2018). "Soysuz" sözcüğünün güçlü bir hakaret anlamı içerdiği açıktır. Kullanıcı, bu ifadeyle, Suriyelileri hedef almakla birlikte, tüm Araplara duyduğu nefreti açıkça yansıtmıştır.

4.1.2.4. Retorik

Gönderide, kanıt niteliği taşıyan herhangi bir fotoğraf ya da inandırıcı bir bilgi bulunmamaktadır.

4.2. Örnek Analiz

Tablo 2: Örnek Tweet 2 ile İlgili Bilgiler

Tweet İçeriği	Taşlanmış daracık iğrenç bir kot, inek yalamış saçlar, pispis sırtıp etrafı kesen Suriyeli görmek istemiyoruz #ÜlkemdeSuriyeliİstemiyorum
Kullanıcı	R.A
Tarih	15 Şubat 2017
Retweet	50
Favori	153
Yorum Sayısı	1
Takipçi Sayısı	627
Söylem Türü	Öteki Söylemi

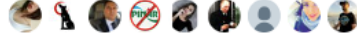
Şekil 2: Tweet 2 ile İlgili Görsel

Taşlanmış daracık iğrenç bir kot, inek yalamış saçlar, pispis sırtıp etrafı kesen Suriyeli görmek istemiyoruz!

#ÜlkemdeSuriyeliİstemiyorum

08:40 - 15 Şub 2017

50 Retweet 153 Beğeni

1 50 153

4.2.1. Makro Yapı

4.2.1.1. Tematik Yapı

İlgili gönderiye “#ÜlkemdeSuriyeliİstemiyorum” etiketiyle yapılan taramada ulaşılmıştır. Gönderi aracılığıyla, kullanıcı bütün Suriyelileri kategorize ederek dışlama yoluna gitmiştir. “Suriyeliler” ifadesi, “taşlanmış daracık iğrenç bir kot, inek yalamış saç ve pis pis sırtıp etrafı kesen” tipleri tanımlayan bir kavramdır. Böyle bir tanımlamayla, Suriyeliler ve “biz” arasına sınır koyarak, kullanıcı “biz-öteki” dikotomisini güçlendirmektedir. Ötekileştirme, Suriyeli mültecilere yönelik olumsuz özelliklerden hareketle gerçekleştirilmiştir. Bu tanımlama, bu kullanıcıya mahsus olmayıp, Twitter’da birçok paylaşımında karşımıza çıkmaktadır. Suriyeliler “jölleli saçlar, kadınlara sarkıntılık yapan tacizci tipler” olarak yorumlanmış ve bu savı desteklemek amacıyla Suriyelilerin sahilde çekildiği fotoğraflar paylaşılmıştır.

4.2.1.2. Şematik Yapı

4.2.1.3. Gönderinin Anlatım Dili

Kullanıcı, görgü kurallarından habersiz, kıyafet zevki bile olmayan, ilkel bir duruşa sahip biçiminde “Suriyeli”leri betimlemektedir. Suriyelilere yönelik ayrıştırıcı, aşağılayıcı bir anlatım benimsenen gönderide, betimleme bütün Suriyelileri kapsamaktadır.

4.2.1.4. Ardalan Bilgisi

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın, İçişleri Bakanlığı’nın Suriyeli mültecilere yönelik vatandaşlıkla ilgili çalışmalar başlattığını açıklaması üzerine Temmuz 2016’da mültecilere yönelik sosyal medyada linç başlatılmıştır. Suriyelilere vatandaşlık verilmesine karşı tepkiler “#ÜlkemdeSuriyeliİstemiyorum”etiketiyle Twitter’da paylaşılmıştır. Paylaşımın arka planında Suriyelilerle ilgili haberlerin de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin “Kayseri’de 3 Suriyeli tartıştıkları genci öldürmüş” başlıklı haberde, olayın gerçekleşme nedeninin yan bakma olduğu belirtilmiştir (<http://www.hurriyet.com.tr/kayseride-3-suriyeli>).

4.2.1.5. Bağlam Bilgisi

Gönderide, Suriyelilere duyulan öfke ve nefret açık bir biçimde yansıtılmıştır. Suriyeliler, “biz”im dışımızda, “biz”e hiç benzemeyen olarak, “pis pis sırtan, inek yalamış saçlarıyla” yaşam standartları kötü ve kültürel seviyeleri düşük insanlar olarak betimlenmiştir.

4.2.2. Mikro Yapı

4.2.2.1. Sentaktik Çözümleme

Tek cümleden oluşan gönderi yüklemine göre fiil cümlesi ve kurallı cümledir. Aktif çatılı bir cümledir.

4.2.2.2. Bölgesel Uyum

Cümlede açık bir neden- sonuç ilişkisinden söz edilemese de kullanıcının, “daracık iğrenç taşlanmış pantolon, inek yalamış saçları ve pis pis sırtarak taciz etmeleri” ifadesi Suriyelilerin ülkeden gitmeleri için gerekçe olarak gösterilmektedir. Bu gerekçeyle, Türk insanının bu özelliklere haiz olmadığı, dile getirilen ayırım ile ortaya konulmuştur. Gönderide “biz” olarak Türk’ün olumlu tanımlanması, öteki olan “Suriyeli”lerin olumsuzlanması yoluyla gerçekleştirilmiştir.

4.2.2.3. Kelime Seçimleri

Kullanıcının özellikle seçtiği “iğrenç, inek yalamış, pis pis sırtıp” ifadeleri aşağılayıcı ve ötekileştiricidir. “İnek yalamış saç” ifadesiyle, saçları jölenmiş anlamı verilmek istenmiştir. Bu saç sitili, basitliği ve estetik zevkten yoksunluğu çağrıştırmaktadır. Gönderi genelinde seçilen sözcüklerle, kullanıcı Suriyelilere duyduğu nefreti açık bir biçimde yansıtmıştır.

4.2.2.4. Retorik

Kullanıcının giyim şekli, saç stili üzerinden betimlediği gönderide, Suriyelilere dair herhangi bir görsel paylaşımında bulunulmamıştır.

4.3. Örnek Analiz

Tablo 3: Örnek Tweet 3 ile İlgili Bilgiler

Tweet İçeriği	Öncelikle şnu blirtiyim... Reis Suriyeli Misafirlerimize sahip çıkıyorken, Aksini düşünen bizden değildir.... defolup gitsin.
Kullanıcı	S.
Tarih	7 Temmuz 2017
Retweet	77
Favori	153
Yorum Sayısı	1
Takipçi Sayısı	2.480
Söylem Türü	Otoriteye İtaat

Şekil 3: Örnek Tweet 3 ile İlgili Görsel

Öncelikle şnu blirtiyim...
Reis Suriyeli Misafirlerimize sahip çıkıyorken,
Aksini düşünen bizden değildir.... defolup
gitsin.

11:57 - 7 Tem 2017

77 Retweet 153 Beğeni

1 77 153

4.3.1. Makro Yapı

4.3.1.1. Tematik Yapı

“#Suriyeli” anahtar sözcüğüyle yapılan tarama sonucunda gönderiye ulaşılmıştır. İletide iktidarı temsil eden, kendisinden “Reis” olarak bahsedilen Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın görüşüne vurgu yapılmıştır. Suriyeli mültecilere vatandaşlık verilmesiyle ilgili bu tweet’in paylaşıldığı söylenebilir. Kullanıcı, Suriyeli mülteciler konusunda alınması gereken tavrı, otorite figürü Recep Tayyip Erdoğan ile ilişkilendirmiştir. “Suriyeli mültecilere Reis sahip çıkıyorsa, siz de sahip çıkmalısınız yoksa bizden değilsiniz” sözleriyle, kullanıcı biz/öteki ayrımını güçlendirmiştir. “Otoriteye itaat” eğiliminin açıkça görüldüğü gönderide, kullanıcı “biz” ifadesiyle, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ı seven ve ona itaati benimseyenleri kastetmektedir.

4.3.1.2. Şematik Yapı

4.3.1.3. Gönderinin Anlatım Dili

Kullanıcı dışlayıcı, buyurgan ve ötekileştiren bir dil kullanmıştır. Kullanıcının, “kabile sadakati” temelli bir düşünce yapısı içinde olduğu, zihninde kategorize ettiği “kabile”ye dâhil olmayanları dışladığı görülmektedir.

4.3.1.4. Ardalan Bilgisi

İletinin Suriyeli mültecilere vatandaşlık verilmesi konusuyla ilgili olduğu söylenebilir. Hırsızlık, cinayet, darp gibi suçlara karıştığı düşünülen Suriyeli mültecilerle ilgili basına yansıyan haberlerin de bu iletinin paylaşılmasında rolü olduğu düşünülmektedir. 5 Temmuz 2017’de İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan basın açıklamasında, Suriyelilerin Türkiye nüfusu göz önüne alındığında, Türkiye’de işlenen toplam suçlara oranının, ülkedeki genel suçlara göre oranının çok az olduğu, Suriyeliler hakkında gerekli güvenlik soruşturması yapıldıktan sonra, “Geçici Koruma Kimlik Belgesi” verildiği, sokaklarda dilencilik yapanların çoğunun Suriyeli mülteciler olmadığı belirtilmiştir (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2017). Temmuz 2017’de Suriyelilerle ilgili gündemde olana meselelerden bir diğeri de vatandaşlık konusudur. “7 bin Suriyeliye vatandaşlık geliyor” başlıklı haberde, ilk aşamada 10 bin Suriyeliye, daha sonra 30 bin mülteciye vatandaşlık verileceği ifade edilmiştir (Babacan, 2017).

4.3.1.5. Bağlam Bilgisi

Kullanıcı, Suriyeli mülteciler konusunda “Reis” lakabıyla bahsettiği Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın yaklaşımını benimsediğini, “Reis Suriyeli mültecilere sahip çıkıyorsa herkesin sahip çıkması gerektiğini” belirtmiştir. Böylece otorite figüründen bağımsız bir şekilde bu konuda düşünce geliştiremediğini, otoriteye itaat eğiliminde bulunduğunu gönderi ile açık bir biçimde ortaya koymuştur. Kullanıcı, bu düşünceyi paylaşmayanların ülkeden gitmeleri gerektiğini ima ederek, faşist eğilim içinde olduğunu yansıtmıştır.

4.3.2. Mikro Yapı

4.3.2.1. Sentaktik Çözümleme

İki cümleden oluşan iletide ilk cümle isim cümlesi kurallı, ikincisi fiil cümlesidir. Yüklemin yerine göre kurallı cümledir.

4.3.2.2. Bölgesel Uyum

Gönderide nedensel ilişkiden söz edilebilir. Kullanıcı, Cumhurbaşkanı Erdoğan Suriyeli misafirlere sahip çıktığı için, herkesin sahip çıkması gerektiğini ifade etmiştir. Kullandığı otoriter anlatım dili ile gönderi sahibi, kendisinin de Suriyeli mültecilere sahip çıkma sebebi olarak, Recep Tayyip Erdoğan’ın onlara sahip çıkmasını göstermiştir.

4.3.2.3. Kelime Seçimleri

İletide, “şnu blirtiyim”, “defolup gitsinler”, “bizden değildir” gibi kalıp ifadeler, kullanıcının kaba, genelleyci ve şiddet yanlısı olduğunu göstermektedir. Seçtiği ifadeler kendinden farklı düşünenlere özgürlük hakkı tanımadığını ve “otoriteye itaat” eğilimi içinde bulunduğunu yansıtmaktadır. Otoritenin itaatin esas olduğunu delillendiren gönderi sahibinin, Arendt’in “düşünce yoksunluğu” olarak belirttiği duruma iyi bir örnek olduğu söylenebilir. Gönderide “Reis” lakabının kullanılması Erdoğan’a olan hayranlığı yansıtmaktadır. Reis lakabını birçok kullanıcının Twitter’da kullandığı görülmüştür. Erdoğan’dan “Reis” olarak söz edilmesinin gerekçesini, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Hilmi Güler, “Bugün bu genç parti, ülkenin de Dünya’nın kaderini şekillendiriyor. Bu son derece önemli. Buradaki konuşmalar beni 80’li yıllara götürdü. O zamanlar İstanbul’da başımızda bir reis vardı. Bu reis, şu anda ülkenin ve Dünya’nın kaderine önemli katkılarda bulunuyor ve şekillendiriyor. ULUÇ REİS, BARBAROS REİS ve TAYYİP REİS" Bu reis, aynı zamanda tarihimizdeki önemli reislerden de bir tanesi. Uluç Reis gibi, Barbaros Reis gibi. Onunla çok önemli çalışmalar yaptık" sözleriyle açıklamıştır (<http://www.ensonhaber.com/Politi/erdogana>).“Tayyip nasıl Reis oldu?” başlıklı analizde, Erdoğan’ın 2012-2014 yılları arasında “fenomenleşme” yolunda hızla ilerlediği, orta yaş ve üstü ona “Tayyip” diye hitap ederken, ustalık dönemi kavramına atıfla “Usta” ya da “Reis” gibi tanımlarla otuz yaş altının hitap ettiği belirtilmektedir (Kaplan, 2014).

4.3.2.4. Retorik

Gönderi sahibi, fotoğraf ya da herhangi bir veriye referansta bulunmamıştır.

5. Sonuç

Sosyal medya kullanıcının “öteki”ne karşı olumsuz duygu ve düşüncelerini aktarmasına elverişli bir ortam olarak, kötülüğün kanıksandığı ve giderek doğal bir olgu olarak yaklaşım sergilendiği bir mecra olarak değerlendirilebilir. Kötülük durumları bireyin kendisinden doğmakla birlikte, sosyal medya sahip olduğu özellikleri gereği, kötülüğün “söylem” biçimiyle kendini ortaya çıkarmasına imkân tanımaktadır. Bu bağlamda özellikle nefret söylemi gibi “öteki”ni dehumanize etme, düşmanlaştırma, değersizleştirme gibi amaçlara hizmet eden olumsuz söylem türleri, sosyal ağlarda hızlı bir biçimde yayılım imkânına sahiptir. Konvansiyonel medyaya göre sosyal medyada denetimin zorluğu, cezai yaptırımların kısıtlılığı gibi sebepler, burada yaygın olarak üretilen olumsuz söylem türlerinin önlenmesini zorlaştırmaktadır. Bu söylem türleri, internet ortamında dolaşıma girerek, zamanla nefret suçlarına kaynak teşkil etmektedir.

Sosyal ağlarda yüz yüze iletişimin yokluğunun getirdiği sorumsuzluk ve anonim kimliklerle paylaşımın imkânı gibi nedenler, bu mecrada kötülüğün var olma potansiyelini etkilemektedir. Kullanıcıların daha çok gündem hakkında görüş bildirmek amacıyla kullandığı, daha politik bir mecra olarak kabul edilebilecek Twitter’ın “retweet, like, hashtag” gibi özellikleri, kötülüğün yayılımını kolaylaştırmaktadır. Veri toplama aşamasında okunan pek çok içeriğin hemen hemen aynı olması, benzer ifadelerin kullanılması, sosyal medyanın “belirli eğilimler yaratma ve yayma” yönünü açıkça yansıtmaktadır. Twitter’da kullanıcı içeriklerinin klişe ifadeler içermesi (Türk’ün Türk’ten başka dostu yoktur gibi), sıradanlığı ve yüzeysel oluşu, Arendt’in kötülükle ilişkilendirdiği düşünme yoksunluğunun göstergesi olarak yorumlanabilir.

Konvansiyonel medyada haber olan bir olay, Twitter’da “trending topics” listesine girebilmekte, hızlı bir şekilde ve anında tartışmalar başlatılarak, kullanıcılar arasında fikir çatışmaları ve kutuplaşmalar yaşanabilmektedir. Bu bağlamda ağın geniş kitlelere mesaj ulaştırabilme özelliğinin, dezavantaja dönüştüğü görülebilmektedir. Twitter’da timeline’da hızlı bir akışın gerçekleşmesi ve bir olaya anında yorum yapabilme imkânı, bireyi düşünmeden yorum yapmaya yöneltebilmektedir. Böylece kullanıcılar fanatik bir biçimde karşıt oldukları düşünceleri öfke ve saldırganlıkla dile getirerek, nefret söylemi üretiminde bulunabilmektedir. Sosyal ağ tek başına bu söylemin üretimi ve suçların işlenmesinde sorumlu olmasa bile, söylemin dolaşıma girmesi ve suça kaynaklık etmesi yönüyle etkin bir araç olarak değerlendirilebilir. Sosyal medyanın bireyi içerik üretmeye teşvik etmesi ve ortamın denetlenmesinin zorluğu, nefret söylemi üretimi ve yayılımının sosyal ağlarda kolaylıkla kendini göstermesine yol açmaktadır. Kullanıcılar nefret ettiği bir gruba yönelik anti gruplar açarak, olumsuz düşüncelerini saldırganca dile getirebilmektedir. Türkiye’de en çok nefret söylemi üretimine maruz kalan topluluk olarak Suriyeli mültecilere yerli halkın tepkisinin giderek büyümesinde de sosyal ağların etkili olduğu söylenebilir. Türkiye’de Suriyeli mülteciler, halk tarafından “tehlikeli yabancı” olarak algılanmakta; işsizlik, kira artışı, hastalıklar dahil pek çok olumsuzluk Suriyeli mültecilerle ilişkilendirilmektedir. Mülteci açısından bakıldığında, manzara daha karmaşıktır; ülkesini terk etmek zorunda kalan, pek çok zorluk belirsizlikle karşı karşıyadır. Mülteciliği deneyimleyen biri olarak Arendt “Biz Mülteciler” isimli makalesinde, mültecinin içinde bulunduğu durumu çarpıcı bir dille betimler: “Evimizi kaybettik, yani günlük yaşamın aşinalığını. İşimizi kaybettik, yani bu dünyada bir işe yaradığımızı dair inancı. Dilimizi kaybettik, yani tepkilerin doğallığını, jestlerin basitliğini, duyguların serbestçe dışavurumunu” (Arendt, 2017).

Bu çalışma sosyal medyanın katılımcı, etkileşimli ve yeni bir kamusal alan olma potansiyelini yücelten kimi iyimser yaklaşımların aksine, eleştirel bir yaklaşımla bu mecranın yapısı gereği kullanıcıda düşünme yoksunluğuna neden olabilecek yönleriyle, kötülüğün yayılımı ve kanıksanmasındaki rolüne dikkat çekmektedir. Arendt’in politik düşünceleri bağlamında yeni

medyaya yaklaşımın, literatüre katkı sağlayacağı ve onun “bir arada yaşama”nın imkânına yaptığı vurguyu yeniden anımsatmanın, dijital çağ için önemli olacağı düşünülmektedir. İleride yapılacak çalışmalarda nitel bir yöntem olarak söylem analizinin yanı sıra, sosyal ağ analizi ve içerik analizi gibi yöntemler aracılığıyla, Twitter ve diğer sosyal ağlar üzerinden Arendt’in politik kavramları bağlamında kötülüğün farklı bakış açılarıyla irdelenmesi önerilmektedir.

Kaynakça

- Arendt, H. (2012). *Kötülüğün sıradanlığı: Adolf Eichmann Kudüs’te* (Ö. Çelik, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Arendt, H. (1971). Thinking and moral considerations: A lecture. *Social Research*, 38 (3), 417-446.
- Arendt, H. (1981). *The life of the mind thinking* (M. McCarthy, Ed.). ABD: Harvest Book.
- Arendt, H. (2013). *İnsanlık durumu* (B.S. Şener, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arendt, H. (2018). *Sorumluluk ve yargı* (M. Serin, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Arendt, H. (2017). *Biz mülteciler* (E. Üngür, Çev.). <https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya-forum/2017/04/29/biz-multeciler/> adresinden erişildi.
- Babacan, N. (2017). *7 bin Suriyeli’ye vatandaşlık geliyor*. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/7-bin-suriyeliye-vatandaslik-geliyor-40514176> adresinden erişildi.
- Başaran, E. (2011). *Özgürlükler twit’le gelmez: Siber-ütopyacığa karşı siber-realizm*. <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ezgi-basaran/ozgurlukler-twitle-gelmez-1041390/> adresinden erişildi.
- Bauman, Z. (2014). *Akışkan modern dünyadan 44 mektup* (P. Sıral, Çev.). İstanbul:Habitus Kitap.
- Benhabib, S. (2006). Arendt’s Eichmann in Jerusalem. In D. Villa (Ed.), *The Cambridge companion to Hannah Arendt* (pp. 65-85). Cambridge Companions Online:Cambridge University Press.
- Berktaş, F. (2012). *Dünyayı bugünde sevmek: Hannah Arendt’in politika anlayışı*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bernstein, R.J. (2010). *Radikal kötülük: Bir felsefi sorgulama* (N.Erdoğan & F. Deniztekin, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Binark, M. (2007). Yeni medya çalışmalarında yeni sorular ve yöntem sorunu. M. Binark (Der.), *Yeni medya çalışmaları* içinde. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Binark, M., & Çomu, T. (2012). *Sosyal Medyanın nefret söylemi için kullanılması ifade özgürlüğü değildir*. <http://yenimedya.wordpress.com> adresinden erişildi.
- Castles, S. & Miller, J. M. (2008). *Göçler çağı: Modern dünyada uluslararası göç hareketleri* (İ. Akbulut & B. Bal, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Curran, J. (2012). *Reinterpreting the internet*. In J. Curran, N. Fenton & D. Freedman, (Ed.), *Misunderstanding the internet* (pp. 3-31). New York: Routledge.
- Çelik, K. (2014). Kötülüğün felsefesi: felsefi tecrübeye kötülük sorunu ve kötülüğü haklılaştırma olarak teodise. *The Journal of Academic Social Science*, 2(6), 155-182.
- Çiçek, M.T. (2012). Erken Cumhuriyet dönemi ders kitapları çerçevesinde Türk ulus kimliği inşası ve Arap ihaneti. *Divan Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*, 17(32), 169-188.

- Dirini, İ. (2010). Okur yorumlarıyla yeniden üretilen nefret söylemi. T. Çomu (Der.), *Yeni medyada nefret söylemi içinde* (ss. 55-93). İstanbul, Turkey: Kalkedon Yayınları.
- Erdoğan, M. M. (2014). *Türkiye'deki Suriyeliler: Toplumsal kabul ve uyum araştırması*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Göç ve Siyasi Araştırmalar Merkezi.
- Erdoğan'a Neden Reis Deniyor? <https://www.ensonhaber.com/Politika/104808/erdogana-neden-reis-deniyor.html> adresinden erişildi.
- Güleç K. (2015). *Frankfurt okulu: Eleştiri, toplum ve bilim*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Han, B.C. (2017). *Şiddetin topolojisi*. (D. Zaptçioğlu, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kaplan, H. (2014). *Tayyip nasıl reis oldu?* <https://www.sabah.com.tr/aktuel/2014/03/17/tayyip-nasil-reis-oldu> adresinden erişildi.
- Kayseri'de Cinayet İşleyen 3 Suriyeli, 3 Adliyede (2017). <http://www.hurriyet.com.tr/kayseride-cinayet-isleyen-3-suriyeli-3-adliye-40367866> adresinden erişildi.
- Kristeva, J. (2012). *Kadın dehası: Hannah Arendt* (Z. M. Oğur, Çev.). İstanbul:Pinhan Yayıncılık.
- Kuş, O. (2016). Dijital nefret söylemini anlamak: Suriyeli mülteci krizi örnek olayı bağlamında BBC World Service Facebook sayfasına gelen yorumların metin madenciliği tekniği ile analizi. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 51, 97-121.
- Lovink, G. (2017). *Sosyal medyanın dipsiz kuyusu*. (D. Esen, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- McLuhan, M. (1964). *The medium is the message*. <https://web.mit.edu/allanmc/www/mcluhan.mediummessage.pdf>, adresinden erişildi.
- Morozov, E. (2011). *The net delusion*. NewYork: PublicAffairs.
- O'Reilly T., & Milstein, S. (2012). *The Twitter book*. USA: O'Reilly Media.
- Orhan, O., & Gündoğar, S. S. (2015). *Suriyeli sığınmacıların Türkiye'ye etkileri*. Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi ve Tesev İş Birliği, (Rapor no. 195). https://www.tesev.org.tr/wpcontent/uploads/rapor_Suriyeli_Siginmacilarin_Turkiyeye_Etkileri.pdf adresinden erişildi.
- Özdemir, İ. (2009). Okur yorumlarında otoriter eğilimler: Diyarbakır olaylarına ilişkin haber yorumları üzerine bir inceleme. *Kültür ve İletişim Dergisi*, 12(1), 65-93.
- Özdemir, F., & Öner-Özkan, B. (2016). Türkiye'de sosyal medya kullanıcılarının Suriyeli mültecilere ilişkin sosyal temsilleri. *Nesne Psikolojisi Dergisi*, 4(8), 227-245.
- Pettman, D. (2017). *Sonsuz dikkat dağınıklığı* (Y. Çetin, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Richardson, J.E. (2007). *Analysing newspapers: An approach from critical discourse analysis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Simmel, G. (2009). *Bireysellik ve kültür* (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Social Marketing Report Turkey. (2019). <https://www.socialbakers.com/resources/reports/turkey/2019/july/> adresinden erişildi
- T.C. İçişleri Bakanlığı (2017). *Basın açıklaması*. <https://www.icisleri.gov.tr/basin-aciklamasi05072017> adresinden erişildi.
- Toker, N. (2006). *Hannah Arendt'te politik sorumluluk ve yurttaş sorumluluğu*. <https://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/1004/hannah-arendt-te-politik-sorumluluk-ve-yurttas-sorumlulugu#.XXJbyi3BJQI> adresinden erişildi.

- Türk Dil Kurumu Sözlük, (2018). <https://sozluk.gov.tr> adresinden erişilmiştir.
- Türkoğlu, O. (2011). Mülteciler ve ulusal & uluslararası güvenlik. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(2), 101-118.
- van Dijk, T. (2003). *Söylem ve ideoloji: Çok alanlı bir yaklaşım* (B.Çoban & Z. Özarslan, Çev.). İstanbul: Su Yayınları.
- Yanık, A. (2017). Sosyal medyada yükselen nefret söyleminin temelleri. *Global Media Journal TR Edition*, 8(15), 64-383.
- Young-Bruehl, E. (2012). *Hannah Arendt: Dünya aşkıyla* (A.Selman, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

SERMAYE YETERLİLİK RASYOSU İLE DOLAR KURU, ALTIN FİYATLARI VE RİSK İŞTAHI İLİŞKİSİ: TÜRK BANKACILIK SEKTÖRÜNDE BİR İNCELEME

Hatice Elanur KAPLAN¹

Öz

Sermaye yeterlilik rasyosu (SYR), bankaların yüklendiği risklere yönelik gerekli olan minimum sermayeyi ya da mevcut sermaye ile yüklenilebilecek maksimum riski tanımlar. Basel uzlaşmaları çerçevesinde sunulan öneriler bağlamında ilk olarak kredi riski ve piyasa riski olarak değerlendirilen söz konusu risklerin mevcut kapsamı yeni Basel önerilerine bağlı olarak genişletilmiş ve operasyonel riskler de sermaye yeterliliği hesaplanmasında dikkate alınmaya başlamıştır. Şüphesiz, bankaların risk yüklenme davranışları piyasada mevcut çeşitli makroekonomik faktörlerin hareketliliğinden etkilenebilmektedir. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı SYR üzerinde döviz kuru, altın fiyatları ve risk iştahı dalgalanmalarının anlamlı bir etki yaratıp yaratmadığının saptanmasıdır. Buna göre, günlük verilerden yararlanılarak Ocak 2010 - Aralık 2019 dönemleri için TL/ Dolar kuru, altın fiyatı ve risk iştahı verilerinin aylık standart sapmaları hesaplanmış ve bunların SYR üzerinde etkili olup olmadığı analiz edilmiştir. Gerçekleştirilen regresyon analizi sonucunda TL/Dolar kuru standart sapmasının SYR değişimi üzerinde pozitif ve anlamlı etkisi olduğu tespit edilmekle birlikte, risk iştahı standart sapmasının SYR değişimini negatif yönde etkilediği, altın piyasası standart sapmasının is SYR değişimini etkilemediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Bankacılık Sektörü, Sermaye Yeterlilik Rasyosu, Risk İştahı, Döviz Kuru, Altın Fiyatları.
JEL Kodları: G20, G21

RELATIONSHIP OF THE CAPITAL ADEQUACY RATIO WITH DOLLAR EXCHANGE RATE, GOLD PRICES AND RISK APPETITE: AN ANALYSIS OF THE TURKISH BANKING SECTOR

Abstract

The capital adequacy ratio (CAR) defines the minimum capital required for the risks assumed by banks or the maximum risk level considering the existing capital. In the context of the proposals submitted within the framework of Basel Accords, the current scope of these risks (credit and market) has been expanded in compliance with newer Basel Accords and operational risks have been considered in calculating the capital adequacy. Undoubtedly, the risk-taking behavior of banks is influenced by the mobility of various macroeconomic factors in the market. In this context, this study aims to detect whether the foreign exchange rate fluctuations, gold prices, and risk appetite have significant impacts on the CAR. Accordingly, monthly standard deviations of TL/USD exchange rate, gold price, and risk appetite data are calculated throughout January 2010 - December 2019 and analyzed whether they have impacts on the CAR. The regression analysis results assert a significant and positive impact of TL/USD exchange rate on the change in the CAR, whereas the risk appetite has a negative impact, and the gold market does not affect the change in the CAR.

Keywords: Turkish Banking Sector, Capital Adequacy Ratio, Risk Appetite, Exchange Rate, Gold Prices.
JEL Codes: G20, G21

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, haticeelanurkaplan@ohu.edu.tr, ORCID 0000-0002-4722-3434.

Başvuru Tarihi (Received): 30.05.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Son otuz yılda, finansal kurumları güçlendirmek, denetlemek ve finansal piyasaların istikrarını ve performansını artırmak için ihtiyati düzenlemelerde birkaç sürdürülebilir değişiklik önerilmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak 1988 yılında sermaye riski, piyasa riski ve operasyonel risk yönetimi ile ilgili bankacılık düzenlemeleri önermek üzere Basel I uzlaşısı ortaya konmuştur (Benink vd., 2009: 53). Dinamik bir sürecin başlangıcı olarak ifade edilebilecek Basel I 1988 uzlaşısını 1998 yılında gerçekleştirilen piyasa riski eklemeleri takip etmiştir. Basel Anlaşması 1998'in temel amacı iki yönlüdür. Birincisi, minimum sermaye gereksinimlerini artırarak bankalara bazı kısıtlamalar koymak. İkincisi ise bankaların risk alma davranışları için serbestliği bozarak kredi riskini yönetmek için nispeten basit teknikler önerip finansal istikrarı teşvik etmek (Jiménez-Martín vd., 2009: 851). Bu doğrultuda Basel I uzlaşısı kapsamında belirlenen Sermaye Yeterlilik Rasyosu (SYR) aşağıdaki biçimde hesaplanmaktadır (Bialas & Solek, 2010: 49):

$$SYR = \frac{\text{Özkaynak (Sermaye Tabanı)}}{\text{Toplam Risk Ağırlıklı Varlıklar}} \quad (1)$$

$$\text{Toplam Risk Ağırlıklı Varlıklar} = \text{Kredi Riskine Esas Tutar} + \text{Piyasa Riskine Esas Tutar} \quad (2)$$

Basel I uzlaşısı ilk önce, gelişmiş ülkelerdeki bankalarca uygulamaya başlanmıştır. Birkaç yıl sonra Asya bankaları da bu kuralları benimsemiştir. Komitenin 1996'da önerilen ancak 1998'de uygulamaya geçebilen değişiklik metninde ifade edilen piyasa riski, bankaların bilanço dâhili veya harici pozisyonlarında piyasa fiyatlarında olası görülen değişiklikler sebebiyle yüklenebilecekleri kayıp riski anlamında ifade edilmiştir (Jones, 2000: 37). Bununla birlikte, 2004 yılında Basel Bankacılık Denetleme Komitesi (BCBS), bankaların likidite pozisyonunu daha da sağlamlaştırmak için Basel II kurallarını önermiştir (Ortino, 2019: 162). Bu doğrultuda Basel I'in bazı eksiklikleri de giderilmeye çalışılmıştır. Basel II'de SYR'nin aşağıdaki şekilde hesaplanması önerilmiştir (Bialas & Solek, 2010: 51):

$$SYR = \frac{\text{Özkaynak}}{\text{Kredi Riskine Esas Tutar} + \text{Piyasa Riskine Esas Tutar} + \text{Operasyonel Riske Esas Tutar}} \quad (3)$$

Yeni SYR hesaplamasında yer alan kredi riskine esas tutar Basel I uzlaşısına göre önemli ölçüde değişmiş, piyasa riskine esas tutar ise çok az değişikliğe tabi tutulmuştur. Operasyonel riske esas tutar ise yeni eklenmiştir. Basel II uzlaşısında ifade edilen SYR'nin önce asgari oran olan %8'den büyük olması daha sonrasında ise %10,5'dan büyük olması önerilmiştir (Riaz vd., 2019: 20).

Özellikle 2008 mali krizinden sonra, temel olarak Basel anlaşmalarının 2004 düzenlemeleri üzerine inşa edilen Basel III kuralları, Ocak 2013'te yayınlanmıştır. Basel III uyarınca hem öz sermaye hem de sermaye gereksinimleri Basel II kurallarına kıyasla daha yüksek seviyede belirlenmiştir. Ayrıca, bir bankanın toplam aktifleri ve likidite karşılama oranı ve net istikrarlı fonlama oranı olmak üzere iki likidite oranına göre ölçeklendirilen, Seviye I sermaye olarak tanımlanan minimum kaldıraç oranı; Basel III'te tanıtılmıştır. SYR üzerinde ise bir değişiklik önerilmemiştir. 2016 ve 2017 yılında önerilen yeni düzenlemeler ile Basel IV süreci başlamıştır. Basel IV piyasa riski konusunda önemli düzenlemeler içermekle birlikte, yoğunlaşma riski ve SYR'na konu riskler için daha nitelikli hesaplamalar önermektedir. Teorik olarak SYR alınacak riskler için ayrılması gereken minimum sermaye olarak ifade edilebilir (Rossignolo, 2019: 562).

Alanyazında minimum sermaye yeterliliği üzerine teorik bazı tartışmalar bulunmaktadır. Örneğin Lee ve Hsieh (2013) çalışmasında Basel III kapsamında getirilen kuralların öncekilerden daha iyi olduğunu, çünkü bu kuralların sermaye seviyesini yükseltmeyi ve sermaye kalitesini artırmayı talep ettiği belirtilmiştir. Bununla birlikte minimum sermaye gereksinimi, bankaların iflasla sonuçlanan risk alma davranışlarına geçmemeleri konusunda etkili araçlardan

biri olduğu ilgili çalışmada ifade edilmiştir. Minimum sermaye yeterliliği ve alınabilecek riskler üzerine Kahane (1977) çalışmasında ise “ahlaki tehlike teorisi” adı altında bir görüş ifade edilmiştir. Basel uzlaşısı gündemde olmadan önce gerçekleştirilen çalışmada bankaların davranışlarına yanıt olarak minimum sermaye ihtiyacının zorunlu hale geldiği ifade edilmiştir. Ancak minimum sermaye yükümlülüğü ile risk azaltmak mümkün değildir. Bankaların varlık portföyü de optimal nitelikte olmadıkça toplam riskin azalması söz konusu olamaz.

Benzer şekilde Koehn ve Santomero (1980) çalışmasında da sermaye gereksiniminin bankaları risk alma faaliyetlerinden kısıtlamak için etkili bir önlem olmadığı ifade edilmiştir. Buna karşılık, Furlong ve Keeley (1989), Shrieves ve Dahl (1992) ve Goddard, vd. (2004), çalışmalarında minimum sermaye gereksinimlerini artırarak, bankaların maruz kalabilecekleri genel risk seviyesinin düşürülebileceği görüşü hâkimdir. Buna göre güçlü bankalar daha yüksek sermayeye sahip oldukları ve optimal varlık portföyleri oluşturarak yatırım yaptıkları için daha az riske maruz kalmaktadırlar.

Alanyazında, farklı ülkeler için sermaye yeterlilik oranları ve bankaların aldıkları risk arasındaki ilişkiyi ampirik olarak inceleyen farklı çalışmalar (Kahane, 1977; Shrieves ve Dahl, 1992; Altunbaş vd., 2007) bulunmaktadır. Bu çalışmalardan çıkan yaygın bir bulgu, banka sermaye düzeyi ile risk alma arasında anlamlı bir ilişki olduğudur. Ayrıca, sermaye yeterliliği, banka büyüklüğü, kârlılık ve faiz oranı da bankaların risk alma davranışlarının belirlenmesinde önemli değişkenlerdir. Diğer yandan banka sermayesi ve risk arasındaki ilişki hakkındaki mevcut alanyazın çoğunlukla Avrupa ve ABD'nin bankacılık sektörlerine odaklanmıştır. Gelişmekte olan ülkeler için sermaye yeterliliği ve bankaya özgü faktörler arasındaki ilişkiyi açıklayan çok sınırlı çalışma mevcuttur. Bunun nedenlerinden biri, Basel rehberlerinin geç kabulü ve bu ülkelerdeki veri sınırlamalarıdır. Çalışma konusunun sınırlı olduğu bir diğer alan ise SYR üzerinde potansiyel etkiye sahip olan makroekonomik risklerdir. Özellikle Pant ve Nidugala (2017) çalışmasında makroekonomik risklerin SYR üzerindeki etkisini inceleyen oldukça sınırlı çalışma olduğu da ifade edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, makroekonomik risk faktörlerinin doğrudan değil, dalgalanmalarının SYR üzerindeki etkisinin incelenmesidir. Bu doğrultuda, SYR üzerinde döviz, altın ve risk iştahı dalgalanmalarının anlamlı bir etkisinin olup olmadığı incelenmiştir.

Bu bağlamda çalışma beş kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda konuyla ilgili olarak Basel uzlaşısı ve sermaye yeterlilik rasyosunun tarihsel süreciyle ilgili bilgi verilmiş, koyula ilgili teorik saptamalar üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise konuyla ilgili alanyazında yer alan çeşitli çalışmalar özetlenmiştir. Üçüncü bölümde bu çalışmanın analizlerinde kullanılan verilerin nasıl ve nereden temin edildiği açıklanmış ve ilgili verilerin tarihsel gelişimleri ile yararlanılan analiz yöntemleri üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde analizler sonucu elde edilen bulgulara tartışılmış olup, son bölüm genel bir değerlendirmeden oluşmaktadır.

1. Literatür Taraması

Bankaların SYR düzeyi ile ilgili literatür gözden geçirildiğinde, aralarında GSYİH büyüme oranı, para arzı, reel efektif döviz kuru, enflasyon oranı, faiz oranı, altın ve petrol fiyatları gibi makroekonomik göstergelerin bankaların SYR düzeyine etkisini araştıran sınırlı sayıda çalışma olduğu ortaya çıkmıştır. Özellikle de, Türkiye için farklı makroekonomik faktörlerin SYR üzerindeki etkisini dikkate alan çok az çalışma bulunmaktadır. Konuyla ilgili tespit edilen boşluğu doldurmak bağlamında bu çalışmanın bir amacı da, Türkiye'deki önemli makroekonomik değişkenlerin bankaların SYR düzeyine olası etkilerine ışık tutmaktır. Bu çalışmanın esas aldığı analiz değişkenleri ile birebir olmasa da, mevcut literatür dâhilinde ulaşılabilen SYR ile makroekonomik göstergelerin ilişkisini yansıtan araştırma çalışmaları aşağıda özetlenmiştir.

Williams (1998: 219-229), 1987-1993 yılları arasında Avustralya’da yerleşik yabancı bankalara ait verilerini kullanarak ve zaman-serisi analizi yardımıyla gerçekleştirilen çalışmada, reel efektif döviz kurunun SYR’nun önemli bir belirleyicisi olduğunu tespit etmiştir. İlgili çalışmada döviz kuru, para arzı, siyasi istikrarsızlık ve yatırım getirisi gibi makroekonomik değişkenler ile SYR arasında negatif yönlü bir ilişki belirlenmiş, bu da reel döviz kurundaki artışın doğrudan yabancı yatırımını azalttığı ve dolayısıyla SYR’nu düşürdüğünün altı çizilmiştir.

Demirgüç-Kunt ve Detragiache (1998: 88-105), 1980-1994 yılları arasındaki dönem için aralarında Türkiye’nin de bulunduğu toplam 65 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerden elde edilen verilerin kullanıldığı regresyon analizleri sonucunda, yüksek reel faiz oranlarının borçluların geri ödeme kapasitesini olumsuz yönde etkileyebileceğini, bunun da birçok borçlunun ödemelerini geciktirmesi durumunda SYR’nu olumsuz etkileyebileceğini göstermiştir. Bu sebeple, reel faiz oranları ile SYR arasında negatif bir ilişki olduğu öngörülmüştür.

Ruckes (2004: 1078-1097) çalışmasında teorik olarak, kredi hacmi artışı ile SYR arasında negatif bir ilişki olduğu ileri sürülmüştür. Güçlü ekonomik büyüme dönemlerinde banka riskinin daha düşük olduğunu ve bankaların yasal sermayelerini azaltmalarına yol açtığını göz önünde tutarak, düşük büyüme dönemlerinde bir bankanın finansal riskini artırdığını ve dolayısıyla da bankaları yüksek sermaye oranını korumaya teşvik ettiğini belirtilmiştir.

Hortlund (2005: 24-31) çalışmasında, İsveç bankalarına ait 1871-2001 yılları arasındaki 130 yıllık döneme ait veriler yardımıyla gerçekleştirilen regresyon analizleri sonucunda, enflasyon oranlarının İsveç bankalarının sermayeleri üzerindeki etkisi test edilmiş ve enflasyonun bankaların yasal SYR ile ters orantılı ilerlediği gösterilmiştir.

Babihuga (2007: 6-18) çalışmasında, 1998-2005 yıllarına ait toplam 96 ülke için bankaların finansal sağlık göstergeleri ve makroekonomik göstergeler arasındaki ilişki panel veri analizi yardımıyla incelenmiş ve iş çevrimleri, bir dönem gecikmeli SYR, enflasyon oranı, GSYİH büyüme oranı ve reel efektif döviz kurunun SYR’nun önemli belirleyicileri olduğu saptanmıştır.

Asarkaya ve Özcan (2007: 100-108) çalışmasında, 2002-2006 yılları arasında Türkiye’deki bankalar için SYR belirleyicileri GMM yöntemi yardımıyla analiz edilmiştir. Çalışmanın bulguları, gecikmeli sermaye, portföy riski, ortalama sermaye seviyesi, GSYİH artışı ve özkaynak getirisinin SYR ile pozitif ilişkili olduğunu, fakat mevduat payının SYR’nu olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Akhter ve Daly (2009: 286-293) çalışmasında, Finansal Sağlık Göstergeleri (FSI) ile makroekonomik değişkenler arasındaki bağlantıyı incelenmiştir. 1998-2006 yılları arasında toplam 50 ülke verilerini kullanarak panel veri regresyonunun uygulandığı çalışmada, GSYİH artışının, enflasyonun ve reel efektif döviz kurunun bankanın SYR’nu olumsuz etkilediği bulunmuştur.

Ogege vd. (2012: 210-212) çalışmasında, 1980-2010 yılları arasındaki Nijerya ekonomisine ait veriler kullanılarak bankaların SYR ile makroekonomik göstergeler arasındaki bağlantı araştırılmıştır. Eşbütünleşme ve Hata düzeltme mekanizması kullanılarak, Nijerya bankalarında SYR’nun önemli belirleyicileri olarak para arzı, reel iç faiz oranı ve reel döviz kuru saptanmıştır. Çalışma sonucunda, para arzındaki ve doğrudan yabancı sermaye girişindeki artışın SYR üzerinde pozitif etkisini olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Öte yandan, siyasi belirsizliklerin, döviz kurunun ve enflasyondaki yükselişin SYR olumsuz yönde etkisinin bulunduğu belirlenmiştir.

Akhtar ve Ahmad (2016: 63-67) çalışmasında Pakistan’daki İslami bankalardaki iflas riskini belirlemek için 2007-2015 yılları arasında çeşitli bankalara özgü ve makroekonomik değişkenler OLS yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar, İslami bankacılık sisteminin varlık kalitesinin ödeme aczini önemli ölçüde etkilemediğini, oysa SYR ile etkileşimin varlık kalitesini önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır.

Deryol ve Yıldırım (2017) çalışmasında Türkiye’deki bankalarda, döviz kurlarındaki değişmelerin bankaların SYR üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar, sepet kurdaki yükselişin SYR üzerinde olumsuz etkisi bulunduğunu göstermiştir. Buna ek olarak, söz konusu bankaların risk ağırlıklı varlıklarının dâhilindeki döviz cinsinden olan varlıkların oransal yüksekliği sebebiyle döviz kurlarındaki artışın bu tip bir etki ortaya koyduğu belirtilmiştir.

Pant ve Nidugala (2017: 62-67) çalışmasında, 2007-2013 yılları arasındaki dönemde 65 Hindistan bankası ile ilgili olarak gerçekleştirilen dinamik panel veri analizi yardımıyla, bankaların SYR ile makroekonomik faktörler arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Çalışmada, ekonomik büyümedeki, enflasyondaki ve faiz oranlarındaki artışın SYR üzerindeki olumsuz etkisi tespit edilmekle birlikte, döviz kurundaki yükselişin olumlu etkisi de saptanmıştır.

Mili vd., (2017), 2000-2010 yılları arasındaki dönemde gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerde faal durumdaki 310 bankanın SYR üzerinde etkisi bulunan makroekonomik değişkenlerin araştırıldığı çalışmada elde edilen sonuçlara göre, GSMH artışının SYR üzerinde anlamlı ve olumlu, faiz oranlarının ise SYR üzerinde anlamlı ve olumsuz etkisi bulunduğu saptanırken, döviz kurlarının SYR üzerinde anlamlı bir etkisinin bulunmadığı belirlenmiştir.

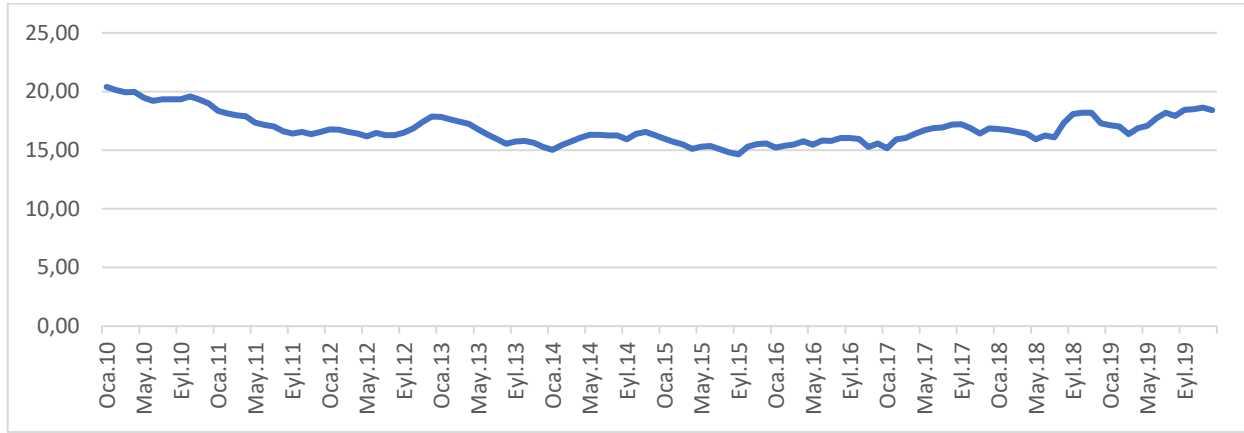
Akdağ vd. (2019), döviz kuru, faiz oranı, Türkiye jeopolitik risk endeksi, Avrupa ekonomik politika belirsizlik endeksi ve küresel risk iştahı endeksinin Türk bankacılık sektörü SYR üzerinde etkisini tespit etmek amacıyla Aralık 2002 - Nisan 2019 arasındaki döneme ait aylık veriler yardımıyla gerçekleştirilen Johansen eşbütünleşme analizi neticesinde değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğunu saptamıştır. Buna ek olarak, DOLS ve FMOLS analizleri çerçevesinde TL/ABD Dolar kurunun SYR’yi olumsuz yönde, faizlerin ise olumlu yönde etkilediği saptanmıştır.

2. Veri ve Yöntem

Bankaların sermaye yeterlilik rasyosu (SYR) üzerinde döviz, altın ve risk iştahı faktörlerindeki dalgalanmaların etkisinin incelendiği bu çalışmada Ocak 2010 – Aralık 2019 dönemi arası aylık verilerden yararlanılmıştır. Sermaye yeterlilik rasyosu verisi Türkiye bankalar Birliği (TBB) resmi web sitesinde (<http://www.tbb.org.tr>) ve Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurumu (BDDK) web sitesinde (<http://www.bddk.org.tr>) bulunmaktadır.

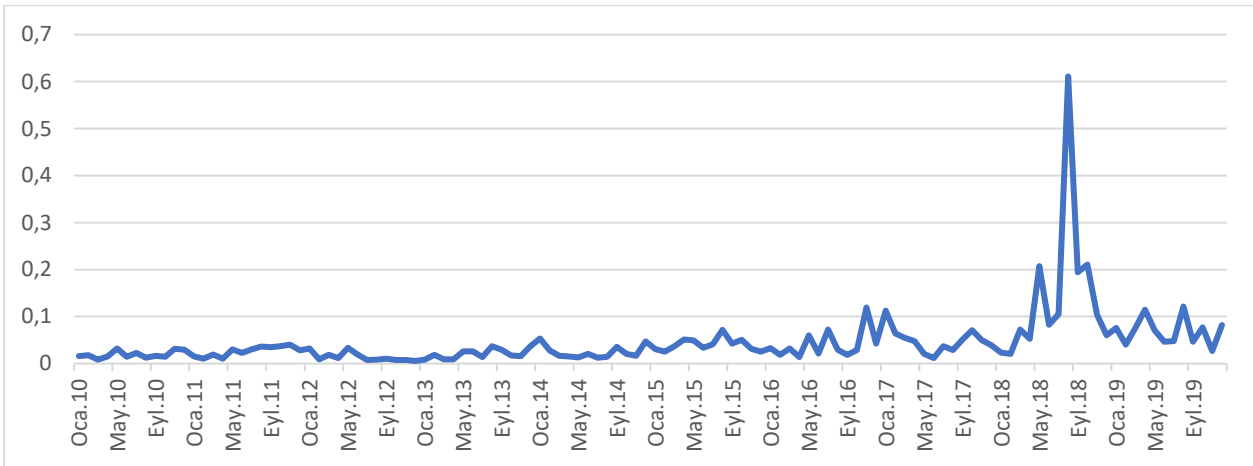
Ancak hesaplama metodolojileri aynı olsa da banka grupları açısından bankaların münferit olarak ağırlıklandırılmaları farklılık arz etmektedir. Bu doğrultuda yerli özel, kamu, yabancı tüm mevduat bankaları için hesaplanan sermaye yeterlilik rasyosu BDDK resmî web sitesinden temin edilmiştir. İlgili veri aylık olarak hesaplanmakta olup tüm mevduat bankaları için banka büyüklüklerine göre ağırlıklandırılmış ortalama şeklinde sunulmaktadır. Sermaye yeterlilik rasyosunun aylar itibarıyla gelişimi Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1: *Sermaye Yeterlilik Rasyosunun Gelişimi*

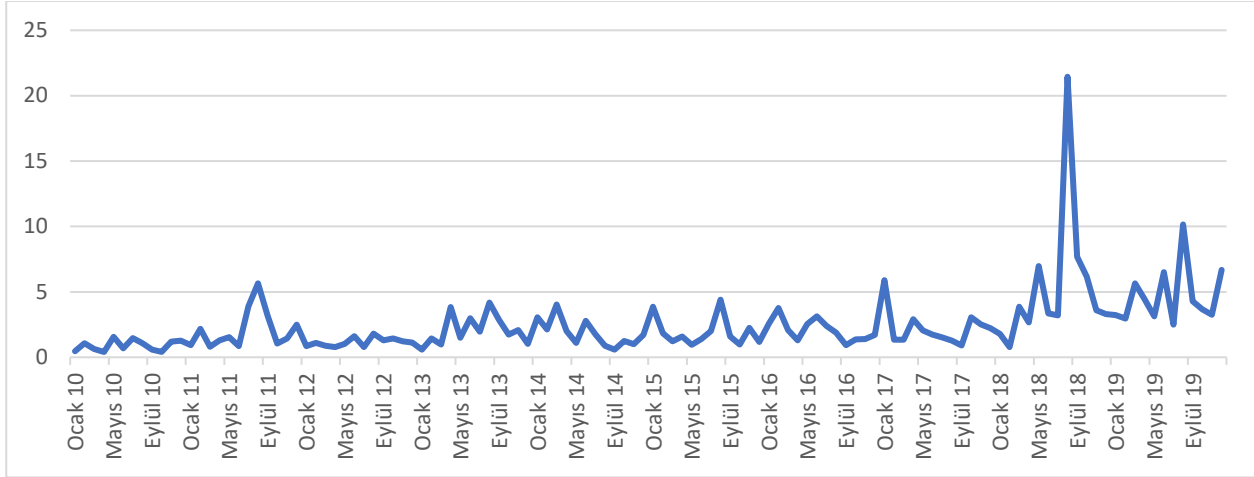
Şekil 1 incelendiğinde Temmuz 2015’den sonra bankaların bir süredir azalma eğiliminde olan sermaye yeterlilik rasyolarını arttırmaya başladığı görülmektedir. Çalışmanın analizleri dâhilinde döviz kuru olarak hesaplamalara dâhil edilen değişken ABD Doları alış kuru olup Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) web sitesinden (<http://www.tcmb.gov.tr>) günlük olarak temin edilmiştir. Günlük frekansta temin edilen dolar kurunun aylık dalgalanma göstergesi olarak her ay için standart sapması hesaplanmıştır. Hesaplanan Dolar kuru standart sapmasının aylar itibariyle gelişimi Şekil 2’de görülebilir.

Şekil 2: *Dolar Kuru Standart Sapmasının Gelişimi*

Şekil incelendiğinde Dolar kurunun Mayıs 2018’den sonra standart sapmasının çok fazla arttığı ancak Mart 2019 tarihinden itibaren azaldığı görülebilir. Analizlerde kullanılan bir diğer değişken olan altın verisi gram altın TL alış fiyatı olup ilgili veri farklı kaynaklarda farklı şekillerde bulunabilmektedir. Örneğin aylık dalgalanma hesabı için ihtiyaç duyulan günlük altın verileri bir yatırım veri web sitesi olan <http://www.investing.com>’da bulunabilmektedir. Ancak ilgili web sitesinde bulunan altın verileri Forex piyasalarına konu olan gram altın alış fiyatı olup başlangıç dönemi 2013’dür. Bu durum ise çalışma dâhilinde altın verisinin daha farklı web sitelerinden temin edilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu doğrultuda <https://www.tradingview.com> web sitesinden veri toplama (*Data Scrapping*) metodolojisiyle günlük gram altın verilerine ulaşılabilmektedir. İlgili verilerin güvenilir olup olmadığının incelenmesi için günlük frekanstaki veriler aylık frekansa dönüştürülmüş ve TCMB külçe altın satış fiyatı (TL/gr) ile aralarında %99’luk korelasyon olduğu tespit edilmiştir. Bu doğrultuda ilgili altın verisinin güvenilir olduğu varsayımıyla günlük altın fiyatlarının aylık standart sapmaları hesaplanmıştır. Hesaplanan altın fiyatı standart sapmaları Şekil 3’de inceleyebilir.

Şekil 3: Altın Fiyatı Standart Sapmasının Gelişimi

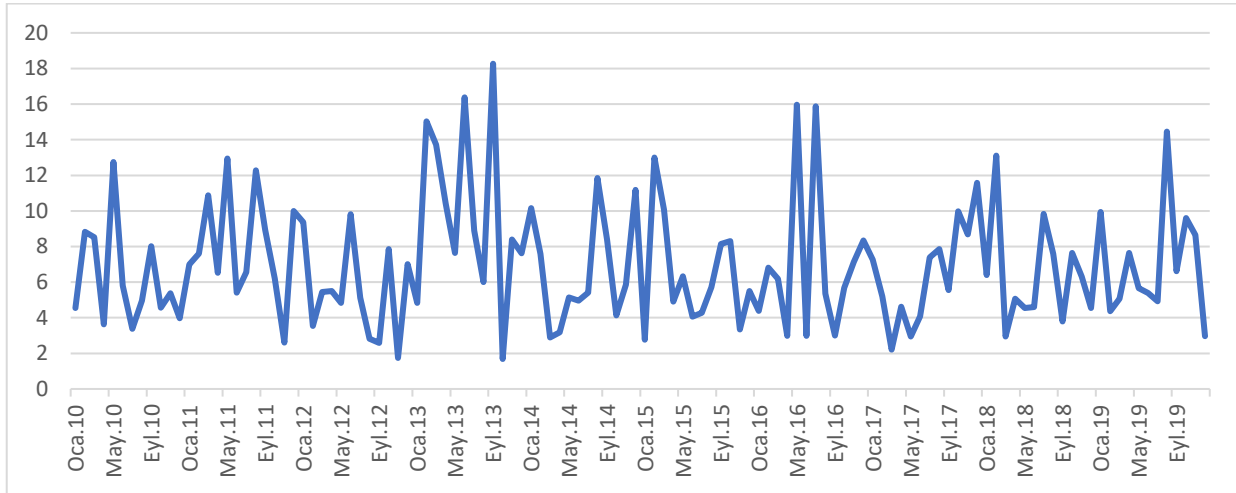

Şekil 3, Şekil 2 ile simetrik olarak altın fiyatlarındaki dalgalanmanın Mayıs 2018 tarihinden itibaren yükseldiğini ve Mart 2019 tarihi itibarıyla düştüğünü ancak düşüşe rağmen eski dalgalanma seviyesine ulaşılmadığını ortaya koymaktadır.

Analizlerde kullanılan bir diğer değişken olan risk iştahı ise 28 Kasım 2005 itibarıyla, geçmiş herhangi bir dönem içerisinde 5.000 TL. ve üstü hisse senedi portföy değerine haiz tüm yatırımcıların haftalık bazdaki portföy değişimlerinden hareketle hesaplanan bir endekstir. Söz konusu endeks, yatırımcıların her haftanın Cuma günü ellerinde bulunan hisse senedi ve hisse senedi şemsiye fonlarındaki toplam portföy değeri değişimlerinin BİST-100 değişimlerinden arındırılmış durumları göz önünde tutularak hesaplanır (Saraç vd., 2016).

Risk iştahı her haftaya ait son iş günü verileri üstünden hesaplanarak kamuoyuna ilan edilmektedir. Piyasalarda mevcut olan farklı algılara sahip çok çeşitli yatırımcı bulunması sebebiyle bütün yatırımcıları içerisine alabilecek genel risk iştahı endeksinin yanı sıra 6 farklı yatırımcı grubu için de ayrı ayrı endeks hesaplanmaktadır: “Yerli Yatırımcılar”, “Yabancı Yatırımcılar”, “Yerli Gerçek Kişiler”, “Yerli Tüzel Kişiler”, “Yerli Fonlar” ve “Nitelikli Yatırımcılar” (Kaynak: <http://www.mkk.com.tr>). Bu çalışma kapsamında tüm yatırımcı grubunu kapsayan risk iştahı verisi Merkezi Kayıt Kuruluşu’ndan (MKK) temin edilmiş ve ilgili verinin aylık olarak standart sapmaları hesaplanmıştır. Risk iştahı standart sapmasının aylık gelişimi Şekil 4’de görülebilir.

Şekil 4: Risk İştahı Standart Sapmasının Gelişimi

Şekil 4 incelendiğinde risk iştahı serisinin standart sapmasının oldukça yüksek olduğu ve aşırı oynak bir yapı sergilediği görülmektedir. Bankaların sermaye yeterlilik rasyosu üzerinde etkili olabilecek çok sayıda faktör bulunabilir. Bu çalışma kapsamında dikkate alınan değişkenler diğer çalışmalardan farklı olarak seviye şeklinde değil standart sapma (risk) hesaplanarak analizlere dâhil edilmiştir. Bu kapsamda döviz piyasalarının, altın piyasalarının ve sermaye piyasalarındaki yatırımcı davranışlarının riski bir arada ele alınarak bütün bu risklerin sermaye yeterlilik rasyosu üzerindeki etkileri ölçülmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle Dickey ve Fuller (1979 – 1981) çalışmalarıyla geliştirilen Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi ile ilgili testi tamamlar nitelikte olduğu kabul edilen Philips ve Perron (1988) (PP) birim kök testi uygulanmıştır. Daha sonrasında ise (4) no’lu model kalıbı dikkate alınarak regresyon analizi gerçekleştirilmesi planlanmıştır.

$$SYR = \alpha + \beta_1\sigma(\text{Dolar})_t + \beta_2\sigma(\text{Altın})_t + \beta_3\sigma(\text{Risk İştahı})_t + e_t \quad (4)$$

3. Analiz Bulguları

Seriler arasındaki farklılıkların aynı düzeye indirgenmesi için logaritmik fonksiyon kullanmak ekonometri uygulamalarında sıklıkla yapılan bir işlemdir. Ayrıca ilgili işlem sonucu veri dağılımı gözlenebilir ve ekonometrik analizler gerçekleştirilebilir. Ancak logaritmik düzeltmeler veri yapısını değiştireceği için tanımlayıcı istatistiklerde incelenmesi gereken seviyelerin ortadan kalkmasına yol açabilmektedir. Bu doğrultuda öncelikle SYR, $\sigma(\text{Dolar})$, $\sigma(\text{Altın})$, ve $\sigma(\text{Risk İştahı})$ serilerinin tanımlayıcı istatistiklerine Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

	SYR	$\sigma(\text{Dolar})$	$\sigma(\text{Altın})$	$\sigma(\text{Risk İştahı})$
Minimum	14,64	0,01	0,41	1,68
Maksimum	20,39	0,61	21,45	18,27
Ortalama	16,82	0,04	2,45	6,97
Std. Sap.	1,28	0,06	2,42	3,44
Gözlem Sayısı	120			

Tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde verilerin birbirlerinden çok farklı yapıda olduğu görülmektedir. Örneğin $\sigma(\text{Dolar})$ ortalamada oldukça düşüktür. Ayrıca $\sigma(\text{Dolar})$ serisinin standart sapması da düşüktür. $\sigma(\text{Altın})$ serisi ise minimum değerde 1’in altında değer alabilmektedir. SYR

ise diğer verilere kıyasla ortalamada daha yüksek olmasına rağmen $\sigma_{(Altın)}$, ve $\sigma_{(Risk\ İştahı)}$ serisine kıyasla daha düşük standart sapmaya sahiptir. Bu durumda tüm serileri kapsayacak ortak bir logaritmik düzeltme işlemi anlamsız sonuçlar çıkmasına yol açacaktır. Örneğin $\sigma_{(Dolar)}$ ve $\sigma_{(Altın)}$ serilerinin logaritması 1'in altında olduğu dönemler için negatif değer olacaktır. Ayrıca SYR'nin diğer serilere kıyasla oldukça yüksek olması regresyon ilişkilerinin net bir şekilde ortaya çıkmamasına neden olabilecektir.

Buna göre optimal bir düzeltme işlemi için SYR serisi ile $\sigma_{(Risk\ İştahı)}$ serilerinin logaritması alınmıştır. Ortalamada 1'in altında olan $\sigma_{(Dolar)}$ serisi ise mevcut haliyle analizlere dâhil edilirse potansiyel ilişkilerin ortaya çıkmaması söz konusu olabileceğinden eksponansiyel form (e^x) düzeltilmesi gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte $\sigma_{(Altın)}$ serisinin çeşitli dönemlerde 1'in altında olması logaritmik düzeltmeyi mümkün kılmamaktadır. Diğer yandan ilgili seri ortalaması 2,45 olup eksponansiyel form düzeltme gerçekleştirilmesi seri yapısını olduğundan çok daha yüksek hale getirebilecektir.

Bu noktadan hareketle $\sigma_{(Altın)}$ serisi için bir düzeltme işlemi gerçekleştirilmemiştir. Gerçekleştirilen logaritmik ve eksponansiyel düzeltme işlemi elde edilecek sonuçların değişken bazında karşılaştırma imkânını ortadan kaldırmaktadır. Diğer bir ifadeyle düzeltme işlemleri sonucunda dolar, altın ve risk iştahı dalgalanmasının sermaye yeterlilik rasyosu üzerindeki etkileri görülebilecektir ancak dolar, altın ve risk iştahı dalgalanması kendi içerisinde karşılaştırılamayacaktır. Düzeltme sonrası tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Düzeltme İşlemi Sonrasında Tanımlayıcı İstatistikler

	SYR	$\sigma_{(Dolar)}$	$\sigma_{(Altın)}$	$\sigma_{(Risk\ İştahı)}$
Minimum	1,17	1,01	0,41	0,23
Maksimum	1,31	1,84	21,45	1,26
Ortalama	1,22	1,05	2,45	0,79
Std. Sap.	0,03	0,08	2,42	0,22
Gözlem Sayısı	120			

İlk kez Frisch (1934) çalışmasıyla ortaya atılan çoklu doğrusal bağlantı (*multicollinearity*) kavramı bağımsız değişkenler arasında tam veya tama yakın doğrusal ilişkinin varlığı şeklinde ifade edilmektedir (Kennedy, 2003: 206). Klasik doğrusal zaman serisi modellerinin anlamlı bir şekilde tahmin edilebilmesi için bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantının olmaması gerekmektedir. Bağımsız değişkenler arasında 0,80 ve üzerindeki korelasyon dereceleri yüksek doğrusal bağlantı olarak sınıflandırılmaktadır. Bu çalışmada yer alan bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3: Bağımsız Değişkenler Arasındaki Korelasyon

	$\sigma_{(Dolar)}$	$\sigma_{(Altın)}$	$\sigma_{(Risk\ İştahı)}$
$\sigma_{(Dolar)}$	1		
$\sigma_{(Altın)}$	0,86	1	
$\sigma_{(Risk\ İştahı)}$	0,06	0,06	1

Bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon dolar ve altın arasında yüksek korelasyonun varlığına işaret etmektedir. Buna göre her iki değişkeni aynı anda modele dâhil etmek hatalı ve/veya yanlı sonuçlara neden olabilir. Dolayısıyla her iki değişkeni ayrı ayrı analizlere dâhil etmek metodolojik olarak daha uygun olacaktır.

Ekonometrik analizlerde çalışmaya dâhil edilen değişkenlerin düzey değerleri itibariyle durağan olup olmadığının incelenmesi öncü bir işlemdir. Durağan ve durağan olmayan zaman serileri tartışıldığında, sahte regresyon probleminden kaçınmak için, birim kökün varlığının test edilmesi gerekir (Asteriou & Hall, 2015: 473). Zaman serilerinin durağanlığının incelenmesinde farklı yöntemler mevcuttur. Bu çalışmada birbirini tamamlar nitelikte olan Genişletilmiş Dickey-Fuller ile Philips-Perron birim kök testleri uygulanmıştır.

Dickey ve Fuller (1979, 1981) çalışmalarında hata teriminin ortalamasının sıfır, normal dağılıma, sabit bir varyansa ve otokorelasyon içermeyen stokastik bir yapıya sahip olduğu başka bir ifadeyle hata teriminin beyaz gürültü olduğu kabul edilmektedir. Aynı varsayımlara dayanmayan PP testi ise Phillips ve Perron (1988) çalışmasıyla önerilmiş ve alternatif bir birim kök testi olarak standartlaşmıştır. Phillips ve Perron (1988) çalışmasında geliştirilen birim kök testi zayıf bağımlı ve benzer dağılmayan kalıntılara izin veren birleşik t- istatistik regresyonu ve EKK tahmin edicileri için asimptotik bir sonuç önermektedir. Gerçekleştirilen birim kök analizi sonuçları Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 4: Birim Kök Analizi Sonuçları

Değişkenler	ADF		PP	
	Sabitli	Sabitli ve Trendli	Sabitli	Sabitli ve Trendli
SYR	-2,72 (0,07)*	-1,82 (0,68)	-2,54 (0,10)	-1,95 (0,62)
Δ SYR	-8,92 (0,00)	-9,20 (0,00)	-8,88 (0,00)	-9,09 (0,00)
σ (Dolar)	-4,80 (0,00)	-8,42 (0,00)	-7,98 (0,00)	-8,66 (0,00)
σ (Altın)	-7,33 (0,00)	-8,76 (0,00)	-7,92 (0,00)	-8,93 (0,00)
σ (Risk İştahı)	-11,62 (0,00)	-11,59 (0,00)	-11,62 (0,00)	-11,58 (0,00)

Not: *Parantez içerisindeki değerler olasılık değerleridir. Gecikme olarak Schwarz Bilgi Kriteri kullanılmıştır.

Tablo 4 sonuçları bağımsız değişkenlerin durağan olduğunu ancak bağımlı değişken olan sermaye yeterlilik rasyosunun düzeyde birim kök içerdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, SYR için gerçekleştirilen fark alma işlemi sonrası birim kökün ortadan kalktığı yine Tablo 4’de görülmektedir. Buna göre Model 1 için ifade edilen bağımlı değişken fark alınarak modele dâhil edilmiş ve bağımsız değişkenlerin sermaye yeterlilik rasyosunun değişimi üzerindeki etkisi incelenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda Newey-West HAC değişen varyans tutarlı kovaryans Matrisi Tahmini ile gerçekleştirilen regresyon analizi sonuçları Tablo 5’de sunulmuştur.

Tablo 5: Regresyon Analizi Sonuçları

	ΔSYR		ΔSYR	
	Katsayı	t istatistiği	Katsayı	T istatistiği
c	-0,023 (0,031)*	-2,175	0,005 (0,065)	1,857
σ (Dolar)	0,030 (0,005)	2,813	-	-
σ (Altın)	-	-	0,0008 (0,140)	1,483
σ (Risk İştahı)	-0,009 (0,001)	-3,265	-0,009 (0,002)	-3,124
Tanı Testleri				
R^2	0,13		0,10	
F	8,860 (0,000)		-6,730 (0,001)	
Durbin - Watson	1,908		1,899	

Not: *Parantez içerisindeki değerler olasılık değerleridir. Durbin Watson D_L : 1,748 – D_U : 1,789'dur.

Tablo 5 sonuçları incelendiğinde dolar standart sapmasının sermaye yeterlilik rasyosunun değişimi üzerinde istatistiksel bakımdan pozitif ve anlamlı etkisinin mevcut olduğu risk iştahı standart sapmasının ise yine istatistiksel bakımdan negatif ve anlamlı etkisinin bulunduğu görülmektedir. Altın fiyatlarının standart sapmasının ise sermaye yeterlilik rasyosunun değişimi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisine rastlanmamıştır. Bu bağlamda bankaların dolar kuru dalgalanmalarına yönelik önlem olarak sermaye yeterliliklerini arttırdıkları ancak risk iştahı değişkenliğindeki artışlara yönelik önlem alamadıkları ve sermaye yeterlilik rasyosu değişiminin azaldığı ifade edilebilir.

4. Sonuç

Sermaye yeterlilik rasyosu bankalar için alınan risklerle ilgili olarak bulundurulması gereken asgari sermayeyi veya mevcut sermaye ile alınabilecek maksimum riski nitelendirmektedir. Basel uzlaşmaları çerçevesinde ortaya atılan öneriler doğrultusunda ilkin kredi riski ve piyasa riski olarak değerlendirilen söz konusu risklerin kapsamı yeni Basel önerilerinde genişletilmiş ve operasyonel riskler de sermaye yeterliliği hesaplanmasında dikkate alınmaya başlamıştır. Ayrıca dinamik bir süreç olarak nitelendirilebilecek Basel uzlaşmaları çerçevesinde risk hesaplamalarının içeriği de genişletilmiş ve düzenlenmiştir. Finansal kurumları güçlü, şeffaf ve denetlenebilir hale getirmeye çalışan Basel uzlaşmaları banka içi faktörlerle alınan riskler ve sermaye arasında bir ilişki kurmuş ve konuyla ilgili ampirik alanyazın bu yolda oluşturulmuştur. Hiç şüphesiz, bankaların risk alma davranışları piyasada yer alan çeşitli makroekonomik faktörlerin hareketliliğinden etkilenebilmektedir. Bu doğrultuda bu çalışmanın amacı sermaye yeterlilik rasyosu üzerinde döviz kuru, altın fiyatı ve risk iştahı dalgalanmalarının anlamlı bir etkisinin olup olmadığının tespit edilmesidir. Buna göre günlük verilerden yararlanılarak Ocak 2010 - Aralık 2019 dönemleri için TL/Dolar kuru, altın fiyatı ve risk iştahı verilerinin aylık standart sapmaları hesaplanmış ve bunların sermaye yeterlilik rasyosu üzerinde etkili olup olmadığı incelenmiştir. Gerçekleştirilen regresyon analizi sonucunda TL/Dolar kuru standart sapmasının sermaye yeterlilik rasyosu değişimi üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç, Pant ve Nigugala (2017) çalışmasında desteklenirken William (1998) ve Akhter ve Daly (2009) çalışmalarında döviz kurunun sermaye yeterlilik rasyosu üzerinde negatif etkileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sonuçlar arasındaki bu farklılığın uzun süredir döviz şokları yaşayan Türk

bankalarının ihtiyatlı davranarak döviz kurundaki olası değişiklikler karşısında risk azaltıcı ve sermaye yeterliklerini arttırıcı önlem alabilmeleriyle açıklanabilir.

Piyasa hareketliliği karşısında değişen yatırımcı davranışı olarak ifade edilebilen risk iştahı, yatırımcıların sermaye piyasası yatırım araçlarıyla ilgili proaktif tutumlarını sergilemektedir. Gerçekleştirilen analizler sonucunda risk iştahı standart sapmasının sermaye yeterlik rasyosu değişimini negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Buna göre bankaların değişen sermaye piyasası getirileri, dalgalanmaları ve yatırımcı davranışları konusunda sermaye yeterliliklerini düzeltici bir önlem alamadıklarını söylenebilir.

Analizler sonucunda elde edilen bir diğer bulgu altın piyasası standart sapmasının sermaye yeterlilik rasyosu değişimini etkilemediği yönündedir. Buna göre varlık kompozisyonları içerisinde sınırlı miktarda altın bulunduran bankaların sermaye yeterlilik rasyosu bağlamında doğrudan altın piyasası hareketliliğinden etkilenmedikleri söylenebilir. Ayrıca altın piyasası hareketliliğinin diğer makroekonomik faktörler üzerinden dolaylı olarak etkili olabileceği de düşünülmektedir. Altın ve döviz piyasasına ilişkin standart sapmalar arasında bu çalışmada %86 korelasyon tespit edilmiştir. Dolayısıyla bankaların döviz piyasası ve diğer piyasalar için aldıkları sermaye yeterlilik rasyosu düzeltici önlemlerin altın piyasası hareketliliğinin olası olumsuz etkilerinden koruduğu düşünülmektedir. Elde edilen sonuçlar bankalar açısından değerlendirildiğinde bankaların döviz kuru dalgalanmalarına karşı aldıkları önlemlerin başarılı ve yeterli olduğu ancak risk iştahı konusunda da daha fazla çalışma yapmaları gerektiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, bankacılık sektörüne yatırım planlaması içerisinde olan yatırımcıların döviz kuru dalgalanmasındaki artışa ve risk iştahının dalgalanmasındaki azalışa göre yatırım yapması önerilir. Elde edilen tüm katkıların yanında bu çalışmada sadece seçilmiş makroekonomik faktörler dikkate alınmış banka içi faktörler analizlere dâhil edilmemiştir. Aynı anda hem banka içi hem de makroekonomik faktörlerin bir arada değerlendirildiği edildiği analizler konuyla ilgili daha farklı bilgi sağlayabilir. Bu ise yeni çalışmaların konusunu oluşturacaktır.

Kaynakça

- Akdağ, S., İskenderoğlu, Ö., & Karadeniz, E. (2019) Sermaye yeterlilik rasyosu üzerinde etkili olan dışsal faktörler: Türkiye örneği. J. S. Oran & M. Uslan Polat (Ed.), 23. *Finans Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (ss. 622-632).
- Akhtar, S., & Ahmad, N. H. (2016). Assessing the effect of asset quality, income structure and macroeconomic factors on insolvency risk: an empirical study on islamic banking system of Pakistan. *Pakistan Journal of Social Sciences (PJSS)*, 36(1), 63-73.
- Akhtar, S., & Daly, K. (2009). Bank health in varying macroeconomic conditions: A panel study. *International Review of Financial Analysis*, 18(5), 285-293.
- Altunbaş, Y., Carbo, S., Gardener, E. P., & Molyneux, P. (2007). Examining the relationships between capital, risk and efficiency in European banking. *European Financial Management*, 13(1), 49-70.
- Asarkaya, Y., & Özcan, S. (2007). Determinants of capital structure in financial institutions: The case of Turkey. *Journal of BRSA Banking and Financial Markets*, 1(1), 91-109.
- Asteriou, D., & Hall, S. G. (2015). *Applied econometrics*. Macmillan International Higher Education.
- Babihuga, R. (2007). Macroeconomic and financial soundness indicators: An empirical investigation. (No. 7-115). *International Monetary Fund*, 1-34.

- Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurumu – BDDK. (2019). *Yerli, özel, kamu, yabancı tüm mevduat bankaları için hesaplanan sermaye yeterlilik rasyoları*. Erişim Adresi: https://www.bddk.org.tr/ContentBddk/dokuman/duyuru_0789_01.pdf. Erişim Tarihi: 23.05.2020.
- Benink, H., Danielsson, J., & Goodhart, C. (2009). *The future of banking regulation: the Basel II accord*. John Wiley & Sons.
- Bialas, M., & Solek, A. (2010). Evolution of capital adequacy ratio. *Economics & Sociology*, 3(2), 48.
- Demirgüç,-Kunt, A., & Detragiache, E. (1998). The determinants of banking crises in developing and developed countries. *IMF Staff Pap.*, 45 (1), 81–109.
- Deryol, A., & Yıldırım, Y. (2017). *Kur gelişmeleri ve sermaye yeterlilik oranı, TCMB merkezin güncesi blog*. Erişim Adresi: http://tcmbblog.org/wps/wcm/connect/blog/tr/main+menu/analizler/kur_gelismeleri_ve_sermaye_yeterlilik_orani, Erişim Tarihi: 05.05.2020.
- Dickey, D. A., & Fuller, W.A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time-series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427-431.
- Dickey, D. A., & Fuller, W.A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time-series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Frisch, R. (1934). *Statistical confluence analysis by means of complete regression systems*. Universitetets Økonomiske Institut, 5.
- Furlong, F. T., & Keeley, M. C. (1989). Capital regulation and bank risk-taking: A note. *Journal of Banking and Finance*, 13(6), 883-891.
- Goddard, J., Molyneux, P., & Wilson, J. O. (2004). The profitability of European banks: A cross-sectional and dynamic panel analysis. *The Manchester School*, 72(3), 363-381.
- Hortlund, P. (2005). *Do inflation and high taxes increase bank leverage?* Stockholm School of Economics, Stockholm (Working Paper Series in Economics and Finance, No 612). web sitesinden erişildi: <https://core.ac.uk/download/pdf/7088891.pdf>
- Jiménez-Martín, J. Á., McAleer, M., & Pérez-Amaral, T. (2009). The ten commandments for managing value at risk under the Basel II accord. *Journal of Economic Surveys*, 23(5), 850-855.
- Jones, D. (2000). Emerging problems with the Basel capital accord: Regulatory capital arbitrage and related issues. *Journal of Banking & Finance*, 24(1-2), 35-58.
- Kahane, Y. (1977). Capital adequacy and the regulation of financial intermediaries. *Journal of Banking and Finance*, 1(2), 207-218.
- Kennedy, P. A. (2003). *Guide to econometrics* (5th ed.). Cambridge: The MIT Press.
- Koehn, M., & Santomero, A.M. (1980). Regulation of bank capital and portfolio risk. *Journal of Finance*, 35(5), 1235-1244.
- Lee, C. C., & Hsieh, M. F. (2013). The impact of bank capital on profitability and risk in Asian banking. *Journal of International Money and Finance*, (32), 251 - 281.
- Merkezi Kayıt Kuruluşu-MKK .(2020). *Tüm yatırımcı gruplarını kapsayan risk iştahı verisi*. Erişim Adresi: <https://www.mkk.com.tr/risk-index>. Erişim Tarihi: 22.05.2020.

- Mili, M., Sahut, J. M., Trimeche, H., & Teulon, F. (2017). Determinants of the capital adequacy ratio of foreign banks' subsidiaries: the role of interbank market and regulation. *Research in International Business and Finance*, (42), 442-453.
- Ogege, S., Williams, H., & Emerah, A. (2012). An empirical analysis of capital adequacy in the banking sub-sector of the Nigerian economy. *International Journal of Economics and Finance*, 4(5), 208-215.
- Ortino, M. (2019). Thirty years after the Basel accord and ten after the financial crisis: the Basel committee on banking supervision and its place in international economic law. *Journal of International Economic Law*, 22(2), 159-161.
- Pant, A., & Nidugala, G. K. (2017). Macro determinants of car in Indian banking sector. *The Journal of Developing Areas*, 51(2), 59-70.
- Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time-series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Riaz, S., Liew, V. K. S., & Rahim, R. A. (2019). *Basel accords, bank capital and portfolio risk behavior*. Cambridge Scholars Publishing.
- Rossignolo, A. F. (2019). Basel iv a gloomy future for expected shortfall risk models: Evidence from the Mexican stock market. *Revista Mexicana de Economía y Finanzas Nueva Época REMEF*, 14, 559-582.
- Ruckes, M. (2004). Bank competition and credit standards. *Review of Financial Studies*, 17(4), 1073-1102.
- Saraç, T. B., İskenderoğlu, Ö., & Akdağ, S. (2016). Yerli ve yabancı yatırımcılara ait risk iştahlarının incelenmesi: Türkiye örneği. *Sosyoekonomi*, 24(30), 29-44.
- Shrieves, R. E., & Dahl, D. (1992). The relationship between risk and capital in commercial banks. *Journal of Banking & Finance*, 16(2), 439-457.
- Türkiye Bankalar Birliği – TBB. (2019). *Sermaye yeterlilik rasyosu verileri*. Erişim Adresi: https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/7598/Faaliyet_Raporu_2018-2019.pdf. Erişim Tarihi: 14.05.2020.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2019) *ABD doları günlük alış döviz kurları*. Erişim Adresi: <https://www.turkiye.gov.tr/doviz-kurlari> Erişim Tarihi: 15.05.2020.
- Williams, B. (1998). A pooled study of the profits and size of foreign banks in Australia. *Journal of Multinational Financial Management*, 8(2-3), 211-231.
- www.investing.com. Günlük gram altın fiyatları. Erişim Tarihi: 20.05.2020.
- www.tradingview.com. Günlük gram altın fiyatları. Erişim Tarihi: 20.05.2020.

Araştırma Makalesi / Research Article

**SUPERMAN KİMİ TEMSİL EDİYOR?:
SUPERMAN'DE KİMLİK, İDEOLOJİ VE CİNSİYET**

Murat GÖÇ¹

Öz

Günümüzde diğer süper kahramanların gölgesinde kalmış olsa da, Superman, süper kahraman hikâyelerinin ilk ve en önemli örneklerinden birisidir. Yüzyıla yaklaşan tarihi boyunca popülerliğini yalnızca Amerika Birleşik Devletleri'nde değil dünyanın farklı coğrafyalarında da sürdürmeyi başarmıştır. Kuşkusuz bu popülerliğin ve etkinin en önemli nedeni, Superman'ın Amerikan kimliğini, Amerikan toplumunu oluşturan dinamikleri ve yıllar içinde değişiklikler gösterse de temel saikleri aynı kalan ideolojik yapıları başarı ile temsil ediyor oluşudur. Superman, bir taraftan Amerikan uygarlığının kendini dayandırdığı Hristiyan mitolojisinin izlerini taşıırken, bir yandan da Amerikan ulusunu inşa eden değerlerin, bireyciliğin, uygarlığın, yerlici tepkilerin ve modernitenin yol açtığı şizofrenik kırılmanın temsilcisidir. Bu bağlamda, Superman Amerikan mitolojisinin vücuda gelmiş halidir, Amerikan halkının endişelerini, korkularını ve umutlarının net bir yansımasıdır. Superman, aynı zamanda, Amerikan erkeklik ideolojisinin ve bu ideolojinin yaşadığı krizlerin de temsilcisidir. Superman'ın temsil ettiği erkeklik yalnızca Amerika'da erkeklik olgusuna dair ipuçları vermekle kalmaz, Superman'ın düşmanı olan diğer erkeklerle olan ilişkisi, erkekler arası hiyerarşinin ve hegemonik mücadelenin inşasını da başarı ile yansıtır. Bu bağlamda, bu makale Superman'ın temsil ettiği değerlerin, ideolojilerin, toplumsal cinsiyet görünümünün temel unsurlarını, Amerikan toplumunun tarihsel ve toplumsal gelişimi ışığında okumayı hedeflemektedir. Böylesi bir eleştirel okumanın, Superman'ın savaş sonrası Amerikan kültüründe sayısı ve çeşitliliği artan süper kahraman hikâyelerinin de anlaşılmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Superman, Amerikan kültürü, kimlik, ideoloji, toplumsal cinsiyet

**WHO DOES SUPERMAN REPRESENT?: IDENTITY, IDEOLOGY, AND GENDER IN
SUPERMAN**

Abstract

Despite the overwhelming influence of superheroes today, Superman is still an archetypal blueprint and a pioneer of American superheroes in the 20th century. Superman has gained an immense popularity beyond the national borders of the US. The popularity of Superman profoundly relies on its success in representing American identity, ever-changing dynamics of American society and American ideology which remained almost unaltered. Moreover, Superman is marked with Judeo-Christian mythology that lies at the heart of American culture as well as American ideals such as individualism, civilization, nativism, and schizophrenic break-downs caused by American modernity. In this sense, Superman is an embodiment of American mythology that represents the concerns, fears and hopes of American people. Superman also offers a portrait of American manhood, masculine ideology in America, and crises of masculinity. Superman's masculinity depicts American manhood at its best and also Superman's conflicts his male archenemies evoke a discussion of the foundation of hegemonic masculinity and male hierarchy in America. In this regard, this paper aims to discuss the values, norms, ideologies of identity, power, and gender in light of the historical and social evolution of American society. It is considered to be of utmost importance that such a critical reading of Superman as the national emblem of American people will allow an understanding of other superheroes in a broader perspective in postwar America.

Keywords: Superman, American culture, identity, ideology, gender

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID 0000-0002-4299-1776
murat.goc@cbu.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 14.08.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Amerikan kültürünü ve Amerikalı kimliğini inşa eden nitelikleri tüm yönleri ile yansıtabilen, Amerikan toplumunun değerlerini başarı ile yansıtan en önemli kahraman figürlerinden birisi de Superman'dir. Amerikan kültürünün ve Amerikalılık tanımının tüm yönleri ile incelenebileceği bir ikon, ulusal bir sembol ve ilkörneksel bir Mesih temsilidir. Superman, doğuştan gelen yeteneklerini içinde yaşadığı toplumun iyiliği ve Amerikan ideallerinin ayakta kalması için kullanır. Ancak her ne kadar dünyayı kötülükten ve suçtan korumak için insanüstü güçlerini kullanıyor olsa da, Superman temelde bir romans kahramanıdır (Bahlmann, 2016: 5) ve kültürel bir ikon olarak Amerikan toplumunu oluşturan farklı topluluk ve kültürlerin dinsel ve mitolojik kahramanlarından çok da farklı değildir. Kendisinden önce var olan diğer kahraman figürleri gibi Superman de öncelikle tarihsel ve toplumsal koşulların bir ürünüdür. Bu nedenle, farklı tarihsel ve toplumsal sınırları aşarak kültürel bir fenomen haline gelen Superman mitinin nasıl bir ihtiyaçtan doğduğunu ve hangi sebeplerle Amerikan toplumu tarafından kabul gördüğünü anlamak, Amerikan popüler kültürünün ve toplumsal yapısının hangi koşullarda oluştuğunu ve ne tür dönüşümlerden geçtiğini kavramak açısından önemlidir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, Superman dünya dışından gelen ya da insanüstü güçlere sahip olan ilk çizgi roman kahramanı değildi ve doğrusu yayınlandığı ilk yıllarda diğer süper kahramanlar arasında çok da dikkat çekmemişti. H.G. Wells ve Jules Verne gibi Avrupalı bilimkurgu yazarlarının felsefe ile bilimi buluşturduğu hikâyelerinin ve romanlarının ilgi çekmesi üzerine, önce Avrupa'da sonra da Amerika'da uzaydan gelen tehditkâr yaratıklar ya da insanüstü güçlerle donatılmış süper kahramanların yer aldığı bilimkurgu maceraları ile aşk hikâyelerini ile birleştiren ucuz romanlar, dergiler ve daha sonra çizgi romanlar popüler kültürün önemli bir parçası haline gelmişlerdi. Geniş halk kitlelerine ulaşarak ulusal bir karakter kazanan Amerikan medyası, çizgi romanlar ve ucuz macera romanlarda yaratılan popüler kahramanlar ile Amerikan halkının bilinen dünyanın sınırlarına dair artan merakını ve eğlence ihtiyacını karşılamışlardı. Çoğunlukla gençler tarafından ilgi gören süper kahraman hikâyeleri, bazıları tarafından; hızla nüfusu artan, salgın hastalıklar ve yoksulluğun getirdiği ölümün sıradanlaştığı ve her geçen gün sayılarına yenileri eklenen göçmenler yüzünden tam bir karmaşa ve bilinmezlik dolu bir yaşamdan kaçış fırsatı olarak algılanmıştır. Bu kaçış öyküleri her ne kadar bilimsel terminoloji ve öngörülerini içerse de, nostaljik bir geri dönüş isteği üzerine kuruluydu ve okuyucusuna dünyanın daha anlaşılabilir ve güvenli olduğu ve bireylerin yaşamlarından ve geleceklerinden endişe etmeden huzur içinde yaşayabildikleri bir dünya sunmaktaydı. Modernleşmenin getirdiği kimlik kırılması ve toplumsal karmaşa kendi kurtarıcılarını üretmiş ve gerçek dünyanın acımasızlığı ve şiddeti karşısında umudun ve kurtuluşun vaat edildiği kahramanlık hikâyelerini ortaya çıkarmıştır.

Superman karakteri ilk olarak 1933 yılında Jerry Siegel ve Joe Schuster isminde iki genç çizgi roman yazarı tarafından yaratıldı. Siegel tarafından yayımlanan Science Fiction #3 isimli bilimkurgu fanzininde yer alan "The Reign of Superman" başlıklı hikâyede, Superman telepatik güçleri olan ve dünyayı ele geçirmeyi hedefleyen kötü bir karakter olarak resmedilmişti. Siegel ve Schuster'in bu ilk Superman hikâyesi okuyucuya yeteneklerini toplum değerlerini ve bütünlüğünü ortadan kaldırmak için kullanan halk düşmanı bir Frankenstein hikâyesi sunar. Bu hikâyeye göre, Ernest Smalley isimli bir bilimadamı yapacağı bilimsel bir deney için hiçbir varlığı ve amacı olmayan Bill Dunn isimli sıradan bir adamı seçer ve deney sonrasında ona telepatik yetenekler verir. Gücünün ihtişamı ile gözleri kamaşan Dunn ilk olarak kendi yaratıcısını, Smalley'i, öldürür ancak gücünün geçici olduğunun farkına varamaz ve başladığı yere çılgın bilimadamının onu bulduğu ekmek kuyruğuna geri döner (Tye, 2012: 16). Bu noktada, Siegel ve Schuster'in süper insan kavramını algılayışı ve yansıması oldukça dikkat çekicidir zira insanüstü güçlere sahip kahramanın kötücüllüğü bilimin güvenilmez ve kontrol edilemez gücünden kaynaklanır. Superman'in ortaya çıkışı sıradan ve çaresiz şehir insanını bile

çirkin ve hastalıklı bir görünüme sahip bir canavara döndürebilecek bu gücün yıkıcılığına dair bir uyarı olarak algılanmalıdır. Ancak, süper güçlere sahip kötücül bir kahraman beklenen ticari başarıyı yakalayamaz ve Siegel ve Schuster bu ilk hikâyeyi neredeyse tamamen değiştirerek karakteri ve olay örgüsünü bugün bildiğimiz hikâyeye uyarlar (Telotte, 2001: 72).

Ancak, süper güçlere sahip kötücül bir kahraman beklenen ticari başarıyı yakalayamaz ve Siegel ve Schuster bu ilk hikâyeyi neredeyse tamamen değiştirerek karakteri ve olay örgüsünü bugün bildiğimiz hikâyeye uyarlar (Telotte, 2001: 72).

Superman karakterinin bu yeni hali yok olmak üzere olan bir gezegenden yollanan ve Amerikalı bir çiftçi aile tarafından büyütülen insanüstü yeteneklere sahip ve yeteneklerini insanları korumak için kullanan bir kahramanın hikâyesini anlatır. Sıradan insanların arasında kimliğini gizleyerek yaşayan ve süper güçlerini ancak mecbur kaldığında yakınlarına zarar gelmemesi için kullanan bu üstün insan karakteri Siegel ve Schuster'in aklındaki *übermensch* karakterinin ne kadar değiştiğini ortaya koymaktadır. Siegel ve Schuster, çirkin ve hastalıklı bir görünüme sahip ilk Superman'in yerine, Robin Hood gibi kahramanlık filmleri ile ünlü olmuş bir Hollywood yıldızı olan Douglas Fairbanks'ı model alan kaslı ve genç görümlü bir süper kahraman yaratırlar. Superman'in günlük hayatta sıradan insanlarla birlikte olabilmek için büründüğü içine kapanık ve beceriksiz gazeteci karakteri Clark Kent'i yaratırken de canlandırdığı sakar ve iş bilmez karakterler ile ünlenmiş komedyen Harold Lloyd'u örnek almışlardı. Siegel ve Schuster toplumun tüm kesimlerine hitap edebilecek popüler bir kahraman yaratabilmek için zamanın ruhuna uygun birçok öğeyi bir araya getirmiş ve Amerikalı kimliğinin çok yönlülüğü ve zenginliğini yansıtacak bir kahraman modeli ortaya koymuşlardır. Örneğin Clark Kent ismi ünlü aktörler Clark Gable ve Kent Taylor'un isimlerinin birleştirilmesinden oluşmuştur. Clark Kent'in yaşadığı kentin ismi Fritz Lang'ın Metropolis isimli filminden, çalıştığı gazetenin ismi olan *Daily Planet* ise zamanın ünlü gazetesi *Daily Star*'dan alınmıştır. Superman'in dar ve parlak kıyafetleri başka bir çizgi roman kahramanı Flash Gordon'dan, pelerini 19. yüzyıl gotik öykülerinin gizemli kahramanlarından esinlenilmiştir (Scivally, 2007: 76-77). Superman'in sahip olduğu güçler ve yaşam öyküsü ise efsanevi karakterler Samson ve Herkül'ü anımsatmaktadır.

Siegel ve Schuster, popüler kültürün tanınmış sembollerini ve Amerikan değerlerini ve kültürel artalanını temel alan bir karakter ve olay örgüsü ile kurdukları yeni Superman karakterini 1938 yılında bir çizgi hikâyeye bandı olarak *Action Comics* isimli dergide yayınlamayı başarırlar. 1939 yılında ise Superman tek başına bir çizgi roman dergisi olarak basılır. Bu serinin tanınırlığı ve ticari başarısı arttıkça, Superman daha profesyonel ve kalabalık bir ekip tarafından hazırlanmaya başlar ve bunun sonucu olarak karakterler sayıca ve içerik olarak daha da gelişir. Başlarda insanüstü yetenekleri sınırlı olan Superman'in yeteneklerine yenileri eklenir ve görünüşü daha erkeksi ve kaslı bir hale gelir. Buna paralel olarak da kıyafetlerindeki hatlar ve renkler daha belirgin ve keskin hatlı olarak çizilir. 1945 yılında Superman'in gençlik dönemlerini anlatan Superboy ilk kez çizilir ve 1949 yılında ayrı bir macera olarak basılmaya başlanır (Robb, 2014: 122). 1954 yılında yan karakterlerden Jimmy Olsen için ve 1958 yılında Superman'in kız arkadaşı Lois Lane için bağımsız maceralar basılır. En parlak çağlarını 1950'li ve 1960'lı yıllarda yaşayan Superman çizgi romanları 1970'li yıllara doğru popülerliğini yitirir. Ancak hiçbir Superman 1978 yılında gösterime giren ve Superman'i Christopher Reeve'in canlandırdığı film kadar ses getirmemiştir. Zorlukları aşan, ölümü hiçe sayan ve eşitsizlik, adaletsizlik ve kötülüğe karşı koyan kahramanların hikâyelerini anlatan filmlerin başarılı bir örneği olan *Superman* filmi, 1970'lerin cesareti kırılmış ve politik ve ekonomik sıkıntılarla baskı altına alınmış Amerikan halkının ihtiyaç duyduğu kurtarıcıyı ortaya çıkarmıştır. Filmin maddi olmasa da kültürel başarısı Superman efsanesinin popülerliğini canlandırır ve bu sebeple 1980, 1983 ve 1987'de birer devam filmi çekilir. 1990'lı yıllar boyunca da yeni çizgi diziler ve televizyon dizileri ile varlığını sürdüren Superman efsanesi 2000'li yıllarda Clark Kent'in ilk gençliğini anlatan *Smallville* dizisi, *Superman Returns* (2006), *Man of Steel* (2013), ve *Batman vs*

Superman: Dawn of Justice (2016) filmleri ile popülerliğini sürdürür. Popüler kültürün farklı alanlarındaki tüm bu ürünlerin yanı sıra, ticari ürünler, reklamlar, kültürel, edebi, müzikal ve hatta politik göndermelerle Superman Amerikan ulusunun en önemli ikonlarından birisi, ulusal bir kahraman ve kültürel bir referans noktası haline gelmiştir.

1. Superman ve Amerikan Kimliği

Superman'ın Amerikan kültürü için bu kadar önemli ve değerli bir kültürel gösterge olmasının ardındaki etkeni anlamak için Siegel ve Schuster'in pazarlama zekâlarının ötesinde, Amerikan kimliğini oluşturan toplumsal ve ideolojik mekanizmaların Superman karakterinin oluşum ve gelişim sürecindeki etkilerini tartışmak gerekmektedir. Amerikan kimliğinin sürekli dönüşüm ve değişime vurgu yapan doğası, sıradan insanın değerlerini öne çıkaran bireycilik ile toplumsal adanmışlık arasında sıkışmışlığı ve parçalılık Superman hikâyelerinin temelini oluşturur. Öte yandan, Superman kendisinden önce yaratılmış birçok kahramanlık hikâyesinin şablonlarını tekrarlamış ve en başarılı örneklerini bir araya getirmiştir.

Diğer tüm süper kahraman öyküleri gibi Superman öyküleri ve karakterleri de gotik romansları ve kahramanlık öykülerini örnek alarak kurgulanmıştır. Temelinde bilinmeyene dair merak, korku ve bilinen gerçek dünyaya dair hayal kırıklıkları üzerine kurulu gotik hikâyeler farklı zaman ve coğrafyalarda masallar, halk öyküleri, efsaneler ve dinsel metinler şeklinde varlığını sürdürmüştür. Gotik romansların rüyalar ve hayaller ile içli dışlı hali her şeyin kusursuz ve huzur dolu olduğu kurgusal bir geçmişe özlem hissini kuvvetli bir şekilde yansıtır (Frye, 2000: 99). Gotik türünün temel kurgusu ve ana karakterleri; geçmişte kalmış hayali bir altın çağa yönelik özlemler, algılar ve hayal kırıklıkları ile yeni kurulmakta olan bir dünyaya dair bilinmezliğin ve öngörülemez bir geleceğin getirmiş olduğu belirsizliklerin yaratmış olduğu gerilimde kendine yer bulur (Waugh, 1988: 170). Gotiğin kurgusal yapısı bireyi içinde yaşadığı topluma ve toplumsal değerlere yabancılaştırarak hızlı ve önü alınamayan toplumsal değişikliklerin yarattığı güvensizlik, şüphe ve korkularını ortadan kaldıracak bir rahatlama ve katarsis duygusu oluşturur (Oskay, 1982: 15). Gotik edebiyatın ortaya koyduğu sıradışı olaylar ve doğüstü güçler, korku ve şiddet, kötünün iyiyi tehdit etmesi ve düzenin altüst olması, temel olarak Aydınlanmacı felsefenin getirdiği akılcılığın ve bilimsel düşüncenin sıradan insan gözünde iflası ve Avrupa ve Amerika'da birbiri ardına yaşanan kanlı savaşlar ve iktidar mücadelesinin getirdiği hayal kırıklığı ile bağlantılı görünmektedir (Karl, 1974: 236). Zira birçok gelişmenin ve yeniliğin birbiri ardına insanlığın hizmetine sunulduğu, akılcı düşüncenin ve bilimsel ilerlemeye dair olan inancın kurumsal dinin yerini aldığı 19. yüzyıl, aynı zamanda Püriten etik ve kapitalist anlayışın yeni bir endüstriyel şehir kültürü yarattığı bir dönemdir. Ekonomi ve din alanındaki köklü değişimler doğal olarak gereği sürekli bir değişimi, dönüşümü ve yenilenmeyi zorunlu kılıyordu. Bu değişimlere paralel olarak da, burjuva romansı eski değerleri ve eski çağlara ait kahramanlık hikâyelerini karikatürize etmiş ve modern çağın ürettiği yeni aristokrasinin—şehirli burjuva sınıfının—kolaylıkla tüketeceği ucuz macera ve aşk romanları haline getirmiştir. Burjuva romansından farklı olarak, gotik ve fantastik romans bu dönüşüm sürecini içselleştirmek ve başkalaştırmak yerine geleneksel ve modern arasındaki bu çatışmayı sorgulamış ve giderek etkisini yitiren eski çağın değerleri ile yalnızca muğlaklık ve güvensizlik vaat edebilen yeni çağın çatışmasını merkezine almıştır.

Gotik edebiyat, genel olarak, insanoğlunun anlama ve tanımlama arzusunu, korkularını, ölümden ve bilinmeyenden duyulan korkuyu, bedensel hazların yıkıcılığını ele alır ve olağanüstünün, sıradışının ve bilinmenin sınırlarını zorlayarak en temel insani sorunun yanıtını arar. Varoluşsal endişelerin peşinde bilinmeyen sınırlarında dolaşan gotik kahramanlar iki farklı kutup arasında sıkışıp kalırlar ve dünyanın onlara sunduğu gerçekliği reddederek kendi gerçekliklerini ve değerlerini yaratırlar (Punter, 1980: 408). Bu şizofren bölünme sonucunda kahraman toplumdan soyutlanır ve içinde yaşadığı kültüre ve insanlarına yabancılaşır; inandığı ve uğruna mücadele

ettiği gerçeklik ile toplumun gerçekliğini bir araya getirme çabası içinde kaybolur. Bu bakış açısı ile gotik, Amerikan modernleşmesinin sessizleştirdiği farklı etnik ve kültürel kökene sahip göçmen yığınlarının korkularını ve beklentilerini seslendirmesine aracı olmuştur. Gotik öykülerinin temel ögesi olan ölüm ve yeniden doğuş temaları, Amerikan ulusunu oluşturan farklı kültürlerden milyonlarca insanın geçmişini ve beraberinde getirdikleri kültürlerini toprağa gömdükleri ve sürekli değişim ve ilerleme saplantısı ile köksüzleşen ve sınırları muğlaklaşan bu yeni kültürde yeniden doğdukları eşsiz bir deneyimi simgelemektedir. Püriten inanç toplumundan aydınlanmacı pragmatizme, çoğunluğu çiftçi ve avcılardan oluşan kâşiflerin çağından şehirli işçi sınıfına geçişin yol açtığı toplumsal krizler; Charles Brockden Brown, Edgar Allan Poe ve Washington Irving gibi yazarların eserlerinde modern yaşam ile inanç ve geleneksel değerler arasında sıkışmış kahramanların yer aldığı gotik edebiyatı Amerikan kurguculuğunun ve öykücülüğünün temelinde yerleştirmiştir.

Öte yandan, yüzyıl dönümünün Amerikası, endüstriyel gelişmişliğin, gökdelenlerin, yaygın bir ulaşım ve ticaret ağının, görece zenginliğin ve refahın gölgesinde kültürel çürümenin, göçmenlere ve siyahlara karşı açık ve kanıksanmış ırkçılığın ve büyük bir ekonomik krize doğru giden tüketim çılgınlığının Amerikası idi. Entelektüeller, yazarlar ve sanatçılar bu “kurak ülke”den kaçmak için Avrupa ülkelerini seçerken, çoğunluğu genç, eğitimsiz ve gelecekte umudu olmayan geniş kitleler için kaçış ancak alternatif dünyalar, hayranlık uyandırıcı icatlar ve güzel kadınları kurtaran yakışıklı süper kahramanların hikâyeleri ile mümkündü (Telotte, 2001: 72). Tanrı inancı ve toplumsal bağlılık üzerine kurulmuş tarım toplumundan ilerlemeye, gelişmeye ve bireyin yeteneklerine vurgu yapan aydınlanmacı bireyciliğe dönüşümün yarattığı kültürel ve toplumsal gerilim nasıl gotik edebiyatı yarattı ise, Amerikan rüyasının çöküşü, bilime ve ilerlemeye olan inancın yerini şüpheye ve hayal kırıklığına bırakışı ve geleceğe yönelik ümitsizliğin belirlediği kültürel ortam da 19. yüzyıl romansının ve gotik edebiyatının kahramanlarına yeniden ihtiyaç duymuş ve Buck Rogers (1929), Superman (1933) Batman (1939), ve Flash Gordon (1934) gibi süper kahramanları yaratmıştır (Trushell, 2004: 150). Bu noktadan bakıldığında, Superman'in ortaya çıkışı ve geniş kitleler tarafından benimsenmesi aslında bir toplumsal bunalım halini, güvenli ve huzur dolu bir geçmiş hayali ile belirsizliklerle dolu bir gelecek arasındaki kırılmayı ve geleceğe dönük nostaljik bir kurtuluş umudunu yansıtmaktadır. Superman ve diğer süper kahraman hikâyeleri, klasik gotik kahramanları örneğinde olduğu gibi, bir çözümden ziyade bir sorunun temsilidir ve süper kahramanların asıl alt etmeleri gereken düşman azılı suçlular ya da çılgın bilim insanları değil, bölünmüş kişilikleri ve gittikçe büyüyen varoluş korkularıdır.

Özellikle modernitenin getirdiği bireysel ve toplumsal kimlik krizleri, toplumsal kahramanlara duyulan ihtiyacı ve verilen önemi daha da belirgin bir şekilde ortaya koymuştur. Popüler kültür kahramanları, özellikle de süper kahraman hikâyeleri, bir yönleri ile modernitenin ve endüstriyel toplumun bireyi mekanikleştiren ve tektipleştiren baskıcı egemenliğine karşı bireyin gücünü ve yapabileceklerini hatırlatarak bir başkaldırı ve direniş olanağı sağlar (Regalado, 2015: 4). Bu bağlamda, süper kahramanların iktidarın ve toplumsal baskının karşısında, ezilenin ve azınlıkta kalarak dışlananların yanında yer almaları ve böylelikle toplumsal bilinçaltının sığınma ve kaçış noktaları olmaları beklenir. Bireyi, makineleşmiş üretim sürecinin bir parçası olarak gören, inancı ve sezgiyi yoksayıp, ahlaki doğruluğu bilim ve akıl ile özdeşleştiren modernitenin karşısında doğanın açıklanamaz gücünü ve bireyin Tanrısal iyiliğini savunan modern zaman kahramanları (en çok da süper kahramanlar), toplumsal bilinçaltında yer etmiş modern öncesi insan ilişkilerindeki basitliğe kaçış arzusunu yansıtır.

Ancak, beri yandan, kahramanlar ve kahramanlık hikâyeleri de modernite ile birlikte köklü bir değişikliğe uğramıştır. Toplumsal bilinçaltının kendi dinamikleri içinde özgün değerler ve kavramsallaştırmalarla kurguladığı ve bu sebeple her kültürün ve inanın kendince bir şeyler kattığı kahramanlık hikâyeleri ve kahramanların yerini; kültürel bir özü aktarmanın çok

uzağında, medyanın ticari kaygılarını yansıtan ve toplumsal iktidarla uzlaşma arayışında kahramanların maceraları almıştı. Modern dönem popüler halk kahramanları, yerel ve özgün olanın aksine, standartlaşmış, kendini tekrar eden ve bağlamından koparılıp yeniden üretilebilen ticari ürünlerdi. Bu bağlamda, sadece belirli bir coğrafyaya, topluluğa ya da cemaate ait bir kültürün değerlerini, inanışlarını ve kabullerini değil, birçok (ve bazen de birbiri ile çelişen) kültürün bir arada harmanlandığı ve kültürel simgelerin asıl anlamlarından bağımsız olarak yeniden üretildiği kozmopolit bir karmaşıklıkta temsil etmekteydi. Çoğu zaman güçsüzün yanında ve iktidara karşı direnen, doğanın ve doğaya ait güçlerin koruyucusu olan geleneksel halk kahramanları modernitenin akılçılık, iktidarın merkezileşmesi ve kimliklerin tektipleşmesi yönündeki kapsamlı baskısı karşısında mağlup olmuş ve inanca ve sağduyuya karşı bilimin ve toplumsal düzenin, bireyin özgürlüğüne karşı iktidarın tahakkümcü mutlaklığının ve yerel ve özgün kültürel kimliklerin karşısında etnik, dinsel ve kültürel azınlıklara karşı hoşgörü ve anlayıştan yoksun süper kahramanlara yerini bırakmışlardır (Hoppenstand, 1992: 279). Amerikan popüler kültürünün farklı örnekleri, marjinalize edilen ve dışlanan etnik, cinsel ve dini azınlıklara ait kahramanlara da yer verir ve bu kahramanları sıradan orta sınıf beyaz Amerikalının değerlerini koruyacak ve yüceltecek şekilde kurgular. Bu dönem, aynı zamanda Amerikan devletinin etnik ve kültürel farklılıkları bir “potada eriterek” Amerikalılaştırma politikasını bir ulus devlet kimliği politikası olarak benimsediği dönemlerdir. Bu nedenle, Amerikan modernitesinin kahraman figürleri, kökenleri ne olursa olsun, Amerikan yönetici sınıfının çerçevesini belirlediği Amerikan kimliğini, değerler sistemini ve bu sisteme yönelik aidiyeti mutlaklaştıran bir devlet aygıtı ve teknolojik ve ekonomik üstünlüğe dayalı Amerikan ilerlemeciliğinin yılmaz savunucularıdır. Yine aynı nedenle, Amerikan süper kahramanlık hikâyelerinde uzun bir dönem etnik karakterler, kadın kahramanlar, eşcinseller, siyahlar, farklı bedensel özelliklere sahip olanlar ya hiç yer almamış ya da kötülüğü temsil eden ucubeler olarak temsil edilmişlerdir ve aynı potada eritilmişlerdir (Smith, 2001: 147).

2. Superman ve İdeoloji

Superman, temsil ettiği ideolojinin kristalleşmiş bir örneği olarak bireyciliği savunur ve bireyin hakları için mücadele eder. Ancak bu bireycilik, toplum kurallarına ve toplumun kutsal saydığı değerlere başkaldıran özgürlükçü bir bireycilik değil, aksine toplumsal tanınmanın ve bireysel özgürlüğün ancak düzenin korunması ve sahip olunan bireysel güçleri feda etmesi ölçüsünde mümkün olacağına inanan Püriten bireyciliğidir. Her bireyin ahlaki bir sorumlulukla yüklendiği toplumsal kurallar, öz disiplin ve kontrol üzerine kurulu Püriten felsefe, dini kurtuluş için yeterli tek gücün bireyin içinde olduğuna ve bireyin kaderini edimlerinin ve Tanrı vergisi yeteneklerinin belirleyeceğine vurgu yapmaktaydı (Shain, 1994: 25). Her bireyin kendisine verilen yetenekleri geliştirmesi ve kapasitesi doğrultusunda en iyisini yapması, Püriten toplumsal sözleşmesinin temelini oluşturur ve doğal olarak “daha az yetenekliler” ile “daha çok yetenekliler” arasında hiyerarşik bir toplumsal yapı oluşturur. Görünüşte eşitlikçi ve bireyin değerini, yetenekleri ölçüsünde topluma yaptığı katkı ile ölçen bu yeni hiyerarşik yapı, dini ya da yönetsel mutlakiyetler üzerinden işleyen önceki hiyerarşik sistemlerin aksine neredeyse tamamen mülkiyet ve maddeci kazanımlar üzerine kurulmuştur. “Amerikan rüyası” tam da bu sebeple cezbedicidir çünkü dini ya da aristokratik iktidarların sömürsü altında hiçbir kazanım elde edemeyeceğinin bilincinde olan sıradan birey için maddi kazanım üzerine kurulu liberal bir kuralsızlık sistemi, bedeli ne olursa olsun, kendi ayakları üzerinde durabileceği ve bir birey olarak var olabileceği yegâne sistemdir. Bu bağlamda, farklı kültürel ve dini geçmişlerden gelmiş olsalar bile, Amerikan ulusunu oluşturan göçmenler topluluğu “kişisel gelişim” ve “ilerleme” üzerine kurulu ekonomik ve toplumsal yapıyı kolaylıkla içselleştirmişlerdir. Böylece, Püriten toplumsal iktidar ahlaki katılığını burjuva sınıfının bireysel yaratı ve ilerleme düşüncesi ile birleştirmiş; kendi içinde çelişkili gibi görünen ama aslında birbirini tamamlayan özgürlük ve adanmışlık ideallerini Amerikan toplumunun inşasında hayata geçirmiştir.

St. John de Crevecoeur, çok bilinen *Amerikalı Bir Çiftçiden Mektuplar* isimli eserinde Amerikalının her türlü baskıdan zulümden uzak, eski dünyanın kötülüklerinden uzak, yepyeni fikirlerle dolu sıradan bir insan olduğunu ve Amerikalıyı özel yapanın bu sıradanlık ve özgürlük fikri olduğunu belirtir (Crevecoeur, 1999: 10). Gerçekten de, başlangıcından bugüne Amerikan toplumu sıradan insanın krallığıdır, iyilik ve doğruluk sıradan insanın değerleri ile örtüşür. Bu sıradan, basit ama alabildiğine özgür insanın karşısındaki tek engel; eski dünyaya ait seçkinlik alışkanlıklarının ve kilise, aristokrasi ve zengin toprak sahiplerinin yönlendirdiği baskıcı toplumsal kurumların geri dönüşüdür.

Bu bağlamda, Superman'in varlığı ve korumaya çalıştığı değerler de bu basitlik ve özgürlük saplantısı üzerine kuruludur. Toplumsal yapı içinde dikine bir ilerlemeyi ve devrimciliği savunan modern bireyciliğin aksine, Superman'in ilerlemeciliği yatay bir ilerlemeciliktir ve bireyin gelişimini ve toplumsal yapı içinde özgürleşmesini değil, belirli sınırlar içinde değişimini ve tektipleşmesini esas alır. Superman, görünüşü ve yaşamı ile okuyucuya sıradan ve mütevazı bir Amerikalı portresi sunar. Ufak bir Amerikan kasabasında kendi halinde bir çiftçi aile tarafından geleneksel değerlere bağlı olarak yetiştirilmiştir ve bu sebeple Superman Amerikan kültürünün ayrılmaz bir parçası olan çalışma ahlakını ve toplumsal sorumluluk duygusunu her şeyin önünde tutar (Tye, 2012: 117). Sahip olduğu "Tanrı vergisi" süper güçleri kullanarak kendisine çıkar sağlamak yerine, sıradan insanlar gibi ve sıradan insanlar için çalışmayı seçmiştir. Hiçbir zaman çok gösterişli olmayan giysileri içinde Clark Kent, 1930'lar Amerika'sında kendisine sunulan fırsatları değerlendirerek toplumsal hiyerarşinin bir üst basamağına çıkmayı hedefleyen ve bu uğurda çilekeş bir gayreti sonradan kazanacaklarının karşılığında ödediği ufak bir bedel olarak gören her insan kadar Amerikalıdır. Püriten kurucuların izinde ilerleyen her iyi Amerikalı gibi, içinde bulunduğu toplumsal ve ekonomik koşulları sorgulamak yerine bu koşullara uyum sağlayarak toplumsal feragat ile edineceği kişisel kurtuluşunun peşindedir. Bu açıdan bakıldığında, Superman'in bayraktarlığını yaptığı Amerikan bireyciliği bireyin gerçek sınırlarını keşfi ve kendi varoluş koşullarını yaratmasından ziyade içine kapanmış ve toplumsal kurumları ve sınıfsal yapıları yeniden üreten ve destekleyen uysal bir bireyciliktir (Gordon, 2017: 57-58). Amerikan bireyciliği, Püriten bir çilecilikle, sıradanlığa ve sıradan insanın içindeki tanrısal gücün keşfine yoğunlaşmıştır. Az ile yetinen ve gücünü ve sınırlarını toplumun onun için çizdiği şekli ile kabul eden sıradan Amerikalıyı yansıtır. Zamanın ve mekânın donduğu bu sakin kasaba hayatı, bir yandan pastoral bir nostalji hissini beslerken, diğer yandan da, ve daha da önemlisi, Amerikan kasaba hayatının ikiyüzlü muhafazakârlığını ve tektipleştirici önyargılarını pekiştirmektedir. Bu nedenle, Superman, sahip olduğu tüm güçlere ve yapabileceklerinin nerede ise sınırı olmamasına rağmen, gerçekte kim olduğunu öğrenmek ya da güçlerinin sınırını keşfetmek için ait olduğu toplumu terk etmez; tam tersine gençliğini alçakgönüllü bir çiftçi ailesinin tek oğlu olarak geçirmeyi tercih eder. Biraz büyüdüğünde yaşadığı yere göre nispeten daha büyük bir şehre taşınır ve sıradan bir gazete muhabiri olarak yaşamını sürdürmeye çalışır.

Özellikle ilk dönem çizgi roman maceralarında, daha çok yerel suçlular, açgözlü işadamları ve politikacılar ile sahip olduğu bilginin gücü ile büyülenmiş ve "yoldan çıkmış" bilim insanlarına karşı mücadele eder ve bir anlamda sahip olduğu süper güçleri şehir polislerinin hizmetinde heba eder. Sahip olduğu yeteneklere kıyasla son derece basit kalan bu hizmetlerinin karşılığında hiçbir mükâfat beklemez ve tüm dünyasını çalıştığı gazetede sahip olacağı mütevazı kariyeri etrafında kurar. Superman, asla kendi varoluşunu ve kendisine toplum tarafından yüklenen kahraman rolünü sorgulamaz, güçlerinin neredeyse tanrısal doğasını reddetmeyi hiç düşünmez ve bunu sorgulayan düşmanlarını alt ederek bir yerde içindeki sesi de susturmuş olur. Bu yönü ile Superman'in bireyciliği, sıradanlığı ve basitliği yüceltir; sınırlayıcı ve uzlaşmacıdır. Dahası, Superman de, diğer Amerikan süper kahramanları gibi, zamanın hiç ilerlemediği bir toplumda, sürekli bir şimdiki zamanı yaşar ve bu şimdiki zaman kültürünün hiç değişmeyecekmiş gibi görünen değerlerini ve iktidar yapısını pekiştirir. Umberto Eco, ilerlemeci çizgisel zaman

kavramının yerine, zamanın belirsiz bir anında sıkışıp kaldığı şimdiki zaman evreninin çizgi roman kültürünün doğasında yer aldığını düşünür. Eco'ya göre, çizgi romanlarda karakterlerin ve kahramanların belleği neredeyse hiç yoktur ve o sayıdaki macerada olanlarla sınırlıdır (Eco, 2004: 149). Kahramanın ya da diğer bireylerin kişisel yaşamlarına dair çok az bilgimiz vardır ve düğün, cenaze ya da kişisel yaşamda değişiklik yaratacak diğer olaylara pek yer verilmez. Bu sebeple, çizgi romanlardaki süper kahramanlar, aslında kişisel veya toplumsal anlamda kayda değer hiçbir değişimin ilerlemenin yaşanmadığı bir Amerikan küçük kasabasına sıkışıp kalmışlardır (Dace, 2007: 100-101).

Beri yandan, Superman'ın en büyük düşmanı olan Lex Luthor karakteri, Amerikan toplumunun kolektif bilinçaltında simgeleştirdiği kötünün temsili açısından son derece önemli bir malzeme sunar bize. Lex Luthor, Superman'ın temsil ettiği basit kırsal yaşam tarzının karşısında karmaşık şehir hayatını ve kapitalizmin gücünü temsil eder. Luthor gücünü, aynı Hıristiyan mitolojisindeki şeytan gibi, herhangi bir amaca bağlı olmayan saf kötülükten alır. Superman'ın tanrısal sezgilerle yönlendirilen ahlaki pusulasının karşısında, Luthor ahlaksız ve şiddet dolu hedeflerine emrinde çalışan bilim insanları ve gücü ve parası ile etkisi altına aldığı politikacılar sayesinde ulaşır. Luthor, kendisinde topladığı bu şeytani özellikler ve kontrolü altındaki insanlar ile birlikte, Büyük Bunalım sonrası Amerikanın üstüne çökmüş çok başlı ejderhadır ve toplumun refahı ve mutluluğu ancak bu canavarın yok edilmesi ile sağlanabilecektir (Miles, 2018: 59).

Bir kavram olarak, entelektüel karşıtlığı bilime, eğitime ve eğitilmiş kişilere yönelik düşmanlığa varacak bir güvensizlik ve inançsızlık hissi ifade eder ve Amerikan muhafazakârlığının temel direğidir. Entelektüel karşıtlığının temelinde, Amerikan toplumunun sürekli değişen, akışkan ve karşıtlıklarla dolu yapısının yarattığı tedirginlik ve güvensizlik hissi vardır. Amerika'nın nispeten eski göçmenleri, yeni gelenlerin dini inanışları ve değerleri ile var olan yapıyı değiştirmeye ve Amerikanın asıl değerlerini çürüterek Amerikan toplumunun bütüncül yapısını bozmaya çalıştıklarına inanmışlardır (Hofstadter, 1962: 177). Entelektüel karşıtlarının önemli bir savı, yönetici seçkinlere ve seçkin aydınlara karşı sıradan insanların haklarını ve eşitliği savunduklarıdır. Bu öngörüye göre entelektüeller; saf inanç ve kaderciliğe karşı bilimsel pozitivist tavrı, halkın iradesine ve seçimine karşı seçkinlerin ve egemenlerin yönetimini ve geleneksel orta sınıf ahlakının yerine cinselliğin ve cinsel rollerin daha esnek algılanışını savunur.

Superman, bilimsel totaliterliğin ve endüstriyel kapitalizmin yozlaştırmaya çalıştığı Amerikan değerlerini yeniden inşa etmek ve savunmak için Amerikan entelektüel karşıtlığının önemli bir iddiası olan eşitlikçilik ve halk demokrasisi idealleri için mücadele eder (Upton, 2014: 18). Avrupa'da feodal aristokrasinin ve baskıcı kilisenin zulmünden kaçarak kimsenin inançları ve görüşlerinden dolayı baskı altında yaşamayacağı eşitlikçi bir toplum hayalini paylaşan kurucu babaların bu ideali Amerikan halkının ortak bilinçaltına yerleşmiş ve Amerikan halkına göre Avrupa kıtası ve kültürü ile Amerika arasındaki en derin ayrılığın temelini oluşturmuştur. Bu sebeple, Amerikan romantik şiirinden gotik romanlara, halk efsanelerinden politik söylemlere kadar her yerde yaşlı kıta, baskının, otoritenin ve toplum adına bireyin haklarının yok sayıldığı seçkin bir yönetim anlayışının temsilcisi iken, yeni kıta özgürlüğün, fırsat eşitliğinin ve bireyciliğin dünya üzerindeki neredeyse tek savunucusu olarak görülmüştür. Bu noktadan bakıldığında, Superman'ın Amerikalılaştırma ve Amerikan değerlerini koruma mücadelesi aynı zamanda bu değerleri ve idealleri tehdit eden (çoğu Avrupa ve Asya kökenli) düşmanlara karşı verilmiş politik bir mücadeledir (Darowski, 2012: 86). Nitekim Superman'ın ilk ciddi düşmanları dünya barışını ve Amerikan halkının huzurunu tehdit eden Nazilerdi. İkinci Dünya Savaşı sonrası ise soğuk savaşın da etkisi ile Sovyet komünizmini simgeleyen baskıcı liderler ve onların robotlaşmış askerleri Superman'ın karşısına çıktı. İkinci Dünya Savaşı sonrası Amerikan bilim kurgu filmlerinde sıkça rastlanan ve çoğu kimse tarafından kızıl korkusu ile özdeşleştirilen yabancı/uzaylı (alien) tehdidi Superman maceralarında da kendine yer bulmuş, Superman dünya

dışından gelen ve Amerikan halkının güvenliğini tehdit eden “dış düşmanları ve onların ülke içindeki yardımcılarını” yok etmek için mücadele etmiştir (Upton, 2014: 17).

Bu açıdan bakıldığında, Superman, McCarthy Amerikası'nın koruyucusu ve teminatıdır, uğruna mücadele ettiği değerleri ve idealleri bir an bile sorgulamadan, neredeyse insanüstü bir çaba ve adanmışlıkla hareket eden Superman, Amerikan yaşam tarzına ihanet ettiğini düşündüğü herkesi yakalayıp otoriteye teslim eder. Bu nedenle de, Superman Amerikan halkını ve bu halkın özgürlüğünün teminatı olan eşitlik ideallerini korumak uğruna halkın değil otoritenin koruyucusu durumuna düşer. Bu durum, çelişkili gibi görünse de, Amerikan tarzı özgürlüğün ve bireyciliğin de ipuçlarını vermektedir. Daha önce de söylendiği gibi, Amerika'nın (bir ülkeden çok önceleri bir ideal olarak) inşasından beri, kurucu seçkin sınıf, Amerikan değerleri ve ideallerini tanımlarken Amerika'nın dışlanmış ve ötekileştirilmiş azınlıklarını toplumu tehdit eden ve ortadan kaldırılması gereken tehlikeler olarak tanımlamıştır. Salem'deki cadı avından, Anne Hutchinson gibi sürgünlerden, Wounded Knee katliamından Hay Market faciası sonrası sınır dışı edilen sosyalist göçmenlere ve Scottsboro davasından McCarthy mahkemelerine kadar uzanan bir çizgide Amerikanın ötekileştirilmiş azınlıkları, Amerikalının ve Amerikanın değerlerinin ne olmaması gerektiğini kitlelere göstermede önemli bir rol oynamışlardır. Superman, işte Amerikalıyı ve Amerikalı olmayanı ayıran bu kalın çizginin bekçiliğini yapmış ve Amerikan ideallerinin düşmanlarına karşı politik ve ideolojik bir mücadelenin aracı olmuştur. Amerikan bireyciliği ve bireysel özgürlük söylemi ile karşılaştırıldığında, en temel özellikler olan kimlikten ve geçmişten yoksun bu robot orduları ya da dünya dışı tehditler, bazen de çılgın bir bilim insanının iktidarını yaygınlaştırmak için yaptığı çalışmaların ve deneylerin sonucunda da ortaya çıkabilmektedir. Sahip oldukları bilginin gücü ile kendinden geçmiş ve tanrısallık iddiası ile yeni Frankenstein'lar yaratmak için deneyler yapan bu bilim insanları çoğunlukla etnik azınlık gruplarındandır. Şeytani kibirleri ve hırsları onları Tanrının yolundan ve ahlakından uzaklaştırmış ve saf ve nedensiz kötülüğün simgesi haline getirmiştir. Bu sebeple, amaçlarına ulaşmak için her yolu denerler; onları toplumsal hayata bağlayacak hiçbir ahlaki ya da toplumsal değer yoktur (Darowski, 2012: 105). Superman'in neredeyse bir saplantı haline gelmiş bir yere ait olma ve toplumsal kabullenme çabasının aksine (Arnaudo, 2013: 67), yalnız geçirdikleri yaşamlarında aile ya da yakınlarından hiç bahsedilmez, çoğu zaman bir şekilde zorla alıkoydukları “hafif” kadınlarla birlikte görülürler veya cinsel sapkınlıkları olduğu ima edilir. Superman'in temsil ettiği güçlü Hıristiyan erkek figürüne karşın görünüşleri kadın ile erkek arasında bir muğlaklık çizgisindedir, genellikle hastalıklı veya yaşlıdırlar ve erkeklikle özdeşleştirilmiş cesaret, yiğitlik, dürüstlük ve onur gibi değerlerden yoksundurlar.

Bu bağlamda, böylesi bir popülist söylem ve yabancı düşmanlığı üzerine kurulmuş; sıradan insanın, Amerikan kırsal yaşamının ve değerlerinin yüceltildiği yerlilik hareketinin Amerikan muhafazakarlığının önemli unsurlarından birisi olduğu söylenebilir. Superman sahip oldukları gücü ve iktidarı kendi çıkarları için kullanan yozlaşmış yöneticilere ve çılgın bilim insanlarına karşı her ne koşulda olursa olsun mücadele etmiştir. Toplumsal yapının belirleyicisi olan egemen sınıfın önemli aktörleri haline gelen bu kişiler Amerikan toplumunun içine sızmış göçmenler ya da Amerikan değerlerini ve yaşam tarzını yıkmaya çalışan “halk düşmanlarıdır”. Bu bağlamda Amerikan halkının yabancılara ve yabancı fikirlere karşı duyduğu tedirginlik hissini kullanan Superman'in yaratıcıları, okuyucuya sık sık Superman'in de aslında bir göçmen olduğunu (İngilizce'de alien kelimesinin hem uzaylı hem de yabancı/göçmen anlamına geldiğini hatırlamak gerekir) ama var gücü ile bu toplumun parçası olmak üzere kendi varlığını ve köklerini Amerikan potasında eritmeye çalıştığını hatırlatırlar (Engle, 1992: 338). Bu durumda, asıl olan, tüm diğer Amerikalılar için de olduğu gibi, Amerika'da doğmak ve bu ülkenin “yerlisi” olmak değil, tüm değerleri ve toplumsal yapıları ile bu toplumun bir parçası olmak ve Amerikalılaştırılmaktır.

Ancak modern şehir hayatı ve şehirli kimliği söz konusu olduğunda, yerlilik ve Amerikalılaşmak deneyimlerini anlamlandırmak ve tartışmak daha da zor bir hale gelmektedir. Şehir hayatı toplumsal ilişkilerin sınıf temelinde oluştuğu yeni bir deneyimdir. Bu sebeple, şehirsiz mekânların üretimi ve biçimlenmesi ancak bu süreçte oluşan sınıfsal yapıların çözümlenmesi ile anlaşılabilir görünmektedir. Bireyin mekân ve şehir ile ilişkisi, onun gerçeklik algısını ve toplumsal değerlerini belirler (Merrifield, 2000: 172). Amerikan şehirleri, Puritan öncülerin, İrlandalı serserilerin, Fransız aristokratların ve Macar köylülerin yarım yamalak hatırlanmış anılarından oluşur ve bu sebeple Amerikan şehir kültürünün özünde uyumsuzluk ve parçalara bölünmüşlük vardır (Campbell ve Kean, 1997: 162). Böylesi bir uyumsuzluk ve bölünmüşlük kültürü içinde, Amerikan kahramanları için şehir bir sınanma ve meydan okuma yeridir ve kahraman şehir yaşamının bir parçası olmayı bilinçli olarak reddeder. Örneğin, Superman'in bildiğimiz anlamda bir evi hiç olmamıştır ve Metropolis kentindeki apartman dairesini neredeyse hiç görmeyiz. Superman için şehir yaşamı modernliğin getirdiği kaotik kötücüllüğün merkezi ve koruyucusudur ve çoğu zaman yüksek binalarla örülmüş labirente benzeyen sokaklardan ibarettir. Superman'in güçlerinin kıyaslandığı kurşun, tren ve gökdelen sadece rastgele seçilmiş güç ve şiddet sembelleri değil aynı zamanda 20. yüzyıl başlarında sanayileşen ve şehirleşen Amerikan toplumunun da ilerici ruhunun kültürel göstergeleridir (Regalado, 2005: 84). Yüksek binaların üstünden atlayan, trenleri durdurabilen, arabaları kolaylıkla kaldırıp bir kenara atabilen, binaları ve köprüleri yerle bir eden, devasa makineleri bir yumruk ile paramparça edebilen Superman, bir anlamda modern şehirlerin bireyi önemsiz sayan mimari kurgusu ve endüstrileşmiş ve mekanikleşmiş şehir yaşamının, bireyin yaşadığı ve çalıştığı mekânlar üzerindeki mahkûm edici etkisine karşı sıradan bireyin isyanını dile getirmektedir. Clark Kent'in kasabalı saflığı şehrin yarattığı kötülükle mücadele etmekte yetersiz kalır ve ancak Superman'in fiziksel gücü ve doğüstü yetenekleri ile alt edilebilir.

Superman, aynen geleneksel Amerikan kahramanları gibi, huzuru şehir yaşamından uzakta vahşi doğanın içinde bulur ve kendini yalnız ve güçsüz hissettiğinde, önemli kararların arefesinde ya da onu güçsüz düşüren yaralarını iyileştirmek istediğinde Kuzey Kutbu'nda kurduğu Fortress of Solitude'a—İnziva Kalesi—sığınır. Ancak sınırlı sayıda insanın olağanüstü durumlarda girebildiği bu inziva mekânı, insanın ancak doğa ile bütünleştiğinde ve doğaya sığındığında özgürleşebileceğinin ve kendine dair yanıtları bulabileceğinin altını çizen Amerikan romantiklerinin idealleştirdiği münzevi yaşamın izlerini taşır. Bu haliyle, Superman şehir yaşamının ürettiği yeni değerler sistemine uyum sağlamakla ve kendi kimliğini ve değerlerini korumaya çalışmak arasında sıkışıp kalmış yeni Amerikalıyı temsil eder. Yüzyıl dönümünün Amerikasına akın eden milyonlarca göçmenin yaşadığı bu ikilik, bireyin sadece endüstriyel kentlerin dayattığı yaşamın kimliksizliği ve tek tipliği ile değil, kendi benliği ve değerleri ile de çatışmasına sebep olur. Modern birey, bu sebeple bu çatışmanın temelinde yatan yeni şehir kültürünün hem üreticisi hem de kurbanıdır ve kendi kahramanlarını da bu çelişkiyi yansıtabilecek şekilde biçimlendirirler. Modern zaman kahramanlarının çift kişilikli olması ve mücadelelerinin temelinde bu kişilik çatışmasını aşmaya çalışması son derece anlamlıdır. Zira modern şehir insanı tam anlamı ile bütüncül bir kimliğe sahip değildir, farklı zamanlarda ve mekânlarda birbirinden farklı ve çoğu zaman birbiri ile çelişen rolleri canlandırmak zorundadır. Bu sebeple kişilik bölünmesi modern kimlik örüntüsünün temel özelliğidir ve modern kimlik kurguları çoğunlukla da şehrin kendisi gibi, farklı kültürel değerleri ve anlayışları bir araya getiren ancak bu birliktelikten yepyeni anlamlar yaratan bir kolajdan ibarettir (McNamara, 2005: 17). Bu durumda, şehir gibi şehirlinin kimliği de inşa halindedir ve değişir. Bu akışkanlık ve sürekli değişim hali görünürde bireyi özgürleştirir ve toplumsal baskı mekanizmalarından kurtarıyor gibi görünse de, nihayetinde bireyin aidiyet ve anlam dünyasını yerle bir eder ve bireyi kimliksizleştirir.

3. Superman ve Toplumsal Cinsiyet

Superman karakterini oluşturan kültürel dinamikleri ve iktidar örüntülerini kavramak için Superman'i ve diğer karakterleri biçimlendiren toplumsal cinsiyet algılamalarını da mercek altına almak gerekmektedir. Bu bağlamda, bir erkeklik ikonu olarak Superman'in incelenmesi yalnızca Amerikan kültüründeki erkeklere dair kavramsallaştırmaların ve algılamaların değil, Amerika'da hakim olan beyaz Protestan erkeklik anlayışının kendisini konumlandığı cinsel, etnik ve kültürel karşıtlıkların da anlaşılmasına olanak sağlar. Erkekliğin tarihi, erkekliğin bedensel ve duygusal ihtiyaçlarının sınırlanması ve aklın ve iktidarın erkek eli ile öncelikle erkekler üzerinde hakim kılınmasının tarihidir. Egemen sınıflar, erkek bedenini ve bedeninin görünürlüğünü biçimlendirerek, erkek bedeni üzerinden kültürel bir değerler sistemi yaratmıştır (Rutherford, 1988: 26). Bu kültürel değerler sistemi, güçlü, mevcut iktidar ile uyumlu ve iktidar ilişkilerini sorgulamadan kendisine verilen görevlerini yerine getiren kahraman erkekler ile bu erkeklerin temsil ettiği kültürel semboller dizisinin tam zıttında ötekileştirilen kötücül erkeklerden oluşan evrensel bir karşıtlık üzerine kuruludur. Hegemonik erkeklik inşası, kendi mitlerini ve ideallerini yeniden üretmek için varlığını mutlaklaştırır (Butler, 1993: 125) ve temelde evrensel toplumsal cinsiyet kurgularının tanımlanması, dönüştürülmesi ve yeniden oluşturulması sürecidir (Rabow ve Stanko, 1989: 408).

Erkeklik temsilleri ve erkeklik miti kültürel ve politik anlamda o kadar içselleştirilmiş ve normalleştirilmiştir ki çoğu zaman bu temsilleri yaratan ideolojik kurgular göz ardı edilir, doğal ve değişmez doğrular olarak kabul edilir (Catano, 1990: 428). Bu sebeple, Amerikan kültüründeki erkeklik kurgularının sorgulanması ve yapı çözümü temelde Amerikan toplumunu bir araya getiren ideolojik kurguların da (Pürüten çalışma ahlakı, Horatio Alger tarzı yokluktan zenginliğe giden başarı öyküleri ve yabancı düşmanı Anglo-Sakson Protestan kültürünün) sorgulanmasını beraberinde getirir. Ancak Amerikan kültürünü oluşturan bu ideolojik kurgular da kendi içinde çatışma halindedir çünkü bir yandan bireyin tüm gücü ile kendi geleceği ve varoluşu için çabalaması ve kendine ait bir dünya kurmasını öğütleyen öncülük mitini dayatırken, diğer yandan da iş yaşamında ya da toplumsal yaşamda sürekli bir rekabet ve alt etme çabası içinde yer almadıkça başarısız ve yetersiz sayılan ve bu sebeple de başarısını ancak diğer erkekler üzerinden değerlendirebilen bir bağımlı birey modelini öne çıkarır (Leverenz, 1995: 268). Amerikan erkekliğinin temel öğelerinden birisini oluşturan bu rekabetçi ruh; çok çalışma, rekabet edemeyecek kadar yetersiz olanların (yani beyaz Anglo-Sakson erkek olmayanların) elenmesi ve erkek bakışının ve algılanmasının yüceltilmesi ile işçi sınıfı erkeğinin gerçekte yitirmiş olduğu erkekliğine yeniden kavuşabileceği sözünü verir. Ancak, geleneksel erkeklik temsillerinin katı duygusal ve bedensel kontrol, adanmışlık ve özdisipline dayalı doğası böylesi bir rekabetçi kültür tarafından zedelenir. Rekabetçi kültür, tam tersine, bireyin kendine ve gücüne inancının abartılı bir biçimde sergilendiği, kontrol edilemez bir hırs ve bencillik üzerine kuruludur ve bu sebeple toplumsal kontrol mekanizmalarını reddeder. Bu rekabetçi güdüleme, erkek kahramanların mücadelesini dış dünyadaki belirsiz ve sayıca çok düşmanlarına karşı değil, öncelikle ve özellikle kendi içlerindeki düşmana, bedensel ve duygusal isteklerine karşı verilmesini şart koşmaktadır. Bu sebeple, bedensel ve duygusal isteklerine karşı verilen her mücadele erkek kahramanın kendisi ile yüzleşmesi ve inancının sınanması için bir fırsattır. Son derece Pürüten bir anlayışı temel alan böylesi bir sınanma ve doğrulanma zorunluluğu Amerikan kültüründeki erkek kahramanların güçlerinin herkesin önünde sınanmasını ve gücünün ve üstünlüğünün toplumun diğer üyeleri tarafından da onaylanmasını beraberinde getirir (Seidler, 2002: 193). Bu durum, bir yandan erkek kahramanın toplumun diğer bireyleri, özellikle de erkekler üzerindeki otoritesini pekiştiriyor gibi görünse de, gücün ve iktidarın toplumsal onayı, iktidar sahibi olan erkeği diğer erkeklerin onayına bağımlı kılar. Başka bir deyişle, erkek kahraman ancak görünürde iktidar sahibidir, ancak aslında ve neredeyse daima iktidarın edilgen nesnesidir.

Bir taraftanda da modern yaşam koşulları Horatio Alger tarzı geleneksel kahramanlığı imkânsız kılmaktadır. 1920'li yıllardan itibaren endüstriyel üretim modelleri ve bu modeller üzerinde şekillenmiş toplumsal hiyerarşi erkeklerin toplumsal saygınlığını ve iktidarını sarsmıştır. Özellikle, Büyük Bunalım yılları erkeklerin geleneksel olarak tanımlanmış toplumsal rollerinin ve yeteneklerinin sorgulandığı ve ekonomik ve politik güvensizlik çağında yeniden tanımlandığı dönemi temsil etmektedir. Kendine güvenen, yetenekleri ve sahip olabileceklerinin sınırı olmadığına inandırılan Amerikan Adem'i modernleşme ve endüstrileşme ile birlikte fabrikalarda ve ofislerde başkası adına çalışan bordrolu bir işçi haline gelmiştir. Bu durumda, ihtiyaç duyduğu rol modelleri medya ve eğlence endüstrisi yolu ile sunulmuş, özgürleşme ve yeniden iktidara sahip olmanın yolları popüler kültür ürünleri ile tarif edilmiştir. Büyük Bunalımın yol açtığı ekonomik sorunlar sebebi ile ailenin doğal lideri ve geçim kaynağı olarak üstlendiği sorumlulukları yerine getiremeyen Amerikan erkeği için süper kahraman hikâyeleri, özellikle de erkeklik rollerini kol gücü ve fiziksel işlerle yerine getiren alt/orta sınıf erkeği için, geleneksel erkek otoritesini ve liderlik rollerini yeniden kazanmayı vaat eder (Stevens, 2015: 68). Bu sebeple, çizgi romanlar ve süper kahramanlık hikâyelerinin vaat ettiği erkeklik rollerinin aslında sınıfsal bir dayanağı vardır ve kahramanın koruması gereken değerler; sahip olduğu bir kültürün değerlerine değil, ancak yoksun olduğu ve öykündüğü bir değerler bütününe işaret eder.

Kahraman anlatılarının evrensel özelliklerinden birisi olan ataerkillik, kahramanlık öykülerini iktidar sahibi erkek kahramanlar üzerinden kurgulayarak hikâyenin diğer tüm figürlerini (kahramanın yardımcıları, kadınları ve hatta düşmanlarını), iktidarın temsil ettiği tüm iyi niteliklerden yoksun, zayıf, kontrol edilmesi ve korunması gereken ve güvenilmez karakterler olarak resmeder ve kendisine tabi olması gereken yetişkin olamamış karakterler olarak algılar. Bu sebeple, kahramanlık hikâyelerinde, kadına yüklenen rol sadece masum bakire arketipi ile sınırlı kalmaz ve kadınlar bazen de erkeği yıkılışa götüren ve iktidarını sona erdiren Medusa arketipi olarak ortaya çıkarlar (Schenck, 2005: 42). Adem ile Havva, Ulysses ve sirenler, Samson ve Delilah, ve hatta Gatsby ve Daisy anlatılarında olduğu gibi, kadın erkeğin otoritesine meydan okuyan, ahlaki yönden onu zayıflatan ve doğru yoldan uzaklaştıran, tereddütler yaratarak zamanı geldiğinde erkeğin harekete geçmesini engelleyen ve onu yok oluşa götüren yakındaki düşmandır. Medusa'nın bir yandan kadın bilgeliğini simgelerken bir yandan da doğanın yok edici güçlerini temsil etmesi bu açıdan anlamlıdır çünkü kahramanlık hikâyelerinde Tanrı'nın bilgeliğinin ve yaratıcı gücünün temsilcisi erkektir ve bu tanrısal rolün herhangi bir düzeyde kadın tarafından üstlenilmesi ancak iktidarın yozlaşması ve saptırılması ile mümkündür.

Kendisini önceleyen kahramanlık hikâyelerinde olduğu gibi, Superman maceralarında da kadın, cinsellikten uzak, tanrısal bir kutsallığa ve masumiyete sahip bir Meryem Ana figürüdür ve erkeğin koruması ve himayesine muhtaçtır. Bu bağlamda, kadın, ataerkil kültür için kendi kararlarını verecek yetkinlik ve erkten yoksun ötekidir. Kahramanın; kadına yaklaştıkça ve kadının etkisine girdikçe kendi gücünden ve iktidarından uzaklaşması, kadının; erkeğin iktidarını tehdit edemeyecek kadar güçsüz ve ulaşılmaz olduğu derecede değerli olduğunun altını çizerek (Gibson, 2016: 141). Bu sebeple, güçlü kadın karakterler bir tür *vagina dentata* gibi erkeğin iktidarını elinden almanın ve erkeği toplumsal ve politik anlamda hadımlaştırmanın peşindedirler. Kadınlar yüzünden ve kadınlar için zayıf düşen ve iktidarını kaybeden kahramanın ilkörneksel temsilleri birçok kahramanlık hikâyesinde olduğu gibi Superman'de de oldukça sık yer alır (Grunzke, 2019: 13). Superman'in en büyük zaafı, çoğu kişinin düşündüğü gibi Kriptonit'in güçlü etkisi değil, iş arkadaşı, sevgilisi ve daha sonra da karısı olan Lois Lane'in beceriksizlikleri ve başarısız kahramanlık denemelerinin Superman'i düşürdüğü zor durumlardır.

Superman'in güçlü erkek rolünün altını çizmek için, hikâyelerdeki diğer erkeklerin zayıflığı ya da sapkınlığı bilinçli olarak öne çıkartılır. Clark Kent, görünümü, tavırları ve etrafındaki insanlarla ilişkileri ile çiftlikte büyümüş sıradan bir Amerikalıdan ziyade şehrli bir züppedir. Bir erkeğin sahip olması gereken liderlik özelliklerinden, özellikle de güven hissinden, karar verme

yetisinden, etkileycilikten ve cinsel cazibeden yoksundur (Geraghty, 2011: xii). İnsanüstü fiziksel özellikleri ve cesareti ile insanları zor durumdan kurtaran Superman'in aksine, Clark Kent korkaktır, kendisine ihtiyaç duyulduğunda saklanmayı ya da kaçmayı tercih eder. Gözlükleri, Clark Kent'in zihinsel becerilerini ve entelektüel kapasitesini ortaya koyar ancak bu gerçek Amerikalı için bir üstünlük değil tam tersine bir zayıflık anlamına gelmektedir. Amerikan kültürünün entelektüel karşıtı temelleri, Natty Bumppo'dan Ichabod Crane'e, Huckleberry Finn'e ve Superman'e kadar Amerikan kahramanlarının rehberinin akıl değil tanrısal ilham ve doğal yetenekleri olması gerektiğini ortaya koyar. Bu nedenle, Amerikan erkeğini güçlü yapan ve ona önderlik niteliklerini kazandıran, modernizmin ve aydınlanmacı felsefinin dayattığı akılcı bilimsel yöntem ve entelektüel ilerleme değil, bireyin içinde taşıdığı tanrısal ilham ve Amerikan doğasının ona bahsettiği Ademi saflık ve naifliktir. Ancak beri yandan, Superman'in mücadele ettiği kötüler, Superman'in gücünü aldığı bu saflık ve naiflikten yoksundur ve Superman bir erkek olarak ne kadar güçlü ve güven verici bir liderse, düşmanları da o kadar zayıf ve sapkındırlar. Yüzyıl dönümündeki diğer popüler kahraman hikâyelerinde olduğu gibi, asıl kahramanın temsil ettiği güçlü erkek figürünün karşısında, kötücül erkek figürleri güçlerinin temelini sahip oldukları bilimsel, endüstriyel ve ekonomik güçten almaktadır ve bu sebeple sahip oldukları güç gibi temsil ettikleri erkeklik anlayışı da çürümüştür (Weiner, 2009: 207-208). Modern bilimin, endüstriyel gelişmişliğin ve parasal gücün sahibi ve yönlendiricisi olan bu kötü adam figürleri üzerinden yürütülen aslında bir modernlik eleştirisidir ve modernitenin yol açtığı erkekliğin kültürel algılanışındaki krizi yansıtmaktadır.

Bu sebeple, Superman'in düşmanları çoğunlukla yaşlı, hastalıklı, güçsüzdürler veya fiziksel kusurlara sahiptirler. Yaşamlarını güven içinde sürdürmek için ya teknolojik cihazlara ya da yardımcılarına ihtiyaç duymaktadırlar. Bunun yanı sıra, Superman'in düşmanları; Amerikan kültüründeki diğer kötülük temsilleri gibi, etnik anlamda beyaz erkeğin gücünün mutlaklaştırıldığı, dini ve politik kökenlerini geleneksel ataerkillik, sömürgeci etnik hiyerarşi ve kapitalizmin oluşturduğu bir zihniyetin yansımasıdır (Hoppenstand, 1992: 283). Büyük çoğunluğu farklı bir etnik kökene sahiptir ve fiziksel zayıflıkları ya da sapkın istekleri kültürel olarak farklı oluşlarına bağlıdır. Lex, örneğin, Alexander'ın kısaltmasıdır ve Yunan ve Avrupa kültürü ile olan bağlantısını işaret eder; Luthor soyismi ise Mısır kültürü ve firavunlarla olan bağlantıya gönderme yapar ve Superman ile Luthor'un çatışması Musa ile Firavun'un mücadelesi ile karşılaştırılır (Miles, 2018: 60). Ayrıca, bu kötücül düşmanlar, Superman'in aksine; aile, adanmışlık ve aidiyet gibi duygulardan yoksundurlar ve ilişkilerini sahip oldukları güç sayesinde sağladıkları korkunun otoritesi ile kurarlar. Fiziksel görünüşleri ve kıyafetlerine (özellikle Batı-dışı etnik kökenleri belli ise) bakarak cinsel kimliklerini kestirmek zordur, cinsel açıdan ya iktidarsız ya da sapkınlık derecesinde doyumsuzdurlar. Superman'in en büyük düşmanı Lex Luthor mesela ilk sayılardan itibaren saçsız olarak resmedilmiştir ve erkekliğinin gücünü saçlarından alan dini kahraman Samson'un aksine, Luthor'un saçsızlığı hem cinsel iktidarsızlığının hem de ruhsal zayıflığının göstergesidir (Saunders, 2011: 33).

5. Sonuç

Sonuç olarak, Superman Amerikan kahramanlık modelleri arasında, yalnızca, popüler kültürün birçok farklı alanında kendine yer bulmuş başarılı bir proje, bir "kültür ürünü" olarak değil, Amerikan ulusunu yaratan kültürel dinamikleri ve iktidar ilişkilerini başarı ile yansıtmaları sebebi ile de eşsiz ve özel bir konuma sahiptir. Superman'i yaratan ve onu Amerika'nın önde gelen kültürel mucizelerinden birisi haline getiren kültürel ve ideolojik koşulları anlamamanın, Amerikan kültürünü meydana getiren karmaşık kültürel mekanizmaları çözümlemenin birincil koşulu olduğunu düşünmekteyiz. Her ne kadar Superman, popülerliğini ve bir Amerikan figürü olabildiğini 1930'ların Büyük Bunalım yıllarında halkın beklediği adaletin ve Ademi saflığın bir simgesi olarak sunulmuş olmasına borçlu olsa da, bunun da ötesinde doğanın makineleşmiş şehir yaşamına, inancın bilime, geleneksel toplumsal rollerin modernliğin yol açtığı kimlik

karmaşasına, ulusal bilincin çok kültürlülük karmaşasına karşı direnişi simgeler (Mills, 2013: 24). Bir alt kültür ürünü olarak Amerikan çizgi romanına hâkim olan ılımlı eleştiri dozunu çok iyi ayarlar, sistemle ne barışıktır (yoldan çıkmış politikacılar ve yöneticilerle karşı karşıya gelir sık sık) ne de tamamen sistem karşıtıdır (tüm maceraları sonunda iyi adamların kazandığı ve sistemin kendini akladığı bildik romans kurgularıdır). Şurası açık ki, Siegel ve Schuster, en başından beri Superman'in devrimci bir kahraman ya da bir tür yeni dünya düzeni kurucusu, Nietzsche'nin tarif ettiği bir übermensch karakteri olmasını amaçlamamışlardı. Superman, gerçek dünyanın sorunları ile boğuşan ve bir çıkış yolu arayan her Amerikalı gibi yalnızca kendi küçük evrenindeki düzeni korumaya ve muhafaza etmeye çalışıyordu ve bu anlamı ile, her ne kadar dünyanın kurtarıcılığına soyunuyor gibi görünse de, yalnızca kendini ve küçük toplumunu kurtarmanın peşindeydi. Amerikan ulusal kültürünün ihtiyaç duyduğu böylesi bir ilkörneksel temsil, bütün zorluklara tek başına (bazen toplumsal beklentilere karşı gelmek pahasına da olsa) göğüs geren, kötülüğe ve çürümeye karşı içindeki saflığı ve inancı muhafaza etmesini bilen Superman imgesinde vücut buldu (Fiedler, 1990: 395). Bu noktada, diğer ilkörneksel kahramanlar gibi Superman'in de kültürel birer simge olarak değerini belirleyen, kahramanın tarihsel tutarlılığı ya da doğruluğundan ziyade taşıdığı toplumsal anlamların ve metaforların yoğunluğuydu.

Toplumlarla simgeleşen diğer kahramanlar gibi, Superman de varlığını sürekli olarak yenilenen ve varlık sebepleri sorgulanmadan kabul edilen toplumsal tehditlere borçludur. Superman, bir yandan, 19. yüzyılın romantik kahramanları örneğinde olduğu gibi, kalabalıkların geleneksel değerlere ve sınıfların daha belirgin ve dünyanın daha kontrol edilebilir olduğu aristokratik döneme duydukları özlemin temsilcisidir. Ancak bir yanı ile de burjuvazinin yükselişi, geleneksel kahramanların çöküşü ve yeni bir kahraman modelinin doğuşu anlamına da geliyordu, bu bağlamda da Superman bu yeni kahraman modelinin ilk ve en önemli örneklerinden birisiydi. Modern kapitalist kültür içinde özne gibi kahraman da ölmüştür ve burjuva kültürü toplumsal karşılığı bulunan, özgün ve devrimci kahramanlar yaratmakta zorlanmaktadır. Bunun yerine, ancak hâlihazırda varolan mitleri bir araya getirerek popüler kültürü ve talepleri besleyecek bir tür mühendislik ürünü, bir tüketim malzemesi ortaya koyabilmektedir (Whannel, 2002: 43). Bu açıdan Superman, feodalizmin geleneksel kahramanlık mitleri ile modern dönemin tüketim nesnesi olarak algılanan kahramanlık kurguları arasında bir tür köprü görevi görür ve kahramanların öncelikle iktidarın çıkarlarını ve iktidarı ayakta tutan "yapay tehdit algılarını" güçlendirme görevini bir sonraki nesil kahramanlara taşır. Superman'in aracılık görevi, kültürel kodların nesiller arasında aktarımı ve iktidarın kahramanlar aracılığı ile kendini yeniden üretmesine izin vermesi ile sınırlı kalmaz: İktidar ile halk arasındaki ilişkiden toplumsal cinsiyet rollerine, ataerkiden kötülüğün doğasına değin Superman'in temsil ettiği dünya, okuyucuya nasıl bir hayat kurması ve nasıl bir hayata özlem duyması gerektiğini aktarır. Günümüzde süper kahramanların hem sayısı hem de nitelikleri çeşitlenmiş olsa da, bu türün ilk ve en önemli örneklerinden birisi olan Superman'in temsil ettiği değerler, okuyucuya ilettiği mesajın ideolojik boyutları ve ortaya koyduğu toplumsal cinsiyet temsilleri ile hâlâ gücünü ve etkisini hissettirdiği açıktır.

Kaynakça

- Arnaudo, M. (2013). *The myth of the superhero*. Baltimore: Johns Hopkins UP.
- Bahlmann, A. R. (2016). *The mythology of the superhero*. North Carolina: Mcfarland And Company Inc. Publishers.
- Butler, J. (1993). *Bodies that matter*. London: Routledge.
- Campbell, N., & Kean, A. (1997). *American cultural studies*. London: Routledge.

- Catano, J. V. (1990). Rhetoric of masculinity: Origins, institutions and the myth of the self-made man. *College English*, 52 (4), 421-436.
- Crevecoeur, St. J. De. (1999). What Is An American?. In Gordon Hutner (Ed.), *American Culture American Literature* (pp. 5-11). New York: Oxford UP.
- Dace, P. (2007). Nietzsche contra superman: An examination of the work of Frank Miller. *South African Journal Of Philosophy*, 26, 98-106.
- Darowski, J. H. (2012). *The ages of superman: Essays on the man of steel in changing times*. North Carolina: Mcfarland.
- Eco, U. (2004). The myth of superman. In J. Heer & K. Worcester (Ed.), *Arguing comics: Literary masters on a popular medium* (pp.146-164). Mississippi: University Of Mississippi Press.
- Engle, G. (1992). What makes superman so darned American?. In J. Nachbar, J. G. Nachbar & K. Lausé (Ed.), *Popular culture: An introductory text* (pp. 331-343). Ohio: Popular Press.
- Fiedler, L. A. (1990). Mythicizing the unspeakable. *Journal Of American Folklore*, 103, 390-402.
- Frye, N. (2000). The mythos of summer: Romance. In D. Duff (Ed.), *Modern genre theory* (pp. 98-118). London: Routledge.
- Geraghty, L. (2011). Introduction: Investigating Smalville. In L. Geraghty (Ed), *The Smallville chronicles: Critical essays on the television series* (pp. vii-xxviii). London: Scarecrow Press.
- Gibson, M. (2016). Who does she thinks she is? Female comic book characters, second wave feminism, and feminist film theory. In M. Gibson, D. Huxley & J. Ormrod (Ed.), *Superheroes and identities* (pp. 135-146). London: Routledge.
- Gordon, I. (2017). *Superman: The persistence of an American icon*. New Brunswick: Rutgers UP.
- Grunzke, A. L. (2019). *Education and the female superhero: Slayers, cyborgs, sorority sisters, and schoolteacher*. London: Lexington Books.
- Hofstadter, R. (1962). *Anti-intellectualism in America*. NY: Vintage.
- Hoppenstand, G. (1992). Yellow peril doctors and opium dens: The yellow peril stereotype in mass media entertainment. In J. Nachbar & K. Lause (Ed.), *Popular culture: An introductory text* (pp. 277-291). Ohio: Popular Press.
- Karl, F. R. (1974). *The adversary of literature: The English novel in the eighteenth century-a study in genre*. NY: Farrar.
- Leverenz, D. (1995). The last real men in America: From Natty Bumppo to Batman. In G. Hutner (Ed.), *The American literary history reader* (pp. 262-290). NY: Oxford UP.
- Mcnamara, K. (2005). Affective Democracy And The Body (Im)Politic. [*Culture In (City) In Culture*](pp. 13-30). İzmir: Ege University Press.
- Merrifield, A. (2000). Henri Lefebvre: A socialist in space. In M. Crang & N. Thrift (Ed.), *Thinking space* (pp. 167-182). London: Routledge.
- Miles, J. E. (2018). *Superheroes and their ancient Jewish parallels: A comparative study*. North Carolina: Mcfarland.
- Mills, A. (2013). *American theology, superhero comics, and cinema*. London: Routledge.

- Oskay, Ü. (1982). *Çağdaş fantazy*. Ankara: Ayko Yayıncılık.
- Punter, D. (1980). *The Literature of terror: A history of gothic fictions from 1765 to the present day*. Longman.
- Rabow, J., & Stanko, E. A. (1989). Review: What do men want?. *Gender And Society*, 3(3), 407-418.
- Regalado, A. (2005). Modernity, race, and the American superhero. In J. Mclaughlin (Ed.), *Comics as philosophy* (pp. 84-99). Mississippi: University Press Of Mississippi.
- Regalado, A. J. (2015). *Bending steel: Modernity and the American superhero*. Mississippi: University Press Of Mississippi.
- Robb, B. J. (2014). *A brief history of superheroes: From Superman to the Avengers, the evolution of comic book legends*. London: Constable And Robinson Press.
- Rutherford, J. (1988). Who's that man. In R. Chapman & J. Rutherford (Ed.), *Male order: Unwrapping masculinity* (pp. 21-67). London: Lawrence And Wishart.
- Saunders, B. (2011). *Do the Gods wear capes?: Spirituality, fantasy, and superheroes*. London: Bloomsbury.
- Scivally, B. (2007). *Superman on film, television, radio and Broadway*. North Carolina: Mcfarland.
- Schenck, K. (2005). Superman: A popular culture Messiah. In B. J. Oropeza (Ed.), *The gospel according to superheroes: Religion and pop culture* (pp. 33-48). Bern: Peter Lang.
- Seidler, V. J. (2002). Masculinity, violence, and emotional life. In G. Bendelow & S. J. Williams (Ed.), *Emotions in social life: Critical themes and contemporary issues* (pp. 193-210). London: Routledge.
- Shain, B. A. (1994). *The myth of American individualism: The Protestant origins of American political thought*. New Jersey: Princeton UP.
- Smith, M. J. (2001). The tyranny of the melting pot metaphor: Wonder woman as the Americanized immigrant. In M. P. Mc. Allister et. al (Ed.), *Comics and ideology* (pp. 129-150). Bern: Peter Lang.
- Stevens, J. R. (2015). *Captain America, masculinity, and violence: The evolution of a national icon*. Ny: Syracuse UP.
- Telotte, J. P. (2001). *Science fiction film*. New York: Cambridge UP.
- Trushell, J. M. (2004). American dreams of mutants: The X-Men-"pulp" fiction, science fiction, and superheroes. *Journal Of Popular Culture*, 38 (1), 149-168.
- Tye, L. (2012). *Superman: The high-flying history of America's most enduring hero*. NY: Random House.
- Upton, B. (2014). *Hollywood And the end of the cold war: Signs of cinematic change*. New York: Rowman & Littlefield.
- Waugh, P. (1988). *Feminine fictions*. London: Routledge.
- Weiner, R. G. (2009). *Captain America and the struggle of the superhero: Critical essays*. North Carolina: Mcfarland.
- Whannel, G. (2002). *Media sport stars: Masculinities and moralities*. London: Routledge.

Araştırma Makalesi / Research Article

AYVALIK'TA SİLAH KAÇAKÇILIĞI (1890-1912)

Ercimet SARIAY¹

Öz

Silah ticareti ve kaçaklığı, geçmişten günümüze hemen hemen her devletin karşı karşıya kaldığı önemli sorunlardan biri olmuştur. Özellikle bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin yoğunlaştığı XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında söz konusu soruna ilişkin hassasiyet daha da artmıştır. Osmanlı Devleti gibi geniş topraklara sahip olan ve bu toprakları kontrol etmekte zorlanan bir devlet için de bu mesele hayati bir önem arz etmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, toprak bütünlüğünü koruyabilmek adına silah kaçakçılığını engellemeye çalışmıştır. Ancak Avrupalı büyük güçler Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden etnik ve dini topluluklara silah yardımıyla bulunmaktan kaçınmamışlardır. Ayvalık kazası, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında canlı bir ticarete sahip olmuştur. Bu minvalde bilhassa gayrimeşru yollardan yapılan ticaretin ilk akla geleni hemen her dönem silah kaçakçılığı olmuştur. Ancak incelenen dönemde ortaya çıkan iç ve dış gelişmeler alınan önlemlerin etkili olmasını engellemiştir. Bu çalışmanın amacı, siyasi, askeri ve ekonomik belirsizlik ortamında Ayvalık kazasında silah kaçakçılığının boyutlarını, kaçakçılık güzergâhlarını, kaçakçıların faaliyetlerini, devletin kaçakçılığı önlemek için aldığı tedbirleri ve kaçakçıların ne şekilde cezalandırıldıklarını genel hatlarıyla ortaya koyabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Ayvalık, Silah Kaçakçılığı, Tedbir, Asayiş, Cezalandırma.

ARMS SMUGGLING IN AYVALIK (1890-1912)

Abstract

Arms trade and smuggling have been an important problem faced by every state since the past. In the 19th and at the beginning of 20th centuries with the developments especially in science and technology, the sensitivity to the problem increased. This issue was of vital importance for the Ottoman Empire controlling vast territories. In this context, the Ottoman Empire tried to prevent arms smuggling in order to protect its territorial integrity. However, the great European powers did not hesitate to provide arms to aid to the ethnic and religious communities that rebelled against the Ottoman Empire. Ayvalık village had a lively trade in the end of 19th and at the beginning of the 20th century. In this regard, the first thing that comes to mind especially in the illegitimate way of trade was arms smuggling in almost every period. However, internal and external developments that emerged during the period under review prevented the measures taken from being effective.

The aim of this study is to reveal the dimensions of arms smuggling, smuggling routes, activities of smugglers, measures taken by the state to prevent smuggling and how the smugglers were punished in Ayvalık village in an environment of political, military and economic uncertainty.

Keywords: Ayvalık, Arms Smuggling, Precautions, Public Order, Punishment.

¹ Öğr. Gör. Dr. Aksaray Üniversitesi, ORCID 0000-0002-0570-8441, ercumentsariay@gmail.com.

Başvuru Tarihi (Received): 10.08.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin hızla arttığı XIX. yüzyılın sonlarında özellikle silah ticaretine dayalı kaçakçılığın dünyanın hemen her tarafına yayıldığını söylemek mümkündür. Bu süreçte Osmanlı Devleti gibi çok geniş toprakları kontrol etmekte zorlanan ve yabancı güçlere karşı birlik ve bütünlüğünü korumaya çalışan devletler için de silah kaçakçılığının kontrol altında tutulması hayati bir önem arz etmiştir. Osmanlı Devleti açısından bakıldığında, kaçak yollarla ülke içerisine sokulan silah ve türevlerinin ülkenin iç ve dış güvenliğini sık sık tehdit ettiği görülmüş ve merkezi hükümet sorunun üstesinden gelebilmek bir takım önlemler almıştır. Özellikle XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında yaşanan siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar alınan tedbirleri yetersiz kılmış, dolayısıyla silah kaçakçılığı da artarak devam etmiştir. Öte yandan ülke genelinde yaşanan isyan hareketlerine bazı Avrupalı devletlerin sık sık müdahalelerde bulunmaları silah kaçakçılığını ülke dâhilinde daha da yoğunlaştırmıştır (Togral, 2019: 382). İncelen dönemde, Osmanlı sınırları dâhilinde yaygın olarak görülen silah ve patlayıcı madde kaçakçılığına Ayvalık kazasında da sıklıkla tesadüf edilmiştir. Zira Yunanlıların, ahalisinin büyük çoğunluğunun Rumların oluşturduğu Ayvalık'a öteden beri yakın ilgi göstermesi, kaçakçılık faaliyetlerinin artmasında başlıca rol oynamıştır. Nitekim Yunanistan'dan Ayvalık'a, oradan da Osmanlı iç kesimlerine nakledilen silahlar bunun açık bir göstergesidir (DABOA, DH. MKT. 1816/132).²

Ege'nin kuzeyinde yer alan ve stratejik bir konuma sahip olan Ayvalık kazası, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren silah kaçakçılığının oldukça yoğun olduğu mevkilerden biri olmuştur. Özellikle Yunanistan'a ait liman kentleri ile adalardan vapur ve kayıklarla taşınan silahlar gizlice Ayvalık iskelelerine getirilmiş, buradan da çeşitli vasıtalarla iç kesimlere ihraç edilmiştir (DABOA, BEO, 536/40150). Yunanistan'dan veya başka yerlerden ithal edilen silahların Ayvalık'a naklinde bilhassa Yunda ve Şire adalarının kullanıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Yunanistan'dan Yunda, Ayvalık ve civarındaki iskelelere külliyetli miktarda kaçak silah sokulduğu iddiası üzerine, durumu yerinde gözlemlemek için Sadaret Mektubi Kalemî müdürü Sadık Bey'in başkanlığında bir heyet-i tahkikiye oluşturulmuştur. Heyet adı geçen bölgelerde incelemelerde bulunarak durumu bir yazıyla Sadarete bildirmiştir. Yazıda, bu bölgelerde özellikle tütün ve silah kaçakçılığı yapıldığı, tütün kaçakçıları ile silah kaçakçılarının ellerindeki malları karşılıklı olarak takas ettikleri belirtilerek, Midilli ve Ayvalık limanlarının hem denizden hem de karadan vapurlarla gözetim altında bulundurulması istenmiştir (DABOA, DH. MKT. 1782/60). Bu bağlamda tütün ve silah kaçakçılarının işbirliği içinde hareket ettiklerini söylemek mümkün görünmektedir. Yunanistan'ın Tire yarımadasından, kaçakçılar tarafından Osmanlı sahillerine özellikle de Ayvalık'a silahların gizlice sokulması üzerine Yunanlı yetkililer sık sık uyarılmıştır. Ancak Yunanlı yetkililerin bu konuda yeterli tedbirleri almadıkları da bir gerçektir. (DABOA, HR. TH. 263/52). Ayvalık'taki silah kaçakçılığı ve bunun yansımalarına geçmeden önce yöre hakkında genel bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

1. Ayvalık Kazasına Dair

Batı Anadolu'da tarihsel doku açısından iyi korunmuş bir vaziyette bulunan Ayvalık, Ege Denizi kıyısında, Burhaniye, Bergama, Dikili ile çevrili bir kazadır. Kaza, çam ağaçlarıyla ve tepelerle çevrilmiştir. Bölgenin asıl doğal bitki örtüsü olan zeytin ağaçları arazinin %70'ini kaplamaktadır. Bununla birlikte Ayvalık, ülkemizin en önemli gezinti, eğlence ve konaklama yerlerinden biri olup, doğal güzelliklere, tarihi ve kültürel mekânlara sahip bir yerleşim birimidir (Arıkan, 2011: 159-161). Bugünkü Ayvalık'ın, XVIII. yüzyılın ortalarında Midilli kökenli Rumlar tarafından kurulduğu bilinmektedir. Tarihi süreç içinde bölge halkı, bölgedeki zeytin ağaçlarını değerlendirerek zeytinyağı ve sabun üretiminde oldukça başarılı olmuşlar, böylece bölge

² DABOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi.

ekonomisine büyük bir canlılık kazandırmışlardır (Akova, 2011: 64; Darkot, 1942: 78; Erim, 1948: 27).

Ayvalık, XIX. yüzyılın başlarında, Akademisiyle, 25.000'e yakın kalabalık nüfusuyla, işlek limanı ile Batı Anadolu'nun önde gelen kentlerinden biri haline gelmiştir. Bazı araştırmacılar Ayvalık'ın Osmanlı döneminde padişah fermanıyla "serbest şehir" statüsü kazandığını ileri sürmüşlerdir. Böyle bir serbestliğin, yörenin konumu ve reayasının serbest davranışından kaynaklandığını söylemek mümkündür (Arıkan, 2011: 159). Örneğin reayanın ellerine başlangıçta Rumca olarak verilen senetler, Tanzimat'tan sonra ücretsiz olarak Türkçeye çevrilmiştir. Bölge nüfusunun birkaç idari memur dışında Rumlardan oluşması ve bunların da Türkçe bilmemesi nedeniyle hükümet, bölge halkıyla ilişkileri kolaylaştırmak için bir tercüman ve on beş kadar da zaptiye görevlendirilmiştir.³

XIX. yüzyıl sonlarına doğru Ayvalık limanının derinliği arttırılmış, gemilerin kıyıya yanaşmaları kolaylaştırılmış, Dalyan boğazı genişletilmiş, liman yenilenmiştir. Özellikle ekonomik faaliyetlerdeki makineleşmeye paralel zeytinyağı mengeneleri ve un değirmenleri yerlerini fabrikalara bırakmıştır. Tabii bunda yabancı sermayenin bölgeye ilgisi de önemli rol oynamıştır. Yunanistan, İngiltere, İtalya, Fransa ve Norveç'in konsoloslukları bölgede temsilcilikler açması bunun açık bir göstergesidir (Akova, 2011: 64).

İdari açıdan bakıldığında Ayvalık, 1785'ten sonra kaza statüsü kazanarak Karesi sancağına bağlanmıştır (İlgürel, 1992: 13). Kazaya Türk ve Müslüman yerleşimi ise Tanzimat döneminde başlamıştır. Ayvalık'taki Müslüman nüfus belirli bir düzeye gelince kasabada bir cami ve Müslüman çocuklar için bir okul yapılmıştır. XIX. yüzyıl süresince Yunanistan ve Ege denizindeki adalardan yapılan göçlerle Batı Anadolu'da Rum nüfusu olağanüstü bir şekilde artmıştır. Bunun tabii bir yansıması olarak Ayvalık nüfusu da (1896) 35.000'lere kadar yükselmiştir (Sonyel, 2014: 330; Tunçay & Zürcher, 2002: 113). Böylece Ayvalık, kalabalık nüfusu, hastanesi, okulları ve iki bin gemi kapasiteli limanı ile bir kültür ve ticaret merkezi haline gelmiştir (Karpaz, 2010: 127; Öztop, 2014: 15). Buna paralel olarak kazada ticari faaliyetler de önemli ölçüde canlanmıştır. Hemen hemen her türlü ticaretin icra edildiği Ayvalık'ta zaman içerisinde gayrimeşru ticaret ön plana çıkmış, bölge nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Rumlar bu işin müdavimi olmuşlardır. Yasadışı yollardan yapılan ticaretin önemli bir kısmını silah kaçakçılığı oluşturmuştur.

2. Silah Kaçakçılığı Faaliyetleri

İncelenen dönemde, silah kaçakçılığı konusunda Ayvalık kazasının bir köprü vazifesi gördüğü aşikârdır. Ayvalıklı Rum silah kaçakçılarının Yunan bandıralı gemi ve römorkörlerle Edremit körfezi ve çevresine yasaklanmış silahları naklettikleri kayıtlardan anlaşılmaktadır (DABOA, DH. MKT. 2128/96). Yine bu minvalde, Yunan Destunis şirketine ait bir gemiyle getirilen elli Manlicher marka tüfek, Kadıköy'de Mercanis'in kahvesinde depolanmıştır. Daha sonra bu tüfekler Rumlara dağıtılmış ve Balkan Savaşları'nda Osmanlı askerine karşı kullanılmıştır (Yerasimos, 2002, s.357). Bunun yanı sıra iç bölgelerde yer alan Ankara, Sivas ve Kayseri cihetlerine de Ermeniler vasıtasıyla Ayvalık üzerinden silah ihraç edilmiştir. Nitekim Yunanistan'dan Ayvalık kazasına çıkarılan tüfek ve barutun Manisa yakınlarında yer alan Horozköy'deki Aya-Praşloh kilisesine nakledilerek burada saklanmış, daha sonra farklı bölgelere

³ Ayvalık kazası ahâlisi reâya olarak ekserisi lisân-ı Türki-yi bilmediklerinden reâyâ-yı mersûmenin mesâlih-i vâkıalarından bahsetmek ve tahsilât maddesi için gayri lâzım gelen Rumi mektub ve kâğıtları yazmak bazı adalarda olduğu misüllü bir nefer tercüman maiyetinde bulunması lâzım gelmiş... Tahsilat maddesinde ve sair hidematta kullanılmak için on beş yirmi nefer zaptiye neferâtının dahi tedârik-i iktizâ-yı maslahattan bulunmuş olduğu beyânıyla icâbının... (DABOA, C. DH. 101 / 5032).

gönderilmiştir (DABOA, Y. EE. KP. 15/1429). Ayvalık bölgesinden iç bölgelere nakledilen silahların genellikle Rum kaçakçılar tarafından ihraç edildiği bilinmekle birlikte zaman zaman farklı kişi ve grupların da bu işle meşgul olduklarına şahit olunmuştur. Örneğin, Ayvalık'ın karşısında yer alan Yunda adasında külliyetli miktarda bulunan kaçak silah ve cephane, Ayvalıklı kaçakçılar aracılığıyla kuzeydeki Kula mevkiine getirilerek Reji memurları marifetiyle kolculuğa getirilen Çerkeslere satılmış ve bunlar vasıtasıyla Anadolu içlerine sokulmuştur (DABOA, BEO, 2988/224047).

Ayvalık'a getirilen silahların çoğunlukla Yunanistan'a ait gemilerle taşınmış ve buradan Osmanlı coğrafyasının değişik bölgelerine gönderilmiştir. 31 Ocak 1909 tarihinde Beyrut Reji Şirketi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Ayvalık'tan Beyrut'a kaçak silah sokulduğu ve bu silahların da daha iç kesimlere dağıtıldığı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Van ve Bitlis vilayetlerine dahi Ayvalık'tan silah sevk edilmiştir (DABOA, DH. MKT. 1306/1).

Yukarıda verilen bilgiler genel olarak 1908 öncesinde yaşanan kaçakçılık faaliyetlerini yansıtmaktadır. 1908'de ise meşrutiyet ikinci kez ilan olunmuş ve ülkede yeni bir dönem başlamıştır. Ancak merkezi yönetimin yerli yerine oturtulamaması, iç ve dış gelişmelere dayalı olarak bazı sıkıntıların yaşanması güvenlik zafiyetini de beraberinde getirmiştir. Bu durum silah kaçakçılarının faaliyetlerini cesaretle sürdürmelerini kolaylaştırmış, Ayvalıklı silah kaçakçıları da bu durumdan istifade etmişlerdir. Dolayısıyla Ayvalık kazası Anadolu silah kaçakçılığının bir nevi merkezi haline gelmiştir. Dahası bölge halkının hemen hemen tamamı kaçakçıları destekler hale gelmiştir. Böylece hükümet bölgede otoriteyi tesis etmekte bir hayli güçlük çekmiştir. (Sarıay, 2020: 154-155). Kısaca söylemek gerekirse, Ayvalık kazası, stratejik konumu hasebiyle silah kaçakçılığının yoğun olarak yaşandığı bölgelerden biridir. Nüfusunun büyük bir bölümünün Rumlardan oluşması ve bölge ahalisinin öteden beri Yunanlılarla yakın ilişkide bulunması bunun başlıca nedenidir. Bu durumda Osmanlı hükümeti de, bölgede silah kaçakçılığını önlemek için idari ve askeri bazı tedbirler almıştır.

3. Silah Kaçakçılığını Önlemeye Yönelik Tedbirler

Osmanlı Devleti'nde idari, iktisadi ve güvenlikle ilgili sıkıntılar, kaçakçıların ülke içine kolaylıkla sızmalarına neden olmuştur. Bundan dolayıdır ki, silah kaçakçılığı ülkenin hemen her yanına sirayet etmiştir. Dolayısıyla mahalli yönetimlerin bu durumdan ötürü yakınmaları hiç eksik olmamıştır. Artan şikâyetler üzerine, pasaportsuz geçişlerin önlenmesine, yolcuların kontrol edilmesine, mürur tezkerelerinin dikkatle incelenmesine öncelik verilmiştir. Bu minvalde özellikle Ermenilerin ve Rumların ülkeye giriş ve çıkışları konusunda daha dikkatli olunmaya çalışılmıştır. Çünkü her türlü kaçakçılığın arkasında bu iki topluluk yer almıştır. (DABOA, HR. İD. 1141/55).

Silah kaçakçılığının engellenmesinde en mühim vazife güvenlik güçlerine düşmektedir. Bu bağlamda görev yapan güvenlik gücü miktarı bölgelerin özelliği dikkate alınarak imkânlar nispetinde yeniden düzenlenmiştir. Ancak devletin içinde bulunduğu iktisadi imkânlar göz önüne alındığında silah kaçakçıları takip edip yakalayacak yeterli güvenlik gücüne bir türlü ulaşamamıştır (DABOA, DH. MKT. 2877/51). Öte yandan silah bulundurma, taşıma ve silah satışı gibi konularda da bazı düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin nizamnamelerde belirtilen cins ve marka dışında silah satışı men edilmiş, otomatik tabancaların ülkeye sokulması yasaklanmıştır (DABOA, BEO. 3733/279940; DABOA, MV. 151/69). Alınan önlemlere rağmen silah kaçakçılığı bir türlü önlenememiştir. Diğer yandan, İngiltere ve Fransa gibi silah üreticisi devletlerin silah ticaretindeki çıkarları kaçakçılığın engellenmesini bir hayli güçleşmiştir.

Osmanlı hükümeti silah kaçakçılığının engellemek için umumi tedbirlerin yanı sıra mahalli tedbirlere de başvurmuş, yerel yöneticilere gönderdiği emir ve talimatlarla bazı önlemlerin alınmasına gayret etmiştir. Alınan ve alınacak önlemlerin bölgelerin sosyal, ekonomik ve coğrafi

konumlarıyla yakından ilişkili olduğu, dolayısıyla bu önlemlerin Ege'de, özellikle de Ayvalık bazında bazı farklılıklar gösterdiği söylenebilir (Sarıay, 2020: 171).

İncelenen dönemde, Ege sahillerinde yer alan ve silah kaçakçılığının oldukça yoğun olduğu bölgelerden birisi olan Ayvalık'ta, kaçakçılığı önlemek için hem merkezi hükümet hem de mahalli yönetim büyük bir çaba göstermiştir. Örneğin, Yunanistan'dan Ayvalık, Yunda ve civarındaki iskelelere yapılan barut, dinamit ve silah kaçakçılığının önlenmesi için, Midilli ve Ayvalık limanlarında sürekli seyreden bir karakol vapuru bulundurulmuş, (DABOA, MV. 62/56) silah ve tütün kaçakçılığı yapan Ayvalıklı kaçakçıların takip ve yakalanmaları için de yüz nefer ile kâfi miktarda süvari bölgeye gönderilmiştir. (DABOA, BEO. 954/71496). Bunun yanı sıra, Ayvalık ile Yunda adası arasında yapılan kaçakçılığın önlenmesi için Hüdavendigâr valisi, Midilliye bağlı Yunda adasının Ayvalık kazasına ilhak edilmesini istemiş ise de bu isteği yerine getirilmemiştir. Buna neden olarak Ayvalık ahalisi ile Yunda ahalisi arasında öteden beri var olan husumet gösterilmiştir (DABOA, HR. İD. 2131/72; DABOA, DH. TMIK. S. 62/2). Yine bu minvalde, Ayvalık'ın idari olarak bir mutasarrıflık haline getirilmesi gündeme gelmiş ise de, Rumların bölgedeki nüfuzunun artacağı endişesiyle bu düşünceden de vazgeçilmiştir (DABOA, Y. PRK. UM. 80/31).

Ayvalık'ta kaçakçılığın artık bir meslek haline geldiğine tanıklık edenler yörenin mahalli yöneticilerdir. Bu sebeple meselenin halledilmesi büyük ölçüde onların taleplerinin yerine getirilmesine bağlıdır. Nitekim Hüdavendigâr vilayeti valisi, Ayvalık sahillerinin gözetiminde kullanılan emektar Fırat Gambotu yerine Avrupa'dan getirilen vapurlardan birinin gönderilmesini, güvenlik gücü eksiğinin giderilmesini merkezi hükümetten talep etmiştir. Bunun üzerine bölgeye bir tarassut vapuru ile bir miktar ilave jandarma gönderilmiştir (DABOA, TMIK. M. 272/40; DABOA, TMIK. M. 274/3). Öte yandan Yunan adalarından ve sahillerinden yapılan silah kaçakçılığının önlenmesi için, sahiller kontrol altına alınmaya çalışılmış, özellikle Rumların pasaportsuz giriş çıkışlarında daha özenli davranılmıştır.

Netice itibarıyla Merkezi ve mahalli yönetim diğer yerlerde olduğu gibi Ayvalık'ta da silah kaçakçılığını aldığı bazı tedbirlerle önlemeye çalışmıştır. Ancak, siyasi, ekonomik ve idari sorunlar nedeniyle silah kaçakçılığının önüne geçmek mümkün olamamıştır. Kaçakçılık, devleti mali yönden zarara sokmakla kalmamış, emniyet ve asayişin bozulmasına da yol açmıştır.

4. Silah Kaçakçılığı ve Asayiş

Ayvalık kazası, mevcut konumunun yanı sıra, ahalisinin büyük bir kısmının silahlı ve Yunanlılarla yakın ilişkide bulunması nedeniyle her türlü kaçakçılığın icra edildiği bölgelerden biri olmuştur. Bu durum, zaman zaman bölgede asayişin tesisini güçleştirmiş, ölüm ve yaralanmalarla sonuçlanan vakalara yol açmıştır. Nitekim bir kaçakçı kayığı Ayvalık'a giderken Yunda ahalisi tarafından saldırıya uğramış, olayda bir kişi ölmüş, bir kişi de yaralanmıştır. Olaydan haberdar olan güvenlik güçleri harekete geçmiş ve olayla ilgili on iki kişi tutuklanmıştır. Yapılan tahkikat neticesinde, Yunda adasındaki Hıristiyanların kaçakçılıkla meşgul oldukları, Ayvalık cihetinden Anadolu'ya patlayıcı madde ve kaçak silah ihraç ettikleri ve sık sık asayiş ve emniyete zarar verdikleri anlaşılmıştır (DABOA, BEO, 492/36869).

Ayvalık ve çevresinde silah kaçakçılığı yapan Rumlar, özellikle Yunanistan'dan getirdikleri silah ve cephaneyi bölgedeki Hıristiyan halka dağıtmak suretiyle ileride oluşabilecek hadiseler için zemin hazırlamışlardır. Diğer yandan Midilli ve Ayvalık çevresindeki adalara peyderpey Yunan askeri yerleştirilmesiyle durum giderek ciddileşmiştir. Dâhiliye Nezareti bölgeden alınan istihbarat üzerine Sadarete bir yazı yazarak bu konudaki kaygıları dile getirmiştir. Bunun üzerine güvenlik birimleri harekete geçerek, Ayvalık ve Yunda'da bir operasyon başlatmıştır. Operasyon neticesinde bin dört yüz adet garra tüfeği ile altı yüz okka barut ve birçok fişek ele geçirilmiş, yüz dört kişi hakkında da soruşturma başlatılmıştır (DABOA, ZB. 604/10; DABOA, MKT. 2856/5).

1909 yılında Ayvalık'ta meydana gelen ve kamuoyuna mal olan bir olayın, yıllardır bölgede yapılan silah kaçakçılığı ile doğrudan bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Ayvalık Rum halkının öteden beri Yunanlılarla olan etnik ve dini bağlantıları göz önüne alındığında, bu olayın adi bir vaka olmayıp, daha derinlikli ve çok boyutlu olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmamızla da ilişkisi olan bu olaya biraz daha yakından bakmak yerinde olacaktır.

Yunan isyanından sonra (Shaw, 1994: 43-46; Ortaylı, 2001: 49-51; Karal, 1970: 107-122; Şanizade, 1274: 142; Cevdet, 1309: 307-308) çeşitli yerlere sürülen ve dağılık vaziyette bulunan Ayvalık halkı, Sultan II. Mahmut'un izniyle yeniden kazaya dönmüştür (Yılmaz, 2006: 55-60). Bundan sonra Ayvalık'ta iktisadi ve sosyal hayat tekrar canlanmış, daha önce el konulan mal ve mülkler ahaliye iade edilmiştir. Buna rağmen kazada zaman zaman asayiş ve emniyeti bozucu eylemler yaşanmıştır. Örneğin, Tanzimat'ın ilanından sonra bölgede bir kalkışma meydana gelmiş, güvenlik güçlerinin müdahalesiyle olay bastırılarak asayiş yeniden tesis edilmiştir (Arıkan, 2011: s.162; Yılmaz, 2006: 60). Daha sonraki yıllarda ise, vergi tahsilinden dolayı reaya ile memurlar arasındaki anlaşmazlıklar, (DABOA, DH. MKT. 1398/113) Ayvalık'ta yapılan kimi kayıklara Yunan bandırası çekilmesi, Yunan krallığı adına para toplanması, (DABOA, Y. PRK. DH. 1/98) Yunanistan'la yakınlaşmak için dernekler kurma, (Muhibb-i İttihad-ı Yunaniye gibi) (DABOA, DH. MKT. 1384/118) bazı din adamlarının halkı Yunanistan'a meylettirme çabaları gibi bir takım sorunlar ortaya çıkmıştır (DABOA, Y. EE. KP 14 / 1324). Bu tür sorunların bir neticesi olarak 1882 tarihinde kasabada bazı olaylar patlak vermiş ve İzmir'den Ayvalık üzerine asker sevk edilmiştir (Kütükoğlu, 1986: 133-159). 1907 Öte yandan, Ayvalık'ın Kuşadası metropolitliğinden ayrılarak bağımsız bir metropolitlik haline getirilmesi tepkilere yol açmış, buna bağlı olarak da bazı olaylar meydana gelmiştir (DABOA, DH. MKT. 1161/48).

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve Kanun-u Esasi'nin gerçek anlamda yürürlüğe konmasıyla, Osmanlı coğrafyası dâhilinde yaşayan milletlerde ayrılıkçı bazı eğilimler tezahür etmiştir. Yeni dönemin getirdiği siyasî, sosyal ve iktisadi sıkıntılar da buna eklenince ülkede bir kargaşa ortamı doğmuştur. Bu bağlamda yaşanan toprak kayıpları, 31 Mart Vak'ası ve Adana olayları gibi gelişmeler sosyal ve siyasal yapıda bazı ihtilaflara zemin hazırlamıştır. Ayvalık'ta meydana gelen hadise de büyük ölçüde bu ihtilafın bir neticesi olup "Ayvalık Hâdisesi" olarak kayıtlara geçmiş ve gündemi bir hayli meşgul etmiştir (DABOA, BEO. 3577/268248). Basına ve Meclis-i Mebusan'a yansıyan hadise, resmi yazışmalara da yansımıştır. Bu esnada İzmir'de çıkan Ahenk gazetesinde olayla ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:

Ayvalık'ta bir olay meydana gelmiştir. Olayla ilgili ayrıntılı bilgi yoktur. Herkes bu hâdiseden belli belirsiz bahsetmektedir. Rumlar askerlere saldırmış... Münazaa mukateleye müncer olmuş, bazı telefat vukua gelmiştir. (Arıkan, 2011: 163)

Olayın seyrine bakıldığında İzmir'den, Dikili vapuruyla Ayvalık'a 300 asker sevk edilmesi olayın ciddiyetini göstermektedir. Bununla birlikte ertesini gün aynı gazetede Ayvalık olaylarıyla ilgili daha ayrıntılı haberlere yer verilmiştir. Anlaşıldığına göre, olaylarla ilgili bilgi almak üzere Aydın vilayetinden bir memur, Fuad isimli bir vapurla olay yerine gönderilmiştir. Bununla birlikte olay tam olarak açıklığa kavuşmamış ve bununla ilgili ayrıntılı bilgi alınamamıştır (Arıkan, 2011: 164). Olayla ilgili olarak Yeni Tasvir-i Efkâr gazetesinde, Ayvalık'ta bazı kişiler tarafından Osmanlı askerine ateş açıldığı, askerinin de buna karşılık verdiği, hükümetçe asayişin temini için tedbir alınması gerektiği ve hadisenin soruşturulması için Dâhiliye Nezareti'nden dün akşam bir memur gönderildiğine ilişkin bilgiler yer almıştır. Yine Ahenk'in verdiği habere göre olay biraz daha netlik kazanmıştır.

Pazar akşamı Ayvalık'ta askeri bir devriye çarşıya çıkmıştı. Askerler devriye gezerken Rumlardan münazaa eden sarhoş birkaç kişiye rastlar ve bunları dağıtmak ister. Onlar ise devriyeye karşı teşhir ve istimal-i silah ederek bir neferi ağır surette yaralarlar. Asker karşılık verince iki Rum ölür. Birkaçı da yaralanır.

Ancak devriyenin kuvveti cüz'i olduğundan kışlaya çekilir. Çatışma halkı heyecana sürükler. Ayvalık'ta bulunan az sayıdaki Müslüman halk ise evlerine kapanmıştır. Olayların orada bulunan askeri birlikle yatıştırılamayacağı anlaşıldığından, vilayet merkezi fırka komutanlığına telgraf çekilerek durum bildirilir. Hemen Midilli'den, Sakız'dan birer bölük askerle yeterince jandarma istenir. Bu askerin gemilerden inmesi üzerine güvenlik sağlanır. Hemen gerekli tahkikata girişilir. (Arıkan, 2011: 164)

Ayvalık'ta çıkan olayların çabucak bastırılması için İstanbul'dan iki tabur piyade askeri sevk edilmiş olmakla beraber daha öncesinde de birkaç savaş gemisinden karaya asker çıkarılmıştır. Bu arada Rum gazetelerinden bazıları ve Yunan konsolosu olayı abartarak çarpıtma peşine düşmüş ve ön yargılı bir biçimde güvenlik güçlerini suçlamıştır. Dolayısıyla ortam daha da gerilmiş, Müslümanlar evlerine, memurlar ise telgrafhaneye sığınmışlardır. Sürekli silah atışları büyük korku ve heyecana yol açmıştır (Arıkan, 2011: 164-170). Bunun üzerine güvenlik güçleri hemen gerekli önlemleri almış ve tahkikata başlanmıştır. Komutanlıkça yayımlanan bildiri ateşli silahların ve yasak eşyanın üç gün içinde teslim edilmesi, aksi takdirde İdare-i Örfiye (sıkıyönetim) ilan edileceği duyurulmuştur. Bu esnada Ayvalık'a yakın Küçükköy'e yapılan baskında dört yüz martini ele geçirilmiştir. Olayların bir an evvel durdurulması amacıyla kazada 15 Haziran'da İdare-i Örfi ilan edilmiştir (DABOA, İ. DH. (1475/37; DABOA, DH. MKT. 1306/1). İdare-i Örfi Ayvalık dışında Yunda kasabasını da kapsamaktadır. Ayvalık'ta var olan asker sayısının üç bine çıkarılmasına karar verilmiş, Kolağası Aziz Bey de Divan-ı Harb-i Örfi reisliğine atanmıştır. Bütün bu gelişmeler, Ayvalık'ta sokak ortasında çıkan bir zabıta olayının o kadar basit olmadığını ortaya koymaktadır. Alınan sıkı önlemlerle Ayvalık'taki olaylar dinmiş olmakla birlikte İzmir'deki Rumca ve Türkçe gazeteler arasındaki tartışmalar, itirazlar sürüp gitmektedir. Bu esnada, Ayvalık metropolitenin Patrikhane'ye çektiği telgrafın da Rumları destekler mahiyette olduğu anlaşılmaktadır.

Ayvalık'ta örfi idarenin ilanı halkın elindeki silahların toplanmasına ve müsadere edilmesine karar verilmiştir. Ayvalık kasabası kara ve denizden kontrol altına alınmış, kimsenin bölgeden ayrılmasına izin verilmemiştir. Örfi İdare tarafından yayımlanan bildiri, hazineye borcu olanların üç gün içinde mal sandığına başvurmaları ve vergilerini ödemeleri istenmiş, aksi takdirde yasal işlem yapılacağı belirtilmiştir. Ayrıca, her türlü ateşli silahın ve yanıcı maddenin teslim edilmesi, sokağa fenersiz çıkılmaması, toplantı yapılmaması gibi hususlara uyulması istenmiştir (DABOA, DH. MKT. 1306/1). Her ne kadar bazı şikâyet ve direnmelerle karşılaşılrsa da Ayvalık'ın çevresindeki köylerde de ahalinin elindeki silahların toplanmasına karar verilmiştir. Ancak bu süreçte Ayvalık ve çevresindeki Rum ahalinin hükümete karşı olumsuz bir tavır takındığı, bunda da Yunanlıların, patrikhanenin ve bazı Rum gazetelerinin etkili olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Burada dikkat çekici olan husus ateşli silahların, dinamit ve benzeri patlayıcı ürünlerin teslim edilmesidir ki, bunlar da yıllardır kaçak yollardan bölgeye sokulmaktadır.

Ayvalık hadisesi Meclis-i Mebusan'ın 3 Temmuz 1909'daki oturumunda da gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Bu konuda Selanik Mebusu Honeus Yorgi Efendi'nin Ayvalık'ta ilan edilen İdare-i Örfiye hakkında istizah takririne Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa şu cevabı vermiştir:

Ayvalık'taki müfreze-i askeriye zabitanından ikisinin bulunduğu haneye Haziran'ın birinci günü akşamı saat yarım raddelerinde ahali-i mahalliyeden bazıları gitmişler ve haneyi kurşunlamışlardır. Bu esnada iki asker yaralanmıştır. Bunun üzerine, Ayvalık kaymakamı ile Cezair-i Bahr-i Sefid ve Hüdavendigar valisi tahkikata lüzum göstererek bölgeye gitmişlerdir. Tahkikat icra edileceği sırada birçok kaçak silah ve cephanenin saklandığının anlaşılması ve uygunsuz bazı hal ve hareketlerin vuku bulması üzerine İdare-i Örfiye ilan olunmuş ve

bölgede bir Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesi görevlendirilmiştir. İdare-i Örfiye kararıyla birlikte 1870 Garra tüfeği, altı yüz kıyye barut ve birçok ecza-yı nâriye teslim alınmıştır. Olaya ilgisi tespit edilen otuz iki kişi Divan-ı Harb-i Örfi’de yargılanmışlardır. Sükûn ve asayiş temin olunmuştur. (MMZC, C. 2, İ. 105, 20 Haziran 1325 (3 Temmuz 1909): 162)

Yorgi efendi, ahali ile askerler arasında bir çatışma olup olmadığını, Ayvalık’ta öteden beri kaçakçılık yapılıp yapılmadığını sormuştur. Ferit Paşa’ya göre, ahali askerlerin ikametgâhlarına saldırıp camlarını kırmış ve dört askeri yaralamıştır. Bunun üzerine asker silah kullanmak zorunda kalmış, neticede ahalden altı kişi yaralanmıştır. Olayın akabinde mutasarrıf ile vali harekete geçerek sükûnetin temini için ahalden gizlenen silahların ortaya çıkarılmasını ve teslimini istemiştir. Memleketin bir bölümünün silah deposu haline getirilmesi devlet için kabul edilir bir durum değildir. Nitekim Ayvalık’ta 1800-2000 tüfek ele geçirilmiştir. Kaçakçılık meselesine gelince, Ferit Paşa, bölgede kaçakçılık meselesi çoktan beri var olduğunu, Meşrutiyet’in ilânından konuya ilişkin bazı tedbirler alındığını, ancak bunların yeterli olmadığını, dolayısıyla kaçakçılık bir türlü önlenemediğini ifade etmiştir. Böylece bölge bir silah deposu haline gelmiş ve hadise kısa sırada büyümüştür. Bu sebeple hükümet gerekli önlemleri almak zorunda kalmıştır (MMZC, C. 2, İ. 105, 20 Haziran 1325 (3 Temmuz 1909): 162).

Yorgi Efendi’nin asayiş muhtel olmuş mudur sorusuna Ferit Paşa: “Muhtel olmuş mu ne demek? Askere karşı silâh istimal edilirse, ihtilal değil de nedir? Bu ilk hareket ihtilal derecesine varmamak için müdahaleye mecbur oldum, ihtilâl olmuş olsaydı belki daha ziyade tedabiri şedîdeye tevessül edecektik” diyerek ileride olması muhtemel büyük olaylara işaret etmiştir. İstanbul mebusu Kozmîdi Efendi ise olayın adı mi yoksa siyasi bir vaka mı olduğunu sormuştur. Ferit Paşa olayın adı bir surette başladığını, ancak elde edilen delillere bakıldığında siyasî bir şekle dönüşmesinin kuvvetle muhtemel olduğuna dikkat çekerek tahkikatın devam ettiğini söylemiştir (MMZC, C. 2, İ. 105, 20 Haziran 1325 (3 Temmuz 1909): 163).

Karesi mebusu Muharrem Hasbi Efendi ise eski yönetimin hatalarının olaylara sebebiyet verdiğini, çünkü bölgedeki bürokratların liyakatsiz kişilerden oluştuğunu dolayısıyla bölgeye nitelikli ve becerikli memurların bir an önce atanması gerektiğini savunmuştur:

Bu hadisenin esbabı maneviyesinden birisi de Ayvalık’a gönderdiğimiz memurlardır. Çünkü Ayvalık’ta Atina Darülfünundan diplomalı efendiler vardır. Bunun için Ayvalık’ın hem siyaseten, hem de mevkiyen ehemmiyeti vardır. Ayvalık’a gönderilen memurlar daima mümtaz memurlar olmalıdır. (MMZC, C. 2, İ. 105, 20 Haziran 1325 (3 Temmuz 1909): 164-165)

Yorgi Efendi tekrar söz alarak, olayın bir iki sarhoş ile müfreze-i askeriye beyninde vukua gelen bir münazaadan başka bir şey olmadığını iddia etmiş ve İdare-i Örfi’nin ilan edilmesine karşı çıkmıştır. Yorgi Efendi ise, biraz sitemkâr biraz da tehditkâr bir biçimde:

Elbette onu hükümet tahkik edecek, hükümet bakacak, eğer nerde mevcut ise, ihtilâli birdenbire bastırarak, İdare-i Örfiye mi ilân eder, ne yaparsa yapar. Fakat neticesini düşünsün, eğer haksız ve lüzumsuz yerde İdare-i Örfiye ilan ettirirse, ticaret ve sanatla meşgul olan ahaliyi bu gibi ahvalden dolayı tazyik altında bulunduracak olursa, maddî ve manevî mesuliyet terettüp edeceğini de düşünmelidir”. Demek suretiyle bir nevi Rum ahalisini aklama yoluna gitmiştir. (MMZC, C. 2, İ. 105, 20 Haziran 1325 (3 Temmuz 1909): 164-165)

Bunun üzerine Gümülcine mebusu İsmail Bey söz alarak Ayvalık gibi küçük bir yerde bu kadar çok silah ve cephaneye bulunmasının ticari bir tarafının olamayacağını, bunda başka gayelerin güdüldüğüne şüphe bulunmadığını belirterek, hükümetin bölgede İdare-i Örfiye ilan ederek

gerekli önlemleri almasının yerinde bir hareket olduğunu ifade ederek Dâhiliye nazırı Ferit Bey'e destek vermiştir (MMZC, C. 2, İ. 105, 20 Haziran 1325 (3 Temmuz 1909): 166-167).

Ayvalık hadisesiyle ilgili olarak resmi yazışmalara da kısaca değinmek yerinde olacaktır. Sadareten çıktığı anlaşılan bir yazıda, Ayvalık'taki müfrezelere kumanda eden Kolağası Edip Bey'in gönderdiği telgraftan söz edilmiştir. Telgrafa göre, sabıkalı takımından birkaç sarhoş kanunsuz bir şekilde sağa sola birçok kez ateş etmiştir. Bunun üzerine olay mahalline yetişen Yüzbaşı Ömer Efendi emrindeki askerlere de ateş edilmiş, bu esnada bir nefer yaralanmıştır. Bu sefer de askerler silah atılan istikamete doğru ateş ederek, toplanan kalabalığı yarmışlar ve yaralı arkadaşlarını da alıp geri dönmüşlerdir. Midilli ve İzmir'den takviye kuvvetler birkaç saat içinde Ayvalık'a ulaşmışlar ve olayın büyümesini önlemeye çalışmışlardır. Bu esnada Rum eşkıyası karakollara saldırmıştır. Askerlerin buna karşılık vermesi üzerine ahaliden on kişi yaralanmış, iki kişi de vefat etmiştir. Mülki idare tarafından olay hakkında hemen tahkikata başlanmış ve ilk etapta olayla ilgili on dört zanlı derdest edilmiştir. Bu sırada Karesi mutasarrıfı Nüzhet Bey de Ayvalık'a gelmiştir. Olayı yakından takip eden İzmir kumandan vekili Ferit İsmail Fazıl Paşa ise ahalinin elindeki silahların hemen toplanması gerektiğini mahalli yönetime bildirmiştir (DABOA, BEO. 3577/268248). Daha sonra Dâhiliye Nezareti hadise hakkında Sadareti bilgilendirerek, Ayvalık ve Yunda'da güvenlik güçleri tarafından bin dört yüz garra tüfeğiyle altı yüz kıyye barut ve külliyetli miktarda fişeğe el konulduğunu, soruşturma neticesinde yüz dört kişinin de gözaltına alındığını ve durumun Divan-ı Harb-i Örfi riyasetine bildirildiğini ifade etmiştir. Ayrıca olaya karışan ve derdest edilemeyenlerin de takibata alındığı belirtilmiştir (DABOA, DH. MKT. 2856/5). Ayvalık'taki kargaşanın bir an evvel sona ermesi için, merkezi hükümet, Ayvalık Divan-ı Harb-i Örfi riyasetine bir yazı yazarak, soruşturmanın dikkatli ve hızlı bir şekilde bir an önce yapılmasını ve neticelendirilmesini istemiştir (DABOA, BEO. 3587/268964). Buna cevap niteliği taşıyan bir arşiv kaydında, Ayvalık'ta Örfi İdare'nin ilanından sonra peyderpey iki bin yüz adet kaçak garra tüfeğinin derdest edildiği, Divan-ı Harb-i Örfi hapishanesinde altmış dokuz kişinin tutuklu bulunduğu ve eski sabıkılardan da yetmiş beş kişinin yargılanmakta olduğu belirtilmiştir (DABOA, DH. MKT. 2872/83). Ayvalık'taki hadise her ne kadar basit bir vaka gibi başlamış ise de merkezi hükümet bu olayın toplumsal ve siyasal bir sorun haline dönüşebileceğinden endişe ederek, bölgeye Midilli, İzmir hatta İstanbul'dan takviye birlikler intikal ettirmek suretiyle inzibati ve idari önlemler almıştır. Bunun yanı sıra, bölgede Örfi İdare ilan edilerek Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesi kurulmuş, olaya karışanlar bu mahkemede yargılanarak çeşitli cezalara çaptırılmışlardır (Tanin, 1909, 4). Böylece olay her yönüyle kontrol altına alınmış ve büyümeden önlenmiştir. Öte yandan Eylül 1909'da, Ayvalık'ta Örfi İdare'ye son verilerek Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesinin görevi de sona ermiştir. Ancak bölgenin önemine binaen Dâhiliye Nezareti tarafından bir komiser ve yedi polis memurunun bölgeye tayin edilmesi kararlaştırılmıştır (DABOA, DH. EUM. THR. 4/55).

Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında Ayvalık hadisesinin adi bir vaka olmadığı, bölgede öteden beri var olan ve üstesinden gelinemeyen kaçakçılığın bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda meselenin silah kaçakçılığından kaynaklandığını söylemek pek de abartılı olmaz. Ayvalık, yıllardır kaçakçılığın merkezi olmuş, alınan önlemlere rağmen bölgede kaçakçılık bir türlü önlenememiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından önce kaçakçıların her türlü avantaja sahip olmaları, Ayvalık ve Yunda'da kaçakçılığın yoğunlaşmasına yol açmıştır. Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra hükümet, bu durumun farkına varmıştır (DABOA, DH. MKT. 2887/33). Öte yandan bölgede birikmiş olan kaçak silahların tehlikeli boyutlara varması Ayvalık'ta patlak veren olayları tetiklemiş, bölgede ikamet eden az sayıdaki Müslüman büyük bir tehditle baş başa kalmıştır.

Eski alışkanlıklarını sürdürmek isteyen kaçakçıların çıkarlarının II. Meşrutiyet'in getirmek istediği yeni düzenle örtüşmeyeceği bir gerçektir. Kaçakçılığın öteden beri yalnız Ayvalık'ta değil Ege adalarında ve Anadolu kıyılarında yaygın olarak yapılması ve II. Meşrutiyet

yönetiminin kaçakçılığın üzerine gitmesi, bundan çıkarı olanları bir hayli rahatsız etmiş ve neticede bazı tepkilere yol açmıştır. Ayvalık olaylarını da bu tepkilerin tetiklediğini söylemek mümkündür. Ayrıca Ayvalık olaylarının bir Müslüman-Rum çatışmasına dönüşmesinden endişe edilmiştir. Kimi basın yayım organları ise meselenin kaçakçılık boyutunu görmezden gelmişler ve olayları etnik ve dini çerçevede ele alarak tartışmışlardır. Oysa hadisenin temelinde, öteden beri var olan kaçakçılık, Türk-Yunan gerilimi, Ayvalık Rumlarının milliyetçilik duygusuyla Yunanistan'a yakınlık duymaları gibi etkenlerin olduğu unutulmamalıdır (McCarthy: 2014, 6-14). Ayrıca, Yunan uyruklularının kendilerini vergi konusunda ayrıcalıklı görmeleri, idari yapının çarpıklığı gibi nedenler de hadisenin patlak vermesinde belirleyici rol oynamıştır (Sarı, 2015: 178). Olaylardan kısa süre önce 31 Mart ayaklanmasını bastırılmış olan devlet, hızlı ve yerinde kararlar alarak Ayvalık hadisesini büyümeden önlemiştir. Bunda kaçakçıların etkin ve seri bir şekilde yargılanması ve cezalandırılması da etkili olmuştur.

5. Silah Kaçakçıların Cezalandırılması

Osmanlı ceza kanununda silah, mermi, dinamit, güherçile ve barut cinsi her nevi yakıcı ve yanıcı madde kaçakçılığı, ağır cezaları öngören cinayet kapsamında değerlendirilmiştir. Bu kapsamda silah kaçakçılarına suçun niteliğine uygun olarak, hapis, sürgün ve kürek cezaları verilmiştir (DABOA, İ. MTZ. GR. 12/369; DABOA, ŞFR. 393/1). Tabii bu cezaların şartlara göre değişkenlik gösterdiği de bir gerçektir.

Özellikle II. Meşrutiyetin ilanından birkaç ay sonra patlak veren 31 Mart hadisesi neticesinde ülkenin büyük bir kesiminde örfi idare ilan edilerek Divan-ı Harb-i Örfi mahkemeleri kurulmuştur. Bu mahkemeler, değişik türde suç işleyen faillerin yanı sıra silah kaçakçılığı yapanları da yargılamış ve çeşitli cezalara çaptırmıştır. Bu minvalde Ayvalık ve çevresinde silah kaçakçılığı yapanlar da çeşitli cezalara çaptırılmışlardır. Bununla birlikte 1908 öncesinde kaçakçılar bazı hafif cezalara çaptırılırlarken, bu tarihten itibaren daha ağır cezalara çaptırılmışlardır. Bunda Ayvalık hadisesinden dolayı bölgede görev yapan Ayvalık Divan-ı Harb-i Örfi'sinin verdiği kararlar etkili olmuştur. Nitekim silah kaçakçılığıyla birlikte, adam yaralama ve öldürme suçlarına karıştıkları tespit olunan Ayvalıklı yirmi yedi şahıs sürgün edilmişlerdir. (DABOA, DH. MKT. 1563/31). Silah kaçakçıları yalnız silah kaçırarak kalmayıp, farklı türde suçlara da karışmışlardır. Yunanistan'dan Ayvalık'a ve aydın vilayeti sahillerine yasaklanmış silah ve barut nakletmekle birlikte sair cürümlerinden dolayı hapis cezasına mahkûm oldukları halde ıslah olmayıp, yine silah kaçakçılığına cesaret eden ve İzmir'de Mösyö Vetlik'in? damadını dağa kaldıran Ayvalıklı İstirati Doman ve Mihail Boya nam şahıslar tutuklanmışlarsa da haklarında yeterli delil olmadığından serbest bırakılmışlardır. Ancak bu kişilerin şüpheli hallerinden dolayı Ayvalık'ta bulunmalarının ileride asayiş ve emniyete zarar vereceği düşünüldüğünden başka bir vilayete sürgün edilmişlerdir (DABOA, ŞD. 2769/53). Bu örnekten hareketle, II. Meşrutiyet öncesinde kaçakçılara verilen cezaların oldukça yetersiz kaldığı söylenebilir. II. Meşrutiyet sonrasında yapılan yeni düzenlemelerle bu konuda daha ciddi adımlar atılmış, kaçakçılara hapis ve kürek cezaları vermeye başlanmıştır. Bilhassa Ayvalık hadisesinin patlak vermesinden sonra kaçakçılara verilen cezaların ağırlığı da bunun açık bir göstergesidir. Nitekim, Ayvalık'a kaçak yollardan silah, barut ve dinamit soktukları belirlenen Vangel oğlu Aristidis ve Anton Bobozik isimli şahısların beşer sene müddetle küreğe konulmalarına karar verilmiştir (DABOA, İ. AS. 88/48). Ancak Ayvalık hadisesini soruşturmak üzere teşekkül ettirilen Ayvalık Divan-ı Harb-i Örfisi olayın ciddiyetine binaen birçok kişiyi yargılamış ve delillerle suçu sabit görülenlere gerekli cezaları vermiştir. Örneğin Ayvalık hadisesinin baş aktörlerinden olup, güvenlik güçlerine ateş açarak bir neferin yaralanmasına sebep olan Ayvalık ahalisinden Apostol'un oğlu Kostantin, Ayvalık Divan-ı Harb-i Örfisi tarafından yargılanarak suçu sabit görülmüş ve Mülkiye Ceza Kanunnamesinin yüz yirmi sekizinci maddesi gereğince on beş sene müddetle kürek cezasına mahkûm edilmiştir. Yine bu çerçevede Ayvalıklı Penali'nin oğullarından Atnason? beş, Onyut? ise üç sene müddetle kürek

cezasına çarptırılmışlardır. Aynı mahkeme bazı kişileri de beraat ettirmiştir (DABOA, İ. AS. 89/11).

Kısaca söylemek gerekirse, Ayvalık kazasında silah kaçakçılığı yapanlara II. Meşrutiyet'in ilanından önce hafif cezalar öngörülmüşken, 1909 Ayvalık hadisesinden sonra ceza kanunun ilgili maddeleri gereğince cinayet suçu kapsamında daha ağır cezalar verilmiştir. Bunda hadisenin yol açacağı tehditler belirleyici olmuştur.

6. Sonuç

Silah ticareti ve kaçaklığı, geçmişten günümüze hemen hemen her devletin karşı karşıya kaldığı önemli sorunlardan biri olmuştur. Özellikle bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin yoğunlaştığı XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında söz konusu soruna ilişkin hassasiyet daha da artmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, toprak bütünlüğünü koruyabilmek adına silah kaçakçılığını engellemeye çalışmıştır. Ancak özellikle Avrupalı büyük güçlerin Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eden etnik ve dini topluluklara sürekli silah yardımıyla bulunmaları nedeniyle kaçakçılık faaliyetleri bir türlü önlenememiştir. Dolayısıyla silah kaçakçılığı artmakla kalmamış devletin iç ve dış güvenliğini de zarar vermiştir.

Hüdavendigar vilayetine tabi Karesi sancağına bağlı Ayvalık kazası, XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında canlı bir ticarete sahip olmuştur. Bunda, Avrupalı tüccarların bölgeye olan ilgilerinin yanı sıra, Yunanlıların bölgedeki siyasi ve ticari faaliyetleri de etkili olmuştur. Bu minvalde bilhassa gayrimeşru yollardan yapılan ticarete ilk akla gelen silah kaçakçılığıdır. İncelen dönemde, Osmanlı'da yaygın olarak görülen silah ve patlayıcı madde kaçakçılığına Ayvalık kazasında da sıklıkla tesadüf edilmiştir. Ege'nin kuzeyinde yer alan bu küçük kaza, XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyılın başlarında silah kaçakçılığının adeta merkezi olmuştur. Özellikle Yunanistan'a ait liman kentleri ile adalardan vapur ve kayıklarla taşınan silahlar gizlice Ayvalık iskelelerine getirilmiş, buradan da çeşitli vasıtalarla iç kesimlere ihraç edilmiştir. Merkezi ve mahalli yönetim diğer yerlerde olduğu gibi Ayvalık'ta da silah kaçakçılığını önlemeye çalışmıştır. Ancak, siyasi, ekonomik ve idari sorunlar nedeniyle silah kaçakçılığının önüne geçmek mümkün olmamıştır.

Eski alışkanlıklarını sürdürmek isteyen kaçakçıların çıkarlarının II. Meşrutiyet'in getirmek istediği yeni düzenle örtüşmediği bir gerçektir. Kaçakçılığın öteden beri yalnız Ayvalık'ta değil Ege adalarında ve Anadolu kıyılarında yaygın olarak yapılması ve II. Meşrutiyet yönetiminin kaçakçılığın üzerine gitmesi, bundan çıkarı olanları bir hayli rahatsız etmiş ve bazı tepkilere yol açmıştır. 1909'da meydana gelen Ayvalık hadisesinin de bu tepkilerin bir sonucu olduğu düşünülebilir. Hadisenin kökeninde kaçakçılığın yanı sıra, Türk-Yunan gerilimi, Ayvalık Rumlarının Yunanistan'a yakınlık duymaları gibi etkenlerin olduğu da unutulmamalıdır. Buna rağmen merkezi hükümet, hızlı ve yerinde kararlar alarak Ayvalık hadisesini büyümeden önlemiştir. Bunda kaçakçıların etkin ve seri bir şekilde yargılanarak cezalandırılmaları da etkili olmuştur.

Kaynakça

Ahmet Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevdet* (C. XI). Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet.

Akova, S.B. (2011). Ayvalık şehrinin nüfus özellikleri. *Sosyoloji Dergisi*, 22, 59-87.

Arıkan, Z. (2011). 1909 Ayvalık hâdisesi. *Belleten*, 77(272), 159-189.

Ayvalık. (1909 Temmuz 20). *Tanin*.

DABOA, BEO. : 3692/276838; 3587/268964; 3577/268248; 1475/37; 492/36869; 954/71496; 3733/279940; 2988/224047; 536/40150.

DABOA, BOA. Y. PRK. A. : 15/13.

DABOA, C. DH. 101 / 5032.

DABOA, DH. EUM. THR. 4/55.

DABOA, DH. MKT. : 1563/31; 2872/55; 2887/33; 2872/83; 2856/5; 1306/1; 1161/48; 1384/118; 1398/113; 2856/5; 2877/51; 2128/96; 1782/60; 1816/132.

DABOA, DH. TMİK. M. : 272/40; 274/3; 62/2; 272/40.

DABOA, HR. İD. : 2131/72; 1141/55.

DABOA, HR. TH. 263/52.

DABOA, İ. AS. 88/48.

DABOA, İ. DH. 1475/37.

DABOA, İ. MTZ. GR. 12/369.

DABOA, MV. : 62/56; 151/69.

DABOA, Y. EE. KP. : 14 / 1324; 15/1429.

DABOA, Y. MTV. 310/181.

DABOA, Y. PRK. DH. 1/98.

DABOA, Y. PRK. UM. 80/31.

DABOA, ZB. 604/10.

Darkot, B. (1942). Ayvalık. *MEB İslam ansiklopedisi içinde* (C. 2, s.78). İstanbul: MEB Yayınları.

Erim, H. (1948). *Ayvalık tarihi*. Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik.

İlgürel, M. (1992). Balıkesir. *TDV İslam ansiklopedisi içinde* (C. 5, s.12-14). İstanbul, TDV Yayınları.

Karal, E.Z. (1970). *Osmanlı tarihi* (C. V). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karpat, H.K. (2010). *Osmanlı nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Kütükoğlu, M.S. (1986). Yunan isyanı sırasında Anadolu ve adalar Rumlarının tutumları ve sonuçları. *Üçüncü askeri tarih semineri – Türk Yunan ilişkileri içinde* (s.133- 159). Ankara.

McCarty, J. (2014). *Ölüm ve sürgün*. (F. Sarıkaya, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

MMZC, C. 2, İ. 105, 20 Haziran 1325/3 Temmuz 1909.

Ortaylı, İ. (2001). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı* (9. Basım). İstanbul: İletişim Yayınları.

Öztop, F. (2014). *II. Meşrutiyet döneminde Aydın vilayetinde sosyal yapı ve adli vaziyet (1908-1916)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

Sarı, M. (2015). Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Anadolu'da Rumların casusluk ve çetecilik faaliyetleri. *History Studies*, 7(1), 175-189.

Sarıay, E. (2020). Osmanlı'da silah kaçakçılığı üzerine bir değerlendirme (1908-1910). H. S. Kıroğlu (Ed.), *Sosyal, beşeri ve idari bilimlerin alanında akademik çalışmalar* (Cilt 1) içinde (ss. 145-182). Ankara: Gece Kitaplığı.

Shaw, J. S., & Shaw, E. K. (1994). *Osmanlı imparatorluğu ve modern Türkiye* (C. II). İstanbul: e Yayınları.

- Sonyel, S. R. (2014). *Osmanlı devleti'nin yıkılmasında azınlıkların rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şanizade M. Ataullah Efendi. (1274). *Şanizade tarihi* (C. IV). Dersaadet.
- Togral, Ö. (2019). Osmanlı Kudüs'ünde kaçakçılık faaliyetlerine genel bir bakış (1886-1914). *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 19(3), 375-388.
- Tunçay, M, & Zürcher, E. J. (2002). *Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalizm ve milliyetçilik (1876-1923)* (2. Basım). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yerasimos, S. (2002). *Milliyetler ve sınırlar* (Ş. Tekeli, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yılmaz, E. (2006). *Türk-Yunan nüfus mücadelesi ve Ayvalık*. Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Araştırma Makalesi / Research Article

20. YÜZYIL TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNE KISA BİR ANALİZ (1923-2000)

Şefik MEMİŞ¹

Öz

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde kurulan genç Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal gelişiminin yanı sıra ekonomik gelişimi de 1922'de tarih sahnesinden çekilen Osmanlı İmparatorluğunun somut ve düşünsel mirasıyla şekillendi. Cumhuriyet döneminin ilk ekonomik politikaları, İzmir İktisat Kongresi ile liberal bir eksene otururken, hemen ardından imzalanan Lozan Antlaşması'nın ticari hükümleri de ekonomideki belirleyiciliğini korudu. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ve İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'de ekonomik alanda devletçi politikaların uygulanmasına sebep oldu. İkinci Dünya Savaşı'nın bitişi ile Türkiye'nin ABD ve müttefiklerinin yanında yer alması 1945'ten itibaren zorunlu liberal bir ekonominin başlangıcı oluyordu. Demokrat Parti ile ivme kazanan serbest piyasa yılları, 1960 darbesinde planlı kalkınmaya dönüştü.

Ancak Türkiye'nin ekonomik gelişmede küçük mesafeler kat etmesine rağmen beklenen çıkışı yapamaması, siyasal gelişmelerle ekonomik gelişmelerin birbirini etkileyecek denli içiçe geçmiş olmasından kaynaklanıyordu. Türkiye'nin yeni bir ekonomik kalkınma hamlesiyle buluşması ise, ihracat odaklı yeni bir ekonomi modelini tercih etmesiyle gerçekleşti. Ne var ki ülkenin kolaylıkla krizlere sürüklenebilen sosyal ve siyasal sancıları, ekonomik gelişmesinin karşısında önemli bir engelleyici olarak varlığını korudu. İlk dönemler on yılda bir gerçekleşen krizlerle ekonominin sarsıntılar geçirmesi, 1980'den itibaren 3-4 yıllık bir süreye indi. Bu durum, 2000'li yılların başında siyasal istikrara bağlı oluşturulan kararlı ekonomik hamleye kadar devam etti.

Anahtar Kelimeler: Türkiye ekonomisi, İzmir İktisat Kongresi, planlı kalkınma, 24 Ocak kararları.

A BRIEF ACCOUNT OF THE TURKISH ECONOMY (1923-2000)

Abstract

Along with her political development, the economic development of the young Turkish Republic, founded in the first quarter of the 20th century, was shaped by the heritage of the Ottoman Empire. While the Republic's first economic policies settled on a liberal axis with the İzmir Economy Congress, the Lausanne Treaty, signed immediately afterwards, remained decisive in the economy. The 1929 World Economic Depression and World War II caused the implementation of statist economic policies in Turkey. By the end of the War, Turkey took place alongside the US and its allies. This was the start of an inevitable liberal economy beginning from 1945. The free market years, which gained momentum with the Democrat Party, turned into a planned development with the 1960 coup.

Turkey's failure to rise economically was mainly due to political and economic developments affecting each other. The meeting of Turkey with a new economic development initiative was due to the implementation of a new export-oriented model. However, Turkey's social and political obstacles remained an important economic hurdle. The economic crises, which used to take place every ten years, started to take place every 3-4 years since 1980. This situation continued until the decisive economic move based on political stability in the early 2000s.

Keywords: Turkey's economy, İzmir Economy Congress, planned development decisions of January 24.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İktisat Bölümü, ORCID 0000-0002-6926-2215, sefikmemis@yahoo.com

Başvuru Tarihi (Received): 10.08.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, 20. yüzyıla girerken, birçok iktisadî değişim ve dönüşüm zorlukları yaşasa da, dünyanın 7 büyük ekonomisinden biriydi (Engin, 2016: 32-38). 19. yüzyılın başlarında ivme kazanan Osmanlı'nın sanayileşmede çağını yakalama gayretleri, 1876'da Sultan II. Abdülhamid'in 33 yıllık iktidar döneminin başlamasıyla daha sağlam temellere oturacak bir yapı kazanmıştı. Sanayileşmenin ana esaslarını oluşturan “ara eleman” yetiştirme sorunu sanayi mektepleri, ziraat mektepleri, ticaret mektepleri gibi meslekî eğitim okullarıyla aşılmaya çalışılmış; yerli ve millî üretim için imtiyaz yöntemi yeni bir içeriğe kavuşturulmuş; ticaret ve üretimi artıracak ulaşım altyapı hizmetleri raylı sistemden kara ve deniz yollarına değin tam bir yatırım atağına ulaşmıştı.

Ne var ki siyasal istikrarın beraberinde getirdiği bu ekonomik atılım dönemi, ağırlıklı Fransa üzerinden beslenen genç neslin milliyetçi ve özgürlükçü arzularına bir çözüm üretmemenin bedelini bütün birikim ve kazanımı berhava edecek 1908 İhtilali ile ödedi. Büyük bir imparatorluğun siyasal çöküşüne eşlik edecek ekonomik çöküş ise 1911 yılındaki Trablusgarp savaşıyla somutlaştı. Bu öylesine yorucu, fakr ü zaruret içine düşürücü ve üretim dinamiklerini sarsıcı bir süreçti ki, 1912-13 Balkan savaşlarıyla devam edecek, I. Dünya Savaşı ile sürecek ve nihayet (1918-1922 yılları arasında) Milli Mücadele ile son raddesine ulaşıp 30 Ağustos 1922 Başkumandanlık Meydan Muharebesi ile sona erecekti.

Bu savaşların yol açtığı vahim tablonun en iyi göstergelerinden biri dış borçlardı. Birinci Dünya Savaşı başlarken 153,7 milyon lira olan dış borçlar, savaş bittiğinde %100 artarak, 303,7 milyon liraya ulaşmıştı (Müderrişoğlu, 1974: 102). Ekonomik tablo şu şekildeydi: Harpten müttefiklerinin teslim olmasıyla mağlup çıkan Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm toprakları işgal edilmiş, nüfusun çalışabilen kısmı silahlı altına alınmış ve birçoğu şehit olduğu için ciddi insan gücü kaybı yaşanmış, genel nüfusunda azalma ve artış yavaşlaması olmuştu. Bu ise tarım başta olmak üzere üretim yapılan tüm alanlar ile ticarete gerilemeye, hatta çöküşe yol açmıştı. Milli Mücadele döneminde Büyük Millet Meclisi, bir yandan bu bağımsızlık mücadelesini devam ettirirken diğer yandan Millî Hareketi finanse etmek ve kaynaklarını büyük ölçüde tüketen ülkeye “çeki düzen” vermek amacıyla eş zamanlı ekonomik tedbirler aldı. Hemen yürürlüğe koyulan tedbir ise gelirleri tahsil etme görevinin Maliye Vekâletine verilmesi, Duyûn-ı Umûmiye ile Reji İdaresi'nin tahsilat yetkisinin kaldırılmasıydı (Üge, 2010: 7-8; Kazgan, 2017: 26).² Böylelikle Duyûn-ı Umûmiye'nin gelirleri ile Reji'nin tütünlerine el konuldu. Ayrıca Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası'ndan 1,5 milyon lira alındı. Diğer yandan Sovyetler Birliği'nden savaş için gerekli silah ve diğer araç gereç ile bir milyon altın lira temin edildi. Hint Müslümanları da 300 bin altın gönderdi. Bu meblağın 250 bin lirası ile daha sonra, Türkiye'nin ekonomik hayatında önemli bir figür olarak öne çıkacak İş Bankası kurulacaktı (Kepenek, 2011: 38). Tüm bunlar, artık yeni bir dönemin başlamakta olduğunun işaretiydi.

Aslında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçilen dönemde sadece Türkiye değil, dünya da köklü bir değişimden geçiyordu. İmparatorluklar devrinin bittiği, dünya haritasının yeniden çizildiği, ulus-devlet anlayışının yerleştirilmeye çalışıldığı bu süreçte Türkiye'nin sınırları iyice küçülmüş; Avrupa'nın en doğusunda, Doğu'nun en batısındaki ülke olarak 1917 Kızıl Devrimiyle kurulan komünist Sovyetler Birliği'nin sınırındaki ‘tampon’ ülke olarak Batı için önemli hale gelmişti (Kazgan, 2017: 33).

1. İzmir İktisat Kongresi: Yeni Dönemin Ekonomi Politikası

Milli Mücadele kazanılmış, Anadolu toprakları işgalci güçlerden temizlenmiş, ancak henüz barış tesis edilmemişti. Barış görüşmeleri Lozan'da yapılıyordu ve beklenenden uzun sürmüştü. İtilaf

² Duyûn-ı Umûmiye, Türkiye'de “kapitalizmin bir ileri karakolu”, “emperyalizmin bir aracı” olarak görülüyordu.

Devletleri kapitülasyonları devam ettirip savaş masrafları ile Osmanlı borçlarının tamamını Türkiye'ye yıkmak istiyorlardı. Bu şartlar altında Lozan görüşmelerinin çıkmaza girip müzakerelere ara verildiği bir ortamda, daha doğru bir ifadeyle “müzakere, pazarlık ve bekleyiş” sürecinin sürdüğü bir sırada, anlaşma imzalanıp Türkiye'nin sınırlarının resmen tanınması gerçekleşmeden biraz önce, Milli Mücadelenin liderleri Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa ile Ticaret Vekili Mahmut Esat Bozkurt'un gayretleriyle İzmir'de İktisat Kongresi'nin toplanması kararlaştırıldı. Hiçbiri iktisatçı olmayan bu üç ismin topladığı kongreye yabancı misyon şeflerinin davet edilmesi, ara verilen Lozan görüşmeleri sırasında karşı taraf temsilcilerine mesaj verilmesinin amaçlandığını gösteriyordu. Aslında mesaj, çok açıktı: İzmir İktisat Kongresi'nde Türkiye ekonomisinin rotası, sanayileşmiş Batı ülkelerinde olduğu gibi, özel sektör ağırlıklı ve piyasa ekonomisine yönelik bir iktisadî kalkınma modeline doğru çizilecekti. Böylece “barışçı bir dış siyaset izleyeceği ve Milli Mücadele sırasında Sovyetler Birliği ile olan yakınlaşmanın, Bolşevizm'in benimseneceği anlamına gelmediği” temin ediliyordu (Koraltürk, 2002: 581).

Dolayısıyla Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin kendini dünyaya duyurup anlatmak düşüncesinin ürünü olan kongre 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihleri arasında yapıldı; kongreye çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi temsilcilerinden meydana gelen 1135 temsilci katıldı (Özçelik-Tuncer, 2007: 255). Toplumun bütün katmanlarının bir araya gelerek verdikleri bağımsızlık mücadelesinden sonra ekonomik mücadelede de birlik ve dayanışma fotoğrafı verildi. İzmir'de Osmanlı Bankası'nın deposunda yapılan kongreye Kazım Karabekir Paşa başkanlık ederken, Mustafa Kemal Paşa açılış konuşmasında, “Siyasi ve askeri zaferler ne kadar büyük olurlarsa olsun, iktisadi zaferlerle taçlandırılmazsa meydana gelen zaferler kalıcı olmaz ve az zamanda söner. Bu nedenle en kuvvetli, en parlak zaferlerimizin daha temin edilebileceği faydalı sonuçları temin etmek için iktisadiyatımızın, iktisadi egemenliğimizin sağlanması, kuvvetlendirilmesi zorunludur. Yeni Türkiye'mizi layık olduğu mertebeye çıkartmak için vakit geçirmeden iktisadiyatımıza önem vermek zorundayız. Zamanımız tamamen iktisat devridir” sözleriyle yeni bir dönemi işaret etmişti. Açık bir şekilde dünya ile entegre bir ekonomi politikasının tercih edileceğini ifade etmişti (Durmuş-Aydemir, 2016: 157).

Milli Mücadelenin amacı nasıl Misak-ı Milli dâhilinde bağımsız bir devlet kurmak ise, İzmir İktisat Kongresi'nin amacı da bu devlette geçerli olacak “Misak-ı İktisadi”yi belirlemektir. Misak-ı İktisadi ise “yurt sanayiini ve ticaretini geliştirmeyi amaçlayan, özel girişime öncelik veren, onu koruyan, mülkiyet haklarına saygılı bir ekonomik düzeni, yasal çerçevesi ve kurumlarıyla oluşturmak ve kökleştirmek” amacını taşıyordu. Yabancı sermayeye karşı olunmadığı bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından vurgulanmış, “ancak, Türk yasalarına ve örfüne saygılı yabancı sermaye istendiği, yabancı sermayenin bundan değişik bir düzenleme biçimindeki varlığına kesinlikle karşı olunduğunun” altı çizilmişti. Kongrede alınan kararlar arasında ise “anonim şirketlerin kurulmalarının kolaylaştırılması; milli bankaların kurulması; demiryolu inşasının hükümet tarafından bir programa bağlanması, sanayinin teşvik edilmesi, yerli malı giyilmesi; amele denilen çalışan kesime işçi denilmesi ve sendika hakkının tanınması, ticaretin tamamen serbest bırakılması” gibi hususlar bulunuyordu (Sabır, 2006: 11).

Ekonominin acilen işleyebilmesi için gerekli olan konuların ele alındığı kongrede, özellikle iki unsur çok önemli görülüyordu. Bunlar yatırımı canlandırmak için gerekli krediyi temin edecek bankaların kurulması ile Osmanlı devrinde yerli üretimi perişan eden serbest gümrük politikasından vazgeçilmesi idi. Birincisini tüccarlar grubu, ikincisini de sanayi grubu talep etmişti (Kepenek, 2011: 33). Bu iki temel unsurun yanı sıra “sınaî ve ziraî müesseselerin, kooperatiflerin kurulması, özellikle tarımsal üreticileri sıkıntıya sokan aşar vergisinin kaldırılması başta olmak üzere vergilerle ilgili düzenlemeler yapılması, elde edilecek üretimin

yurtiçi ve yurtdışında dolaşımının sağlanması için demiryolları, karayolları yapımının hızlandırılması” gibi görüşler de tartışmaya açıldı (Tezel, 1994; Üge, 2010: 17).

Ankara Hükümeti’nin Türk ve Müslüman sermaye çevreleriyle kaynaşıp tanışmasını sağlayan kongrede, Ankara Hükümeti tüccarların, çiftçilerin, sanayicilerin ve işçilerin sorun ve isteklerinin neler olduğunu öğrenirken, yabancı sermaye çevrelerine ekonominin gelecekte nasıl bir şekil alacağı konusunda bilgi verildi. Kepenek’in ifadesiyle “kongre ile yönetici kadro iç ve dış sermaye kesimlerine güvence vermek” istemişti (Kepenek, 2011: 32).

İzmir Kongresi’nde ele alınan ve yeni dönemin ekonomik politikalarını belirleyecek ilkeler ve görüşler, Osmanlı’nın son döneminde hâkim olan İttihat Terakki’nin “milli iktisat” modelinden etkilenmişti. Sözgelimi Osmanlı’da gelişen milli burjuvazi oluşturma fikri, kongre kararlarında yerli bir müteşebbis sınıfın oluşturulması şeklinde yansımıştı. Böylece yerli girişimci yetiştirme hedefi yeni rejimin hükümetleri tarafından da benimseniyordu (Kazgan, 2017: 44).

1.1. Lozan Antlaşması’nın Ekonomik Etkileri

İzmir İktisat Kongresi’nin toplanmasından 5 ay sonra 24 Temmuz 1923’te Lozan Antlaşması imzalandı. Kongrede alınan kararlar, Lozan Antlaşması’nın eki olan Ticaret Sözleşmesi’nin ağır etkisi altında, Cumhuriyetin ilk döneminde uygulanacak ekonomik politikaların oluşumunu etkiledi. Ticaret Sözleşmesi ile Türkiye Cumhuriyeti 1929 yılına kadar, Osmanlı İmparatorluğu’nun 1 Eylül 1916 tarifesi olan mevcut gümrük oranlarını 5 yıl sürdürmeyi kabul etti (Kepenek, 2011: 34). Böylelikle yerli sanayiye korumak için gümrük duvarlarını yükseltmeyecekti. Ancak Birinci Dünya Savaşı sürerken “İttihat ve Terakki yönetiminin lüks mallara yönelik koyduğu gümrük vergisi” aynen devam edecekti (Kazgan, 2017: 35). Bunun anlamı, Türk ekonomisinin yabancı sermaye ve yatırıma karşı 5 yıl savunmasız kalmasıydı. Diğer yandan kapitülasyonlar kaldırılmıştı ama imparatorluk topraklarında kurulan devletlerarasında bölüştürülen 161,8 milyon Osmanlı liralık Osmanlı borcunun 105,5 milyon Osmanlı liralık kısmı Türkiye’ye düşmüştü. [Ancak borcun tutarı ile 2 milyon altın liralık taksit tutarı, Türkiye’nin iktisadi gelişimini sekteye uğratacak şekildeydi. Bunun üzerine Duyûn-ı Umûmiye yerine oluşturulan Borçlar Meclisi temsilcileriyle 3 yıl süren görüşmeler yürütüldü ve “1933 tarihinde imzalanan borçlar sözleşmesi ile Türkiye’nin 107.528.461 altın liralık borcu 8.578.343 altın lira olarak yeniden hesaplandı (Arslan, 2015: 2 vd; Özdemir, 2009: 119-120).” Taksit tutarı da her şey dâhil 700 bin lira olarak belirlendi. Bu borçların ödenmesi, Demokrat Parti döneminde 1954 yılında bitirilecekti.] Sonuç itibarıyla Cumhuriyet’in ilk 10 yılında uygulanan ekonomik politikalar, Lozan’ın etkisinde gerçekleşti (Kepenek, 2011: 34-35). Lozan’a bağlı imzalanan “Ticaret Sözleşmesi üzerinden uygulanan ekonomik baskı” ve “Musul Meselesi gibi dış politik kaynaklı siyasi krizlerin” gölgesi ekonomi üzerinde daima hissedildi (Atağenç, 2017: 77). Bu yüzden tek partili Türk siyasetinde gerçek anlamda liberal bir uygulamadan söz edilemez. Kongre’den sonraki 6 yılın, yani 1923-1929 yılları arasındaki dönemin liberal olarak nitelenmesinin sebebi, Türkiye’nin tercihinin liberal ekonomik modele daha yakın olmasıydı.

2. 1923-1929 Dönemi: Kargaşa Yıllarında Liberal Deneme

Bu dönemin gerçek anlamda liberalizm ile uyuşmadığı, daha çok “devlet kapitalizmine” uygun olduğu gibi görüşler olsa da, Cumhuriyetin kuruluş tarihi olan 1923’ten Dünya Buhranının çıktığı 1929 yılına kadar olan devre, genellikle liberal ekonomik yaklaşımın geçerli olduğu bir dönem olarak kabul edilir. Devlet müdahalesinin en az düzeyde olduğu, kalkınmada özel sektörün öncülüğünün kabul edildiği, serbest piyasa koşullarının geçerli olduğu, sanayileşmenin özel kesim eliyle yapılmaya gayret edildiği, sermaye birikimine sahip bir yerli müteşebbis sınıfın oluşturulmaya çalışıldığı bu devirde, devletin ekonomiye müdahalesi özel sektörün yetersiz ya da eksik kaldığı alanlara girişle sınırlıydı. O halde Klasik İktisadi Sistemin dünyaya hâkim olduğu bu yıllarda, Türkiye Cumhuriyeti’nin karma bir ekonomik model uygulamayı tercih ettiği söylenebilir (Üge, 2010: 18). Bu yılların fotoğrafını vermesi bakımından 1927 nüfus sayımı

bilgileri önemli bir kalkış noktası olabilir. Bu sayıma göre Türkiye'nin 14 milyon civarındaki nüfusunun yarıdan fazlası savaşlarda erkeklerin ölmesi sebebiyle kadın ve yine yarıdan fazlası yaşlı, çocuk ve sakattı. Üstelik nüfusun yüzde 80'inden fazlası köylerde, kalanı da şehirlerde yaşıyordu (Kazgan, 2017: 35).

Bu dönemde bütçe gelirinin büyük kısmını teşkil eden Aşar Vergisi'nin kaldırılması bütçe gelirlerini sarstı. Devletin büyük gelir kaybını telafi etmek için Osmanlı'dan kalan kibrit, şeker ve ispirto gibi bazı sanayi üretim tekellerinin millileştirilmesi yoluna gidildi. Bir başka ifadeyle kamu gelirleri değişen vergi politikası sebebiyle temel tüketim mallarından sağlanmış, vergi yükü bu malların kullanıcılarına yüklenmişti. Vergiler genel olarak dolaysız vergilerden dolayı vergilere kaydırıldı (Kepenek, 2011: 38). Yine bu süreçte devletin müdahil olduğu diğer önemli bir alan ulaştırma idi ve yabancı şirketlerin elinde bulunan Anadolu Demiryolları, 1924 yılında devletleştirilerek Nafia Vekaletine bağlandı. Lozan'da yabancılara tanınan kabotaj yetkisinin kaldırılmasıyla 1926 yılında Kabotaj Kanunu çıkartıldı. Böylece Türkiye'de deniz ulaşımı yetkisi sadece Türk gemilerine verildi. Ancak kısa dönemde bunun iki olumsuz sonucu oldu. Hem yetersiz yerli ulaşım imkânları, ücretlerin artmasına sebebiyet verdi, hem de yabancı sermayenin Türkiye'den çekilişi ivme kazandı (Kepenek, 2011: 34).

Yerli sanayiye teşkil etmek için İzmir İktisat Kongresi'nde şekillenen ilkeler doğrultusunda çalışmalar başlatıldı. Bu bağlamda yapılan ilk icraat, Osmanlı İmparatorluğu döneminde çıkartılan 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun elden geçirilerek 1927'de yürürlüğe konulmasıydı. Böylece yeni yatırım yapacaklara ucuz arazi tahsisi yapılırken, eskiden olduğu gibi makine ve gerekli alet edevatın yurtdışından getirilmesinde önemli muafiyetler sağlanmıştı (Özçelik-Tuncer, 2007: 258). Ne var ki bu kanundan yararlanan kuruluşların birçoğu madencilik, tarım ve hayvancılıkla ilgili kuruluşlardı. Bir başka deyişle, yüzde 32,5 gibi çok az bir kısmı sanayi kuruluşu niteliğine sahipti. Özetle teşvik uygulamasına rağmen sanayileşmede bir arpa boyu yol alınamadı (Kepenek, 2011: 59). Tarım ve hayvancılıkta ise Cumhuriyet devri öncesi seviye aşılamadı (Koraltürk, 2002: 583).

Bu yıllarda ve sonrasındaki dönemde Türkiye'nin ihraç ürünleri, tarımsal ürün olmaya devam edecekti. Sözelimi 1924 yılında tütün, kuru üzüm, pamuk, incir, fındık, yün, afyon ve yumurta toplam ihracatın yüzde 70,8'ini oluştururken; 1925'te yüzde 64,5'ini; 1926'da yüzde 72,2'sini; 1927'de yüzde 59,8'ini, 1928 yılında yüzde 67,6'sını ve 1929'da da yüzde 60,1'ini oluşturuyordu (Koraltürk, 2002: 584). Ne yazık ki Türkiye dokumadan demir-çeliğe kadar günlük tüketimde kullanılan birçok ürünü ithal etmek zorundaydı. Bu yüzden yeni kadro ivedi bir karar vermek durumundaydı. Hiç olmazsa yurt içinde tüketilen ürünlerin, yine yurt içinde üretilmesini devlet bizzat yönlendirmek ya da üstlenmek durumunda kalacaktı. Bu dönemde halkın ekonomik sıkıntılarına çare üretilememesinin somut yansıması, siyasal alanda oldu. 1930 yılında kurulan Serbest Fırka'ya halkın teveccühünün aynı zamanda bu sıkıntılardan da kaynaklandığı söylenebilir. Sonuç itibariyle 1930'lara gelindiğinde ne sanayi üretimi ciddi bir derinlik kazanmış, ne de ülke en temel sınaî tüketim mallarını üretebilecek hale gelmişti (Kepenek, 2011: 58).

3. 1929-1938 Dönemi: Devletçilik İlkesinin İzinde

Türkiye, liberal politikaları devletin öncülüğünde uygulamaya çalışıp yoluna devam ederken, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ortaya çıktı. New York Borsası'nın çöküşüyle patlak veren Buhran, tarım ürünlerinin fiyatlarının dramatik bir şekilde düşmesine yol açtı. Bu ise ihracatının tamamına yakını tarım ürünlerinden oluşan Türkiye'nin ekonomisine büyük zarar verdi. Türkiye kendi sorunlarının da etkisiyle krize girdi (Kazgan, 2017: 46). Bunalımın görünür gerekçe olduğu ortamda, esasen geçen 6 yıllık süreçte üç etken, Türkiye'nin ekonomik politika değişikliğine gitmesine yol açmıştı. Birinci olarak, kısa dönemde liberal politikalarından beklenen sonuçlar elde edilememiş, özel sektör öncü rol oynayamamıştı. İkinci olarak iktisadi

politikalarda varılabilecek en iyi nokta olarak görülen Klasik İktisat Teorisi, 1929 Bunalımını çözmekte aciz kalmış, böylece devletin müdahale etmediği serbest piyasacı anlayışın fiilen sonuna gelinmişti. Bir diğer önemli etken ise 1917 Devrimi sonrasında Rusya’da işbaşına gelen Bolşeviklerin planlı ekonomiyle çok olumlu sonuçlar almaya başlamasıydı (Üge, 2010: 22). Hızlı sonuç almaya ihtiyacı olan Türk yönetim kadrosu, bu manzara karşısında tercihini, devletin müdahil olduğu planlı sanayileşme politikası yönünde kullandı (Kepenek, 2011: 62).³ Böylece Türkiye devletçi politika anlayışıyla 1931 yılında resmen tanıştı, hatta 1937 yılında devletçilik politikası anayasaya eklendi ve Demokrat Parti’nin iktidara geldiği 1950 yılına kadar uygulandı. Bu yeni anlayışı, devletçi-plancı anlayışı “milli iktisat” anlayışının yeni bir çeşidi olarak görenler de bulunuyordu (Kazgan, 2017: 48-49).⁴

Devletçi dönemde sağlam bir bankacılık sistemi kurulmaya çalışıldı. Alman ve Fransız danışmanlar Türk parasının değeri, istikrara kavuşturulmadan Merkez Bankası kurulmaması yönünde tavsiyede bulunmasına karşın, bu yönde yürütülen çalışmalar neticesinde Türkiye, uzun süreli arzusuna, 15 Haziran 1930 yılında 1715 sayılı kanunla merkez bankasını kurarak ulaştı. 1920’li yıllarda “153 milyon lira olan kâğıt parayı genişleterek kalkınmayı finanse etme imkânını” kullanamamıştı (Kazgan, 2017: 40, 51). Anonim şirket statüsünde kurulan Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın hisselerinin bir kısmı devlet memurlarına satılırken, hazinenin payı ise yüzde 15 olarak sınırlandırıldı. Merkez Bankası’nın kurulmasıyla artık Türk piyasalarında spekülasyon yapılmasına izin verilmeyecekti (Kazgan, 2017: 41).⁵

Bankacılık sektörü bakımından diğer önemli icraat ise, yerli sanayiye desteklemek için Etibank, Denizbank, Sümerbank, İller Bankası (Belediyeler Bankası) ve Halk Bankası’nın kurulmasıydı. Türkiye’nin dünyayı sarsan bunalıma rağmen sanayileşmede olumlu sonuçlar almasında bu bankalar, özellikle de Sümerbank ve Etibank, çok ciddi rol oynamıştı. Çünkü iki bankadan bilhassa Sümerbank’ın mevcut fabrikaların işletilmesi, devlet tarafından kurulacak yenilerinin etüt ve projelerinin hazırlanması, gerekli işgücünün yetiştirilmesi gibi sorumlulukları vardı. Belirtmek gerek ki, “Sümerbank, devletçi uygulamanın temel örgütü olarak işlev görmüştü (Kepenek, 2011: 45).” Etibank ise Türkiye’nin yer altı kaynaklarının verimli bir şekilde kullanılmasından sorumluydu. Türkiye, planlı dönemde her yıl ortalama yüzde 6 büyüdü. Daha da önemlisi, sanayi sektörünün milli gelirdeki payı da 1927’de yüzde 10 iken 1938’de yüzde 16’ya, (Altıparmak, 2002: 42) ve 1939’da da yüzde 18’e yükseldi (Kepenek, 2011: 77).

Dünya Ekonomik Bunalımının getirdiği şartlarda Türkiye, dış ticaretinde sınırlamalara giderek, Osmanlı devrinde yaşanan dış borç tuzağını yaşamamak için tedbirler aldı. Birçok üründe gümrük vergilerini yüzde 16’dan yüzde 40’a çıkarttı. Dışa bağımlılığı en aza indirmek amacıyla, daha içe dönük bir politika izleme yoluna gitti. Zira ihracat fiyatlarının ithalat fiyatlarından daha az artması, o ülkenin kaynak kaybı demektir. İthal edeceği ürün için daha fazla yerli ürün vermesi demektir. İlaveten ekonomik ilişki içinde bulunan ülkelerin de Bunalımdan etkilenmesi, dış ticaret hacminin giderek daralmasına sebep oldu. Bu ve bunun gibi sebeplerden dolayı ihracatı yapılamayan ürünlerin yurtiçinde işleneceği sanayi kuruluşlarının kurulmasına ağırlık verildi

³ Yakup Kepenek’in aktardığı gibi bu anlamda devletçiliği en iyi, dönemin ekonomi kadrosundan Celal Bayar tanımlıyordu; Bayar’a göre “devletçilik özel sermayenin ‘süt anası’dır.”

⁴ Kazgan, bu durumu şu cümleyle özetliyor: “1930’lu yıllarda ortaya çıkan bu yeni anlayış, izleyen dönemlerde milli iktisat çerçevesinde ‘gerektiğinde devletçilik de yapılır ama işadammın desteklenmesi esastır’ gibi bir senteze vardı.”

⁵ Kazgan’ın aktardığına göre Mütareke yıllarında Türk parasının değerini düşürecek kambiyo spekülasyonları artmıştı. “Yunan ordusu Anadolu içinde ilerlerken, bir yandan da Rumların ve Yunanlıların mülk edinmelerini ucuzlatmak için kambiyo borsası araç haline getirildi. Geçim sıkıntısına düşen Müslüman Türk halk mülkünü elden çıkarırken, değeri düşen Osmanlı lirasıyla Rumlar-Yunanlılar Atina Bankası’nın verdiği kredileri kullanarak bunları satın aldılar; çünkü ‘Wilson Prensipleri’, ancak mülk sahibi olanları o toprağın sahibi sayıyordu.”

(Kazgan, 2017: 57).⁶ Bu sayede döviz yokluğu sebebiyle ithal edilemeyen temel ürünlerin ve sanayi ürünlerinin daha ucuza yurtiçinde üretilmesi amaçlandı (Kepenek, 2011: 48-49).

Türkiye'nin 90 yıllık ekonomi politikasını etkileyecek olan Devletçilik ilkesiyle birlikte Türkiye ekonomisi için ilk planlı dönem başladı. Aslında planlı dönem, "İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor"un hazırlandığı 1930 tarihine geri götürülebilir. Ancak resmi başlangıç tarihi olarak, 1933'te Sovyetler Birliği'nin de etkisiyle, ilk Beş Yıllık Sanayi Planı'nın hazırlanıp 1934 yılında uygulanması kabul edilir. Türk Lirasının değerini koruma, ödemeler dengesini iyileştirme ve ekonomik büyümeyi sağlama gibi amaçları olan devletçilik politikasının odağında ise "tarımsal ve sosyal reformlar yaparak yaşam standartlarını yükseltmek, özellikle sanayi alanında ithal ikameci politikanın desteğiyle üretim artışı sağlayarak hızla kalkınmak" vardı (Üge, 2010: 22). Tıpkı Osmanlı döneminde yeni kurulacak fabrikaların gerekçelerinde olduğu gibi Cumhuriyet devrinde de yeni fabrika kuruluşlarında ithal ikameci anlayışın hakim olması, aslında 1930'lu yıllara geldiğinde, 1880'li ve 1890'lı yıllardaki hedeflerle örtüşen bir politikayla yola devam edildiğini gösteriyordu.

Hazırlanmasında Amerikalı uzmanların raporlarından da faydalanılan Plan ile çimento, seramik, cam, kibrit, kimya, kâğıt, madencilik, demir-çelik ve dokuma sektörlerinde 20 fabrika kurulması hedefi konulurken, "tarımsal üretim ve doğal kaynaklara dayalı sınaî üretim yapılması, özellikle ithalata konu olan temel tüketim mallarının yurt içinde üretimine öncelik verilmesi ve kurulacak sanayi birimlerinin hammadde ve işgücü kaynaklarına yakın yerlere konumlandırılması" amaçlanmıştı (Yaşa, 1980: 184-185). Plandaki dokuma sanayi projelerin finansmanında Sovyetler Birliği'nden 10,5 milyon lira kredi alındı. Ayrıca her yıl bütçeden de 6 milyon lira yatırıma ayrılacaktı ki, 5 yıl için bu rakam 30 milyon liraya ulaşıyordu. Bu arada İngiltere'den alınan 16 milyon sterlin ile de Karabük Demir Çelik inşa edildi (Kepenek, 2011: 45) (Kepenek, 2011: 66). Devletçi sanayileşme, iç ve dış borç yükünü artırmayacak şekilde planlanmıştı. Finansmanın temel kaynağı olarak tüketim mallarına konulan vergiler belirlenmişti.

Birinci Beş Yıllık dönemde açılan fabrikalar şunlardı: 1934'te Bakırköy Bez Fabrikası, Keçiborlu Kükürt Fabrikası; 1935'te Kayseri Bez Fabrikası, Paşabahçe Cam Fabrikası, Zonguldak Türk Antrasit Fabrikası; 1936'da İzmit Birinci Kâğıt Fabrikası ve Çubuk Barajı; 1937'de Nazilli Basma Fabrikası ile Ereğli Bez Fabrikası; 1938'de Gemlik Suni İpek Fabrikası, Bursa Merinos Fabrikası ve Divriği Demir Madeni İşletmesi (Özçelik-Tuncer, 2007: 263). Bu devlet fabrikaları da gösteriyordu ki, 1930'lu yıllardan özel kesimin imalat sanayinde öne çıkmaya başladığı 1960'lı yıllara kadar geçen 30 yıllık sürede gelişmenin kaynağı kamu iktisadi teşebbüsleri oldu. Bu dönemde Türkiye'nin bütün altyapısı enerjiden ulaştırmaya, haberleşmeden tarıma, madencilikten bankacılığa kadar neredeyse tüm sektörlerde kamu kurumları vasıtasıyla gerçekleştirildi (Kazgan, 2017: 58).

Birinci Plan ile elde edilen başarılı sonuçların getirdiği şevkle İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlandı. Ancak 1939'da patlak veren İkinci Dünya Savaşı, İkinci Planın uygulanmasını engelledi. Daha birinci planın süresi bitmeden 1936'da hazırlıklarına başlanan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, "ara malları ve yatırım malları üretimini" önceliyor ve "elektrifikasyon, madencilik ve limanlar gibi altyapı yatırımlarını" kolluyordu. İkinci Plan sanayileşme için mutlak gerekli olan kimya, makine ve deniz ulaşımı gibi alanlarda o güne kadar en yüksek yatırım miktarı olan 112 milyon liralık yatırım yapılmasını hedefliyordu (Kepenek, 2011: 69). Sonuç itibarıyla bu dönemde olumlu gelişmeler yaşansa da ekonomi büyük oranda yukarıda izah edilen dış sebeplerden dolayı birinci ve ikinci viteste kalmış, yani çok güç harcamasına rağmen ağır ilerleme kaydetmiştir (Kılıçbay, 1999: 101).

⁶ Ülkeyi yönetenler bu yüzden halkın en çok tükettiği üç beyazın, yani un, şeker ve pamuklu dokuma ürünlerinin ülkede üretilmesini hedefliyorlardı. İthal ikameci üretim anlayışının temeline de bunu koymuşlardı.

Ne yazık ki bir önceki dönemde, yani 1927 yılına gelindiğinde tarımda makineleşme sağlanamamıştı, ilkel teknolojiyle yola devam ediliyordu. Bu tarihte traktör, çayır makinesi, tırmık, harman makinesi gibi tarımsal makinelerin tüm Türkiye'deki toplamı, 16 bin civarındaydı. Tarımsal üretimi artırmak için 1929'da tarım kredi kooperatiflerinin kurulması kabul edildi. Bu dönemin bugüne kadar yaşayan temel kurumlarından biri de 1938 yılında kurulan Toprak Mahsulleri Ofisi'ydi. Aslında Toprak Mahsulleri Ofisi 1932'de Ziraat Bankası'na bağlı olarak kurulmuştu. Endüstrileşmiş bir tarımla kalkınmaya çalışan Türkiye Cumhuriyeti, tarımı destekleyip geliştirmek amacıyla kurduğu TMO vasıtasıyla ilk aşamada buğday ve tütün sektörünün devletin destek alımıyla ayakta tutulması amaçlanmıştı. Bu kurumun yanı sıra Aşar vergisinin kaldırılması ile tarımın vergilendirilmesine son verildi. Oysa tarımdan elde edilen artığın, kazancın sanayiye aktarılması için aşar doğru bir yöntemdi (Kepenek, 2011: 42, 44, 72). Ancak bu verginin kaldırılmasının yanı sıra ulaşım altyapısının güçlendirilmesiyle birleşince, tarımsal ürünlerin pazarla buluşması sağlanmış, bu da üretimin de ihracatın da artmasına yol açmıştı.

4. 1939-1945 Dönemi: Savaşta Ekonomiyi Ayakta Tutmak

Türkiye ekonomisini, 1929 Büyük Dünya Buhranından daha fazla etkileyen olay, II. Dünya Savaşı oldu. Savaşa katılmayan Türkiye, savaşın yol açtığı tüm ekonomik olumsuzlukları ziyadesiyle hissetti. 1930'lu yıllarda Türkiye'nin yakın ekonomik ilişki içinde olduğu iki ülke bulunuyordu: Sovyetler Birliği ve Almanya. İlk Sanayi Planı başta olmak üzere Sovyetlerin ekonomi üzerindeki etkisi açık iken, kurulan yeni fabrikaların makine teçhizatı için müracaat edilen ilk ülke de Almanya idi. Ancak bu yakınlaşmalar, İngiltere'yi harekete geçirdi ve iki ülke arasında yakın ilişkiler, uzun bir aradan sonra güçlü bir şekilde tesis edildi. Rusya'nın istekleri karşısında İngiltere-ABD hattında yer alan Türkiye, savaş sonrasında ABD'nin savaştan zarar gören ülkelerin kalkınması için yardım yapacağı devletler listesine girdi.

Savaşa girme ihtimali Türkiye ekonomisine devletin yoğun bir şekilde müdahale etmesine yol açmış, bu amaçla Milli Koruma Kanunu bile çıkarılmıştı. Gerek tarım gerek sanayi üretiminde ordunun ihtiyaçları esas kabul edilmişti. Böylece tarımsal ürünlere ve hayvanlara el konulmuş, tarımsal ürünler çok düşük fiyattan satın alınmış, daha da önemlisi 4 yıl olan zorunlu askerlik kapsamında işgücünün büyük kısmı silah altına alınmıştı. Savaş yılları ekonomisinin “kıtlık, karaborsacılık, fiyat artışları” gibi sarsıcı sorunlarıyla hem devlet hem toplum mücadele etmek zorunda kalmıştı. Hububat fiyatları hızla artmış, devletin getirdiği teşvik edici tedbirler ise yetersiz işgücü sebebiyle akim kalmış, buğday ithalatı da çözüm olmamıştı (Şener, 2004: 79-83). Tarımsal üretimin azalmasında hem ‘kötü ürün yıllarının’ etkisi, hem de Aşar vergisini hatırlatan ve aynı olarak tahsil edilen Toprak Mahsulleri vergisinin payı vardı. Tarımdaki düşüş o raddeye ulaşmıştı ki, 1945 yılındaki tarımsal üretim, 1935 yılı üretim miktarının altında gerçekleşmişti (Kazgan, 2017: 56).

4.1. Varlık Vergisi

Kuşkusuz savaş yıllarına damgasını vuran en önemli olay, “savaş döneminde haksız kazançlarla servetini genişlettiği düşünülen tüccar, büyük çiftçi ve emlak sahibine yönelik Varlık Vergisinin” çıkarılmasıydı. 11 Kasım 1942 tarihinde çıkartılan 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu, “olağanüstü koşullardan doğan sermaye kazançlarının vergilendirilmesini” hükme bağlıyor, verginin oranlarını belirlemeyi de takdir komisyonlarına devrediyordu. Sosyal ve siyasal huzursuzluklara yol açan ve Mart 1942'den Mart 1943'e kadar bir yıl süreyle yürürlükte kalan Varlık Vergisiyle⁷ birlikte 1943 yılı sonuna kadar tam 318 milyon lira toplandı (Şener, 2004: 87; Kepenek, 2011: 64).

⁷ Varlık Vergisi 1943'te sınırlandırıldı, 1944'te kaldırıldı. Bu vergiyle “toplanan paranın yüzde 53'ünü azınlıkların, yüzde 36,5'ini Müslümanların, yüzde 10,5'ini de yabancıların ödediği” ifade edilir.

Bu vergiyle birlikte piyasadan önemli miktarda para çekilerek, döviz rezervleri artırılmış ve Türk parasının tekrar güçlenmesi sağlanmıştı. Bu tür vergiler, diğer ülkelerde de yürürlüğe konmuştu, ancak Türkiye'deki uygulamaları özellikle azınlık mensuplarının aleyhine gerçekleşmişti. Kuşkusuz bunda mükellef sayısının çoğunun azınlık mensubu olmasının etkisi büyüktü, bu yüzden verginin çoğunu onlar ödemişti (Kazgan, 2017: 46).⁹ Bu dönemde, “ordu ve şehirlerin artan gıda ihtiyaçlarının temini için kırsal kesimdeki savaş zenginlerinden” Toprak Mahsulleri Vergisi de alındı. Bu vergi, savaştan bir yıl sonra ancak kaldırıldı. Savaş ortamında dolaylı vergilerin artırılmasıyla milli gelirin önemli bölümüne el konularak olağanüstü dönemin savunma giderlerinde kullanıldı (Kepenek, 2011: 66).

Sonuçta savaş ekonomisi, hem Cumhuriyet yöneticilerinin büyük önem verdikleri denk bütçe hassasiyetini yok etmiş, hem de küçük ve orta ölçekli çiftçiler ile düşük gelirli grup başta olmak üzere Türk halkına büyük zarar vererek, yokluk ve açlık yaşatmıştı. Bu durum ise sıkı ekonomik politikaları uygulayan tek parti iktidarının partisi CHP için yıllarca silinmeyecek ‘yokluk’ imajının oluşmasına yol açacaktı. Dolayısıyla genç Cumhuriyet'in kuruluşundan hemen sonra yakalandığı 1929 Büyük Buhranının akabinde II. Dünya Savaşı ile karşı karşıya gelmesi; ‘kriz, daralma ve durgunluğun tüm boyutlarının’ yaşanmasına neden olmuştu. Milli gelirin azaldığı yıllar, işte bu savaş yılları olmuştu. Sanayileşmek için gerekli makine ve yatırım malı ithalatı en düşük seviyeye inmiş, sanayi üretimini olumsuz etkilemişti. Ordunun ihtiyaçları yabancı kredilerle ithalat yapılarak karşılanmış, yani borçlanma yoluna gidilmişti. Diğer yandan Cumhuriyet döneminin ilk yüksek enflasyon dönemi de başlamıştı. Daha doğrusu 1924-1938 arasında fiyatlar genel seviyesi enflasyon ile deflasyon arasında gidip gelmişti. Sözelimi 1924'te yüzde 10 olan fiyat artışı, 1926'da yüzde -8.5 olarak gerçekleşmişti. Aynı şekilde rekor seviyede deflasyon oranı ise 1929 Dünya Bunalımının hemen ertesinde 1930 yılında yüzde -25,5 olmuştu. 1931'de ise enflasyon oranı yüzde 19'a yükselmiş, 1932'de -5,7 ve 1933'te ise -15,9 olmuştu. 1935 de ise fiyat artışı yüzde 11,1; 1936 ve 1937'de yüzde 5 olurken, 1938'de tekrar deflasyon yaşanarak yüzde -4,2 şeklinde gerçekleşmişti (<http://www.anayurtgazetesi.com/yazar/Ataturk-ve-Ekonomi/21254>).

Bu arada devletçilik döneminin başladığı 1930'lu yıllardan savaşın bittiği 1945 yılına kadar geçen süredeki dış ticaret rakamları analiz edildiğinde, dış ticaret fazlasının özellikle savaş yıllarında ciddi oranda arttığı görülüyor. İthalatın ihracatı geçtiği tek yıl olan 1938'deki açık ise 4,9 milyon liraydı. İhracatın rekor fazlalık verdiği yıl ise savaşın bittiği yıl olan 1945 idi ve fazlalık rakamı da 92,8 milyon liraydı. Ancak bu yıllarda dış ticaret hacminde düşüş yaşanmıştı. 1933'te GSMH'daki payı yüzde 15 olan dış ticaret hacmi 1945'te yüzde 6,3 olarak gerçekleşmişti. Bunun anlamı ise dış ticaretin milli gelirden daha az arttığı ve ekonomi içindeki payının da azaldığı şeklindeydi (Kepenek, 2011: 77). İhracatın fazla verdiği bu dönem, ekonominin dışa kapandığı dönem olarak da nitelenebilir. Bazı ekonomistler, buna gerekçe olarak özkaynaklardan ödenmeye çalışılan Osmanlı borçları gösterir ve bunun için de dış ticaret fazlası gerektiğini, bu fazlanın ise ancak bu şekilde sağlanabileceğini ileri sürerler (Kazgan, 2017: 61).

5. 1945-1950 Dönemi: Liberalizme Zorunlu Başlangıç

Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın bitimiyle Demokrat Parti'nin iktidara geleceği 1950 yılına kadar sürecek bir toparlanma ve yaraları sarma dönemine girdi. ABD ve Sovyetler Birliği liderliğindeki iki kutuplu dünyanın başladığı bu yıllarda, savaş yıllarından itibaren Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik baskısı, savaş sonrasında da devam etti. Bu ise savunma harcamalarına büyük ağırlık verilmesine, dolayısıyla ciddi malî kayıplara sebep oldu. Türkiye, bu dönemde, ABD ile yakınlaşarak Sovyet tehdidine karşı kendini konumlayacağı yeri seçmiş

⁹ Bu arada Toprak Mahsulleri Vergisi, aslında Aşar Vergisi'nin bir başka versiyonuydu. Bu vergiyi nakde ödeyemeyen köylüler, angarya yol çalışmasına mahkûm edildi.

oldu. Bu çerçevede 19 Şubat 1947’de Dünya Bankası ve IMF’ye üye oldu. Böylece Truman Doktrini olarak bilinen Amerikan yardım programına dâhil oldu ve 1947’de Türkiye’ye 100 milyon dolar yardım yapıldı. Amerikan yönetimi, bu yardımın sanayileşme ya da kalkınma programlarında kullanılmasına izin vermedi. Buna gerekçe olarak da bazı ülkelere zararları telafi edici yardımlar yapılacak olmasını gösterdi. Bu yardımın adı, Marshall yardımıydı ve 1945-46 yılları arasında tam 15 milyar dolarlık bir bütçeyi kapsıyordu. Bu yardımın özelliği, düşük faizli, ortalama olarak 15 yıl ödemesiz ve sonrasında 44 yıl vadeli kredi sağlamasıydı. Türkiye de bu yardımdan yararlanmak için müracaat etti. Bu kapsamda Türkiye’ye 1948’de 59 milyon dolarlık ve 1949’da 59 milyon dolarlık yardımda bulunuldu; bu yardımlar “yol yapımı, tarımda makineleşme, doğal kaynakları işleyecek teçhizat edinme, modern askerî teçhizat temini gibi alanlarda” harcandı. Bunun karşılığında ise Türkiye’den liberal politikalara geçmesi istendi (Üge, 2010: 31-33).

Marshall yardımıyla başlayan süreç, aynı zamanda 1930’lu yıllardan itibaren uygulanan ve İkinci Dünya Savaşı boyunca sıkı bir şekilde uygulanan devletçilikten vazgeçilip liberal bir anlayışın kabulü anlamına geliyordu. Bu sadece ekonomi politikalar için geçerli değildi; aynı zamanda siyasal sistem de bundan kendine düşen payını alacak ve çok partili hayata geçiş başlayacaktı. Bu ise daha liberal politikalar benimseyen, özgürlüklerin savunucusu Demokrat Parti’nin yükselişine zemin hazırlayacaktı.

Diğer taraftan ABD etkisi ve baskısı, dış ticarete liberalleşmeyi zorunlu kılmış; bunun sonucunda ithalatta oluşan öngörülme artışı, önemli oranda dış ticaret açığına yol açmıştı. Öyle ki 5 yıl içinde ithalat 1945’te 300 milyon liradan 1950’de 980 milyona çıkmıştı. İhracattaki artış ise daha sınırlı düzeyde olmuş, 1945’te 300 milyon iken 1950’de 700 milyonda kalmıştı.

Türkiye’nin tarıma ağırlık vermesi yönündeki görüşlerin de tesiriyle tarımda makineleşmede önemli mesafeler kat edildi. Bu görüşün en büyük savunucusu ve tavsiye edicileri, Amerikalı uzmanlardı. 1946’da ülkeye gelen Max Thornburg’un raporundan sonra 1950’de Dünya Bankası adına gelen Barker da raporunda tarıma öncelik veren bir sanayileşmeyi, devletçiliğin tasfiyesini ve yabancı sermayenin teşvikini tavsiye etti. (Kazgan, 2017: 67)

Bu kapsamda tarımsal makine-teçhizat ithalatına öncelik verildi, deyim yerindeyse traktör ithalatında rekor üzerine rekor kırıldı. 1945’te 1,156 olan traktör sayısı 1949’da 9,170’e, 1950’de 16,585’e ve 1953’te 35,600’e yükseldi (Kepenek, 2011: 105). Bu şu anlama geliyordu: Cumhuriyet döneminin daha ilk 20 yılında önemli bir politika değişikliğine gidilmişti. II. Dünya Savaşı öncesinde demiryolu yapımına ağırlık vererek hızla sanayileşmeyi hedefleyen hükümetler, “savaş sonrasında karayolları yapımına ağırlık vererek tarıma yoğunlaşmak ve tarıma dayalı sanayileşmeye çalışmayı” benimsemişti. Bu yüzden ivedilikle toprak reformu yapılarak, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılmıştı. Bu uygulamalar tarımın geliştirilmesini amaçlıyordu. Bu dönemde bütçe açıkları yabancı bağışlar ve borçlanmalarla aşılmaya çalışılmış ve böylece Osmanlı’dan kalan en kötü miras olarak gösterilen dış borçlanma, Cumhuriyet döneminde hızla artmaya başlamıştı (Üge, 2010: 134-35).

İsmet İnönü devrinde, savaşın hemen sonrasında, yabancı uzmanların katkılarıyla 1947 yılında bir Kalkınma Planı hazırlandı. Kalkınma Planı, 1948-1952 yılları arasında ulaştırma, haberleşme, sanayi, enerji ve tarım kesimlerinde 3,7 milyar liralık harcama yapılmasını tasarlıyordu. Karayollarına öncelik verilmesini öngören planın finansmanının yüzde 49’u, yani yarısı ise dış yardım ve kredilerden temin edilecekti. Bu çok önemli bir kırılmayı beraberinde getirerek, o güne kadar büyük ölçüde riayet edilen yatırımların mümkün olduğunca iç kaynaklardan karşılanması ilkesinin terk edilmesine yol açmıştı. ABD yetkililerle Truman Doktrini çerçevesinde gerçekleşen görüşmeler neticesinde, onların istekleri üzerine ulaşım yatırımları Cumhuriyet’in demiryollarını yaygınlaştırma hedefinden keskin bir ‘viraj’la karayollarına evrilmişti (Kepenek, 2011: 88).

6. 1950-1960 Dönemi: Demokrat Parti ile Serbest Piyasa Yılları

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan serbest seçim sonucu iktidara gelen Demokrat Parti, siyasi değişimin yanı sıra ekonomik değişimin de simgesi ve öncüsü oldu. Askerî darbe ile nihayetlenecek 10 yıllık iktidarı döneminde 1930'dan beri uygulanan “devletçi, korumacı ve kendi kendine yeten politikalardan” vazgeçilerek, liberal politikalara geçildi (palamut-Giray, 2001: 26-27).

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni dünya yapılanmasının ekonomik kuruluşları olan Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF), Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (OECE) ve Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşmasının (GATT) içinde yer almıştı. Demokrat Parti iktidarıyla birlikte iki kutuplu dünyada sadece siyasal olarak değil ekonomik açıdan da ABD etrafında şekillenen tarafta olduğunu gösteren ekonomik politikaların uygulanmasına başlandı. Bu dönemin ekonomi politikasını belirlemede Başvekil Adnan Menderes'in daveti üzerine Türkiye'ye inceleme gezisi yapan Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (Dünya Bankası) Başkanı James M. Barker'ın hazırladığı yatırım programı tavsiye raporu etkili oldu (Emiroğlu-Koçyiğit-Kesici, 2012: 82-83). Böylece 1946 tarihli Beş Yıllık Kalkınma Planı bir yana bırakarak karayolları yapımını, elektrik üretimini sağlayacak tesislerin inşasını ve tarımı önceleyen serbest piyasa düzenini yerleştiren politikalar icraya ediliyordu (Kazgan, 2017: 67).¹⁰

Bu dönemde Cumhuriyet döneminin sanayileşmede temel hedefi olan ve temel tüketim mallarının yerli üretimle karşılanmasında çok büyük merhale kat edildi. 1950 yılında sabit fiyatlarla 38.550 milyon lira olan GSMH, 1953'te 54.091 milyon liraya, 1959'da ise 68.521 milyona yükseldi. Rakamlarla ifade etmek gerekirse, “Demokrat Parti döneminde toplam yatırımların GSMH içerisindeki payı 1950 yılında yüzde 9.6 iken, 1955 yılında yüzde 14.3'e; 1960 yılında ise büyüme trendi azalmasına karşın yüzde 16'ya” yükseldi (Takım, 2012: 171). 1954'ten sonra kişi başına düşen milli gelir artışı da yüzde 3,5 gibi önemli bir orana ulaştı (Baytal, 2007: 545-554). Milli gelirin yüzde 15'i yol, baraj, makine-teçhizat gibi sermaye mallarına gitti, bu da sanayide ciddi bir kıpırdanmayı sağladı. Uygulanan politikalar sayesinde 1952-1957 döneminde sanayinin yıllık ortalama büyüme hızı yüzde 12,5 oranına ulaştı. Sanayinin büyümesi için gerekli olan enerji sektöründe ise büyük atılım yaşandı. Birçok baraj ve Soma Termik santrali gibi elektrik üreten tesisler hizmete girdi. Böylece 1950 yılında 789.624 kw/saat olan enerji üretimi, 1960 yılında 2.815.071 kw/saate ulaşmış oldu (Albayrak, 2004: 313-315; Emiroğlu vd., 2012: 85). Kepenek ise aynı dönemde elektrik üretiminin yüzde 350 artarak, 3560 milyon kw saate ulaştığını aktarıyor (Kepenek, 2011: 104).

Sanayi iç pazarın genişlemesi sonucu büyük canlılık meydana geldi. Özel sanayi ithal ikameci anlayışla geliştirilmeye çalışıldı. Bu özel sanayiye geçiş dönemi, aslında temel tüketim mallarının yerli üretimle karşılanmasını hedefleyen ve sanayileşmenin birinci ve en kolay aşaması olarak nitelenen safhaydı. Ne var ki özel sektör iç talebi karşılamakta yetersiz kaldı. Bunun üzerine ithal ikameci yerli üretimde özel sektör ile kamunun birlikte hareket etmesi yoluna gidildi (Kepenek, 2011: 108). Özel sektörü özendirerek teşviklerin olmadığı bu dönemde, sanayicileri teşvik amacıyla krediler artırılmış, devlet bankalarının açtığı kredi miktarı, 1950'da 300 milyon iken 1960'da 7 milyar 500 milyon liraya çıkmıştı (Sertel-Sarıyürek, 2016). Banka kredileri ağırlıklı temel tüketim sanayilerine verilirken, kredilerin bölgesel dağılımı Marmara bölgesini öne çıkartıyordu (Kepenek, 2011: 109). Bu da Türkiye'nin yeni sanayi bölgesi olarak Marmara Denizi kıyısındaki şehirlerin öne çıkacağına işaretliydi. Yerli sermaye birikiminin eksikliğinin farkında olan Demokrat Parti yönetimi, ‘Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu’nu çıkartarak, özel teşebbüsün gelişimini engelleyen engelleri ortadan kaldırdı (Baytal,

¹⁰ Bazı yazarlar, devlet eliyle ağır sanayi kurma girişiminin bırakılarak serbest piyasa kurallarının uygulanacağı programı, bu yönüyle 24 Ocak Kararlarına benzetir.

2007: 545-567; Albayrak, 2004: 305). 1954-1960 yılları arasında ise Türkiye'ye toplam 14.5 milyon dolar yabancı sermaye girişi oldu (Takım, 2012: 179).

Diğer taraftan çökmüş bulunan Türk tarımı Menderes döneminde uygulanan istikrarlı politikalar neticesinde gelişti. 1948-1962 yılları arasında ekilebilir arazilerin alanı yüzde 65 oranında arttı. Türk ekonomisinde 1957 yılında ekilebilir arazilerin sınırına ulaşıldı (Parasız, 1998: 105). Tarım politikaları kısa süre içinde Türkiye'yi tahıl ihracatçısı bir ülke haline getirdi. Tarımda traktör kullanımını artarken modernizasyon da yakından takip edilmişti. Sözelimi 1940 yılında sadece 1000'in üzerinde traktör bulunurken, 1950 yılında bu sayı 16.000'i geçmişti. 1951 sonuna doğru 24.000'e ulaşan traktör sayısı, 1954'te 37.743'ü bulmuştu (Takım, 2012: 169). Demokrat Parti, toprak reformu çerçevesinde Mart 1953'e kadar 6 milyon 462 bin 924 dekar arazi dağıtmıştı (Emiroğlu-Koçyiğit-Kesici, 2012: 89; Kepenek, 2011: 104-105). Ayrıca savaş sonrası genç erkek nüfus tarıma dönüp hava koşulları da olumlu gidince 1947-1953 yılları arasında tarımsal üretim yıllık ortalama yüzde 10 artış göstermişti (Kazgan, 2017: 69). Traktör sayısındaki artışa bağlı olarak işlenen toprak sayısı da yükselmişti. Buna göre işlenen toprak 1945'te 12,7 milyon hektardan 1962'de 23,2 milyon hektara çıkarak, yüzde 83 oranında, bir başka ifadeyle neredeyse bir kat artmıştı (Kepenek, 2011: 104). Tarımdaki makineleşme ve verimlilik artışı, buradan boşa çıkan işgücünün şehre göçünü tetiklemişti.

Tüm bu olumlu gelişmelerin başladığı 1950'li yılların başlarında, 1953 yılında ihracat da o yıla kadar olan en üst seviyeye çıkarak, rekor kırdı ve 396,1 milyon dolar oldu. 1954 yılında Kore savaşının sona ermesi ekonomik anlamda Türkiye için elverişli ortamı sona erdirdi. Artık önemli ihraç malzememiz olan tarım ürünlerinin fiyatı ve talebi düşmüştü. Liberal politikaları kısıtlayan Menderes iktidarı, sanayi kesimine devleti soktu. Şeker ve çimento başta olmaz üzere iç talebi karşılayacak bir yatırım anlayışına yöneldi. Ne var ki 1957-1960 yılları arasında yaşanan ekonomik kriz, yatırımların olumsuz yönde etkiledi. Bu dönemde Cumhuriyet tarihinin ilk büyük enflasyon oranı gerçekleşti (1957'de enflasyon oranı, 23,2 olmuştu), ciddi ekonomik darboğazlar belirerek, ekonomi bütünüyle ilk kez bir bunalımın içine girmişti (Kılıçbay, 1999: 105). 1958'de yaşanan kriz üzerine o yıl, IMF ile mutabık kalınarak bir istikrar programı uygulanmaya başlandı. Böylece 420 milyon dolar tutarında dış borç ertelenerek, 359 milyon dolarlık da yeni kredi alındı. Bu istikrar programı, enflasyonu kontrol edip dış ticaret rejimini düzenlemeye dayanıyordu (Kazgan, 2017: 70, 74).

Özetle Demokrat Parti döneminde tarımsal üretimin yükselmesi, iç talebin artması ve uygun iç ve dış gelişmelerin de desteğiyle ekonomik gelişme, önceki dönemlere göre hızlandı. Tarım topraklarının köylüye dağıtılmasıyla tarımsal alan genişledi. Ayrıca tarımda yoğun bir makineleşme sağlandı, traktör sayısı neredeyse bu dönemde 10 kat arttı. Tarım ürünlerin taşınma ve depolanmasına getirilen çözümler, ürünlerin gerçek fiyatından satılması sağlandı. Ziraat Bankası, tarım sektörünün kredi ihtiyacının karşılanmasında önemli rol oynadı. Bunlar da gösteriyor ki DP iktidarları, tarımı ülkenin kalkınmasının lokomotifleri olarak gördüler ve tarımda endüstrileşme ve verimliliği yükseltmeye çalıştılar.

7. 1960-1980 Dönemi: Ekonomide Planlı Dönem

1960 Darbesi ile Türkiye'de demokrasi kesintiye uğratılıp siyasal ekonomik revizyondan geçirildi. Bu açıdan en önemli belirleyici unsur, Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulmasıydı. DPT ile birlikte, bir anlamda Demokrat Parti'nin programsız liberal politikalarına karşı bir tepkiyle planlı kalkınma dönemi başlatıldı ve 20 yıl boyunca uygulandı. Aslında planlı döneme geçişte, "Demokrat Parti hükümetinin düşürülmesinde etkin olan bürokrasinin özlemleri" müessir olmuştu. Planlı yaklaşım bürokrasinin geleneksel tarzıyla, yani ekonomik yapıyı belirlemede söz sahibi olma arzusuyla uyumluydu. Planlı döneme geçişi, Türkiye'ye kredi veren odaklar da istiyordu. Kamu harcamalarının kısılması, kalkınmanın bir programa bağlanması, dış borçlanma ve yabancı sermaye için daha güvenilir bir ortam oluşmasını temin edecekti

(Kepenek, 2011: 138-139). 1963-1983 yılları arasında 4 planın uygulamaya sokulması planlanıyordu. Buna göre Birinci Plan 1963-1967 yılları arasında, İkinci Plan 1968-1972 yılları arasında, Üçüncü Plan 1973-1977 yılları arasında, Dördüncü Plan ise 1978-1983 yılları arasında yürürlüğe konulacaktı. Planlar, katı bir planlı ekonomi modelini göstermiyordu; kamu sektörü için “zorunlu” hedefler, özel sektör için ise “yol gösterici” hedefler koyuyordu (Kazgan, 2017: 78). Ne var ki Planın kamu kesimi için emredici özelliğinin tam gerçekleşmemesinin yanı sıra özel sektöre ‘yol gösteren’ kısmı da işlememişti (Kılıçbay, 1999: 123-124).

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile kamu yatırımlarının ekonomik kalkınma hedefleri doğrultusunda yapılması planlanırken özel sektörün de ucuz kredi ve teşviklerle desteklenip yabancı rekabetten korunması amaçlandı. Planın amacı ortalama yüzde 7’lik bir büyümeyi sağlayarak işsizliği önlemektir. Planlı dönemin 1962-1976 yılları arasındaki yıllarda sanayi sektörü, yıllık ortalama %9,3 büyüdü. Büyümenin temel kaynağı, sanayi sektörü oldu. Ancak yerli sanayi, teknolojisini yurtdışından ithal etmek zorundaydı, bu ise döviz kaybı demektir. Böylece planlı dönem, yerli sanayicileri büyütme ve iç talebi genişletme amaçlamış, ancak ihracatı artırmak için bir tedbir almamıştı. İhracat olmayınca da döviz gelirleri yükselmemişti. Bu sarmal, Türkiye’yi darboğaza iterken siyasal ve toplumsal kargaşanın artmasına yol açmış, grev ve lokavtlar yüzünden fabrikalar işlemez hale gelmişti.

1964-1980 yılları arasında dış ticaret sürekli açık verdi. İhracatın ithalatı karşılama oranı %76.5 iken bu oran 1980’de %36.8’e geriledi. İthal ikameci sanayileşme süreci, ödemeler dengesinde kötüleşmeye yol açtı. Çünkü ithal girdiyle üretilen ürünler, ihracata dönük değil iç talebi karşılamaya yönelikti. Dolayısıyla bu üretim için gerekli ara mallar döviz elde edilemediğinden tedarik edilemiyordu. Geleneksel ürün ihracatından da yeterli döviz gelmiyordu (Savrul-Özel-Kılıç, 2013: 68).

1970’li yıllarda iki kriz yaşandı. İlk krizin çıktığı 1973 sonuna kadar, ekonomik gidişat olumlu bir seyir takip ediyordu; “reel GSMH artış hızı yıllık ortalama yüzde 7’ye yaklaşıyor, yurtiçi tasarruf oranı neredeyse yurtiçi yatırımı karşılıyordu. İhracatın ithalata oranı hızla düşüyor olsa da 1950’den bu yana ilk kez net turizm geliri pozitif bakiye veriyor ve işçi dövizleri artıyordu... Bu arada ihracatta basit de olsa birkaç sınıai mamul devreye giriyordu...” Birdenbire petrol krizi patlak verdi (Kazgan, 2017: 84-85). 1973 yılının sonunda 1974 yılının başında yaşanan petrol krizi ve ardından Kıbrıs gelişmeleri, Türkiye’yi olumsuz etkiledi, ekonomik dengeleri korumayı zorlaştırdı. ABD ile anlaşmazlıklar, ambargoyu getirdi. Türkiye’nin ihracat yaptığı ülkelerin içinde bulunduğu kriz de ihracatımızı olumsuz etkiledi, (Kepenek, 2011: 192) bu ise ihracatın ithalatı karşılama oranını azalttı; borç patlaması, borç krizlerini doğurdu; yüksek enflasyon dönemine girildi; döviz darboğazı oluştu (Boratay, 2018: 163). Rakamsal olarak ifade etmek gerekirse “1972-1977 arasındaki 4.2 milyar dolarlık ithalat artışının sadece 800 milyon dolarlık kısmı reel artıştı. Geri kalan 3.4 milyar doların 2.49 milyar dolarlık bölümü sınıai mamul fiyatlarının artışından kaynaklanırken, petrol fiyatı artışı 1 milyar dolardan az bir tutar götürdü. Dış ticaret hadlerindeki kötüleşme... daha çok ithal malları (dolar) fiyatlarının tırmanmasından kaynaklanıyordu...” (Kazgan, 2017: 85).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemine giren bu yıllarda yaşanan ekonomik bunalım, o tarihe kadar meydana gelen diğer krizlerden daha ağırdı. Belki de, 1970’lerin sonunda ortaya çıkan kriz, savaş yılları dışında yaşanan en ağır ekonomik bunalımdı (Kepenek, 2011: 192). Ekonomik krizin çözümü için IMF devreye girdi ve iki istikrar programı uygulandı. Amaç, elbette ki, “ödemeler bilançosu açıklarının finansmanı, enflasyon baskısının durdurulması, KİT’lerin kendi kendini finanse edecek duruma getirilmesi ve bütçe üzerindeki yüklerin hafifletilmesi” idi.

Bu arada 60’lı yılların önemli bir gelişmesi ise 1963 yılında yaşandı. AET, 1959’da Adnan Menderes’in yaptığı üyelik müracaatını, o yıl kabul etti ve Türkiye 1 Ocak 1964’ten itibaren tam

üye olarak değil de ortak üye olarak teşkilata katıldı (Kazgan, 2017: 81-82). Bu süreçte Avrupa Topluluğu ile entegrasyonu sağlayacak mevzuatla uyum ihmal edildi. 1970’te imzalanan Katma Protokol ile Türkiye’nin 1995 yılına kadar AET ile Gümrük Birliği’ni gerçekleştirmesi kayıt altına alındı. Üçüncü Kalkınma Planı da bu düzeye ve ekonomik yapıya erişmek için ekonominin ne kadar hızla büyüyeceğini tespit etmiş ve 1995’te, 1970’lerin AET üyesi İtalya’nın gelir düzeyine ulaşma hedefini koymuştu (Kepenek, 2011: 150).

Sonuçta ekonomik alanda yaşanan gelişmeler siyasal istikrarsızlık ve birbiri ardına kurulan koalisyon hükümetleriyle birleşince, daha da kaotik bir hal aldı, bir kısır döngü oluştu. Diğer yandan bu kritik dönemde, 1980 yılına kadar “sanayileşme tutkusuyla istikrar tedbirlerinin birlikte yürütülmek istenmesi”, “düşmemek için bisikleti daha hızlı sürmek” (Kepenek, 2011: 193) şeklinde değerlendiriliyordu. “70 cente muhtaç”¹¹ hale düşen Türkiye, döviz olmadığı için ara ve yatırım malları ithal edemiyordu, bu ise üretimi durduruyor, o da kıtlığa ve karaborsaya yol açıyordu. Türkiye’nin içe dönük sanayileşme modeli iflas etmişti. Yeni bir çıkış yolu aranıyordu (Cumhuriyet, 10.11.1977: 9).

8. 1980-2001 Dönemi: Yeni Kalkınma Modeli ve Krizler Devri

8.1. 24 Ocak Kararları: İhracat Odaklı Ekonomik Modele Geçiş

Türkiye’nin aradığı çıkış yolu, 24 Ocak 1980 tarihinde alınması sebebiyle Türk ekonomi tarihine 24 Ocak Kararları olarak geçen model değişikliğiyle bulundu. Süleyman Demirel’in başbakanlığı döneminde Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal ve ekibi tarafından hazırlanan bu kararlar,¹² ‘içe dönük, dışa bağımlı olan ithal ikameci sanayileşme stratejisi’ terk edilerek, ‘ihracata dayalı sanayileşme modeline’¹³ geçildi. 24 Ocak, Türkiye’nin 1958’de ve 1970’te uyguladığı IMF istikrar programlarından farklıydı. Çünkü 24 Ocak Kararları, “uzun dönemli kalıcı bir ekonomik büyüme programıydı. Uzun döneme yönelik yapısal amaçlar üç noktada toplanmaktaydı. Kamu kesiminin daraltılması, sermaye-emek piyasalarının arz ve talep koşullarına bırakılması ve iç ve özellikle dış piyasada serbestlik olması (Kepenek, 2011: 211).”

Geniş açıdan bakıldığında 24 Ocak Kararları ile başlayan 1980’li yıllarda, yarım kalan bir hayalin gerçekleştirilmesi hedeflenmişti. Bu hayal ise “dinamik bir girişimci sınıf yetiştirmek” idi (Kazgan, 2017: 245). Geçmişte, Tanzimat devrinde Hayriye tüccarlarıyla bu denemiş, olmamıştı; Osmanlı’nın son döneminde “milli iktisat” anlayışıyla oluşturulmak istenmiş, olmamıştı; Cumhuriyetin ilk yıllarında milli tüccar kitlesi oluşturmak baş hedef tayin edilmişti, olmamıştı. Nihayet Menderes’le birlikte yerli bir girişimci grup olsun istenmişti, olmamıştı. 1980’lerde yeniden gayret edildi. Bu kez başarılı, çünkü 1960-1980 arasındaki planlı dönemde yerli girişimcinin yetişmesini sağlayacak vasat oluşmuştu. Bu yıllarda da ilk tomurcuklarını vermişti. Yerli girişimcinin çoğalıp varlığını devam ettirmesinin, kazanımlarına sahip olmasının önündeki tek engel, yaşanan ekonomik krizlerdi; çünkü krizlerle birlikte kazanımlar da yabancılara geçiyordu.

Aslında 24 Ocak Kararları, II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan uluslararası ekonomik düzene ‘açılmak’ amacı taşıyordu. Bu sebeple fiyat istikrarını sağlayarak, yani enflasyonu düşürüp;

¹¹ Gazetede haberde geçen ifade şöyleydi: “Demirel, 70 sente bile muhtaç olduğumuzu söyledi / Başbakan Süleyman Demirel, AP Grubunun dünkü toplantısında hacı adaylarının perişan durumda olduklarını söyleyen Sivas Milletvekili Enver Akova’yı yanıtlarken “Yetmiş sente muhtaç olduğumuz bir devirde, yetmiş milyon dolar ayırdım, daha ne yapalım” demiştir.”

¹² Turgut Özal, 1979 yılının son günlerinde dönemin başbakanı Süleyman Demirel’e sunduğu ‘hizmete özel’ bir raporda ‘24 Ocak Kararları’ diye anılacak istikrar programının esaslarını ve gerekçelerini ortaya koyup savunmuştu. (Boratay, 2018: 163).

¹³ Bu model, Japonya ve diğer Asya ülkeleri, 1970’lerin petrol krizleri üzerine yaşadıkları durgunluğu bir iki yıl içinde aşarken geliştirdiler. İhracata Dönük Büyüme, “ekonomiyi serbestleştirme, hızla ihracata yönelme ve büyümenin dünyayla bütünleşerek mümkün olduğu” gerçeğine dayanıyordu. Dolayısıyla diğer çevre ülkeler için de geçerli olabilirdi. (Kazgan, 2017: 97).

ihracat artışını sağlayarak dış ticaret dengesini oluşturmayı önceliyordu. İhracat amacına ulaşmak için sanayi sektörünün üretim yapısını rekabetçi kılmak istiyordu. Tüm bunları gerçekleştirebilmek için “ithalatın serbestleştirilmesi; TL’nin aşırı değerlenmesine son veren gerçekçi esnek kur uygulamasına geçilmesi; ihracatın ve yabancı sermayenin teşviki; ihracata finansman ve sigorta konularında kurumsal destek sağlanması; sübvansiyonların kademeli olarak azaltılarak, uygulanan fiyat kontrollerinin kaldırılması; faiz oranlarının serbestleştirilmesi” yoluna gidildi (Savrul-Özel-Kılıç, 2013: 69). Kararların simgesel uygulaması ise Türk Lirası’nın dolar karşısındaki değerinin 47 liradan 70 liraya düşürülmesiyle oldu. Böylece değerli döviz ve daha az değerli TL ile ihracat artırılabilecekti. Bunun anlamı, devalüasyon, KİT zamları ve fiyat denetimlerinin kaldırılmasını içeren şok tedavisi ya da bir başka deyişle “şok stratejisi” idi ve ekonomi üzerinde etkili olacaktı. Ayrıca sonrasında gelen askerî yönetimin sağladığı ortamdan istifade edilerek, toplu sözleşme ve grev hakkı askıya alınarak Yüksek Hakem Kurulu devreye sokuldu ve ücret kontrolleri arttırıldı. 1989’da da Türk Parasının kıymetini koruma kanunu değiştirilerek, sermaye hareketlerinin önündeki son engeller de kaldırıldı (Boratay, 2018: 163).

Bu dönemde dış ticaret serbest piyasaya uyumlu hale getirildi. Sözcüleri 1984’de %76.3 olan gümrük vergileri %48.9’a düşürüldü. Aynı şekilde yasaklı mallar listesindeki malları sayısı ilk aşamada 1800’den 459’a indirildi. İthal iznine bağlı mallar ise tedricen azaltıldı ve 1990’da tamamen kaldırıldı. Bu kararların getirdiği yeni üretim atmosferinde ihracatta önemli artışlar yaşandı. Buradaki tek olumsuzluk, aynı sırada ithalatın daha fazla artmasıydı. Bir başka deyişle, “bu olumlu gelişme, ekonominin ithal bağımlılığını düşürmeden meydana gelmişti.” 24 Ocak Kararları, 12 Eylül 1980 darbesinden sonraki dönemde uygulanırken, Turgut Özal’ın kurduğu Anavatan Partisi’nin 1983 seçimleriyle iktidara gelmesi üzerine yeni ve güçlü serbest piyasa politikalarıyla desteklenmişti. Kapsamlı tedbirler sayesinde 1980’li yıllarda ihracat ve ithalat artmış, ihracatın içinde sanayi ürünlerinin oranı yükselmiş, karaborsa önlenmiş, yabancı sermaye girişinde ciddi artış yaşanmış, sanayinin kapasite kullanım oranı artmıştı. Dolayısıyla 24 Ocak kararları yeni yatırımların yapılmasını sağlamamıştı. Bu iddiaya göre 1980 öncesinde siyasal ve sosyal karışıklık sebebiyle kullanılmayan sanayinin kapasitesi, bu tarihten sonra verimli şekilde kullanılmaya başlanmasıyla yükselmişti (Boratay, 2018: 178-179). 1980 öncesi kriz döneminde özel imalat kesiminde kapasite kullanımı yüzde 51’e kadar düşmüştü (Kazgan, 2017: 97). Böylece 1987 yılına kadar enflasyon, büyüme ve GSYİH rakamlarında olumlu gelişmeler meydana geldi.

Yabancı sermaye, 24 Ocak Kararlarında ayrıcalıklı bir yer işgal ediyordu. Yabancı sermayeyi teşvik etmek amacıyla Yabancı Sermaye Çerçeve Kararnamesi çıkartıldı. İhracat hedefi bu teşviklerde de gözetildi ve yabancı sermayeli yatırımlara imal ettikleri ürünleri, alanına göre değişmekle birlikte belirli oranda ihraç etme şartı getirildi. Bu ise 1980 öncesiyle temel bir farklılığı gösteriyordu. Daha önce iç talebi karşılamak için üretim amacıyla gelen yabancı sermaye, şimdi dış pazar hedefiyle gelecekti. Sonuçta yabancı sermayeye tanınan kolaylık da, faaliyet alanları da genişletildi. Böylece yabancı sermaye, yeterli tasarrufa sahip olmayan ülke için ödemeler dengesi açığından teknoloji transferine kadar birçok derdin çaresi olarak görüldü (Kepenek, 2011: 206-207).

1980 öncesinde Türkiye’nin ihracatı tarım ürünleri ağırlıklı iken 24 Ocak Kararlarından sonra dış ticaretin yapısının da değişmeye başladığı ve sanayinin ihracattaki payının giderek yükseldiği görülüyor. Öyle ki, 1990 yılına gelindiğinde tarımın toplam ihracat içindeki payı %18.4 iken bu oran 2000’de %7.8’e geriledi. Aynı yıllarda sanayinin payı ise %79’dan %91.2’ye çıktı. Ne var ki Türkiye’nin ihracatçı sektörleri ithalata bağımlıydı. Çünkü ihraç mallarının ara malları ithal ediliyordu. Buna rağmen şunun altını çizmekte fayda var: 1994-2004 yılları arasında yaşanan ihracattaki artış, dünya ihracat artış hızının üzerinde gerçekleşmiş ve yıllık ortalama %12.5 olmuştu. Böylece Türkiye 1994’de %0.42 olan dünya ihracatındaki payını 2004’de %0.70’e

çıkardı. Ancak bu yıllar arasında yapılan ithalat da dünya ithalatındaki artışın iki katı artış göstererek, yüzde 14,3 olmuştu (Savrul-Özel-Kılıç, 2013: 73).

Turgut Özal liderliğindeki ANAP Hükümeti, AET ile ilişkileri geliştirmeyi hedeflemişti. 12 Eylül 1980 darbesinin demokrasi ve insan hakları konusunda oluşturduğu olumsuzluklara rağmen Özal Hükümeti, hedefine uygun bir şekilde 14 Nisan 1987’de Avrupa Ekonomik Topluluğu’na tam üyelik başvurusunda bulundu. Topluluğa uyum amacıyla gümrük indirimleri yapıldı. Ancak 5 Şubat 1990’da “parlamento, azınlık hakları ve Kıbrıs gibi siyasi konular ile yüksek enflasyon ve işsizlik gibi ekonomik sorunlar ve demokratikleşme ve insan hakları” gibi konular gerekçe gösterilerek, Türkiye’nin üyelik müracaatı reddedildi. Bunun yerine ilişkilerin geliştirilmesini hedefleyen bir işbirliği sürecine girildi (Uysal, 2001: 146).

Seksenli yılların vergi değişiminde simgesi Katma Değer Vergisi idi. Kemal Sunal’ın hakkında bir sinema filmi çevirdiği, şarkı sözlerine esin kaynağı olan KDV, aslında dolaylı vergiler yerine getirilen “çağdaş bir vergileme” sistemiydi (Kazgan, 2017: 117). Turgut Özal yönetimi, birçok Batılı ülkenin yerleştirmek için zorluk çektiği bu yeni sistemi, tüketiciye vergi iadesi yöntemiyle kısa zamanda yaygınlaştırıp kalıcı hale getirmeyi başardı.

Diğer taraftan 1980 sonrasında belirlenen iktisadi hedefler ile iktisat politikaları ana hedef olan devleti küçültme istekleri ile bağdaşmadı, ekonomide devletin ağırlığı azaltılmadı (Kılıçbay, 1999: 97). Kamu kurumlarının özelleştirilmesinde, özellikle Danıştay gibi kurumların çıkardığı engeller sebebiyle hedefe ulaşılamadı. Kamu iktisadi kuruluşların zararı önlenemedi, kamu harcamaları düşürülemedi. Devletin ekonomideki ağırlığını azaltamaması sonucu iç borçlar dönemi başladı.

Türkiye ekonomisi 1989’la başlayan 20 yıllık bir dönem içinde 4 kriz dalgasının (1994, 1998-1999, 2000-2001 ve 2008-2009 krizlerinin) içinden geçti (Boratay, 2018: 191). Birinci aşamada, 1988-1991 yılları arasında büyüme rakamları sürekli bir dalgalanma içinde oldu. Faizlerin kontrolünün Merkez Bankası’nda olduğu bu dönemde, kamu açıkları iç borçlanmayla finanse edilme yoluna gidildi. Faiz ödemelerinin yüksek boyutlara ulaşması, kamu maliyesini krize sürükleyecek hale getirdi. Böylece Türkiye, “borç-faiz-borç” fasit dairesine girdi (Bayrak-Kanca, 2013: 5). Kuşkusuz bu dönemin dalgalanmasında ‘1989 işçi eylemlerinin, demir-çelik, SEKA ve Zonguldak grevleri’ ile aynı yıl yapılan mahalli seçimde liberal politikaların simgesi ANAP’ın aldığı yenilginin payı büyüktü. Bu tür gelişmeler sebebiyle 1988 ve 1989 yılları stagflasyon yılları oldu (Kazgan, 2017: 121).

1990 Körfez Savaşı ile bölgede oluşan kaos ekonomiyi olumsuz yönde etkiledi. Ticaret durma noktasını gelirken, petrol boru hattı da devre dışı kaldı. Irak’ta oluşan otorite boşluğu Türkiye’ye yönelik terör olaylarının tırmanmasına, bu da terör harcamalarının artışına yol açtı. Bu ilave gelişmelerin etkisiyle 1990’dan sonra enflasyon daha da yükseldi, gelir dağılımı bozuldu. İç ve dış borçlarla kapatılmaya çalışılan ekonomik açıklar, 1994 krizinin hazırlayıcısı oldu. Büyük oranda siyasal istikrarsızlığın bir sonucu da olsa, 1980’de başlayan bu ekonomik değişim sonrasında 2002 yılına kadar neredeyse her 4-5 yılda bir ekonomik krizle karşı karşıya kalındı (Kepenek, 2011: 214). 1990’lı yıllarda siyasal ve ekonomik açıdan tekrar bir kısır döngüye giren Türkiye, bu sarmaldan 2002’yi sonrası ancak çıkabildi.

8.2. 5 Nisan 1994 Krizi: Büyük Çöküş

Türkiye’nin siyasal kaosa girdiği, koalisyon hükümetleri sebebiyle ekonomik istikrarsızlığın arttığı 1990’lı yıllarda karşılaştığı en önemli kriz, 5 Nisan 1994’te yaşandı ve ‘5 Nisan Kararları’ diye anılan tedbirler alındı. Kriz, yüksek faizle iç borçlanma karşısında hükümetin faizleri zorla aşağıya çekmesiyle patlak vermişti. Krizle döviz yıllık olarak yüzde 160 artmış, dövizdeki yükselme yurtiçindeki fiyatlara yansımış ve o yıl enflasyon yüzde 118 olarak gerçekleşmişti (Boratay, 2018: 200-201). Krizi karşı ilan edilen 5 Nisan Kararları ya da ekonomik istikrar

programıyla Aralık 1993'te 14.4 lira olan dolar, 7 Nisan 1994'de 39.8 liraya yükseldi, istikrar ancak yılın ikinci yarısında sağlanabildi. Krizin olduğu 1994 yılında ekonomi yüzde 6.1 oranında daraldı. 5 Nisan tedbirlerini, 1980'den itibaren hayata geçirilemeyen düzenlemelerin ekonomide yol açtığı sorunları ortadan kaldırmayı amaçlayan projeler olarak değerlendirenler de bulunuyor (Savrul-Özel-Kılıç, 2013: 71).

Aslında 1990 Körfez Krizi ve 1991 seçimlerinin belirsizliği yeni bir krizin habercisi gibiydi. Halbuki Türkiye 1990 yılında ise büyüme oranı, tüketim harcamalarındaki artışın sanayi üretimini uyarması neticesinde uzun süre kırılmayacak bir rekor olan 9,4 oranında gerçekleşmişti. Ancak bütçe açıkları, enflasyon ve ihracat ile ithalat arasında fark artmıştı. Bunun üzerine 5 Nisan 1994'te yeni bir istikrar programı açıklandı (Karaçor ve Alptekin, 2006: 311). 5 Nisan 1994'te açıklanan Olağanüstü İstikrar Tedbirleri ile “enflasyonun hızla düşürülmesi ve fiyat istikrarının sağlanması; yapısal değişikliklerin yapılması; kamu açıklarının hızla aşağıya çekilerek borçlanma ihtiyacının en aza indirilmesi; KİT'lerin özelleştirilmesi; ihracat artışının hızlandırılarak, ihracat ile ithalat arasındaki farkın en asgari seviyeye indirilmesi” hedefleniyordu. Türkiye'nin ekonomi tarihinde 1994 yılı önemli bir tarih oldu. Negatif büyümenin yaşandığı bu yılda, toptan eşya fiyatlarıyla yüzde 150, tüketici fiyatlarıyla yüzde 125'lik bir enflasyon yaşandı. Bu arada Türkiye'nin kredi notu düştü, faiz manipülasyonları sebebiyle dolara hücum başladı ve Merkez Bankası kuru sabit tutmak adına döviz rezervlerini kaybederek cumhuriyet tarihinin en yüksek enflasyon oranlarından birinin oluşmasına neden oldu (Doruk-Yavuz, 2018: 2245).

8.3. Bir Kırılma Noktası: Gümrük Birliği Anlaşması

90'lı yıllardaki en önemli gelişme, 1995'te Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği Anlaşması imzalanması ve bunun da 1996'da yürürlüğe girmesiydi. 6 Mart 1995'de Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği Antlaşması imzalandı. Böylece 24 Ocak 1980 kararlarıyla başlayan ticarî serbestleşme sürecinde önemli bir eşik geride kalmıştı. Bir başka ifadeyle dış ticaret politikalarında liberalleşmenin son durağına varılmıştı (Boratay, 2018: 192). Gümrük Birliği Anlaşması, AB ile Türkiye arasında malların serbest dolaşımını ve üçüncü ülkelere karşı ortak gümrük tarifesi uygulanmasını da kapsıyordu. Gümrük Birliği Antlaşması'nın yapılmasıyla ciddi vergi kaybı meydana geldi. Ayrıca ithalatı artırmasından dolayı cari açığı artırdı, döviz hareketliliğine yol açtı. Dış ticaret hacminin artışını ithalattaki artışa bağlı hale getirdi (Kepenek, 2011: 214).

Ancak bu anlaşma Türkiye ile AB arasındaki koruma oranlarını önemli ölçüde değiştirmemiş, tam tersine Türkiye'nin en güçlü olduğu alanlardan biri olan tekstildeki kısıtlamaları kaldırmıştı. Anlaşmanın daha sonraki yıllarda sorun olacak maddesi, Türkiye'ye üçüncü ülkelere karşı AB'nin ortak gümrük tarifesini uygulama mecburiyeti getirmesiydi. Üçüncü ilkeler ise Türkiye'ye karşı böyle bir mükellefiyet taşımadıkları için rekabet güçlerini artıracaklardı (Boratay, 2018: 204). 1999 ekonomik krizi Marmara Depremi ve Asya Krizi gibi iki dışsal olayın yoğun etkisiyle gerçekleşti. Duraklayan ihracata azalan turizm geliri de eklenmiş, tüm bunlar da GSMH'da çöküşü beraberinde getirmişti.

8.4. 2000 ve 2001 Krizleri

2000 ve 2001 krizleri, kökleri 90'lı yıllarda oluşan bir krizdi. 1991 seçimleriyle yeniden başlayan koalisyon hükümetleri dönemi, 1993'te Turgut Özal'ın ölümüyle birlikte, ekonomiyi içinden çıkılmaz bir hale getirdi. İktidardaki partilerin, tek başına iktidar için daha da popülist davranmasına ve ekonominin tıkanmasına yol açmıştı. Her ne kadar 1990, 1992 ve 1993 yıllarında büyüme oranları yakalanmışsa da bu büyüme hızı sürdürülebilir bir yapıda değildi. Yüksek enflasyon, yüksek dış ticaret açığı, hızlı ve kısa vadeli borçlanma, bütçe ve kamu açıkları, borç ödeme sorunları Türkiye'nin hızını kesiyordu (Yıldırım, 2017: 52).

21. yüzyıla doğru ilerlerken 5 Nisan 1994 İstikrar Programının, kısa vadede gösterdiği başarıyı uzun vadede sağlayamadığı görüldü. 1995, 1996 ve 1997 yıllarında iktisadi büyüme nispeten yüksek rakamlı gerçekleşti. Ancak bu dönemin bir özelliği vardı. Büyüme bir yıl eksi olurken diğer yıl artı olarak gerçekleşiyor, istikrarlı büyüme yerine iki uç nokta arasında gidip geliyordu. Bu durum Nisan 1998'e kadar sürdü. 1997 yılında Asya Krizi'nin, 1998'de de Rusya Krizi ile yeni bir durgunluk dönemi başladı. Bu krizlerin artırdığı sorunlar yumağı içinde 1998'de IMF tavsiyeleri doğrultusunda Ekonomik Politikalar Bildirgesi hazırlanarak, yeni bir yapısal süreci başlatıldı. 1999 yılında IMF ile 17. stand-by anlaşması imzalanarak, 10.4 milyar dolar sağlandı (Kazgan, 2017: 318-319). Yeni programın temel amacı enflasyonun düşürülmesiydi.

Ne var ki, Türkiye bir türlü çözemediği bir sarmalın içinde bocalayıp duruyordu. Yüksek faizler borç stokunu iyice artırmış, yüksek enflasyon artış trendini sürdürmüştü, ekonomi daralmış, kamu finansman dengesi iyice bozulmuştu. Böylesi bir ortamda yeni bir istikrar programı kaçınılmazdı. Ocak 2000'de Enflasyonu Düşürme Programı uygulamaya sokuldu ama bu programın temeli olan sabit döviz kur sistemi, Şubat 2001'de bir döviz krizine yol açtı. Artık dalgalı kur sistemine geçilmişti (Karaçor ve Alptekin, 2006: 312). IMF gözetiminde ve hem Doğu Asya'da başlayıp dünya ekonomisini etkileyen krizin, hem içsel sorunların etkisiyle Türkiye bu dönemde IMF'nin istikrar programlarına muhtaç bir halde kaldı. Bu yüzden birçok uzman 1998 ile AK Parti'yi tek başına iktidara taşıyacak 2002 seçimleri arasındaki dönemi 'beş kayıp yıl' olarak niteliyordu. Bu dönem için trajik olan şeydi ki, koalisyon hükümetinin başında bulunan Bülent Ecevit, 1970'li yıllarda IMF ve Dünya Bankası vesayetine şiddetle karşı koymasına rağmen hükümetten ayrılacağı 2002 yılına kadar, bu iki kurumla işbirliği halinde talep edilen kanunları çıkartıp gerekli stand-by anlaşmasını imzalamıştı (Boratay, 2018: 213-215). Sonuç itibarıyla 1999 ve 2001 krizleri, "ekonomiyi sakat bıraktı (Kazgan, 2017: 339)." Çünkü bu krizler, ileriki yıllara sarkan bir 'hortumlama' yükü, yani çöken bankaların borçlarını da Türk halkının sırtına vurmuşlardı.

8.5. Bankacılık Krizi

Kasım 2000'de bankaların zaten zayıf olan yapıları likitide darlığı ile birleşince ülkeyi sarsan bankacılık krizi patlak verdi. Kuşkusuz bunda bankaların, Devlet İç Borçlanma Senetleri ticaretine 'başlamalarının', yetersiz sermayelerinin, kredi riskinde gerçekçi olmamalarının, kısa vadeli dış kredi kullanımları ile grup şirketlerine aşırı kredi kullandırmaları gibi sebepler etkin olmuştu. 1990-2000 döneminde, finans kesimi, ekonominin reel cephesinden çok daha hızlı büyümüştü; daha da önemlisi, bankacılık sektörü, reel sektörü destekleyeceğine devlete borç veren, böylece kısa zamanda çok ve kolay para kazanan hale gelmişti. Öyle ki o dönem açıklanan Türkiye'nin 500 büyük sanayi kuruluşunun en büyük kâr kalemi, ana meşguliyet alanları değil, "tahvil, bono, repo, döviz" gibi faaliyet dışı alanlardan geliyordu. Bir araştırmaya göre, "şirketlerin asli faaliyet dışı elde ettikleri gelirin vergi öncesi net bilançooya oranı, 1982 yılında %15,2 iken 1998'de %87'ye, 1999'da %219'a" ulaşmıştı (Yıldırım, 2017: 52 vd.). Bununla birlikte 500 büyük sanayi şirketinin toplam katma değerleri içinde faiz giderlerinin payı, 1997-2000 döneminde yüzde 45'e ulaşmıştı. Bu da şirket kârlılığın giderek faiz ödemeleri verilerek, bankalara aktarıldığı anlamına geliyordu (Boratay, 2018: 223). Devlet de 1990'da topladığı verginin yüzde 32'sini faiz ödemesinde kullanırken, 1999 yılına gelindiğinde bu oran birden yüzde 72'ye yükselmişti. Bu, toplanan her 100 liralık verginin 72 lirasının faiz ödemesine gitmesi demektir (Kepenek, 2011: 216). Dolayısıyla bankaların bu dönemdeki görevi, devlete borç vermek şeklinde belirlenmiş oldu! Ne yazık ki tüm bu sorunlar, Türkiye'yi Cumhuriyet döneminin en ağır ekonomik bunalımına itti ve 2001 Krizi yaşandı. Artık ülke, IMF ve Dünya Bankası'ndan alacağı kredilere bağımlı bir iktisat politikası izleyecekti. Bu dönemin simgesel olayı ise, kredilerini ödeyemeyen, üretim tezgahını çalıştıramayan üreticinin, esnafın içine düştüğü durumu anlatıyordu. Ankaralı bir esnaf, Başbakanlık binasının merdivenlerinde durup,

dönemin başbakanı Bülent Ecevit'in çıkışını beklemiş ve çıkışta da kendisine "yazar kasa" fırlatmıştı.

Peki, bankacılık krizi nasıl ortaya çıkmıştı? 2000 yılının son aylarında açıklarını indirmek ve hesaplarını kapamak telaşına giren bankalar TL darlığına düşerken, faiz hadleri artışa geçti (Kazgan, 2017: 92). Ağustos 2000'de Interbank piyasasında gecelik ortalama faiz oranı %35 iken, Kasım ayında %80,5'e yükseldi. Kasım ayında 1,5 milyar dolar, Aralık ayı boyunca yaklaşık 7 milyar dolar sıcak para çıkışı olmuş; bu durum döviz talebini artırıcı etki göstermiş ve döviz kurlarında baskı oluşmuştu (Coşkun- Eken, 2015: 107). Bankaların likidite talebi arttıkça yurtiçi faiz oranları yükselmiş; bankalar kısa vadeli borçlarını kapatmak için dövizle yönelmiş ve TCMB döviz rezervleri 5,5 milyar dolar azalmıştı. IMF'nin 7,5 milyar dolar ek kredisi ile kur sisteminin çökmesi engellenmişti. Ancak bankacılık sisteminin o dönem için en sağlam bankalarından biri olarak gösterilen Demirbank'ın likidite darlığı sebebiyle yaşadığı sarsıntı ve bankanın TMSF'ye devri ile Devlet İç Borçlanma Senetler piyasası çöktü.

2001 yılı Şubat ayında, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in, Başbakan Bülent Ecevit'e anayasa kitapçığını fırlatmasıyla birlikte ağırlıklı olarak bankacılık sektöründen olmak üzere, yoğun bir döviz talebi geldi. Zaten likidite sorunu yaşayan piyasadan yabancı yatırımcılar da hızla çıkmaya başladı ve uygulanan ekonomik program ciddi güven kaybına uğradı. Aynı gün 7 milyar doların üzerinde bir döviz talebi ortaya çıkarken, bankalar arası piyasada gecelik faizler yüzde 5 bin ile 7 bin 500 aralığını gördü, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB), bir günde yüzde 20'nin üzerinde değer kaybetti.

Başlangıçta, TCMB, döviz talebinin bir kısmını karşıladı. Fakat, daha sonra, döviz atağının durdurulamayacağı anlaşıldığı için, döviz kurları dalgalanmaya bırakıldı. Karar öncesi 684 bin TL olan dolar kuru, dalgalı kura geçilmesiyle birlikte 1.2 milyon TL'ye yükseldi. Bu karar ile birlikte döviz atağı yaygınlaşarak yeni bir finansal krize dönüşmüş ve ödemeler sistemi kilitlenmişti (Bastı, 2006: 191). 2001 Krizi, politik bir kaos ortamının fitili ateşlemesiyle siyasi bir kriz olarak başladı, ancak faiz, kur ve likidite risklerinin gerçekleşmesiyle finansal bir krize dönüştü. Böylece bankacılık sistemindeki suiistimallerin gün ışığına çıkmasıyla bankacılık sektörünü çökme noktasına getirdi ve reel sektöre sirayet ederek tüm ekonomiyi etkisi altına aldı. Bankalar hızla TMSF'ye devrolmaya başladı ve yaklaşık 650 bin kişi işsiz kaldı. Krizin faturası, %70'lere varan enflasyon, ekonomide %6 civarında küçülme ve 84 milyar dolar iç borç stoku oldu (TÜİK ve Hazine Verileri).

1994-2003 döneminde TMSF'ye 25 banka devredildi (TMSF Çözümleme Deneyimi, 2011: 230). 2000-2001 krizi sonucu TMSF'ye devredilen bankalar ilgili dönemde, toplam aktif ve pasif büyüklükleri yönünden bankacılık sektörünün beşte birini oluşturuyordu. TMSF'ye devrolan bu bankalarda likidite ve sermaye yetersizliği sorununun yanı sıra önemli ölçüde hâkim ortak istismarıyla karşılaşılıyordu. Dönemin Ekonomiden Sorumlu Bakanı Ali Babacın, "2001 krizi nedeniyle ihraç edilen senetlerin toplam ödemelerinin bugüne enflasyonla getirilmiş hali, 251 milyar 563 milyon lira. Bu faturayı ödeyebilmek için piyasalara borçlanmak zorunda kalındı. Yapılan hesaplama göre, bu maliyeti ödemek zorunda kalınmasa, hazinenin borcu 381 milyar 877 milyon lira daha aşağı olacaktı" açıklamasıyla bu bankaların ekonomiye verdiği zararın boyutlarını ortaya koymuştu (<https://www.bloomberght.com/haberler/haber/863781--2001-krizinin-faturasi-251563-milyar-tl>).

Daha sonra, Mart 2001'de Dünya Bankası Başkan Yardımcısı Kemal Derviş, Türkiye'ye davet edilerek, ekonominin sorumluluğu kendisine verildi. IMF ile yeni bir stand-by anlaşması imzalanarak; bankacılık sektöründeki eksiklikler ve sorunların düzeltilmesi için de "Bankacılık Sektörünü Yeniden Yapılandırma" reformunu odağına alan yeni bir ekonomi programı yürürlüğe sokuldu. Sonuç olarak 2001 Krizi sonrası yapılan düzenlemelerin sektörü güçlendirmiş ve uluslararası standartlara taşımaya destek vermiş, 2001 Krizi'nde çöken sistem, yapılan

yanlılardan ders alınarak eskisinden çok daha güçlü ve sağlam bir şekilde inşa edilmişti. Yeni sistemin gücü, 2008 Küresel Krizi'nde açık bir şekilde kendini ispatladı.

9. Sonuç

Türkiye ekonomisi, 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan 80 yıllık yolculuğu boyunca önemli sıçramalar gerçekleştirdi. Osmanlı'nın başlattığı çağını yakalama gayreti Cumhuriyet döneminde de sürdü. İlk yıllar İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya çıkan liberal ekonomik yaklaşım, 1929 Dünya Bunalımı ile terk edilerek yerini devletçiliği bıraktı. Bu dönemde Birinci Sanayi Planı ile başlayan daha sistematik bir kalkınma süreci İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği şartlarla zorunlu içe kapanık bir sürece girdi. 1945 sonrası dünyada teşekkül eden bloklaşmada Türkiye'nin siyasal tercihine bağlı olarak liberal bir ekonomi dönemine evrilirken, 1950'li yıllarda bu uygulamalarla sıkı bir kalkınma hamlesinin başlatılıp yaygınlaştırılmaya çalışıldığı görüldü.

1960 yıllar kalkınma planları eşliğinde ekonomik gelişmenin tesis edildiği, bunun olumlu sonuçlarının alındığı yıllar oldu. Ancak hem Türkiye'deki olumsuz iç siyasal kargaşalıklar hem de dünyayı etkileyen petrol krizlerinin yansımaları, 1980'lere kadar ithal ikameci bir bakış açısıyla ekonomik kalkınmanın sağlanmaya çalışıldığını gösteriyor. Bir türlü başarının yakalanamaması model yanlışlığına bağlanarak, 1980'de ihracat odaklı bir ekonomik anlayış uygulanmaya yoluna gidildi.

Bu süreçte ve 1980 sonrasında Türkiye, tarıma dayalı bir ekonomiden sanayinin öncü olduğu serbest piyasa ekonomisine doğru evrildi. İhracatta 100 yıl öncesine göre hayal edilemeyecek başarılarla imza attı. Dünya ekonomisinden aldığı payı, yüzde 0,03'den yüzde 1'lerin üzerine çıkarmayı başardı. Kişi başına düşen milli gelirinde ciddi artışlar yaşadı. Görünen o ki, Türkiye ekonomisi beklenmedik anlarda, beklenmedik sıçramalarla büyük umutlar vaat ederken, tahmin edilemez bir kolaylıkla da krizlerin içine sürüklenebiliyordu. Bu yüzden de tüm ekonomik birikimler bir anda kaybedilebiliyor, ekonominin sağlam sütunları bir anda dağılabiliyordu. Türkiye'yi yönetenler ile ekonomik istikametini belirleyenler ise bunun nedenlerini henüz açık bir şekilde ortaya koyabilmiş değil.¹⁴ Bu yüzden 21. yılına girilirken, Türkiye ekonomisi, yeni tür krizlerle tanıştı. Krizlerle boğuşan ekonomiye fırtınalı havada yol gösterecek ise Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı olacaktı. Nispeten daha istikrarlı, ülke ekonomisini yapısal olarak güçlendirecek bir dönemin başlaması için ise uzun siyasal istikrarın temin edildiği ve yeni yüzyılın çeyrek yüzyılına damgasını vuracak bir dönemin başlamasını beklemek gerekecekti.

Kaynakça

- Albayrak, M. (2004). *Türk siyasi tarihinde demokrat parti (1946-1960)*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Altıparmak, A. (2002). Türkiye'de devletçilik döneminde özel sektör sanayiinin gelişimi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 35-59.
- Arslan, G. (2015). Osmanlı Devleti'nin dış borçları ve yeniden yapılandırma süreci (1930-1933). *JHS History Studies*, 7(4), 1-23.
- Atağenç, İ. Ö. (2017). İzmir iktisat kongresi ve 24 ocak kararları sonrası Türkiye'nin liberal tecrübesinin karşılaştırmalı analizi [Özel sayı] *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 69-87.
- Bastı, E. (2006). *Kriz teorileri çerçevesinde 2001 Türkiye finansal krizi*. Ankara: SPK Yayınları.

¹⁴ Ahmet Kılıçbay, bunu arayış sorunu olarak niteliyor ve "Türkiye ekonomisinin, kanaatimizce bir numaralı sorunu, onun modeli, sistemi, mekanizması ve işleyişi ile ilgili bir arayış içinde olmaktan kurtulamamış olmasıdır" diyor. (Kılıçbay, 1999: 197).

- Bayrak, M., & Kanca, O. C. (2013). Türkiye’de 1970-2011 yılları arasında oluşan ekonomik ve siyasi gelişmelerin seyri. *Akademik Bakış Dergisi*, 35, 1-20.
- Baytal, Y. (2007). Demokrat parti dönemi ekonomi politikaları (1950-1957). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 40, 545-567.
- Boratav, K. (2018). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2015*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Coşkun, Ö. A., & Eken, M. H. (2015). 2001 ve 2008 krizlerinin Türk bankacılık sektörüne etkilerinin karşılaştırılması. *Maliye ve Finans Yazıları Dergisi*, 1(104), 105-130.
- Doruk, Ö. T., & Yavuz, H. B. (2018). 1980’den sonra Türkiye’de uygulanan istikrar politikalarının ekonomik büyümeye etkisi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 15, 2237-2265.
- Durmuş, S., & Aydemir, N. K. (2016). Atatürk dönemi Türkiye ekonomisi (1923-1938). *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(12), 155-167.
- Emiroğlu, A., Koçyiğit, N., & Kesici, S. (2012). Demokrat parti yönetiminde ekonomik politikalar. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8, 73-92.
- Engin, V. (2016). Abdülhamid, Türkiye’yi 7. büyük güç yaptı. *İstanbul: Borsa Aktüel Dergisi*, 22, 30-36.
- Güvenen, M. (t.y.). *1923-1980 yılları arasında Türkiye ekonomisi ve dış ticaret*. https://www.academia.edu/32688168/1923-1980_Y%C4%B1llar%C4%B1_Aras%C4%B1nda_T%C3%BCrkiye_Ekonomisi_ve_D%C4%B1%9F_Ticaret adresinden erişildi.
- Karaçor, Z., & Alptekin, V. (2006). 1980 sonrası istikrar politikaları ışığında Türkiye ekonomisinin trend analizi yardımıyla değerlendirilmesi. *İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(11), 306-342
- Kazgan, G. (2017). *Tanzimat’tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kepenek, Y. (2011). *Türkiye ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kılıçbay, A. (1999). *Türk ekonomisi*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- Koraltürk, M. (2002). Türkiye ekonomisi (1923-1960). H. C. Güzel, K. Çiçek & S. Koca (Ed.), *Türkler* (C. 17, s. 587-588) içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Müderrişoğlu, A. (1974). *Kurtuluş savaşının malî kaynakları*. Ankara: Maliye Bakanlığı Yayınları.
- Özçelik, Ö., & Tuncer, G. (2007). Atatürk dönemi ekonomi politikaları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (1), 253-266.
- Özdemir, B. (2009). *Osmanlı Devleti dış borçları 1854-1954 döneminde yüzyıl süren boyunduruk*. Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayınları.
- Palamut, M. E., & Giray, F. (2001). Cumhuriyetten günümüze yaşanan mali krizler ve uygulanan politikalar. *Yeni Türkiye*, 44, 20-34.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye’nin 200 yıllık iktisadi tarihi: Büyüme, kurumlar ve bölüşüm*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Parasız, İ. (1998). *Türkiye ekonomisi 1923’den günümüze iktisat ve istikrar politikaları*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.

- Sabır, H. (2006). Atatürk'ün ekonomi anlayışı. *Sayıştay Dergisi*, 62, 3-19.
- Savrul, B. K., Özel, H. A., & Kılıç, C. (2013). Osmanlı'nın son döneminden günümüze Türkiye'de dış ticaretin gelişimi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 8(1), 55-78.
- Sertel, S., & Sanyürek, M. B. (2016). Demokrat Parti dönemi ekonomi politikaları ve verdor raporu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(42), 749-767.
- Şener, S. (2004). İkinci dünya savaşı yıllarında Türkiye'de tarım politikası arayışları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 73-92.
- Takım, A. (2012). Demokrat parti döneminde uygulanan ekonomi politikaları ve sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(2), 157-187.
- TCMB. (2001). *Türkiye'nin güçlü ekonomiye geçiş programı*.
- Tezel, Y. S. (1994). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- TMSF. (2011). *Çözümleme deneyimi*. İstanbul: TMSF Yayınları.
- Uysal, C. (2001). Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin tarihsel süreci ve son gelişmeler. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 1(1), 140-153.
- Üge, G. (2010). *Türkiye ekonomisi ve bütçe analizi (1923-1950)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşa, M. (1980). *Cumhuriyet dönemi Türkiye ekonomisi 1923-1978*. İstanbul: Akbank Kültür Yayınları.
- Yıldırım, C. (2017). AK Parti döneminde Türkiye ekonomisi. T. Gürdal vd. (Ed.), *2nd International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS) Bildiriler Kitabı* (C. 2) içinde (ss. 50-63). Sakarya: Beşköprü Yayınları
- <http://www.anayurtgazetesi.com/yazar/Ataturk-ve-Ekonomi/21254/>
- <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/863781--2001-krizinin-faturasi-251563-milyar-tl>

Araştırma Makalesi / Research Article

TANZİMAT DÖNEMİ'NDE YENİ MADEN OCAKLARI KEŞİF ÇALIŞMALARI

Engin KIRLI¹

Öz

Tanzimat Fermanı'yla ülkenin bayındır hale getirilmesi ve halkın refahının artırılması hedeflenmekteydi. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi modernleşme çabalarının iktisadi hayata dönük yansımaları da oldu. İktisadi açıdan Tanzimat Dönemi'ndeki önemli hadiselerden biri de madencilik sektöründe meydana gelen gelişmelerdi. Bu dönemde madencilik sektöründe, ülkenin hammadde ve enerji kaynaklarının tespiti veya mevcut rezervlerin daha verimli işletilmesi amacıyla önemli hamleler gerçekleştirildi. Maden ocaklarının modernleştirilmesi veya yeni maden rezervlerinin keşif çalışmalarında gerektiğinde yabancı uzmanlardan da istifade edildi. Tanzimat Dönemi'nde keşfedilen maden ocaklarından bazıları rezervleri itibarıyla işletmeye müsait durumda değildi. Bu nedenle yeni keşfedilen maden ocaklarının bazıları işletmeye açılmadı. Osmanlı yönetimi, keşif çalışmalarıyla ortaya çıkarılan yeni maden rezervlerinden devletçe işletilebilecek olanları kendine ayırdı, geri kalanları yerli veya yabancı devletlerin vatandaşlarına ve şirketlerine ihale yoluyla işlettirdi.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Maden, Keşif

NEW MINERAL EXPLORATION WORKS IN THE TANZİMAT PERIOD

Abstract

In Edict of Tanzimat, prospering the country and increasing welfare of the society were aimed. In this direction, modernization efforts in Tanzimat Period also created some reflections on economic life. In terms of the economic life during the Tanzimat period, it is the one of the important phenomena that developments appeared in mining sector. During this period, important actions were made in the mining sector to identify the country's raw materials and energy resources or to operate existing reserves more efficiently. Foreign experts were also used when necessary in the modernization of mines or exploration of new reserves. Some of the mines discovered during the Tanzimat Period were not suitable for operation due to their reserves. For this reason, some of the newly discovered mines were not put into operation. The Ottoman government kept the new mine reserves that could be operated by the state for itself, and the rest was operated by citizens, domestic and foreign companies through tendering.

Keywords: Tanzimat, Mineral, Exploration

¹ Öğr. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, ORCID 0000-0002-5201-9577, engink2600@gmail.com.
Başvuru Tarihi (Received): 14.08.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Parkı'nda ilan edildiği için Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak da anılan Tanzimat Fermanı'yla Osmanlı Tarihi'nde yeni bir döneme girildi. Tanzimat Dönemi olarak anılan bu devreyi kimi tarihçiler I. Meşrutiyetin, kimileri de II. Meşrutiyetin ilanına kadar uzatırlar. Ancak bazı tarihçiler ise Tanzimat Dönemi'ni, yine Sultan Abdülmecid Dönemi'nde ilan edilen başka bir Hatt-ı Hümayunla, Islahat Fermanı ile sonlandırırlar. Bu çalışmada da esas olarak Tanzimat Dönemi'yle kastedilen, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanından Islahat Fermanı'na kadar uzanan devredir. Tanzimat Dönemi'nde gerçekleştirilen yeni maden ocakları keşif faaliyetlerinin ele alınmaya çalışılacağı bu çalışmada, ağırlıklı olarak Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi vesikalarında yer alan veriler ışığında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlılar, madencilik alanında ve politikalarında da yeni bir tarz geliştirilmeye çalıştılar. Bu dönemde madencilik sektöründe yaşanan gelişmeleri ele almak gerekir. Çünkü Madencilik, hem sanayinin başlıca kollarından birini ve hem de endüstrinin ham maddesini ve enerjisini temin ediyor olması hasebiyle, özel bir ilgiyi hak etmektedir. Nitekim sanayi devriminin yaşandığı bu erken dönemde demirin ve kömürün başarılı bir endüstrileşme süreci için hayati derecede önemli bir role sahip olduğu unutulmamalıdır. Üstelik ülkenin iktisadi açıdan da kalkınmasının amaçlandığı Tanzimat Dönemi'nde, uygulama konulmaya çalışılan modernleşme politikalarının yansımaları madencilik sektöründe meydana gelen gelişmelerde de gözlemlenebilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda madenler, merkezi hazinenin önde gelen gelir kaynakları arasında yer almaktaydı. Ordunun ihtiyacı olan pek çok araç-gereç, harp mühimmat ve malzemesinin üretiminde, tedavüldeki para ihtiyacının temininde, sivil ve dini mimariye ait yapıların inşa ve tamirinde, tarımsal aletlerin üretiminde madenlerden yararlanılmaktaydı (Çağatay, 1943: 118). Sanayi Devrimi sonrasında da başta kömür ve demir olmak üzere çeşitli madenler, hem hammadde hem de enerji kaynağı olarak son derece önemli ve stratejik bir konuma yükselmişti. Sanayi Devrimi sonrasında endüstriyel faaliyetlerde geçmişe kıyasla hammadde ve enerji kullanımında büyük artışlar meydana gelmişti. Endüstriyel faaliyetlerin her geçen gün artan hammadde ve enerji talebi madencilik sektöründe mevcut maden ocaklarında üretim artışlarını sağlamak için teknolojik gelişmelere yol açmaktaydı. Öte yandan mevcut maden ocaklarının üretim kapasiteleri ne kadar arttırılırsa arttırılsın sanayi kuruluşlarının hammadde ve enerji ihtiyaçlarını karşılamaya yetmediğinden yeni maden rezervlerini keşfe ve tespit edilen maden kaynaklarının da üretime dâhil olmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. İşte Tanzimat Dönemi yeni maden ocakları keşif çalışmaları dünya genelinde böyle bir konjonktürün yaşandığı bir devrede gerçekleştirilmeye çalışılıyordu.

Tanzimat Dönemi maden rezervleri keşif çalışmalarının modernleşme çabalarıyla ve bu hedef doğrultusunda merkezi hazinenin gelirlerini arttırma faaliyetleriyle de yakından ilgiliydi. Özetle Tanzimat Dönemi'nde yeni maden rezervlerini keşif çalışmaları, bir yönüyle iktisadi gelişmelerin ve ortaya çıkan yeni ihtiyaçların bir sonucuydu, ancak diğer yönüyle modern bir devlet ve toplum haline gelme politikalarına dönük boyutları da içermekteydi. Dolayısıyla konunun farklı boyutlarıyla derinlemesine kavranması ve Tanzimat Dönemi'nde madencilik sektöründe atılan tüm adımların nihai hedeflerini kavramak açısından bu dönemdeki modernleşme çabalarına ve bu çabaların madencilik sektörüne yönelik yansımalarına bakmakta yarar vardır.

1. Tanzimat Dönemi Modernleşme Çabaları ve Bu Çabaların Madencilik Sektörüne Yönelik Yansımaları

Tanzimat Fermanı'nın ardından gerçekleştirilen modernleşme hareketleri, yalnız idari ve hukuki alanda değil, aynı zamanda sosyal ve iktisadi alanlarda dâhil olmak üzere, hayatın hemen her

alanında etkileri gözlemlenen bir dönemdir. Osmanlı merkezi bürokrasi açısından genel olarak 19. Yüzyıl özel olarak da Tanzimat Dönemi, bir reform devri ve Batı egemenliğinde oluşturulan dünyanın yeni ekonomik düzenine uyum sağlama çabasıydı. Dolayısıyla genel olarak 19. asır ve özel olarak Tanzimat reformları, vergi gelirlerinin denetimini merkezi yönetim lehine değiştirme ve imparatorluğun Avrupa ile ilişkilerini daha eşit veya en azından dengeli koşullarda sürdürmesini sağlayacak yeni siyasal ve ekonomik mekanizmaları oluşturma çabasını yansıtıyordu (Kıray, 1995: 15-16).

19. yüzyıl, modern devletin ortaya çıktığı dönemdir. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda gerçekleştirmeye çalıştığı reformların amacı ise modern bir devlet ve toplum haline dönüşmektir. Geleneksel devletten farklı olarak modern devlet, ülkenin ekonomik kaynaklarıyla ve bu kaynakların geliştirilmesiyle daha yakından ilgilenir. Modern dönemde merkezi idareler, ülkenin ekonomik kaynakları üzerinde kontrol yeteneğini arttırdığı ölçüde gelirlerini yükselmekte, gelirlerini yükselttiği nispette de devlet aygıtının imkânları ve gücü genişlemekteydi. Merkezi yönetimin etkinliğini arttırması gelir artışına paralel şekilde seyrediyordu. Dolayısıyla merkezi idarelerin sürekli ve verimli bir gelir artışı temin etmesi için, ülkenin iktisadi açıdan gelişmesi gerekmektedir. Bu nedenle Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı merkezi yönetimi de sahip olduğu olanakları kullanarak, ülkenin zenginliğini artırma gayretlerine girişti.

Modern devletin yapısal özelliğinin bir yansıması olarak Tanzimat Dönemi'nde merkezi yönetimi güçlendirme gayretleri, devletin iktisadi hayattaki rolünde yeni bir takım anlayışların ve uygulamaların ortaya çıkmasına yol açtı. Bu değişim, ilk aşamada ekonomik kaynaklar üzerinde artırılan denetimden yararlanarak devletin güçlendirilmesi şeklinde kendini gösterdi. Sonraki aşamada ise, mevcut iktisadi kaynakların daha etkili ve verimli şekilde kullanılmasına yönelik oldu. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi'nde devletin gelirlerini ve etkinliğini arttırmaya dönük olarak yapılmaya çalışılanlar, vergi kaynakları üzerindeki denetimi arttırmak ve buradaki kaçakları önlemeye dönük gayretlerden ibaret değildi. Üstelik Gülhane Hattı'nda; memleketin bayındır, halkın da müreffeh bir duruma getirilmesi temel hedef olarak kabul edilmişti. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarının iktisadi hayata dönük yansımaları da oldu. Hazinesinin ve halkın gelirlerinin artırılmasını hedefleyen ve “*imar-ı mülk*” olarak ifadesini bulan bu politika, mali olduğu kadar iktisadi boyutları da içeriyor ve ekonominin her sektöründe etkilerini hissettiriyordu. “*Ziraat, sanat ve ticaretin Memalik-i Mahruse-i Şahanede çoğaltılması ve yayılması, beldelerin ma'muriyetinin (imarının) ve halkın refahının artırılması zımında icrası gerekli ve mümkün olacak maddelerin araştırılması*” (BOA, C. İKT. 1390, 7 Ra 1260) şeklindeki ifadeler, modern devlet anlayışının gerekleri perspektifinde, ekonomik büyümeyi gerçekleştirme çabalarının bir yansımasıydı. Nitekim bu amaç doğrultusunda taşradaki devlet görevlilerine gönderilen talimatlarda “*kaza, kasaba ve kurra (köy) ahalisinden hiçbirinin başıboş ve nafîle işlerle meşgul olmaması, hali (boş) arazilerin üretime kazandırılması ve ziraatın teşvik edilerek, hayvan ve tohumu olmayanlara hayvan ve tohum temin edilmesi hususunda çaba sarfedilmesi*” (BOA, C. İKT. 16-765) istenmekteydi.

Görüldüğü üzere Tanzimat Döneminde, sosyal ve idarî reformlarla modernleşmeyi ve bu reformların başarısını ekonomik gelişme alanında atılacak adımlarla desteklemeyi hedefleyen bir yönetim anlayışı oluşmuştu (Güran, 1998: 45). Bu politika, klasik dönemdeki yaklaşımlardan daha farklı bir anlayışı yansıtmaktaydı. Zira Osmanlı merkezi yönetimi de tıpkı 19. asırdaki diğer modern devletler gibi sürekli ve verimli bir gelir artışını temin etmek için kaçınılmaz olarak ülkenin iktisadi kaynaklarını geliştirmeye yönelmeliydi. Dolayısıyla Tanzimat Fermanı'nı müteakiben yapılan bir dizi yasal düzenlemelerle, ülkenin ekonomik yapısında pek çok yapısal değişiklik gerçekleştirildi (Belin, 1999: 468).

19. yüzyılda teknolojik ve iktisadi hiçbir gelişmenin dışında kalmak istemeyen Osmanlı bürokratları, ekonominin her alanında atılım yapmak istiyorlardı. Bu nedenle Tanzimat Döneminde; tarım, ticaret ve sanayinin aynı anda ve birlikte geliştirilmesi hedefleniyordu (Özçelik, 2008: 12). Dolayısıyla iktisadi faaliyetlerin üç temel alanında; tarımda, sanayide ve madencilikte Osmanlıların, Tanzimat Dönemi'nde yeni bazı tedbirler geliştirmeye çalıştıkları görülür. Ancak tarım ve sanayi alanında yapılan çalışmaları şimdilik inceleme dışı tutarak madencilik konusu ele alındığında; Tanzimat Dönemi'nde bu alanda ciddi bir çabanın yürütülmeye çalışıldığı gözlenir.

Ülkenin iktisadi yapısını geliştirme anlayışı çerçevesinde Tanzimat Dönemi'nde madencilik sektöründe de atılım yapılmak istenmişti. Yeni maden ocakları keşif çalışmaları da bu iktisadi atılımın önemli unsurlarından biri olarak görülmekteydi. Tanzimat Dönemi'nde yeni maden ocakları keşif hareketlerine neden ve ne şekilde girildiğini ve bu sektörde ne gibi adımlar atıldığını daha iyi anlamak için Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı madencilik sektörünün genel vaziyetine yakından bakmakta fayda vardır.

1.1. Tanzimat Dönemi'nde Madencilik Sektörünü Genel Durumu ve Bu Alanda Yapılan Düzenlemeler

Tanzimat Dönemi'nde yeni maden rezervlerini keşif faaliyetleri ve madencilik sektöründe atılmak istenen adımlar, ülkenin modernleşme çalışmalarından bağımsız değildi. Tanzimat Dönemi'nde ülkenin ekonomik kaynakların tespiti ve geliştirilmesinde madencilik sektörü ve bu sektördeki keşif faaliyetleri son derece önemliydi. Çünkü madencilik hem hazineye gelir sağlaması, hem ekonomik faaliyetlerde hammadde ve enerji kaynağı olması, hem de başlı başına sınaî ve teknolojik bir faaliyet olması hasebiyle ülkenin iktisadi hayatında son derece önemli bir sektördür. Üretime kazandırılacak yeni maden ocakları, devletin ve toplumun gelirlerinin artmasını sağlayacağından Tanzimat Dönemi'nde yeni maden ocakları keşif çalışmalarına büyük bir önem verilmişti. Aslında bu dönemde madencilik sektöründeki politikaların nihai hedefi, güçlü bir devlet ve toplum yapısına sahip olabilmek ve ülke gelirlerini arttırmaktı. Madencilik sektöründeki gelir artışının dolaylı sonuçları da bulunmaktaydı. Böylece ülkede üretimin artması, teknolojinin gelişmesi, hammadde kaynaklarının zenginleşmesi ve çeşitlenmesi, istihdam oranının yükselmesi, özetle toplumsal refahın artması sağlanacaktı.

Tanzimat yıllarına gelindiğinde Osmanlı madenciliğinin birçok problemi mevcuttu. Aslında maden rezervleri açısından Osmanlı Devleti'nin oldukça zengin olduğu söylenebilir. Bu zenginlik, aynı zamanda ülke topraklarının çok geniş olması ile de yakından alakalı idi (Tızlak, 1996: 703.) Rumeli'nin fethinden sonra Balkanların ve onlara komşu olan Almanların madencilik tecrübelerinden istifade eden Osmanlı Devleti'nin maden teknolojisi 15. ve 16. yüzyılda Avrupa ile yarışacak bir seviyedeydi. Ancak özellikle 18. Yüzyıldan itibaren maden üretimindeki gelişmelerin takip edilememesinden dolayı Osmanlı madenciliği gerilemiş ve madenler giderek devleti zarara uğratan bir sektör haline gelmişti (Quataert, 1985: 914-916; Keskin, 2010: 81). 18. yüzyılın sonlarından itibaren çeşitli faktörlerin etkisi ile Osmanlı Devleti'nde maden üretimi azalmaya başladı. Maden ocaklarındaki üretim düşüşlerine son vermek amacıyla öncelikle maden ocaklarında çeşitli ıslahat eylemlerine girişildi ve üretim arttırılmaya çalışıldı. Öte yandan, hali hazırda işletilmekte olan madenlerin bir gün tükeneceği düşüncesi ile maden eminlerine ve diğer yöneticilere, yeni maden ocakları aramaları konusunda emirler gönderildi. Ancak yürütülen tüm çabalara rağmen 18. yüzyılda mevcut maden yataklarına yenileri eklenemedi (Tızlak, 1997: 138-141).

Tanzimat Dönemi'nde devlet adamları, diğer birçok kurumda olduğu gibi madencilik alanında da yeni arayışlara girdi. Elbette burada da model öteki hususlarda olduğu üzere Avrupa oldu. Zira Avrupa'da madencilik alanında bilgi birikimi 17. asırda sistemleştirilmiş ve 18. yüzyıl ortalarında yükseköğretim düzeyinde bir maden mühendisliği disiplini doğmuştu.

Tanzimat Dönemi madencilik politikalarının temelleri aslında II. Mahmud saltanatının son yıllarında atılmaya başlamıştı. II. Mahmud, Yeniçeri teşkilatını ortadan kaldırdıktan sonra, Batılı ülkeleri model alarak devlet ve toplum hayatının hemen her alanda bir dizi yenilik hareketine girişmiş ve bu düzenlemeleri Tanzimat-ı Hayriye, yani hayırlı düzenlemeler olarak adlandırmıştı. Ancak Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olan Tanzimat Fermanı II. Mahmud Dönemi'nde değil, Sultan Abdülmecit Dönemi'nde ilân edilmişti. Dolayısıyla Osmanlı idari mekanizmasında, 19. asrın ikinci çeyreğinden itibaren uygulanmakta olan politikalarda devamlılıktan ve istikrardan söz etmek gerekiyor. Aslında benzer bir eğilim Tanzimat Dönemi Osmanlı madencilik sektörü ve bu sektörde uygulanan politikalarda da gözlenmektedir.

II. Mahmud döneminin son yıllarında madencilik alanında devreye sokulan çeşitli uygulamalar, Tanzimat Dönemi'nde daha da yaygınlaştırılarak ve geliştirilerek sürdürülmeye çalışılmıştır. II. Mahmud döneminde madencilik alanında da atılım yapmak amacıyla, 1836 yılında maden ocaklarının bir kısmında Avusturyalı işçileri istihdam edilmeye başlandı. Avusturyalı madenciler yaptıkları incelemeleri sonucunda, madenlerde ne tür düzenlemeler yapılması gerektiğine dair bir rapor da sundular. 1838 senesinde Avusturya hükümetiyle, Osmanlı maden ocaklarında görev yapmakta olan madencilerin ülkelerine dönmeleri ve yerlerine yeni madencilerin gönderilmesi konusunda yeni bir anlaşma yapıldı. Avusturya ile yapılan bu yeni mukaveleyle, Osmanlı Devleti'nde gelecekte "Maadin-î Hümayun Başmühendisi" olacak Polini' isminde bir mühendis de görevlendirilmekteydi (Tızlak, 1997: 149-152).

1840 yılında Osmanlı hizmetine giren Polini, 1841 yılında Anadolu'daki mevcut maden tesislerini incelemiş ve yapılması gerekenler hakkında bir rapor sunmuştu. Raporunda belirttiği belli başlı hususlar şöyleydi:

Madenlerde çalışanların madencilik hakkında ciddi düzeyde bilgi noksanlığı bulunmaktaydı. Maden ocaklarında makine gücünden de yeteri kadar istifade edilmemekteydi. Ayrıca ocakların baca ve havalandırmaları yetersiz olduğu gibi, yer altında uzanan maden lâbirentleri de insan ve cevher aktarımı açısından çok dardı. Maden ocaklarında odun ve kömür gibi maden eritmede kullanılacak yakıtların taşınması için ray döşenmesi gerektiği gibi cevherlerin işlendiği fırınların çok küçük olması sebebiyle kapasitelerinin artırılması için yüksek fırınlar inşa edilmesi gerektiği bildirilmekteydi. Polini'nin önerilerinin bir kısmı mesleki donanım yetersizliği ile ilgili iken, diğer önerilerinin hemen tamamı teknolojiyle ve dolayısıyla yatırımla ilgili hususlara dairdi. Diğer sektörlerde olduğu gibi madencilik alanında da yaşanan sermaye sıkıntısı devletin ciddi değişikliklere imza atmasının önündeki en önemli engeldi. Zira Polini'nin yalnız yüksek fırınlar inşa edilmesi önerisinin yerine getirilmesi için milyonlarca kuruşluk bir meblağa ihtiyaç duyulduğu aktarılmaktaydı (Tızlak, 1997: 153). Tanzimat Dönemi'nde eldeki sınırlı sermayenin imkân tanıdığı nispette teknolojik alt yapı yatırımları ve iyileştirmeler yapıldı ve sınırlı da olsa ufak tefek bazı ilerlemeler sağlandı. Ancak aynı dönemde madencilik sektöründe Avrupa'nın kat ettiği mesafeye nazaran bu yenilikler oldukça mütevazı kalmaktaydı.

Tanzimat Dönemi'nde maden sektöründe gelişim kaydetmek için kurumsal ve hukuki alanlarda da pek çok yeni düzenleme devreye sokuldu. Örneğin kuruluş tarihi 1842 olan "Ma'adin-i Hümayun Meclisi"nin teşkiliyle amaçlanan; ülkedeki madenlerin en verimli şekilde işletilmesini sağlayacak kural ve esasları belirlemek, uygulanmasında fayda umulan hukuki ve teknik hususları tespit ederek padişaha arz etmektir (Mutaf, 2010: 295).

Tanzimat Dönemi'nde madencilik sektöründe yapılan önemli düzenlemelerden biri de o dönemde devlet eliyle yürütülen sanayileşme hamlesi ile yakından ilişkiliydi. 1840'lı yıllara gelindiğinde, Osmanlı'da devlet eliyle yürütülen sanayileşme faaliyetlerinin madencilik sektörüne yönelik yansımaları da oldu. Osmanlı Devleti Tanzimat döneminde, henüz birtakım fabrikaların inşa çalışmalarının yürütüldüğü esnada, maden işletmeciliğinde de yeni bir düzenlemeye gitti. Maden hukukunda yapılan bu yeni düzenleme, özellikle devlet eliyle vücuda

getirilmekte olan fabrikalara yönelikti. Bu düzenlemeyle, rezervleri bilinen ve hali hazırda işletilmekte olan madenler ile altın, gümüş ve bakır madenleri haricindeki madenlerle ilgiliydi. Yapılan değişikliğe göre, yeni bir maden rezervi keşfedildiğinde, şayet bu maden kurulmakta olan Fabrika-î Hümayunlardan herhangi birisinin kullandığı hammadde ile ilgiliyse ve bu maden ilgili tesise hakikaten lüzumlu bir hammaddeyse, keşfolunan maden derhal ilgili fabrikaya bağlanacaktı (BOA, HH. d. 255, s.58-b). Nitekim bu düzenleme çerçevesinde yeni keşfedilen madenlerden İnebad Kazası'na bağlı Gümüş Köyü'ndeki zımpara madeni (BOA, İ. MSM. 24/640); Büyük Ada'daki Demir Madeni (BOA, HH. d. 66, S. 3-4) ve Lâpseki'deki Kömür Madeni Zeytinburnu Demir Fabrikasına bağlandı. Aynı anlayış çerçevesinde Kütahya Dağ Ardı yakınındaki Krom diğer ismiyle sarı boya madeni de Basma Fabrikasına bağlandı (BOA, T. TZT. VRK. 522/5).

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Tanzimat Dönemi'nde ülkenin hammadde kaynaklarının tespiti ve geliştirilmesi hususunda yabancı madencilerden de istifade edilmişti. Sanayinin ihtiyaç duyduğu enerjinin ve hammaddenin nitelikli şekilde temin edilmesi hedefi doğrultusunda Fabrika-î Hümayunlardan sorumlu Hüsnü Efendi ile Barutçubaşı Ohannes, hükümet tarafından rapor hazırlamakla görevlendirilmişlerdi. Madencilik sektöründe atılacak adımların konuşulduğu bu toplantıda, “demir işleyen sanayi tesislerinin hammadde ve yakıt ihtiyaçlarını temin için demir ve kömür kaynaklarının tespit edilerek işletilmesi amacıyla Avrupa ve Amerika'dan jeolog, mühendis ve uzmanlar getirtilmesine karar verilmişti (BOA, HH. d. No: 69, s. 91).

Tanzimat'tan önce Balkanlar'dan Hırvat madencilerin getirilmesiyle başlayan süreç sonraki dönemde Avusturyalı madencilerle devam etmiş ilerleyen yıllarda ise Alman madenciler de Osmanlı ocaklarında görev yapmaya başlamışlardı. Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı ülkesinde görev yapan Hırvat, Avusturyalı ve Alman madencilere; Belçika, Fransa, İngiltere ve ABD'den gelen uzman ve mühendisler ilave oldu. Avrupa'da madencilik alanında büyük tecrübe sahibi İngiliz madenciler özellikle 1850'li yıllarda Osmanlı Devleti'nin Kozlu'daki kömür madenlerinde istihdam edilmekteydiler (BOA, HH. MH. 101/1). Yurt dışından getirilen bu uzmanlardan bazıları hem mevcut maden ocaklarının modernleştirilmelerinde görev alıyorlar hem de yeni maden rezervlerini tespitiye yönelik olarak keşif çalışmaları gerçekleştiriyorlardı.

2. Tanzimat Dönemi'nde Yeni Maden Rezervleri Keşif Faaliyetleri

Tanzimat Döneminde maden ocaklarından daha fazla istifade etmek, kârlılığı ve verimi artırma hedefi doğrultusunda yapılan teknik iyileştirmelerin yanı sıra, yeni maden yatakları aranması ve bulunması hususunda bir hareketlilik olduğu göze çarpmaktadır. Yeni maden rezervleri tespit ve işletme konusunda ise özellikle iki maden öne çıkmaktaydı. Bu madenler ilki ve en önemli kömür diğeri ise demirdi.

Tanzimat Dönemi'nde yeni maden ocakları keşif faaliyetleri çerçevesinde kömür ve demir madenleri araştırma çalışmalarına yönelik olarak neler yapıldığına yakından bakmak gerekir. Zira “*kömür ve demir*” sanayi asrına bağlı iki esastır. Dolayısıyla bu ürünlerin birinden veya ikisinden mahrum olan her millet sanayide üstünlük mücadelesinde geri kalmaya mahkûmdur (Etem, 1934: 15). Çünkü bu dönemde “*demir ve kömür olmaksızın hiçbir ülke yeni tip endüstriyalizmi tam anlamıyla gerçekleştiremez.*” (Heaton, 1985: 3). İlk sanayi inkılâbında İngiltere'nin özel avantajlarından biri, demir ve kömür kaynaklarının aynı bölgede; çoğu zamanda aynı madende bir arada bulunmasından kaynaklanmaktaydı (Deane, 1994: 100-101 ; Nef, 1971: 79). Nitekim bu madenlerin eşitsiz dağılımı kıtayı oldukça belirgin iki farklı bölgeye ayırmıştı. “Endüstriyel Avrupa” ve “Tarımsal Avrupa” (Heaton, 1985: 3). Ancak hemen belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti demir ve kömür madeni açısından çok talihli değildi. Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılda sanayi alanında ciddi bir atılım yapamamasının önemli nedenlerinden biri de demir ve kömür madenleri açısından fakir olmasıydı. Nitekim bu gerçeğin farkında olan Avrupalı diplomatlardan bazıları, 1906 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda

sanayileşme çalışmalarına yönelik olarak şu yorumda bulunmuşlardı. “*Demir ve kömürün dışarıdan ithal edildiği bir ülkede fazla bir sanayi etkinliğini düşünülemez*” ancak “*bu ciddi dezavantaja karşın ülkede son birkaç yılda sanayi alanında bazı gelişmeler kaydedilmektedir ve bu ilerlemeler bilhassa özel teşebbüs eliyle gerçekleştirilmektedir*” (Yılmaz, 2002: 333).

Özetle, madencilik sektörünün dünya ekonomisinde çok daha büyük bir önem kazanmasında Sanayi Devrimi'nin büyük etkisi oldu. 19. Yüzyılda başarılı bir sanayileşme programı için yeterli düzeyde kömür ve demir madenine sahip olmak bir zorunluluk olduğundan, Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı ülkesinde de yeni demir ve kömür madenleri bulmaya dönük girişimlerde bulunuldu. 18. asın son çeyreğinde başlayıp 20. asrın başlarına kadar uzanan ve birinci sanayi devrimi dönemi olarak anılan devirde sınaî ve ulaşım alanında enerji kaynağı olması hasebiyle en önemli ise maden kömürüydü. 19. yüzyıldan itibaren ulaşımdaki gelişmeler ve maden çıkarma tekniğindeki ilerlemeler sayesinde kömür; buharlı gemilerin, endüstriyel makinelerin, demiryollarının, demir ve çelik fabrikalarının, hanelerin, elektrik üretim santrallerinin, havagazı işletmelerinin en önemli enerji kaynağı haline geldi.

2.1. Tanzimat Dönemi'nde Kömür Madeni Keşif Faaliyetleri

Kömüre ilk kez milattan önceki dönemde Çin'in kuzeyinde terk edilmiş maden ocaklarında rastlanmıştır. İngiltere'de kömürün yakıt ve demircilik alanında kullanımı ise III. Henry (1212-1272) döneminde başlar. Zengin kömür rezervlerine sahip İngiltere, bir ada ülkesi olarak deniz taşımacılığında daha etkili bir şekilde yararlanabilmiş ve kömür nakliyatında ciddi bir avantaj elde etmişti. Bu nedenle İngiltere'de kömür üretimi kıta Avrupa'sından oldukça farklı bir seyir takip etmiştir. Neredeyse 18. yüzyılın sonuna kadar taşıma maliyetinin yüksekliği nedeniyle pek çok Avrupa ülkesinin kullanmadığı kömür madenlerinde üretim, 1800'lerden itibaren artmaya başlamıştır. 13. yüzyıldan 20. asra kadar İngiltere'de kömür, iktisadi hayatın vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Nitekim Büyük Britanya'da 1914 yılında kömür madenlerinde 1.100.000 civarında işçi çalışmaktaydı. İstihdam açısından olduğu gibi ihracat açısından da İngiltere'de kömür önemli sektörlerden birisiydi. Ülkesindeki kömür üretimi ile kendi ihtiyacını karşılayamayan Fransa İngiltere'den kömür ithal etmekteydi. İngiliz kömürü ithal eden ülkeler arasında Fransa, Belçika, Almanya, İtalya, Danimarka, Arjantin ve Osmanlı Devleti de yer almaktaydı (Tak, 2001: 4-7 ; Genç 2006: 4-7). Tanzimat Dönemi'ne kadar Osmanlılar, buhar makinelerinin yakıt ihtiyacı için İngiliz Newcastle kömürü ithal edilmekte ve Tersane'de, buharlı gemilerde ve fabrikalarda hep ithal İngiliz Kömürü kullanılmaktaydı.

18. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde de kömür madeninin bilindiği ve işletilmeye çalışıldığına dair bilgiler mevcuttur. Osmanlı Devleti'nde kömür madeni ilk kez 1731 yılında Saraybosna'da Humbaracı Ahmet Paşa tarafından keşfedilmiştir. Yine Osmanlı hizmetindeki bir başka yabancı Baron De Tott tarafından İstanbul Yedikumlar mevkiinde 1774 yılında yeni bir kömür madeni keşfi gerçekleştirilmiştir. Ancak bu keşiflere rağmen Osmanlı Devleti'nde kömür madeni işletmeciliği esas olarak Ereğli kömür madenlerinde 1841 yılında “Ereğli Kömür Madenleri Kumpanyası”nın kurulmasıyla başlar (Tak, 2001: 5-7 ; Genç 2006: 7).

Osmanlı Devleti'nde kömür ihtiyacının ortaya çıkışı, özellikle donanmada buharlı gemiler ve devlet öncülüğünde fabrika tarzında sanayi tesislerinin işletmeye açılmasıyla ortaya çıkmıştır. Osmanlı belgelerinde kömürle ilgili yazışmalarda, “*Fabrikaların ve vapurların ruhu mesabesinde olan maden kömürünün temininde sıkıntı yaşanmaması*” (BOA, HH. MH. 85/48) için gereken özenin gösterilmesi ifadesine sıkça rastlanırdı. Kömür stoklarında azalma meydana gelmemesi ve bu sebeple herhangi bir sorunla karşılaşılması için “*kömür madenlerinin germiyyet (ateşli/hızlı) vecihle çalıştırılması lâzimedden olmağla*” (BOA, HH. İ. 13/40) ifadesiyle konunun önemine vurgu yapılır ve kömür üretiminin ihtiyacı karşılayacak miktarda olmasına özen gösterilirdi. Zengin rezervlere sahip Ereğli Kömür madenlerinin keşfini ardından da 1840'lı yılların başından itibaren Karadeniz kıyısındaki bu maden ocaklarında üretime geçilmiştir.

Ancak gerek rezerv miktarı ve gerek kalite açısından Osmanlı ülkesinde en önemli kömür madenlerine sahip olan Ereğli bölgesindeki keşif çalışmalarına değinmeden evvel, Osmanlı Devleti'nin diğer coğrafyalarında gerçekleştirilen kömür madeni keşif çalışmalarına değinmekte yarar vardır.

2.1.2. Tanzimat Dönemi'nde Keşfi Gerçekleştirilen Kömür Madeni Rezervleri

19. Yüzyıl ortalarında Osmanlı ülkesinde kömür madenine rastlanılan çeşitli mıntıklar bulunmaktaydı. Bu kömür madeni rezervlerinin bazıları Balkanlar'da bazıları Anadolu'da bazıları da Ege ve Akdeniz'de yer alan adalardaydı.

Tanzimat Dönemi'nde Balkanlar'da tespit edilen kömür madeni ocaklarından biri Bulgaristan'da Varna Şehri'ne yakın bir noktada yer alan Kozluca kömür madeni idi. Üstelik 1853 yılında bir İngiliz mühendisin istihdam edildiği bu kömür madeninde modern usullerle üretim yapılmaya çalışılmaktaydı (BOA, *HH. MH.* 86/20). Samako'daki demir fabrikalarının yanı sıra Bulgaristan'ın diğer bölgelerinde yer alan sanayi tesisleri Kozluca'dan çıkarılan kömürleri kullanıyorlardı (BOA, *A. MKT. DV.* 50/23).

Bulgaristan'daki Misivri Kazası'nda da kömür madenlerine rastlandığına dair ihbarlar gelmekteydi. Nitekim Misivri Kazası Müdürü 1856 yılında bazı işleri için İstanbul'a geldiğinde, Misivri Kazası'nda kömür ve demir madenleri keşfedildiğini belirterek bu ocakları işletmeye açmak için devlet adamlarından izin talebinde bulunuyordu (BOA, *A. MKT. NZD.* 196/83).

Osmanlı Devleti'nde kömür madeninin izine rastlanılan bir diğer mıntık Midilli Adası'ydı. Ancak Midilli'deki kömür madenleri hem rezervleri hem de cevherin kalitesi açısından beklentileri karşılamaktan oldukça uzaktı. Nitekim Midilli'deki kömür rezervlerinin çok nitelikli olmadığı döneme ilişkin arşiv vesikalarındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Midilli'den İstanbul'a gönderilen kömür numuneleri muayene olunmuş ve Karaburun cinsinden olduğu tespit edilmişti. Ancak bu cins kömürler izabe (eritme) fırınına elverişli olmadığından bölgedeki kömür ocaklarının kumpanya vasıtasıyla işlettilmesinin uygun olacağı bildirilmişti. Ancak bu karara rağmen adada kaliteli yeni bir kömür madeni rezervi ortaya çıkarsa bunun Zeytinburnu Demir Fabrikası'na bağlı şekilde işlettilerebileceği değerdirmesinde de bulunuluyordu (BOA, *D. DRB. MH.* 975/6, 19 Şubat 1848).

Tanzimat Dönemi'nde kömür madenine sahip olduğu tespit edilen yerlerden bir diğeri de Çanakkale'ydi. Çanakkale'nin Lâpseki bölgesinde yeni keşfedilen kömür rezervi ihbarı üzerine, maden ocağı işletmesi açılmasına yetecek miktarda maden cevherinin mevcut olup olmadığını tetkik etmek üzere Ohannes Dadyan, madencilikte uzman olan Amerikalı Doktor Smith ile birlikte bölgeye gitti. Lâpseki'de Karasu Deresi yakınındaki Çatlı Tepe'de bulunan kömür madeninin numuneleri incelenmiş ve yapılan tetkikler sonucunda, işletme açılmaya yetecek miktarda kömür rezervinin olduğu sonucuna varılarak, bu madenin Zeytinburnu Demir Fabrikası'na bağlanmasına karar verilmişti (BOA, *HH. d.* No: 67, vr. .51-a, 15 Ocak 1847). Üstelik Lâpseki'deki kömür madeni civarında demir madeni cevherine de rastlanmışti (BOA, *D.DRB. MH.* 978/20).

Ancak Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi'nde giriştiği her yatırım faaliyetinde karşılaştığı sermaye sıkıntısı sorununa Lâpseki'deki kömür madeni ocağında bir kez daha şahit olmaktadır. Nitekim Lâpseki'deki kömür madeninin yeraltından ihracı için büyük bir tesisin inşası planlanmış ise de, daha sonra yaşanan ödenek sıkıntı nedeniyle yalnızca zaruri olan kısımların yapımına karar verilmişti (BOA, *D.DRB. MH.* 978/58). Ancak Lâpseki bölgesindeki kömür madenlerinin de nitelik açısından çok yeterli olmadığını belirtmek gerekir. Fakat buradaki madenlerin rezervlerinin yetersizliğine rağmen Lâpseki-Biga bölgesinde çıkarılan kömürler Zeytinburnu'ndaki Demir Fabrikası'na bağlanması yönünde karar alınmışti (BOA, *HH. d.* No: 69, vr. 91; BOA, *HH. d.* No: 255, vr. 107-108; BOA, *D.DRB. MH.* 978).

Daha önceki dönemlerdeki uygulamalara paralel şekilde Tanzimat Dönemi'nde de yeni maden rezervlerini keşif çalışmalarında, öncelikle taşradaki memurlardan veya vatandaşlardan gelen ihbarlar doğrultusunda hareket edilirdi (Altınay, 1989: 26-27). Böylece fazla masrafa girmeden ve zaman kaybetmeden, dolayısıyla en az çaba ve maliyetle keşif çalışmaları gerçekleştirilmekteydi. Ancak bu tür ihbarlarda her zaman istenen netice elde etmek mümkün olmuyordu. Örneğin Marmaris, İçel ve Alaiye Dağları'nda kömür madenlerinin bulunduğu ve bu kömür madenlerinin civarında ayrıca demir madenlerinin de bulunabileceğine dair bu bölgelerin "İmar Meclisleri"nden ihbarlar gelmekte ve bu madenleri tespit etmek ve işletmek üzere gerekli memur ve mühendislerin gönderilerek çalışmalara başlanması istenmekteydi (BOA, BEO, Ayniyat d. 771, s. 39). Nitekim Marmaris, İçel, Alaiye (Alanya) dağlarında kömür ve demir madenleri bulunduğu dair gelen haberler üzerine Osmanlı hizmetinde çalışmakta olan Avrupalı uzman Mösyö Polini, incelemelerde bulunmak üzere bu bölgeye gönderildi (BOA, C. DRB. 2505). Ancak Polini adı geçen bölgelerde yaptığı incelemeler sonucunda demir ve kömür madenlerine ilişkin olarak her hangi bir bulguya rastlayamadı. (BOA, İ. MSM. 24/627).

Osmanlı başkentine imparatorluğun başka bölgelerinde de kömür madenleri keşfedildiğine ilişkin haberler gelmekteydi. Ancak bu söylentilerin bir kısmı asılsızdı. Örneğin Trabzon civarında da kömür madenleri keşfedildiğine dair haberler gelmekteydi (BOA, HH. İ. 31/5). Fakat diğer haberlerin çoğu gerçekçi olasılıklara dayanıyordu. Meselâ Girit Adası'nda kömür rezervlerinin bulunabileceği umudu beslenmekte ve burada keşif yapmak üzere gönderilecek görevlilerin harcırah ve araştırma masrafları için gerekli olan 50.000 kuruşun tahsis edilmesi için çalışmalar yürütülmekteydi (BOA, HH. MH. 100/93).

Kömür madeni rezervleri bulunduğu yönelik başka bir ihbar da Girit'ten geldi. Nitekim Girit Adası'ndaki kömür madeninin incelenmesi için de bir mühendis gönderilmesi istenmekteydi (BOA, HH. MH. 100/93). Fakat Girit Adası'ndaki kömür ocağı keşif çabalarından da tatmin edici ölçüde müspet bir netice alınamamıştı. Çanakkale Biga'da keşfolunan kömür madenlerini bir tarafa bırakılırsa, Karadeniz Ereğli'si dışında Anadolu'da yeni kömür madeni bulunamamıştır.

19. Yüzyılda Osmanlı ülkesinde keşfedilen kömür madenleri arasında gerek nitelik gerekse rezerv açısından en zengin madenler Karadeniz Bölgesinde yer alan bu Ereğli Madenleri'ydi. Daha önce de belirttiğimiz üzere Karadeniz Bölgesinde maden kömürünün keşfi II. Mahmud saltanatının son yıllarında, işletilmesi ise 1840'lı yıllardadır (Eldem, 1994: 41). 1840'lı yıllarda Ereğli bölgesinde kömür madenciliği faaliyetleri ortaya çıkmaya başlamış ve ardından bölgedeki rezervler devlet tarafından işletilmeye başlanmıştır. 1848 yılını takip eden 17 yıl boyunca, Ereğli kömür madeninin işletilmesi "Hazine-i Hassa'nın idaresi ve denetiminde gerçekleştirilmiştir.

2.1.3. Ereğli Bölgesinde Kömür Madenlerinin Keşfi

Okul kitaplarına girecek kadar literatürde yaygın şekilde yer alan iddialara göre, Ereğli Bölgesi'nde kömür madeninin keşfi Uzun Mehmed isminde bir kişiye dayandırılmaktadır. Yakın zamana kadar bu iddiaların ortaya çıkışına yönelik olarak şu hususlar bilinmekteydi: "24 Haziran 1932'de Zonguldak Halkevi'nin kurulmasının ardından, kömürün kim tarafından keşfedildiği ve keşfediliş hikâyesini tespit etmek üzere bir komisyon kuruldu. Komisyon üyeleri; Kütüphane ve Neşriyat Komitesi üyeleri Tahir Karaoğuz ile Ahmet Naim ve Zonguldak Ticaret Odası Başkanı Hüseyin Fehmi İmer'den oluşmakta, Zonguldak Halk Fırkası Reisi ve Halkevi Başkanı Mithat Akif Bey'de komisyona destek vermekteydi. Kömürün keşfedilme hikâyesi Halk Fırkası'nın 1933 yılında neşrettiği kitapla ortaya konuldu." Ancak 26 Aralık 1903 tarihli Sabah gazetesinde kömürün Uzun Mehmed tarafından keşfine ilişkin bir haberin daha önceden yayınlanmış olduğunu belirten araştırmalar da mevcuttur (Efiloğlu-Tan 2016: 23). Kömür'ün Uzun Mehmed tarafından keşfi hikâyesi özetle şöyledir:

“Kömürün temel enerji kaynağı haline gelmesinin ardından Osmanlı topraklarında yeni kömür madenlerini arama çalışmalarına hız verilir. Özellikle Osmanlı Donanması'nda artan kömür kullanımına paralel olarak, taş kömürünün ülke topraklarında aranması çareleri düşünülmüş ve bu amaç doğrultusunda her yıl terhis olan Bahriye erlerine kömür numuneleri gösterilerek, memleketlerinde bu madenlerden bulup haber vermeleri durumunda mükâfata mazhar olacakları bildirilir. Bu türden bir keşifle ödüllendirilen ilk isim 1822 yılında Ereğli'ye bağlı Kestanevi köyünde bulunduğu numuneleri İstanbul'a getiren Gemici Hacı İsmail'dir. Yedi yıl sonra, 1829'da, terhis edildikten sonra köyüne dönen Uzun Mehmed, Miren köyündeki dereye molozlar arasında bulunduğu bir kömür parçasını fark eder. Derenin mecrasını takip ederek membaina ulaşır ve böylece kömür madeninin kaynağını keşfedilir ((Efiloğlu-Tan, 2016: 23; Apak, 1952: 289). Bu keşfin hemen ardından bölgeye Karadağlı ve Hırvat madenciler getirtilerek kömür madenleri yeryüzüne çıkarılmaya başlanır ancak ilk sonuçlar cesaret verici olmaz (Issawi, 1980: 290).

Kömürün Uzun Mehmed tarafından keşfi iddialarını, 1829 yılında Osmanlı Donanması'nda henüz buharlı geminin bulunmayışı, bölgede buğday değil mısır unu kullanılmakta olması, Eskiçağlar'dan itibaren Ereğli bölgesinde kömürün biliniyor ama yandığında kötü koku yaydığı ve kolay şekilde elde edilebilen odunun bolca mevcudiyetinden dolayı insanların kömürü yakacak olarak kullanmaya gerek duymadığını belirten Necdet Sakaoğlu, Uzun Mehmed hikâyesindeki çeşitli tutarsızlıklar nedeniyle bu keşif hikâyesinin gerçek olmadığını iddia etmektedir (Sakaoğlu, 1984: 21-25). Kömürün keşfi ile ilgili hikâyeyi ve bu hususla alâkalı iddiaları, konuyu daha fazla uzatmamak adına bir tarafa bırakmakta yarar vardır. Ancak kesin olan husus şudur ki bölgede işlemeye değer kömür rezervleri olduğu bilgisi II. Mahmud Dönemi'nin sonlarından itibaren Osmanlı bürokratlarının dikkatini çekmiş ve 1841 yılından itibaren de bölgede madencilik faaliyetlerine başlanmıştır (Tak, 2001. 4-7).

1840'lı yılların başında, Ereğli Kömür Madenlerinin işletmeye açılmasının hemen ardından, bu bölgedeki kömür madenlerine ilişkin haberleri ve bu rezervlere yönelik beklentileri dönemin gazetelerinden takip etmek de mümkündür. Ceride-i Havadis gazetesinde yer alan bir haberde, Ereğli yöresinde keşfedilen maden kömürünün mühendisler tarafından yapılan tetkikler sonrasında, bu kömürün, İngiltere'nin ve dünyanın sair bölgelerinde çıkarılan yağlı ve dayanıklı kömür türünden olduğu bildirilmekteydi (Ceride-i Havadis, Gurre-i C. 1256, Sayı 1, s. 2). Ceride-i Havadis'te maden kömürü hakkında başka yazılar da neşrolunmuştur. Bu yazılarda insanlara, maden kömürünün iktisadi hayattaki yeri ve önemi hakkında malumat verilmeye çalışılmaktadır. Temelde iki farklı türünün olduğuna temas edilen taşkömürünün demir madeni ile eşdeğerde hatta “altın madeni hükmünde” olduğu dile getirilmekteydi. Dumanı çok kalorisi az nevinin yanında, yağlı olup dumanı az ve kalorisi yüksek olan diğer bir çeşidinin bulunduğu da anlatılmaktaydı. Altın madeninden daha kıymetli olduğu yönündeki ifadeler, taşkömürünün, dönemin sanayi sektörü ve buharlı gemiler için en önemli enerji kaynağı olmasından kaynaklanmaktaydı (Özcelik, 2008: 115).

Ancak Ceride-i Havadis gazetesinde yer alan Ereğli madenlerinin kalitesi ve niteliğine ilişkin ifadelerin aksine, bu bölgede çıkarılan madenlerin çok nitelikli bir kömür nevi olmadığını belirtmek gerekir. Ereğli bölgesindeki kömürler Osmanlı ülkesindeki en kaliteli kömür madeni rezervlerini oluşturuyordu. Yoksa nitelik olarak başta İngiltere olmak üzere Avrupa'daki ve dünya üzerindeki pek çok kömür türü Ereğli madenlerinden çıkarılan kömürden hem daha kaliteliydi ve hem de kalorisi daha yüksekti. Nitekim Ereğli Madenleri'nin işletilmesine yönelik olarak Avrupalı müteşebbislerin sergiledikleri mesafeli tutumlar ve yaklaşımlar, bu madenlerin rezervlerini ve kalitesini yansıtmaması açısından somut bir göstergedir. Fakat bu vaziyete rağmen Osmanlı mülkündeki en kaliteli kömür madeni rezervlerini oluşturmaları ve görece İstanbul olan yakınlığı sebebiyle Ereğli bölgesinde çıkarılan kömürler temel enerji kaynağını oluşturmaktaydı.

Maliyet açısından Ereğli kömürünün ithal kömürden fazla bir farkı yoktu. Zira Ereğli yerli kömürü neredeyse ithal kömür kadar pahalıya mâl olmaktaydı. Ancak ekonomik açıdan Ereğli rezervleri oldukça kıymetliydi. Hazineye gelir sağlıyor, cari açığı azaltıyor, istihdam sağlıyordu. Bölgedeki maden rezervleri bazı yabancı yatırımcıların da ilgisini çekiyordu. 1848’de bazı İngiliz yatırımcılar, kömür idaresinde işletmek hakkı elde etmek için bir takım teşebbüste bulundular. Doğu Buharlı Denizcilik Kumpanyası’nın müdürlerinden biri olan İngiliz Anderson, Ereğli bölgesinde bazı tetkikler gerçekleştirdi. Anderson tetkiklerin ardından bölgedeki kömür rezervlerinin gayet zengin olduğunu öne sürmekteydi (Genç, 2005: 135)

Ereğli madenlerinin işletmeye açılması aslında geç bir tarih değildir. Zira 19. asrın ikinci yarısında Almanya’nın gelişen sanayisinin en önemli enerji kaynağı olan Rhine-Ruhr ve Silesian vadisindeki kömür madenleri de 1840’lı yıllarda işletmeye açılmıştır. Rusya, 1850’de Donet bölgesindeki kömür yataklarını keşfetmişti. Avusturya, İspanya ve Hollanda ise kömür üreticiliğinde önemsiz ülkeler arasında yer alıyorlardı (Genç, 2007: 1).

Karadeniz Bölgesi’nde kömür madeni çıkarılan bir başka bölge de, Ereğli kömür madenlerine bağlı olarak işlettirilen Amasra kömür madenleriydi. Hatta 1840’lı yılların sonlarında Amasra bölgesindeki bu işletmede Hırvat madenciler de istihdam edilmişti (BOA, *D. DRB. MH.* 995/45 (26 Eylül 1848). Ancak Amasra’daki ocaklardan çıkarılan kömürün taşlı ve kükürtlü olması nedeniyle vapurlarda kullanılmadığından, bu bölgeden çıkarılmış olan kömürlere rağbet olmamıştı. Hatta 1854 senesinde Amasra’da 56.000 kantardan fazla kömür yeryüzüne çıkarılmış olmasına rağmen elde kalmış ve bu bölgedeki ocaklar da terk edilerek kapatılmıştı (BOA, *HH. İ.* 12/2 (30 Mart 1854). Ancak incelediğimiz dönemin sonlarına doğru Batı Karadeniz Bölgesinde yer alan Amasra ve Kozlu kömür madenleri tekrar üretime açılmıştır.

Kırım Savaşı sebebiyle kömür ihtiyacının had safhaya ulaştığı bu dönemde Amasra kömürlerinden tekrar istifade edilmesine karar verildi. Bir yandan Fabrika-î Hümayunların ve Osmanlı Donanması’nın savaş sebebiyle artan faaliyetleri ve etkinlikleri, öte yandan müttefik donanmalarında yer alan buharlı gemilerin gereksinimleri, İstanbul’da kömüre yönelik olarak o döneme değin görülmemiş bir talebin ortaya çıkmasına yol açmıştı (BOA, *BEO, AYN. d.* No: 725, vr. 10, 13 Nisan 1855). Bu nedenle Ereğli Madeni’ndeki görevlilerden İstanbul’a külliyetli miktarda kömür göndermeleri istenmekteydi (BOA, *A. MKT. MHM.* 71/98.).

Eldeki imkânlar ölçüsünde Kırım Savaşı’nın yaşandığı günlerde Ereğli bölgesindeki üretime hız verilmişti. Ancak bu madendeki üretimle bırakın müttefik donanmaların ihtiyaçlarını da karşılamayı, Osmanlı Devleti’nin kendi gereksinimlerini karşılaması dahi mümkün değildi. Nitekim Kırım Savaşı’nın yaşandığı yıllarda gerçekleştirilmeye çalışılan üretim artışına rağmen Ereğli madenlerinden çıkarılan kömürlerle enerji açığı kapatılmadığından ithal kömür alımlarına da hız verilmişti. İlave bir tedbir olarak da Amasra iskelesinde bulunan kömürün taşsız ve kükürtlü olanlarının Osmanlı Devleti’ne ait sanayi tesislerinde kullanılmak üzere getirilmesi istenmekteydi. Ayrıca hali hazırda Amasra’da terk edilmiş ocaklardan taşsız olanlarının belirlenerek tekrar üretime kazandırılması ve bu özellikte olan maden rezervlerini tespit için bölgeye mütehasısların gönderilmesinin uygun olacağı belirtilmişti (BOA, *HH. İ.* 12/4, 1 Nisan 1854).

Kırım Savaşı esnasında buharlı makinelerin enerji ihtiyacı Ereğli madenlerinden çıkarılan kömürle karşılanamadı. Hal böyle olunca bir takım ek önlemler devreye sokuldu. Bu tedbirler çerçevesinde kömür ithalatına hız verildi ayrıca madenlerde üretimi arttıracak önlemler geliştirilmeye çalışıldı. Nitekim Ereğli Madenleri’nde de yeni bir yapılanmaya gidilerek İngiltere’den destek sağlandı. Ereğli Maden ocaklarında Hazine-i Hassa İdaresi resmen devam etmekle birlikte, geçici bir süre için fiili idare İngilizlere devredildi. İki sene kadar devam eden İngiliz idaresi, işletmeye teknolojik bakımdan bazı yenilikler getirdi. Böylece Ereğli maden ocaklarında ilk teknik tesisler ve altyapı yatırımları vücuda getirilmiş, mahdut bir bölgede de

olsa ilk kez dekovil ve demiryolu hatları döşenmiş, yeni ve muntazam ocaklar açılmış ve modern işletme metotları geliştirilmeye çalışılmıştır (Apak, 1954: 293).

Kırım Harbinin sona ermesinin ardından, İngiltere tarafından işletilen Kozlu ve Zonguldak kömür madenleri Osmanlı Devleti'ne iade edildi (BOA, *HH. İ.* 21/4, 3 Eylül 1856). Kırım Savaşı'nın sona ermesinin ardından İngilizler havzadan ayrılırken, vücuda getirdikleri tesisleri de bedelsiz olarak terk etmişlerdi (BOA, *HH. İ.* 39/15).

Tanzimat Dönemi'nde Ereğli Havzası'ndaki kömür işletmelerinin iktisadi gelişim süreçleri ve aşamalarına (merhaleleri) yönelik olarak Ö. Lütfi Barkan tam manasıyla statik bir ekonomi nizamının hâkim olduğu tespitinde bulunur. Barkan'a göre bölgedeki kömür madenlerinin iltizama verilmesindeki amaç, hazineye maliyetsiz bir şekilde gelir elde etmektir. Bu gaye, hakikaten ihtiraslı bir kazanç hırsı ve ferdi menfaat maksadı ile olmaktan ziyade devlet memurlarının zihniyetini ve tutumunu yansıtmaktaydı. İşletmenin akıbetiyle ve gelirinin artması ile alakadar olacak bilgiden ve kazanç hırsından mahrum bu anlayış, üretim açısından çeşitli olumsuzlukları barındırmaktaydı. İltizam sahipleri çıkardıkları kömürü sadece Bahriye idaresine ve ancak belirlenen fiyat (miri fiyatla) satabildiklerinden, mevcut işletme şekillerini ve üretim yöntemlerini tekâmül ettirmekten dolayı hiçbir çıkarları bulunmamaktaydı. Dolayısıyla işletmeciler mümkün olduğu kadar az sermaye ve düşük emek sarfıyla, olabildiğince çabuk ve kolay yöntemlerle, kömürü adeta bedavaya mal etmek istemekteydiler. Bu yüzden bu devirde maden ocaklarını iltizam yöntemiyle işletenlerin, ilkel bir teknik kullanarak yavaş, kararsız ve atılsız bir üretim temposuyla çalıştıkları, hatta bu işletmecilerin maden ocaklarını tahripkâr bir şekilde istismar ederek sömürürcesine israf ve imha ettiklerini değerlendirmektedir (Barkan, 1944: 562). Dolayısıyla Ereğli kömür madenlerinde Hazine-î Hassa ve Bahriye İdaresi dönemlerinde olması gereken düzeyde bir üretim artışı gerçekleştirilememiştir.

2.2.1. Tanzimat Dönemi'nde Demir Madeni Keşif Faaliyetleri

Sanayi asrının önemli bir diğer maden nevi olan demire gelince, Tanzimat Dönemi'nde demir madenleri rezervlerini tespit etmeye yönelik keşif çalışmaları gerçekleştirilmiş ancak rezervleri oldukça kısıtlı olan birkaç ocak haricinde kayda değer bir tespit gerçekleştirilememiştir.

Bu dönemde keşfi gerçekleştirilen demir madeni ocakların biri Büyükada Demir Madenidir. (BOA, *HH. d.* 65, varak 4-b.) Bu maden geçici bir süre Zeytinburnu Demir Fabrikası'na cevher üretmek üzere işletilmiş ancak rezervlerinin yetersizliği nedeniyle kısa süre sonra terk edilmiştir. İkinci bir demir madeni keşfi ise Lâpseki bölgesinde gerçekleştirilmiştir. Lâpseki'deki kömür madeni civarında demir madeni cevherine de rastlanmıştı (BOA, *D.DRB. MH.* 978/20). Ancak bu dönemde Büyük Ada'da geçici bir süre için işletilen demir madeni dışında Sivas Vilâyeti'nde öteden beri işletilen maden ocağı dışında üretime açılmış yeni bir demir madeni ocağı tespit edilememiştir. Nitekim 1857 yılında Osmanlı Devleti'nde demir madeni üretilen tek yer Sivas Eyaleti'nde yer alıyordu. Sivas'taki bu demir madenide Harbiye tarafından idare ediliyordu (Tızlak, 1996: 713-716).

2.3.2. Kömür ve Demir Haricindeki Madenlere Yönelik Keşif Çalışmaları

Tanzimat Dönemi maden kaynaklarını arama çalışmalarında önemlerinden dolayı özellikle iki madenin keşfine, kömüre ve demire odaklanılmıştı. Ancak elbette endüstriyel ve mali açıdan önemli olan diğer madenlerin de keşfine ve işletilmelerine de önem verilmişti. Örnek olarak; Musul eyaletine bağlı İmadiye Sancağı'nda külliyetli miktarda kurşun, bakır ve demir madenleri olduğu bildirilerek, incelemelerde bulunmak üzere gerekli memurların gönderilmesi istenmişti (BOA, *C.DRB.* 1650). Yine Büyük Ada'da Somaki Taşı madeni (BOA, *İ.MSM.* 22/651.) ve Bosna Eyaleti'nde zuhur eden altın, gümüş, bakır ve kurşun madeni (BOA, *D. DRB. MH.* 989/27) keşifleri, yürütülmekte olan maden arama çalışmalarının neticelerinin yansımalarıydı.

BOA, D.DRB.İ. 22/14 (29 Ocak 1848).² Ülkenin sahip olduğu maden rezervlerini ortaya çıkarma faaliyetleri çerçevesinde, imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen ihbarlarla, yeni maden cevherleri bulunduğu ve gerekli incelemelerin yapılması çağrılarının yanı sıra, kimi zaman madenlerde görevli uzmanlar da çeşitli keşif çalışmaları yürüterek yeni maden ocaklarını ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Örneğin Osmanlı Devleti'nde görev yapmakta olan Amerikalı madenci Doktor Smith, Bursa civarında Krom adıyla anılan "sarı boya" madeni bulmuştu (BOA, D. DRB. MH. 1031/33). 1849 senesinde Madenci Smith, Bursa Harmancık'ta tespit ettiği krom madeninin (BOA, D. DRB. MH. 1031/33) ardından güneye, Anadolu'nun iç bölgelerine yönelmiş ve bu kez Kütahya Dağ Ardı bölgesinde bir başka krom madeni keşfi gerçekleştirmişti (BOA, T. TZT. VRK 522/5). Yine 1849 yılında İzmir'in Söke İlçesi'nde (BOA, D. DRB. MH. 1011/69) ve Aydın'ın Tire kazasında zımpara madenleri keşifleri gerçekleştirilmişti (BOA, HH. HRK. 12/79).

Ancak yetersiz finans kaynakları sebebiyle, gerek Tanzimat Döneminde ve gerek sonrasında, yeni maden ocakları arama çalışmalarında veya mevcut ocakların işletilmesinde çok büyük sıkıntılar çekilmekteydi. Dolayısıyla Tanzimat Dönemi'nde sermaye sıkıntısı sebebiyle madencilik sektöründe arzu edildiği ölçüde gelişme kaydedilemedi. Devlet adamlarının kendi aralarında yapmış oldukları yazışmalardan da sermaye yetersizliği nedeniyle çekilen sıkıntılar net şekilde gözlenmekteydi. 1864 senesinde Kürdistan Eyaletinde pek çok altın, gümüş ve demir madeninin tahkik edilmekte olduğu belirtilerek, maden ilminde kâmil mahareti olan iki madenci ustasının gönderilmesi talebine İstanbul'daki yetkililer şu cevabı vermişti. "*Eyalet-i mezkurede madenlerin mahiyet ve keyfiyeti meçhul olmasına ve henüz tahkik etmeksizin böyle meçhul üzere maaş ve harcırah itasıyla şimdiden oraya bir takım ustalar irsali muvafık-ı maslahat olmayacağına binaen*" bu talep reddediliyordu. Ancak bölgede değerli maden bulunması ihtimali de göz ardı edilmiyor ve çözüm olarak şöyle bir seçenek sunuluyordu. Bölgede "zikrolunan madenlerden evvel emirde bir miktar numune ahziyle Ergani Maden-i Hümayunu'na irsal olunarak orada mühendis Mösyö Şöson marifetiyle bakılarak işe yarar bir şey oldukları tebeyyün eylediği halde istenen madencilerin gönderilmesinin münasip olacağı" beyan ediliyordu (BOA, A. MKT. MHM. 302/79).

3. Tanzimat Dönemi Maden Rezervleri Keşif Hareketlerinin Sonuçları

Tanzimat Dönemi'nde maden kaynağı keşif çalışmaları ile ülke topraklarındaki maden rezervleri bir kez daha gözden geçirildi ve bu iktisadi kıymetlerin ülke ekonomisine kazandırılmasına gayret edildi. Ancak Tanzimat Dönemi'nde tespit edilen maden ocaklarından bazıları işletmeye müsait durumda değildi. Bundan dolayı, yeni keşfedilen maden ocaklarının bazıları, sahip oldukları rezervlerin kaliteleri itibariyle üretime elverişli olmadığı için işletmeye açılmadı. Bu çerçevede Osmanlı yönetimi, mevcut maden ocaklarından devletçe işletilebilecek olanları ayırarak, geri kalanları yerli veya yabancı devletlerin vatandaşlarına ve şirketlerine ihale yoluyla işletirdi (Tızlak, 1996: 706). Dolayısıyla Osmanlı'da emaneten idare edilen maden mukataaları, genelde az gelir getiren ve dolayısıyla özel teşebbüsün de fazla itibar etmediği gelir kaynaklarından oluşuyordu. Hatta bu şekilde idare edilen ve işletirilen bazı maden ocaklarında elde edilen gelirler, üretim faaliyetleri için yapılan masrafları dahi karşılayamamaktaydı.

Tanzimat Dönemi'nde keşfedilen bazı madenler ise sermaye sıkıntısı nedeniyle işletmeye açılmamış veya verimli tarzda üretim yapılamamıştır (Tızlak, 1996: 705). Sermaye sıkıntısı

² Maden-i Hümayun Baş Mühendis Polini'nin bizzat Bosna'ya giderek yaptığı incelemeler sonucunda bölgeden bir miktar numune getirilerek Darphane-yi Amire'de eritilerek incelenmiştir. Konu ile ilgili rapora göre bölgeden getirilen 3 değişik numunenin her 100 kıyyesinde yer alan değerler şu şekildedir: 1.numune 20 kıyye kurşun, 20 dirhem gümüş ve 1 dirhem altın. 2. numune: 7 kıyye kurşun, 8 kıyye bakır, 75 dirhem gümüş ve 1 dirhem altın. 3. numune: 7 kıyye bakır ve 35 dirhem gümüş. Bu değerler çerçevesinde madenin işletmeye değer olduğunun altı çizilmekteydi. BOA, D.DRB.İ. 22/14 (29 Ocak 1848).

nedeniyle 19. Yüzyılda Hazine-i Hassa tarafından sahip olunan madenlerin büyük bir çoğunluğunun işletilmesi için teşebbüse geçilememiştir. Çünkü Hazine-i Hassa, imtiyazı kendisine ait olan pek çok madeni büyük sermayeye gerektirmesinden dolayı işletemeyerek gerektiği şekilde faydalanamamış, yabancı eline geçme endişesiyle de mültezime ihale etmekten mümkün olduğu kadar kaçınmıştır (Terzi,2000: 150). Nitekim pek çok örnekte devlet tarafından işletilen madenlerden elde edilen gelirlerin harcamalara yeterli olmadığı görülmektedir (Terzi, 2000: 150).

F. Tızlak, 1857 yılında Osmanlı ülkesinde mevcut olan maden yataklarını sayısının 72 olduğunu tespit etmiştir. Ancak aynı madende birden fazla maden elde edildiğinden bu sayı, gerçek maden ocağı sayısını yansıtmamaktadır. 19 asır Osmanlı Maden ocakları hakkında göze çarpan başlıca hususlar şunlardır: 33 adet maden ocağı hums nizamı gereğince yani, devlet dışında özel kişi veya gruplarca işletilen ocaklar, ürettikleri madenin 1/5'lik bir kısmını karşılıksız olarak devlete vermek suretiyle işletme imtiyazı almışlardır. 45 adet maden ocağı ise belirli bir bedel karşılığında işletiriliyordu. Bu dönemde işletme imtiyazı alanlar incelendiğinde büyük bir kısmının Gayrimüslimler olduğu görülür. Bunun sayısal karşılığı 45 madenin 26'sının dini azınlıklarca işlettirilmesidir. İşletme imtiyazları da bir buçuk yıl ile yirmi yıl arasında değişmektedir (Tızlak, 1996: 713-716).

4. Sonuç

Tanzimat Dönemi'nde ülkenin iktisadi açıdan gelişmesi ayrıca, gelişmekte olan sanayinin artan enerji ve hammadde talebini karşılamak amacıyla, yeni maden rezervlerini ortaya çıkarmak amacıyla harekete geçildi. Keşif faaliyetlerinin bir bölümü taşradan gelen ihbarlar doğrultusunda gerçekleştirilirken kimi zaman da yerli ve yabancı uzmanlar aracılığıyla doğrudan arazi üzerinde incelemeler yoluyla icra edildi. Bu incelemeler sonucunda yeni birçok maden rezervi ortaya çıkarıldı. Ancak keşfedilen bu yeni maden rezervlerinin tümü işletmeye açılmadı. Çünkü kimi rezervler işletme maliyeti açısından yeterince kârlı değildi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin 19. Asır boyunca mali problemlerle boğuşması ve sermaye sıkıntısı nedeniyle işletmeye açtığı madenlerde de gerekli yatırımlar yapılamamış ve dolayısıyla üretime kazandırılan bu madenlerde de gereken verimlilik elde edilememiştir. Ancak her şeye rağmen Tanzimat Dönemi'nde devletin madencilik sektöründe gerçekleştirmeye çalıştığı atılım değerlidir. Çünkü bu atılımlar sayesinde yurt dışından madencilik sektöründe görev yapacak uzmanlar getirilmiş ve eldeki imkânlar nispetinde bazı madenlerde teknolojik iyileştirmelere de gidilmiştir. Böylece yerli maden teknolojisinde kısmi bir iyileşme gerçekleştirilmiş, aynı zaman da yerli madencilerin bilgi birikimi ve tecrübelerine katkıda bulunulmuştur. İstenen verim elde edilemese de üretime kazandırılan yeni maden rezervleri sayesinde cari açığın azaltılması yolunda kısmi kazanımlar elde edildi. Keşif çalışmaları sonucunda yer altındaki zenginlik toprağın üzerinde yaşayanlara hammadde ve enerji kaynağı haline dönüştürülmesi sağlandı ve bu faaliyetler ülke istihdamına belli oranlarda katkı da sağladı.

Kaynakça

- Altınay, A. R. (1989). *Osmanlı devrinde Türkiye madenleri* (967-1200). İstanbul.
- Apak, K. (1952). *Türkiye'de devlet sanayii ve maadin işletmeleri*. İzmit: Selüloz Basımevi.
- Babıâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri
- Babıâli Evrak Odası Vilâyet Gelen Giden Defteri (BEO. VGG. d.)
- Belin, M. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi tarihi* (O. Ceylan, Çev.). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1944). Ereğli kömür havzası tarihi üzerine bir deneme (1848-1940). *İ.Ü.İ.F.M.*, 6, 516-563.

Ceride-i Havadis

Cevdet Darphane (C. DRB.)

Cevdet İktisat (C. İKT.)

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul

Çağatay, N. (1943). Osmanlı İmparatorluğu'nda maden işletme hukuku. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2 (1), 117-126.

Darphane (D. DRB. d.)

Darphane Muhasebe (D. DRB. MH.)

Deane, P. (1994). *İlk sanayi inkılabı* (T. Güran, Çev.). Ankara: TTK Yayınları.

Efiloğlu, A., & Tan, Ç. (2016). Tek parti dönemi Uzun Mehmet Kömür Bayramı kutlamaları. *History Studies*, 8(3), 21-36.

Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Ankara: TTK Yayınları.

Etem, S. (1934). *Modern Avrupa iktisat tarihi 1760-1932*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.

Güran, T. (1998). *19. yüzyıl Osmanlı tarımı üzerine araştırmalar*. İstanbul: Eren Yayınları.

Gencer, A. İ. (2001). *Bahriye'de yapılan ıslahat hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin kuruluşu (1789-1867)*. Ankara: TTK Yayınları.

Genç, E. S. (2005). *Osmanlı Devleti'nde yenileşme ve buhar makineleri*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Hazine-i Hassa (HH. d.)

Hazine-i Hassa, İrade (HH. İ.)

Hazine-i Hassa, Muhasebe (HH. MH.)

Heaton, H. (1985). *Avrupa iktisat tarihi* (M. A. Kılıçbay & O. Aydoğmuş, Çev.). Ankara: Verso Teori Yayınları.

Issawi, C. (1980). *The economic history of Turkey 1800-1914*. Chicago and London.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)

Keskin, Ö. (2007). Osmanlı Devleti'nde yabancı maden mühendislerinin istihdamı ve Osmanlı madenciliğine hizmetleri. *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 11, 79-92.

Mutaf, A. (2010). Tanzimat döneminde Osmanlı maden işletmeciliği prosedürü. *History Studies*, 2(2), 293-303.

Nef, J. U. (1971). *Sanayileşmenin kültür temelleri* (E. Güngör, Çev.). İstanbul.

Özçelik, T. (2008). *Modern iktisadın Osmanlı'ya girişi ve Ceride-i Havadis (1840-1856)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Quataert, D. (1985). 19.Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nde madencilik. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (C.4, s. 914-916). İstanbul: İletişim Yayınları.

Sadaret Mektubî Kalemî, Deâvi (A. MKT. DV.)

Sadaret Mektubî Kalemî, Mühimme(A. MKT. MHM.)

Sadaret Mektubî Kalemi, Nezaret (A. MKT. NZD.)

Sakaoğlu, N. (1984). Tarihe yerleşen hayal: Uzun Mehmet. *Tarih ve Toplum*, 10, 21-25.

Terzi, A. (2000). *Hazine-i Hassa nezareti*. Ankara: TTK. Yayınları.

Tızlak, F. (1996). XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı maden yatakları. *Bellekten*, 60(229), 703-718.

Tızlak, F. (1997). *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani yöresinde madencilik (1775-1850)*. Ankara: TTK Yayınları.

Ticaret (T. TZT. VRK)

Yılmaz, S. (2002). İzmir'de şekerleme sanayi (XIX-XX. yüzyıllar). *Türkler* (C.14, s. 328-339) içinde. Ankara. Yeni Türkiye Yayınları.

YÖNETİŞİM GÖSTERGELERİ BAĞLAMINDA ÜLKELERİN KÜMELEME ANALİZİ VE ARAS İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Hakan Gökhan GÜNDOĞDU^{1*}
Ahmet AYTEKİN²

Öz

Yönetişim, kamu sektörü, özel sektör, sivil toplum ve vatandaşların yönetim süreçlerine dâhil olduğu çok düzlemli bir yönetim sürecidir. Bununla birlikte, 1990'lı yıllardan sonra ülke yönetimlerinde yönetim yaklaşımının benimsenmesi ile ilgili öneriler ağırlık kazanmıştır. Bu bağlamda, yönetim küresel, ulusal ve yerel anlamda uygulanması gerekli bir yönetim anlayışı olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Dünya Bankası, yönetim yaklaşımının etkin olarak kullanılabilmesi ve ülkelerin yönetim düzeylerini ölçebilmek amacıyla yönetim göstergelerini belirli kriterlere göre oluşturmuştur. Bu çalışmanın amacı, Dünya Bankası'nın üç dönemine ait (1998, 2008 ve 2018) yönetim verilerinin kümeleme analizi ve ARAS yöntemiyle değerlendirmektir. Bu kapsamda, ülkeler kümeleme analizi yöntemlerinde k-ortalama ile üç kümede sınıflandırılmış ve ARAS ile sıralamalar elde edilmiştir. Ayrıca, 1996-2018 yılları Dünya Bankası verilerine göre Türkiye'nin yönetim bakımından sıralaması tespit edilmiş ve değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, ülkelerin yönetim kaliteleri ile gelişmişlik düzeyleri arasında benzerlik olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, Türkiye örneğinde olduğu gibi bazı ülkelerin kendine özgü koşulları yönetim düzeyleri üzerinde etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yönetişim, Kümeleme Analizi, K-Ortalama, Çok Kriterli Karar Verme, ARAS
JEL Kodları: D73, C38, C44

EVALUATION OF GOVERNANCE INDICATORS OF COUNTRIES BY CLUSTERING ANALYSIS AND ARAS

Abstract

Governance is a multi-level management process in which the public sector, private sector, civil society, and citizens are involved in management processes. After the 1990s, suggestions about the adoption of governance approaches in countries have gained importance. In this context, governance has emerged as a management approach that should be implemented globally, nationally, and locally. In addition, the World Bank has created governance indicators based on certain criteria to use the governance approach effectively and to measure the governance levels of countries. The purpose of this study is to evaluate the governance data of the World Bank for three periods (1998, 2008 and 2018) by cluster analysis and ARAS method. In this context, countries were classified into three clusters with k-mean in cluster analysis methods, and rankings were obtained with ARAS. Moreover, according to World Bank data, Turkey's ranking in terms of governance has been determined and evaluated on the basis of the years 1996-2018. According to the findings, there is a similarity between governance and the development level of countries. Besides, as in the case of Turkey, the specific circumstances of some countries affected levels of governance.

Keywords: Governance, Cluster Analysis, K-Means, Multi-Criteria Decision-Making, ARAS
JEL Codes: D73, C38, C44

^{1*} Arş. Gör. Dr., Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi SBKY Bölümü, ORCID 0000-0002-0656-4152.

Sorumlu yazar (Corresponding Author): hakangokhangundogdu@anadolu.edu.tr

² Arş. Gör. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, ORCID 0000-0002-1536-7097.

Başvuru Tarihi (Received): 27.08.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

İyi yönetişimin önemi çeşitli sektör paydaşları tarafından kabul edilen bir olgudur. Ayrıca, sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesinde iyi yönetişim önemli bir bileşen olarak rol aldığı ileri sürülmektedir. Öte yandan, yönetişim yaklaşımının ön plana çıkması, söz konusu kavramın ölçülebilirliği ve etkinliğinin ortaya konulması tartışmasını da beraberinde getirmiştir (Kaufmann ve Kraay, 2008). Bu bağlamda, dünya çapındaki çeşitli kurumlar yönetişim göstergeleri diye tabir edilen temel bileşenleri sıralamaktadır. Genel anlamda, söz konusu göstergeler yardımıyla yönetim alanında yönetişimin ne ölçüde gerçekleştiğine cevap aranmaktadır. Bu kapsamda, ülkelerin yönetişim düzeylerini ölçebilmek ve yönetişim kapasiteleri hakkında bilgi sahibi olabilmek amacıyla yönetişimle ilgili belli başlı göstergeler/endeksler/raporlar ön plana çıkmaktadır. Yönetişim ile ilgili literatürde en yaygın ve düzenli veriye sahip endekslerden biri de Dünya Bankası yönetişim endeksidir.

Dünya Bankası yönetişim endeksiyle ilgili altı temel bileşen hesaplanırken; kamu kuruluşları, sivil toplum kuruluşları, anket şirketleri, düşünce kuruluşları, ticari bilgi sağlayıcıları, uzmanlar ve uluslararası kuruluşlar gibi çok sayıda bağımsız kaynaklardan elde edilen veriler farklı değişkenlere göre göz önünde bulundurulmaktadır (Kaufmann vd., 2008: 8). Bu veri kaynaklarından öne çıkanlar sırasıyla; bölgesel anlamda Latinbarometer, Afrobarometer ve Mo İbrahim Afrika Yönetişim Endeksi, dünya genelinde Dünya Bankası Yönetişim Endeksi, Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum) tarafından yayınlanan Küresel Rekabet Endeksi, Özgürlük Evi (Freedom House)'nin yayınladığı Dünya Özgürlük Raporu, Gallup Dünya Endeksi (Gallup World Poll), Açık Bütçe Endeksi (Open Budget Index), Kamu Harcama ve Mali Sorumluluk (Public Expenditure and Financial Accountability) çerçevesi³, Sınır Tanımayan Gazeteciler (Reporters Without Borders) örgütü tarafından yayınlanan Dünya Basın Özgürlüğü Endeksi'dir (Kaufmann ve Kraay, 2002: 8; Kaufmann ve Kraay, 2008: 7). Ayrıca, Uluslararası Şeffaflık Örgütü (Transparency International) tarafından yayınlanan Yolsuzluk Algı Endeksi ve Sürdürülebilir Yönetişim Göstergeleri (Sustainable Governance Indicators) ülkelerin yönetişim kaliteleri hakkında değerlendirme yapmaya yarayan veriler sunmaktadır. Öte yandan, Dünya Bankası yönetişim endeksi, yukarıdaki kuruluşlardan elde edilen veriler, çok sayıda değişken ve veri kümesi hesap edilerek oluşturulmaktadır. Endeksleri oluşturmak için gözlemlenmiş bileşen modelleri kullanılmaktadır. Bununla birlikte, Dünya Bankası yönetişim verileri -2,5 ile +2,5 veya 0 ile 100 aralığında değerlerle ifade edilmektedir. Bu kapsamda, yüksek puanlar daha iyi yönetişim düzeyini ifade ederken düşük puanlar ise kötü yönetişim düzeyinin olduğunu göstermektedir (Kaufman vd., 2010).

1. Dünya Bankası Yönetişim Göstergeleri

1990'lı yıllarda, yönetişim kavramı belirli ilkeler temelinde ve karşılıklı etkileşim içinde kamu dışı paydaşların yönetimde söz sahibi olabileceği anlayışına dayalı olarak ortaya çıkmıştır (Rhodes, 1996). Bununla birlikte, yönetişim kavramının ortaya çıkması, tanımlanması ve gelişmesinde Dünya Bankası raporlarının önemli etkisi bulunmaktadır. Özellikle, Dünya Bankası'nın yönetişimle ilgili 1989, 1992, 1994 ve 1997 yıllarında yayınlamış olduğu raporlar, bu kavramın gelişiminde ciddi rol oynamıştır. 1989 yılındaki raporda, tek taraflı yönetim anlayışı yerine yönetişim yaklaşımının gerekliliği üzerinde durulmuştur (Gündoğdu, 2020: 65). Dünya Bankası'nın 1992 yılındaki raporunda ise yönetişim kavramı, hesap verebilirlik, açıklık ve şeffaflık ilkelerine dayalı olarak açıklanmaktadır. Ayrıca, kamu yönetiminde yer alan karar alma ve yürütme gibi yetkilerin, âdem-i merkezi bir anlayışla yeniden düzenlenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Diğer bir ifadeyle, çok aktörlü bir yönetim yaklaşımının

³ Bu çerçevede ülkelerin, kamu mali yönetimiyle ilgili temel bileşenlerinin (politik risk derecelendirme ve siyasi riski öngörme gibi) değerlendirildiği kapsamlı ve kanıta dayalı analizler açıklanmaktadır.

gerekliliği vurgulanmıştır (World Bank, 1992). 1994 ve 1997 yılındaki diğer raporlarda da yönetişimin önemi üzerinde durulmuştur. Öte yandan, devletin rolünün yeniden tanımlanması ve aktörler arası iletişime dayanan yönetim kavramı yönetimde yapısal ve işlevsel değişikliklere sebep olmuştur. Bu bağlamda, genel olarak yönetim, katılımcı yönetim yaklaşımı temelinde çok aktörlü bir yönetim sürecini benimsemiştir (Gündoğdu, 2020: 65-66).

Dünya Bankası yönetişimi, kamu sektörü yönetişimi ya da iyi yönetim olarak da ifade etmiştir. Bununla birlikte, Dünya Bankası'na göre yönetim, bir ülkenin kalkınması için önemli olan ekonomik ve sosyal kaynakların yönetiminde uygulanan bir yönetim şeklidir (World Bank, 1992). Bu tanıma ek olarak yönetim, “kamu kurumlarının ve görevlilerinin kamu politikası oluşturması ile kamu mal ve hizmetlerini elde etme ve kullanma biçimi” olarak tanımlanmıştır (World Bank, 2007). Diğer bir tanıma göre ise yönetim, “bir ülkede otoritenin uyguladığı gelenekler ve kurumlar” olarak ifade edilmektedir. Bu tanımda, devletin güçlü kamu politikaları oluşturma ve bunları etkili bir biçimde formüle etme ve uygulama kapasitesine sahip olduğuna vurgu yapılmaktadır (Kaufmann vd., 1999). Yukarıda da ifade edildiği gibi yönetim kavramının çeşitli sayıda tanımları olsa da yönetişimin; hukukun üstünlüğü, hesap verebilirlik, şeffaflık, eşitlik, etkinlik, katılım ve cevap verebilirlik ilkeleri ön plana çıkmaktadır.

Yönetişim düzeyinin ölçülmesi ile ilgili birçok farklı gösterge olmakla birlikte, mevcut göstergelerin ülkelerin yönetim düzeyleri hakkında çok kesin bir bilgi sunması söz konusu değildir. Diğer bir ifadeyle, ülkelerin ne ölçüde yönetim dağılımına sahip oldukları ile ilgili istatistiksel olarak önemli farklılıkları belirlemek mümkün olsa da söz konusu ülkelerin yönetim düzeyleriyle ilgili farklı kaynaklardan elde edilen bilgilerin düzenli ve kesin olmaması, yönetişimi ölçmenin doğasında var olan zorluklar ve metodolojik sorunlara bağlı sebeplerden dolayı bu konuda net bir ayırım yapmak güçleşmektedir (Van de Walle, 2005). Öte yandan, bu yönetim göstergeleri ülkelerin yönetim düzeylerini ölçmek amacıyla çeşitli kaynaklardan elde edilen verilerin işlenmesine metodolojik olarak olanak sağlanmaktadır. Bununla birlikte, örneklem bakımından dünya genelindeki çoğu ülke verilerini tek bir yönetim göstergesinden ziyade çeşitli yönetim göstergelerini hesaba katarak açıklamaktadır (Kaufmann vd., 1999: 27).

Dünya Bankası Yönetişim Göstergeleri altı temel bileşen üzerine oluşturulmuştur. Bunlar sırasıyla: Siyasal İstikrar ve Şiddetsizlik, İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik, Düzenleyicilik Kalitesi, Hükümetin Etkinliği, Hukukun Üstünlüğü ve Yolsuzluğun Önlenmesi'dir (Kaufmann vd., 2010; World Bank, 2020). Aşağıda, söz konusu altı bileşen açıklanmaktadır (Kaufmann vd., 2010: 4):

- **İfade Özgürlüğü ve Hesap Verilebilirlik:** Bir ülkedeki vatandaşların ifade, örgütlenme ve toplanma özgürlükleri ile basın özgürlüğü ve çoğulcu medya anlayışına sahip olmalarıdır. Buna ek olarak, ifade özgürlüğü ve hesap verilebilirliğin olması için vatandaşların özgürce demokratik seçimlere katılımının sağlanmış olması gerekmektedir.
- **Siyasal İstikrar ve Şiddetsizlik:** Siyasal şiddet ve terörizm dâhil olmak üzere, hükümetin anayasaya aykırı veya şiddet içeren yol ve yöntemlerle istikrarsızlaştırılması veya devrilmesi olasılıklarına ilişkin algıları ifade etmektedir.
- **Hükümetin Etkinliği:** Kamu hizmetlerinin vatandaşlara kaliteli biçimde sunulması, siyasi baskılardan uzak bir biçimde politika oluşturulması ve uygulanmasına ilişkin özelliklerden oluşmaktadır.
- **Düzenleyicilik Kalitesi:** Hükümetin, özel sektörün gelişimine destek olan politikalara, düzenlemelere ve uygulamalara önem vermesidir.
- **Hukukun Üstünlüğü:** Bu yönetim bileşeni, kurum ve kuruluşların toplum kurallarına ne düzeyde benimsedikleri ve güvendikleri ile ilgilenmektedir. Ayrıca, mülkiyet hakları,

suç ve şiddet olasılığı, mahkeme ve kolluk kuvvetlerinin kalitesine ilişkin koşullar değerlendirilmektedir.

- **Yolsuzluğun Önlenmesi:** Bu yönetim bileşeninde, belirli kişilerin, kurumların veya zümrelerin kamu gücünü kişisel (özel) kazanç elde etmek maksadıyla kullanıp kullanmadığına ilişkin koşullar incelenmektedir.

Bu çalışma, yukarıda yer alan altı bileşen çerçevesinde 1998, 2008 ve 2018 dönemlerindeki Dünya Bankası yönetim verilerini kümeleme analizi ve ARAS kullanarak yorumlamakta ve değerlendirmektedir. Söz konusu altı yönetim göstergesi, çok sayıdaki farklı veri kaynağından alınan yüzlerce bağımsız değişkene dayanmaktadır.

2. Literatür

Literatürde yönetimle ilgili çalışmalarda, ülkelerin kişi başına düşen milli gelir oranları ile yönetim kalitesi düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki olduğu vurgulanmaktadır. Diğer bir ifade ile bu çalışmalarda, ekonomik kalkınmanın sağlanması için iyi yönetime önem verilmesi gerektiği öne sürülmektedir. Bu bağlamda, söz konusu araştırmalarda ekonomik gelişim düzeyi ile iyi yönetim arasında güçlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Campos ve Nugent, 1999, Kaufmann vd., 1999; Kaufmann ve Kraay, 2002; Roy, 2005; Fayissa ve Nsiah, 2013, Han vd., 2014). Buna ek olarak, ülkelerin demokratik yönetim /yönetişim değişkenleri, ekonomik büyüme ve gelir düzeyleri arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu da ifade edilmiştir (Gerring vd., 2005; Persson ve Tabellini, 2006). Ayrıca, ülkelerin kalkınmasında yönetimin önemli olduğu ve daha iyi yönetimin daha hızlı büyüme ve daha yüksek gelir seviyeleri ile ilişkili olduğu vurgulanmaktadır (Oster, 2009; Han vd., 2014).

Acemoğlu ve Robinson (2012), ABD ile Meksika sınırında birbirine komşu şehirleri karşılaştırarak yönetim değerlerini analiz etmişlerdir. Onlara göre, devlet-piyasa ilişkilerinin ve buna bağlı teşvik yapılarının gelişimi, şehirlerin yönetim performansının belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Acemoğlu ve Robinson, 2012). Öte yandan, Brewer vd. (2007), Asya'daki ülkelerin Dünya Bankası Yönetişim göstergelerine göre hükümet etkinlik (etkililik) düzeylerini araştırmıştır. Bu araştırma kapsamında Dünya Bankasının altı yönetim göstergesi içinden üç gösterge (hükümet performans ölçüsü-hesap verebilirlik, yolsuzluk ve etkililik) kullanılmıştır. Ayrıca, 1995-2006 dönemi dünya bankası yönetim verileri ışığında 213 ülke üzerinde yapılan çalışmada ve bunlara bağlı verilerde, ANOVA testi ile (en az üç grup ile karşılaştırılarak) sonuçların farklılaşıp farklılaşmadığı tespiti yapılmıştır. Buna bağlı olarak ortaya çıkan sonuç üzerinden veri kümesinin güçlü ve zayıf yanları hakkında değerlendirmede bulunulmuştur. Söz konusu sonuçlar ışığında, hem hesap verebilirliğin hem de yolsuzluğun hükümetin etkinliği ile önemli ölçüde ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir ifade ile yolsuzluğun engellenmesi ve hesap verebilirliğin sağlanması hususunda yüksek puana sahip ülkeler genel itibariyle hükümet performansı (daha açık ve şeffaf toplumların kamu hizmetlerini sunmada daha etkili olacağı öngörülmesi) daha yüksek ülkelerdir. Sonuç itibariyle, etkin bir yönetim için yolsuzluğun önlenmesi ile hesap verebilirliğin güçlü olması ilişkisi söz konusudur. Ayrıca ekonomik anlamda gelişmiş ülkelerde etkin yönetim hususu daha fazladır ve hükümet etkinliği ile ülkelerin ekonomik gelişmişlikleri arasında güçlü ve anlamlı (olumlu) bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Brewer vd., 2007).

Dünya Bankası yönetim göstergesi verilerinin kullanılarak değerlendirme yapılan bir başka çalışmada, ülkelerin 1998-2011 yönetim verileri ışığında ortalamanın üzerinde yönetime sahip ülkelerin, ortalamanın altında yönetime sahip ülkelere göre daha hızlı büyüyüp büyümediği incelenmiştir. Bu inceleme kapsamında ülkelerin yönetim göstergeleri ile ekonomik verileri panel veri analizi (temel bileşenler analizi-PCA, en küçük kareler yöntemi-OLS ve genelleştirilmiş momentler yöntemi-GMM) kullanılarak değerlendirilmiştir. Çalışmada yönetim göstergelerinden; hükümet etkinliği, siyasi istikrar, yolsuzluğun önlenmesi ve

düzenleyici kalitenin, hesap verebilirlik ve hukukun üstünlüğüne göre ülkelerin ekonomik büyüme performanslarına daha fazla olumlu etki sağladığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda, hükümetin etkinliği, düzenleyici kalite ve yolsuzluk kontrolünde yüksek puanlara sahip Asya ülkelerinin, bu göstergeler açısından daha kötü durumda bulunan ülkelere (Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri: MENA ülkesi gibi) göre daha hızlı büyüdüğü ortaya konulmuştur. Bu nedenle, hem yönetim hem de ekonomik büyüme verileri bölgesel özellikler bakımından farklılaşmakla birlikte ülkelerin yönetim reform çabalarının başarılı olduğu ülkelerde büyüme ve kalkınmanın artma eğilimi göstermesi daha olasıdır. Bu bağlamda, düşük gelirli ülkelerin yönetim değerlerini arttıracak reformlarda bulunmaları önerilmektedir (Han vd., 2014).

182 ülkenin Dünya Bankası yönetim göstergeleri verilerinin yer aldığı bir çalışmada, söz konusu ülkelerin 1996-2013 yılı verileri üzerinden Türkiye'nin yönetim düzeyi tespit edilmektedir. Türkiye'nin yönetim düzeyinin belirlenmesi amacıyla yapılan bu çalışmada, Dünya Bankası yönetim göstergeleri ve verileri ışığında kümeleme analizi yapılmıştır. Bu çalışmanın analiz sonucuna göre, Türkiye ile Meksika aynı kümede yer almakla birlikte kötü yönetişime sahip ülke olarak değerlendirilmiştir (Ünlükaplan ve Canıkalp, 2015).

Özetlemek gerekirse, Dünya Bankası yönetim göstergelerinin veri olarak kabul edildiği araştırmalarda genel itibarıyla belli başlı ülkeler ve dönemler ele alınmıştır. Bununla birlikte, çoğunlukla bu araştırmalarda ülkelerin kurumsal anlamda yönetim kaliteleri ile ekonomik büyümeleri arasında anlamlı bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur. Öte yandan, bu çalışma Dünya Bankası güncel dönem yönetim verilerinin geçmiş dönem verilerle karşılaştırmalı bir biçimde incelenmesi bakımından bir özgünlük oluşturmaktadır. Bu bakımdan, çalışma yönetim göstergeleri temelinde ampirik bir analiz ile ülkelerin yönetim düzeylerini değerlendirmektedir.

3. Yöntem

Ülkelerin yönetim göstergeleri kapsamında değerlendirilmesi amacıyla Dünya Bankası veri tabanından (2020) elde edilen ve 1998, 2008, 2018 yıllarını içeren veriler kullanılmıştır. Yönetişim bağlamında ülkelerin kümelere ayrılmasında kümeleme yöntemlerinden k-ortalama, performanslarının değerlendirilmesinde ise çok kriterli karar verme yöntemlerinden ARAS (Additive Ratio Assessment; Toplamsal Oran Değerlendirmesi)'nden yararlanılmıştır. İzleyen alt başlıklarda söz konusu yöntemlere ilişkin açıklamalara yer verilecektir.

3.1. k-ortalama

Kümeleme analizi kapsamında kullanılacak yöntemleri, kümelerin oluşturulma durumu göz önüne alınarak hiyerarşik ve hiyerarşik olmayan biçiminde iki temel sınıfa ayırmak mümkündür. Buna göre hiyerarşik kümeleme yöntemlerinde N sayıdaki birimler, tek bir kümeden N sayıdaki kümeye doğru veya N sayıdaki kümeden tek bir kümeye doğru hiyerarşik olarak kümelendirilir. Her iki yaklaşımda da dendogram, buz saçağı grafiği gibi çeşitli araçlar yardımıyla küme sayısına karar verilerek birimlerin kümelere atanması işlemi tamamlanır. Hiyerarşik kümeleme yöntemlerine örnek olarak tek bağlantı, tam bağlantı, Ward bağlantı, merkez bağlantı ve ortalama bağlantı yöntemleri verilebilir. Hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemlerinde ise küme sayıları önceden belirlenerek birimlerin kümelendirilmesi gerçekleştirilmektedir. Küme sayısının belirlenmesinde birim sayısını, grup içi kareler toplamı matrisini, ortalama uzaklıkları, ortalama gölge (silhouette) istatistiği değerlerini, farklı kümeleme sonuçlarını temel alan yaklaşımlar bulunmaktadır. Ayrıca, kuramsal olarak birimlerin ayrılması beklenen küme sayısı ile ilgili bilginin bulunması durumunda, küme sayısı kuramsal bilgiye göre belirlenebilmektedir (Alpar, 2013, s. 317-357; Özdamar, 2013, s. 255-314). Bu çalışmada ülkelerin yönetim göstergeleri bağlamında kümelere ayrılmasında, hiyerarşik olmayan kümeleme yöntemlerinden k-ortalama yöntemi kullanılmış ve küme sayısının belirlenmesinde literatürde yer edinen üç kümeli yaklaşım benimsenmiştir. Söz konusu kümeler; düşük (az gelişmiş), orta (gelişmekte olan- geçiş

ekonomileri) ve yüksek (gelişmiş) olarak adlandırılmaktadır (Nilsen, 2011; Kubar, 2016; BM, 2020).

Çalışma kapsamında k-ortalama yönteminin tercih edilmesinde, küme sayısının önceden belli olması ile kullanılacak verilerin değişim aralığının sınırlı olması ve aykırı değer içermemesi etkili olmuştur. k-ortalama yönteminde birimler, belirlenen küme sayısına göre küme içi kareler toplamını en küçükleyecek biçimde kümeler ayrıştırılmaktadır. Bu kapsamda öncelikle her bir küme için merkez/çekirdek noktalar belirlenmekte ve birimler bu noktalara uzaklıklarına göre yinelemeli olarak kümelendirilmektedir. Birimlerin kümeler atama işlemlerinde eşitlik (1) kullanılmaktadır. Böylelikle, kümeler arasında değişkenliğin fazla, kümeler içindeki değişkenliğin ise az kılındığı kümeleme işlemi gerçekleştirilmektedir (Pollard, 1981; Tatlıdil, 2002, s. 338; Alpar, 2013, s. 342-348; Özdamar, 2013, s. 296).

$$W_n = \frac{1}{N} \sum_{n=1}^N \min_{1 \leq c \leq k} \|x_n - m_c\|^2 \quad (1)$$

Eşitlik (1)'de $n=1, \dots, N$ birimleri, k kümeleri, m_c c. kümenin merkezini göstermektedir. Eşitlik (1) kapsamında n birim en yakın k kümeyle atanmaktadır.

3.2. ARAS

ARAS, Zavadskas ve Turskis tarafından 2010 yılında karar problemlerinin çözümü için en iyi değeri taşıyan yapay (optimal) alternatifte göre tüm alternatiflerin faydaları açısından karşılaştırılması temelinde önerilmiş çok kriterli karar verme tekniğidir (Zavadskas ve Turskis, 2010; Ayçin, 2019). Çalışma kapsamında kullanılan yönetim göstergeleri 0-100 aralığında değer almakta ve tüm göstergelerde 100 değeri en iyi değer olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda, ülkelerin en iyi değere göre oransal sıralamasını elde etmek amacıyla ARAS yönteminden yararlanılmıştır. ARAS yönteminin uygulama adımları izleyen kısımda verilmiştir.

Adım 1. Karar matrisinin oluşturulması: Çok kriterli karar verme yöntemleri ile karar problemlerinin çözümünde karar matrisinden sıklıkla yararlanılmaktadır. Karar matrisi (X), satırlarında alternatiflerin sütunlarında kriterlerin ve bunlara karşılık gelen gözelerde performans ya da özellik değerlerinin yer aldığı matristir. Bununla birlikte, ARAS'ta karar problemlerinin çözümünde dikkate alınacak alternatifleri karşılaştırmak amacıyla en iyi (optimal) değerlere sahip bir yapay alternatifte (x_0) yer verilir. Böylelikle ARAS'ın ilk adımında, eşitlik (2) ile alternatifler $i=0,1, \dots, m$ ve kriterler $j=1, \dots, n$ olmak üzere x_{ij} elemanlarından oluşan $m \times n$ boyutundaki X oluşturulur.

$$X = \begin{bmatrix} x_{01} & x_{02} & \dots & x_{0n} \\ x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ \cdot & \dots & \dots & \cdot \\ \cdot & \dots & \dots & \cdot \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (2)$$

Karar verici kriterlerdeki en iyi değerleri biliyor ise bu değerler x_0 'nın oluşturulmasında kullanılır. Eğer en iyi değerler bilinmiyorsa x_0 'ın oluşturulmasında eşitlik (3)'den yararlanır.

$$x_{0j} = \begin{cases} \max(x_{ij}) & \text{eğer } j \text{ faydaoptimizasyon yönlü ise} \\ \min(x_{ij}) & \text{eğer } j \text{ maliyetoptimizasyon yönlü ise} \end{cases} \quad (3)$$

Adım 2. Karar matrisinin normalizasyonu: Karar matrisinin normalizasyonu amacıyla toplama dayalı doğrusal normalizasyon tekniğinden yararlanır. Bu kapsamda eşitlik (4) kullanılarak normalize karar matrisi N oluşturulur.

$$n_{ij} = \begin{cases} \frac{x_{ij}}{\sum_{i=0}^m x_{ij}} & \text{eğer } j \text{ fayda optimizasyon yönlü ise} \\ \frac{1/x_{ij}}{\sum_{i=0}^m 1/x_{ij}} & \text{eğer } j \text{ maliyet optimizasyon yönlü ise} \end{cases} \quad (4)$$

Adım 3. Ağırlıklandırılmış normalize karar matrisinin oluşturulması: Çok kriterli karar vermede, karar kriterlerinin önem düzeylerinin problemin çözümüne yansıtılması amacıyla ağırlıklandırma işlemlerine başvurulur. Bu amaçla, öznel, nesnel veya karma ağırlıklandırma tekniklerinden yararlanılarak her bir j kriteri için ağırlık değerleri w_j elde edilir. ARAS'ta kriter ağırlıklarının karar problemine etkisini düzenlemek amacıyla eşitlik (5) kullanılır ve ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi H oluşturulur.

$$h_{ij} = x_{ij}w_j \quad (5)$$

Adım 4. En iyileme fonksiyonunun hesaplanması: Ağırlıklandırma işleminin ardından her bir alternatif için en iyileme fonksiyonu eşitlik (6) ile oluşturulur.

$$S_i = \sum_{j=1}^n h_{ij} \quad (6)$$

Adım 5. Fayda düzeyinin hesaplanması ve alternatiflerin sıralanması: Karar probleminin çözümü, fayda düzeylerinin (K_i) oluşturulması ve alternatiflerin bu değere göre büyükten küçüğe sıralanmasıyla tamamlanır. K_i değerleri eşitlik (7) yardımıyla hesaplanmaktadır.

$$K_i = \frac{S_i}{S_0} \quad (7)$$

K_i değerleri 0-1 aralığında değişim gösterirken ilgili alternatifin 1'e yakın değeri fayda değerinin yüksekliğini göstermektedir.

4. Uygulama

Ülkelerin yönetim düzeylerine göre kümeler ayrıştırılması amacıyla SPSS 25.0 paket programından, sıralamalarının elde edilmesinde ise MS Excel'den yararlanılmıştır. İlerleyen alt başlıklarda öncelikle 1998, 2008 ve 2018 için geçerli verisi bulunan 187 ülkenin kümeleme sonuçlarına ve ARAS ile elde edilen yönetim sıralamalarına yer verilecektir. Ardından, Türkiye özelinde belirtilen dönemlerde yönetim göstergeleri açısından değişim yaşanıp yaşanmadığı incelenecektir.

4.1. Ülkelerin Kümelenmesi ve Sıralanması

Dünya üzerinde 193'ü Birleşmiş Milletlere kayıtlı olmak üzere bağımsız 206 ülke bulunmaktadır. Bu ülkeler içinde bazılarının nüfusu binlerle ifade edilebilirken Çin ve Hindistan gibi bir milyardan üzerinde nüfusa sahip olanlar da bulunmaktadır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2020; www.wikipedia.com, 2020). Bu bağlamda tüm ülkelerin aynı yönetim yapılarına sahip olması beklenmemelidir. Ele alınan çalışmada, farklı yapılara sahip ülkelerin yönetim göstergeleri bakımından sınıflandırılması ve performansları açısından sıralanarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda bazı özerk bölgeleri de içeren 214 ülke için veriler Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir. Yirmi yedi ülkenin 1998, 2008 veya 2018 verileri içinde eksiklikler olması nedeniyle analizlerden çıkarılmasına karar verilmiştir. Söz konusu ülkeler arasında; Aruba, Anguilla, Hollanda Antilleri, Amerikan Samoa'sı, Bermuda, Güney Sudan, Cook Adaları, Mikronezya Federe Devletleri, Grönland, Guam, Kiribati, Saint Kitts ve Nevis Federasyonu, Kosova, Monako, Marshall Adaları, Karadağ, Martinik, Niue, Nauru, Palau, Reunion, San Marino, Doğu Timor, Tonga, Tuvalu, Virjin Adaları ve Jersey Kanal Adaları yer almaktadır. İncelenen dönem için geçerli verileri bulunan 187 ülkenin k-ortalama yöntemi ile sınıflandırıldıkları kümeler ve ARAS yöntemi ile elde edilen performans sıralamaları Tablo 1'de sunulmuştur. Ayrıca, ARAS ile elde edilen çözümlerde kriterlere eşit ağırlık verilmiştir.

Tablo 1: Kümeleme Analizi ve ARAS Sonuçları

ÜLKE	YILLARA GÖRE KÜME ÜYELİKLERİ			KÜME DEĞİŞİMİ VARLIĞI	ARAS İLE YILLARA GÖRE ELDE EDİLEN SIRALAMALAR		
	1998	2008	2018		1998	2008	2018
Andorra	1	1	1	Yok	17	15	14
Afganistan	2	2	2	Yok	185	186	176
Angola	2	2	2	Yok	183	166	161
Arnavutluk	2	3	3	Var	141	91	81
Birleşik Arap Emirliği	3	1	1	Var	58	61	51
Ariantin	3	3	3	Yok	77	107	80
Ermenistan	3	3	3	Yok	123	100	91
Antigua ve Barbuda	1	1	1	Yok	43	41	59
Avustralya	1	1	1	Yok	16	12	12
Avusturya	1	1	1	Yok	12	8	13
Azerbaycan	2	2	2	Yok	168	145	138
Burundi	2	2	2	Yok	174	167	177
Belçika	1	1	1	Yok	22	22	24
Benin	3	3	3	Yok	83	92	107
Burkina Faso	3	3	3	Yok	118	90	121
Bangladeş	2	2	2	Yok	134	152	157
Bulgaristan	3	3	3	Yok	81	67	69
Bahreyn	3	3	3	Yok	80	75	93
Bahamalar	1	1	1	Yok	23	28	48
Bosna Hersek	2	3	3	Var	137	104	118
Belarus	2	2	3	Var	140	147	122
Belize	3	3	3	Yok	70	83	109
Bolivya	3	2	2	Var	89	136	131
Brezilya	3	3	3	Yok	85	78	101
Barbados	1	1	1	Yok	21	24	37
Brunei	1	1	1	Yok	55	59	44
Bhutan	3	3	1	Var	82	74	53
Botsvana	1	1	1	Yok	44	44	47
Orta Afrika Cumhuriyeti	2	2	2	Yok	162	178	180
Kanada	1	1	1	Yok	11	11	11
İsviçre	1	1	1	Yok	5	4	2
Şili	1	1	1	Yok	36	31	32
Çin	3	3	3	Yok	125	117	100
Fildişi Sahili	3	2	3	Var	119	176	124
Kamerun	2	2	2	Yok	161	157	166
Kongo	2	2	2	Yok	178	173	168
Kolombiya	3	3	3	Yok	120	98	94
Komorlar	2	2	2	Yok	148	163	158
Yeşil Burun Adaları	1	1	1	Yok	49	53	56
Kosta Rika	1	1	1	Yok	40	58	49
Küba	2	3	3	Var	138	126	113
Cayman Adaları	1	1	1	Yok	20	32	34
Kıbrıs	1	1	1	Yok	32	25	38
Çek Cumhuriyeti	1	1	1	Yok	38	33	29
Almanya	1	1	1	Yok	14	16	17
Cibuti	2	3	2	Var	160	128	148
Dominika	1	1	1	Yok	47	43	54
Danimarka	1	1	1	Yok	3	2	7
Dominik Cumhuriyeti	3	3	3	Yok	113	111	102
Cezayir	2	2	2	Yok	165	143	153
Ekvator	3	2	3	Var	114	149	120
Mısır	3	3	2	Var	111	121	146
Eritre	2	2	2	Yok	135	170	179
İspanya	1	1	1	Yok	28	40	40
Estonya	1	1	1	Yok	41	30	22
Etiyopya	2	2	2	Yok	153	148	145
Finlandiya	1	1	1	Yok	2	1	5
Fiji	3	3	3	Yok	73	120	70
Fransa	1	1	1	Yok	27	23	28
Gabon	3	2	2	Var	107	135	147
İngiltere	1	1	1	Yok	15	19	20
Gürcistan	2	3	1	Var	151	84	61
Gana	3	3	3	Yok	101	76	77
Gine	2	2	2	Yok	157	180	164

Tablo 1 Devamı: Kümeleme Analizi ve ARAS Sonuçları

ÜLKE	YILLARA GÖRE			KÜME DEĞİŞİMİ VARLIĞI	ARAS İLE YILLARA GÖRE ELDE EDİLEN SIRALAMALAR		
	KÜME ÜYELİKLERİ				1998	2008	2018
	1998	2008	2018				
Gambiva	3	3	3	Yok	105	125	119
Gine-Bissau	2	2	2	Yok	177	165	169
Ekvator Ginesi	2	2	2	Yok	173	172	171
Yunanistan	1	1	3	Var	39	50	65
Grenada	1	1	3	Var	48	64	66
Guatemala	3	3	2	Var	131	130	136
Fransız Guyanası	1	1	1	Yok	46	56	26
Guyana	3	3	3	Yok	86	115	98
Hong Kong (Cin)	1	1	1	Yok	34	18	19
Honduras	3	2	2	Var	126	132	137
Hırvatistan	3	1	1	Var	97	62	58
Haiti	2	2	2	Yok	164	168	167
Macaristan	1	1	1	Yok	30	34	55
Endonezya	2	3	3	Var	156	119	89
Hindistan	3	3	3	Yok	96	89	87
İrlanda	1	1	1	Yok	9	10	15
İran	2	2	2	Yok	143	162	162
İrak	2	2	2	Yok	184	179	174
İzlanda	1	1	1	Yok	10	9	10
İsrail	1	1	1	Yok	51	55	52
İtalya	1	1	1	Yok	31	49	57
Jamaika	3	3	3	Yok	74	77	68
Ürdün	3	3	3	Yok	78	79	84
Japonya	1	1	1	Yok	29	26	18
Kazakistan	2	3	3	Var	142	122	105
Kenya	2	2	2	Yok	149	138	128
Kırgızistan	3	2	2	Var	116	153	140
Kamboçya	2	2	2	Yok	159	151	142
Güney Kore	1	1	1	Yok	56	47	35
Kuveyt	3	3	3	Yok	72	68	86
Laos	2	2	2	Yok	146	159	143
Lübnan	3	3	2	Var	109	137	150
Liberya	2	2	2	Yok	181	160	144
Libya	2	2	2	Yok	171	142	184
St. Lucia	3	1	1	Var	62	35	46
Lihtensteyn	1	1	1	Yok	13	14	8
Sri Lanka	3	3	3	Yok	98	108	88
Lesotho	3	3	3	Yok	95	93	110
Litvanya	1	1	1	Yok	52	46	36
Lüksemburg	1	1	1	Yok	7	3	4
Letonya	3	1	1	Var	61	51	41
Makao (Cin)	3	1	1	Var	59	52	33
Fas	3	3	3	Yok	79	109	104
Moldova	3	3	3	Yok	93	118	116
Madagaskar	3	3	2	Var	124	114	154
Maldivler	3	3	3	Yok	69	110	123
Meksika	3	3	3	Yok	94	88	115
Makedonya	3	3	3	Yok	117	82	83
Mali	3	3	2	Var	112	101	152
Malta	1	1	1	Yok	26	17	25
Myanmar	2	2	2	Yok	182	185	159
Mongolistan	3	3	3	Yok	76	87	79
Mozambik	3	3	2	Var	110	102	156
Moritanya	3	2	2	Var	108	150	149
Mauritius	1	1	1	Yok	45	38	39
Malavi	3	3	2	Var	100	105	126
Malezva	3	3	1	Var	71	70	60
Namibia	3	1	3	Var	60	54	67
Nijer	2	2	2	Yok	152	133	141
Nijerya	2	2	2	Yok	167	161	165
Nikaragua	3	2	2	Var	121	134	163
Hollanda	1	1	1	Yok	1	13	9
Norveç	1	1	1	Yok	4	6	3
Nepal	3	2	2	Var	130	146	139

Tablo 1 Devamı: Kümeleme Analizi ve ARAS Sonuçları

ÜLKE	YILLARA GÖRE KÜME ÜYELİKLERİ			KÜME DEĞİŞİMİ VARLIĞI	ARAS İLE YILLARA GÖRE ELDE EDİLEN SIRALAMALAR		
	1998	2008	2018		1998	2008	2018
Yeni Zelanda	1	1	1	Yok	6	7	1
Umman	3	1	3	Var	66	63	71
Pakistan	2	2	2	Yok	144	154	155
Panama	3	3	3	Yok	64	69	75
Peru	3	3	3	Yok	102	97	92
Filipinler	3	3	3	Yok	84	116	108
Papua Yeni Gine	3	2	2	Var	122	139	135
Polonya	1	1	1	Yok	37	45	45
Porto Riko	1	1	1	Yok	33	48	62
Kuzey Kore	2	2	2	Yok	175	171	178
Portekiz	1	1	1	Yok	19	27	21
Paraguay	2	2	3	Var	154	141	111
Katar	3	1	1	Var	67	57	63
Romanya	3	3	3	Yok	91	72	73
Rusya Federasyonu	2	2	2	Yok	147	140	133
Ruanda	2	3	3	Var	169	113	78
Samoa	1	1	1	Yok	57	60	42
Suudi Arabistan	3	3	3	Yok	106	96	90
Sudan	2	2	2	Yok	179	184	181
Senegal	3	3	3	Yok	99	95	85
Singapur	1	1	1	Yok	25	21	16
Solomon Adaları	3	3	3	Yok	87	123	97
Sierra Leone	2	2	2	Yok	172	144	134
El Salvador	3	3	3	Yok	103	86	117
Somali	2	2	2	Yok	186	187	187
São Tomé ve Príncipe	3	3	3	Yok	92	106	103
Surinam	3	3	3	Yok	88	80	96
Slovakya	1	1	1	Yok	50	37	43
Slovenya	1	1	1	Yok	24	29	31
İsveç	1	1	1	Yok	8	5	6
Svaziland (Esvatini)	3	3	3	Yok	129	131	125
Sevşeller	3	3	1	Var	68	73	64
Surive	2	2	2	Yok	155	156	186
Cad	2	2	2	Yok	163	182	175
Togo	2	2	2	Yok	150	155	151
Tayland	3	3	3	Yok	65	99	99
Tacikistan	2	2	2	Yok	180	174	173
Türkmenistan	2	2	2	Yok	166	169	170
Trinidad ve Tobago	1	3	3	Var	53	71	74
Tunus	3	3	3	Yok	90	85	95
Türkiye	3	3	3	Yok	104	81	114
Tayvan (Çin)	1	1	1	Yok	35	39	27
Tanzanya	3	3	2	Var	128	112	129
Uganda	3	3	2	Var	132	129	130
Ukrayna	2	3	2	Var	145	124	132
Uruguay	1	1	1	Yok	42	42	30
ABD	1	1	1	Yok	18	20	23
Özbekistan	2	2	2	Yok	176	177	160
St. Vincent ve Grenadinler	1	1	1	Yok	54	36	50
Venezuela	2	2	2	Yok	133	175	183
Vietnam	3	3	3	Yok	127	127	106
Vanuatu	3	3	3	Yok	75	66	76
Gazze	2	2	3	Var	139	158	127
Yemen	2	2	2	Yok	158	164	185
Sırbistan	2	3	3	Var	170	94	82
Güney Afrika	3	3	3	Yok	63	65	72
Kongo Dem. Cum.	2	2	2	Yok	187	183	182
Zambiya	3	3	3	Yok	115	103	112
Zimbabve	2	2	2	Yok	136	181	172

Not: 1998, 2008 ve 2018 dönemleri için gerçekleştirilen kümeleme analizlerinde ANOVA sonuçları, altı yönetim göstergesinin $p < 0.01$ düzeyinde, kümeleme üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğunu göstermiştir.

Tablo 1’den görüleceği üzere ülkeler 1998, 2008 ve 2018 yıllarındaki yönetim göstere değerlerine göre üç kümeye ayrılmış ve söz konusu dönemde küme üyeliklerinin değişim durumu da incelenmiştir. Söz konusu ülkeler arasından kırk altısının küme üyeliklerinde değişimler gözlemlenmiştir. Birinci kümede yer alan ülkelerin genel olarak gelişmiş ekonomik düzeye ve kişi başı gelire sahip olduğu görülmektedir. İkinci kümedeki ülkeler ise az gelişmiş ve çok düşük kişi başı gelire sahiptir. Üçüncü kümedeki ülkeler genel olarak gelişmekte olan ve kişi başına düşen gelir açısından orta düzeyde kabul edilen ülkelerdir.

Tablo 1’deki kümeleme analizi ve ARAS ile yıllara göre elde edilen sıralamalar sonucu yönetim verileri değerlendirilen her üç yılın (1998, 2008 ve 2018) kümesi değişmeyip sabit kalan ülkelerle ilgili bilgileri ifade etmekte fayda bulunmaktadır. Bu bağlamda, Birinci Küme (gelişmiş ülkeler- yüksek düzeyde yönetişime sahip ülkeler): Andorra, Antigua ve Barbuda, Avustralya, Avusturya, Belçika, Bahamalar, Barbados, Brunei Sultanlığı, Botswana, Kanada, İsviçre, Şili, Yeşil Burun Adaları, Kostarika, Cayman Adaları, Kıbrıs (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi), Çek Cumhuriyeti, Almanya, Danimarka, Dominika, İspanya, Estonya, Finlandiya, Fransa, İngiltere, Fransız Guyanası, Hong Kong (Çin), Macaristan, İrlanda, İzlanda, İsrail, İtalya, Japonya, Güney Kore, Lihtenştayn, Litvanya, Lüksemburg, Malta, Mauritius, Hollanda, Norveç, Yeni Zelanda, Polonya, Porto Riko, Portekiz, Samoa, Singapur, Slovakya, Slovenya, İsveç, Tayvan (Çin), Uruguay, ABD, Saint Vincent ve Grenadinler olmak üzere 54 ülkedir. Söz konusu ülkeler içinde yer alan ada ve küçük nüfuslu ülkeler (Barbados, Samoa, Fransız Guyanası, Cayman Adaları gibi) haricindeki ülkelerin tümü görece gelişmiş ve demokratik ülkelerdir. Bununla birlikte, 1998, 2008 ve 2018 yılı verileri temel alındığında 20 yıllık bir periyotta söz konusu ülkeler yönetim kalitesi ve performanslarını korumuşlardır.

Kümeleme analizi ile ülkelerin sınıflara ayrıştırılması gerçekleştirilmiştir. Öte yandan, ülkelerin yönetim performansı açısından tam sıralamasının kümeleme analizi ile elde edilmesi mümkün değildir. Bu kapsamda çok kriterli karar verme yöntemlerinden ARAS’tan yararlanılmıştır. Genel olarak birinci kümede yer alan ülkeler ön sıralarda, üçüncü kümede yer alan ülkeler ise onları takip ederken ikinci kümedeki ülkeler son sıraları almıştır. 1998 yılında birinci sırada olan Hollanda, 2008 yılında on üçüncü sıraya gerilerken 2018 yılında dokuzuncu sırada yer almıştır. 2008 yılında birinci sırada bulunan Finlandiya, 1998’de ikinci ve 2018’de beşinci sıradadır. 2018 yılında ilk sırada Yeni Zelanda bulunmaktadır. Yeni Zelanda, 1998’de altıncı ve 2008’de yedinci sırada yer almıştır. 2018 yılı verilerine göre ilk on sırada yer alan ülkeler sırasıyla Yeni Zelanda, İsviçre, Norveç, Lüksemburg, Finlandiya, İsveç, Danimarka, Lihtenştayn, Hollanda ve İzlanda’dır. Bu ülkelerin ağırlıklı olarak İskandinav ülkelerinden oluştuğu görülmektedir. Söz konusu on ülkenin 2020 yılı kişi başı GSYİH 80.959 USD’dir (Dünya Bankası, 2020). Diğer bir ifade ile Dünya Bankası verilerine göre birinci kümede ve ARAS sonucuna göre ilk sıralarda yer alan ülkelerin çoğunun kişi başına düşen milli gelir ortalamaları yüksektir. Söz konusu ülkeler, Dünya Bankası’nın altı yönetim göstergesine göre en yüksek düzeyde yönetim düzeylerine sahiplerdir. Bu sebepten, bu ülkelerde ifade ve basın özgürlüğü, hesap verebilirlik, hukukun üstünlüğü, siyasal haklar ve katılımcı demokrasi, gelişmiş refah düzeyi gibi özelliklerin daha fazla ön planda olduğu söylenebilir.

2018 yılı verileri temel alındığında ise daha önce üçüncü kümede (gelişmekte olan-orta düzeyde yönetim) yer alan ülkelere Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Bhutan, Gürcistan, Hırvatistan, Saint Lucia, Letonya, Makao (Çin), Malezya, Katar, Seyşeller birinci kümeye dâhil olmuşlardır. Bu ülkelerin ortak özellikleri 2000’li yıllardan itibaren GSYİH değerlerinin genel itibarıyla yükselmesidir. Letonya’nın 2004 yılında ve Hırvatistan’ın 2013 yılında AB’ne üye olması ve önceki süreçte AB’ye entegre politikalar ile yönetim araçlarını geliştirdikleri ifade edilebilir. Söz konusu ülke grupları arasında, özellikle BAE, Katar ve Malezya’nın GSYİH değerlerinin görece artma hızları dikkat çekmektedir.

Tablo 1’de kümeleme analizi ve ARAS yöntemi sonucu yönetim verileri değerlendirilen her üç yılın (1998, 2008 ve 2018) kümesi değişmeyip Üçüncü Kümede sabit kalan ülkeler (Gelişmekte olan ülkeler-orta düzeyde yönetişime sahip ülkeler): Arjantin, Ermenistan, Benin, Burkina Faso, Bulgaristan, Bahreyn, Belize, Brezilya, Çin, Kolombiya, Dominik Cumhuriyeti, Fiji, Gana, Gambiya, Guyana, Hindistan, Jamaika, Ürdün, Kuveyt, Sri Lanka, Lesotho, Fas, Moldova, Maldivler, Meksika, Makedonya, Moğolistan, Panama, Peru, Filipinler, Romanya, Suudi Arabistan, Senegal, Solomon Adaları, El Salvador, SãoTomé ve Príncipe, Surinam, Svaziland (Esvatini), Tayland, Tunus, Türkiye, Vietnam, Vanuatu, Güney Afrika, Zambiya olmak üzere 45 ülkedir. 2018 yılı verileri temel alındığında ise daha önce ikinci kümede (az gelişmiş ülkeler-düşük düzeyde yönetişim) bulunan ülkelere Arnavutluk, Bosna Hersek, Belarus, Küba, Endonezya, Kazakistan, Paraguay, Ruanda, Gazze ve Sırbistan üçüncü kümeye dâhil olmuşlardır.

Tablo 1’de kümeleme analizi ve ARAS yöntemi sonucu yönetim verileri değerlendirilen her üç yılın (1998, 2008 ve 2018) kümesi değişmeyip İkinci Kümede sabit kalan ülkeler (Az gelişmiş olan ülkeler-düşük düzeyde yönetişime sahip ülkeler): Afganistan, Angola, Azerbaycan, Burundi, Bangladeş, Orta Afrika Cumhuriyeti, Kamerun, Kongo, Komorlar, Cezayir, Eritre, Etiyopya, Gine, Gine-Bissau, Ekvator Ginesi, Haiti, İran, Irak, Kenya, Kamboçya, Laos, Liberya, Libya, Myanmar, Nijer, Nijerya, Pakistan, Kuzey Kore, Rusya Federasyonu, Sudan, Sierra Leone, Somali, Suriye, Çad, Togo, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan, Venezuela, Yemen, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Zimbabve olmak üzere 42 ülkedir. 2018 yılı verileri temel alındığında ise yukarıda sıralanan düşük düzeyde yönetişime sahip ülkelere ek olarak, Bolivya, Cibuti, Mısır, Gabon, Guatemala, Honduras, Kırgızistan, Lübnan, Madagaskar, Mali, Mozambik, Moritanya, Malavi, Nikaragua, Nepal, Papua Yeni Gine, Tanzanya, Uganda ve Ukrayna da bulunmaktadır. Yönetişim bakımından düşük düzeyde yönetişime sahip olan Rusya, ekonomik gelişmişlik bakımından bu ülke gruplarında yer alması anlamlı değildir. Öte yandan, yönetim değişkenleri ve Tablo 1’deki analize göre Rusya’nın konumu istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 1’deki verileri genel olarak değerlendirmek gerekirse, IMF’nin kişi başına düşen milli gelir ortalamalarıyla ilgili güncel verilerine göre Suudi Arabistan 35. Sırada yer almaktadır (IMF, 2019). Bu verilere göre, Tablo 1’de 2018 yılı temel alındığında kümeleme ve ARAS sıralamasında Suudi Arabistan’ın ön sıralarda yer alması beklenirken Dünya Bankası’nın yönetim verilerindeki ARAS sıralamasına göre çok daha geride kalmıştır. Bunun sebebi, söz konusu ülkenin yönetim göstergelerinin hesaplanmasında rol oynayan değişkenler⁴ bakımından var olan eksiklikleridir. Bu sebeple ilgili benzer durum Türkiye içinde geçerlidir. Nitekim Tablo 1’ e göre Türkiye 2018 yılında ARAS sıralamasında 114. sıradadır. IMF’nin kişi başına düşen milli gelir ortalamalarıyla ilgili güncel verilerinde ise 68. sırada yer almıştır. Bu yüzden, ülkelerin ekonomik gelişmiş düzeyleri ile yönetim kaliteleri arasından doğrudan-birebir bir uyum olduğu söylenememektedir. Tablo 1 ve IMF’nin kişi başına düşen milli gelir ortalamalarıyla ilgili güncel verileri temel alındığında benzer uyumsuzluk şu ülkeler içinde geçerlidir: Çin, Rusya Federasyonu, Kuveyt, Brezilya ve İran. Bununla birlikte, söz konusu değerlendirme ile ilgili ülkeler listesinde başka örneklerde verilebilir. Öte yandan, Freedom House tarafından ülkelerin sivil özgürlükleri ve siyasi hakları (ifade özgürlüğü, eşitlik ve oy verme hakkı gibi) temel alınarak yapılan en güncel ülke değerlendirmelerine ilişkin raporda; Türkiye, Suudi Arabistan, Rusya, İran ve Çin özgür olmayan ülkeler grubunda sıralanırken

⁴ Yolsuzlukla mücadele, siyasetçilere duyulan güven, kamu hizmeti üretme kalitesi, kamu hizmetlerinin ülke geneline yaygınlığı, siyasi istikrar, finansal özgürlük, özel mülkiyetin korunması, yasaların etkinliği, hukukun üstünlüğü, hesap verilebilirlik ve şeffaflık, temel insan hakları, sivil hak ve özgürlükler, siyasi haklar gibi değişkenlerdir (World Bank, 2020).

Kuveyt kısmen özgür, Brezilya ise özgür ülkeler grubunda yer almaktadır (Freedom House, 2020). Freedom House'ın hazırladığı Özgürlük endeksi dikkate alındığında, gelişmekte olan ülke gruplarında özgürlük puanı ve buna bağlı olarak yönetim kalitesiyle ilgili sorunların olduğu ortaya çıkmaktadır.

4.2. Türkiye'nin Yönetişim Düzeyinin İncelenmesi

Literatürde ve birçok bilimsel çalışmada gelişmekte olan ülkeler arasında gösterilen Türkiye'nin yönetim göstergeleri açısından 1996 yılından 2018 yılına kadar geçirmiş olduğu değişimler Tablo 2'de sunulmuştur. Bu verilere göre, Türkiye'nin yönetim düzeyinin gelişimi değerlendirilebilir.

Tablo 2: 1996-2018 Yıllarında Türkiye'nin Yönetişim Göstergeleri Puanları

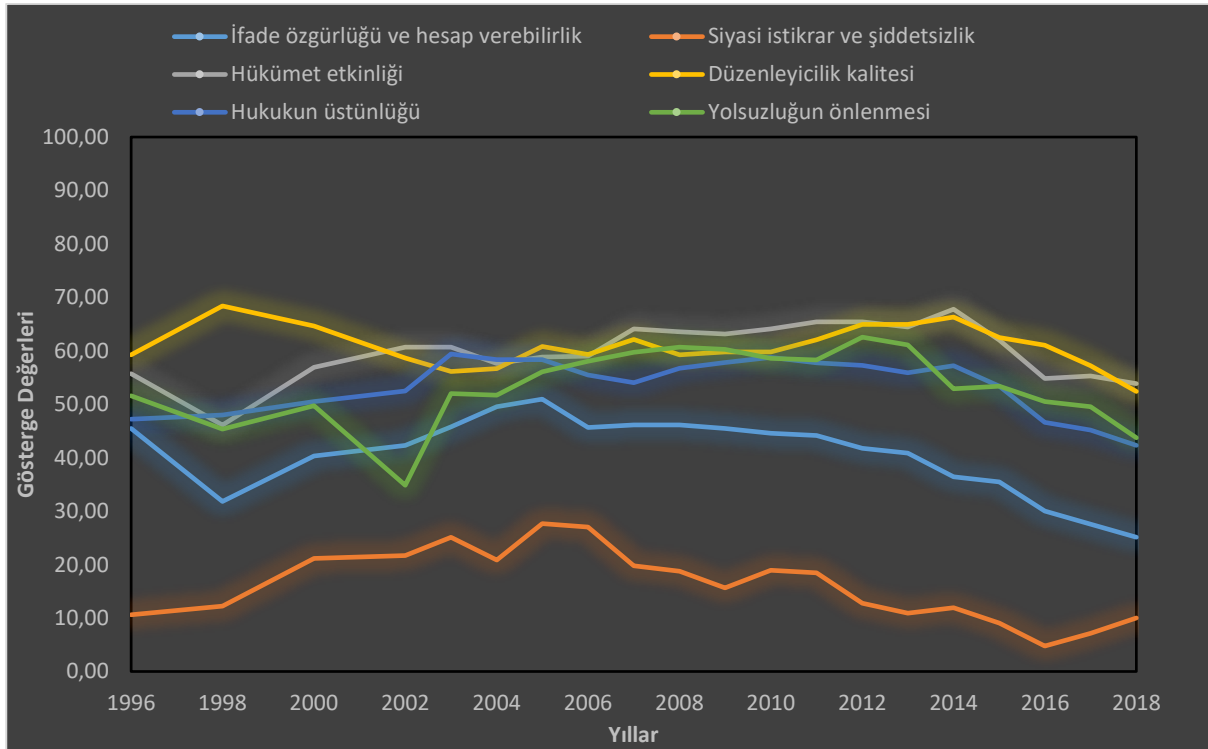
Türkiye	İfade Özgürlüğü ve Hesap Ver.	Siyasi İstikrar ve Şiddetsizlik	Hükümet Etkinliği	Düzenleyicilik Kalitesi	Hukukun üstünlüğü	Yolsuzluğun Önlenmesi
1996	45,50	10,64	55,74	59,24	47,24	51,61
1998	31,84	12,23	46,11	68,39	48,00	45,36
2000	40,30	21,16	56,92	64,62	50,50	49,75
2002	42,29	21,69	60,71	58,67	52,48	34,85
2003	45,77	25,13	60,71	56,12	59,41	52,02
2004	49,52	20,87	57,64	56,65	58,37	51,71
2005	50,96	27,67	58,82	60,78	58,37	56,10
2006	45,67	27,05	59,02	59,31	55,50	58,05
2007	46,15	19,81	64,08	62,14	54,07	59,71
2008	46,15	18,75	63,59	59,22	56,73	60,68
2009	45,50	15,64	63,16	59,81	57,82	60,29
2010	44,55	18,96	64,11	59,81	58,77	58,57
2011	44,13	18,48	65,40	62,09	57,75	58,29
2012	41,78	12,80	65,40	64,93	57,28	62,56
2013	40,85	10,90	64,45	64,93	55,87	61,14
2014	36,45	11,90	67,79	66,35	57,21	52,88
2015	35,47	9,05	62,02	62,50	53,37	53,37
2016	30,05	4,76	54,81	61,06	46,63	50,48
2017	27,59	7,14	55,29	57,21	45,19	49,52
2018	25,12	10,00	53,85	52,40	42,31	43,75

Kaynak: (World Bank, 2020)

Tablo 2'de yer alan yönetim göstergesinin ilki olan ifade özgürlüğü ve hesap verebilirlik göz önünde bulundurulduğunda, söz konusu verilerin 2005 yılında en üst seviyede (50,96) olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, siyasi istikrar ve şiddetsizlikte söz konusu yıl içinde en üst seviyededir (27, 67). Öte yandan, Türkiye'de 2002 yılında iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümeti ilk iki döneminde (58. ve 59. Hükümet olarak 2002-2007 yılları arasında) reformist bir yaklaşımla belli başlı kanunları yürürlüğe koymuştur. Söz konusu kanunların yürürlüğe girmesindeki en önemli sebeplerden biri de Türkiye'nin AB'ye tam üye olmak istemesidir. Bu kapsamda, yürürlüğe giren kanunlardan öne çıkanlar şunlardır: 2003 yılı için 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu ve 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu; 2004 yılı için 5176 sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulmasına İlişkin Kanun ve 5393 sayılı Belediye Kanunu; 2006 yılı için 5449 sayılı Kalkınma Ajanslarının Kurulmasına

İlişkin Kanun'dur. Tüm bu reform girişimleri 2005'li yıllarda Türkiye'nin yönetim göstergelerinden ifade özgürlüğü ve hesap verebilirlik ile siyasi istikrar ve şiddetsizliğin en yüksek düzeyde olmasının altına yatan sebeplerdendir. Özellikle kamu yönetiminde hesap verebilirlik anlayışının temelinde 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun önemli bir yeri bulunmaktadır. Diğer taraftan, siyasi istikrar ve şiddetsizlikle ilgili olarak söz konusu yıllar içinde AKP iktidarı döneminde toplumsal ve siyasi güven (uzlaşma ortamı) siyasi şiddet ve terörizm gibi olayların arka planda kalmasına sebep olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, 2016 yılında gerçekleşen darbe girişimi sonucu o yıl siyasi istikrar ve şiddetsizlik en düşük düzeyde (4,76) kalmıştır. Bunun sebeplerinden biri, ülkede ve yönetimde yaşanan olağanüstü hal durumu olarak görülebilir. Diğer taraftan Şekil 1, Türkiye'nin yönetim düzeyi ve buna bağlı gelişim seyrinin anlaşılması bakımından daha iyi bir görünüm sunmaktadır.

Şekil 1: 1996-2018 Yıllarında Türkiye'nin Yönetişim Göstergeleri Açısından Değişimi

Kaynak: (World Bank, 2020)

Şekil 1'de Türkiye'nin yönetim açısından dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Şekil 1 ve Tablo 2'deki verilere göre Türkiye'nin söz konusu yıllar içindeki hükümet etkinliği ve düzenleyicilik kalitesi ile ilgili verileri, diğer yönetim göstergeleri ile kıyaslandığında genel itibariyle daha dengeli bir görünüme sahiptir. Bunun altında yatan sebeplerden bazıları; bürokrasinin azaltılması, kamu hizmetlerinin vatandaşlara sunum biçiminin iyileştirilmesi (vatandaş odaklı uygulamaların artması), e-devlet hizmetinin vatandaşlara sunulması, düzenleyici ve denetleyici kurumların artan rolü gibi sebepler olarak görülebilir. Öte yandan, Şekil 1 ve Tablo 2'ye göre yönetim göstergelerinden bir diğeri olan hukukun üstünlüğü, genel olarak dengeli bir eğilime sahiptir. Bunun yanında, 1996 ile 1998 yıllarındaki koalisyon ve kriz dönemleri ayrıca 2016 darbe girişimi ve devam eden yıllarda düşüş eğilimi göstermiştir. Son olarak, Türkiye'nin 1996-2018 yılları verilerine göre yolsuzluğun önlenmesi bakımından, 2002 yılında en düşük seviyede olduğu (34,85) anlaşılmaktadır. Bu durum, Türkiye'de 2001 yılında yaşanan ekonomik krizin etkisi ile ekonomik göstergelerdeki olumsuz verilerin bir yansıması olarak görülebilir. Ayrıca yolsuzluğun engellenmesi ile ilgili kurumsal ve kamu politikası açısından eksikliğin olmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu soruna çözüm olarak,

Türk kamu yönetiminde devam eden yıllarda önemli adımlar atılmıştır. Bu kapsamda, Türk kamu yönetiminde yolsuzluğun önlenmesine yönelik olarak gerçekleşen çarpıcı gelişmelerden öne çıkanlar şunlardır: 5018 sayılı Kamu Mali Yönetim Kontrol Kanunu ile mali disiplin ve kontrolün sağlanması, açıklık ve şeffaflığı öngören kamu politikaların yürürlüğe girmesi; 5176 sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulmasına İlişkin Kanun ile kamu yönetiminde şeffaflığın ve etik kültürün yerleşmesine imkân verilmesi ve 6085 sayılı Sayıştay Kanunu ile kamu kurumlarında Sayıştay'ın denetim rolünün güçlendirilmesidir.

Sonuç olarak, yönetim göstergelerinde en kötü skorlar, hükümet etkinliği açısından 1998 yılında, yolsuzluğun önlenmesi açısından 2002 yılında, ifade özgürlüğü ve hesap verebilirlik, düzenleyicilik kalitesi ve hukukun üstünlüğü açısından 2018 yılında, siyasi istikrar ve şiddetsizlik açısından ise darbe girişiminin yaşandığı 2016 yılında gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, 15 Temmuz 2016 yılında gerçekleşen darbe girişimi sonrası Türkiye'nin bulunduğu olağanüstü hâl durumu, yönetimde hiyerarşik ve korumacı perspektifleri arttırmıştır. Bu kapsamda izleyen dönemde, uygulanan KHK'lar ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet sisteminin benimsenmesi ile birlikte kamu yönetiminde HTM tarzı uygulamalara ağırlık verilmiştir (Gündoğdu, 2020). Dönemin koşullarına uygun bir refleksle verilen bu kararlar kimi uluslararası kuruluşlar tarafından eleştirilmiştir⁵. Bu bağlamda, söz konusu yıllar içinde Türkiye'nin yönetim düzeyinde kayda değer bir azalış sergilemesinin altında yatan ve öne çıkan sebeplerin, bunlar olduğu söylenebilir. Öte yandan, Türkiye'nin 1996-2018 döneminde, diğer ülkelerin yönetim göstergesi değerlerinin ortalamasından istatistiki olarak farklılaşmış olduğunu incelemek amacıyla t-testi uygulanmıştır. Sonuçlar, istatistiksel olarak Türkiye'nin ifade özgürlüğü ve hesap verebilirlik ile siyasi istikrar ve şiddetsizlik göstergeleri bakımından Dünya ortalamasından (50) daha kötü, diğer göstergeler açısından ise daha iyi durumda olduğunu göstermiştir ($p < 0,05$). Bu sonuç, ülke raporları kapsamında uluslararası kuruluşların Türkiye'nin gelişimi ile ilgili yaptıkları değerlendirmeler ile örtüşmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Yönetişim esas itibarıyla paydaşlarla birlikte yönetime vurgu yaptığı için merkezi yönetimin tek taraflı yetkisine karşı âdem-i merkeziyetçiliğe önem vermektedir. Bu bakımdan, yönetim yaklaşımında paydaşlar içinde koordinasyona dayalı bir yönetim süreci benimsenmektedir. Öte yandan, ülkelerin yönetim düzeylerinin ölçülmesi ilgili verilerin, doğrudan bir kesinlik sunduğu tartışmalı bir konudur. Bununla birlikte, veri anlamında ülkelerin yönetim düzeylerinin açıklanmasında yol gösterici oldukları söylenebilir. Buna ek olarak, Dünya Bankası'nın altı yönetim göstergesi (hukukun üstünlüğü, hükümet etkinliği, siyasi istikrar, yolsuzluk önlenmesi, düzenleyici kalitesi ve hesap verebilirlik) ülkelerin yönetim düzeylerinin tespit edilmesinde önemli bir dayanak olarak ortaya çıkmıştır.

Ülkeler coğrafi konumları, nüfus yapıları, yönetim biçimleri, kültürleri vb. birçok açıdan farklı özelliklere sahiptir. Bu çalışmada ülkelerin yönetim özellikleri ve performanslarının sınıflandırılması ve sıralanması amaçlanmıştır. Bu kapsamda, Dünya Bankası verilerinde yer alan ülkeler için 1996-2018 yılı Dünya Bankası Yönetişim Göstergeleri kullanılarak kümeleme analizi ve ARAS yöntemi kullanılmıştır. Analizler sonucunda, ülkeler; yüksek düzeyde yönetime sahip ülkeler, orta düzeyde yönetime sahip ülkeler ve düşük düzeyde yönetime sahip ülkeler olmak üzere üçe ayrılmıştır. Türkiye ise orta düzeyde yönetime sahip ülkeler grubunda yer bulmuştur. Ayrıca, Türkiye'nin yönetim göstergeleri bakımından 1996-2018 yıllarındaki performansı incelenmiştir. Bununla birlikte, bu çalışma kapsamında ülkelerin

⁵ 2016 yılı sonrasında AKP politikalarının eleştirilmesi ile ilgili bakınız: Freedom House, 2018; European Commission, 2019.

yönetişim göstergeleri verilerinin kümeleme analizi ve ARAS yöntemi sonucu meydana gelen sonuçlarla olan uyumu da değerlendirilmiştir.

Elde edilen sonuçlar ışığında daha önce literatürde yer alan ekonomik gelişmişlik düzeyi ile yönetim kalitesi arasındaki ilişki gelişmiş ülkeler için geçerliken az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından ise farklılaşmaktadır. Diğer bir ifadeyle, yönetim ekonomik gelişmişlik (kalkınma) için önemli olmakla birlikte uygulamada ülkelerin yönetim reform çabalarının başarısı değişebilmektedir. Bu kapsamda, farklılaşan ülkelere öne çıkanlar: Türkiye, Çin, Rusya Federasyonu, Kuveyt, Brezilya, Suudi Arabistan ve İran'dır. Bu sonuçtan hareketle, yönetim kalitesinin sadece ülkelerin ekonomik göstergelerine göre değil ayrıca hükümet biçimi, siyasal kültür, örgütsel yapı, çoğulcu medya, katılımcı demokrasi gibi değişkenlere de bağlıdır. Bu bağlamda, iyi yönetim göstergelerinin ve alt bileşenlerinin ülkelerin yönetim yapılarına uyumu ve uygulanabilirliği ilgili veriler önem kazanmaktadır. Bu sebepten, çalışmada ARAS yöntemi sonucu ortaya çıkan Türkiye, Çin, Rusya Federasyonu, Kuveyt, Brezilya, Suudi Arabistan ve İran'ın eşitsizlik durumu, ülkelerin yönetim biçimlerine ve siyasal kültür yapılarına göre şekillenmektedir. Örneğin, söz konusu yıllarda Türkiye'nin yönetim göstergesi düzeylerinin eğilimi farklı sebeplere (1996 ile 1998 yıllarındaki koalisyon ve kriz dönemleri, AKP iktidarının AB'ye uyum sürecinde gerçekleştirdiği yenilikçi kamu politikaları ve bu kapsamda yürürlüğe giren kanunlar, 2016 darbe girişiminin sonraki döneme etkisi, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin benimsenmesi gibi) göre değişiklik göstermiştir.

Elde edilen bulgular neticesinde, çalışmaya konu olan ülkeler arasında gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin yönetim düzeyleri kendi aralarında önemli ölçüde değişkenlik göstermektedir. Bu bağlamda, ampirik analize göre söz konusu ülkelerin yönetim kalitelerinde (performanslarında) eksiklikler ve sorunlar olduğu tespit edilmektedir. Bu kapsamda, söz konusu ülke grupları ve Türkiye için yönetim düzeyinin artmasına yardımcı olan uygulamaların yürürlüğe girmesi ve kalıcı hale gelmesi önem arz etmektedir. Sonuç olarak, şeffaflık (açıklık), hesap verebilirlik, yolsuzluğun önlenmesi, hükümet etkinliği ve denetim gibi yönetim bileşenlerinin politika ve reformlar aracılığıyla uygulanması ve devamlılığının sağlanması ülkelerin kurumsal yapılarına ciddi katkılar verebilir.

Kaynakça

- Acemoğlu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why nations fail: the origins of power, prosperity, and poverty*. New York: Crown Business.
- Alpar, R. (2013). *Uygulamalı çok değişkenli istatistik yöntemler* (4. Baskı). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ayçin, E. (2019). *Çok kriterli karar verme: Bilgisayar uygulamalı çözümler*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- BM. (2020). *World economic situation and prospects 2020*, New York, United States. www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/WESP2020_Annex.pdf adresinden erişildi.
- Brewer, G. A., Choi, Y., & Walker, R. M. (2007). Accountability, corruption and government effectiveness in Asia: An exploration of world bank governance indicators. *International Public Management Review*, 8(2), 200-217.
- Campos, N. F., & Nugent, J. B. (1999). Development performance and the institutions of governance: Evidence from East Asia and Latin America. *World Development*, 27(3), 439-452.

- European Commission. (2019). *Commission staff working document-Turkey 2019 report, Brussels: European Commission.* <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-turkey-report.pdf> adresinden erişildi.
- Fayissa, B., & Nsiah, C. (2013). The impact of governance on economic growth in Africa. *The Journal of Developing Areas*, 47(1), 91-108.
- Freedom House. (2018). *Freedom in the World 2018: Turkey country report.* Washington, DC: Freedom House. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/FH_FIW_Report_2018_Final.pdf adresinden erişildi.
- Freedom House. (2020). *Freedom in the World 2019 table of country scores.* <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores> adresinden erişildi.
- Gerring, J., Bond, P., Barndt W. T., & Moreno, C. (2005). Democracy and economic growth: A historical perspective. *World Politics*, 57(3), 323-364.
- Gündoğdu, H. G. (2020). *Türkiye’de kamu yönetiminde koordinasyon.* Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Dünya Bankası. (2020). *GDP per capita (current US\$).* <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD> adresinden erişildi.
- Han, X., Khan, H., & Zhuang, J. (2014). *Do governance indicators explain development performance? A cross-country analysis* (ADB Economics Working Paper Series No.417)
- IMF. (2019). *World economic outlook database- 2019.* <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/01/weodata/index.aspx> adresinden erişildi.
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Zoido-Lobaton, P. (1999). *Aggregating governance indicators.* (World Bank Policy Research Working Paper No. 2195).
- Kaufmann, D., & Kraay, A. (2002). Growth without governance. *Economía*, 3(1), 169-229.
- Kaufmann, D., & Kraay, A. (2008). Governance indicators: Where are we, where should we be going?. *The World Bank Research Observer*, 23(1), 1-30.
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2010). *The Worldwide governance indicators: methodology and analytical issues* (World Bank Policy Research Working Paper No. 5430).
- Kubar, Y. (2016). Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kalkınma göstergeleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Bir panel veri analizi (1995-2010). *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, (4), 65-99.
- Nielsen, L. (2011). IMF working paper—classifications of countries based on their level of development: how it is done and how it could be done. *Technical report*, International Monetary Fund.
- Oster, E. (2009). Does increased access increase equality? Gender and child health investments in India. *Journal of Development Economics*, 89(1), 62-76.
- Özdamar, K. (2013). *Paket programlar ile istatistiksel veri analizi Cilt 2* (9. Baskı). Ankara: Nisan Kitabevi.
- Persson, T., & Tabellini, G. (2006). Democracy and development: The devil in the details. *American Economic Review*, 96(2), 319-324.
- Pollard, D. (1981). Strong consistency of k-means clustering. *The Annals of Statistics*, 135-140.

- Rhodes, R. A. W. (1996). The new governance: governing without government. *Political Studies*, XLIV, 652-667.
- Roy, D. K. (2005). Governance and development: The challenges for Bangladesh. *The Bangladesh Development Studies*, 31(3/4), 99-136.
- Tatlıdil, H. (2002). *Uygulamalı çok değişkenli istatistik analiz*. Ankara: Ziraat Matbaacılık AŞ.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2020). *Birleşmiş Milletler Teşkilatı ve Türkiye*. <http://www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-teskilati-ve-turkiye.tr.mfa> adresinden erişildi.
- Ünlükaplan, İ., & Canıkalp, E. (2015). Dünya bankası yönetim göstergeleri ile Türkiye'nin yönetim kalitesi konumunun belirlenmesi: Kümeleme analizi. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, 37(2), 409-428.
- Van de Walle, S. (2005, 29 Eylül-1 Ekim). Measuring bureaucratic quality in governance indicators. *8th Public Management Research Conference, Los Angeles, United States* sunulan bildiri.
- Wikipedia. (2020). *Ülkeler listesi*. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%9C%lkeler_listesi adresinden erişildi.
- World Bank. (1992). *Governance and development*. Washington, DC: The World Bank Publication.
- World Bank. (2007). *Strengthening World Bank group engagement on governance and anticorruption. joint ministerial committee of the boards of governors of the bank and the fund on the transfer of real resources to developing Countries*. Washington DC: World Bank Publication.
- World Bank. (2020). *Worldwide governance indicators website*. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#reports> adresinden erişildi.
- Zavadskas, E. K., & Turskis, Z. (2010). A new additive ratio assessment (ARAS) method in multi criteria decision making. *Technological and Economic Development of Economy*, 16(2), 159-172.

Araştırma Makalesi / Research Article

ÖRGÜTSEL YIPRANMA ÜZERİNE KURAMSAL BİR İNCELEME

Emre ORUÇ¹

Öz

Bu çalışmada, uluslararası literatürde farklı teori ve metodolojik yaklaşımlar kullanılarak tartışılmış olan yıpranma olgusunun örgüt düzeyinde ele alınarak kuramsal bir değerlendirmesinin yapılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda araştırmada ‘yıpranma örgütler için bir sorun mudur?’ sorusuna cevap aranmaya çalışılmıştır. Çalışmada örgütsel yıpranmanın Türkiye’de ve dünyada örgütler için artarak devam eden önemli bir sorun olduğu ve bu olgunun mikro ve makro düzeyde kuramsal olarak bütünleşik bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerektiği vurgulanarak literatüre katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yıpranma, örgütsel yıpranma, çalışan devir oranı, işten ayrılma niyeti, istifa.

JEL Kodları: M10 M12 M50

A THEORETICAL REVIEW OF ORGANIZATIONAL ATTRITION

Abstract

This study aims to do a theoretical evaluation of the concept of attrition in organizational level, which has been investigated from different theoretical and methodological perspectives. Some questions were tried to be answered: "Is worker attrition a problem for organizations?", In this study it is concluded that worker attrition is an on-going problem for organizations and this concept requires being examined in a integrative manner to contribute to research and practice.

Keywords: Attrition, organizational attrition, employee turnover rate, turnover intention, resignation.

JEL Codes: M10 M12 M50

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, ORCID 0000-0002-9372-2912, emre.oruc@bilecik.edu.tr.
Başvuru Tarihi (Received): 01.09.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Örgütlerde yetkin çalışanların kaybedilmesinin örgüt için değişen derecelerde doğrudan ve dolaylı olumsuz etkileri sayılabilir. Doğrudan etkileri dolaylı etkilerine göre nispeten daha kolay tespit edilmektedir. Doğrudan etkileri arasında işe alım giderleri, eğitim giderleri, güvenlik ve iş kazaları gibi maliyetler bulunmaktadır. Boushey & Glynn (2012) Amerikan Kalkınma Merkezi (*Center's for American Progress analysis*) için hazırladığı raporda ayrılan her bir çalışanın örgüte maliyetinin çalışanın yıllık maaşının yaklaşık 1,5 katı olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca çalışanların müşterilerle yakın ilişki içinde oldukları rollerde, çalışanların yıpranması örgüt gelirlerinin azalmasına yol açmaktadır (Bain & Taylor, 2000).

Yetkin çalışanların örgütten ayrılmalarının dolaylı etkileri ise temel olarak üç başlık altında kategorize edilebilir. İlk olarak yetkin personelin kaybı örgütsel performansın düşmesine neden olmaktadır. İşten ayrılan çalışanların yerine alınan yeni personelin, yaptığı işe uyum sağlayabilmesi için zamana ihtiyaç olduğundan örgütsel performans olumsuz yönde etkilenebilir. Ayrıca örgütteki diğer çalışanların işten ayrılmaların devam edeceği ihtimalini düşünmesi örgütsel bağlılıklarının, iş tatminlerinin ve performanslarının düşmesine yol açabilir. İkinci olarak yetkin personelin işten ayrılması örgütün öz yeteneklerini kaybetmesine yol açmaktadır. Örgütlerde yetenekli, eğitilmiş ve tecrübeli çalışanların işten ayrılması örgütün de kilit becerilerini, bilgilerini ve ilişkilerini kaybetmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla örgütsel bilgi, üretkenlik, etkinlik ve verimlilik azalmaktadır. Özellikle üst düzey yöneticilerin işten ayrılması veya takımlar halinde çalışan örgütlerde takımın bir üyesinin kaybedilmesi telafisi mümkün olmayan sonuçlara neden olmaktadır. Son olarak yıpranmanın yüksek olduğu örgütlerde güçlü bir örgüt kültürünün oluşması mümkün olmamaktadır (Frye vd., 2018).

Örgütler, yıpranmanın doğrudan ve dolaylı olumsuz etkilerini azaltmak için çeşitli elde tutma stratejileri geliştirmek ve uygulamak için çaba göstermektedir. Bu kapsamda çalışanların örgütten ayrılmasının gerçek nedenlerinin anlaşılması, yöneticilerin bu noktada daha iyi planlama yapmasına ve soruna erken müdahale etmesine yardımcı olmaktadır. Ulusal ve uluslararası alanda ayrılma oranlarına dair tutulan istatistikler ve raporlar soruna dair genel anlamda fikir verse de her örgütün veya sektörün kendine özgü dinamikleri dikkate alınmadan yapılan tanımlamalar konunun eksik anlaşılmasına yol açmaktadır. Bu nedenle araştırmada örgütler için çalışan yıpranması olgusunun öncelikle örgütler için niçin bir sorun teşkil ettiğinin tanımlanması, olgunun kapsamının belirlenmesi ve son olarak örgüt teorileri bağlamında mikro ve makro düzeyde bütünlük bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerektiği vurgulanarak literatüre katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

1. Yıpranma bir sorun mudur?

Öncelikle yıpranmanın bir sorun veya problem olarak tanımlanmasında temel olarak politik, sosyolojik, ekonomik ve yönetsel olmak üzere dört farklı paradigmanın olduğu söylenebilir. İlk olarak olgunun incelendiği ülkede mesleğe ait çalışan yetiştirmeyle ilgili eğitim politikalarına atıf yapılmaktadır. Eğitim politikaları ülkenin farklı sektörler ve meslekler için ihtiyaç duyduğu nicelikte ve nitelikte eleman yetiştirilmesine ne derece cevap vermektedir (Baker-Doyle, 2010). Kapasite sorunu olarak da adlandırılabilen bu sorun için ihtiyaç duyulan sektöre veya mesleğe ait yeterince nitelikli eleman sağlanamamasının yanında fazla yetiştirilmesi de bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

İkinci bir sorun tanımı sosyolojik bakış açısıyla ilgilidir. Literatürde yıpranmayla ilgili bazı çalışmalar konuya cinsiyet eşitsizliği gibi sosyolojik açılardan bakarak olguyu tanımlamaya çalışmışlardır. Torre (2017) yapmış olduğu çalışmada kadın çalışanların yaşadığı eşitsizlik nedeniyle özellikle erkek egemen mesleklerde dışlandığını ve bunun da yıpranmayla sonuçlandığını bulmuştur.

Üçüncü bir sorun çalışanların iş değiştirmelerinin ulusal ekonomi için bir maliyet unsuru olduğunu öne süren ekonomik yaklaşımdır. Ancak konuya ulusal veya uluslararası ekonomi boyutuyla bakıldığında bu durum her zaman bir sorunu ifade etmeyebilir. Örgütten ayrılan çalışanın yetenekleriyle farklı bir sektörde faaliyet gösteren farklı bir örgütte kariyer yapması ve buradaki ihtiyaç duyulan mesleki faaliyetleri etkin bir şekilde yürütmeye devam etmesi toplumun gelişimine ve ekonomik refahına belki de eski mesleğinden daha fazla katkı sağlaması konunun bu bakış açısıyla bir sorunu ifade etmediğini göstermektedir (Kelchtermans, 2017). Burada literatürde konuyu sektörel ya da daha geniş anlamda ulusal ekonomi bağlamında “çalışan yıpranması” veya “mesleki yıpranma” açısından ele alan çalışmalar kişinin başka bir meslekte daha fazla başarılı olacağına ilişkin farklı yeteneklerini keşfetmesi (kariyer geçişi) gibi bireysel faktörleri yıpranma kavramı içerisinde değerlendirmemektedir. Bunun nedeni ortalama performansın üzerinde performansa sahip bir çalışanın başka mesleklerde daha fazla performansla sonuçlanacak yeteneklerine dair inancı onu mevcut ekonomik ve sosyal sistem içerisindeki başka örgütlerde daha başarılı kılabilmektedir. Dolayısıyla bu istisnai durum yazarların konuyu farklı analiz düzeyleri üzerinden yaklaşımlarından kaynaklanmaktadır.

Son olarak, yıpranmanın örgütte bir insan kaynakları sorunu olduğunu savunan yönetsel görüşür ki örgütlerle sınırlandırılması ve yönetimin kontrolü altına alabilme imkânı olması nedeniyle bu çalışmada temel sorun olarak kabul edilmektedir. Kaybedilen her çalışanın örgüte maliyetinin çalışana ödenecek ücretten veya maaştan daha fazla olduğu bilinmektedir (Boushey & Glynn, 2012; Hinkin & Tracey, 2000). Ayrıca örgüt daha önce ifade edildiği gibi dolaylı maliyetlere de katlanmak durumunda kalabilmektedir. Bu örgütün faaliyette bulunduğu sektöre, işin içeriğine ve diğer faktörlere bağlı olarak değişebilmektedir. Yıpranma olgusu örgüt için maliyetli olduğu kadar çalışan için de maliyeti yüksek örgütsel ve bireysel sorundur. Örgütten ayrılma kararı çalışan için yeni iş bulmak, yeni durumlara uyum sağlamak, kişiler arası ilişkilerinden vazgeçmek gibi nedenlerle stresli bir sürece işaret etmektedir (Boswell vd., 2005). Dolayısıyla, örgütler tarafından zamanında önlemler alınırca, örgüt içindeki kayıpların bir kısmı önlenebilir. Özetle bu bakış açısıyla yetkin çalışanların özellikle örgütteki yönetim politikaları nedeniyle elde tutulamayarak işten ayrılmaları, yıpranmanın önemli bir örgütsel sorun olarak ele alınmasını ve bu olgunun “örgütsel yıpranma” olarak kavramsallaştırılmasını gerektirmektedir.

2. Örgütsel Yıpranma

Yıpranma uluslararası literatürde ‘*worker attrition*’, ‘*employee attrition*’ veya sadece ‘*attrition*’ olarak çeşitli başlıklar altında adlandırılmaktadır. Türkçe literatürde ise henüz kavramın kapsamına ve tanımına ilişkin bir çalışma bulunmamaktadır. İngilizce-Türkçe sözlükte kelime anlamı olarak karşılığının ‘yıpranma’, ‘aşınma’ ve ‘zaiyat’ olduğu görülmektedir. Bu çalışmada hem alan hem de dil uzmanlarından alınan görüşler çerçevesinde yıpranma olarak kullanılmasına karar verilen olgunun yukarıdaki açıklamalardan hareketle örgütsel davranış ve insan kaynakları disiplinleri açısından uygun bir karşılık olacağına karar verilmiştir. Dolayısıyla yukarıda yapılan tartışmalar neticesinde örgütsel yıpranma, yetkin çalışanların (ortalamanın üzerinde performansa sahip, yetenekli, örgüt kültürüne veya takım ruhuna uyumlu,) istifa nedeniyle işten ayrılması sonucu yerine yenisinin konulamaması durumunda ortaya çıkan personel sayısındaki kademeli azalış olarak tanımlanabilir (Kelchtermans, 2017). Bununla birlikte yıpranmanın literatürde personel devri, personel devir oranı, istifa, emeklilik gibi kavram ve konularla aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca uluslararası uygulamada “organizational attrition” olarak adlandırılanlar olsa da kastedilen anlamın personel devir oranı olduğu görülmektedir. Örgütsel yıpranma bu kavram ve konulardan belirli yönleriyle ayrılmaktadır.

İlk olarak personel devri bir işletmeye belirli bir dönemde giren ve çıkan personel hareketi olarak tanımlanabilir. İşe alımlar, işten ayrılmalar (istifa, emeklilik ve ölüm nedenleriyle) ve işten çıkarmalar (ekonomik ve sektörel daralma, çalışanın performans, tutum ve davranışlarından memnun olmama) personel devir oranının içerisinde ele alınmaktadır. Bu anlamda çalışan devri hem isteğe bağlı (*voluntary turnover*) hem de istemsiz (*involuntary turnover*) işten ayrılmaları kapsamaktadır. Ancak örgütsel yıpranmada çalışan işten ayrılma kararını işin kendisinden ya da örgütten kaynaklanan çeşitli sorunlar nedeniyle isteğe bağlı olarak vermektedir. Dolayısıyla burada ilk olarak kasıtlı yapılan işten çıkarmaları örgütsel yıpranmanın içerisinde değerlendirmemek gerekmektedir.

İkinci husus isteğe bağlı (gönüllü) ayrılma kararları konusunda da emeklilik yaşına ulaşmış ya da ölüm nedeniyle gerçekleşen doğal işten ayrılmaları bu olgunun sınırlarının dışında değerlendirmek gerekmektedir (Den Brok vd., 2017; Ingersoll, 2001). Bunun sebebi ölümün elde olmayan mücbir sebeplerle gerçekleşmiş olmasından, emekliliğin ise insan kaynakları yöneticileri tarafından planlanabilmesinden kaynaklanmaktadır. Buraya kadar isteğe bağlı işten ayrılmalar içerisinde yıpranmaya dâhil edebilen sadece istifa olgusu kalmaktadır.

Üçüncü bir husus olarak istifa olgusunu da yıpranma olgusundan ayrı düşünmek gerekir. Daha önce örgütsel yıpranma olgusunu tanımlarken ifade edildiği gibi çalışma kültürü ve takım ruhu üzerinde olumsuz ve moral bozucu etkisi olan çalışanlar ortalamasının üzerinde performansa sahip olsalar da uzun vadede örgütsel sağlığa ve üretkenliğe zarar verecekleri için örgütsel yıpranma olgusu içerisinde yer almazlar. Literatürde 'sağlıklı yıpranma' ya da 'işlevsel yıpranma' olarak ifade edilen bu durum örgütte uyumsuz olan çalışanların gönüllü olarak kuruluştan ayrılmasının istenen bir durum olduğunu vurgulamak için kullanılmaktadır (Abelson & Baysinger, 1984; Barrick & Zimmerman, 2005). Dolayısıyla insan kaynakları yöneticileri genellikle belirli oranda personel devir oranını kabul etmeleri ve istemeleri bu nedenden kaynaklanmaktadır. Kaldı ki istifa her zaman işin doğasından veya örgütteki çeşitli sorunlardan dolayı kaynaklanmayabilir. Diğer örgütlerin daha cazip iş teklifleri, ücret ve yan haklar, terfi fırsatları gibi çevresel çekme faktörleri de yetkin elemanın kaybedilmesine neden olacağından dolayı örgütsel yıpranma olgusu içerisinde değerlendirmek gerekmektedir.

Yine son olarak personel devir oranından ayrılan ve sorun olarak görülmeyen durum yıpranma tanımı içerisinde yer alan yetkin çalışanın yerine konulamaması hususuyla ilgilidir. İK yöneticileri örgüte taze kan gelmesinin her zaman sorun olarak kabul etmemektedirler. Ancak yeni alınan personelin, örgütün ihtiyaç duyduğu nitelikte olması ve örgüte uyum hızı (performans, örgüt kültürü, takım ruhu) bu noktada büyük önem taşımaktadır (Rots vd., 2012). Bu hususlara dikkat edilmeden yapılan değerlendirme hatalı sonuçlara yol açabilir. Çünkü nicelik olarak hesaplanan yıpranma oranında örgüte yeni alınan personel sayısı ne kadar artarsa ortalama personel sayısı da artacağından yıpranma oranı da düşecektir. Dolayısıyla işe alınacak yeni personelin niceliği kadar niteliği de bu noktada önem taşımaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle örgütsel yıpranma personel devir oranından ayrılan, örgüt için gerçek sorunu tespit etmeyi sağlayan ve hem niceliksel olarak hem de niteliksel olarak değerlendirilmesi gereken bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Niceliksel olarak yıpranma oranını personel devir oranından ayrılan yönleriyle ifade eden hesaplama şekli aşağıdaki şekilde ifade edilebilir.

Yıpranma Oranı = İstifa eden yetkin (performansı yüksek, yetenekli ve örgüt kültürüne uyumlu) personel sayısı / Ortalama personel sayısı) x 100

Ortalama personel sayısı = (Dönem başı personel sayısı + Dönem sonu personel sayısı) / 2

Özetle örgütsel yıpranma olgusu genelde yöneticilerin özelde ise İK profesyonellerinin proaktif olarak müdahale edebilecekleri örgütteki gerçek sorunları gösteren ve personel devri kavramının kapsamının daraltılmış hali olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu oran örgütlerde İK yöneticileri tarafından yapılacak olan detaylı çıkış görüşmeleri (mülakatları) ile tespit edilebilir.

3. Türkiye’de Yıpranma Oranları

Türkiye’de henüz kamu ve özel sektörün yıpranma oranlarına ilişkin Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK] gibi resmi bir ulusal istatistik merkezinin ya da çeşitli bakanlıklara ait raporların yayınladığı resmi veriler bulunmamaktadır. Ulusal anlamda sadece İnsan yönetimi alanında kurulmuş bir sivil toplum kuruluşu olan Türkiye İnsan Yönetimi Derneği’nin [PERYÖN] (2018) her yıl belirli özel sektör işletmeleri üzerinde yaptığı personel devir oranı araştırması bulunmaktadır. Bu çalışmada personel devir oranı içerisinde istifa edenlerin ve ortalamanın üzerinde performans gösterenlerin sayıları ayrı ayrı verilmektedir. Bu istatistikler Türkiye’de yıpranma olgusunu anlamamızı sağlayan en yakın oranlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

PERYÖN’ün (2018) farklı sektörlerden farklı büyüklükteki özel firmaların katılımıyla gerçekleştirdiği araştırmasında 2018 yılı sonuç raporuna göre işten ayrılanlardan “ortalamanın üzerinde performans” gösterenlerin devir oranı % 9 olarak tespit edilmiştir. Bu oran 2017 yılı verileri ile karşılaştırıldığında önceki yıla göre % 5 oranında artış göstermiştir. Ancak aynı yıllara ait işe alım yüzdelerinde (%32,3) herhangi bir artış olmamıştır. Ayrıca bu dönemlerde genel devir oranı ile istifa nedeni devir oranında herhangi bir artış görülmemiştir. Bu durum Türkiye’de yıpranma oranlarının bir yılda iki kat artarak örgütler açısından önemli olumsuz sonuçlar doğurduğunu göstermektedir.

Uluslararası alanda Türkiye’deki raporu karşılaştırabilecek nitelikte ABD’de işverenler meclisi (*Employers Council*) isimli kuruluşun yaptığı çalışmada, yıpranma oranı 2018 yılında 2017’ye göre % 3 yükseldiği tespit edilmiştir (Wolf, 2019). ABD oranları Türkiye ile karşılaştırıldığında nispeten daha düşük gözükse de bu durum yıpranma olgusunun hem Türkiye’de hem de dünyada örgütler için önemini teyit eder niteliktedir.

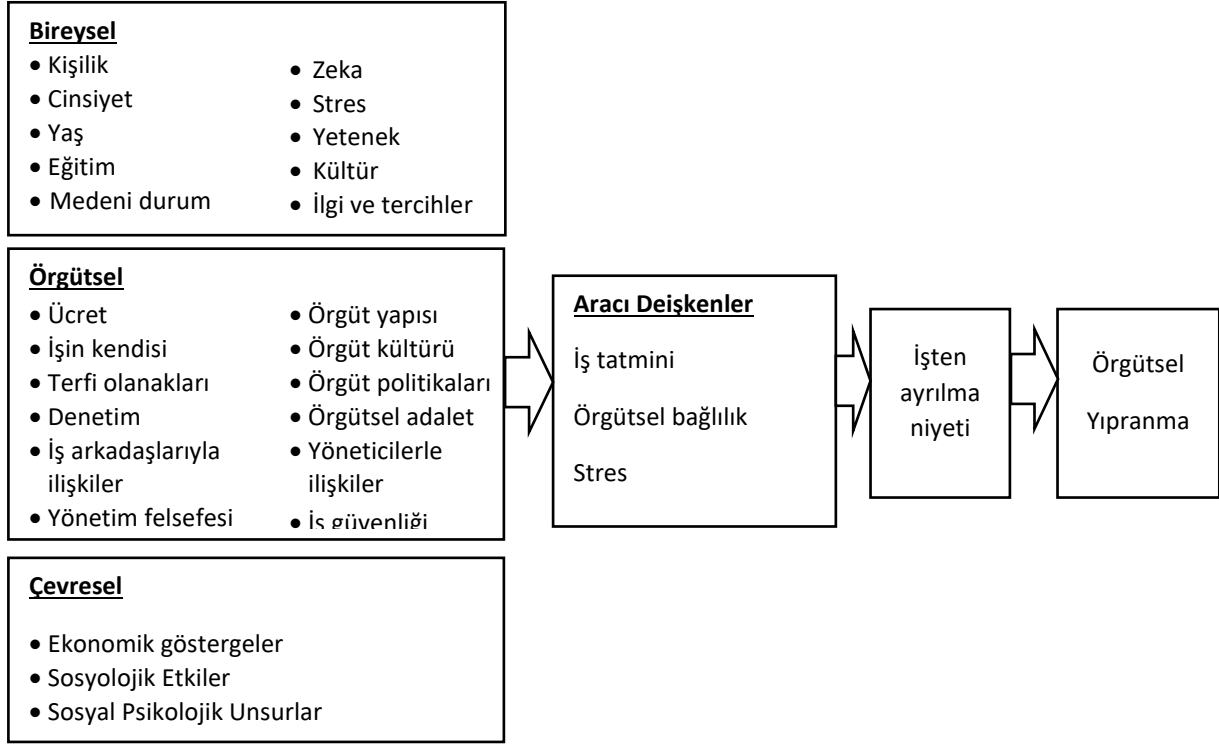
Türkiye’de yıpranmanın nedenlerine ilişkin ise en son yapılan çalışmanın Andersen Danışmanlık Şirketi’nin yapmış olduğu ‘2001’e Doğru İnsan Kaynakları Araştırması’ olduğu görülmektedir (Andersen, 2000). Rapor sonuçlarına göre, işten ayrılmanın farklı nedenlere dayandığı tespit edilmiştir. Ayrılma kararı içinde ilk sırada % 84.2 ile kişisel nedenler (yaş, eğitim seviyesi, beklentiler ve ailevi durumlar), ikinci sırada % 58.5 ile ücret, üçüncü sırada ise %57.7 ile kariyer olanakları yer almaktadır. Ayrıca çalışma koşulları, stres, iş tatmini ve örgütsel bağlılık diğer değişkenleri oluşturmaktadır. Türkiye’de yıpranmanın nedenlerine ilişkin bu rapor dışında güncel başka bir rapora rastlanamamıştır.

Bütün bu araştırma sonuçlarına rağmen yıpranma oranlarının tam olarak belirlenebilmesi için daha önce de ifade edildiği gibi ortalamanın üzerinde performansa sahip, yetenekli ve örgüt kültürüne uyumlu çalışanların tespit edilmesi gerekmektedir. Bu ancak örgütte insan kaynakları yöneticilerinin detaylı olarak yapacakları çıkış görüşmeleri ile mümkün olmaktadır. Ayrıca PERYÖN’ün ve İşverenler meclisinin çalışmaları araştırmaya katılan gönüllü işletmelerle sınırlı olduğundan ulusal ve sektörel olarak genellemek mümkün olmamaktadır.

4. Örgütsel Yıpranmanın Nedenleri

Örgütsel yıpranmanın karmaşık yapısı nedeniyle bu olguya neden olan faktörleri açıklayan tek bir teori bulunmamaktadır. Mevcut literatürdeki çalışmalar örgütsel yıpranmayı iki temel süreçte açıklamaktadır. Bu sürecin ilk aşaması bireysel, örgütsel ve çevresel olmak üzere birçok faktörün iş tatmini başta olmak üzere temel örgütsel tutumları etkileyerek işten ayrılma niyetini oluşturduğu, onun da işten ayrılmayla sonuçlandığını göstermektedir. Ancak iş tatminsizliği işten ayrılma niyetine dönüşse de her zaman işten ayrılmayla sonuçlanmayabilir. Burada sorun niyetlerle davranışlar arasındaki korelasyonun belirli düzenleyici değişkenlere bağlı olduğudur. Dolayısıyla ikinci aşama işten ayrılma niyetiyle başlayan ve sırasıyla arama maliyetinin değerlendirilmesi, alternatif arama niyeti, alternatif arama, alternatiflerin değerlendirilmesi, alternatiflerin mevcut işle karşılaştırılması şeklindeki aşamalardan geçerek işten ayrılmayla sonuçlanan aşamadır (Mobley, 1977).

İlk süreçte işten ayrılma davranışına neden olan en önemli tutum olarak işten ayrılma niyeti ve bu tutumun nedenlerine ilişkin çalışmaların ağırlıklı olarak incelendiği söylenebilir. İşten ayrılma niyetinin nedenlerine ilişkin yapılan çalışmalar ise bireysel, örgütsel ve çevresel olmak üzere birçok faktörün etkili olduğunu göstermektedir. Bireysel olarak yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim, kıdem gibi demografik değişkenler, kişilik, benlik, duygular; örgütsel olarak yetersiz ücret, uzun çalışma saatleri, sağlıksız çalışma koşulları, kariyer kısıtları; çevresel olarak ise ülkenin genel ekonomik refah düzeyi, işsizlik oranları, şehir, endüstri türü, meslek kategorisi organizasyon büyüklüğü gibi faktörlerdir (Demirtaş & Akdoğan, 2014; Hwang & Kuo, 2006: 25; Seyrek & İnal, 2017). İş tatminiyle birlikte çalışanın ayrılma/kalma kararını vermede örgütsel bağlılık, stres, işle bütünleşme, öz-değerlendirme ve içsel motivasyon gibi faktörler de önemli aracı rol oynamaktadırlar (Lambert vd., 2001). İş tatmininin açıklanmasına ilişkin yapılan çalışmaların ise genel olarak iş özellikleri kuramı, iş talepleri-kaynakları modeli, duygusal olaylar teorisi ve Herzberg'in çift faktör kuramı gibi teorilere ve modellere dayandığı görülmektedir. Ayrıca iş tatminiyle birlikte mikro anlamda örgütsel bağlılık, örgütsel karşılıklılık (psikolojik sözleşme), öz değerlendirme, işle bütünleşme, içsel motivasyon gibi yaklaşımlarla bu sürece ait açıklamaların geliştirildiği görülmektedir (Akella vd., 2017; Shaw vd., 2005). Şekil 1'de hem işten ayrılma niyetini hem de onun önemli bir öncülü olan iş tatmininin nedenleri bu teori ve yaklaşımlar çerçevesinde özetlenmeye çalışılmıştır.

Şekil 1: Birinci aşama örgütsel yıpranma modeli

İkinci süreç işten ayrılma niyetini oluşmasından sonraki sürecin anlaşılması açısından önem taşımakta ve bunun nasıl gerçekleştiğine ilişkin daha fazla araştırmaya ihtiyaç duymaktadır (Mobley, 1977). Şekil 2’de bu sürecin aşamaları detaylı olarak gösterilmektedir. Ayrıca çalışan, işten ayrılma kararı dışında örgütte problemi dile getirme, problemin çözülmesini sabırla bekleme (sadakat) veya problemi görmezden gelme şeklinde belirtilen davranışları da tercih edebilmektedir (Davis-Blake vd., 2003). İşten ayrılma yerine diğer davranışları tercih etmesinde ulusal ekonomideki yüksek işsizlik oranları, alternatif iş fırsatlarının düşüklüğü, düşük eğitim ve yeteneklere sahip olma ve diğer örgütlerden gelen cazip iş teklifleri gibi nedenler aracılık rolü üstlenmektedir (March & Simon, 1958). Örneğin yapılan çalışmalar daha iyi performans gösteren ve yetenekli çalışanların, ortalama veya zayıf performans gösteren çalışanlara kıyasla daha fazla dış istihdam imkânına sahip olduklarını ve bu nedenle de ayrılma olasılıklarının daha yüksek olduğunu göstermektedir (Trevor, 2001). Aynı zamanda diğer bir husus mevcut işinden tatmin olsa dahi alternatif iş fırsatlarının çekiciliği de işten ayrılmasına neden olabilir. Lee vd. (2008) yaptıkları çalışmada diğer örgütlerden gelen iş teklifleri ile işten ayrılma arasındaki ilişkinin iş tatminsizliği ile işten ayrılma arasındaki ilişkiden daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Yazarlara göre diğer örgütlerden gelen iş teklifleri işten ayrılmayı belirlemede en önemli faktördür. Bu nedenle iş tatminsizliği işten ayrılma niyetini açıklamakta ancak bu niyetin davranışa dönüşmesindeki alternatiflerin değerlendirilmesi sürecinin açıklanmasında tek başına yetersiz kalmaktadır.

Şekil 2: İkinci aşama örgütsel yıpranma modeli

Son yıllarda literatürde mikro bakış açısıyla ilgili açığı kapatmak için makro bakış açısıyla yıpranma olgusunu açıklamaya yönelik kuramsal çerçeve daha çok göç (migration) teorisinden yönetim ve organizasyon alanına uyarlanan İtme-Çekme-Bağlama (İÇB) modeline dayandırılmaktadır (Moon, 1995). Bansal vd. (2005) göç ve geçiş davranışı arasındaki benzerliği vurgulayarak İÇB modelini hizmet sektöründe yaptığı araştırmasıyla ilk kez doğrulamaktadır. Bu modelde örgütten ayrılmaya neden olan faktörlere itme faktörleri, çalışanı bulunduğu örgütten başka bir örgüte çeken faktörlere çekme faktörleri ve bu ikisi arasındaki aracı faktörlere ise bağlama faktörleri adı verilmektedir. İtme faktörleri çalışanın ayrılmasına neden olan olumsuz örgütsel nedenleri, çekme faktörleri çalışanı diğer örgüte çeken daha cazip çevresel faktörleri, bağlama faktörleri ise işten ayrılma kararını zorlaştıran ya da kolaylaştıran düzenleyici değişkenleri ifade etmektedir. Tablo 1 mevcut literatürde yapılan çalışmalar bağlamında itme çekme ve bağlama faktörlerini göstermektedir.

Tablo 1: Yıpranmaya Neden Olan İtme, Çekme ve Bağlama Faktörleri

Olumsuz Örgütsel Faktörler	Aracı Faktörler	Cazip Çevresel Faktörler	Düzenleyici Faktörler
Düşük ücret	İş tatminsizliği	Alternatif iş olanaklarının varlığı	Bırakma maliyeti
Aşırı iş yükü	Örgütsel bağlılık	Yüksek ücret ve yan haklar fırsatları	Yaşanılan yere ait sosyo-kültürel özellikler
Uzun ve düzensiz çalışma	Stres	Terfi fırsatları	İşsizlik oranları
Kariyer olanakları	Örgütsel destek	Yüksek iş güvencesi	Bırakma deneyimi
Olumsuz çalışma koşulları	Örgütsel adalet	Akademik çalışmalara geri dönüş Diğer örgütlerin kültürü	Yaşam katılımı
İş arkadaşlarıyla ilişkiler	İş-aile yaşam çatışması	Diğer şehirlere ve ülkelere taşınma	
Yöneticilerle ilişkiler		Yaratıcılığı ve yeniliği teşvik eden işler	
Duygusal emek		Kiş-i-örgüt uyumu	
Kişilerarası çatışma			
Psikolojik sözleşme ihlali			
Düşük algılanan değer			

İtme faktörleri yukarıda mikro bakış açısıyla açıklanan ilk süreçte çalışanın işten ayrılma niyetinin oluşmasına neden olan faktörleri temsil etmektedir. İÇB modelinde bu faktörlerin itme faktörleri olarak kabul edildiği görülmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi bu faktörler çalışanı örgütten ayrılmaya iten iş tatminsizliğine neden olan bireysel, örgütsel ve çevresel nedenleri göstermektedir. Bununla birlikte yukarıda yapılan çalışmaların odak noktasının öncelikle iş tatminsizliği ve sonucu olarak işten ayrılma niyeti olduğu bilinmektedir. İÇB modeli

içerisindeki itme faktörlerinin belirlenmesine yönelik çalışmaların ise odak noktasının ayrılma olması nedeniyle bu faktörlerin direk yıpranmayla olan ilişkisini daha fazla odak noktası haline getirmesi kısmen yıpranmayı açıklamada güçlü yanını göstermektedir. Ancak yıpranmayı ölçmede çalışan devir oranı istatistiklerini ve işten ayrılma niyeti ölçeklerini kullandıkları görülmektedir. Bu durum bu araştırmaların önemli bir kısıtı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bireysel nedenlerden yaş, eğitim, çalışma süresi ve gelir düzeyi gibi demografik faktörler ayrılma niyetiyle negatif, eğitim düzeyi ise pozitif ilişkilidir. Çalışanlar ne kadar eğitilmiş ise alternatif iş bulma olanakları o kadar fazla olduğu için işi bırakma eğilimleri de o oranda yüksektir. Gupta (2010) yaptığı araştırmasında yaşın ve eğitimin yıpranmayı etkileyen en önemli faktörler olduğunu tespit etmiştir. Aynı şekilde araştırmada yaş ve eğitim arttıkça alternatif iş olanakları da artacağından bu çalışanların ayrılma olasılıklarının yükseleceği ifade edilmektedir. Ayrıca çalışmada genç çalışanların ayrılma nedenleri arasında yöneticilerle olan olumsuz ilişkilerin önemli bir role sahip olduğu ancak örgütte yöneticilerin genç çalışanlardan daha değerli olduğu düşüncesi bu durumun göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Böylece yetkin olan genç çalışanların kaybedilmesi kaçınılmaz olmaktadır. Pozisyon ile ilgili olarak, yönetici olmayan çalışanların yönetici olanlara göre ayrılma olasılığının daha yüksek olduğu görülmektedir (Latha, 2013). Cinsiyet ile ilgili ise Weisberg ve Kirshenbaum (1993) kadınların ayrılma olasılığının erkeklerden daha fazla olduğunu tespit etmiştir. Ancak Wai ve Robinson (1998) cinsiyet ve yıpranma arasında bir ilişki olmadığını ifade etmektedirler. Ngugi vd. (2018) ise toplum sağlığı çalışanları üzerinde yaptıkları çalışmada, erkek çalışanların işini bırakma olasılığının kadınlara göre üç kat daha fazla olduğunu bulmuşlardır. Buradan cinsiyete ilişkin çalışmaların net bir farklılık göstermediği ifade edilebilir.

Örgütsel nedenler ile ilgili yapılan çalışmalar düşük ücret, aşırı iş yükü, uzun ve düzensiz çalışma saatleri, olumsuz çalışma koşulları, terfi olanaklarının olmaması, çalışma arkadaşlarıyla olumsuz ilişkiler, dayanışmanın olmaması, geribildirim düşüklüğü, takdir edilmeme, sosyal desteğin yokluğu, olumsuz yönetim anlayışı, örgüt politikaları ve kültürü gibi faktörlerin strese yol açtığını ve bunun da iş tatminini düşürerek işten ayrılmaya neden olduğunu ifade etmektedir (Ho vd., 2010; Lu vd., 2016; McGinley vd., 2014). Agarwal (2011) yaptığı çalışmada, çalışan ile işveren arasındaki psikolojik sözleşme ihlallerinin yıpranmanın ana nedenlerinden biri olduğunu ifade etmektedir. Ngugi vd. (2018) ise yaptıkları çalışmada iş arkadaşlarıyla olumsuz ilişkilerin yıpranmanın en güçlü belirleyicisi olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca artan denetim sıklığının çalışanlarda yönetimin açık aradığı algısı oluşturması nedeniyle daha yüksek yıpranma oranlarına sebep olduğunu bulmuşlardır. Anderson (2006) yaptıkları çalışmada iş arkadaşlarıyla zayıf ilişkiler, algılanan eşitsizlik, stres gibi faktörlerin İtici faktörler olduğunu tespit etmiştir. Latha (2013) üretim sektöründe yaptıkları çalışmada, kariyer olanaklarının olmamasının ve ücret düşüklüğünün çalışanları işlerini değiştirmeye zorlayan ana faktörler olduğunu belirtmiştir. Gupta (2010) bilişim çalışanları üzerinde karma yöntem kullanarak örgütsel yıpranmanın nedenlerini belirlemeye yönelik yapmış olduğu çalışmasında sonuçlar monotonluk, uzun çalışma saatleri, ücret ve sosyal haklardan memnuniyetsizlik, yöneticileri ile ilgili sorunlar, iş güvencesinin olmaması, çalışma arkadaşlarıyla olumsuz ilişkiler, geribildirim eksikliği, takım çalışmasının olmaması, aşırı performans baskısı, ilerleme fırsatlarının olmayışı, uyumsuz yönetim politikaları, katılımcı yönetim anlayışının olmaması, düşük algılanan değer, gibi faktörlerin yıpranmaya neden olduğunu göstermektedir. Araştırmada yıpranmanın en önemli nedeninin düşük algılanan değer olduğu, onun da iş tatminini azaltarak işten ayrılmalara sebebiyet verdiği sonucuna ulaşmıştır. Haldorai vd. (2019) ise hizmet sektöründe yaptıkları

araştırmada duygusal emek, kişilerarası çatışma, iş yaşam dengesizliği ve aşırı iş yükü gibi faktörlerin en önemli itme faktörü olduğunu tespit etmişlerdir.

Aracı faktörler ise itme faktörleriyle yıpranma arasındaki ilişkide rol alan değişkenleridir. Yıpranmaya neden olan faktörlere ait en önemli aracı değişkenin iş tatminiyle (Price, 2001) birlikte örgütsel bağlılık olduğu görülmektedir (Mobley, 1982). Benzer şekilde Fu (2011) kariyer konusunda yaptığı çalışmada kariyer bağlılığının en güçlü itme faktörü olduğunu göstermiştir. Kariyer memnuniyeti düşük çalışanların kariyer bağlılıklarının da düşük olduğu bulunmuştur. Ayrıca profesyonel yeteneklerini kaybetme tehdidi çalışanların kariyer bağlılıklarının önemli bir yordayıcısı olarak tespit edilmiştir. Böylece örgütte sürekli eğitim faaliyetlerine önem verilmesinin kariyer bağlılığını arttıracaklarını ve yıpranmayı azaltacaklarını ifade etmektedirler. Diğer bir aracı değişken uzun çalışma saatleri, aşırı iş yükleri, sınırlı izin imkânları ve yer değiştirme gereksinimleri sonucu ortaya çıkan iş- yaşam çatışmasıdır (Akella vd., 2017; Armstrong vd., 2007). Bu faktörler iş yaşam çatışmasıyla birlikte aynı zamanda duygusal tükenmenin de öncülleridir (Brown vd., 2015). Ho vd. (2010) yaptıkları çalışmada iş yaşam tarzı dengesizliğinin çalışanların yıpranması için en çok atıf yapılan itici faktör olduğunu bulmuşlardır. Gupta (2010) yaptığı çalışmada yıpranmaya neden olan en önemli aracı değişkenlerin stres ve tükenmişlik, örgütsel adaletsizlik, düşük örgütsel destek olduğunu, kalmayı etkileyen aracı faktörlerin ise içsel motivasyon ve katılım, olduğunu tespit etmiştir. Burada örgütsel destek stres duygularını, iş memnuniyetsizliğini ve bağlılık eksikliğini de kontrol eden bir role sahiptir. Firth vd. (2004) yaptığı çalışmada düzenli danışmanlık, bilgi paylaşımı, yöneticinin geri bildirim ve güvenilirliği gibi faktörlerin yıpranmayı azaltmada kritik rol oynayabileceğini ifade etmektedirler.

Çekme faktörleri ile ilgili yapılan çalışmalar diğer örgütlerdeki yüksek ücret ve yan haklar, terfi fırsatları, daha ilginç işler (kişisel gelişim için daha fazla zaman), daha yüksek iş güvenliği, diğer örgütlerin kültürü ve itibarı gibi faktörlerin işten ayrılmalara neden olduğunu göstermektedir (Iverson & Deery, 2007; Lee vd., 2008). Ho vd. (2010) yaptıkları çalışmada daha iyi ücret ve yan hakların, Dam (2005) ise algılanan iş alternatiflerinin varlığının en önemli çekme faktörü olduğunu tespit etmişlerdir. Diğer yandan Fu (2011) ise bilişim çalışanlarının kariyer tutumları konusunda yaptığı çalışmada alternatif iş fırsatlarının örgüt değişikliğinde çekici faktör olabileceğini, ancak kariyer değişikliği düşündüklerinde kariyer alternatiflerinin varlığının önemli bir etkiye sahip olmadığını ifade etmektedir. Bunun nedeni bilişim çalışanlarının kariyer değişikliğinin daha yüksek maliyete neden olduğunu düşünmesidir. Iverson ve Deery (2007) bu faktörlere ek olarak akademik çalışmalara dönme arzusunun bir çekme faktörü olduğunu belirlemiştir. Haldorai vd. (2019) hizmet sektöründe yaptıkları çalışmada çekme faktörlerini daha fazla ilgi çekici işler, yaratıcılığı ve yeniliği teşvik eden bir örgüt kültürü, yeni yerler keşfetme arzusuna yönelik seyahat fırsatları ve daha yüksek kişi-örgüt uyumu olarak genişletmişlerdir. Diğer bir husus çekme faktörlerinin itme faktörleriyle yıpranma arasındaki doğrudan ilişkide bağlama faktörleri gibi düzenleyici etkisinin olduğudur. Chang vd. (2014) yaptıkları çalışmada itme faktörleri ile yıpranma arasındaki ilişkide alternatif iş fırsatlarının aracılık rolü olduğunu tespit etmişlerdir.

Bağlama faktörleri hem itme ve hem çekme faktörleri ile yıpranma arasındaki ilişkide düzenleyici değişkenler olarak rol alan faktörleri ifade etmektedir. Bağlama faktörleri yıpranmayı engelleyebilecek aracı ya da tam tersi teşvik edebilecek düzenleyici bir etkiye sahiptir (Lee, 1966). Göç çalışmalarında bağlama faktörleri kişinin ailesiyle birlikte bir grup olarak karar vermesinde rol alan yaşadığı yere ait kişisel, sosyal, kültürel ve çevresel faktörleri

değerlendirerek oluşturduğu olumlu veya olumsuz tutumlardır (Moon, 1995). Göç bakış açısıyla yapılan çalışmalarda bu faktörlerin çalışanın işten ayrılma kararı vermesinde de etkili olabileceği varsayılmaktadır. Bununla birlikte bağlama faktörlerinin yıpranma üzerinde doğrudan da etkileri söz konusudur. Hou vd. (2011) çalışanların itme ve çekme faktörleriyle açıklanamayan durumlarda bağlama faktörlerinin tek başına yıpranmayı etkilediğini ifade etmektedir. Çalışanların işten ayrılma kararını etkileyen önemli bağlama faktörlerinden biri bırakma maliyetidir. Bırakma maliyeti çalışanların mevcut işlerine harcadıkları maddi ve manevi maliyetler (parasal, duygusal, psikolojik, zamansal), yeni işe giriş için katlanacakları maliyetler (başlangıç zamanı, çabası, zahmeti) ve yeni işlerinde karşılaşacakları risklerden (örneğin çalışma arkadaşları ile ilişkilerin eskisinden daha iyi olup olmayacağı) oluşmaktadır (Patterson & Smith, 2003). Chang vd. (2014) memnuniyetsizlik ile bırakma niyeti arasındaki ilişkide bağlama faktörü olarak bırakma maliyetlerinin düzenleyici bir etkisi olduğunu bulmuşlardır. Bununla birlikte Fu (2011) kariyer bağlılığını etkileyen faktörleri belirlemeye yönelik yaptığı araştırmada kariyer değiştirmede algılanan yüksek maliyetlerin kariyer bağlılığını arttırdığını tespit etmişlerdir. Bağlama faktörü olarak diğer bir değişken mevcut ekonomideki işsizlik oranlarıdır. İşsizlik oranları çalışanların çeşitlilik algısını etkileyen bir unsurdur. Jung vd. (2017) yaptıkları çalışmada düşük işsizlik oranlarının oluşturduğu yüksek çeşitlilik algısının yıpranmada bağlama faktörü olarak rol aldığını tespit etmiştir. Ayrıca diğer bir değişken olarak çalışanların önceki bırakma deneyimlerinin de bu süreçte bağlama faktörü olarak rol aldığını ifade etmektedirler. Araştırmacılar yıpranma sürecinde bırakma maliyetinin, işsizlik oranlarının ve bırakma deneyiminin ana bağlama faktörleri olarak rol aldığını bulmuşlardır. Son olarak Haldorai vd. (2019) iş-aile-yaşam çatışmasının yıpranmaya etkisinde bağlama faktörü olarak yaşam katılımının (hobiler ve ilgi alanları da dâhil olmak üzere çalışma dışı diğer tüm faktörlere karşı ilgi) düzenleyici etkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

5. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada ilk olarak literatürde farklı teorik modeller ve bakış açılarıyla ele alınan örgütsel yıpranma olgusunun örgüt analiz düzeyinde kuramsal olarak değerlendirildiğinde örgütler için devam eden önemli bir sorun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yüksek performans sergileyen, yetenekli ve örgüt kültürüne uyumlu çalışanların örgütten ayrılması ve bunun yerine konulamaması olarak ifade edilen örgütsel yıpranma olgusu bu yönleriyle çalışan devrinden ayrılmaktadır. Bu tür çalışanları elinde tutamayan örgütlerin rekabete devam etme yeteneklerini kaybedecekleri de açıktır (Pfeffer, 2005; Rappaport vd., 2003). Örgüt açısından gerçek sorunların anlaşılmasına olanak tanıyan bu olgunun yöneticiler tarafından tespit edilmesi ve proaktif olarak yönetilmesi gerektiği ifade edilebilir.

İkinci bir sonuç Türkiye’de yıpranma oranlarının ABD gibi gelişmiş ülkelere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum March ve Simon’un (1958) işten ayrılma sürecinde hareket kolaylığının önemli bir faktör olduğu ifadesi ile çelişmektedir. Ancak burada önemli bir kısıt tartışılan bu oranların az sayıda rapora ve ulusal ekonomiler açısından belirlenen genel oranlara dayanmasıdır. Örgütsel yıpranma oranlarının ve nedenlerinin bulunduğu sektör ve meslek bağlamında her örgüt tarafından ayrı ayrı belirlenmesi gerekmektedir. Ayrıca oranlar belirlenirken örgüt içi istatistikler ve çeşitli raporlar dışında insan kaynakları yöneticileri tarafından yapılacak olan ayrıntılı çıkış mülakatlarına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu konuda insan kaynakları yöneticileri tarafından belirlenecek örgütsel yıpranma oranlarının ulusal istatistik kuruluşları tarafından kamu ve özel sektöre ilişkin ayrı ayrı istatistiklerinin tutulması önerilebilir.

Bu istatistikler üst yönetimin strateji belirlemede ve geliştirmesinde önemli bir veri işlevi görebilir.

Üçüncü bir sonuç literatürde örgütsel yıpranmanın nedenlerinin mikro ve makro örgütsel davranış bakış açısını temel alan iki farklı yaklaşımla açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Ayrı ayrı teorilere atıf vererek yapılan bu çalışmaların örgütsel yıpranmayı tam olarak açıklamada yetersiz kaldığı görülmektedir. Mikro yaklaşımlar bireysel davranışı açıklamaya ve tahmin etmeye çalışırken psikolojinin teorilerine ve yaklaşımlarına atıf vermektedir. Önemli çalışmalar olmakla birlikte iş tatminsizliğini ana faktör olarak gören bu çalışmalar niyetlerin davranışlara dönüşmesini tam olarak açıklamamaktadırlar. Diğer yandan makro yaklaşımlar ise Mobley'in (1977) sınıflandırmasına dayanan ikinci süreci açıklamak için sosyoloji disiplininin teori ve yaklaşımlarından yararlanmaktadır. Göç teorisine dayanan bu çalışmaların ise analiz birimi örgüt değildir. Çalışanı ya da belirli bir mesleği analiz düzeyi olarak ele alan bu çalışmaların da örgütsel yıpranmayı açıklamaya yönelik amaçları bulunmamaktadır. Sargut (2019) örgütsel davranış çalışmalarında mikro bakış açılarının makro konularla bütünleştirilmesinde mezo düzeyin benimsenmesinin daha sağlam ve açıklayıcı sonuçlar sağlayacağını ifade etmektedir. Bu çalışmada da iki yaklaşımı entegre etmek ve kapsamı ayrıntılı olarak çizilen örgütsel yıpranmayı açıklamaya odaklanmak için bir örgütsel davranış teorisi olan Schneider'in (1987) Çekim-Seçim-Yıpranma (ÇSY) modeliyle konunun ele alınması gerektiği önerilmektedir. Böylece örgütsel yıpranma olgusu bu çerçevede açıklandığında odak noktası olan yetkin çalışanın ayrılma nedenleri daha iyi anlaşılabilir ve erken müdahale edilebilir. ÇSY modeli, makro organizasyon özelliklerini mikro kişi özellikleriyle açıklayarak organizasyonel davranışı anlamak için hem bireysel (mikro) hem de organizasyonel (makro) perspektifleri bütünleştiren bir çerçeve sunmaktadır. ÇSY örgütlerin kendileri ile benzer bireyleri çekeceklerini, seçeceklerini ve bu sayede çalışanın örgütle uyumunu sağlayabileceklerini varsaymaktadır. Bu model çalışanların özelliklerinin örgütü, örgütün özelliklerinin de çalışanları şekillendirdiğini göstererek sürecin karşılıklı olarak belirlendiğini ifade etmektedir. Modeldeki yıpranma süreci ise bir organizasyona uyum sağlamayan kişilerin onu terk etme eğiliminde olacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla bu modele göre örgütler yıpranmanın yaşanmaması için proaktif bir role sahip olabilirler. Bu durumu destekler nitelikte Haldorai vd. (2019) yaptığı araştırmada kişi-örgüt uyumunun örgütsel yıpranma üzerindeki en önemli çekme faktörü olduğunu bulmuşlardır. Ayrıca ÇSY modeli İÇB modelinde ifade edilen ekonomideki işsizlik oranları, çalışanların beklentileri ve bırakmanın maliyeti gibi bağlama faktörlerinin aracı rolünü de dışlamamaktadır.

Son olarak örgütsel yıpranmanın önlenmesi için olgunun gerçek verilerle izlenmesi, nedenlerinin anlaşılması ve bu bağlamda oluşturulacak etkili stratejilerin belirlenmesi ile mümkün olabileceği ifade edilebilir. İşe alım süreçlerinde örgütle uyumlu yetkin bireylerin işe alınması ve onların tatminini, bağlılığını, motivasyonunu arttıracak destekleyici bir örgüt kültürünün oluşturulması çalışanların elde tutulmasını sağlayan önemli bir unsur olduğu düşünülmektedir (Coldwell, 2016). Ayrıca Longo'ya (2007) göre tatmin edici bir ücret yapısı ve terfi olanaklarının yanı sıra kuşaklararası farklılıkları anlama, esnek çalışma koşulları oluşturma, çok yönlü liderlik ve mentorluk uygulamalarının da örgütsel yıpranma üzerinde azaltıcı bir etkisi olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla örgütler çalışanları elde tutmayı teşvik eden bir ortam oluşturma ve sürdürme sorumluluğundadırlar.

Özetle bu çalışmada, kuramsal değerlendirme sonucu açıklanmaya çalışılan örgütsel yıpranmanın Türkiye'de ve dünyada örgütler için artarak devam eden önemli bir sorun olduğu ve

bu olgunun nedenlerinin bütünleşik bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerektiği vurgulanarak literatüre katkı sunulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, örgütsel yıpranmaya ilişkin araştırmalar dünyada henüz sınırlı sayıda Türkiye’de ise başlangıç aşamasında olduğundan yapılan değerlendirmeler için ampirik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca olgunun birey, grup, takım ve meslek gibi analiz düzeylerinde ele alınması ve bu analiz düzeylerinde nedenleri ile sonuçlarının araştırılması gerektiği ifade edilebilir. Bu nedenle konuyla ilgili olarak daha fazla nitel ve nicel veri toplama yöntemlerinin bir kombinasyonu olan karma araştırmaların yapılması gerektiği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Abelson, M. A., & Baysinger, B. (1984). Optimal and dysfunctional turnover: Toward an organizational level model. *Academy of Management Review*, 9(2), 331-341.
- Agarwal, P. (2011). Relationship between psychological contract and organizational commitment in Indian IT industry. *Indian Journal of Industrial Relations*, 47(2), 290–305.
- Akella, S. K. S., Waqif, A., & Venketeswara, R. K. (2017). Organizational factors effecting attrition in Indian information technology industry. *Amity Global Business Review*, 12, 99-106.
- Andersen, A. (2000). *2001'e Doğru İnsan Kaynakları Araştırması*. İstanbul: Sabah Yayıncılık.
- Anderson, J. (2006). Managing employees in the service sector: A literature review and conceptual development. *Journal of Business and Psychology*, 20(4), 501-523.
- Armstrong, D. J., Riemenschneider, C. K., Allen, M. W., & Reid, M. F. (2007). Advancement, voluntary turnover and women in IT: A cognitive study of work–family conflict. *Information & Management*, 44(2), 142-153.
- Bain, P., & Taylor, P. (2000). Entrapped by the electronic panopticon? Worker resistance in the call centre. *New Technology, Work and Employment*, 15(1), 2-18.
- Baker-Doyle, K. (2010). Beyond the labor market paradigm: A social network perspective on teacher recruitment and retention, *Education Policy Analysis Archives*. 18(26), 1-17.
- Bansal, H. S., Taylor, S. F., & St. James, Y. (2005). Migrating to new service providers: Toward a unifying framework of consumers' switching behaviors. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 33(1), 96-115.
- Barrick, M., & Zimmerman, R. (2005). Reducing voluntary turnover, avoidable turnover through selection. *Journal of Applied Psychology*, 90, 159-166.
- Bookchin, M. (1999). *Toplumu Yeniden Kurmak*. (K. Şahin, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Boswell, W. R., Boudreau, J. W., & Tichy, J. (2005). The relationship between employee job change and job satisfaction: the honeymoon-hangover effect. *Journal of Applied Psychology*, 90(5), 882 –892.
- Boushey, H., & Glynn, S. J. (2012). *There are significant business costs to replacing employees*. Center for American Progress web sitesinden erişildi: <https://www.americanprogress.org/issues/economy/reports/2012/11/16/44464/there-are-significant-business-costs-to-replacing-employees/>.
- Brown, E. A., Thomas, N. J., & Bosselman, R. H. (2015). Are they leaving or staying: A qualitative analysis of turnover issues for generation Y hospitality employees with a hospitality education. *International Journal of Hospitality Management*, 46, 130-137.

- Chang, I. C., Liu, C. C., & Chen, K. (2014). The push, pull and mooring effects in virtual migration for social networking sites. *Information Systems Journal*, 24(4), 323-346.
- Coldwell, M. (2016). Career orientations and career cultures: individual and organisational approaches to beginning teachers' careers. *Teachers and Teaching*, 22, 610–624.
- Dam, K. (2005). Employee attitudes toward job changes: An application and extension of Rusbult and Farrell's investment model. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 78(2), 253-272.
- Davis-Blake, A. (2003). Happy together? How using nonstandard workers affects exit, voice, and loyalty among standard employees. *Academy of Management Journal*, 46(4), 475-485.
- Demirtaş, Ö., & Akdoğan, A. (2014). The effect of ethical leadership behavior on ethical climate, turnover intention and affective commitment. *Journal of Business Ethics*, 121,1-9.
- Den Brok, P., Wubbels, T., & Van Tartwijk, J. (2017). Exploring beginning teachers' attrition in the Netherlands. *Teachers and Teaching*, 23(8), 881-895.
- Firth, L., Mellor, D. J., Moore, K. A., & Loquet, C. (2004). How can managers reduce employee intention to quit?. *Journal of Managerial Psychology*, 19(2), 170-187.
- Frye, A., Boomhower, C., Smith, M., Vitovsky, L., & Fabricant, S. (2018). Employee attrition: What makes an employee quit?. *SMU Data Science Review*, 1(1), 1-28.
- Fu, J. R. (2011). Understanding career commitment of IT professionals: Perspectives of push–pull–mooring framework and investment model. *International Journal of Information Management*, 31(3), 279-293.
- Gupta, S. (2010). *Employee attrition and retention: Exploring the dimensions in the urban centric BPO industry*. Yayınlanmamış doktora tezi, Jaypee Institute of Information Technology, India.
- Haldorai, K. (2019). Factors affecting hotel employees' attrition and turnover: Application of pull-push-mooring framework. *International Journal of Hospitality Management*, 83, 46-55.
- Hinkin, T. R., & Tracey, J. B. (2000). The cost of turnover: Putting a price on the learning curve. *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 41(3), 14-21.
- Ho, J. S. Y., Downe, A. G., & Loke, S. P. (2010). Employee attrition in the Malaysian service industry: Push and pull factors. *Journal of Organizational Behavior*, 9(1/2), 16-31.
- Hou, A. C. Y., Chern, C. C., Chen, H. G., & Chen, Y. C. (2011). Migrating to a new virtual world: Exploring MMORPG switching through human migration theory. *Computer in Human Behavior*, 27(5), 1892-1903.
- Hwang, I., & Kuo, J. (2006). Effects of job satisfaction and perceived alternative employment opportunities on turnover intention: An examination of public sector organizations. *Journal of American Academy of Business*, 8(2), 254–259.
- Ingersoll, R. (2001). Teacher turnover and teacher shortages: An organizational analysis. *American Educational Research Journal*, 38, 499–534.
- Iverson, R., & Deery, M. (1997). Turnover culture in the hospitality industry, *Human Resource Management Journal*, 7(4), 71-82.

- Jung, J., Han, H., & Oh, M. (2017). Travelers' switching behavior in the airline industry from the perspective of the push-pull-mooring framework. *Tourism Management*, 59, 139-153.
- Kelchtermans, G. (2017). Should I stay or should I go?: Unpacking teacher attrition/retention as an educational issue. *Teachers and Teaching*, 23(8), 961-977.
- Lambert, E. G., Hogan, N. L., & Barton, S. M. (2001). The impact of job satisfaction on turnover intent: a test of a structural measurement model using a national sample of workers. *The Social Science Journal*, 38(2), 233-250.
- Latha, L. (2013). A study on employee attrition and retention in manufacturing industries. *BVIMSR's Journal of Management Research*, 5(1), 1-23.
- Lee, E. (1966). A theory of migration, *Demography*. 3(1), 47-57.
- Lee, T. H., Gerhart, B., Weller, I., & Trevor, C. O. (2008). Understanding voluntary turnover: Path-specific job satisfaction effects and the importance of unsolicited job offers. *Academy of Management Journal*, 51(4), 651-671.
- Longo, W. (2007). Attrition: our biggest continuing challenge. *The American Journal of Surgery*, 194(5), 567-575.
- Lu, L., Lu, A. C. C., Gursoy, D., & Neale, N. R. (2016). Work engagement, job satisfaction, and turnover intentions. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 28(4), 737-761.
- March, J. G., & Simon, H. A. (1958). *Organizations*. New York: John Wiley.
- McGinley, S., O'Neill, J., Damaske, S., & Mattila, A. S. (2014). A grounded theory approach to developing a career change model in hospitality. *International Journal of Hospitality Management*, 38, 89-98.
- Mobley, W. H. (1977). Intermediate linkages in the relationship between job satisfaction and employee turnover. *Journal of Applied Psychology*, 62, 237-240.
- Mobley, W. H. (1982). *Employee turnover: causes, consequences, and control*. Philippines: Addison-Wesley Publishing.
- Moon, B. (1995). Paradigms in migration research: Exploring moorings as a schema, *Progress in Human Geography*, 19(4), 504-524.
- Neuman, W. L. (2008). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar: 2. Cilt.* (S. Özge Çev.). İstanbul: Yayınodası.
- Ngugi, A. K., Nyaga, L. W., Lakhani, A., Agoi, F., Hanselman, M., Lugogo, G., & Mehta, K. M. (2018). Prevalence, incidence and predictors of volunteer community health worker attrition in Kwale County, Kenya. *BMJ Global Health*, 3(4), 1-15.
- Patterson, P., & Smith, T. (2003). A cross-cultural study of switching barriers and propensity to stay with service providers. *Journal of Retailing*, 79, 107-120.
- Pfeffer, J. (2005). Changing mental models: HR's most important task, *Human Resource Management*. 44(2), 123-128.
- Price, J. (2001). Reflections on the determinants of voluntary turnover. *International Journal of Manpower*, 22(7), 600-624.
- Rappaport, A., Bancroft, E., & Okum, L. (2003). The aging workforce raises new talent management issues for employers. *Journal of Organizational Excellence*, 23(1), 55-66.

- Rots, I., Kelchtermans, G., & Aelterman, A. (2012). Learning (not) to become a teacher. A qualitative analysis of the job entrance issue. *Teaching and Teacher Education*, 28, 1–10.
- Sargut, S. (2019). Örgütsel davranış alanının ontolojisi ve epistemolojisi üzerine bir tartışma. S. Yürür (Ed.), *Örgütsel davranış kuramları içinde* (ss.1-21). İstanbul: Beta.
- Schneider, B. (1983), Interactional psychology and organizational behavior, L. L. Cummings & B. M. Staw (Ed.), *Research in organizational behavior içinde* (ss. 1-31). Greenwich, CT: JAI Press.
- Schneider, B. (1987). The people make the place. *Personnel Psychology*, 40(3), 437-453.
- Seyrek, İ. H., & İnal, O. (2017). İşten ayrılma niyeti ile ilişkili faktörler: bilgi teknolojisi çalışanları üzerine bir araştırma. *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 1(1), 63-74.
- Shaw, J. D., Gupta, N., & Delery, J. E. (2005). Alternative conceptualizations of the relationship between voluntary turnover and organizational performance. *Academy of Management Journal*, 48(1), 50-68.
- Torre, M. (2017). Attrition from male-dominated occupations: Variation among occupations and women. *Sociological Perspectives*, 60(4), 665-684.
- Türkiye İnsan Yönetimi Derneği (2018). *Çalışan devir oranı araştırması sonuç raporu*. https://www.peryon.org.tr/uploads/2019/4/9/PERYO%CC%88N_%C3%87al%C4%B1%C5%9Fan_Devir_Oran%C4%B1_Sonu%C3%A7_Raporu_2017-2018.pdf adresinden erişildi.
- Wai, T. W. C., & Robinson, C. D. (1998). Reducing staff turnover: A case study of dialysis facilities. *Health Care Management Review*, 23(4), 21-42.
- Weisberg, J., & Kirschenbaum, A. (1993). Gender and turnover: A re-examination of the impact of sextons intent and actual job changes. *Human Relations*, 46(8), 987-1006.
- Wolf, S. (2019). *Are your employees staying or leaving? Trends in turnover from the 2019 HR metrics survey*. Employers Council web sitesinden erişildi: <https://blog.employerscouncil.org/2019/08/23/are-your-employees-staying-or-leaving-trends-in-turnover-from-the-2019-hr-metrics-survey/>

Araştırma Makalesi / Research Article

**CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDAKİ (1924-1928) İLKOKUL TARİH DERS
KİTAPLARINDA MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNİN SİYASİ VE DİPLOMATİK
GELİŞMELERİ**

**Ahmet VURGUN¹
Yasin ÖZDEMİR²**

Öz

Bu çalışmada ilkökul tarih ders kitaplarında Cumhuriyetin ilk kuşağına Milli Mücadele yıllarındaki siyasi ve diplomatik gelişmelerin sunumunun değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırmanın kullanıldığı çalışmanın verilerinin kaynağını Harf İnkılabı öncesi (1924-1928) yayınlanan ilkökul tarih ders kitapları oluşturmaktadır. Veriler, tarihsel araştırma yönteminde sıklıkla kullanılan doküman incelemesi yoluyla elde edilmiştir. Araştırmanın amacı doğrultusunda o dönem ilkökullarda okutulan sekiz farklı ders kitabı incelenerek elde edilen veriler çözümlenmiştir. Araştırmanın bulgularını Milli Mücadele sürecindeki siyasi ve diplomatik gelişmeler oluşturmaktadır. Siyasi gelişmelere dair konular “Kongreler, İstanbul Hükümeti, Misak-ı Milli, TBMM ve Saltanatın Kaldırılması” başlıkları altında tasnif edilmiştir. Diplomatik gelişmeler ise “Wilson Prensipleri, Paris Barış Konferansı, Sevr Antlaşması, Londra Konferansı, Kars Antlaşması, Ankara Antlaşması, Mudanya Mütarekesi ve son olarak Lozan Barış Antlaşması” şeklinde sıralanarak sunulmuştur. Milli Mücadelenin zaferle sonuçlanmasının meydana getirdiği duygu ve düşünceler, ders kitaplarındaki anlatılarda tespit edilmektedir. Olaylar ve ülkedeki atmosfer, tarih anlayışını ve eğitimi derinden etkilemiştir. Tarih dersi aracılığıyla Cumhuriyetin çocuklarına tüm yönleriyle bir Milli Mücadele tarihinin öğretilip toplumsal bellekte yer edinmesinin amaçlandığı aşkardır.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Türk İstiklal Savaşı, Tarih Eğitimi, Ders Kitapları

**THE POLITICAL AND DIPLOMATIC DEVELOPMENTS OF THE TURKISH WAR
OF INDEPENDENCE PERIOD IN SCHOOLBOOKS DURING THE FIRST YEARS OF
THE REPUBLIC (1924-1928)**

Abstract

This work aims to examine the presentation of political and diplomatic developments of the Turkish War of Independence period in history schoolbooks for primary schools used by the first generation of the Turkish Republic. In this work based on method of qualitative historical research, the main data source is history schoolbooks for primary schools published in Ottoman Turkish script between 1924 and 1928. The data is gathered by document examination, a practice frequently used in historical research method. This data which is provided by the examination of eight schoolbooks used by primary schools of the period is analyzed according to purpose of the research. The findings consist of political and diplomatic developments of the Turkish War Independence period. Political Developments are classified as “Congresses, Imperial Cabinet in Istanbul, National Pact, Grand National Assembly of Turkey, Abolition of the Ottoman Sultanate” and diplomatic developments as “The Fourteen Points, Paris Peace Conference, Treaty of Sèvres, London Conference, Treaty of Kars, Treaty of Ankara, Armistice of Mudanya and Treaty of Lausanne”. Ideas and sentiments caused by the victory at the end of the Turkish War of Independence are found at historical narratives in the schoolbooks. The events and general atmosphere of the country deeply influenced history education and historical perspective. It is clear that the goal was to teach history of Turkish War of Independence with its all aspects and to make it part of social memory via history courses.

Keywords: National Campaign, Turkish War of Independence, History Education, Schoolbooks

¹ Arş. Gör. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, ORCID 0000-0002-9148-7285.

Sorumlu yazar (Corresponding Author): ahmetvurgun43@gmail.com.

² Arş. Gör., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID 0000-0003-2383-3921.

Başvuru Tarihi (Received): 02.09.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türkiye'de yeni bir dönem başlamış ve bu yeni dönemde her alanda olduğu gibi eğitimde de çeşitli gelişmeler ve değişiklikler yaşanmıştır. Cumhuriyetin kurucusu Atatürk'ün eğitimle ilgili görüşleri dönemin eğitimcileri tarafından "Türk Eğitim Sistemi"nin yol haritası olarak ele alınmıştır. Bu görüşler, yeni dönemin eğitim politikaları kadar vatandaşlık aktarımının başta gelen aracı olarak okullarda verilen tarih programlarını da etkilemiştir (Ata, 2000: 85). Yeni rejimin eğitim politikasının esasını oluşturan Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1924) ile ülkedeki tüm eğitim kurumları tek bir çatı altında toplanmış, okul programları ve ders kitapları, Cumhuriyetin ilkeleri doğrultusunda yeniden hazırlanmaya başlamıştır (Aslan, 2012: 334). Hemen akabinde 23 Nisan 1924'te Maarif Vekili Vasıf Çınar'ın başkanlığında toplanan II. Heyet-i İlmiye'de, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk ilkokul müfredat programı hazırlanmıştır. Bu program, kırk üç kişi tarafından yirmi dört gün çalışarak hazırlanmış ve içlerinde II. Meşrutiyet dönemi tarih ve eğitim tartışmalarını bilen Ali Haydar Taner, Nafi Atuf Kansu, Mustafa Şekip Tunç, İhsan Sungu, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Fuat Köprülü ve Kazım Nami Duru gibi eğitimciler yer almıştır (Ata, 2014: 50-51).

1924 müfredat programında tarih dersi ilkokullarda 3. 4. ve 5. sınıflarda yer almıştır. Ayrıca her üç sınıfta ders kitabı kullanılmıştır. Programda özellikle 3. sınıftaki tarih dersinin içeriği ve yöntemi hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre bu sınıftaki tarih dersi daha çok okuma ve sohbet şeklinde olacak ve 1908'den 1924 yılına kadar meydana gelen önemli olaylar çocukların ilgisini çekecek şekilde muallim tarafından anlatılacaktır. Bilhassa Anadolu'da milli hareketlerin başlamasıyla Cumhuriyetin ilanına kadar geçen milli uyanış devrine özel önem verilerek bu devrin kahramanlık menkıbeleri ve büyük şahsiyetleri anlatılacaktır. Öğretim süresinin dörtte birini bu kısmın oluşturması gerektiği programda özellikle belirtilmiştir. 5. sınıf programında da milli uyanış devri, Türk İstiklal Savaşı ve yeni Türkiye Devleti'nin kuruluşu, konular arasında yer almıştır (Maarif Vekâleti, 1924: 3, 23-25). Cumhuriyetin bu ilk programında "milli uyanış" olarak nitelendirilen Milli Mücadele sürecinin üzerinde özellikle durulması yeni rejimin tarih eğitimine olan etkisi ve verdiği önemi göstermektedir.

1924 müfredat programının aciliyet gereği hazırlanması ve geçici olarak görülmesi, kısa bir süre sonra yeni bir müfredat programı çalışmasının yapılmasına neden olmuştur. Bundan da öte, ilkokulun başlıca amacının genç kuşakların çevresinde faal, iyi vatandaşlar olarak yetiştirilmesi olduğuna dikkat çekilerek bu amacın layıkıyla gerçekleşmesi için mevcut müfredat programında değişiklik yapılmak istenmiştir (Maarif Vekâleti, 1926: 2). Neticede 1926 yılında uygulamada yaşanan sorunları ve eksiklikleri gidermek amacıyla yeni bir müfredat programı hazırlanmıştır. Bu yeni program 1926-1927 ders yılında pilot olarak birkaç okulda, 1927-1928 ders yılından itibaren ise ülkedeki bütün okullarda uygulanmıştır (Aslan, 2011: 762-763; Çapa, 2012:17).

1926 müfredat programında tarih dersinin yerine bakıldığında öncelikle dersin hedefleri dikkati çekmektedir:

1. Çocuklara Türk milletinin geçmişi hakkında bilgi verip onlarda şuur uyandırmak
2. Bugünkü medeniyetin uzun bir geçmişin ürünü olduğunu anlatmak
3. Büyük şahısların hayat ve hareketlerini betimleyip, çocuklara model olacak örnekler göstermek (Maarif Vekâleti, 1926: 71).

Yeni programda, öğretimin ağırlık merkezini Türk tarihinin oluşturacağı ve genel tarihin en önemli kısımlarının Türk tarihiyle ilişkili olarak öğretileceği ifade edilmiştir (Maarif Vekâleti, 1926: 71). Konular arasında ilişkiye önem verilen 1926 programın birinci devresinde, bütün derslerin hayat ve toplum mihveri etrafında toplu olarak öğretilmesi kabul edilmiştir. Bu nedenle önceki programda ayrı ayrı işlenen "tabiat tetkiki", "musahabat", "tarih" ve "coğrafya" dersleri yerine yeni programda bu dersler "hayat bilgisi" adı altında birleştirilmiştir. Hayat Bilgisi

dersinin öğretimin bel kemiği olacağı ve diğer derslerin de buna istinaden işleneceği üzerinde durulmuştur (Maarif Vekâleti, 1926: 2).

Programda tarih dersi ilkökul 4. ve 5. sınıflarda haftada iki ders olarak yer almıştır. 4. sınıfta dersin sonunda Osmanlı tarihinden kısaca bahsedilip milli tarih özetlenerek Cumhuriyet devrine kadar getirilecektir. 5. sınıfta da İstiklal Savaşı, Milli Türk Devleti gibi yeni rejimin inşa sürecini oluşturan konuların işlenmesi kararlaştırılmıştır (Maarif Vekâleti, 1926: 72-74). Bütün bunlar, Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyete giden sürecin ilkökul öğrencilerine aktarılmak istendiğini göstermektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve önderi M. Kemal Atatürk, bu programla yakından ilgilenecek yeni programdaki tarihe ilişkin kısımların altını çizerek okumuştur. Atatürk, dersin hedefleri arasında yer alan “büyük şahısların hayat ve hareketlerini betimleyip, çocuklara model olacak örnekler göstermek” maddesini özellikle işaretlemiştir (Ata, 1998: 67).

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki tarih eğitiminde, 1930'ların başlarına kadar II. Meşrutiyet döneminden gelen bir devamlılık olmakla birlikte kısmen değişiklikler yaşanmıştır. Nitekim Osmanlı Tarihi yerine, yeni rejimin tarihi ön plana çıkarılmıştır. Artık bu süreçte, milli tarih anlayışına önem verilerek Türk tarihi başlangıçtan Cumhuriyetin ilanına kadar bütünlük içerisinde ele alınmış, tarih müfredatları ve ders kitapları da milli tarih anlayışı doğrultusunda hazırlanmıştır (Engin, 2015: 105; Vurgun, 2016: 73-74; Çapa, 2012: 17; Yıldırım, 2016: 50). Bu anlayışın etkisi ders kitaplarında hemen kendini belli etmiş, Fuat Köprülü'nün Milli Mücadele yıllarında yayımladığı “Milli Tarih” adlı ders kitabı, 1924 ve 1926 programları doğrultusunda aynı isimle yeniden neşredilmiştir. Bunun dışında Cumhuriyetin ilk yıllarında (1923-1930) II. Meşrutiyet döneminde hazırladıkları ders kitaplarını, Cumhuriyetin esaslarına ve program değişikliklerine göre düzenleyip tekrar bastıran Ahmet Refik, Ali Reşat, İhsan Şerif gibi tarihçilerin hazırladıkları ders kitapları okullarda okutulmuştur (Ata, 2000: 85; Keleş ve Kiriş, 2006: 573). Adı geçen yazarların hazırladıkları ders kitaplarının isimlerine bakıldığında, Cumhuriyetin ulus-devlet anlayışının etkisi doğrudan görülmektedir. Örneğin “Bizim Tarih” kitabında ulus inşasında hedeflenen ortak “biz”e gönderme yapılırken, “Cumhuriyet Çocuklarına Tarih Dersleri” adlı kitapta da yeni rejimin adı, rejimin çocuklarıyla bütünleştirilmiştir (Alaca, 2017: 35). İlkokul tarih ders kitapları bu özellikleri gösterirken, ortaokul ve liseler için yeni ders kitapları daha geç hazırlanmış, II. Meşrutiyet dönemindeki ders kitaplarında bazı değişiklikler yapılarak kullanılmaya devam etmiştir. 1930'ların başına gelindiğinde ise Atatürk'ün öncülüğünde başlayan tarih çalışmalarıyla Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından liseler için dört ciltlik tarih ders kitabı serisi hazırlanmıştır. İlk ve ortaokullar için de Maarif Vekâleti, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin oluşturduğu ders kitaplarından yararlanarak yeni ders kitapları hazırlatmıştır (Çapa, 2012: 21-22). Böylece tarih eğitiminde 1930 sonrası “Türk Tarih Tezi” olarak nitelendirilen yeni bir dönem başlayarak Cumhuriyetin ilk yıllarında tarih eğitimi bağlamında atılan adımlar Türk Tarih Tezi ile nihai rengini almaya başlamıştır (Vurgun, 2016: 74).

1.Amaç

Bu çalışmada, ilkökul tarih ders kitaplarında Cumhuriyetin ilk kuşağına Milli Mücadele yıllarındaki siyasi ve diplomatik gelişmelerin sunumunun değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Milli Mücadele, Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası başlayan (30 Ekim 1918) ve Türkiye'yi işgal eden güçlere karşı topyekûn yapılan direniş ve mücadelenin adı olup, “Türk İstiklal Savaşı” olarak da anılmaktadır. Askeri ve siyasi olmak üzere iki ayağı olan Milli Mücadele, askeri bakımdan Mudanya Ateşkes Antlaşması (11 Ekim 1922), siyasi bakımdan ise Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923) ile sona erer (Küçük, 2005: 76-83). Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinin öyküsü olarak nitelendirebileceğimiz Milli Mücadele konusu, Cumhuriyet döneminde Türkiye'deki tüm seviyelerdeki okul programlarında ve tarih ders kitaplarında her zaman yer almıştır (Şimşek ve Çakmakçı, 2019). Özellikle Cumhuriyetin ilanının hemen ardından

hazırlanan müfredat programları ve ders kitaplarında bu konunun önemi daha net anlaşılmaktadır.

Modern eğitim sistemine sahip pek çok ülkede tarih öğretimi, küçük yaşlarda başlatılmaktadır (Aktın ve Dilek, 2014: 38). Çünkü bir toplumdaki tarih bilinci büyük ölçüde ilkokulda oluşur. Türkiye'de de Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusun önemli bir kısmı tarih bilgisini ilkokulda almıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki okulların durumu göz önüne alındığında ilkokuldaki tarih eğitiminin Cumhuriyet idaresi için ne denli önemli olduğu daha net anlaşılır (Öztürk ve Yılmaz, 2001: 412). Bu bağlamda modern Türkiye tarihinin dönüm noktalarından biri olan Cumhuriyetin ilk yıllardaki tarih eğitiminin ve ders kitaplarının incelenmesi, tarih ve eğitim araştırmalarına belirli bir katkı sağlayacaktır. Ayrıca Atatürk dönemi tarih anlayışı ve tarih eğitimi üzerine daha çok 1930 sonrası yani Türk Tarih Tezi dönemi çalışılmıştır (Aslan, 2011: 752). Bu durum, Atatürk dönemi tarih anlayışı ve eğitiminin bütün olarak ele alınması gerektiğini ortaya koyar. Bu çalışma ile hem Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki tarih anlayışı ve tarih eğitiminin durumu ders kitapları üzerinden tespit edilecek, hem de daha kurumsallaşma aşamasında olan Cumhuriyet idaresinin tarih eğitimine ne gibi etkiler bıraktığı incelenmiş olacaktır. Bundan da öte içinde bulunduğumuz zaman diliminin Milli Mücadelenin 100. yılına tekabül edişi de çalışmanın önemini artırmakta, bugünden bir asır öncesindeki duruma bakma fırsatı vermektedir.

2.Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma kullanılmıştır. Tarihsel araştırma, geçmişte meydana gelmiş olayları tanımlamak, açıklamak ve böylelikle anlayabilmek için verilerin sistemli olarak toplanması ve değerlendirilmesidir (Fraenkel, Wallen ve Hyun, 2011: 534). Bu nedenle tarihsel araştırmanın gereği olarak dönemin birinci el kaynakları olan ders kitaplarından yararlanılmış, dokümanlardan hareketle dönemin tarih anlayışı ve tarih eğitimi tasvir edilmeye çalışılmıştır.

Harf İnkılabı öncesi (1924-1928) ilkokul tarih ders kitapları, araştırmanın temel verilerini oluşturmakta olup Tablo 1'de sunulmuştur. Bu veriler tarihsel araştırmanın sıklıkla kullandığı yöntemlerden doküman incelemesi yoluyla elde edilmiştir. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ve olaylar hakkında bilgi veren yazılı materyallerin analiz edilmesidir (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 189). Araştırmanın temel kaynağını oluşturan ders kitapları, İBB Atatürk Kitaplığı ve Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege koleksiyonundan temin edilmiştir. Araştırmanın amacı doğrultusunda o dönem ilkokullarda okutulan sekiz farklı ders kitabı incelenerek Osmanlı Türkçesiyle yazılı bulunan eserlerin konu ile ilgili olan kısımları günümüz Türkiye Türkçesi alfabesine aktarılmıştır. Akabinde elde edilen veriler içerik analizi ile çözümlenmiştir. Bu bağlamda ders kitaplarındaki ilgili konulardan elde edilen veriler kategorik hale getirilerek kronolojik olarak sıralanmıştır.

Tablo 1: 1924-1928 Yılları Arasındaki İlkokul Tarih Ders Kitapları

Ders Kitapları	Yazar	Yıl	Sınıf
Bizim Tarih	Ahmet Halit	1924	3
Milli Tarih	Köprülüzade Mehmet Fuat	1924	5
Türkiye Tarihi	Ahmet Refik	1925	3
Cumhuriyet Çocuklarına Tarih Dersleri	İhsan Şerif	1926	5
Türk Çocuklarına Tarih Dersleri	Emin Ali	1927	5
Cumhuriyette Tarih	İhsan Şerif	1927-1928	4
İlk Mekteplere Tarih Dersleri	Ali Reşat	1928	4
Çocuklara Tarih Bilgisi	Ahmet Refik	1928	5

3.Bulgular

3.1.Siyasi Gelişmeler

Araştırmanın bulgularını Milli Mücadele sürecindeki siyasi ve diplomatik konular oluşturmaktadır. Siyasi Gelişmeler bağlamında konular Milli Mücadele tarihindeki kronolojiye göre sıralanarak; “Kongreler, İstanbul Hükümeti, Misak-ı Milli, TBMM ve Saltanatın Kaldırılması” başlıkları altında tasnif edilmiştir.

3.1.1.Kongreler

İncelenen ders kitaplarında Milli Mücadele tarihinin başlangıcında önemli bir yeri olan kongrelerden bahsedilirken, Anadolu'nun stratejik önemine ve Milli Mücadelenin amacına vurgu yapıldığı, Erzurum ve Sivas Kongrelerinin öne çıktığı fark edilmektedir:

Millet, hain düşmana karşı kendi kendini müdafaa edecekti. Hakiki anavatan, Anadolu idi. Oraya bütün Türk kahramanlarını toplamak, düşmana ölüncüye kadar dayanmak, Türkün namusunu ve istiklalini kurtarmak lazımdı. Faaliyet başladı. Anadolu'da kongreler toplandı. Milletın arzusu kararlaştırıldı (Ahmet Refik, 1925: 17).

Paşamızın himmetiyle evvela Erzurum'da, sonra Sivas'ta kongreler toplandı. Daha kuvvetli ve esaslı surette milli birlik kendini göstermeye başladı (Ahmet Halit, 1924: 11).

Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya ayak basar basmaz dağınık ve perişan bir surette devam eden müdafaa muharebeleri bir intizam dahline girmeye başladı. Erzurum ve Sivas'ta topladığı milli kongreler ile Türk milletinin arzusuna bir mecra verdi (Emin Ali, 1927: 141-142).

3.1.2.İstanbul Hükümeti

Milli Mücadeledeki siyasi gelişmelerden bir diğeri İstanbul hükümetinin durumudur. İncelenen ders kitaplarında İstanbul hükümetinin, Anadolu hareketi ve Mustafa Kemal Paşa'nın karşısında olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca İstanbul hükümetinin başında olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bu süreçteki tavrı ve özelliğine de dikkat çekilmiştir:

O sırada Paris'e İstanbul hükümetinden murahhas istediler. Anadolu buna karşı köpürdü. Her gün telgraflar yağıyor, İstanbul hükümetini ve Ferid'in sadaretini tanımadıklarını bildiriyorlardı. Yine bu sırada İstanbul hükümeti ne yapacağını şaşırılmış ve Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in tevkiflerini emretmişti. Artık Anadolu ile İstanbul arasındaki münasebet nihayet buluyordu (Ahmet Halit, 1924: 11).

Birtakım vatan hainlerinden teşkil eden, Hürriyet ve İtilaf Fırkası hükümetin başına geçti. Hükümdar Vahdeddin de bu hainlerin reisi idi. İngilizler, Hürriyet ve İtilaf hainlerinin de teşvikiyle 16 Mart'ta İstanbul'u işgal ve bir takım Türk vatanperverlerini Malta'ya... (Fuat Köprülü, 1924: 102-105).

3.1.3.Osmanlı Mebusan Meclisi ve Misak-ı Milli

İlgili ilkökul tarih ders kitaplarında son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin toplanması ve orada alınan "Misak-ı Milli" kararlarının öneminden de bahsedilmiştir. Bu bağlamda meclisin toplanması millet iradesinin bir tecellisi olarak görülmüş ve Misak-ı Milli'de yer alan Türklerin çoğunluk oluşturduğu yerlerin Türk hâkimiyetinde kalması gerektiği ifadesi üzerinde özellikle durulmuştur:

Bir millet meclisi toplanması kabul edildi. İntihabat başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın tavsiyesiyle Anadolu'nun çıkardığı mebuslar evvela Ankara'ya uğruyor, sonra İstanbul'a geliyordu. Bunlar İstanbul'da toplandılar ve aralarında sulh için yapılacakları, en son fedakârlığı kararlaştırdılar. Bu suretle meydana çıkan programa (Milli Misak) namı verildi. İşte milli hükümetimiz Allah'ın inayetiyle bu ahdi ve misakı tamamıyla yerine getirmeye muvaffak olmuştur (Ahmet Halit, 1924: 11, 12).

Milletin iradesi karşısında İstanbul'da yeni bir Meclis-i Mebusan toplandı. İngiliz zırlıların topları altında içtima eden meclis, misak-ı milliyi tanzim etti: Türk ekseriyetinin bulunduğu yerlerde Türk hâkimiyetinin kati surette tanınması lüzumunu, bundan başka bir sulhun milletçe tasdik edilemeyeceğini ilan eyledi (Fuat Köprülü, 1924: 104).

İstanbul'daki İngiliz kuvvetinin ve İngiliz casuslarının çok sıkı tecessüslerine rağmen mebuslar toplandı. Kati kararı verdi: Türkler nerede çok bulunuyorsa, o yerler Türk olacak. Başka bir şekilde hiçbir sulh tanınmayacak (İhsan Şerif, 1927-1928: 119).

3.1.4.Türkiye Büyük Millet Meclisi

İncelenen ders kitaplarında, Milli Mücadeledeki siyasi gelişmeler içinde TBMM'ye ayrı bir içindeönem atfedildiği anlaşılmaktadır. TBMM'nin açılmasıyla yeni bir sürecin başladığı, Mustafa Kemal Paşa'nın meclis başkanlığı, yeni bir hükümetin kurularak ülkenin idari merkezinin Ankara olduğu vurgulanmıştır:

Ankara'yı kendilerine merkez yaptılar. Orada bir meclis açtılar. Adına Türkiye Büyük Millet Meclisi dediler. Mustafa Kemal Paşa'yı bu meclise reis yaptılar. Anadolu'yu bu meclisle idare ettiler (Ahmet Refik, 1928: 159).

Ankara’da içtima eden millet meclisi İstanbul hükümetine karşı Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti namıyla yeniden bir Türk hükümetinin temelini kurdu (İhsan Şerif, 1926: 112).

Bu ifadelerin yanı sıra başka bir ders kitabında Cumhuriyetin temelini TBMM’nin açıldığı gün atıldığı ifade edilmiştir:

Yavrularım, 23 Nisan tarihini asla unutmayınız, bugünkü Cumhuriyetimizin temeli asıl o gün atılmıştır. Bu tarihe kadar Anadolu’nun her tarafında (Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri) memleketin müdafaasını deruhde etmişti. 23 Nisan 1336 (1920) tarihinde Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisi toplandı ve memleketin idaresini eline aldı. İstanbul’daki hükümeti Anadolu asla tanımadı (Ahmet Halit, 1924:13).

Bu ifadelerin yanı sıra meclisin açılmasına çok büyük bir değer atfedilmiş, hatta bazı ders kitaplarında Ankara’daki meclisle yeni bir devletin tesis edildiği belirtilmiştir:

Anadolu’da yeni bir Türk devleti tesisinden başka bir çare kalmamıştı. Bunun üzerine Ankara’da toplanan millet meclisi, TBMM hükümetini ilan etti (Fuat Köprülü, 1924:105).

Anadolu’da ayrıca bir milli Türk devleti kurdular... (Ahmet Refik, 1928: 159).

3.1.5.Saltanatın Kaldırılması

İlkokul tarih ders kitaplarında Milli Mücadelenin anlatımında, siyasi gelişmelerin en sonuncusunu saltanatın kaldırılması oluşturmuştur. Bu bağlamda ders kitaplarındaki saltanatın kaldırılması bahsinde, saltanatın meclis kararıyla ortadan kaldırıldığı, bu gelişmenin millet iradesi için oldukça anlamlı olup bu günün bayram olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte saray ve Sultan Vahdettin hakkında da olumsuz ifadeler kullanılmıştır:

Millet anladı ki ferdi saltanatlar daima milletin zararına olmuştur. Binaenaleyh, Büyük Millet Meclisi, 12 Rebiülevvel [1341] ve 2 Teşrin-i sani 1338 tarihli kararıyla saltanatı lağvetti (Ahmet Halit, 1924: 22).

Asırlardan beri sarayın bunca mezalimini gören ve en son defa Vahideddin’in alçakça ihanetlerine şahid olan bu millet, bu kadar zarar gördüğü bir şekli-i idareye artık tahammül edemezdi. Millet bu derin, samimi arzusunun temsil eden Büyük Millet Meclisi 2 Teşrin-i sani 1338’de saltanatın ancak millete aid (...) ilanına kadar verdi. Bu suretle tarihimizdeki en büyük fenalık menbaından kurtulup temizlenmeye muvaffak oldu. Bu büyük ve mukaddes gün bizim için en büyük bayramdır (Fuat Köprülü, 1924: 109).

3.2.Diplomatik Gelişmeler

Araştırmanın diğer bulgularını oluşturan Milli Mücadele sürecindeki diplomatik gelişmelerin, I. Dünya Savaşı’nın hemen ardından başlayarak Türk İstiklal Savaşı’nın bitişine kadar devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda konular, Wilson Prensipleri, Paris Barış Konferansı, Sevr Anlaşması, Londra Konferansı, Kars Anlaşması, Ankara Anlaşması, Mudanya Mütarekesi ve son olarak Lozan Barış Antlaşması şeklinde kronolojik olarak sıralanarak sunulmuştur.

3.2.1.Wilson Prensipleri

Araştırma kapsamında yer alan iki ders kitabında Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna doğru ilan edilen Wilson Prensipleri’ne atıfta bulunulmuştur. Wilson’un yayınladığı maddelerin içinde yer alan “*Osmanlı İmparatorluğu’nun nüfusun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu bölümlerinde Türk egemenliği güvence altına alınmalı*” (Boztaş, 2014) ifadesine güvenildiğini ancak bu ümidin boşa çıkıp aldanıldığına dikkat çekilmiştir:

Amerika Reis-i Cumhuru Wilson, yapılacak sulhun esasları olmak üzere 14 madde ilan etmişti. Bu maddelere göre ekserisi Türklerle meskûn olan Anadolu ve Trakya bize kalacak, yaşamak hakkımız tasdik edilecekti. Lakin mütarekeden biraz sonra bu ümidin aslı olmadığını gördük (Fuat Köprülü, 1924:102). Benzer şekilde başka bir kitapta da bu durum şöyle ifade edilmiştir: Mütarekeden sonra hakkımız, varlığımız tanınacak sandık. Amerika Reis-i Cumhuru Wilson'un Türklere hakk-ı hayat bahşeden 14 maddelik bir tebliğine kandık. Pek fena aldandık (İhsan Şerif, 1926: 108-109).

3.2.2.Paris Konferansı

Birinci Dünya Savaşı sonunda Paris'te yapılan barış konferansı da bir ders kitabında geçmiş ve bu konferansın Türkiye'ye etkisi bir cümle ile ifade edilmiştir:

Müttefik devletler Paris'te toplandılar. Güya sulh yapacaklardı. Bizi çağırmaya tenezzül etmediler. Bilakis kendilerinden sulh haberini beklerken günün birinde İstanbul hükümetinin sadrazamına müracaatla şu acı haberi bildirdiler: Paris konferansı kararıyla İzmir Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir (Ahmet Halit, 1924: 8).

3.2.3.Sevr Antlaşması

İlkokul ders kitaplarında diplomatik bakımdan en çok bahsedilen gelişmelerden birisi Sevr Antlaşması'dır. İncelenen kitapların yedisinde bu antlaşmadan bahsedildiği görülmektedir. Ders kitaplarında, devletin varlığını ortadan kaldıran ve ülkeyi parçalayan bir antlaşma olarak tasvir edilen Sevr'i kabul eden Sultan Vahdettin ve İstanbul hükümetine tepki gösterilmiştir:

Türkiye ile de Sevr Muahedesi imzalandı. Bu muahede ile Osmanlı İmparatorluğu kamilen ortadan kalktı. Ordumuz bulunmayacaktı. Anadolu'nun şark tarafı Ermenistan olacaktı. Kûsur tarafları da Fransızlar, İtalyanlar ve İngilizler tarafından paylaşılacaktı (Ahmet Refik, 1925: 15).

İşte Vahdeddin'in tasdik ettiği Sevr Muahedesi bu suretle Türkiye'nin ölümü demek idi. Bu muahedeye göre biz Anadolu'nun ortasına sığınmış, denizi yok, kimsesi yok, topu tüfengi yok, askeri yok, velhasıl hiçbir şeyi yok, varlığı bile şüpheli bir aşiret haline giriyorduk (İhsan Şerif, 1927-1928: 115).

Bir başka eserde ise Sevr'in bu özelliğinin yanı sıra antlaşmanın imzalanma süreci ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Burada Sevr'in ilk olarak İstanbul hükümetinin temsilcisi Tefvik Paşa tarafından imzalanmadığı ancak daha sonra müttefiklerin tehdit ve baskısıyla İstanbul'da toplanan saltanat şurası tarafından imzalanmasına karar verildiği bilgisi verilmiştir. Eser, imza süreci hakkında verdiği bilgilerle diğer kitaplardan farklı bir özellik göstermektedir (Ahmet Halit, 1924: 13).

Araştırma kapsamında incelenen bazı ders kitaplarında ise Sevr Antlaşması'nı Damat Ferit Paşa'nın imzaladığı bilgisi verilmiştir:

“*Damat Ferid, Fransa'da Sevr'de bir musalaha akdetti*” (Emin Ali, 1927: 144). Aynı şekilde *Çocuklara Tarih Bilgisi* adlı eserde, Damat Ferit Paşa'nın düşmanların ileri sürdüğü şartların hepsini kabul edip Sevr'i imzaladığı belirtilmiştir (Ahmet Refik, 1928: 152).

Bunların yanı sıra incelenen ders kitaplarında, Sevr Antlaşması'nın İstanbul hükümeti tarafından kabul edilmesine rağmen geçersiz olduğu ve Türk halkı ve Ankara tarafından kabul edilmediğine dikkat çekilmiştir:

Lakin kalplerinde millet milliyet duygusu yanan Türklerin nazarında bu muahedenin bir paçavra kadar kıymeti yok idi (İhsan Şerif, 1927: 113).

“*Büyük Millet Meclisi hükümeti böyle bir musalahayı tanımadığını ilan etti*” (Emin Ali, 1927: 144). Benzer şekilde başka bir kitapta da Anadolu’nun bu antlaşmayı asla tanımadığı ifade edilmiştir (Ahmet Halit, 1924: 13).

3.2.4.Londra Konferansı

Diplomatik gelişmeler bağlamında bir ders kitabında Londra Konferansı hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Bu bağlamda neden-sonuç ilişkisi içerisinde TBMM hükümetinin bu ilk diplomatik etkinliği hakkında şu ifadelerde bulunulmuştur:

Bu, TBMM hükümetinin ilk zaferi idi. Avrupa diplomatları bunu hiç bilemiyorlardı. Artık anladılar ki ne Sevr Muahedesi ne de hiçbir şey para etmiyor. Anadolu ile antlaşmaktan başka çare yok! Nihayet Londra’da bir konferans yaptılar. Anadolu’dan ve İstanbul’dan ayrı ayrı murahhaslar gittiler. Bunlar Avrupa’ya Yunanlıların yaptıkları fecâyî’i anlattılar; bir tahkik heyeti yollayın dediler; fakat Yunanlılar kabul etmediklerinden bir netice çıkmadı (Ahmet Halit, 1924: 14).

3.2.5.Kars Antlaşması

TBMM hükümetinin batıdaki diplomatik faaliyetlerinin yanında doğudaki gelişmeler de ders kitaplarında anlatılmıştır. İşte bunlardan birisi Kars Antlaşması’dır. İncelenen ilkökul tarih ders kitaplarında Kars Antlaşması’yla, doğudaki sınırların güvence altına alınıp cephenin kapandığı ve özellikle Ermenistan sorununun halledildiği üzerinde durulmuştur (İhsan Şerif, 1926: 113; Emin Ali, 1927: 145). Ayrıca konu ilgili kitaplarındaki bazı ifadelerin, çocukların seviyesine göre oldukça rahat bir üslup ile anlatıldığı görülmektedir:

Ermeniler Amerika’dan yardım görüyorlardı. Amerika’nın Cumhur Reisi Wilson onlara bol keseden vaatler yapıyor, bizim topraklarımızdan vermek istiyordu. Kars Muahedesi yapılarak şark tarafındaki gürültü bitti (Ahmet Halit, 1924: 15).

3.2.6.Ankara Antlaşması

Sakarya Savaşı’ndan sonra Fransızlarla imzalanan Ankara Antlaşması (Köstüklü, 2013: 30), ders kitaplarında bahsedilen diğer bir diplomatik meseleyi teşkil etmektedir. Konu bağlamında ilgili üç farklı ders kitabında Ankara Antlaşması’na yer verilerek “Fransızlarla yapılan uzun mücadeleler sonrası Ankara’da bir antlaşma yapıldığı ve Adana ve çevresini TBMM hükümetine teslim edip çekildikleri” bilgisi verilmiştir (Fuat Köprülü, 1924:106; İhsan Şerif, 1926:113; Emin Ali, 1927: 146).

3.2.7.Mudanya Mütarekesi

Milli Mücadelenin askeri safhası Mudanya’da yapılan ateşkes antlaşması ile sona ermiştir (Eraslan, 2005). Mudanya Ateşkes Antlaşması incelenen ders kitaplarında, öncesi ve sonrasıyla birlikte ele alınmıştır. Öncelikle Türk ordusunun gösterdiği kahramanlık ve başarının “bütün âlemi hayrette bıraktığı” (Ali Reşad, 1928: 133) ve “Avrupa gazetelerinin Türkleri methettiği” (Ahmet Halit, 1924:18) ifade edilerek ateşkesin öncesinde Türk ordusunun ve TBMM’nin gücüne dikkat çekilmiştir. Akabinde Türk ordusu ve Yunanlılar arasında arabuluculuk meselesi gündeme gelmiştir. Bu husus, farklı ders kitaplarında yer almış, kitapların ikisinde ateşkesin Fransızların arabuluculuğu ile imzalandığı (Fuat Köprülü, 1924: 108; İhsan Şerif, 1926: 115), bir başka kitapta yer alan “Yunanlılar ise İngilizlere müracaatla, “Aman araya girin de mütareke yapalım” diye yalvardılar” cümlesiyle İngilizlerin araya girmesiyle yapıldığı ifade edilmiştir (Ahmet Halit, 1924: 18).

Ders kitaplarında Mudanya Ateşkes Antlaşması ile ilgili olarak Yunan ordusunun Trakya’yı boşaltması ve Türk ordusunun İstanbul ve Trakya’ya girmesi üzerinde durulmuştur (Fuat

Köprülü, 1924:108; İhsan Şerif, 1926: 116). Örneğin Türk ordusunun İstanbul'a girişi bir kitapta şöyle anlatılmıştır:

Türkün ordusu İstanbul'a girdi. İstanbul halkının alkışları bütün sokakları çınlattı. İngilizler hazırlandılar, Türk bayrağını selamladılar, askerlerini toplayarak çekilip gittiler (Ahmet Refik, 1925: 27).

3.2.8.Lozan Barış Antlaşması

Diplomatik gelişmeler konusundaki bulgulardan sonuncusunu Lozan Barış Antlaşması oluşturmaktadır. Lozan, araştırma kapsamında incelenen bütün ders kitaplarında yer almıştır. Lozan ile ilgili olarak öncelikle, İsviçre'nin Lozan şehrinde barış görüşmelerinin başladığı ve Türkiye'yi temsil eden heyetin başında İsmet Paşa'nın bulunduğu şekilde temel bilgilerin verildiği görülmektedir (Ahmet Refik, 1925: 27; Emin Ali, 1927:147; Ali Reşad, 1927: 134). Bunların yanı sıra kitaplarda müzakere süreci ve yaşananlara dikkat çekilmiş, özellikle müzakerelerin uzaması ve kesintiye uğramasından bahsedilmiştir:

(...) Ne kadar müşkülât çıkarmak mümkün ise hepsini yaptılar. Müzakereyi uzattıkça uzattılar. Birinci içtimai bilanetice yarıda bile bıraktılar (İhsan Şerif, 1926: 117).

Lozan Konferansı tamam dokuz ay sürdü. Türkiye'de Avrupa devletlerinin birçok menfaatleri vardı. Bu menfaatleri onlara padişahlar vermişlerdi. Bunlardan bir türlü vazgeçmiyorlardı. Onun için, müzakereyi uzattıkça uzattılar (Ahmet Refik, 1928: 163).

İncelenen ders kitaplarında, Lozan Barış Antlaşması'nın sonuçları ve önemi üzerinde sıkça durulduğu görülmektedir. Burada da özellikle Türkiye'nin siyasi ve mali anlamda bağımsızlığının tanındığı, ülkenin kapitülasyonlardan kurtulduğuna dikkat çekilmiştir:

Kapitülasyonları kaldırdık. Memleketimizde tamamıyla hür, serbest, hakim kaldık (Fuat Köprülü, 1924: 109).

Türkiye'nin istiklali tasdik olundu. Ermenistan hülyası ortadan kalktı. Türkiye asırlardan beri adliyece maliyece müstakil değildi. Türkiye'nin adli ve mali istiklali tanındı (Ahmet Refik, 1925: 27-28)

Türkiye yüzlerce senelerden beri elini kolunu bağlayan kapitülasyonlardan padişahların milletin menfaatini düşünmeden ecnebilere vermiş oldukları ağır imtiyazlardan kurtuluyor, tamamıyla hür ve müstakil bir devlet oluyordu. Türkiye tarihinde ilk defa olarak milletin istiklalini menafini, sıyanet böyle bir muahede akdediliyordu (Ali Reşad, 1928:134).

Lozan'ın ülkede bir bayram havası estirdiğine de bir ders kitabında rastlanılmıştır. Şöyle ki antlaşmanın imzalandığı tarihin (24 Temmuz 1923) o yılın Kurban Bayramına rastladığı ve 23 Temmuz Hürriyet Bayramının ertesi günü imzalandığı için üç bayramın bir arada yaşandığı belirtilmiştir (Ahmet Halit, 1924: 21). Böylece yazar tarafından Lozan'ın II. Meşrutiyet'in ilanı ile aynı kategoride değerlendirildiğini göstermektedir.

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte Milli Mücadelenin sona erdiğine *Türk Çocuklarına Tarih Dersleri* adlı kitapta değinilmiştir. Bu bilgi, incelenen ders kitapları içerisinde sadece bu kitapta verildiği için ve araştırmanın sınırlarının tespiti açısından önemlidir:

Muahedenin imzasından iki buçuk ay sonra bir taraftan İngiliz, Fransız ve İtalyan ordu ve donanmaları İstanbul'u terk eder iken diğer taraftan senelerden beri muharebe meydanlarında şan ve şöhret kazanan Türk askerleri şehre büyük bir

zafer alayıyla giriyordu. İstanbul halkı halaskar askerlerini geçtikleri yollara çiçekler serpererek büyük bir sevinç ve heyecanla karşıladılar. İstanbul'a milli ordunun girişi tarihi olan 6 Teşrin-i Evvel 1923 istiklal mücadelesinin nihayetidir (Emin Ali, 1927: 147).

4. Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş öyküsü olan Milli Mücadele, askeri gelişmelerin yanı sıra siyasi ve diplomatik yönleriyle de süren çok geniş bir süreci içinde barındırmaktadır. Bu sürecin sonunda Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş olup yaklaşık bir asırdır varlığını devam ettirmektedir. Türkiye tarihinde bu denli önemli bir yere sahip olan Milli Mücadele konusu, Cumhuriyetin ilanından bugüne topluma aktarılmaya çalışılmaktadır. Bu aktarımın önemli araçlarından birisi ise kuşkusuz okullar, tarih dersleri ve ders kitaplarıdır. İşte bu çalışmada Cumhuriyetin ilk kuşağına Milli Mücadelenin bir kesitinin nasıl sunulduğu, ilkökul tarih ders kitapları üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Milli Mücadele sürecinin siyasi ve diplomatik gelişmeleri kronolojiye riayet edilerek bulgular halinde sıralanmıştır. Siyasi gelişmeler içerisinde kongreler bahsinde Erzurum ve Sivas'ın öne çıktığı, İstanbul hükümeti ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın işgal güçleriyle işbirliği yapan ve ülkeye ihanet eden hainler olarak nitelendirildiği görülmektedir. Bundan başka Misak-ı Milli'nin Türk vatanının sınırları ile ilgili olan kararı öne çıkılmıştır. TBMM'nin açılması ile de yeni bir devrin hatta devletin başladığına dikkat çekilmiş, saltanatın kaldırılması ile de milli iradenin tamamen tecelli ettiği vurgulanmıştır.

İncelenen ders kitaplarında diplomatik gelişmeler Birinci Dünya Savaşı'na kadar dayandırılmış, Milli Mücadele sürecindeki uluslararası alandaki gelişmelere de yer verilmiştir. Bu bağlamda Wilson Prensipleri'nin özelliğine ve Paris Barış Konferansı'na dikkat çekilmiştir. Ders kitaplarında diplomatik anlamda en fazla yer alan konulardan birini Sevr Antlaşması oluşturur. Ülkenin varlığına kasteden bir antlaşma olarak görülen Sevr'i kabul edenler sert ifadelerle zikredilir. Ders kitaplarında Mudanya Mütarekesi'nin askeri ve diplomatik yönü bir arada verilmiş ve son olarak incelenen bütün ders kitaplarında Lozan'ın müzakere süreci ve Türkiye Cumhuriyeti için ifade ettiği anlam üzerinde durulmuştur.

Araştırma kapsamında incelenen kitapların basım tarihlerini 1924-1928 yıl aralığı oluşturur. Bu tarihler, Milli Mücadele yıllarına (1919-1922) çok yakındır. Bu nedenle kitapların yazılış tarihlerinin, içeriği ve kullanılan dili doğrudan etkilediği anlaşılmaktadır. Yine Milli Mücadelenin zaferle sonuçlanmasının meydana getirdiği coşku, duygu, heyecan ve bakış açısını ders kitaplarındaki anlatılarda görebilmek mümkündür. Bu durum, yaşanan sürecin ve ülkedeki havanın tarih anlayışı ve eğitimini etkilediğini gösterir. Esasen kitaplarda verilen bu bilgilerin Milli Mücadelenin askeri sürecinin tamamlayıcısı olarak verildiği dikkati çekmektedir. Bu da tarih dersleriyle Cumhuriyetin çocuklarına tüm yönleriyle bir Milli Mücadele veya İstiklal Savaşı tarihinin öğretilip belleklerinde yer edinilmesini amaçlandığını göstermektedir. Dikkate alınması gereken bir başka husus, bu ders kitaplarını gören, inceleyen, okuyan çocukların yaş aralığıdır. Yani ilkökulda tarih dersi alan çocukların Milli Mücadele sürecini bizzat yaşadıkları gerçeği karşımızda durmaktadır: Yaşanılan, görülen, duyulan tarihten yazılan ve okunan bir tarihe doğru yol alış söz konusudur. Buradan hareketle dönemi ilgilendiren çalışmaların özellikle ders kitapları bağlamında artması dönemin anlaşılmasına ciddi katkılar sağlayacaktır. Nitekim son yıllarda bu husustaki çalışmaların artması ümit verici olmuştur (Yıldırım, 2016; Ata, 2017; Gürkan, 2017; Şimşek, 2019). Türkiye tarihinin dönüm noktası olan bir olgunun ilkökul çocuklarına anlatımının işlendiği bu çalışma ile gelecekteki araştırmalar için Türkiye Cumhuriyeti tarihi, Türkiye'deki tarih anlayışı ve tarih eğitiminin gelişimi hususlarında mütevazı bir malumat ve değerlendirme sunulduğu umulmaktadır.

Kaynakça

Ahmet Halit. (1924). *Bizim tarih*. İstanbul: Amedi Matbaası.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarındaki (1924-1928) İlkokul Tarih Ders Kitaplarında Milli Mücadele Döneminin Siyasi ve Diplomatik Gelişmeleri

- Ahmet Refik. (1925). *Türkiye tarihi*. İstanbul: İbrahim Hilmi.
- Ahmet Refik .(1928). *Çocuklara tarih bilgisi*. İstanbul: İbrahim Hilmi.
- Aktın, K., & Dilek, G. (2014). Tarih/sosyal bilgiler öğretim programlarında okul öncesi dönemde tarih öğretimi: ABD örneği. *Uluslararası Avrasya sosyal Bilimler Dergisi*, 5(16), 36-56.
- Alaca, E. (2017). Cumhuriyet dönemi ilköğretim tarih ders kitapları üzerine bir değerlendirme (1923-1972). *Turkish Studies*, 12(28), 25-40.
- Ali Reşat. (1928). *İlk mekteplere tarih dersleri*. İstanbul: Türk Neşriyat Yurdu.
- Aslan, E. (2011). Osmanlı'nın "mekatib-i iptidaiye"sinden Türkiye Cumhuriyeti'nin "ilk mektepler"ine geçişte tarih programlarında değişim. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 48, 749-777.
- Aslan, E. (2012). Atatürk döneminde tarih eğitimi I: Türk tarih tezi öncesi dönem (1923-1931). *Eğitim ve Bilim*, 37(164), 331-346.
- Ata, B. (1998). John dewey ve Türkiye'de ilköğretimde tarih öğretimi (1923-1930). Ç. Baytekin & B. Türkoğan (Yay. Haz.), *Atatürk'ün Cumhuriyet'in İlanından Sonraki Hedefleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (s. 57-77).
- Ata, B. (2000). Atatürk, tarih öğretimi ve müzeler. *Türk Yurdu*, 20(160), 85-90.
- Ata, B. (2014). 1924'te ilköğretimde tarih öğretimi: D'alembert etkisi altında Türk deneyimi. *Turkish History Education Journal* 3(1), 43-61.
- Ata, B. (2017). Tarih öğretiminin tarihi (1869-1922 dönemi). İ. H. Demircioğlu & E. Demircioğlu (Edt.), *Türkiye'de tarih eğitimi araştırmaları el kitabı* içinde (s.1-28). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Boztaş, A. (2014). Wilson ilkeleri'nin Türk dış politikasına yansımaları: realist ve pragmatist bir perspektif. *Gazi Akademik Bakış*, 7(14), 163-176.
- Çapa, M. (2012). Osmanlı imparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine geçiş sürecinde türkiye'de tarih öğretiminin tarihçesi. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(3), 1-28.
- Emin Ali. (1927). *Türk çocuklarına tarih dersleri*. İstanbul: Suhulet Kütüphanesi.
- Engin, V. (2015). *Osmanlı'dan cumhuriyet'e tarihi devamlılık*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Eraslan, C. (2005). Mudanya mütarekesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 30, s. 356-358). İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*.
- Fraenkel, J., & Wallen N., & Hyun, H. (2011). *How to design and evaluate research in education*, New York: Connect Learn Succeed.
- Fuat Köprülü. (1924). *Milli tarih*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi ve Matbaası.
- Gürkan, H. (2017). *Türkiye'de tarih öğretimi ilköğretim ders kitapları (1869-1950)*. Adana: Karahan Kitabevi.
- İhsan Şerif. (1926). *Cumhuriyet çocuklarına tarih dersleri*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
- İhsan Şerif .(1927-1928). *Cumhuriyette tarih*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.
- Keleş, H., & Kiriş, A. (2006). Bir Osmanlı tarihçisi olan ali reşat'ın hayatı, eğitimciliği ve tarih öğretimi ile ilgili görüşleri. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 14(2), 571-586.
- Köstüklü, N. (2013). *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti tarihi araştırmaları I*. Konya: Çizgi Kitabevi.

- Küçük, C. (2005). Milli mücadele. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 30, s. 76-83). İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*.
- Maarif Vekâleti. (1924). *İlk mektepler müfredat programı*. İstanbul: Matbaayı Amire.
- Maarif Vekâleti. (1926). *İlk mektepler müfredat programı*. İstanbul: Matbaayı Amire.
- Öztürk, C., & Yılmaz, A. (2001). Türkiye’de harf inkılabından önce kullanılan ilkokul tarih programları ve ders kitapları. *KUYEB, I(2)*, 409-427.
- Şimşek, A., & Çakmakçı, E. (2019). Cumhuriyet dönemi ilkokul tarih ders kitaplarında milli mücadele. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 15(30)*, 189-227.
- Şimşek, A. (2019). Giriş. A. Şimşek (Edt.), *Tarih ders kitaplarında imajlar* içinde. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Vurgun, A. (2016). *Milli tarih nedir?* İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Yıldırım, T. (2016). *Tarih ders kitaplarında kimlik söylemi*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Sanat ve Edebiyat Makalesi/ Art and Literature Article

BAŞLANGIÇ FİLMİNİN ÜÇ BOYUTU: POSTMODERNİZM, TEOLOJİK, TEKNOLOJİK

Özgür ARSLANGÖRÜR¹
Şahmurat ARIK²

Öz

Christopher Nolan'ın 2010 yılında izleyici ile buluşturduğu, Leonardo Di Caprio (Dom Cobb), Marion Cotillard (Mal), Ellen Page (Ariadne), Joseph Gordon-Levitt (Arthur), Ken Watanabe (Saito), Tom Hardy (Eames), Cillian Murphy (Robert Fischer) gibi birçok yıldız ismin rol aldığı *Başlangıç (Inception)* filmi, sinema tarihinde adından sıkça söz edilen/edilecek bir film olarak beyaz perdede yerini almıştır. 160 milyon dolarlık bir bütçe ile hazırlanan film, toplamda 825 milyon doların üzerinde bir gişe hasılatı yaparak muazzam bir başarı elde etmiştir. Filmin başarısının temeli esasında çok geniş bir izleyici yelpazesine ulaşabilmesidir. Film, içerdiği birçok sembol ve çağrışımla, filmde derinlik ve felsefe bekleyen izleyicileri kucaklamakla birlikte, bol aksiyon sahneleriyle de aksiyon severleri kendine çekebilme başarımıştır.

Üstkurmaca, metinlerarasılık, oyunsuluk, merkezsizlik, çoğulculuk gibi birçok kavram, filmde dikkat çekerken aynı zamanda eserin teknolojik boyutu da farklı algı, bakış açısı ve yorumlara imkân tanır. Filmin dini-teolojik yönü ise esere anlam derinliği kazandırmıştır. Psikanaliz, psikomatik semboller, gerçeklik-zaman-mekân algısı, rüya gibi birçok husus bir arada harmanlanarak verilmiş, sonuç olarak ortaya bir şaheser çıkmıştır.

Bu çalışmada öncelikli olarak filmin üç önemli yüzü olan rüya, mekân ve zaman üzerinde durulacak daha sonra bu ilişki bağlamında edebi bir metin olarak *Başlangıç* filminin senaryosu irdelenecektir. Dolayısıyla filmin mihverini oluşturan üçlü yapı, yani eserin postmodernizm, teoloji ve teknolojiye bakan yönleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Postmodernizm, Christopher Nolan, Senaryo, Edebiyat, Gerçeklik

THREE DIMENSIONS OF *THE INCEPTION* MOVIE: POSTMODERN, TEOLOGY, TECNOLOGY

Abstract

Which Christopher Nolan met with the audience in 2010, *The Inception* movie, which has starred stars like Leonardo Di Caprio (DomCobb), Marion Cotillard (Mal), Ellen Page (Ariadne), Joseph Gordon-Levitt (Arthur), Ken Watanabe (Saito), Tom Hardy (Eames), Cillian Murphy (Robert Fischer), has taken its place as a movie that will be mentioned frequently in the history of cinema. The film, which was prepared with a budget of 160 million dollars, has achieved a tremendous success by making a box office revenue of over 825 million dollars in total. The basis of the film's success is that it can reach a wide range of viewers. The film embraced the audience waiting for depth and philosophy in the film with its many symbols and connotations, also managed to attract action lovers with its abundant action scenes.

While meta-fiction attracted attention in many technical films such as intertextuality, drama, decentralization, pluralism, many development and religious-theological dimensions that allowed different thinking in the technological dimension so brought depth to the film. Psychoanalysis, psychomatic symbols, reality-time-space perception, dream, etc. were blended together, resulting in a mixed but high quality masterpiece.

In this study, firstly, the three important aspects of the film, dream, space and time, will be focused on, and then the scenario of *Inception* as a literary text in the context of this relationship will be examined. Therefore, the triple structure that forms the pivot of the film, that is, aspects of the work regarding postmodernism, theology and technology, will be discussed.

Keywords: Postmodernizm, Christopher Nolan, Scenario, Literature, Reality

¹ Kastamonu Üniversitesi, SBE, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID 0000-0003-4777-8891

Sorumlu yazar (Corresponding Author): ozgur.arslgr@gmail.com

² Prof.Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

ORCID 0000-0002-1525-5984

Başvuru Tarihi (Received): 26.08.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 16.10.2020

Giriş

Başlangıç (Inception) filmi ilk olarak 8 Temmuz 2010 tarihinde İngiltere’de izleyiciyle buluşmuş ve ardından tüm dünyanın ilgisini çekmiş, oldukça etkileyici ve girift bir filmidir. *Başlangıç* (Inception) filmi yaklaşık olarak iki yüz altmış milyon dolarlık bir bütçeye sahiptir (Akyıldız, 2019: 276). Kullandığı bütçe nedeniyle beklentilerin de yüksek olduğu film, gişede yakaladığı başarıyla bu beklentileri boşa çıkarmamıştır.

Bütün bu başarıların ardındaki en mühim isim kuşkusuz filmin hem yönetmeni hem senaristi pozisyonunda yer alan Christopher Nolan’dır. 2001 yılında *Inception* filminin senaryosunu yazmaya başlayan Christopher Nolan; alanında uzman birçok isimle yaptığı görüşmeler ile senaryosunu zenginleştirmiştir.

Filmin sürekli olarak bir aksiyona sahip oluşu ve aynı zamanda oldukça girift birçok anlama işaret edişi, izleyici kitesinin bir hayli geniş olmasına olanak sağlamıştır. Bu yönüyle filmin başarısı, dünya çapına ulaşmış ve filmin zengin arka planı sinema tarihinde son 25 yılın en iyi filmleri arasında gösterilmesini sağlamıştır.

Edebiyat-sinema ilişkisi bağlamında her bir filmim senaryosu bir edebi metin olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle *Başlangıç* filminin senaryosu (her ne kadar metin üzerinden değil de uygulaması üzerinden fikir sahibi olursa da) bir edebi metin olarak incelenmeyi hak eden önemli bir ürün olarak zikredilebilir. Bu bağlamda özellikle birçok disiplinde dikkat çeken ve özellikle edebiyatta farklı yaklaşımların ve yorumlamaların önünü açan postmodernizmin filmdeki varlığının, başta edebi metinler olmak üzere birçok sanat dalını etkileyen dinî-teolojik boyutun ve bu iki boyutu doğrudan etkileyen teknolojik durumun irdelenmesi, bu film bağlamında oldukça yerinde olabilir.

Filmin çok katmanlı yapısının irdelenmesinden önce, Christopher Nolan’ın kariyerine göz atılması faydalı olacaktır.

1. Christopher Nolan ve *Başlangıç* (Inception) Film

1.1. Christopher Nolan

Christopher Nolan, 30 Temmuz 1970 yılında Brendan James-Christina Nolan çiftinin ikinci çocuğu olarak Londra’da dünyaya geldi. Babası İngiliz, annesi ise Amerikalıdır. Christopher Nolan, kendi filmlerinin çoğunda erkek kardeşi Jonathan Nolan ile ortak senaristtir. Sinemaya çok genç yaşta gönül veren Nolan’ın henüz yedi yaşındayken babasının 8 mm. kamerasıyla çektiği gerçeküstü bir kısa metraj film olan *Tarantella* PBS’de gösterildi (Ahmet, 2011: 52). Bu ayrıntı Christopher Nolan’ın yönetmenlik kariyerinin başlangıcı ve anlaşılması açısından dikkat çekicidir.

Christopher Nolan, erken yaşta giriştiği yönetmenlik serüveninde hızlı ve emin adımlarla ilerlemeye başladı. İlk uzun soluklu filmi oldukça düşük bütçeli (üç bin pound) *Takip* filmidir. Bu filmde 1997 yılında evlendiği eşi Emma Thomas ile çalıştı. Filmin yakaladığı başarı sonucunda bir diğer uzun soluklu filmi *Akıl Defteri* (*Memento*)’ni yöneten Christopher Nolan; bu film ile de büyük bir başarı yakaladı. Tüm bu başarıları sonucunda eşi Emma Thomas ile *Syncopy* adlı film şirketini kuran Christopher Nolan, çalışmalarına hız kesmeden devam etti. Warner Bros, Pictures’in distribütörlüğünde, kendisini meşhur eden *Batman* serisini çekti. Bu film ile dünya çapında üne kavuşan yönetmen, *The Prestige*, *Inception*, *Man of Steel*, *Interstellar*, *Dunkirk* gibi gişe rekortmeni filmlere imza attı. Son filmi *Tenet*’in ise 17 Temmuz 2020 tarihinde vizyona gireceği duyuruldu ancak yaşanan küresel salgın nedeniyle 26 Ağustos 2020’de vizyona girebildi.

Christopher Nolan filmlerinde zengin hayal gücü kendini göstermektedir. Özellikle zihin, bilinçaltı, zaman, mekân, gerçeklik, rüya gibi hususları sıkça irdelenen Nolan; izleyicilerini

etkilemenin sırrını çok iyi kavradığını sıkça göstermektedir. Bu kısa bilginin ardından *Başlangıç* filmiyle de oldukça ilintili bir başka mevzuya geçilmesi faydalı olabilir.

Filmin yapımcı şirketi Syncopy'dur. Syncopy'un senkop yani bayılma olarak bilinen tıbbi bir terimden esinlenerek verildiğini belirtmek gerekmektedir. Şirketin logosu ise bir labirent şeklindedir. Labirent; psikomatik semboller arasında en çok dikkat çeken sembollerden birisidir. Özellikle kişinin kendini gerçekleştirme, kendisini bulabilmesi bağlamında kullanıldığı gibi bilinçaltının tuhaf çıkmazlarını da imler. Bu bağlamda film şirketinin logosunun labirent oluşunun altında oldukça derin bir felsefe yatmaktadır. Aynı zamanda labirent sadece logo ile sınırlı kalmamış, *Başlangıç* filminde de oldukça önemli bir yere konumlandırılmıştır. Bu konumlanma gerek bilinçaltı ve kendini gerçekleştirme gibi psikolojik bir yöne sahip olması gerekse Antik Yunan mitolojisindeki Milos-Theseus-Ariadne-Minotor hikâyesine açıkça gönderme yapması bakımından oldukça kıymetlidir. Film incelenirken de ele alınacak bu hususlar izleyicilere ve araştırmacılara Christopher Nolan'ın ne denli planlı bir şekilde çalıştığı ve filmlerine nasıl bir felsefi derinlik kazandırdığını göstermektedir.

1.2. *Başlangıç (Inception)* Filminin İçeriği

Başlangıç filmi; çok yetenekli bir hırsız olan Dom Cobb (Leonardo Di Caprio) ve ekibinin başarısız bir görev sonucunda Saito (Ken Watanabe) isimli bir iş adamına yakalanmalarını ve Saito'nun isteği doğrultusunda en ciddi rakibi olarak gördüğü şirketin veliahtı sayılan Robert Fischer'in zihnine fikir aşılama gibi zor bir görevi üstlenişlerini ele alan bir olay örgüsüne sahiptir.

Bu görev Dom ve ekibinin o âna değin yaptıkları tüm hırsızlıklardan farklıdır. Tam tersi bir süreci işletecek olan Dom ve ekibi bu görevin ne denli zor olduğunun üstünde sıkça dururlar. Ancak görevin başarılması durumunda Dom, hakkında verilen tutuklama kararından kurtulacak ve çocuklarına kavuşacaktır. Bu nedenle görevi başarmak için elinden geleni yapar.

Film, ilk olarak deniz kıyısına vurmuş olan Dom'un askerler tarafından yakalanarak yaşlı Saito'nun huzuruna gelişi sahnesi ile başlar. Daha sonra bir anda Japon mimarisine uygun bir mekânda, toplantı salonu olarak değerlendirilebilecek bir odada seyirciyle tekrar buluşan Dom ve Saito ilk sahneden oldukça farklı bir şekilde çıkar izleyici karşısına. Burada bir iş konuşması yapmakta olan Dom ve Saito arasında ilgi çeken birçok diyaloga filmde yer verilir. Bu bilgiler esasında filmin özünün kavranması adına ipucu niteliğindedir. Daha sonra hiç beklenilmeyen bir anda Dom'un eşi Mal, sahneye çıkar ve bütün plan suya düşer. Mal, Dom'un bu planını bozmak için elinden geleni yapar ve böylece bir diğer sahneye geçiş yapılır. Bu sahnede de iç çatışmanın olduğu bir yerde, eski bir mekânda yine Dom ve Saito çıkar izleyici karşısına. Bu geçişler o kadar ani ve etkileyicidir ki, ilk karmaşayı atlatmak izleyici için kolay olmayacaktır. Bu ilk sahnelerin ardından edebi açıdan üstkurmaca kendisini göstermektedir. Bu nedenle ilk bölümün kavranabilmesi, filmin anlaşılabilmesi açısından oldukça elzemdir. İlk sahnelerin sonunda rüya içinde rüya gibi fantastik bir yapının içerisinde olduğunu anlayan izleyici, filmde ilerleyen sahnelerle birlikte gerçeklik algısını yitirebilecek düzeye gelecektir. Zira filmde sahneler ilerledikçe rüya katmanlarının sıkça içe içe geçtiği, dolayısıyla zaman, mekân ve gerçeklik algısının yerle yeksan edildiği sahnelere sıkça yer verilecektir.

İlk sahnede ifa edilen görev başarısız olunca Saito; Dom ve ekibini yakalar. Ekibi kendi himayesine alan Saito, böylece dünya için, insanlık için çok önemli gördüğü (?) bir görevin yapılmasını ister ve bu görev başarıya ulaşırsa Dom'a özgürlüğünü vereceğini söyler. Çocuklarına kavuşabilmenin tek yolu budur, Dom Cobb için. Çünkü eşi intihar etmiş ve intihar etmeden önce yazdığı bir mektup ile eşi Dom'u ölümünden mesul tutmuştur. Bu nedenle Dom Cobb, eşini öldürme suçundan hüküm giymiş ve ülke dışına kaçmak zorunda kalmıştır. Bu sancılı süreç aynı zamanda çocuklarından uzaklaşmasına neden olmuştur. İşte bu görevin başarılmasını bu kadar önemli kılan esas gaye, Dom'un ailesine kavuşma ihtimalidir.

Bu yeni görevde hedef ise Saito'nun en büyük rakibi olarak gördüğü şirketin sahibinin oğludur. Robert Fisher (Cillian Murphy), büyük bir şirketin veliahtı konumundadır. Babası ölümün eşiğindedir. Saito; Dom ve ekibinden Robert'ın zihnine girerek, O'na şirketini dağıtması fikrini aşılamalarını ister. Böylece Dom, ekibine takviye yaparak işe koyulur. Bu görev için ekibe katılan Ariadne ve Yusuf karakterleri filmdeki yerlerini alırlar. Bu karakterler üzerinden de filme ciddi bir felsefi derinlik kazandırılır. Filmin yüzeysel olarak işlenen konusu böylece bol aksiyon sahneleriyle işlenir.

2. Filmin Üç Yüzü (Rüya, Zaman ve Mekân)

Rüya, *Başlangıç* filminin en önemli unsuru olarak dikkat çekmektedir. Film, rüya içerisinde rüya gibi fantastik bir uygulamaya olanak sağlayan, askerî endüstri tarafından geliştirilen bir teknolojiyi merkeze alarak genişler. Bu teknoloji, rüya içinde rüya görmeye olanak sağlayarak kişinin bilinçaltına ulaşılmasına ve orada saklanan önemli bilgilerin gün yüzüne çıkarılmasına yardımcı olmaktadır. Filmde anlatılana göre, bu teknoloji askerlerin birlikte savaş pratiği yapabilmeleri amacıyla geliştirilmiştir. Ancak Dom ve ekibi bu teknolojiyi ele geçirmiş ve illegal olarak düşünce hırsızlığı için kullanmaya başlamışlardır.

Rüya, filmdeki bu konumu itibariyle oldukça önemlidir. İnsanoğlunun varlığından bu yana hep gizemli ve dikkat çekici bir hüviyete sahip olmuştur, rüya olgusu. Psikolojiden, tarihe; tıptan, edebiyata birçok alanda sıkça kullanılan rüya motifi; sahip olduğu gizem sebebiyle farklı zeminlerde her zaman tercih edilmiş ve ilgi çekmiştir.

Birçok dini inanışta ve felsefede rüyanın kapladığı alan azımsanmayacak derecededir. Tevrat, İncil ve Kur'an'da da yer alan rüya motifi; bazen geleceğe yönelik tahminlere işaret etmekte bazen de peygamber mucizesi olarak verilmektedir. Özellikle Hz. Yusuf ile ilgili olan kıssalarda, rüya oldukça değerli bir olgudur. Kur'an'daki Hz. Yusuf kıssasında rüya, Hz. Yusuf'un kuyuya atılmasına neden olmakla birlikte Hz. Yusuf'un Mısır'da Firavun'dan sonra ikinci adam konumuna yükselmesine olanak sağlar. Bu nedenle birçok olayla doğrudan bağlantılı olan rüya olgusu tüm semavi dinlerde öncelenmiş, değerli görülmüştür.

Rüya hususunda birçok önemli şahsiyet, rüyanın önemi ve değeri hakkında fikirler beyan etmişlerdir. Bunlardan en dikkat çekenlerden birisi de ünlü İslam düşünürü İbn'ül Arabî'dir:

Hayâl, mârifetin en temel ögesi olan ilâhî aşkı, sûfinin Allah'a duyduğu muhabbeti sürekli canlı tutma gibi temel bir işleve sâhiptir. Diğer taraftan hayâl, metafizik ile maddî âlem arasında ara bir âlem olması özelliğinden dolayı vahiy ve ilhamın geliş sürecinde de önemli bir dönüştürücü işleve sâhiptir. İbnü'l-Arabî'ye göre vahyin başlangıcı da ilk olarak, hissî âlemde değil, hayâl âleminde gerçekleşmiştir. Çünkü mâkul mânâlar hayâle duyumlardan daha yakındır; çünkü hayâl bu mânâlara sûret verebilir. Duyumlar en aşağı ve kesif, mânâlar ise en yüksek ve oldukça latîf mertebededirler. Hayâl ise her ikisi arasında, mutlaklık ile mukayyetliğin en uç sınırlarını bir araya getirme özelliği olan ara bir durumdur. Dolayısıyla salt mânâ olan vahyin hisler âlemine inebilmesi için her ikisi arasındaki hayâl mertebesinde geçmesi gerekmektedir. İşte bu şekilde eğer vahyin gelişi uyku halinde ise rüyâ, Cebrail (as.) insan sûretinde gözükmesi gibi uyanıklık halinde ise tahayyül adını alır. Bundan dolayı vahyin başlangıcı gerek sâdik rüya gerekse tahayyül ile olsun hayâl vasıtasıyla olmuştur. Burada İbnü'l-Arabî, Hz. Âişe'den nakledilen, 'Rasûlullah'a vahyin ilk gelişi sadık rüya şeklinde olmuştur. O hiçbir rüya görmezdi ki sabah aydınlığı gibi açık seçik zuhûr etmesin.' şeklindeki rivayeti zikreder. (Çakmaklıoğlu, 2005: 125-126)

İbn'ül Arabî'ye göre rüya, peygamberler için oldukça değerlidir. Çünkü vahiylerin gelişi, bu ara dünyada yani hayal dünyasında gerçekleşmektedir. Bu nedenle birçok peygamber, rüyalar vasıtasıyla vahye muhatap olmuş ve insanlığa ulaştırmışlardır.

Rüya ile ilgili bir diğer önemli ayrıntı ise Sigmund Freud'un psikanaliz kuramında kendini göstermektedir. Psikolojik tahlilde, bilinçaltının bir yansıması olarak görülen rüya olgusu; Freud gibi birçok bilim adamının ilgisini çekmiştir. Bu alanda yapılmış çok sayıda çalışmanın olması, rüyanın insanoğlu için ne denli önemli olduğunun göstergesidir.

Freud'un *Rüya Yorumları* adlı eserinde bir bölüme "Rüya Arzuların Gerçekleşmesidir" (Freud, 2012: 157) başlığını vermiş olması, rüya olgusuna biçtiği değeri göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Rüya anlamsız değil. Saçma değil. Hayal gücü hazinemizin bir kısmı uyanırken, diğer bir kısmının uyuyor olmasını gerektirmez. Rüya tam değerli psişik bir olgu olup, üstelik bir arzunun yerine getirilmesi konumundadır (Freud, 2012: 157).

Rüyanın, arzunun yerine getirilmesi açısından bu denli büyük bir öneme sahip oluşu doğrudan bilinçaltı ile alakalıdır. Bilinçaltının sahip olduğu karmaşık ve müdahalesiz yapının gizeminden fişkırarak arzular, rüyalar aracılığıyla su üstüne çıkmaktadır. Bu yönüyle psikolojik tahliller oldukça kıymetlidir.

Başlangıç filminde birçok kez kıyıya vurma sahnesi izleyiciyi kucaklamaktadır. Bu bir bakıma bilinçaltının sembolü niteliğindedir. Freud'un bilinçaltında kıyıya vurma tespitini temsil ettiğini ifade etmek doğru olacaktır. Ayrıca filmde pişmanlık duygusuna sıkça yer verilir. Dom eşi ile ilişkisinde yaşadığı pişmanlığı rüyalar aracılığı ile hafifletmeye çalışır. Bu arzusunun rüya aracılığı ile gün yüzüne çıkması da oldukça dikkat çekicidir.

Rüya olgusu bakımından söz edilmesi gereken bir diğer mesele ise tıp alanında yapılan çalışmalarda gizlidir. Standford Üniversitesi bünyesinde 1981 yılında Stephen P. La Berge, Lynn E. Nagel, William C. Dement ve Vincent P. Zarcone Jr. İmzaları ile kaleme alınan "Lucid Dreaming Verified By Volitional Communication During Rem Sleep" başlıklı makale ile tıp dünyasında rüya üzerine farklı çalışmalar yapıldığını görebilmekteyiz. Bu çalışmalar rüyanın berraklaştırılması yani netleştirilmesi üzerinedir. Böylece kişi rüyalarında edilgen bir yapıdan sıyrılacak ve rüyasına bilinç düzeyinde yön verebilecektir. Bu oldukça fantastik görünen husus, bir dizi deney ile bilim dünyasında yerini almıştır. Bu araştırmalar ve deneyler, rüyaların müdahale edilebilir bir aşamaya getirilmesi esasına dayanmaktadır. *Başlangıç* filmi de özünde böyle bir istek ve çalışmanın ürünü olan teknolojiyi kullanmaktadır. Christopher Nolan'ın hayal gücü ile zenginleşen bu teknolojik gelişim, hayalî durmaktan çok gelecekte gerçekleşmesi muhtemel bir husus konumunda kendisini göstermektedir.

Rüya hususunda son olarak verilmesi gereken ayrıntı ise filmin karakterlerinin isimlerinde gizlenmiştir. Christopher Nolan film karakterlerine verdiği isimlerle rüyaya bir çağrışım yapmaktadır. Kahraman isimleri göz önüne getirildiğinde bu gizli anlam daha net görünecektir. **Dom, Robert, Eames, Ariadne (Arthur), Mal, Saito** film karakterlerinin isimlerinin baş harfleri bir araya getirildiğinde DREAMS kelimesi oluşmaktadır. Türkçe; rüyalar, hayaller anlamına gelen bu kelime ile rüya olgusunun film için ne denli mühim bir yerde konumlandığı daha net anlaşılacaktır.

Zaman, insanoğlunun varoluşundan beri düşündüğü, sürekli tartıştığı ve gizemini her daim koruyan bir mefhumdur. Öyle ki zaman; neredeyse her inanışta, her bilim dalında, her düzey ilişkide kısacası yaşamın bütün yönlerinde hep merkeze yakın olmuştur. Bu yönüyle de sanat ve edebiyatta zaman kavramının belirleyici rol üstlenmesi şaşırtıcı değildir. Zamanın karmaşıklığı, gerçekliğe erişimdeki rolü, daha doğrusu insanların gerçeklere ulaşmasında en mühim anahtarlardan birisi olarak görülüşü bu kertede önemlidir. Ancak her şey gibi insanoğlunun zamanı kavrama-algılama şekli de yine zaman içerisinde değişmiştir. Yani zaman kavramının

belki de en önemli rolü değişimdeki rolüdür. Özellikle bilim alanında yaşanan gelişmeler ve birbirinden bağımsız ancak güçlü teoriler sonucunda zaman kavramı da insanoğlu nazarında büyük değişimler yaşamıştır. Platon-Aristo geleneğinde parçalanmaz mutlak bir güç olarak görülen zaman, Newton'da mekândan ayrı düşünülmesine rağmen parçalanmazlık düşüncesinin dışında yer almaz. Einstein ise süregelen zaman anlayışını görecelik kuramıyla temelinden sarsar. Bergson ve Wittgenstein, kendi zamanlarına kadar fizik bilimi çizgisinde devam eden anlamlandırmalara metafizik perspektifi ilave ederler. (Karaburğu, 2008: 363) Bilim dünyasının zaman mefhumuna getirdiği farklı yorumlar, edebiyata ve sanata da doğrudan nüfuz etmiş ve sanatçılara farklı bakış açıları kazandırmıştır.

Zaman ve mekân kavramlarına getirilen yeni yorumlar, kısa sürede sanat ve edebiyat alanında da akis bulur; birbirinden (geçmiş-hâl-gelecek) kategorileriyle 'mutlak' anlamda ayrılan zaman birimleri, özellikle Bergson'un 'tabii bilimlerin tersine geliştirdiği yeni zaman kavramı' ile değişir. Bundan böyle romancılar, söz konusu zaman dilimlerini, klâsik romanda olduğu gibi bağımsız kesitlerle değil, konunun seyrine göre bağımsız veya iç içe kullanma cihetine giderler. Romanın etrafında döndüğü insanın karmaşık dünyası ve bu dünyayı izah kaygısı, böyle bir uygulamayı gerekli kılmıştır kuşkusuz. Çünkü yaratılışı gereği insan, sadece geçmişe, sadece hâle, hatta sadece geleceğe değil, zamanın üç hâline de açık bir yapıya, karmaşık bir psikolojiye sahiptir. O, aynı anda üç hâli idrak edebilecek bir yetenektedir: İnsan, hatırlama yeteneğiyle geçmişe, mevcudiyetiyle şimdiye (hâl'e), sezgi gücüyle geleceğe bağlıdır. (Tekin, 2012, 127)

Zamanın üç halini de idrak edebilecek yeteneğe sahip olan insanoğlu, zaman kavramının farklı yorumlanabilmesi sayesinde gerçekliğe olan ilgisini de değiştirmiştir. Yani zaman algısının değişimi, 'kesinlik' ve 'gerçeklik' gibi birçok mefhumun da tartışılmasına ve yeniden yorumlanmasına imkan tanımıştır. Artık zamanın göreceliği ve *duree* olarak değerlendirilmesi; gerçekliğe olan bakışın da yeniden yorumlanmasına neden olmuştur. Bu yorumlamalar neticesinde birçok sanatçı, eserlerinde geniş bir zaman anlayışına değil daha küçük ve parçalanmış zaman anlayışına yönelmiştir. İnsanlık, zamanı modern öncesi ve sonrası olarak yaşamış ve yaşamaktadır. Modernleşme öncesinde zaman, teoloji eksenliydi ve bölünmemişti. Modernleşme sonrasında zaman parçalanır ve zamanın akışını; salise, saniye, saat, gün, hafta, ay, yıl, on yıl, yüz yıl kesinlemeleriyle idrak ederiz. Bu durum, belki insana, zamana hükmetmekten dolayı gurur verebilir, vermiştir de... Ancak, modern insanın bu çerçevede mutlu olup olmadığı tartışılır. Geleceğe devredilen bir tartışma da bu olacaktır (Tekin, 2012: 121).

Zamanın daha küçük parçalara bölünebilmesi, bu parçaların da kronolojik olarak sıralanmak zorunda olmayışı, sanatkar için muazzam bir manevra alanı açmıştır. Bu zaman parçalarını kendi kurgu dünyasında yeniden yapılandıran sanatkar, derinliği ve bu derinlikle orantılı olan karmaşıklığı yani gizemi, eserlerine daha fazla yedirebilmiştir. Özellikle postmodern anlatılarda sıkça kullanılan gizem ve karmaşa, bir yönüyle bu zaman parçalarının kurgulanışıyla alakalıdır. Zamanın bir kurgu olduğu fikri, girift eserlerin temelini teşkil etmektedir.

Zaman, yaşamın öznel süreçlerini, sözüm ona nesnel ölçütlerle belirlemek amacıyla üzerinde anlaştığımız bir kurguysa eğer, anlatı ve zaman birbirinden ayrı düşünülemez. Dilin kendisi bile zamana yayılan bir sistem olduğuna göre, anlatılan her şey bir süreç gerektirecektir. Zaman zaten bir kurgudur. Baştan başlarken, sondan başlayıp başa dönerken, ortadan başlayıp başa dönüşlerle sona yaklaşırken, sonu açık bırakırken, ileri geri atlayan iç monolog ya da bilinç akışı ile ilerlerken, istençdışı anımsanan büyümlü anlar belleğin saatinde biçimlendirirken, yitik zamanda gömülü ölçüleri peşinde koşarken, büyümlü bir dağda zamanı durdurmaya çalışır ya da Londra'nın göbeğindeki saat

kulesinin çanlarına meydan okurken, mitik zamanın canlanışlarında insanlığın korkulu düş ve arzuları baş kaldırırken, bilinçdışı sahneyi ele geçirip kişiyi suçtan cezaya, acıdan intikamı, öfkeden teslimiyete savururken, anlatı zamandır. (Parla, 2013: 231-232)

Christopher Nolan da modern zamanın birçok sanatkarı gibi eserlerinde zamanı çok etkili kullanmıştır. *Akıl Defteri*'nden *Dunkirk*'e kadar tüm filmlerinde zaman, bir başrol oyuncusu gibi hep ön planda olmuştur. Ancak zaman mefhumunun en karmaşık hâline, belki de *Başlangıç* filminde rastlanır. Çünkü filmin aksiyon sahnelerinin temeli “zaman”a karşı yapılan yarışlara dayanmaktadır. Ancak bu yarışlarda, yukarıda sözü edildiği gibi, birbirinden bağımsız, farklı dünyalarda, farklı zaman anlayışları kendini gösterir. Yani filmde izleyici, sürekli olarak farklı kurguların farklı zaman anlayışları içerisinde bulmaktadır, kendisini. Rüya aracılığıyla sürekli değişim gösteren kurguların içerisine girilen filmde, her kurgunun kendine göre bir zaman anlayışı bulunmaktadır. Hatta sadece kurguların değil, her karakterin de kendi zaman anlayışının farklılığı filmde görülmektedir. Klasik anlamda zihinlerde yer alan zaman kavramının bir anda bu denli öznel bir yapıya ulaşması, çok sayıda farklı zaman anlayışının bir arada verilmesi, filmin girift yapısının temelini oluşturmakla kalmaz, izleyicileri karmaşadan duyduğu garip bir hayranlığa iter.

İzleyici, filmde zamana ilişkin ilk somut bilgiyi, Cobb'un yeni mimar Ariadne'ye yapacakları işi anlattığı sahnede öğrenir. Bu sahnede geçen diyaloglar neticesinde gerçek dünya zamanıyla beş dakika, rüya zamanında bir saate denk düşmektedir. Zamana ilişkin bu ilk somut bilgi, esasında izleyiciyi hem matematiksel bir hesap yapmaya hem de zamanın algılanışı hususunda bir karmaşaya sürüklemektedir. Bu zaman farkının nedeni olarak ise rüyada beyin fonksiyonlarının çok daha hızlı çalışması gösterilir. Yine örtük olarak zamanın kişiye göre değişkenlik kazandığı, doğrudan beyin fonksiyonlarıyla alakalı olduğu fikri dolaylı olarak izleyicinin zihnine sızdırılır. Filmin ilk sahnesinde Cobb, en tehlikeli virüsün fikir olduğunu söylemesi bu bağlamda dikkat çekicidir. Çünkü zaman algısının değişken bir yapıya sahip oluşu fikri de izleyicide bu denli bir etki yapmaktadır. Filmde sahneler ilerledikçe, rüya içerisinde rüya gibi fantastik bir kurgu kendini göstermektedir. Bu bağlamda her rüyada da zaman algısı değişmektedir. Filmde geçen bir diyalog ile gerçek dünya zamanı ile on saatlik bir rüyaya dalacak olan kahramanlar ilk rüya katmanında bir hafta, ikinci rüya katmanında altı ay, üçüncü rüya katmanında ise on yıl kalacakları bilgisini paylaşırlar. Hatta ‘Limbo’ yani A’raf olarak nitelendirilen yapılandırılmamış ham rüya hâlinde bu sürenin elli yıla çıkacağı bilgisi de verilmektedir. Kısacası her rüya katmanının kendine has süre/zaman farklılığı bulunmaktadır. Ancak filmde verilen bu somut bilgiler, bilinen temel matematik kurallarına uymamaktadır. Çünkü filmin 28. dakikasında ilk verilen bilgide gerçek dünyadaki beş dakika rüyada bir saate denk düşmektedir. Gerçek dünyada on saat sürecek bir uykuya dalan kahramanların ilk rüya katmanında yüz yirmi saatlik bir süreye sahip olmaları gerekirken, 58. Dakikada geçen diyaloglarla bir hafta yani yüz altmış sekiz saate denk bir zaman dilimini geçireceklerini ön görmekteyler. Bu farklılığın oluşmasının nedeni olarak ise alınacak olan uyuşturucu maddenin tesir gücü gösterilmektedir. Hafif bir ilaç ile on iki kat fark gösteren zaman algısı, bu etkili uyuşturucu sayesinde yirmi kat etki gösterecektir, ilk katmanda. Bu karmaşık matematiksel veriler, içerisinde uyuşturucu/sakinleştirici bir ilaç değişkenine bağlı olarak sürekli değişmekte, somut gibi görünen ama tutarsız bir bilgi karmaşasına neden olmaktadır. Zamanı bu denli karmaşık ve muğlak bırakmak filmin ilerleyen sahnelerinde daha da belirginleşecek, izleyiciyi içinden çıkılmaz bir matematik problemine götürecektir. Ancak Christopher Nolan'ın gerçeği anlatmak gibi bir kaygısının olmadığını belirtmek faydalı olabilir. Çünkü bu karmaşık yapı temelde postmodern anlayışla alakalı olarak oyunsu bir tavır ve gerçeklik algısının yitimini göstermektedir. İnanırcılığı arttırmak için somut veriler kullanarak gerçek olması mümkün görünmeyen bir hayal dünyasına izleyicileri çekmek ve buna inandırmak, filmin muazzam başarısını göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir.

Filmin dikkat çeken bir yönü de müzikleridir. Ünlü Fransız sanatçı Edith Piaf'ın "Non Je Ne Regrette Rien" adlı meşhur parçası gerçek zaman ile rüya katmanları arasında iletişim aracı olarak kullanılmaktadır. Müziğin zaman akışı, gerçek-rüya ilişkisinde olduğu gibi zamansal bir yavaşlamaya uğramaktadır. Müziğin çalma hızının %75 oranında yavaşlatılması rüyada bir üst katmana geçişin olacağı anlamında bir çağrı olarak izleyici karşısına çıkmaktadır. Ancak yine matematiksel bir tutarsızlık kendini gösterir: Müziğin her rüya katmanında aynı oranda yavaşladığı görülürken; rüyalarda her alt katmana indiğinde zaman kavramı misliyle değişmektedir. Yani müziğin çalma hızı değişmezken, rüya katmanlarının zaman algısı ciddi ölçüde değişmektedir. Ancak müziğin zaman ile olan bu ilişkisinin filmde verilmesi, bu ayrımı fark eden izleyicide muazzam bir etki bırakmaktadır.

Mekân, yaşamın olmazsa olmaz bir unsuru olarak her alanda kendine yer bulmuş bir olgudur. Mekân-kimlik ilişkisi insanoğlunun ilgisini her zaman celp etmiş, milletlerin tarih boyunca sahip olduğu değişimlerin birer aynası olmuştur. Bu bağlamda tarih, coğrafya, sosyoloji, fizik, psikoloji, antropoloji gibi birçok bilim dalında etkin rol üstlenmesinin yanı sıra sanat dallarında da zaman gibi hep merkeze yakın konumlandırılmıştır. Mekânın kendisi bizzat bir kimliğe/kişiliğe sahiptir; her mekân bir kimlikle belirginleşir. Mekânsal kimlik, böylece ayırıcı bir yapı hâline gelir. Bunun yanında insanın kimi mekânları bir kimlik unsuru olarak görmesi söz konusudur. Böylesi bir düzlemde insan, kendini mekâna ait hisseder ve mekânla tanımlar. Mekân kişiye bir köken ve zemin kazandırarak onun kimlik unsuru ve ayırıcı vasfı hâline gelir (Alver, 2008: 558).

Başlangıç filminde de mekân-kimlik ilişkisi kendisini çok net bir şekilde göstermektedir. Filmde tıpkı zaman gibi mekân da sürekli değişmektedir. Her kurgunun kendine ait bir mekânı vardır. Ancak bu mekânlar, rüya sahiplerinin kimliklerini yansıtmaktadır. Filmde izleyici karşısına çıkan ilk rüyada (Saito ile toplantı yapılan sahne) Mal karakterini ilk kez gören izleyici, yine aynı kahramanın ağzından, mekânın Arthur tarafından inşa edildiğini öğrenir. Çünkü mekân Arthur'un kimliğini yansıtmaktadır. Bu tespitin yapılmasına olanak tanıyan ipucu ise duvardaki tablodur. Mekânın-kimlikle olan ilk ciddi bağı bu sahnede kendini göstermektedir.

İlerleyen sahnelerle beraber mekânın rolü daha da önem kazanır. Çünkü girilecek her rüya katmanı için farklı farklı mekânlar inşa edilir. Ancak bu mekânların gerçek dünyadan tamamıyla farklı olması gerekmektedir. Çünkü gerçek dünya ile birebir aynı inşa edilen mekânlar gerçeklik algısının yitimine neden olabilmektedir. Bu nedenle mekânı tasarlayan kişi gerçekle mümkün olabilecek en az bağına sahip mekânı kurgulamak zorundadır. Bu anlayışla yola çıkılması ve mekânın bu denli kimlikten uzaklaştırılması gayreti, klasik mekân anlayışına ters düşmektedir. Postmodern bir anlayışın ürünü olan bu durumun, gerçeklik algısını bozma tehdidi olarak izleyiciye sunulması, klasik eserlere ve bu eserlerin zaman-mekân anlayışlarına aşina olan izleyiciyi filmin içerisine sokabilme gayretinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Çünkü filmde her ne kadar Cobb'un uyarılarıyla gerçek dünyadan birebir kopya mekânlar yapılmaması gerektiği ifade edilse de Cobb kendi rüyalarında hep anılandaki gerçek mekânları inşa etmeye ve oralarda bulunmaya çalışmaktadır. Yani arzulanan mekân-kimlik ilişkisinin sekteye uğratılmasıdır. Ancak mekân-kimlik yakınlaşması kaçınılmazdır. Arada kalmışlık hissi, mekân-kimlik bağlamında su üstüne çıkmaktadır.

Mekân ile ilgili olarak dikkat çeken diğer bir nokta ise, filmde mekânın sürekli değişmesi ve belli bir noktadan sonra takip edilemeyecek seviyeye ulaşmasıdır. Bu durum postmodernizmde sıkça karşılaşılan oyunsu tavrın bir ürünüdür. İzleyici ile oyun oynanır. Buna ilişkin en güzel örneklerden birisi filmin 15. dakikasında görülmektedir. Saito'ya karşı yürütülen hırsızlık girişiminde başarısız olan Cobb; Japonya'nın Kyoto şehrinde gündüz saatlerinde trenden iner. Bu sahnenin hemen ardından akşam saatlerinde bir şehrin kuşbakışı görünüşü verilir. Ancak bu şehir Kyoto'dan ziyade Paris'e benzemektedir.

Resim 1: *Kyoto Şehrinin Kuşbakışı Görünüşüne İnandırmaya Dair Bir Görsel*

Resimde görüldüğü üzere Paris'in ünlü Eiffel Kulesi'ni andıran bir kule dikkat çekmektedir. Ancak filmin akışında Kyoto'da olması gereken Cobb'un Paris'te olduğuna ilişkin bu karmaşık görsel, mekân belirsizliği bağlamında önemlidir. Kyoto şehrinde yer alan kule ise görseldeki kuleden oldukça farklıdır:

Resim 2: *Kyoto Kulesi*

Mekân hususunda yazar/yönetmenin bilerek yarattığı bu karmaşa, mekân belirsizliği boyutuyla izleyici karşısına çıkmakta ve yine gerçeklik algısının yitirilmesi/sorgulanmasına zemin hazırlamaktadır. Oyunsu bir tavrın ürünü olarak değerlendirilebilecek bu uygulama, postmodern bir tavrın filme yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Mekân-kimlik ilişkisi bağlamında bir diğer dikkat çekici detay ise Cobb-Ariadne ikilisinin eğitim amaçlı girdikleri rüyada izleyici karşısına çıkar. Rüya kavramını ve rüyada mekân inşa etme sürecini hızlı bir şekilde kavrayan Ariadne, rüyada içerisinde buldukları mekâna müdahale etmeye başlar. Bu süreçte bir izleyici olarak yer alan Cobb, Ariadne'nin gerçek dünyada yer alan bir mekânı olduğu gibi inşa etmesiyle irkilir ve bu inşa anlayışının kesinlikle yapılmaması gerektiğini vurgular. Ancak bu inşa sürecinde mekânda yaşanan değişim dikkat çekicidir.

Resim 3: *Rüyada Değişime Uğrayan Köprünün İlk Hali*

Resim 4: *Rüyada Değişime Uğrayan Köprünün Son Hali*

Cobb'un hayal ürünü olarak inşa ettiği ve mümkün merteye kendi kimliğinden uzaklaştırdığı bir mekâna müdahale eden Ariadne, gerçek bir mekân olduğu gibi rüyanın içerisine yerleştirir. Bu olay sonucunda gerçeklik algısını kısa sürede olsa kaybeden Cobb, anılarına gömülür ve bu anılar sonucunda Cobb'un bilinçaltının bir yansıması olarak sahneye giren eşi Mal, Ariadne'yi öldürür. Bu olay sonucunda da rüya çöker. Mekân-kimlik ilişkisinin bariz bir biçimde bu sahnede verilmesi oldukça dikkat çekicidir.

Filmin mekân olgusu üzerinden mitolojiye göndermede bulunması da kayda değerdir. Cobb, Saito'nun teklifini kabul ettikten sonra Kenya'nın Mombasa kentine gider. Burada Eames ile buluşup onu ekibe katacaktır. Ancak Saito'ya ilişkin görevde başarısız olmasının ardından hizmet ettiği Cobol Mühendislik adlı şirketin adamlarının peşine düşmesi sonucu Cobb bir kovalamacanın içerisine düşer. Peşindeki adamlardan kaçmaya çalışırken kentin sokakları kuşbakışı olarak izleyiciye verilir. Birkaç saniye kuşbakışı görünen sokaklar labirenti andırmaktadır.

Resim 5: *Mombasa Şehrinin Kuşbakışı Görünüşünden Bir Kare*

Labirente benzeyen bu mekân, doğrudan Christopher Nolan'ın film şirketi olan Syncopy'nin logosuna bir gönderme olarak değerlendirilebilir.

Resim 6: *Syncopy Adlı Film Şirketinin Logosu*

Ayrıca filmde, Antik Yunan Mitolojisi'nde Minotor efsanesi olarak bilinen bir hikâyeye de doğrudan gönderme yapılmaktadır. Zeus'un oğlu Theseus'un, Girit Adası Kralı Minos'un ünlü labirentine hapsedildiği bu hikâyede, Theseus'a ilk görüşte âşık olan Kral Minos'un kızı Ariadne dikkat çekmektedir. Ariadne verdiği ip yumağı ile Theseus'a yardım etmiş ve onu labirentten kurtarmıştır. Filmde de Cobb'u bilinçaltının labirentinden Ariadne kurtarmıştır. Cobb'un bilinçaltına erişebilen Ariadne, Cobb'u ikna etmiş ve onun pişmanlıklarından kurtulabilmesine kapı aralamıştır. Bu bağlamda filmde mekân kavramı, ciddi göndermelere olanak sağlayarak filmin girift yapısının daha da zenginleşmesine katkı sağlamıştır.

3. Başlangıç Filminin Postmodern Boyutu

XX. yüzyıl bilimsel gelişmeler açısından hızlı bir süreç yaşar. Bilim baş döndürücü bir hızla ilerlemektedir, bu yüzyılın başlarında. Özellikle fizik alanında yaşanan devrimler birçok bilim ve sanat dalını yakından etkileyecek kuramların ortaya atılmasına imkan tanımaktadır. Bu gelişmeler sayesinde özellikle edebiyatta zamana, gerçekliğe, kuralcılığa ve anlama karşı yeni perspektiflerin ortaya atıldığı görülmektedir. Einstein'ın görecelilik kuramı, Bergson ve Heisenberg'in zaman ve mekâna ilişkin yeni açıklamaları modern dünya insanının gerçeklik algısına ilişkin fikirlerini yeniden değerlendirmesine neden olur.

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından insanlık tarihinin en yıkıcı savaşlarından birisi olarak değerlendirilebilecek olan İkinci Dünya Savaşı'nın sarsıcı etkilerinin gün yüzüne çıkması, daha önce çerçevesi birçok kez çizilmeye çalışılan gerçeklik algısının yeniden sorgulanmasına neden olur. Artık dünya eski dünya değildir. Bu sebeple birçok sanatçı yeni bir arayışın içerisinde bulur, kendisini. Bu arayış temelde yeni bir gerçeklik ve bu gerçeklikle paralel bir kimlik arayışıdır. Ancak geçmiş zamanlardakinden oldukça farklı olacaktır bu arayış: daha serbest ve ciddiyetten mümkün mertebe daha uzak bir gerçeklik arayışı olacaktır.

İlk planda göze çarpan, modernizm ile başlayan ve geleneksel edebiyatta aranan anlamın yerine imgelerin kullanımı biraz daha ileriye götürülecektir. Artık imgeler daha çeşitli ve daha öznel olacaktır. Bir diğer husus ise postmodernizmin en temel dayanağı olan çoğulculuk üzerinde durulması olacaktır. Bu iki ana unsur ile alışlagelmiş gerçeklik algısı yerle yeksan edilecektir.

Çoğulculuk beraberinde doğal olarak çeşitliliği getirmektedir. Böylece her şeyin karşıtıyla birlikte hiçbir çatışmaya mahal vermeden varolduğu, farklılıkların barışçı bir karnaval atmosferi içinde bir arada yaşadığı bir tinsel varoluş biçiminin adı (Ecevit, 2014: 62) olacaktır, postmodernizm.

Çoğulculuk ve karşıtların bir arada oluşu çoğu zaman arada kalmışlığı ve kimlik arayışını beraberinde getirmektedir. Bu nedenle postmodern eserlerde çoğu zaman polisiye bir hava gözlemlenir. Çünkü polisiye anlatı tarzı bu tip bir arayışın geleneksel okura en yakın gelebileceği

tarzdır. Bu polisiye tarz kimi zaman bir kimlik arayışına kimi zaman da bir gerçeklik arayışına götürür, izleyicileri/okurları.

Postmodern anlatı, özgünlük tanımına da farklı yorumlar getirmeye çalışır. Bu bağlamda metinlerarasılık bu anlatı türlerinde sıklıkla göze çarpmaktadır. Metinlerarasılık kimi zaman birden fazla kurguya ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaç ise üstkurmaca yolu ile giderilir. Kimi zaman atıfta bulunulan metinlere ironik, parodik yaklaşımlar kendini hissettirir. Böylece Michael Bakhtin'in ortaya attığı karnaval anlayışının izleri çok daha rahat görülebilir. Çeşitlilik ve ortaya çıkan bu çeşitliliğe bağlı karnaval ortam birçok postmodern eserde izlenebilir.

Christopher Nolan, 2010'da izleyicilerle buluşturduğu *Başlangıç* filminde, yukarıda sözü edilen birçok hususu görünür hâle getirmiştir. Çok yönlü bir eser olan *Başlangıç* filmi, bütün bu yönleriyle anlaşılması zor eserler arasında yer almaktadır. Filmin arka planındaki zenginlik, diğer unsurlar yanında yukarıda sözü edilen birçok tekniğin ya da anlayışın bir arada kullanılmasından kaynaklanır. Bu yönüyle *Başlangıç* filminin postmodern yönünü değerlendirmek fayda sağlayabilir.

3.1. Üstkurmaca

Filmin temel kurgusu, Saito'nun isteği üzerine, Cobb ve ekibinin Robert Fischer isimli bir iş insanının zihnine fikir yerleştirme planı ve bu planın uygulanışı üzerine bina edilir. Ancak filmde iç içe geçmiş farklı kurgular bazen filmin başında bazen süreç içerisinde izleyiciye verilir. Bu alt kurgulardan birisi, Cobb'un Saito'nun talebini kabul etmesine neden olan yaşanmışlığıdır. Bu kurguda Cobb'un eşi Mal ile yaşadığı ve sonu Cobb için büyük bir felakete dönüşen olaylar silsilesi anlatılır. Eşinin intiharıyla sonuçlanan ve filme ilham veren inception yani fikir yerleştirme işi sonucunda Cobb, eşini öldürme suçundan yargılanır ve hapse mahkûm edilir. Bu yüzden kaçmak zorunda olan Cobb, çocuklarına veda edemeden evinden ayrılır. Saito'nun vermiş olduğu görevi başarması durumunda hakkındaki tüm suçlamalardan kurtulacak ve çocuklarına kavuşabilecektir. Esasında en belirgin alt kurgu Cobb'un çocuklarına ulaşabilme serüvenidir.

Bir diğer alt kurgu ise distopik bir özellik göstermektedir. Filmde tam anlamıyla izleyicinin önüne serilmese de askeri amaçlarla geliştirilmiş bir rüya teknolojisinin, Cobol Mühendislik gibi şirketler tarafından kanunlara aykırı kullanılışı da filmin ana kurgusunu besleyen bir alt kurgudur. Bu iş o kadar tehlikeli bir hâl almıştır ki, ünlü, zengin ve hedef alınabilecek birçok insan, rüyada kendini savunmak için özel eğitimler almaktadır. Hatta bu özel eğitimler, filmin aksiyon sahnelerine ciddi katkı sağlamış ve hareketin bol olduğu bir filmin ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Filmde Robert Fischer'in ele geçirildiği tüm rüya katmanlarında, Robert Fischer'in bilinçaltı yansımalarıyla ekibin arasında geçen çatışmalara sıkça rastlanır. Bu çatışmalar da temelini bu alt kurgudan almaktadır.

Ayrıca her rüyanın yeni bir kurguya ihtiyaç duyusu da bu başlık altında değerlendirilebilir. Çünkü her rüyanın kendine has bir zaman ve mekân anlayışı olacaktır. Bu kurgulama süreçleri ise Cobb ve ekibinin en mühim işidir. Çünkü filmin başında küçük bir ayrıntıya dikkat edilmemesi (Saito'nun üzerine düştüğü halının polyester oluşu gibi) görevin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olacaktır. Bu bağlamda her rüya katmanının kurgusu da ciddi hazırlıklar gerektirmektedir ve bu durum çoğu kez dikkat çekici olmuştur.

Üstkurmaca bir nevi kurgu içerisinde kurgu ya da anlatı içerisinde anlatı gibi açıklanabilir. Modernist birçok eserde karşılaşılan bu teknik, postmodern anlatılarda da sıkça kullanılır. Anlatı içine bir başka anlatı sokulurken, ilk anlatı, içerisine sokulduğu anlatıyı yansıtır. Anlatılan birinci öyküye koşut olarak metinde yer verilen ikinci metin ilk öyküyü yineler. Sonuçta yeni metne sokulan bir başka metin yeni metnin aynadaki bir yansıması olur bir bakıma. (Aktulum, 1999: 159)

Yukarıda sözü edilen kurgular da bu bakımdan önemlidir. Birbirlerini yansıttıkları gibi aynı zamanda zenginleştirmekte ve daha anlaşılır kılmaktadırlar.

3.2. Medyalararasılık

Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren teknoloji ve bilimde yaşanan büyük çaplı yenilikler ve değişimler, sanat dalları arasındaki ilişkiyi de yakından etkilemiştir. Bu etkileşimle sanat dalları arasındaki farklar silikleşmeye başlamıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısında yeni sanat hareketlerinin doğması, 1960'larda başlayıp 1990'lı yıllarda iyice yoğunlaşan sanat, bilim ve teknolojinin bir arada kullanılması ve bu alanların birbirlerinin araç ve yöntemlerini ödünç almaları yoluyla yeni sanat formları oluşmuştur (Sakallı & Akemoğlu, 2016: 65). Bu bağlamda bir yöntem olarak kullanılan medyalararasılık kavramı özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sıklıkla kullanılmaya başlamış, kendine daha fazla alan bulmuştur. Sanatların kendi medyaları dışına çıkarak başka medyalarla kurdukları ilişkileri ifade etmek için kullanılan “medyalararasılık” kavramı, hem sanatlar/medyalar arasındaki kaynaşma, bir araya gelme, aktarım, dönüştürüm gibi ilişki türlerini inceleyen bir araştırma alanı hem de birleşik sanat formları oluşturmak için başvurulan estetik bir yöntem olarak yerleşmiştir (Sakallı & Akemoğlu, 2016: 65).

Medyalararasılık kavramı/yöntemi üzerine yapılmış en kapsamlı çalışmalardan birisine de İrina Rajewsky imza atmıştır. Rajewsky'nin 2002 yılında ortaya attığı genel kabul gören sistematığına göre medyalararasılık üçe ayrılır. Bunlar ‘medya değişimi’, ‘medya kombinasyonu’, ve ‘medyalararası ilişkiler’dir (Canatak & Bulduk, 2019: 117). Medyalararası ilişkiler temelde bir medyanın sınırlarını aşarak bir başka medyaya dâhil olması olarak değerlendirilebilir. Bu sayede medyalararası etkileşim artmış ve sınırları silikleşmiştir.

Medya değişiminde ise, “orijinal” metin, yeni bir biçimde yapılandırılmış olan medya ürününün “kaynağı”dır (örneğin filmin). Burada belirli bir medyaya özgü “kaynak metnin” başka bir medyaya aktarım, dönüştürüm süreci ön plandadır (Sakallı & Akemoğlu, 2016: 69).

Medyalararasılık yönteminin üçüncü alt yöntemi ise medya kombinasyonudur. Medya kombinasyonu ise en az iki medyanın bir ilişki içerisine sokulmasını, bir araya getirilmesini, yeni ve bütünsel bir yapıt oluşturmalarını ifade eder (Canatak & Bulduk, 2019: 117).

Çalışmaya konu olan *Başlangıç* filmi, sanat türü gereği doğal olarak medyalararasılık yöntemine uygun bir eser olarak zikredilebilir. Özellikle medya kombinasyonu bağlamında zikredilen en önemli sanat dallarından birisi de sinemadır. *Başlangıç* filmi birçok sanat dalının bir arada verilmesine olanak sağlayan ve bu sanat dallarında başat örneklerle göndermeler yapan seçkin bir filmidir. Özellikle filmde kullanılan müzikler, zaman zaman sahnelerde boy gösteren ünlü tablolar veya bir filozofun eserine yapılan göndermeler medyalararasılık bağlamında kıymetlidir.

Başlangıç filminde bu yönüme ilişkin en bariz örneklerden birisi, Saito'nun helikopterde Cobb ve Arthur'a bir fikir aşılama görevi teklif etmesi sırasında görülmektedir. Fikir aşılama gibi zor bir görevi üstlenmelerini isteyen Saito'ya Arthur'un “Sana filleri düşünme desem ne düşünürsün” diyerek verdiği cevap, ünlü Amerikalı filozof George Lakoff'un “*Don't Think of an Elephant*” isimli eserine bir gönderme olarak değerlendirilebilir. George Lakoff bu eserinde metaforları konu edinmiş ve ABD eski başkanlarından Richard Nixon'un meşhur bir lafı olan “*I am not a crook*” (ben bir sahtekâr değilim) sözünden yola çıkarak çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur. ABD'de iki karşıt güç olan Cumhuriyetçiler ile Demokratlar arasındaki gerilimlere değinen bu eser ayrıca ekonomi bağlamında muhafazakârlar ile liberallerin çatışmalarını da felsefi bir zeminde irdelemiştir. Fikir, metafor ve çerçeveleme gibi birçok konu üzerine felsefi yaklaşımlar görülen bu esere, doğrudan adının verilmesi ile yapılan gönderme dikkat çekicidir.

Medyalararasılık yöntemine doğrudan konu olabilecek bir başka husus ise tablolar üzerinden verilmiştir. Ünlü İngiliz ressam Francis Bacon'un 1967 yılında resmettiği “*Study for head of George Dyer*” adlı tablosuna yapılan atıf, arka planda oldukça dikkat çekicidir.

Resim 7: *George Dyer'in "Study for Head of George Dyer" İsimli Tablosu*

Bu sahnede Cobb ile Mal arasında geçen diyalogda Mal tablonun Arthur'un zevkine benzediğini söylemektedir. Cobb ise Saito'yu kastederek "Aslında özümüz savaş öncesi İngiliz resamlara düşkün" demektir. Bu söz ile hem II. Dünya Savaşı'na dair bir gönderme yapılmakta hem de ünlü ressam Francis Bacon'a bir vurgu yapılmaktadır. Francis Bacon'un etkin olduğu yıllar daha çok savaş sonrasına denk gelmektedir. Postmodernizmin daha çok II. Dünya Savaşı sonrasında geliştiği ve yeşerdiği göz önüne alındığında, yapılan gönderme oldukça kıymetli bir hâl alır. XX. yüzyılın en büyük İngiliz ressamı olarak değerlendirilen Bacon, ekspresyonist (dışavurumcu) bir ressam olarak, resim sanatına damga vurmuş önemli bir ressamdır. II. Dünya Savaşı sarsılmışlığının getirdiği siyasi ve toplumsal düzensizliklerin yer aldığı ortamlarda sanat mücadelesi vermiş, savaş sırasında, sivil savunmada görev almıştır. Bacon, astımlı olduğu için cepheye gönderilmez, geride görevlendirilir. Bombardımanlardan arta kalan enkaz ve ölüleri toplamak ve gömmek onun görevi olur (Sürsal, 2011: 78-79). Savaşın bu etkileri, Bacon'un tablolarında kendini açıkça göstermektedir. Filmde gösterilen tablosu da 1967 yılına aittir. Tablolarındaki farklılık birçok sanat sever için bir hayli ilgi çekicidir. Ancak Francis Bacon ismi başka bir önemli isme de işaret etmektedir. XVI. yüzyılda İngiltere yaşayan ve İngiliz modernizminin kurucusu olarak nitelendirilen ünlü filozof Francis Bacon'a bir gönderme yapıldığı düşünülebilir. Zira modernizmin ve akılcılığın en mühim isimlerinden biri olan filozof Bacon ile dışavurumcu-varoluşçu ve aynı zamanda postmodern olarak değerlendirilen ressam Bacon'a isim benzerliği yönüyle yapılan çifte çağrışım, oldukça dikkat çekicidir. Bu anlayış ise postmodern birçok eserde karşılaşılan çoğulcu yapıya işaret etmektedir. Ayrıca Francis Bacon bir ressam olarak farklı bir tarza sahip olmasının yanı sıra, özel yaşamında da alışlagelmişin dışında bir hayat sürmektedir. Tabloya konu olan George Dyer, Francis Bacon'un sevgilisidir. Francis Bacon eşcinsel bir yaşam sürmüştür. Alkol bağımlısı ve serseri profiline sahip bir kişilik olan George Dyer'in 1971'de intihar etmesi Francis Bacon'u derinden yaralamıştır (Çağatay, 2007). İntihar olgusunun filmde de öne çıkması (Mal karakteri üzerinden) ve filmde intihar etmiş kurgusal bir karakter olan Mal'un yine intihar ederek hayatına son vermiş George Dyer'ı anlatan bir tabloya bakması oldukça dikkat çekicidir. Hem modernizm-postmodernizm ilişkisi hem intihar olgusu hem de çoğulcu/alışılmadık tarzlar bakımından bu sahne ince düşünülmüş bir ayrıntı olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Hz. Yusuf imajı, eserde hem olumlu hem de olumsuz vurgulamalarla öne çıkarılır.

Filmde dikkat çeken bir diğer medyalararası gönderme ise ünlü Lionel Penrose ve oğlu Roger Penrose'a ait imkânsız nesne olarak nitelendirilen Penrose Merdivenleri adlı esere yapılmıştır. Arthur, Ariadne'ye rüya mimarlığı hakkında bilgi verirken Penrose Merdivenlerinden bahseder. Bu merdivenler gerçek yaşamda olması mümkün olmayan ancak rüya aleminde kullanılabilen ve kullanan kişiye avantaj sağlayabilen bir araç hâlini alır. Penrose merdivenlerine ilişkin M. C. Escher tarafından yapılan Penrose Steps Litography adlı esere görsel olarak yapılan gönderme de medyalararasılık bağlamında dikkat çekicidir.

Filmde karakter isimleriyle de çeşitli medyalararası ilişkilerin kurulması sağlanmıştır. Antik Yunan Mitoloji'sine Ariadne ismiyle, Kur'an-ı Kerim, İncil ve Tevrat'a da Yusuf ismiyle yapılan göndermeler kayda değerdir. Özellikle Hz. Yusuf kıssasına yapılan göndermeler filme fazlaca serpiştirilmiştir. Gerek rüya motifi bağlamında gerekse derin rüyaya ulaşılabilmesi bağlamında filmde Yusuf karakterine ihtiyaç duyulmaktadır. Burada Yusuf karakteri bir uyuşturucu üreticisi/kimyager sıfatındadır. Bu sıfat aynı zamanda Karl Marx'ın "*Din halkın afyonudur.*" sözüne bir atıf olarak da değerlendirilebilir.

Kısacası medyalararasılık bağlamında Christopher Nolan, *Başlangıç* isimli bu filmde oldukça çeşitli örnekler sunar izleyicilere. Bu yöntemler ile filme derinlik ve zenginlik kazandırılır. Ancak göndermelerin çok yönlü oluşu ve sabit bir hedefe yönelik olmayışı da postmodernizmin tesirini göstermektedir. Çoğulcu ve merkeziz bir niteliğe sahip olan bu göndermeler, postmodern bir anlayışın ürünü olarak nitelendirilebilir.

3.3. Çoğulculuk, Merkezizlik ve Karnaval

Başlangıç filminde kahramandan mekâna, kullanılan araçlardan hava durumuna değin neredeyse her sahnede bir çoğulculuğa rastlanır. Bu bakımdan değerlendirildiğinde postmodern anlatının ana eğilimlerinden birisi olan çoğulcu yaklaşımın bu denli ön planda olması, izleyici için de oldukça değerli görülebilir. Çoğulculuk postmodernizmin yaşamda da sanatta da ana eğilimidir. Daha da ileri giderek ve postmodernizmin hiçbir ilkeye/kurala/kurama/ölçüte/felsefeye/dizgeye damgasını basmak istemeyen yapısıyla ters düşmeyi de göze alarak diyebiliriz ki, çoğulculuk postmodernizmin tek felsefesidir; akıl ve düşün, bilim ve ezoteriğin, teknoloji ve mitosun, burjuva dünya görüşü ile toplum dışı bir marjinalliğin yan yana/eşzamanlı varolduğu bir yaşam biçiminin adıdır (Ecevit, 2014: 66). Yıldız Ecevit'in çoğulculuğu postmodernizmin merkezine bu denli yerleştirmesi de oldukça kıymetlidir. Çünkü postmodernizmin gerçeğe ulaşma, mesaj verme, yönlendirme gibi kaygıları yoktur. Postmodernizmin bu bağlamlarda bir çabasının olmayışı aynı zamanda çoğulcu bir yapıya sahip olmasını da kaçınılmaz kılmaktadır. Özellikle çoğulculuk eğilimi eserlerin dinamizmi açısından da kritik değere sahiptir. *Başlangıç* filminin senaryonun sahip olduğu dinamizmin kendini gösterebilmesi de yine büyük ölçüde bu çoğulcu eğilime bağlıdır. Filmde birbirinden koparılamayacak, birisini dışarıda bırakıldığında filmin yapısını son derece olumsuz etkileyecek, adeta her biri taşıyıcı kolon hüviyetinde kahramanlar dikkat çeker. Dom, Mal, Saito, Eames, Arthur, Ariadne, Robert, Yusuf... Neredeyse hepsinin sahip olduğu nitelikler kendine has ve boşlukları doldurulamayacak biçimdedir. Bir tarafta yaşadığı pişmanlıklarla boğuşan ve bilinçaltında kaybolan Dom karakterinin karşısında ayakları yere basan ve yönünü geleceğe çevirmiş bir Ariadne karakteri görmekte iken, öte tarafta disiplini ve soğuk kanlılığı ile dikkat çeken Arthur'un karşısında daha esnek ve doğaçlama çalışmaya yatkın Eames karakteri aynı ekibin içerisinde yer alabilmektedirler. Bu nedenle tek bir karaktere ya da başkahramana bağlı değildir, film. Karakter bağlamında yaşanan bu çoğulcu yaklaşım sadece bu bağlamda sınırlı kalmaz. Mekânlar da oldukça çeşitli ve kıymetlidir. Filmde çok fazla mekânla muhatap olan izleyici bu mekânlarda anlamı kuvvetlendiren birçok hava durumunu da gözlemlemektedir. Bu çeşitlilik de filmin sürükleyiciliğine büyük katkı sağlamakla kalmamış, ileride bahsolunacak olan oyunsuluk eğilimine de perde aralamıştır. Bu mekân, araç, hava, silah

çeşitliliği aynı zamanda izleyiciyi sorgulamadan uzak, sadece keyif alabileceği bir izleme tutuma yönelmektedir.

Filmde hiçbir karakterin, mekânın, aracın merkezi oluşturulmaması bir yandan da karnaval bir yapıya da işaret eder. Özellikle XX. yüzyılda Mihail Bahtin'in geliştirdiği, edebiyat başta olmak üzere birçok sanat dalında kendini gösteren karnaval kuramı, filmde de kendine yer bulmaktadır. Bahtin karnavala ilişkin kuramının temellerini "Gülmenin Tarihinde Rabelais" (Bahtin, 2017: 77) başlıklı yazısında izaha çalışır. Bahtin karnavalların çoğulcu yapısına da dikkat çekerek, merkezleşen bir merkezizliğe bu çalışmasıyla atıfta bulunur. Rabelais, hiciv yönüyle de oldukça değerli yapıtlarıyla; üstün olanı bayağı, kaliteli olanı adi ile aynı torbaya karıştırmakta ve buradan bir çeşitlilik ortaya koymaktadır. İşte bu bağlamda Bahtin bu durumun karnavallarla aynı yapıya sahip olduğu tespitine ulaşmaktadır. Bahtin karnaval ve şenlik/kutlama/bayram(feast) terimlerini yakın anlamlarda kullanır. Karnaval, diğerleri içerisinde bir şenlik türüdür. Ancak, yıl içerisinde yapılan şenliklerin en büyük ve gösterişlisi olarak diğer tüm şenlikler üzerinde merkezleştirici etkisiyle baskın olduğundan ön plana çıkar (İlim, 2016: 153). Karnavallar oldukça geniş kitlelere hitap eden bir aktivite olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle de toplumdan birçok kesimi bünyesinde barındırır. Resmi dil ile argo, modern kıyafetler ile daha geleneksel, kişiye ve mesleğe uygun kıyafetlerin bir arada olduğu, kilise ve cemaati ile alkolikler ve dine küfredenlerin yan yana geldiği yani birbirine bakışı zıt olan birçok kişinin ve tarzın bir arada olduğu bir atmosfere sahiptir, karnavallar. Rebelais de işte bu yolla hicvini ve mizahını gerçekleştirilmektedir. Rebelais'in bu tarzı da Bahtin'in dikkatini çekmiş ve sanat eserlerinde karnaval arayışı başlamıştır. Bu şenlik ve çeşitlilik anlayışının edebiyata ve filme de uygulanması esasında postmodernizmin kaçınılmaz durumlarından birisidir.

Karnaval anlayışın *Başlangıç* filminde açık bir şekilde temsilcileri kuşkusuz Saito ve Robert karakterleridir. Filmde arzulanan ana amaç Saito'nun verdiği görev doğrultusunda Robert'in zihnine fikir aşılmasıdır. Dolayısıyla hedef/düşman Robert; patron/finansör Saito'dur. Ancak filmde bir anda bu durum ters yüz edilir. Filmde patron hüviyetinde olan, gerekli tüm imkânları sağlayacak ve hatta Dom'u özgürlüğüne kavuşturabilecek kudrete sahip olan Saito, sahneler ilerledikçe ekibin emir alan en düşük rütbeli parçalarından birisi haline gelir. Patron olan Saito, vasıfsız bir emir erine dönüşür. Aynı şekilde hedef/düşman hüviyetindeki Robert ise sahneler ilerledikçe kendisine hazırlanan planın bir parçası olur ve rakip ekibin bir parçası hâline gelir. Bu durum, karnavallarda kralın soytarıya, soytarının da krala dönüştürülmesini hatırlatır. İlk bakışta ayırdına varılması güç olsa da bu sahne, derin bir mizah anlayışına katkı sağlayan önemli bir ayrıntıya dönüşür.

3.4. Gerçekliğin Yitimi ve Oyunsuluk

Filmin belki de en eğlenceli yönünün, oyunsu yaklaşımı olduğunu söylemek doğru olacaktır. Çünkü filmde gerçeklik algısının yitirildiği birçok husus izleyici önüne çıkarılmaktadır. Bu hususta eserin sahip olduğu en önemli izlek ve unsur olan rüya motifinin katkısı büyüktür. Çünkü belli bir noktadan sonra rüya ile gerçek iç içe geçmekte ve gerçekliğe olan bağlılık zamanla yitilmektedir. Filmde buna ilişkin en net husus ise totemlerdir. Totemler, rüya içerisinde yolculuk eden ekip üyelerinin rüyadan uyandıklarında gerçekle olan bağlarını ölçmelerine yaramaktadır. Yani totemler gerçek ile düşü ayırt etme noktasında elzemdirler. Totemler sayesinde izleyici de doğrudan filmde gerçeklik algısının yitimine şahitlik eder. Böylece Christopher Nolan, izleyiciyi gerçeklik algısından kopartır ve oyunsu bir yapının içine çeker.

İzleyicide gerçeklik algısının yitimi kendini özellikle totemler bağlamında gösterse de bu yöntem, yönetmenin kullandığı tek yöntem değildir. Aynı zamanda rüya aracılığıyla bilinçaltına yapılan yolculuklarda da gerçeklik algısının yitirildiği görülmektedir. Örneğin filmde Mal karakterine doğrudan ulaşamaz. Filmde izleyici karşısına çıkan Mal, Cobb'un bilinçaltının bir

yansımasıdır. Yani filmde görülen Mal karakteri, esasında Cobb'un zihnine ait bir imajdır. Dolayısıyla izleyici gerçek anlamda Mal'ı hiç göremez. Böylece gerçek gibi görünen ancak gerçek olmayan bir imajla muhatap olan izleyicinin de gerçeklik algısı sarsılabilir.

Gerçeklik algısının yitimi neticesinde sanatsal bir anlayışa sahip oyunsu bir havaya sürüklenen izleyici, artık senaristin istediği/gösterdiği yolda ilerlemektedir. Bu nedenle artık oyunun kurucusu senarist Christopher Nolan, kendince belirlediği kurallar ile izleyiciyi kendi kurmaca oyun dünyası içerisine sevk eder. Ancak bunu yaparken özellikle altını çizdiği husus, birçok hayal ve yansımayı gerçekmiş gibi gösterebilme çabasıdır. Gerçekliği sorgulayan bireylerin en sık başvurduğu araçlardan birisi sayılardır. Bazen basit bazen de karmaşık sayılar ve hesaplamalar soyutu somuta çevirmekte oldukça başarılı olabilmektedir. Bu nedendir ki Christopher Nolan, özellikle zaman kavramı bağlamında, sayılara ve basit hesaplamalara sıkça yer vermektedir. Daha önce zaman başlığı altında verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere filmde, birbirini çok tutmayan ve hatta işin içinden çıkılması güç bazı hesaplamalara çeşitli diyaloglar aracılığı ile yer verilir. Özellikle rüya katmanları ile gerçek arasındaki zaman farklarının hesaplamaları ve bu hesapların diyaloglarda kesin bir dille ifade edilişi, bir gerçekliğe vurgu yapılmış hissiyatı yaratmakta ve izleyiciyi yönlendirmektedir. Ancak nihayetinde bu filmin kurmaca olduğunu ve dolayısıyla bu hesaplamaların bir oyunun parçası olduğunu kavramak sahneler ilerlerken pek mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla film bittiğinde sadece bu sahneler üzerine düşünen bazı izleyiciler, bir oyunun parçası olduklarını kavrayabileceklerdir. Bu yönüyle de oldukça başarılı bir filmidir, *Başlangıç*.

Oyunsu tavır, zaman gibi mekânda da kendisini göstermektedir. Öyle ki bir sahnede Kyoto şehrinde olduğu düşünülen Cobb'un peşi sıra geçen sahnede Paris'i anımsatan Eiffel Kule'sinin kadrja girmesiyle sanki Paris'teymiş algısı yaratılır. Filmde kahramanların aynı olay örgüsünde Fransa'da iken bir diğer sahnede Sydney'de ya da Los Angeles'ta oldukları hissi verilir. Bu o kadar sık gerçekleşir ki filmin içerisine yerleştirilen rüya katmanlarındaki mekânların da eklenmesiyle oldukça zengin bir mekân çeşitliliği yaratılır. Ancak bu mekân çeşitliliği, aynı zaman kavramında olduğu gibi gerçeklik algısının yitirilmesine sebep olur. Böylece yine kurallarını Christopher Nolan'ın belirlediği bir oyun dünyası içerisinde kaybolur, izleyici.

Tüm bu başlıklar bir arada değerlendirildiğinde *Başlangıç* filminin postmodern bir altyapısının ve yüzünün olduğu aşikârdır. Çok katmanlı bir incelemeye müsait olan bu filmin, postmodern özelliklerle kurduğu bu denli yakın bağlar da izleyici açısından takdirle karşılanmış ve izleyiciler tarafından en beğenilen filmler sıralamasına dâhil edilmiştir. Kuşkusuz bu başarısında sadece postmodernizm-sinema ilişkisinin payından söz etmek doğru olmayacaktır. Filmin başarısında önemli birkaç faktör daha dikkat çekmektedir. Bunlardan en önemlisi ise teoloji ile olan ilişkisi ve dinî göndermeleridir.

4. Başlangıç Filminin Dinî Boyutu

Başlangıç filminde en çok işlenen husus rüya olgusudur. Rüyanın gerçekliği, gerçeklik algısının yitiminde mühim bir yanılsama olarak kullanılmıştır. Bu yönüyle filmde ele alınan rüya olgusu, dini anlamda ele alınan rüya olgusuna da oldukça benzer. Tüm semavi dinlerde üzerinde yaşanan dünyanın gerçek dünya olmadığı ve insanların bir rüyada, uykuda oldukları sıkça tekrarlanır.

Kur'an-ı Kerim'de de bu hususta oldukça önemli ayetler bulunmaktadır. Dünyanın bir oyun ve oyalanma yeri olduğuna sıkça vurgu yapılır. Kur'an-ı Kerim'in 6. Suresi olan En'âm Sûresi'nin 32. Ayeti bir örnek olarak verilebilir: "*Dünya hayatı, eğlence ve oyundan başka bir şey değildir. Ahiret yurdu ise, Allah'tan korkanlar için daha hayırlıdır. Aklınızı kullanmaz mısınız?*" Dünyanın bir oyun ve eğlence yeri olduğu, esas gerçekliğin Ahiret olduğu, bu ayetle net bir şekilde vurgulanmıştır. Yine aynı şekilde Kur'an-ı Kerim'in 29. Sûresi olan Ankebut Sûresi'nin

64. ayetinde de aynı husus üzerinde durulur: “*Bu dünya hayatı sadece bir oyun ve oyalanmadan ibarettir. Ahiret yurduna gelince, işte asıl hayat odur. Keşke bilmiş olsalardı.*”

Dünya hayatının bir oyun ve eğlence yeri olduğu hususuna ek olarak “*İnsanlar uykudadır, ölünce uyanırlar (perde kalkar)*” Hadis-i Şerif’i ile gerçek yaşamın ahirette başlayacağı hususu vurgulanır. Tüm bunlar gerçek dünya olarak düşünülen dünyanın bir yanılsama olduğu yani bir rüya olduğu anlamının çıkarılmasına olanak sağlar. *Başlangıç* filminde de bu hususta çok mühim bir ipucu kendisini gösterir. Filmde intihar eden Mal, intihar etmeden önce eşine beraber intihar etmeyi teklif eder. Çünkü Mal’a göre ölünce rüya bitecek ve uykudan uyanacaktır. Eşinin de bu uykudan uyanmasını ister. Dom ne kadar çabalarsa çabalasın Mal’ın intihar etmesini engelleyemez. Dom’a göre Mal ciddi bir yanılgı içerisindedir ve bunun müsebbibi ise kendisidir. Ancak Mal’a göre de Dom büyük bir yanılgı içerisindedir ve rüyadan uyanmak istememektedir.

Mal ile Dom arasında geçen bu diyaloglar, filmin dinî olarak gerçek dünyaya ve rüya algısına bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Keza, insanoğlu bu dünyada rüyada olduklarının farkında değildir. Kur’an-ı Kerim’de bu sıkça ifade edilir.

Filmde rüya katmanlarında daha derine gidildikçe duygusal anlamda da daha fazla derine inilmektedir. Bu nedenle en derin katman olan limbo (a’raf), duygusal olarak en yoğun olunan rüya katmanı olarak nitelendirilebilir. Bir nevi bilinçaltına yolculuk olarak değerlendirilmeye müsait olan bu katman aynı zamanda dinî açıdan da kıymetlidir. Çünkü insanoğlunun ahirete uyanmadan önce gördüğü bir rüya yeri olan dünya, insanın duygusal anlamda en derin bağlarla bağlı olduğu bir alan olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle insanların dünyayı gerçek olarak algılaması yani rüya olduğunun farkına varmaması da gayet doğaldır. Bu boyutuyla filmde adı sıkça geçen limbo (a’raf) rüya katmanına eğilmek faydalı olacaktır.

4.1. Limbo (A’raf)

Limbo kelimesi Longman İngilizce sözlükte “a situation in which nothing happens or changes for a long period of time, and it is difficult to make decisions or know what to do, often because you are waiting for something else to happen first” (<https://www.ldoceonline.com/dictionary/limbo>) olarak tanımlanmaktadır. Uzunca bir süre hiçbir şeyin olmadığı ve değişmediği bir durumda olma ve buna bağlı olarak başka hiçbir şey olmadığı için durumun değişkenliğini tahmin edememe veya karar verememe durumunu anlatan bir kelime olarak değerlendirilmektedir. Bu tanım esasında Türkçe’deki günlük kullanımıyla da örtüşmektedir. Ancak Limbo kelimesinin hem filmde a’raf olarak çevirilmesi hem de bazı sözlüklerde dinî bir terim olan a’raf kelimesi ile karşılanması, olaya dinî yönden yaklaşma fırsatı tanımaktadır.

Öncelikle a’raf dinî bir terim olarak İslamiyet’te yer almakla birlikte, Hıristiyanlıkta ise sadece Katolik mezhebinde karşılık bulmaktadır. Protestanlarda veya Ortodokslarda a’raf bir dinî terim olarak değerlendirilmemektedir. İslami açıdan a’raf’a değinmeden önce Hıristiyanlıkta a’raf öğretisine bakmak daha yerinde olabilir.

A’raf/Berzah ifadesi, Katolik kilise tarihinde ilk defa Tertullian isimli bir kilise babası tarafından kullanılmıştır. Latince Refrigium ismini kullanan Tertullian’a göre bunun manası “Ölülerin yeniden dirilme vakitlerinin gelmesini bekledikleri yer” demektir. Resmi ve dini olmayan, ama halk arasında yaygın hâle gelmiş olan bu inanç, 1006 yılında Papa Johannes XVII. tarafından bütün Hıristiyanlığa –inanılması tavsiye edilmiştir (Usta, 2011: 118). Dolayısıyla A’raf öğretisi Hıristiyanlığın başından itibaren var olan bir öğreti değildir. Bu nedenle sadece Katolik mezhebinde karşılık bulmuştur. Bu hususta İbrahim Usta, Katolik mezhebinin a’raf’ı nasıl açıkladıklarına ise şöyle değinir:

Ölümden hemen sonra başlayıp, dirilişe kadar devam edecek süreye “Kabir Hayatı” (Das Grabesleben) adı verilmektedir. Katolik inancına göre, gerek doğuştan varolan ilk günah (Erbsünde), gerekse dünyada işlenmiş, ama tevbe

edilmemiş bir günah sebebi ile cennete hemen giremeyen Hristiyan ölümler, Tanrı tarafından uygun görülen bir orta âlem veya ara bölgede (Zwieschenzustand) bulunarak, dünyada işlemiş oldukları birtakım günahların cezalarını çekmek suretiyle temizlendikten sonra, Tanrı ile buluşmayı beklemektedirler. Katolik Kilisesi bunu ilk defa Lyon Konsülü'nde (1274) dile getirmiş, ardından Floransa (1439) ve Trento (1547,1563) Konsüllerinde onaylayarak, Katoliklerin inanç esasları arasına dâhil etmiştir. Bu yeni öğretiyeye karşı gelenlerin ise Kafir/mürted olarak kabul edilmesine karar vermiştir. (Usta, 2011: 118)

Bu bilgilerden yola çıkarak günahlarıyla yüzleşmemiş ve tövbe etmemiş olan kulların temizlenerek cennete girmeleri için tutuldukları ara bölge anlamına gelen a'raf öğretisi, esasında bir arınma, pişman olma ve tövbe etme ya da bedel ödeme yeri olarak değerlendirilmektedir. Bu yönleriyle Katolik inancında yerini alan a'raf öğretisi, bu çalışmada konu edilen *Başlangıç* filmiyle de paralellik göstermektedir.

Katoliklerdeki a'raf öğretisinin dışında, İslamiyet'te de a'râf kavramı oldukça önemlidir. Bu terimin varlığı İslamiyet'te en başından beri varlığını korumaktadır. Yani Hristiyanlıkta olduğu gibi sonradan gündeme gelen bir husus değil, Kur'an-ı Kerim'in yedinci sûresi el-A'râf ile İslamiyet'te en başından beri yer alan bir kavram olmuştur. İslamiyet'te yer alan a'râf kavramına ilişkin İslam Ansiklopedisi'nde şu ifadeler yer verilir:

Ashâbü'l-a'râftan kimlerin kastedildiği hususunda da müfessirler farklı görüş ileri sürmüşlerdir. Rivayet tefsirlerinde yer alan on iki ayrı görüşe göre bunları şu dört grup altında toplamak mümkündür: 1. İyi ve kötü amelleri eşit olan müminler. Bunlar başlangıçta cennete veya cehenneme konulmayıp ikisi arasında bir müddet bekleyecek, sonra Allah'ın lutfuyla cennete girecek olan müminlerdir. Tefsir ve kelâm âlimlerinin çoğu bu görüşü benimsemişlerdir. 2. Âhirette müminlerle kâfirleri yüzlerinden tanıyacak olan melekler. 3. Cennet ve cehennem ehlini birbirinden ayırarak haklarında şahadette bulunacak olan peygamberler, şehidler ve âlimler gibi yüksek şahsiyetler. Bu görüşü benimseyenler arasında Hasan-ı Basrî ve Fahreddin er-Râzî de bulunmaktadır. 4. Cennete veya cehenneme girmeyi gerektirecek durumda olmayan belli kişiler. Bunlar da herhangi bir peygamberin tebliğini duymadan ölenler (fetret* ehli), müşriklerin bulûğ çağından önce ölen çocukları veya gayri meşrû evlilikten doğan çocuklardan ibarettir. Tefsirlerde söz konusu dört görüşün her biriyle ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktaysa da âyet, hadis ve sahâbe sözleriyle teyit edilen birinci görüş daha isabetli görünmektedir. (Yavuz, 1991: 259)

Bu bilgiler ışığında *Başlangıç* filminde yer alan Limbo (a'raf) kavramı her ne kadar Katolik mezhebinin inancındaki tanımıyla paralellik gösterse de özellikle İslamiyet'e yapılan göndermeler neticesinde İslamiyet'te yer alan A'râf inancına göndermelerde bulunduğu da düşünülebilir.

Filmde a'raf ile ilgili ilk bilgiye filmin ortalarında Saito'nun yaralandığı sahnede yer verilir. Saito'yu rüyada öldürerek uyandırmayı planlayan Eames'a karşı çıkan Cobb, bu durumun onu a'rafa göndereceğini ifade eder. Bu konuşma sırasında a'raf'ın "yapılandırılmamış rüya alemi, ham ve sonsuz bilinçaltı" olduğu bilgisi verilmektedir. Yani çok etkili bir sakinleştiricinin tesirinde rüyaya dalan kişi rüyası içerisinde ölürse a'rafa düşmektedir. Filmde ilerleyen sahnelerde a'rafa ilişkin yeni bilgilere de ulaşılır. Ve hatta filmin ilk sahnesinin Saito'nun düştüğü a'raf olarak görülür. Burada esas vurgu ise Katolik mezhebindeki inançla paralel olarak bir arınmayı ifade etmektedir. Çünkü film boyunca a'rafa iki kahraman düşmektedir. Birincisi Cobb, ikincisi ise Saito'dur. Bu iki kahramanın da sıkça bahsettikleri husus pişmanlıklardır. Pişman ve yaşlı biri olarak ölmekten korkarlar. Filmde Cobb'un pişmanlığı eşi Mal ile

yaşadıklarıdır ve filmde bu açıkça verilir. Hatta Ariadne bu pişmanlığın atlatılması ve kabulü için Cobb'a yardım etmeye çalışır. Ancak Saito'nun pişmanlığına dönük filmde herhangi net bir bilgi yoktur. Ancak burada her iki kahramanın da pişmanlıklar yaşayan ve arınmayı bekleyen kahraman profilleri çizmesi oldukça ilginçtir. Tüm bunlar Katolik mezhebindeki a'raf inancına paralellik gösterir. Bir diğer taraftan İslamî açıdan da değerlendirildiğinde Saito'nun a'rafa düştüğü sahnede Saito'nun yaşadığı şato dikkat çekicidir. Çünkü Saito, sahil kenarında bir kumsalın tepeciğine konumlandırılmış bir şatoda yaşamaktadır. A'râf kelimesi de Arapça kum tepesi anlamına gelmektedir. Bu bakımdan değerlendirildiğinde sahne; görsel açıdan İslamiyet'teki A'râf inancından, teorik olarak ise Katolik mezhebinin öğretisinden beslenmiştir, denilebilir.

4.2. Yusuf ve Mombassa

Filmde dinî anlamda dikkatleri celp eden bir diğer husus ise Yusuf karakteridir. Cobb görev için oldukça etkili bir sakinleştiriciye (uyuşturucu) ihtiyaç duymaktadır. Bunun için Eames'in yönlendirmesi ile Mombasa'da yaşayan Yusuf karakterine ulaşılır. Filmde Yusuf karakterinin ilk olarak seyirci karşısına çıktığı sahne oldukça dikkat çekicidir. Objeler özenle seçilmiş ve sahneye yerleştirilmiştir.

Resim 8: *Filmde Yusuf Karakteriyle İlk Karşılaşma Sahnesi*

Resim 8'de karakterin adının Yusuf olması, masa üzerinde zindan anahtarlarının varlığı, ekranın hemen sol tarafında bir kedinin kendini göstermesi; hem Doğu göndermesi açısından hem de Hz. Yusuf'a gönderme bakımından dikkat çekicidir.

Hz. Yusuf, hem Kur'an'da hem Tevrat'ta hem de İncil'de yer alan ve adı en çok anılan peygamberlerdendir. Hz. Yusuf'un hikâyesi bazı farklılıklarla beraber genellikle üç inançta da paralellik göstermektedir. Hz. Yusuf, Hz. Yakub'un on iki oğlundan biridir. Güzelliği dillere destan olan Hz. Yusuf, kardeşlerinin kıskançlığı nedeniyle bir kuyuya atılır ve ölüme terk edilir. Ancak kuyunun yanından geçen bir kervan tarafından bulunarak para karşılığı satılması ile gelecekte Mısır'ın en güçlü ikinci adamı olacağı serüvenine başlar. Hz. Yusuf için anlatılan bu ana çerçeve üç inançta da kendisine yer bulmaktadır. Filmde de bu hikâyeye dönük bazı göndermelere yer verilmektedir. Örneğin Yusuf karakteri Mombassa kentinde yaşamaktadır. Mombassa her ne kadar çoğunluğun Müslüman olduğu bir kent olsa da dini açıdan kozmopolit bir yapıya sahiptir. Özellikle Mombassa'nın kuruluşunda yer alan on iki kabilenin varlığı, Hz. Yusuf kıssalarına da bir gönderme olarak kabul edilebilir. Çünkü filmde izleyiciler, zindan olarak görülebilecek bir yere indiklerinde aynı anda aynı rüyaya yatmış on iki kişi ile karşılaşır. Bu durum hem Hz. Yusuf kıssasında Yusuf'un on iki kardeşine hem de Mombassa'nın kuruluşunda yer alan on iki kabileye gönderme olarak değerlendirilebilir.

Filmin merkezinde rüya olgusu yatmaktadır. Esasında film rüya gibi bir muammanın farklı bir yorumuna dayanmaktadır, denebilir. Bu nedenle rüya yorumlayabilme gibi bir mucizeye sahip olan Hz. Yusuf'a doğrudan gönderme yapılması, filmin dinî açıdan bir boyuta ulaşmak istediğine de doğrudan bir kanıt olmaktadır. Ayrıca Hz. Yusuf ile Züleyha'nın arasında geçtiğine inanılan; "ikimiz de genç olarak yeniden buluşacağız" diyaloguna filmde de birkaç kez rast gelinmesi bu göndermeleri daha da netleştirmektedir. Cobb ve Saito ikimiz de tekrar genç olarak yeniden buluşacağız demektir. Saito'nun arafa düşmesinden sonra gerçekleşen bu diyaloglar, Hz. Yusuf kıssası açısından da oldukça önemlidir.

Bir diğer dikkat çeken husus ise Yusuf karakterinin filmdeki görevidir. Yusuf bir kimyager olarak izleyici karşısına çıkmaktadır. Rüya içerisinde rüyanın oluşmasına olanak sağlayan oldukça güçlü sakinleştiriciler üreten Yusuf, ekip için vazgeçilemez bir hüviyete sahiptir. Yani Yusuf karakterinin ürettiği uyuşturucu, ekip için hayati değere sahiptir. Aynı zamanda Yusuf karakteri, filmde bedava içki bulunca işi abartan ve çokça içki içen bir karakter olarak da ön plana çıkmaktadır. Bu yönüyle ele alındığında Karl Marx'ın 1843 yılında kaleme aldığı Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı adlı yazıda yer alan meşhur sözü olan: "Din halkın afyonudur." Tespitine bir gönderme olarak değerlendirilebilir. Filmin sahip olduğu ironik yapı bu tespitin yapılmasına da olanak sağlamaktadır. Bu bağlamda ele alındığında her ne kadar filmin dinî bir yönlendirmesi veya beklentisi olmasa da Karl Marx ile aynı çizgide yer alan bir göndermeye filmde yer vermesi, röletivizm açısından oldukça ilginçtir.

5. Başlangıç Filminin Teknolojik Boyutu

Film konu olarak doğrudan bir teknolojik gelişmeyi ve bu gelişmenin kullanılmasını ele almaktadır. Askeri amaçlar doğrultusunda geliştirilen bu teknoloji sayesinde, rüya içinde rüya görmeye ve bu sayede askerlerin aynı rüya içerisinde eğitilmesine olanak sağlanmaktadır. Bu teknoloji daha sonra Cobb ve ekibi aracılığıyla ele geçirilir ve illegal olarak kullanılır. Filmin baştan sona dayandığı temel husus bu teknolojik gelişmenin yarattığı ortamdır.

Filmde söz edilen bu teknoloji, gerçek yaşamda da ele alınan bir husus olarak göze çarpmaktadır. Askeri alanda olmasa da tıp alanında Lucid Dreams olarak göze çarpan bu çalışmalar, 1960'lı yıllardan bugüne değin gelmektedir. Bu çalışmaların merkezinde bireylerin aynı rüyaya yatmaları değil kişinin rüyasını kontrol edebilmesi amaçlanmaktadır. Burada konu kişinin kendi rüyasını yönetebilme kapasitesini arttırması ve farklı deneyimleri yaşama şansına erişebilmesidir. Christopher Nolan, bu çalışmadan ne denli esinlendiğini tam olarak söylemek mümkün olmasa da böyle bir çalışmanın filmin ana unsuru olan rüya içerisinde rüya motifine paralellik gösterdiği açıkça ifade edilebilir.

Filmin çekim aşamaları ise aynı senaryonun yazım süreci gibi oldukça titizlikle ele alınmıştır. Filmin görsel açıdan çok fazla dikkat çeken sahnesinin olması nedeniyle izleyicilerde, filmde bilgisayar destekli görsel efektlerin sıkça kullanıldığı izlenimine sahip olmalarına yol açmış olabilir. Ancak Christopher Nolan sanıldığı kadar aksine çok az sayıda bilgisayar destekli görsel efektlere yer vermiştir. Esas olarak "Green Box" adı verilen bir sinema yöntemine yer verilen filmde neredeyse her aksiyon alanı için hareketli platformlar yaptırılmış ve film kahramanları bu platformlarda hareket etmişlerdir. Bilgisayar desteğini en aza indirmek için özel bir çaba gösteren Christopher Nolan, bu yöntemlerle de oldukça başarılı olmuştur, denebilir.

Bir sahnede şehrin merkezinde karayoluna giren tren, esasında bir bilgisayar efekti değil tren giydirmesi yapılmış bir traktördür. Bu gibi ayrıntıların bilgisayar tarafından yapılması filmde alınacak tadı azaltır mıydı sorusuna net bir cevap bulabilmek mümkün olmayabilir. Ancak film üzerinde ne denli ince ve derin düşünüldüğünü göstermesi bakımından oldukça değerlidir.

Filmde kullanılan bir diğer yöntem ise VFX adı verilen bir çekim yöntemidir. Inception'ın arkasındaki en büyük sır ise yönetmenin Monento'da da kullandığı eski bir yöntem. Otomobil

kazası ve diğer aksiyon sahnelerinde birden yavaşlayan ekranda gördükleriniz aslında bilgisayarın hazırladığı görsel efektler değil. Bunlar VFX adlı verilen özel bir kamera sistemiyle çekiliyor. Bu özel sistemin kullanılması, teknolojik olarak sahip olunan tüm olanakların kullanıldığını ve bilgisayar desteğinin en aza indirilmeye çalışıldığını ortaya koyan dikkat çekici ayrıntılardan birisi olarak değerlendirilebilir.

6. Sonuç

2010 yılında vizyona girerek sinema tarihinde adından söz ettiren bir film olma başarısı yakalayan *Başlangıç (Inception)* filmi, 2011 yılında dört dalda Oscar ödülünün de sahibi olmuştur. Oscar ödülü dışında birçok ödüle layık görülen film, son yıllarda sinema tarihine geçen en iyi filmlerden birisi olarak görülmektedir. Bu başarısını esasen senaristi, yapımcısı ve yönetmeni Christopher Nolan'ın on yıl boyunca yürüttüğü titiz çalışmasına borçlu olduğunu ifade etmek doğru olacaktır.

Film birçok açıdan oldukça derin-girift bir yapıya sahiptir. Felsefi, teknolojik alt yapısı ve sahip olduğu aksiyon sahnelerinin sürükleyiciliği, izleyiciler tarafından da takdirle karşılanmıştır. Özellikle postmodern anlamda konuların ele alınışı, birçok esere ya da kişiye yapılan açık veya kapalı göndermeleri, sinema teknolojileri bakımından az maliyetle çok muazzam işlerin ortaya çıkarılışı gibi birçok faktör filmin başarısında rol oynamıştır.

Rüya olgusu üzerinden gerçeklik algısının yitimi, oyunsuluk, merkezsizlik, çoğulculuk gibi postmodern öğelerin yanı sıra filmin alt metinde çeşitli inançlara ye verdiği görülmektedir. Burada özellikle teknolojik bir araştırma ve bu araştırmanın sonucunda karmaşık bir dünyanın insanlara sunulması gibi distopik bir yapı dikkat çekmektedir. Ancak birçok distopik yapıya nazaran *Başlangıç* filmi daha bireysel bir alanda izleyiciyi kucaklamaktadır. İzleyenler diğer birçok distopik filmde olduğu mesajlara net bir şekilde ulaşamazlar. Bu duruma filmin girift yapısı engel olmaktadır. İzleyicinin yoğunlaşma fırsatı bulduğu anlarda birdenbire ortaya çıkan yeni gelişmeler veya aksiyon sahneleri, yoğunlaşmayı sekteye uğratmakla kalmaz izleyiciyi filmin içine daha kuvvetli çeker.

Filmde yaratıcı sanatçı kavramı üzerinde yer yer durulması da dikkat çekicidir. Mall ve Cobb derin rüya formunda kendi dünyalarını yaratmış-inşa etmişlerdir. İstedikleri her şeye yer vermiş ve üretmişlerdir. Filmin sonunda toprakla oynayan çocuklarına kavuşan Cobb da bu duruma benzer bir ifadeyle karşılaşır. Çocuklarından birisi “baba bak ne inşa ettim?” diye sorar. Baba ve anneden çocuklara geçen yani insanoğlunun yaratılışından beri var olan insanın üretme-inşa etme yeteneğine yapılan bu vurgu, filmin bir sanat eseri olarak değerini göstermesi bağlamında da oldukça kıymetlidir.

Son olarak totemler, filmde gerçeklik algısının yitirilmesini engellemek amacıyla kullanılan objelerdir. Filmin sonunda Cobb, gerçek-düş ayrımı yapmakta zorlandığı için totemine (topaç) başvurur ancak çocuklarına karşı olan özlemi baskın gelir ve totemin doğuracağı sonuçla ilgilenmez. Doğrudan çocuklarına yönelir. Bu durum filmin son sahnesine bir gizem katar. Ancak sadece bu gizemi tesis etmek için böyle bir ayrıntıya yer verildiğini düşünmek yanıltıcı olabilir. Cobb'un teslimiyetini ve kabulünü de ifade etmesi bakımından oldukça önemli bir işleve sahip olan bu sahne, izleyiciye dünya hayatının bir rüya olduğunu hatırlatan teolojik bir mesajla sona ermiştir. Ayrıca, filmin sonunda bile izleyicinin merak duygusunu canlı tutarak onları esere dahil etmiş ve postmodern bir felsefi tutumla filmi noktalamıştır.

Kaynakça

Ahmet, F. (2011). *Sinemada rüya ve Christopher Nolan sinemasında Inception (Başlangıç) örneği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Aktulum, K. (1999). *Metinlerarası ilişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Akyıldız, Y. (2019). *2000 sonrası çağdaş sinemada karmaşık öykü anlatıcılığı: Christopher Nolan sineması*. Yayımlanmamış doktora tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Alver, K. (2008). Mekân tartışmaları ve değişen mekân algısı [Modernizmden postmodernizme özel sayısı]. *Hece Dergisi*, 557-570.
- Bahtin, M. (2017). *Karnavaldan romana*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Canatak, A. M., & Bulduk, N. (2019). *Dijital çağ Türk edebiyatı ve medyalararasılık tartışmaları*. İstanbul: Hiperyayın.
- Çağatay, E. (2007). *Francis Bacon resminde imaj, görüntü ve temsiliyet*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çakmaklıoğlu, M. M. (2005). *Muhyiddin İbnü'l Arabi'ye göre dil-hakikat ilişkisi marifetin ifadesi sorunu*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ecevit, Y. (2014). *Türk romanında postmodernist açılımlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Freud, S. (2012). *Rüya yorumları I-II*. İzmir: İlyas Yayınları.
- İlim, F. (2017). *Bahtin diyaloji, karnaval ve politika*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Karaburğu, O. (2008) Postmodern anlatılarda zaman [Modernizmden postmodernizme özel sayısı]. *Hece Dergisi*, 363-367.
- LaBerge, S. P., Nagel, L. E., Dement, W. C., & Zarcone, V. P. J. (1981). Lucid dreaming verified by volitional communication during REM sleep. *Perceptual and Motor Skills*, 52(3), 727-732.
- Parla, J. (2013). *Don Kişot'tan bugüne roman*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sakallı, C., & Akemoğlu A. (2016). Bir medyalararasılık kategorisi olarak medya değişimi: Gölgesizler romanındaki üst kurmaca düzleminin filme aktarımı. *Sinecine*, 13, 63-81.
- Sürsal, E. (2011). *El Greco ve Francis Bacon'ın varlık ve zaman bağlamında deformasyon ilkesine yönelik bir analogi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tekin, M. (2012). *Roman sanatı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Usta, İ. (2011). Das Fegefeuer Im Katholischen Christentum. *Dinbilimsel Akademik Araştırma Dergisi*, 11(2), 97-120.
- Yavuz, Y. Ş. (1991). A'râf. *TDV İslam ansiklopedisi içinde (C.3)*. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

KÜTAHYA DÜMLÜPİNAR ÜNİVERSİTESİ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi bünyesinde 3 enstitü, 10 fakülte, 2 yüksekokul ve 14 meslek yüksekokulu bulunmaktadır. Araştırmacı, üretken, kişisel ve mesleki alanda kendini sürekli geliştiren, çevreye ve topluma duyarlı, yenilikçi, etik değerlere bağlı erdemli bireyler yetiştirmeyi amaç edinen üniversite, Kentin, bölgenin ve ülkenin yaşam kalitesini artırıcı hizmet ve çözümler sunmayı kendisine görev edinmiştir.

KÜTAHYA ZAFER ANITI

Çatılmış silahların uzaktan görünüşü veya alev alev meşale hissini uyandıran Zafer Anıtı, asıl manası ile Kurtuluş Savaşını sem bolize eder. Anıtı bir bütün olarak meydana getiren değişik yöndeki üçgen bloklar; milletimizin, yakın ve uzak milletlerin göstermeye hazırlandıkları haksızlığa fevran, iç ve dıştaki düşman kuvvetlerinin mukabil hareketlerini ve çeşitli müdahalelerden sonra, milletin tek vücut halinde birleşerek kazandığı 30 Ağustos Zaferini canlandırır ve gelecek nesilleri Türk milletini içte ve dışta meydana gelebilecek kötü tesirlere karşı, er geç birleşerek zafere gidebileceğini sembolize eder.

AIZANOI ANTİK KENTİ

Aizanoi Antik Kenti Kütahya Çavdarhisar İlçe merkezinde, Kütahya'ya 50 km uzaklıktadır. Penkalas (Kocaçay) Irmağının yukarı kesiminde tanrıça Meter Steunene'nin kutsal mağarası civarında yaşayan Frigyalıların öncülü olarak antik kaynaklarda geçen Azan adlı mitoloji kahramanının su perisi Erato ile efsanevi kral Arkas'ın birleşmesinden Aizanoi şehrinin ortaya çıktığı sanılmaktadır. Aizanoi Antik Kenti pek çok bakımdan ilkleri barındırmaktadır. Bunlardan birisi de dünyanın ilk borsası olarak bilinen Macellum alanının Aizanoi'deki tespitidir.